Торайғыров университетінің
ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
Торайгыров университета

ТОРАЙҒЫРОВ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ

Филологиялық серия
1997 жылдан бастап шығады

TORAIGHYROV UNIVERSITY

ВЕСТНИК ТОРАЙГЫРОВ УНИВЕРСИТЕТА

Филологическая серия
Издается с 1997 года

ISSN 2710-3528

№ 3 (2026)
Павлодар

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
ТОРАЙГЫРОВ УНИВЕРСИТЕТА

Филологическая серия
выходит 4 раза в год

СВИДЕТЕЛЬСТВО
О постановке на переучет периодического печатного издания,
информационного агентства и сетевого издания
№ KZ30VPY00029268
выдано
Министерством информации и общественного развития
Республики Казахстан

Тематическая направленность
публикация материалов в области филологии

Подписной индекс – 76132

https://doi.org/10.48081/BTOUPh3.2026/ISSN2710-3528

Бас редакторы – главный редактор
Жусупов Н. К.
д.ф.н., профессор

Заместитель главного редактора — Анесова А. Ж., *доктор PhD*
Ответственный секретарь — Ергалиева С. Ж., *доктор PhD*

Редакция алқасы – Редакционная коллегия

Дементьев В. В., *д.ф.н., профессор (Российская Федерация)*
Еспенбетов А. С., *д.ф.н., профессор*
Трушев А. К., *д.ф.н., профессор*
Маслова В. А., *д.ф.н., профессор (Белоруссия)*
Пименова М. В., *д.ф.н., профессор (Российская Федерация)*
Баратова М. Н., *д.ф.н., профессор*
Аймухамбет Ж. А., *д.ф.н., профессор*
Шапауов Ә. Қ., *к.ф.н., профессор*
Искакова З. С., *технический редактор*

За достоверность материалов и рекламы ответственность несут авторы и рекламодатели
Редакция оставляет за собой право на отклонение материалов
При использовании материалов журнала ссылка на «Вестник Торайгыров университета» обязательна

© Торайгыров университет

МАЗМҰНЫ
СОДЕРЖАНИЕ
CONTENT

Абдыханова Б. А., Касымова А. А., Жангалиева Д. А.
Шәкәрім Құдайбердіұлының «Үш анық» шығармасындағы аргументтік құрылымның лингвистикалық сипаты (Аргумент теориясы негізінде).....7
Абужалитова А. Т., Ажгалиев М. К.
Филолог студенттердің лингводидактикалық құзыреттілігін қалыптастырудағы «Case-study» әдісінің рөлі: тәжірибелік үлгі 26
Адильбаева Д. С., Шаймарданова С. К., Мукатаева Г. Е., Кривенко Г. А.
Современный медиатекст как образовательный ресурс: лингводидактический и компетентностный аспекты.....40
Аймұхамбет Ж. Ә., Сабыржан Н. С.
Қазақ әдебиетіндегі антропологиялық парадигма: эволюциясы мен көркем репрезентациясы 54
Акишева Ж. С.
XX ғасырдың бірінші жартысындағы қазақ поэзиясындағы лирикалық цикл: көркемдік тұтастықтың қалыптасуы.....70
Aminova L. A., Saurbayev R. Zh., Yerekhanova F. T., Kapenova Zh. Zh., Omarov N. R.
Linguodidactic aspects: formation of professionally-oriented dialogic speech in teamwork 85
Анесова А. Ж., Садығұл Т. Қ., Сулейменова А. К.
Цифрлық дискурстағы әлемнің құндылықтық тілдік бейнесі: теориялық-әдіснамалық талдау.....99
Ashinova K. A., Sydykova B. T., Orynkhanova G. A., Murzagaliyevà M. K.
Lexical features of modal words.....115
Әбдісәмет Қ. Е., Мекебаева Л. А.
Б. Соқпақбаевтың «Менің атым Қожа» повесіндегі кейіпкер темпераменті мен психотипі 130
Әбдуәлиұлы Б., Сыпатай С. Т.
Қазақстан трансшекаралық гидронимдері: тарихи-лингвистикалық талдау.....143
Әділбекова Ж. Б.
Мұхтар Әуезов шығармашылығындағы Джек Лондон мұрасының рецепциялық ерекшеліктері.....157
Байжігіт Б. С., Казакбаева К. Р., Қадыров Ж. Т., Шапауов Ә. Қ., Кадыров А. Ж.
Комическая функция авторского новояза в романе А. Кима «Посёлок кентавров» 172

Баймыш Л. Қ., Бәкірова Ш. Ә.
Қазақ поэзиясындағы әлемнің тілдік бейнесі: XX ғасыр контексінде.....184
Бейсембаев А. Р., Бахралинова А. Ж.
Слышать время: Наум Шафер и этика интерпретации 200
Бекен А. А., Балхимбекова П. Ж.
Лингвостилистические приёмы создания художественного образа
в англоязычной литературной сказке XX–XXI веков 218
Бертаева А. С., Андрющенко О. К.
Полифункциональность легенды «Честь»
в романе Р. Сейсенбаева «Трон сатаны» 231
Бирай Н., Нургожина Б. В.
Қазақ тіліндегі бизнес-келісімшарттардағы
ескертпелер мен форс-мажорлық ережелердің
лингвопрагматикалық ерекшеліктері.....246
Вахитова Т. Ф., Утешова З. Г., Мухтарова С. С.
Термины родства и их связь с лингвокультуремой степь:
ассоциативный и сопоставительный анализ.....262
Жорашова А. М., Айтуганова С. Ш.
Қазіргі қазақ прозасындағы баяндау композициясы:
құрылымдық ерекшеліктер мен көркемдік тәсілдер
(А. Алтай, Р. Мұқанова, Д. Амантай шығармалары негізінде) 277
Жүсіпов Н. Қ., Баратова М. Н., Аблаев А. С.
Мәшһүр Жүсіп шығармаларындағы «Жақсы», «Надан», «Адасу» т.б.
сөздерінің қолданылу ерекшелігі 291
Жусупова Г. К., Бекбосынова А. Х., Жусупов Е. К.,
Емельбаева Э. Ж., Жанабекова Д. Б.
Исламдық мифтер мен пайғамбарлар тақырыбының
қазақ әдебиетіндегі орны.....301
Жүнісқали Ә. Қ., Юсупова А. Ш.
«Күн астындағы Күнікей қыз» ертегісіндегі
мифонимдердің этномәдени коннотациясы 313
Ибраева Ж., Четиндаг Суме Г., Эртисхан О.
Қазақ мәтіндеріндегі қатысым қызметінің түрлері
мен олардың тілдік көрінісі.....325
Ибраева Н. Б., Ерғалиев Қ. С., Ерғалиева С. Ж.,
Сарыбаева Б. Ж., Бердыбекова Ж. М.
Қазақ фразеологизмдеріндегі ұлттық құндылықтардың көрінісі 342
Исабекова Ж. А., Сейсенбиева Э. С.,
Аитова Ж. Ж., Бегманова Б. С.
Р. Мұқановаңың «Күнә» әңгімесінің көркемдік табиғаты
және нарративтік ерекшеліктері 355
Ихсан Д. М., Кемеңгер Қ. Р.
М. Дулатұлының өмірі мен шығармашылығы
(XX ғасырдың 20 жылдарындағы түркістан баспасөзі негізінде) 368

Кадырова Г. Р., Килевая Л. Т., Джумашева А. Б., Арзиева Е. Р.
Лингвосинергетический эффект в перспективе
трансформации современной коммуникации 383
Калиев Б. Н., Ахметова Б. З., Тлеулесова А. Ш.,
Токсанбаева Т. Ж., Аяпбергенов Б. К.
Региональные особенности словообразования имен
в речевой практике Северного Казахстана.....398
Касенова А. К., Исмагулова Г. К., Кулахметова М. С.
Ағылшын тілді бейресми коммуникацияда лингвистикалық
стратегияларды қолданудың гендерлік ерекшеліктері.....409
Клюшина З. В., Погожева Е. Ю., Журавлева Е. А.,
Мадеева А. А., Селезнева К. С.
Фразеологические единицы как отражение национального
характера в контексте межкультурной коммуникации.....425
Kozhas D. A.
Linguocultural and discursive aspects of the national image 440
Kos V. V., Zhumabekova B. K.
Nature as a metaphorical dominant in Ted Hughes' poetry 459
Koshimova B. A., Kenbayeva A. Z.,
Abisheva Sh. S., Zhumanbayeva R. O.
Semantics of coloronyms in the toponymic system
(Based on toponyms of Mangistau).....473
Құмар Л. Қ.
Б. Майлин прозасындағы гастропоэтикалық детальдар 488
Kurmanova B. Zh., Utegenova A.,
Kurman N. Zh., Zhumagulova A. A.
Language situation: definition and research approaches.....498
Мамыр С. Д., Демченко А. С.
Казахстанская городская повесть: жанровые особенности
и ключевые концепты 513
Мәди Б.
Қазақ тіліндегі эмоциялық етістіктердің
фреймдік-семантикалық моделі 524
Монгилёва Н. В., Медетова Э. Б.
Дискурсивные стратегии деприватизации гендерного
насилия в современном медиапространстве
(на материале интервью Жизель Пелико).....540
Muzhigova G. M., Auyesbayeva P. T., Zeinulina A. F.
The image of the youngest son in Kazakh fairy tales.....561
Мусаев Ә. С., Амангельдин Е. А., Алкебаева Д. А.
Жасанды интеллект құрастырған қазақ мәтіндерінің
грамматикалық, стилистикалық ерекшеліктері.....572
Мұқият Д., Алимтаева Л. Т.
Билингв балалардың сөйлеуінде
фонетикалық интерференцияның көрінісі 589

Мұхиддинова Г. Ә., Есенова Қ. Ө.
Лингвоаксиология ғылымы: Prisma әдісімен жасалған
систематикалық әдеби шолу.....605
Нурмаганбетова Г. Б., Шоқым Г. Т.
Медиадискурстағы гендерлік асимметрия: дискурстық талдау 620
Отарбаева Ғ. Н., Жұмақаева Б. Д., Алпысбай Ә. Р.
Көркем мәтін интерпретациясы арқылы оқушылардың
эмоциялық зиятын (EQ) дамыту моделі.....632
Тлеулинова М. Б., Алпысбаева А. Е., Саргелтаева А. Қ.,
Олькова И. А., Манапбаева Ж. Ж.
Көркем мәтіндегі паралингвистикалық элементтер және олардың
аудармасы: Дулат Исабековтың «Гауһартас» шығармасы негізінде.....650
Khalym B., I. Baissydyk B.,
Ibragimov Zh. B., Tazhenova A. S.
Neurolinguistic characteristics of a child's personality.....665
Шүкенай Г. Т., Уәли Н. М., Мамырбек Г. М.
Қазіргі медиакеңістіктегі тілдік ауытқулар:
түрлері, себептері мен салдары 682

Авторлар туралы ақпарат
Сведения об авторах
Information about the authors.....697

Авторларға арналған ережелер
Правила для авторов
Rules for authors 738

Жарияланым этикасы
Публикационная этика
Publication ethics.....762

ҒТАМР 16.21.33

https://doi.org/10.48081/BTOUPh3.2026/7-25

Б. А. Абдыханова[1], А. А. Касымова[2], Д. А. Жангалиева[3]
[1,2,3]Шәкәрім университеті,
Қазақстан Республикасы, Семей қ.
[1]ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8076-2336
[2]ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8783-888X
[3]ORCID: https://orcid.org/0009-0005-8433-4263
*e-mail: baktygul.abdykhanova73@gmail.com

ШӘКӘРІМ ҚҰДАЙБЕРДІҰЛЫНЫҢ «ҮШ АНЫҚ» ШЫҒАРМАСЫНДАҒЫ АРГУМЕНТТІК ҚҰРЫЛЫМНЫҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ СИПАТЫ (АРГУМЕНТ ТЕОРИЯСЫ НЕГІЗІНДЕ)

Қазіргі гуманитарлық ғылымдарда мәтінді аргумент теориясы тұрғысынан талдау маңызды әдіснамалық бағыттардың бірі болып саналады. Аргумент теориясы мәтіннің ішкі логикасын, дәлелдеу тәсілдерін, пікірді негіздеу механизмдерін ашуға мүмкіндік береді. Мақалада ғылыми әдебиеттерге сүйене отырып, аргумент және аргументация ұғымдарының түсініктемесі берілді, бұл ұғымдардың басқа ғылым салаларында қолданылып жүрген ұқсас терминдермен байланысы қарастырылды және аргумент пен аргументация ұғымдарының айырмашылығы көрсетілді.

Мақала Шәкәрім Құдайбердіұлының «Үш анық» шығармасының өзегін құратын аргументтерді талдауға бағытталды. Қазақ ойшылдарының ішінде аргумент қолдану мәдениетін жоғары деңгейде пайдаланған тұлғалардың бірі – Шәкәрім Құдайбердіұлы. Оның шығармалары логикалық тұтастығымен, философиялық дәлдігімен және моральдық-этикалық уәждерінің беріктігімен ерекшеленеді. Бұл мақала Шәкәрім Құдайбердіұлының «Үш анық» шығармасын аргумент теориясы тұрғысынан саралап, ақынның ойлау жүйесінің ерекшелігін ашуды мақсат етті. Мақалада Шәкәрім Құдайбердіұлының «Үш анық» шығармасындағы аргументацияның лингвистикалық сипаты қарастырылады.

Шәкәрімнің аргументативтік стратегиялары ұлттық ойлау дәстүрінің логикалық сипатын көрсетіп, қазақ дәлел мәдениетінің

тарихи негізін тануға мүмкіндік береді. Осы тұрғыдан алғанда, «Үш анық» шығармасы қазақ интеллектуалдық дискурсының аргументативтік моделін айқындайтын маңызды мәтіндердің бірі ретінде қарастыруға болады.

Кілтті сөздер: аргумент, аргументация, үш анық, аргументативті лингвистика, прагматикалық аспект.

Кіріспе

Аргумент теориясы ерекше пәнаралық сипатқа ие, ол лингвистика, логика, семантика, прагматика, риторика, когнитивті психология және философиядағы зерттеулер парадигмасын құрайды. «Аргумент теориясы – адамның қарым-қатынасы мен танымын зерттеуге арналған бірқатар ғылымдар түйіскен кешенді пән. Бұл ғылымдардың ішінде философия мен логика, тарих және әлеуметтану, лингвистика және психология және т. б. бар» [1, 6-б.]. Әр түрлі жанрдағы мәтіндердегі аргументтердің түрлері мен қызметін анықтау және сипаттау гуманитарлық ғылымдар үшін қызығушылық тудырады. Риторикалық дәстүрге сүйене отырып, қазіргі заманғы аргумент теориясы бір-бірін тиімді толықтыратын ұтымды түрде сендіру мен эмоционалды әсер ету әдістеріне негізделген.

Аргумент теориясының ерекшелігі, бір жағынан, оның негізі екі жарым мың жыл бұрын ежелгі грек ойшылы Аристотель, оның замандастары, тікелей ізбасарлары мен қарсыластары қалаған ежелгі ғылыми пәндердің бірі болып табылады. Екінші жағынан, аргумент теориясы ең жас ғылыми сала қатарына жатады, өйткені ол өзінің қарқынды дамуын XX ғасырдың ортасынан бастаған, бүгінде жаңа пәнаралық сипатқа ие болып, бірқатар ғылыми салалармен тығыз байланыста қарастырылып отыр.

Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармалары қазақ руханиятында ерекше орын алады. Оның философиялық және поэтикалық мұраларында тілдік құрылым мен логикалық ойлау өзара тұтасып, күрделі аргументтік дискурс тудырады. Соңғы жылдары әлемдік лингвистикада аргументтік талдау маңызды бағыттардың біріне айналды. Шәкәрім шығармаларын аргументтік лингвистика негізінде қарастыру – ғылыми тұрғыдан өзекті мәселе деп есептейміз.

Материалдар мен әдістері

Зерттеу материалдары ретінде аргумент теориясына қатысты теориялық еңбектер қарастырылды, аргумент ұғымын анықтау мақсатында түсіндірме сөздіктер қолданылды. Шәкәрім Құдайбердіұлының «Үш анық» шығармасының толық мәтіні қарастырылды және кең түсінік үшін және тұтастық үшін ақынның өзге еңбектері де есепке алынды. Зерттеу барысында мәтін ішіндегі аргументативті құрылымдарды анықтау үшін мәтіндік талдау

әдісі, ақынның философиялық дискурсындағы аргументация ерекшеліктерін сипаттау мақсатында сипаттама тәсілі, бағалауыштық мәндегі, дәлелдеуші тілдік бірліктердің мағынасын ашу үшін, аргумент түрлері мен тілдік маркерлерді топтастыру үшін жіктеу және жүйелеу әдісі қолданылды.

Куссе Х., Ottmers Cl., Beckermann A., Karl-Heinz Göttert, Heike Mayer, Ивин А. А., Тимофеев А. И. зерттеулерінде аргументация, риторика, логика терминдеріне жан-жақты талдау жүргізілген [13; 10; 11; 15; 16; 1; 17]. Мысалы, Klaus Bayer – «Argument und Argumentation: logische Grundlagen der Argumentationsanalyse» [14] еңбегінде аргумент пен пайымдаудың логикалық құрылымын қарастырады, Karl-Heinz Göttert – «Argumentation. Grundzüge ihrer Theorie im Bereich theoretischen Wissens und praktischen Handelns» [15] еңбегінде аргументация теориялық және практикалық тұрғыдан қарастырылған, ғылыми (теориялық) аргументация, саяси, моральдық аргументация, аргументтің әрекетке әсері, шешім қабылдау процесіндегі аргументтің рөлін қарастырады. Heike Mayer – «Rhetorische Kompetenz. Grundlagen und Anwendung» [16] зерттеуінде аргументация риториканың негізгі бөлігі ретінде, сөйлеушінің сендіру қабілеті, адресатқа әсер ету стратегиялары қарастырылған. Х. Куссе – «Агрессия и аргументация» [13] еңбегінде аргументация мен агрессивті коммуникацияның өзара байланысын зерттейді. Автор тілдік агрессияның қалай пайда болатынын, аргумент пен қысым, манипуляция арасындағы шекараны, дау, полемика, пікірталастағы агрессивті стратегияларды прагматикалық және дискурстық тұрғыдан талдайды. Аргументация логикалық дәлелмен шектелмейді, ол әлеуметтік-психологиялық әсер ету құралдарымен тығыз байланысты екендігін көрсетеді.

Нәтижелер және талқылау

Аргумент теориясы пәнаралық сипатқа ие болғандықтан, ғылымның басқа салаларында аргумент түсінігін анықтаушы көптеген ұғымдар бар: тезис, дәлел, алғышарт, қорытынды, негіздеме, ақиқат т.с.с. Аргумент ұғымына қатысты түсіндірмелер осы ұғымдардың қосындысы немесе жиынтығы аргумент түсінігінің мағыналық сипатын беретіндігін көрсетеді: Аргумент (лат. argumentum – нәрсе, пән, белгі) – 1) философияда – пікір (немесе өзара байланысты пікірлер жүйесі) қандай да бір ойдың немесе теорияның ақиқаттығына келтіретін дәлел. Аргумент логикада дәлелдеудің негізгі алғышарты ғана емес, пікір мен идеяның толық негізі ретінде де қаралады. Оған қойылатын жалпы талаптар: ақиқаттылық, дәлелділік, айқындылық, бір мәнділік, сенімділік [2,74-б.]; «Аргумент – бұл алғышарттар мен тұжырымдардың жиынтығы»[3, 19-20-бб.]; ««...аргументті біз «Тезис + Алғышарттар + Дәлелдеу» кешені ретінде түсінеміз» [4,18-б.].»; «Негіздеме-аргументтің логикалық формасы, оның «логикалық каркасы» [5, 8–10-бб.]; «Аргумент қарым-қатынастың ажырамас элементі ретінде негіздер мен

дәлелдерді іріктеу мен талдауға бағытталған интеллектуалды әрекет» [6, 85-б.]. Аргумент ұғымына қатысты жоғарыда берілген анықтамаларға сүйене отырып, белгілі бір контексте «аргумент», «негіздеме», «дәлелдеме», «тұжырымдама» терминдерінің өзара алмастырылып қолданылып жүргенін түсіне аламыз.

Батыс зерттеулерінде «аргументация» және «аргумент» ұғымдарының аражігін ажыратып көрсетеді, мысалы Э. Блэр бұл екі терминнің жалпы мағынасын былай түсіндіреді: аргументация – «белгілі бір мақсат үшін аргументтерді табу және келтіру әрекеті, сондай-ақ осындай дәлел, негіздемелердің жиынтығы»; аргумент – «кез-келген іс-әрекетті дәлелдеуші бір немесе бірнеше негіздеме» [7, 72-б.].

Аргумент теориясы білім мәселесімен тікелей айналыспаса да, білімнің табиғаты мен мүмкіндіктерін, оның шегі мен мүмкіндіктерін және ақиқаттылық шарттарын зерттейтін эпистемологияға сүйенеді: «В эпистемологии само знание определяется как форма социальной и индивидуальной памяти, свернутая схема деятельности и общения, результат обозначения, структурирования и осмысления объекта в процессе познания» [8]. Аргумент теориясы, сонымен қатар, когнитивті психология деңгейінде ойлау, жад және білімнің зерттеу нәтижелеріне сүйенеді.

Аргумент теориясындағы маңызды мәселелердің бірі – дәлел, ол логикалық және риторикалық тұрғыдан тар және кең мағынада түсіндіріледі. Аргумент сөйлеу түрі ретінде кең мағынада мәлімдемелердің дұрыстығын анықтау процедурасымен байланысты түсіндіріледі, бұл жағдайда пропонент тікелей бұрыннан белгілі ақиқатқа, ережелер мен дәлелдерге немесе логика құралдарына жүгінеді. Лингвистикалық аспектіде пропонент тек ұтымды ғана емес, сонымен қатар прагматикалық мақсаттарды көздей отырып, аргументке құрылған әңгіме, сипаттама, түсініктеме, түсіндірме, түйіндеме, сұрақтар, үндеулер, талаптар сияқты функционалды-семантикалық сөйлеу түрлерін де қолдана алады [9; 10].

Сөздің тар мағынасында аргумент бастапқы ақиқат пайымдаулардан келесі ақиқат пайымдауларға ауысқан қорытынды түйіндер тізбегі деген түсінікті білдіреді [11; 12].

Аргумент теориясының негізгі ұғымдары: тезис, квесцио, аргумент, дәлел, конклюзия, қарсы аргумент және қорытынды түйін. Аргумент теориясы классикалық логика мен риторикаға негізделген. «Тезистен туындайтын дискуссия тудыратын сұраққа жауап (квесцио) тезистің өзінде беріледі, ол жауап одан ары аргументтеу процесінде толықтырылады немесе жоққа шығарылады. Аргументтің өзі – қарапайым сөйлеу актісінен айырмашылығы – кем дегенде үш әрекеттен тұратын кешенді коммуникативті әрекет, бірақ олардың барлығы нақты коммуникацияда эксплицитті түрде жүзеге асырыла

бермейді» [13, 26-б.]; «Аргумент қорытынды түйін (Konklusion) және бір немесе бірнеше алғышарттардан (Prämise) тұрады» [14, 87-б.]. Karlheinz Göttert аргументті «негіздемелердің нәтижесі» деп анықтайды [15, 3-б.]. Кейбір ғалымдар «Аргументтің мықтылығы негіздемелердің дәлелденуімен өлшенеді» десе, бұл пікірге тікелей қарсы болмаса да, бұл пікірмен жартылай келісетін келесі пікір бар: «Цицерон (argumentum сөзін бірінші болып қолданған), оған дейін Аристотельден және одан кейін Квинтилиан мен Боэций сияқты, аргументтің өзегі мәлімдеменің растығы, ақиқаттылығы немесе дұрыстығы емес, оның сенімділігі. Тиісінше, аргументтің мықтылығы сенімге (fides) қарағанда «негіздемелердің дұрыстығына» азырақ тәуелді. Дәлірек айтқанда, аргументте негізгі болжамдардың сенімділігіне, бірақ ең алдымен, аргументті келтіруші тұлғаға деген сенім маңызды. «Ақылға қонымды» (сондай-ақ «сендіретін» немесе «ықтимал») сөз объективті түрде болмайды, әрқашан субъективті бағалау сұрағы болып табылады, яғни ол сөздің қалай қабылданатынына, оны қалай сезінетініне, ойлайтынына немесе оған қалай сенетініне байланысты. Осылайша, айтылған ой белгілі бір сенімді тұлғадан шыққан соң сенімді естіледі, айтылған ойға келтірілген дәлелдерді адамдар оны сенімді дәлел ретінде қабылдайды. Қалай болғанда да, аргументтердің әсері аргумент келтіруші жеке тұлғамен тығыз байланысты» [16, 158-б.]. Шәкәрім шығармаларындағы аргументтерге қарап, осы екі пікірді де толықтай қостауға болады. Ақын шығармаларында нақты дәлелдер бере отырып, өз танымымен, өз ішкі ойларымен үздіксіз дискурс құра отырып, әлем философтары мен ойшылдарының білімін қамти отырып, салыстырмалы аргументтер негізінде, нәпсі, материализм, соқыр сенім туралы баяндалған қарсы аргументтерді келтіре отырып, нақты қорытынды түйін шығарып отырады. Бұл жоғарыда келтірілген бірінші пікірдің дұрыстығын көрсетеді, екінші пікір бойынша, аргумент келтіруші тұлғаның сенімділігі факторы тұрғысынан қарастырсақ, ақын Шәкәрімнің қазақ халқы үшін ғана ұлы тұлға емес, барлық адамзат үшін гуманист тұлға деп қабылдаймыз. Ақын шығармаларына ұлттық сипат емес, адамзаттық сипат тән. Оған дәлел ретінде, ақынның «Үш анық» шығармасындағы адамзаттық құндылық тұрғысынан келтірілген ойларын аргумент теориясы тұрғысынан сипаттасақ:

«... Екі өмірге де керекті іс – ұждан. Ұждан дегеніміз – ынсап, әділет, мейірім». Мұндағы тезис: Екі өмірге де керекті іс – ұждан. Бұл жерде: неге ұждан, неге басқа қасиет емес? неге ол екі өмірге де керек, басқа өмір бар ма, бар болса, ол өмірде ұжданның нендей керектігі бар? – деген даулы сұрақтар (дискуссия) туындайды (квесцио). Шәкәрім Құдайбердіұлы оның жауабы ретінде құндылық аргументін келтіреді: Ұждан дегеніміз – ынсап, әділет, мейірім. Бұл жерде, тезистің себебі түсіндіріліп тұрғандықтан, жауаптың

алдына себеп-салдарлық қатынасты білдіретін «өйткені» деген жалғаулық сұранып тұр, егер сөйлем: «Өйткені, ұждан дегеніміз – ынсап, әділет, мейірім» – деп берілсе дәлелді қабылданар еді. Бірақ, ақын ол жалғаулықты қолдануды қажет деп таппайды, жалғаулық тезис пен аргумент арасында имплицит күйде ғана қызмет етіп тұр, автор үшін «өйткені» жалғаулығы бұл жерде артық, себебі ақын тезистің анықтығына сенімді, оны аксиома ретінде беріп тұр, ақиқатына көзі жетіп айтып тұр. Демек, ақын екі өмірге де керекті іс ұждан екенін анық танып білген соң, ұжданды болуды шарт ретінде айтып тұр, ұжданды болу – арлы болудың белгісі (конклюзия). Егер ұждан дегенміз – ынсап, әділет, мейірім болса, онда ұжданды болуымыз керек. Яғни, бұл тезистің қорытынды түйіні. Ғалымдар ұждан деген мұсылмандық түсінік, ұждан, нысап, әділет, мейірім «Ар білімінің» құрылымдары дейді. Сонда, Шәкәрім шығармасының негізгі тезисінен шығатын қорытынды түйін – арлы болу, ақиқатқа жеткізетін ең дұрыс жол – «ар іліміне» негізделген ұждан.

«Басқа өмір бар ма, бар болса, ол өмірде ұжданның нендей керектігі бар?» деген сауалдың қорытынды түйінін беру үшін ақын терең философиялық зерттеу жүргізеді. Ары қарай ақын философиялық ізденісін: «Жақсылық іздеу – жаратылыстың берік жолы» – деген тезиспен бекітеді. Бұл тезистен «Жақсылық іздеу, жасау барлық жандыларға бірдей жаратылысынан берілген қасиет пе?» деген философиялық сұрақ (квесцио) туындайды. Жауап ретінде ақынның: «Осы дүниеде көзге ілінбейтін кішкентай жандылардан бастап адамдарға шейін бәрі өзі һәм нәсілдерінің жақсылықта болып өсіп-өнуіне қам қылады» деген негізгі аргументін көреміз. Яғни, жақсылық іздеу, жасау барлық жанға тән қасиет. Адам да жаратылыс, олай болса, ол да жақсылық іздейді. Дедуктивті логикаға сүйеніп, берсек:

Жақсылық іздеу – жаратылыстың берік жолы.

Адам – жаратылыс.

⟹ Олай болса, адам да жақсылық іздейді (қорытынды түйін).

Бұл ақынның адамгершілік философиясындағы моральдық дедукция, дедуктивті силлогизм.

Ақын бұл қорытынды түйінді ары қарай таратады, негізгі аргументті байланыстырушы және конвергент аргументтермен толықтырып, жақсылық іздеуші жандарды екі категорияға бөледі. «қайбірі өзі үшін жақсылық, бақ іздейді» (байланыстырушы аргумент 1) және қайбірі барша адам үшін жақсылық, бақ іздейді (конвергент аргумент 2). Осы аргументтерді келтіре отырып, «Ақыл қарауында адам толығы барша адамға бақ іздеген болады» – деген негізгі қорытынды түйінді анықтап береді. Яғни, ақылы толық адам ғана барша адамға бақ іздейді. Абай ақын айтқандай, «Толық адам ғана нұрлы ақылдың иесі бола алмақ». Бұл жерде, екі ақынның философиялық ой-толғамындағы ортақ идея, ортақ пайымды көреміз.

Ақын «өзі үшін» мен «барша адам үшін» ұғымдарын қарама-қарсы қолдану арқылы адам жаратылысындағы айырмашылықты айқын көрсетіп тұр. Ақын қолданысындағы «ақылы толық адам», «ақылы сау адам» кім?, «ноқтасыз, науқассыз сау ақылдың» анықтамасы қандай? Ақын шығармасындағы бұл сұрақтардың жауабын табу өте күрделі процесс. Ақын өлгеннен соң өмір жолы бар-жоғын анықтауды «ақылы сау адамға» жүктейді. Ол адам материализм мен діншілдіктің ара-жігін ажырата алатын білім иесі болу керек, бұл жерде де «ар» негізгі күш болу керек. Жалпы, ақын философиясында адамның ішкі өлшемі арға бағынуы тиіс деген тезис бар, адамның ішкі өлшемі арға жүгінсе, онда заң сыртқы бақылаушы болғанда, ар – ішкі бақылаушы қызметін атқарады. Егер, ар – ішкі бақылаушыға айналса, онда ол сыртқы заңнан күштірек болады. Себебі, арлы адам арсыздыққа бармайды. Ақын шығармалары арқылы адамның психологиялық күйіне терең бойлай отырып, моральдық дилемма арқылы ардың қызметін ашады. Ақын шығармасында «Адам табиғаты тек нәпсіге негізделген» деген көзқарасқа негізделген қарсы аргумент те (контраргумент) бар. Бірақ ақын бұл аргументті арға негіздеп жоққа шығарады. Нәпсіні адам «ар» арқылы реттей алады деген логикалық түйін жасайды. Ақын үшін, ар ілімі – адамзат дамуының рухани негізі. Адами қарым-қатынастың негізгі мәселелерінің бірі объективті шынайы және әлеуметтік құнды деп санауға болатын негіздеме болып табылады. Шәкәрім шығармалары адами қарым-қатынаста әлеуметтік, адамгершілік құндылық болып саналатын ар іліміне негізделген. «Аргументтің мақсаты-ақпараттандыру емес, адамның білімін, пікірін, әдеттерін және т. б. өзгерту. Аргумент – бұл адамдардың көзқарастарына немесе мінез-құлқына әсер ету түрі. Бұл әсердің нәтижесі қандай болуы керек? Егер біз мінез – құлық, іс-әрекеттер туралы айтатын болсақ, онда бұл сұраққа жауап беру қиын емес: аргументацияның міндеті-адамды белгілі бір іс-әрекетті жасауға (бірқатар іс-әрекеттер) немесе кейбір әрекеттен (бірқатар әрекеттерден) бас тартуға шақыру» [17, 8-б.], «Аргумент – нақты бір адам әрекеті, ол нақты бір әлеуметтік контекстен туындайды және оның түпкі мақсаты білім беру емес, кейбір ережелердің, заңдылықтардың дұрыстығына көз жеткіздіру» [18, 255-б.] деген аргументтің табиғатын анықтаушы тұжырымдар ақын шығармаларының негізгі мақсатын айқындап береді. Ақын шығармаларындағы әр тезисін дәлелдеу үшін ғылыми дәлелдемелерге, адамзат болмысы, жаратылыс туралы өзі танып білген, ақиқат деп таныған біліміне сүйенеді. Мысалы, ақиреттің бар-жоғын анықтау үшін көптеген интеллектуалды дәлелдер келтіреді, жанның метафизикалық табиғаты туралы шығыс философиясы (Будда, Лао-Цзы), батыс философиясы (Платон, Спиноза, Кант) идеяларын салыстырады.

Аргумент ретінде дәлелдеу тек субъектімен, қызмет объектісімен, субъектінің санасында болатын іс-әрекет схемасымен ғана емес, сонымен бірге осы іс-әрекетті білдіруге жұмсалатын құралдармен де сипатталады. Интеллектуалды – сөйлеу әрекеті болғандықтан аргумент ауызша және жазбаша сөйлеу таңбаларынан тұратын белгілі бір хабарлама арқылы көрініс табады. Аргументтің логикалық құралдары мен риторикалық әдістері, оның лексикалық құрамы, психологиялық әдістер сияқты дәлелдеу құралдары деп аталатын осы факторлардың барлығы хабарлама арқылы жүзеге асады. Аргументативті тілдік маркерлер [19] ақын шығармаларында өте жиі кездеседі. 1 кестеде берілген аргументативті лингвистиканың негізгі объектілері ретінде саналатын тілдік маркерлер арқылы ақынның «Үш анық» шығармасындағы негізгі ойларын, тұжырымдарын іріктеп ала аламыз (1-кесте):

1-кесте – «Үш анық» шығармасындағы тілдік маркерлер

Себеп-салдарды білдіруші тілдік маркерлер: *себебі, өйткені, сол үшін...*	Қорытынды ойды білдіруші тілдік маркерлер: *демек, ендеше, әйтпесе, сондықтан...*	Шартты дедуктивті құрылым: *егер... онда...*	Қарсы қою қызметін атқарушы тілдік маркерлер: *бірақ, алайда...*
Себебі толымды нәрсенің, толымды болатын себебі, толымсыздық ісі де толымсыз болатынын ғалымдар түгіл, жабайы кісі де білсе керек.	Сондықтан барша адам шамасына қарай қайбірі өзі үшін, қайбірі барша адам үшін жақсылық, бақ іздейді.	Егер себепсіз бар болған атом, нұр сияқтылар делінсе, олар себепсіз бар болған нәрсе емес, дәлелім – оларда қозғалыс бар, қозғалуда, жүрісінің өлшеуі бар.	Бірақ адамда жаралыс жолынан жоғары бір қуат барлығын сезетіндік бар болғандықтан, күн сайын бұрын сыры білінбеген нәрсе табылып, бұрын тіпті мүмкін емес дегендеріміз әншейін дағдылы нәрсе болып, оны күнде пайдаланып отырғандықтан, ол Конттың сөзіндей сөздер адамды жаралыс жолынан жоғары қуатты ойланудан тоқтата алмайды.

Себебі жанның бар екеніне жаннан шыққан ерік, талап, ой, мақсат, сезім, білім арқылы көзіміз жетсе де, оның денелерге қосылып кетуіне ешбір дәлелім жоқ.	Сондықтан жалғыз ғана дүние тіршілігінің қамын ойламай, сол соңғы өмірде жақсы болудың қамын қылу керек.	Егер осының бәрін істеп шығарып тұрған түк сезбейтін соқыр табиғат болса, онан мұндай мақсұт, білім, ерік, гармония тартып, жарасым таңдау жоғарылау шыға алмайды.	Бірақ менің, ойымша, тіпті заманынан тіпті олар да жанмен қосылып, сезімденуге жараса керек. Дәлелім: тас пен құм сүйектерге біткен қынаны алып қарасаңыз, қынаның астында тас пен сүйектің бетінде топырақ сияқты бір нәрсемен жабыстырылған болады.
Себебі егер бұл өмір үшін ғана керек болса, ол не пайда, не мақтан үшін болады.	Әйтпесе, адам әдет, құмар нанымынан шыға алмай, арқандаулы ат сияқты болады.	Егер жанды денеге кіреді десе, өз жанының бар-жоғын біле алмай жүргенде, оған тағы бір жанның не керегі бар? Егер жансызға жан болады десе, өлген адамның жаны тіпті жоғалмай, әр түрлі хайуан болып құбылып жүрген жоқ па?	Аңғару, ойлау ерікті хайуанның бәрінде бар. Бірақ оларда да бірінен-бірі есті, бірінен-бірі шебер, оны теріп жазбасаң да әркімге белгілі. Адамның күйі сол хайуандардан есті болмаса да, толық, терең ақыл адамнан шығады. Бірақ сол адам да табиғаттан шебер емес.
Себебі өлген соңғы жан өміріне нана алмай, өстіп ұждан-совесть, жанның екі өміріне бірдей керек таяныш екеніне нана алмаған кісінің жүрегін ешбір ғылым, өнер, ешбір жол, заң тазарта алмайды.	Сондықтан жаратушыны іздеп әркім әр түрлі ой жүргізген.	Егер Дарвин мен Маиеннің сөзі дұрыс болса, ол өсімдіктер де бірінен бірі туып, өзгерген болып табылады.	Менің ойымша, қанша айтып тәңіріні жоқ қыламын дегенімен, жанның сау ақылы тәңіріні мойнына салмай қоймайды. Бірақ дағдысынан оза алмай оны сезбейді.

	Сондықтан жан деген бөлек нәрсе жоқ.	Егер шын болса, соның да қамын ойлап, адамдарды түпкілікті бақытқа жеткізу үшін, егер өтірік болса, оған әуреленбей, жалғыз ғана осы дүние қамын қылу үшін, олай болса, бұл екеуін қалай тексереміз?	Бірақ ұқсастық бәрі бірінен-бірі туып, өзгергені жоқ. Жаралған себептерінің ыңғайына қарай біріне – бірі ұқсас не ұқсаңқырап, не тіпті ұқсамай жаралып жатыр.
	Сондықтан олардың түп себебі — себепсіз бар себеп, түп Жаратушы.	Егер бір адам жанның өлген соңғы өмірі мен ұждан соның азығы екеніне әбден нанса, оның жүрегін еш нәрсе қарайта алмайды.	Егер бір адам жанның өлген соңғы өмірі мен ұждан соның азығы екеніне әбден нанса, оның жүрегін еш нәрсе қарайта алмайды.
	Әйтпесе сол соқыр, ессіз деген жаратылыстың бір шыбынын, не бір тозаңын адам жарата алмайды.		
	Сондықтан тезірек жоғарылауға себеп керек қылады. Мәселен, таза дене, таза, толық мінез ой істерін керек қылады.		
	Әйтпесе Жаратушыда білім бар, өлген соң да бір түрлі жан тіршілігі бар!		

Жалпы, ақынның «Үш анық» шығармасы ақынның өз ішкі әлемімен, өз танымымен, әр елдің озық ойшыл, философ, ғалымдарымен дискурсына

құрылған. Жоғарыдағы берілген кестеде де сол дискурстың сұлбасын көруге болады.

Прагматикалық аспект тұрғысынан қарастырар болсақ, ақынның аргументтерін риторикалық сұрақтарға жүгіне отырып, құрғанын байқаймыз. Риторикалық сұрақтарды ақын көкейіндегі сұрақтардың жауабын беру үшін, болмаса не себепті белгілі бір қорытындыларға тоқталып отырғанын өз-өзімен дискурс құра отырып, өз пайымдарының анықтығын тексеру мақсатында қолданған сияқты әсер береді. Ақын қолданысындағы риторикалық сұрақтардың оқырманға әсері үлкен, ақынның риторикалық сұрақтары оқырмандарды да сол сұраққа жауап іздетеді, оқырманды да ойлау процесіне тартады, сондай-ақ, оқырман ақынның сұрақтарға берер дәлелін оқи отырып, ақын жауабының анықтығын тағы да ой сүзгісінен өткізеді. Яғни, «Үш анық» оқырманды интеллектуалды, философиялық тұрғыдан ойлауға жетелейді. Ақын қолданысындағы риторикалық сұрақтардың мазмұны терең логикаға негізделген, мысалы:

– Неге десең, адамның ақылы оны ойламай тұра алмайды және адам жаңа бір нәрсені көрсе, мұны кім жасаған, бұл неге керек демей қоймайды?

– Басқы жаратушыда білім бар ма?

– Әлде түп жаратушы туралы біреу былай да айтар: түпкі жаратушы сіз айтқан себепсіз, бар себеп-ақ болсын, бірақ соның бар қылған атом сияқты негізден шығып жатқан сансыз нәрселердің бәрінде сол түп жаратушы жатыр ма дер?

– ...мен асқан білімді, өнерлі болып, керек нәрсенің бәрін жасап шығаратын зор машина жасасам, соның істеп шығарған нәрселерін мен жасады дейсіз бе, машина жасады дейсіз бе?

– Енді бәрінің түп иесі кім болады?

– Жан немене?

– Дене жаннан қалайша әсер алады?

– Сол топырақ сияқты нәрсені табиғат қайдан әкеліп отыр?

– Мәселен, жаратушысы соқыр сезімсіз табиғат болсын мейлі біліп жаратушы тәңірі болсын, қайсысы жаратса да, жаралыс жолында денелерді бір-біріне қосып, неше түрге түсіріп, ол құрауларды қайта шешіп, негіздерді бөліп, онан неше түрлі қасиеттерді шығарып отырған жоқ па?

– Адамдағы нысап, әділет, мейірім үшеуін қосын айтқанда, мұсылманша ұждан, орысша совесть бар. Бұл не? Бұны істеп тұрған кім?

Ақынның «Үш анық» шығармасында риторикалық сұрақтар өте көп, олар сұрақ-зерттеу, сұрақ-қайшылық, сұрақ-дәлел, сұрақ-күмән, сұрақ-тұжырым, сұрақ-қабылдау, сұрақ-түйсік, сұрақ-таным сияқты күрделі процесстерге негізделген.

Ақын аргументтерінде прагматикалық аспект тұрғысынан жиі кездесетін тағы бір тілдік құрал, ол ақынның айтылған ойдың мәнін ашу, оны айқындау немесе екі құбылыс арасындағы айырмашылықты көрсету мақсатында қолданған антитеза тәсілі. Оны төмендегі мысалдардан көре аламыз:

– Сөйтіп, *соқыр кісіше* сандалып жүргенде *пайғамбар дегендер* шығып, барлықтың бәрін жаратқан ие бар, өлген соң бір түрлі тіршілік бар, осы өмірде қылған ісіңе қарай ол өмірде де өлшеусіз бақ қиын азап бар, мұны бізге сол жаратушы ие білдіреді дейді.

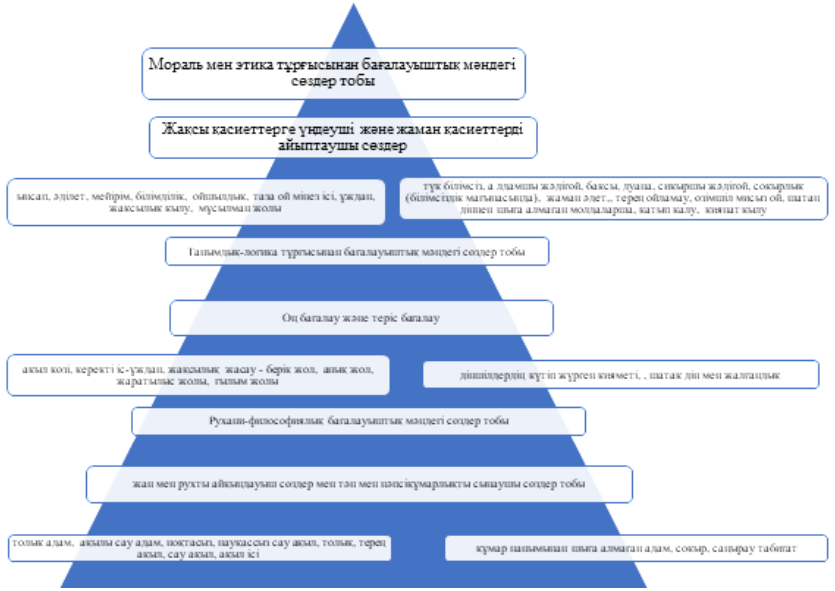
– Бұл сөзді маймылдан туғанға арланып айтып отырғаным жоқ, қайта жаманнан жақсы туғанға қуанатын орным бар.

– ... Еуропа білімділерінің сөзі туралы менің ойым мынау, мен *жан* да бар, *жын* да бар, адамның өз жанының қуаты да бар деймін.

– Әрине, жанның өлген соң тазарып, жоғарылайтынына нанған кісі *қуанышта* болып, жоғалуына нанған кісі *өкініште* болып, біржола жоғалдым-ау деп өлсе керек. Және ұждан-совесть жанның тілегі екеніне нанған кісі *қиянат* қылғанына қатты кейіп, *жақсылық* қылғанына жете қуанса керек. Олай нана алмай, яғни ұждан – совесть құры ғана көрініс үшін адамдыққа лайық деген кісіге *жақсылық* пен *қиянаттың* көп айырмасы жоқ болса керек.

Шәкәрім Құдайбердіұлының аргументтеріндегі параллелизмге келетін болсақ, «Үш анық» шығармасының өзі құрылымдық параллелизмге негізделген: Жаратушының бары анық, ар жолы анық, жанның мәңгілігі анық, ғылым жолы анық, мұсылман жолы анық. Осы ойларын салыстыру, құбылыстарды қатар-қою арқылы негіздейді. Мысалы, ар мен ұятты, ынсап пен қанағатты, ақыл мен нәпсіні, жан мен тәнді, дін мен ғылымды қатар қоя отырып, салыстыра отырып мағыналық параллелизм тудырады. Мұндай бинарлық параллельдер логикалық аргументтер құрудың дәстүрлі тәсіліне жатады. Сондай-ақ, ақын шығармасында өз аргументтерін шығыс философтары мен батыс философтарының дүниетанымдарын салыстыра отырып, дәлелдеу бар, яғни философиялық параллелде айқын берілген. Аргументтерді дәлелдеудегі келісі бір тәсіл – қайталау. Ақын келтірген ойларын бекіту мақсатында қайталанатын параллелдерге жиі жүгінеді.

Тіпті ақынның аргументті негіздеуде қолданған бағалауыштық мәндегі сөздер де параллелдерден тұрады (1-сурет):

1-сурет – Бағалауыштық тілдік бірліктер жүйесі

«Үш анық» шығармасындағы аргументтер шығарманың жалпы концепциясының ар іліміне негізделгенін көрсетеді. Ақын «ар» ақиқатқа жеткізетін ең анық жол екенін көрсетеді. Жанның мәңгілігін материалистік ілім мен діни ұстаным тұрғысынан параллель салыстыра отырып, қарастырады. Материалистік ілімнің жанның физикалық күйін түсіндіретінін, ал дінде соқыр сенімнің басым екенін көрсету арқылы екі ілімдегі шектеулікке көз жеткіздіреді. Ақын Жаратушыда білім бар, жан мәңгілік деп, ұжданды (ар ілімін) жан азығы дей келе, ұжданды адам нәпсісін реттеуші құрал ретінде анықтайды. Ақын үшін ұждан – ең жоғарғы моральдық өлшем. Жалпы, шығарма толықтай моральдық мазмұнға негізделген. Ар-ұждан – адам болмысының негізгі өлшемі, сау ақыл мен ғылым шындыққа жеткізеді деген тезистерінде аподиктикалық аргумент белгілері бар, яғни ақын бұл тезистерді ақиқат, категориялық тұжырым ретінде ұсынады.

Жалпы, ақын шығармаларында «Үш анық» ұғымынан бөлек, «Үш анық бақ», «Үш асыл қасиет» деген ұғымдар бар. Қазақ дүниетанымында 3 саны киелі, қасиетті және толымдылықтың белгісі, бірлік, жұптық және сол екеуінен туған өнім ретінде қабылданады. Қазақ дүниетанымындағы негізгі үштік ұғымдар мыналар: әлеуметтік құрылым: «Үш жүз» (Ұлы жүз,

Орта жүз, Кіші жүз), рухани құндылықтар: «Үш би» (Төле би, Қазыбек би, Әйтеке би); «Үш қуат» (ақыл, жүрек, тіл); өмірлік қағидалар: «Үш арсыз» (ұйқы арсыз, тамақ арсыз, күлкі арсыз); «Үш дауасыз» (мінез, кәрілік, ажал); «Үш байлық» (денсаулық, бақ-дәулет, ақ жаулық), «Үш ортақ» (ай ортақ, күн ортақ, жақсы ортақ), «Үш жұрт» (өз жұртың, нағашы жұртың, қайын жұртың), Қазақ халқында «Үш» саны бірліктің, тұтастықтың және кемелдіктің символы болып табылады. Шәкәрім ақынның да шығармасы ұлттық дүниетаныммен, ұлттық қабылдаумен тығыз байланысты екенін көреміз.

Қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігінің грантымен қаржыландырылатын BR28712491 «Шәкәрім Құдайбердіұлының рухани мұрасын әдеби-мәдени, тарихи-этнографиялық, географиялық, лингвистикалық тұрғыдан кешенді зерттеу: цифрлық интеграция және этнотуризм» ғылыми жобасы аясында жазылды.

Қорытынды

«Үш анық» шығармасындағы аргументативтік құрылымдарды талдау Шәкәрім Құдайбердіұлының философиялық пайымдауы жүйелі логикалық дәлелдеуге негізделгенін көрсетеді. Бұл қазақ тілінің тек эмоционалдық-экспрессивтік емес, сонымен қатар абстрактілі-философиялық және аналитикалық ойды жеткізуге толық қабілетті екенін дәлелдейді. Зерттеу нәтижелері Шәкәрім Құдайбердіұлының «Үш анық» шығармасында аргументативтік құрылымның жүйелі және логикалық ұйымдасқанын көрсетеді. Мәтінде тезис, дәлел және қорытынды элементтері өзара байланысты түрде беріліп, автордың философиялық пайымдауы рационалды дәлелдеуге негізделгені анықталды. Бұл қазақ тілінің абстрактілі-аналитикалық ойды жеткізуге қабілетті екенін және ұлттық интеллектуалдық дискурста аргумент теориясының құрылымдық белгілері бар екенін дәлелдейді.

Зерттеу қазақ философиялық мәтіндерінің тек мазмұндық емес, сонымен қатар дискурстық аргументативтік ұйымдасуын талдаудың маңыздылығын айқындайды. Шәкәрімнің аргументативтік стратегиялары ұлттық ойлау дәстүрінің логикалық сипатын көрсетіп, қазақ дәлел мәдениетінің тарихи негізін тануға мүмкіндік береді. Осы тұрғыдан алғанда, «Үш анық» шығармасы қазақ интеллектуалдық дискурсының аргументативтік моделін айқындайтын маңызды мәтіндердің бірі ретінде қарастырылуы мүмкін.

Мақалада талданған «Ар ілімін» құрайтын негізгі тұжырымдар мен ақын философиясындағы Адам болмысы туралы сыншыл идеялар қай кезеңде де өзектілігін жоғалтпайтын мәңгілік тақырып.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 **Ивин, А. А.** Теория аргументации. – М. : Гардарики, 2000. – 414 с.

2 Философиялық энциклопедия. – Алматы : Лантар Трейд, 2021. – 527-б.

3 **Брутян, Г. А.** Очерк теории аргументации. – Ереван, 1992. – 299 с.

4 **Васильев, Л. Г.** Аспекты аргументации. – Тверь : Тверск. гос. ун-т, 1992.

5 **Яскевич, Я. С.** Аргументация в науке / Я. С. Яскевич. – Минск : Университетское, 1992. – 140 с.

6 **Сорокина, С. Г.** Использование рекуррентности как средства аргументации при построении текстов научного содержания: дис. ... канд. филол. наук : 10.02.19. – М., 2016.

7 **Blair, J. A.** Argumentation as Rational Persuasion. Argumentation. – 2012. – Vol. 26. – № 1. – P. 71–78.

8 **Касавин, И. Т.** Знание // Энциклопедия эпистемологии и философии науки. – М. : Канон+ РООИ Реабилитация, 2009. – С. 246–247.

9 **Ивин, А. А.** Теория аргументации. – М. : Высшая школа, 2007. – 319 с.

10 **Ottmers, Cl.** Rhetorik. 2. Aufl. – Stuttgart, Weimar : J. B. Metzler, 2007. – 266 p.

11 **Beckermann, A.** Einführung in die Logik. 3. Aufl. – Berlin, New York : De Gruyter, 2011. – 383 p.

12 **Бочаров, В. А., Маркин В. И.** Введение в логику. – М. : Форум, 2008. – 554 с.

13 **Куссе, Х.** Агрессия и аргументация. / Х. Куссе; пер. с нем. М. Новосёловой. – Винница : Издательство ФОП Кушнир Ю. В., 2019. – 300 с.

14 **Bayer, Klaus.** Argument und Argumentation: logische Grundlagen der Argumentationsanalyse. – Opladen : Westdt. Verl., 1999. – 248 p.

15 **Göttert, Karl-Heinz** Argumentation. Grundzüge ihrer Theorie im Bereich theoretischen Wissens und praktischen Handelns. – Tübingen, 1978.

16 **Heike Mayer.** Rhetorische Kompetenz. Grundlagen und Anwendung. – Verlag Ferdinand Schöning GmbH&Co. – 237 p.

17 **Тимофеев, А. И.** Аргументация: теория и практика: Учеб. пособие / СПбГУАП. – СПб., 2005. – 80 с.

18 **Ивин, А. А.** Логика : учебник для гуманитарных факультетов / А. А. Ивин. – М. : ФАИР-ПРЕСС, 1999. – 319 с.

19 **Савчук, Т. Н.** Тактика эмоционального усиления аргументации в письменном научно-гуманитарном дискурсе // Вестник Томского государственного университета. – 2022. – № 478. – С. 30–43.

REFERENCES

1 **Ivin, A. A.** Teoriya argumentatsii [Theory of Argumentation]. – Moscow : Gardariki, 2000. – 414 p.

2 Filosofiyalyq entsiklopediya [Philosophical Encyclopedia]. – Almaty : Lantar Treid, 2021. – 527 p.

3 **Brutyan, G. A.** Ocherk teorii argumentatsii [Essay on the Theory of Argumentation]. – Yerevan, 1992. – 299 p.

4 **Vasilyev, L. G.** Aspekty argumentatsii [Aspects of Argumentation]. – Tver : Tver State University, 1992.

5 **Yaskevich, Ya. S.** Argumentatsiya v nauke [Argumentation in Science]. – Minsk : Universitetskoe, 1992. – 140 p.

6 **Sorokina, S. G.** Ispolzovanie rekurrentnosti kak sredstva argumentatsii pri postroenii tekstov nauchnogo soderzhaniya [The Use of Recurrence as a Means of Argumentation in Constructing Scientific Texts]: Cand. philol. sci. diss. – Moscow, 2016.

7 **Blair, J. A.** Argumentation as Rational Persuasion. Argumentation. – 2012. – Vol. 26. – No. 1. – P. 71–78.

8 **Kasavin, I. T.** Znanie // Entsiklopediya epistemologii i filosofii nauki [Knowledge // Encyclopedia of Epistemology and Philosophy of Science]. – Moscow : Kanon+ ROOI Reabilitatsiya, 2009. – P. 246–247.

9 **Ivin, A. A.** Teoriya argumentatsii [Theory of Argumentation]. – Moscow : Vysshaya shkola, 2007. – 319 p.

10 **Ottmers, Cl.** Rhetorik. 2nd ed. – Stuttgart; Weimar : J.B. Metzler, 2007. – 266 p.

11 **Beckermann, A.** Einführung in die Logik. 3rd ed. – Berlin; New York : De Gruyter, 2011. – 383 p.

12 **Bocharov, V. A., Markin, V. I.** Vvedenie v logiku [Introduction to Logic]. – Moscow : Forum, 2008. – 554 p.

13 **Kusse, Kh.** Agressiya i argumentatsiya [Aggression and Argumentation]. Translated from German by M. Novoselova. – Vinnytsia : Izdatelstvo FOP Kushnir Yu. V., 2019. – 300 p.

14 **Bayer, Klaus.** Argument und Argumentation: logische Grundlagen der Argumentationsanalyse. – Opladen : Westdt. Verl., 1999. – 248 p.

15 **Göttert, Karl-Heinz.** Argumentation. Grundzüge ihrer Theorie im Bereich theoretischen Wissens und praktischen Handelns. – Tübingen, 1978.

16 **Mayer, Heike.** Rhetorische Kompetenz. Grundlagen und Anwendung. – Verlag Ferdinand Schöning GmbH & Co. – 237 p.

17 **Timofeev, A. I.** Argumentatsiya: teoriya i praktika [Argumentation: Theory and Practice]. – Saint Petersburg : SPbGUAP, 2005. – 80 p.

18 **Ivin, A. A.** Logika: uchebnik dlya gumanitarnykh fakultetov [Logic: Textbook for Humanities Faculties]. – Moscow : FAIR-PRESS, 1999. – 319 p.

19 **Savchuk, T. N.** Taktika emotsionalnogo usileniya argumentatsii v pismennom nauchno-gumanitarnom diskurse [Tactics of Emotional Reinforcement of Argumentation in Written Scientific-Humanitarian Discourse]. // Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. – 2022. – No. 478. – P. 30–43.

05.01.26 ж. баспаға түсті.
21.05.26 ж. түзетулерімен түсті.
10.08.26 ж. басып шығаруға қабылданды.

**Б. А. Абдыханова[1], А. А. Касымова[2], Д. А. Жангалиева[3]*
[1,2,3]Шәкәрім университеті,
Республика Казахстан, г. Семей.
Поступило в редакцию 05.01.26.
Поступило с исправлениями 21.05.26.
Принято в печать 10.08.26.

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ ХАРАКТЕР АРГУМЕНТАЦИИ В ПРОИЗВЕДЕНИИ ШАКАРИМА КУДАЙБЕРДЫУЛЫ «ТРИ ИСТИНЫ» (“USH ANYK”) (НА ОСНОВЕ ТЕОРИИ АРГУМЕНТОВ)

В современных гуманитарных науках анализ текста с точки зрения теории аргументов считается одним из важнейших методологических направлений. Теория аргументов позволяет раскрыть внутреннюю логику текста, способы аргументации, механизмы обоснования мнения. В статье дается объяснение понятий аргумент и аргументация на основе научной литературы, рассматривается связь этих понятий с аналогичными терминами, используемыми в других областях науки, и показано различие между понятиями аргумент и аргументация.

Статья была направлена на анализ аргументов, которые составляют основу произведения Шакарима Кудайбердыулы «Три истины» (“Ush anyk”). Среди казахских мыслителей одной из личностей, использовавших на высоком уровне культуру использования аргументов, является Шакарим Кудайбердыулы. Его произведения отличаются логической целостностью, философской точностью и прочностью морально-этических мотивов. Эта статья призвана дифференцировать произведение Шакарима Кудайбердыулы

«Три истины» (“Ush anyk”) с точки зрения теории аргументов и раскрыть специфику мышления поэта.

В статье рассматривается лингвистический характер аргументации в произведении Шакарима Кудайбердыулы «Три истины» (“Ush anyk”). Аргументативные стратегии Шакарима демонстрируют логический характер национальных традиций мышления и позволяют признать историческую основу казахской доказательной культуры. С этой точки зрения произведение «Три истины» (“Ush anyk”) можно рассматривать как один из важнейших текстов, определяющих аргументативную модель казахского интеллектуального дискурса.

Ключевые слова: аргумент, аргументация, три истины, аргументативная лингвистика, прагматический аспект.

**B. A. Abdykhanova[1], A. A. Kassymova[2], D. A. Zhangaliyeva[3]*
[1,2,3]Shakarim University,
Republic of Kazakhstan, Semey.
Received 05.01.26.
Received in revised form 21.05.26.
Accepted for publication 10.08.26.

THE LINGUISTIC NATURE OF ARGUMENTATION IN SHAKARIM KUDAIBERDIULY'S WORK "THE THREE TRUTHS" ("USH ANYK") (BASED ON THE THEORY OF ARGUMENTS)

In modern humanities, text analysis from the point of view of argument theory is considered one of the most important methodological areas. The theory of arguments allows us to reveal the internal logic of the text, the methods of argumentation, the mechanisms of substantiation of opinion. The article explains the concepts of argument and argumentation based on scientific literature, examines the relationship of these concepts with similar terms used in other fields of science, and shows the difference between the concepts of argument and argumentation.

The article was aimed at analyzing the arguments that form the basis of Shakarim Kudaiberdiuly's work "The Three Truths" ("Ush anyk"). Shakarim Kudaiberdiuly is one of the personalities among Kazakh thinkers who have used the culture of using arguments at a high level. His works are distinguished by their logical integrity, philosophical precision and the strength of moral and ethical motives. This article aims to differentiate

Shakarim Kudaiberdiuly's work "The Three Truths" ("Ush anyk") from the point of view of the theory of arguments and reveal the specifics of the poet's thinking.

The article examines the linguistic nature of argumentation in Shakarim Kudaiberdiuly's work "The Three Truths" ("Ush anyk"). Shakarim's argumentative strategies demonstrate the logical nature of national traditions of thinking and allow us to recognize the historical basis of Kazakh evidence culture. From this point of view, the work "The Three Truths" ("Ush anyk") can be considered as one of the most important texts defining the argumentative model of Kazakh intellectual discourse.

Keywords: argument, argumentation, three truths, argumentative linguistics, pragmatic aspect.

ҒТАМР 16.21.33

https://doi.org/10.48081/BTOUPh3.2026/26-39

***А. Т. Абужалитова[1], М. К. Ажгалиев[2]**

[1]Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.;
[2]Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті,
Қазақстан Республикасы, Орал қ.
[1]ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6251-7203
[2]ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0267-5231
*e-mail: akbarshyn@mail.ru

ФИЛОЛОГ СТУДЕНТТЕРДІҢ ЛИНГВОДИДАКТИКАЛЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ «CASE-STUDY» ӘДІСІНІҢ РӨЛІ: ТӘЖІРИБЕЛІК ҮЛГІ

Филолог-студенттерді даярлаудың маңызды бағыты – олардың лингводидактикалық құзыреттіліктерін қалыптастыру. Бұл құзыреттілікті дамытуда кейс әдісін қолдану өзекті мәселе болып табылады, әсіресе қашықтан оқыту жағдайында оның тиімділігі арта түседі. Осы зерттеудің мақсаты – филолог-мамандарды оқытатын білім беру бағдарламаларында лингводидактикалық құзыреттіліктерді қалыптастыру үшін кейс әдісін қолданудың тиімділігін анықтау және оны білім беру процесіне енгізу жолдарын негіздеу.

Зерттеу барысында «Қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығының студенттеріне арналған кейс-тапсырмалар әзірленді және олардың тиімділігі бағаланды. Материалдар ретінде әдістемелік әдебиеттер, диагностикалық тестілер және студенттерге арналған сауалнама құралдары қолданылды. Зерттеу әдістеріне талдау, синтез, абстракциялау, құрылымдау, сауалнама, эмпирикалық бақылау және диагностикалық зерттеулер енді.

Нәтижелер көрсеткендей, студенттердің 93%-ы кейс әдісімен жұмыс істеуді оң бағалайды, өйткені ол ақпаратты сыни тұрғыдан талдауға, кәсіби шешімдерді негіздеуге және коммуникативтік дағдыларды дамытуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар сауалнама нәтижелері кейс әдісінің студенттердің әдістемелік құзыреттілігін арттыруда маңызды рөл атқаратынын көрсетті. Студенттер жинақталған ақпараттың құрылымдалған түрде берілуін, мәселелерді шешуге арналған практикалық тапсырмалардың болуын және оқу материалының кәсіби қызметпен байланысын атап өтті.

Зерттеу нәтижелері кейс әдісін филолог-студенттердің лингводидактикалық құзыреттілігін дамыту құралы ретінде қолдану қажеттілігін дәлелдеді. Сонымен қатар студенттердің пікірлері негізінде кейстерге түзетулер енгізіліп, олардың құрылымы мен мазмұны жетілдірілді. Қашықтан оқыту жағдайында кейс әдісінің қолданылуы білім алушылардың өз бетінше жұмыс істеу дағдыларын қалыптастырып, сыни ойлауын дамытатыны анықталды. Осылайша, зерттеу қорытындылары кейс әдісін білім беру бағдарламаларына интеграциялаудың өзектілігін және оның практикалық маңыздылығын растайды.

Кілтті сөздер: кейс әдісі, лингводидактикалық құзыреттілік, филолог-студент, қашықтан оқыту, әдістемелік құзыреттілік, кәсіби дағдылар, оқыту технологиялары, білім беру бағдарламасы.

Кіріспе

Филолог-студенттерді даярлаудың маңызды бағыттарының бірі оларда лингводидактикалық құзыреттіліктерді қалыптастыру болып табылады. Пандемия жағдайы студенттерді оқытуға жаңа талаптар қойды, бұл оқытушының бағыттауымен және бақылауымен жүргізілетін студенттердің өз бетінше жұмысын ұйымдастыруға мүмкіндік беретін тиімді технологияларды іздеуді жандандырды. Осындай технологиялардың бірі кейс әдісі (case-study) деп санаймыз.

Кейс әдісі жаңа әдіс емес. Ол XIX ғасырдың соңында шетелде пайда болып, кейбір университеттерде біртіндеп енгізіле бастады [1]. Қазіргі посткеңестік елдерде бұл әдіс туралы XX ғасырдың 90-жылдарының соңында айтыла бастады. Сол кезеңде және XXI ғасырдың басында студенттерді оқытуда осы технологияны зерттеу мен практикаға енгізуге арналған бірқатар еңбектер жарияланды [2], [3], [4]. Алайда бұл еңбектер көбінесе экономистер, қаржыгерлер және бизнес мамандарын даярлауда кейс әдісін қолдануға бағытталған. Ғалымдар кейс әдісінің мақсатын былай анықтайды: «Студенттер тобының бірлесе отырып, белгілі бір жағдайды – кейсті талқылап, нақты жағдайдың практикалық шешімін табу, соңында ұсынылған алгоритмдерді бағалап, қойылған мәселе контексінде ең үздігін таңдау» [5]. Бұл анықтамадан көрініп тұрғандай, мұнда кейс әдісі аудиторияда шешілетін, «миға шабуыл» әдісін және табылған шешімді көпшілік алдында қорғауды қамтитын байланыс арқылы оқытуға арналған. Алайда біздің бақылауымыз бойынша, бұл технология қашықтан оқытуда да тиімді болып

табылады. Кейс ішіндегі ақпарат, мәселелік тапсырманың тұжырымдалуы студентке теорияны өз бетінше зерттеуге, мәселені сын тұрғысынан талдауға, оны шешудің түрлі нұсқаларын іздеуге және оларды негіздеуге мүмкіндік береді [6]. Мұндай жұмыс студенттің сыни ойлау, аналитикалық және коммуникативтік қабілеттерін дамытып, кәсіби мәселелерге сын тұрғысынан қарауға және оларды шешуге бағыттайды. Бұл дағдылар студенттердің ізденіс жүргізуге, ақпаратты сыни тұрғыдан талдауға және синтездеуге, қойылған тапсырмаларды шешуде жүйелі тәсілді қолдануға, жүйелі тәсіл негізінде проблемалық жағдайларды сын тұрғысынан талдауға, іс-қимыл стратегиясын қалыптастыруға қабілетті болу сияқты лингводидактикалық құзыреттілігін қамтиды [7].

Осы зерттеудің мақсаты – білім алушыларда педагогикалық білім беру саласында лингводидактикалық құзыреттіліктерін қалыптастыру үшін кейс әдісін офлайн арқылы да, қашықтан да қолданудың тиімділігін негіздеу және осы мақсатта филолог-мамандарды оқытатын білім беру бағдарламаларында әдістемелік пәндерді оқытуда қолданылатын кейс үлгілерін ұсыну.

Материалдар мен әдістер

Зерттеу материалдарына «Қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығының студенттеріне арналған кейс-тапсырмалар жиынтығы, сауалнама құралдары, әдістемелік әдебиеттер, диагностикалық тестілер кірді. Кейстерді құрастыру мен қолдану үдерісінде талдау және синтез әдістері қолданылып, студенттердің міндеттерін анықтауға және олардың құзыреттіліктерін дамытуға бағытталды. Абстракциялау және құрылымдау әдістері кейс тапсырмаларын жүйелі түрде ұйымдастыруға көмектесті, ал сауалнама әдісі студенттердің әдісті қолдану тәжірибесі мен оның тиімділігін бағалады. Сонымен қатар диагностикалық зерттеу арқылы кейс әдісінің студенттердің құзыреттіліктеріне ықпалы зерттелді, ал эмпирикалық зерттеу осы тәжірибені практикада қолданудың әсерін бақылап, оның тиімділігін нақтылауға мүмкіндік берді.

Нәтижелер және талқылау

Кейстерді әзірлеу және оларды тікелей байланыс арқылы да, қашықтан оқыту форматы арқылы да лингводидактикалық құзыреттілігін қалыптастыру практикасына енгізу аралық диагностикалық зерттеу жүргізуді қажет етті. Бұл зерттеуге «Қазақ тілі мен әдебиеті» ББ бойынша бакалавриат бағдарламасының 63 студенті қатысты.

Зерттеу аясында студенттердің кейс әдісі арқылы құзыреттерді қаншалықты меңгеруге көмектесетінін анықтау мақсатында сауалнама жүргізілді. Сауалнама келесі сұрақтарды қамтыды: Сізге кейс әдісімен жұмыс істеу ұнай ма? Кейс әдісімен жұмыс істеуде сізге қандай жағдайлар

ыңғайлы? Кейс әдісімен жұмыс істеуде қандай қиындықтар туындайды? Кейс әдісі кәсіби қызмет тәжірибесін алуға көмектеседі деп ойлайсыз ба?

Респонденттердің жауаптарын талдау нәтижесінде келесідей қорытынды жасалды: 93 % студентке кейс әдісімен жұмыс істеу ұнайды, ал 7 %-ы ұнамайтынын айтты. Мұны кейс әдісімен жұмыс студенттен мәтінді мұқият оқуды, оқығанды сыни тұрғыдан түсінуді және алынған ақпарат негізінде кәсіби мәселелерді шешуді талап ететінімен түсіндіруге болады. Сонымен қатар мәселені талдап, өз шешімін негіздеу де қажет. Екінші сұраққа респонденттер түрлі жауаптар бергенімен, оларды келесі топтарға біріктіруге болады:

Жинақы түрде берілген негізгі ақпараттың ыңғайлы екенін атап өтеді. Ақпарат іздеуге уақыт кетпейді, бұл кәсіби тапсырманы ойластырып, бірнеше тәсілмен шешуге мүмкіндік береді (61 %);

Қашықтықтан оқыту барысында кейстегі барлық қажетті мәліметтер берілген және онда ұсынылған оқытушы шешімдері бастапқы нүкте ретінде қолдануға мүмкіндік береді (32 %);

Қазақ тілін оқыту әдістемесі бойынша кейстермен жұмыс істеу қызықты, өйткені ол оқытушы жұмысына сыни талдау жасап, оның құзыреттілігін бағалауға мүмкіндік береді, бұл әдістемелік құзыреттіліктерін тексеруге ықпал етеді. Сонымен бірге мұндай жұмыс шешім қабылдауға жауапкершілікпен қарауды үйретеді, себебі ол баланың тағдырына әсер етеді (22 %).

Осылайша, студенттер кейс әдісінің негізгі ақпаратты жинақтап ұсыну арқылы уақыт үнемдейтінін, сондай-ақ үлгілер мен дайын шешімдерді қамтитынын бағалайды. Тағы бір маңызды фактор – кәсіби қызметке деген оң мотивация мен педагогикалық құзыреттіліктерді меңгеру мүмкіндігін тудырады [8].

Кейс әдісімен жұмыс істеуде қандай қиындықтар кездесетіні туралы сұраққа студенттердің жауаптары қашықтықтан оқыту кезінде кеңес алатын ешкімнің болмауы, ақпаратты қалай пайдалану керектігін және қандай аспектілерге назар аудару қажет екенін білмеу, тапсырманы дұрыс орындағанына күмәндану, топтастарының алдында өзіңді жеткілікті құзыретті емес көрсетуге деген қорқыныш сияқты мәселелерге байланысты болды. Бұл студенттердің кәсіби бағытталған шығармашылық жұмысқа, өз шешімдерін дәлелдеуге және өз пікірін қорғауға дайын еместігін көрсетеді.

Анкетада қойылған соңғы сұраққа (Кейс әдісі кәсіби қызмет тәжірибесін меңгеруге көмектеседі деп ойлайсыз ба?) барлық респонденттер оң жауап берді. Айта кетерлігі, кейстің кәсіби қалыптасудағы әлеуетін кейспен жұмыс істеуді ұнатпайтын респонденттер де мойындады (7 %). Осылайша, анкета

жауаптарын талдау кейсті оқу процесінде лингводидактикалық құзыреттерін қалыптастыру үшін қолданудың негізділігі мен қажеттілігін растады.

Жасалған қорытындылар студенттердің ой-пікірлерін ескере отырып, біз әзірлеген кейстерді қайта қарап, лингводидактикалық құзыретті қалыптастыру аспектісінде түзетулер енгізуге мүмкіндік берді. Бұл үшін аталған құзыреттілік индикаторларын келтірейік.

Құзыреттіліктер:

– қойылған міндеттерге сәйкес келетін және ғылыми көзқарасқа сай ақпарат көздерін таңдайды;

– қойылған мәселе бойынша әртүрлі көзқарастарды ғылыми тұрғыдан қарап, ұтымды идеяларды анықтайды;

– қойылған мәселеге қатысты түрлі көзқарастардың дәлелділігін анықтайды;

– мәселені талдау барысында проблемалық жағдайды анықтайды және оны шешудің кезеңдерін түрлі контекстерді ескере отырып жоспарлайды;

– проблемалық жағдайды шешу стратегиясын әзірлеу үшін қажетті ақпаратты табады, сыни талдайды және таңдайды;

– проблемалық жағдайды шешудің түрлі нұсқаларын жүйелі тәсіл негізінде қарастырады, олардың артықшылықтары мен тәуекелдерін бағалайды;

– өзіндік пікірлер мен бағалауларды сауатты, логикалық және дәлелді түрде тұжырымдайды;

– әрекет стратегиясын ұсынады;

– проблемалық жағдайды шешуге бағытталған әрекеттердің практикалық салдарын анықтап, бағалайды.

Бұл индикаторлар кейстерге келесі талаптарды қояды:

– кейс шешуге бағытталған тапсырма проблемалық сипатта болуы тиіс және бірнеше ықтимал шешім нұсқаларын қарастыруы қажет;

– әрбір шешімнің оңтайлылығын студент негіздей білуі тиіс;

– кейсте берілген материалдар жағдайды жүйелі түрде талдап, оны шешуге жеткілікті болуы қажет;

– тапсырма кәсіби қызметте дұрыс емес шешім қабылдаған жағдайда оның артықшылықтары мен тәуекелдерін анықтауды қарастыруы тиіс.

Төменде «Оқыту және тәрбиелеу әдістемесі», «Филологиялық білім берудегі инновациялық лингводидактикалық технологиялар» пәндерінде қолданылып, түзетілген кейстер мысалдарын келтірейік. Бұл кейстер оқыту мақсатында жасалған, өйткені олар кәсіби жағдайлардың типтік үлгісін көрсетеді.

Болашақ қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі осындай жағдайлармен таныс қана емес, сонымен қатар шешімдер қабылдау кезінде түрлі

факторларды ескере отырып, олардың артықшылықтары мен тәуекелдерін сараптап, мәселелерді шеше алуы тиіс. Бұдан бөлек ол әртүрлі шешу стратегияларын білуі қажет.

№ 1 кейс: диктанттарды тексеру және бағалау арқылы оқушылардың тілдік құзыреттілігін диагностикалау.

Тапсырманың мәні: бұл тапсырмада студент «үшінші төреші» рөлін атқарады, яғни бір жағынан, қазақ тілі мұғалімінің құзыреттілігін анықтайды, екінші жағынан, өзінің тек мұғалім ретіндегі ғана емес, сонымен қатар сарапшы ретіндегі біліктілігін де растайды. Бұл оған оқушылардың тілдік құзыреттілігін бағалаудағы құзыреттілікті ғана емес, сонымен қатар мұғаліммен этикалық тұрғыда дұрыс сөйлесе білу үшін коммуникативтік стратегияларды қолдануды да талап етеді, яғни бағалау барысында мұғалімнің қай жерде қателік жібергенін көрсетуі тиіс.

Кейс құрылымы: тапсырмадан, теориялық және практикалық бөлімдерден тұрады.

Мұғалім оқушының сөздік диктантын тексеріп, оған баға қойған. Сізге қазақ тілі мен әдебиеті мұғалімдерінің әдістемелік бірлестігі жетекшісі ретінде қойылған бағаның дұрыстығын тексеру тапсырылды. Қате түрлерін, диктанттарды бағалау нормаларын қарап шығып, бағаның заңдылығын анықтаңыз. Шешіміңізді дәлелдеңіз. Мұғалімге бағытталған сөйлеу мәтінін құрастырыңыз, онда өз қорытындыларыңызды негіздеп, мұғалімнің қандай қателіктер жібергенін көрсетіңіз.

I. Теориялық бөлім:

Сөздік диктанттың көлемі: 5-сынып: 15–20 сөз; 6-сынып: 20–25 сөз; 7-сынып: 25–30 сөз; 8-сынып: 30–35 сөз; 9-сынып: 35–40 сөз.

Бағалау нормалары: «5» – қатесіз; «4» – 1–2 қате жіберілген; «3» – 3–4 қате жіберілген; «2» – 7 қатеге дейін жіберілген; «1» – 7-ден астам қате жіберілген.

Қателерді санау ережелері:

– бір сөздегі бірнеше қателер бір қате ретінде есептеледі;

– егер 5 түзету болса, баға бір балға төмендетіледі;

– біртипті алғашқы үш қате бір қате ретінде есептеледі, ал кейінгілері жеке қате ретінде саналады.

II. Практикалық бөлім

№ 1 диктант.

Сөздер: ағжилкең, алау, айна, анғар, алқап, айналма, / бақ, балағарағай, баспалдағы, бәтенке, бейне, бұлақ, / бұлт, бұлғақ, бүкпе, гауһар, ғажайып, ғалам, даңқ, дәріп, дәйек, егін, / елес, еркін, елтаңба, есік, жұлдыз, жазира, жиегі, қақпақ, қабырға, қалып, / қанат, қар, қарлығаш, қашықтық, күшік.

Қателер саны: 5. Баға: «2»

Шешім: Баға «2» дұрыс қойылмаған, себебі «ақжелкен» сөзіндегі 3 қате бір қате ретінде есептелуі керек.

№ 2 диктант.

Сөздер: ақжелкең, алау, айна, анғар, алқап, айналма, / бақ, балақарағай, баспалдағы, бәтенке, бейне, бұлақ, / бұлт, бұлғақ, бүкпе, gayhap, ғажайып, ғалам, даңқ, дәріп, дәйек, егін, / елес, еркің, елтаңба, есік, жұлдұз, жазира, жиегі, қақпақ, қабырға, қалып, / қанат, қар, қарлығаш, қашықтық, күшік.

Қателер саны: 3. Баға: «3»

Шешім: баға «3» дұрыс қойылмаған, себебі «ақжелкең» және «еркің» сөздеріндегі қателер біртипті. 3 бағасы бағалау нормаларына сәйкес, біртипті қате бір қате ретінде саналады.

№ 3 диктант.

Сөздер: ақжелкең, алау, айна, анғар, алқап, айналма, / бақ, балағарағай, баспалдағы, бәтенке, бейне, бұлақ, / бұлт, бұлғақ, бүкпе, gayhap, ғажайып, ғалам, даңқ, дәріп, дәйек, егін, / елес, еркін, елтаңба, есік, жұлдұз, жазира, жиегі, қақпақ, қабырға, қалып, / қанат, қар, қарлығаш, қашықтық, күшік.

Қателер саны: 3. Баға: «3»

Шешім: баға «3» дұрыс қойылған.

№2 кейс: негізгі мектепке арналған қазақ тілі бойынша оқу-әдістемелік кешен.

Міндеттің мәні: бұл тапсырмада студенттер (болашақ мұғалімдер) қазақ тілі бойынша қолданыстағы оқу-әдістемелік кешендердің құрамына кіретін әдістемелік немесе оқу құралын таныстырады. Студенттің міндеті – кітапты толық, түсінікті, түсіндірмелермен және мысалдармен ұсына отырып, тыңдаушыларға оны қалай және қашан қолдануға болатынын немесе қолданудың қажеті жоқ екенін түсіндіру.

Осы тапсырманы орындау барысында студент аналитикалық-синтетикалық дағдыларын, сыни ойлау қабілетін және коммуникативтік дағдыларын көрсетуі тиіс. Сонымен қатар материалды жақсы меңгергенін дәлелдеп, топтастарының сұрақтарына сенімді әрі қызығушылықпен жауап беруі қажет.

Тапсырма: сіз қазақ тілі мен әдебиеті мұғалімдерінің әдістемелік бірлестігінде әдістемелік әдебиет жаңалықтары бойынша шолу жасау үшін баяндама жасауыңыз қажет. Әдістемелік басылыммен танысып, осы кейс негізінде аннотация құрастырыңыз және оны топтастарыңызға таныстырыңыз. Есіңізде болсын: сіз кітап туралы осылай айтып беруіңіз керек, әріптестеріңіз қай жағдайда және қандай мақсатта бұл құралды қолдануға болатынын немесе оны қолданудың қажеті жоқ екенін түсінулері қажет.

I. Теориялық бөлім. Теориялық бөлім бірнеше мазмұнды блоктан тұрады:

– аннотация туралы жалпы мәліметтер: аннотацияның мақсаты, ол нені қамтуы мүмкін;

– аннотация түрлері: мазмұны мен мақсаты бойынша (анықтамалық, ұсынымдық); қамтылу деңгейі мен оқырман аудиториясы бойынша (жалпы, арнайы);

– аннотациялау туралы: аннотациялаудың не екенін және оның қалай жүзеге асырылатынын түсіндіреді.

Теориялық бөлімде әртүрлі аннотация түрлеріне мысалдар келтіріледі. Екінші блок аннотацияның құрылымы мен ұсынылатын көлеміне арналған: аннотацияда қандай ұстанымдар мен мәліметтерді ашу керек екендігі, аннотация жасау бойынша ұсыныстар, әр бөлімде қолданылатын тілдік құралдар туралы айтылады. Бұл бөлім аннотацияны қалай, қандай ретпен құрастыру керектігіне арналған ұсыныстармен аяқталады.

II. Практикалық бөлім. Практикалық бөлімде студенттер болашақ мәтінге негіз ретінде қолдана алатын үлгілер мен тілдік фразалар ұсынылады.

Кейс – негізгі мектепке арналған қазақ тілі бойынша оқу-әдістемелік кешенді таныстыру – болашақ мұғалімдердің әдістемелік әдебиеттермен жұмыс істеу, оларды түсінікті әрі тиімді түрде ұсыну, аудиторияның қажеттіліктерін ескере отырып, әдебиеттердің қолданылу аясын анықтау сияқты маңызды дағдыларын қалыптастыруға бағытталған.

Бұл кейс студенттерге әдістемелік әдебиеттерді талдап, аннотациялаудың мәнін және әртүрлі аудиторияға бейімдеу тәсілдерін үйретеді. Теориялық бөлімде берілген аннотация туралы түсініктер, оның түрлері, мақсатты оқырманға сай ерекшеліктері мен құрылымы, сонымен қатар тәжірибелік бөлімдегі дайын үлгілер мен тілдік фразалар студенттердің теориялық білімдерін практикалық дағдыға айналдыруға мүмкіндік береді. Студенттер кейс арқылы аналитикалық-синтетикалық қабілеттерін, сыни ойлауын, коммуникативтік дағдыларын көрсетіп, әртүрлі әдебиет үлгілерін қолдану жағдайларын ажыратуды меңгереді. Осылайша, бұл кейс болашақ мұғалімдердің кәсіби құзыреттілігін, атап айтқанда, әдістемелік әдебиеттерді тиімді талдап, оқу процесінде дұрыс қолдануды дамытуға ықпал етеді.

Қорытынды

Өткізілген диагностикалық зерттеу нәтижелерін талдау студенттердің әдістемелік пәндерді оқуда кейс әдісімен жұмыс істеуге оң көзқарас танытатынын көрсетті, себебі кейс ұсынған кәсіби бағыттағы проблемалық жағдайды шешуге қажетті барлық мәліметтер ықшам түрде беріледі. Проблемалық тапсырмалар кәсіби педагогикалық қызметпен байланысты және студенттер өндірістік практика барысында ұқсас жағдайларға кезігіп, оларды шешуде қиындықтарға тап болуы мүмкін немесе оларды интуитивті

деңгейде шешуі мүмкін, бұл педагогикалық қызметке тұрақты оң мотивация мен қызығушылық қалыптастыру үшін маңызды [9, 10].

Міндетті шешудің ең оңтайлы, әдістемелік және педагогикалық тұрғыдан дұрыс нұсқасын таңдау барысында талқылау мен пікірсайыс өткізу студенттердің сыни ойлауын, коммуникативтік дағдыларын, кәсіби қарым-қатынас қабілетін және этикалық нормаларды сақтауды дамытуға ықпал етеді.

Case-study технологиясын, студенттерді оқытуда кейс тәжірибесін зерделеу, сондай-ақ білім алушылардың кейс тапсырмаларын офлайн және қашықтықтан оқу форматында шешуін бақылау эмпирикалық зерттеудің қорытындыларын растады және қазақ тілін оқыту әдістемесіне қолданылатын кейстерді түзету жолдарын анықтады. Ұсынылатын тапсырма проблемалық сипатта болуы керек. Мәселенің шешімі көпнұсқалы болып, студенттен оңтайлы шешімді негіздеуді талап етеді. Әсіресе қашықтықтан оқыту формасы жағдайды жүйелі талдап, тиімді шешім қабылдау үшін кейстегі материалдардың жеткіліктілігіне қойылатын талаптарды айқындайды.

Сонымен қатар кейс тапсырмасы шешімнің артықшылықтары мен шынайы жағдайда туындауы мүмкін тәуекелдерін талдауды қамтуы тиіс. Осы талаптарды ескеру кейс тапсырмаларын түзетуге мүмкіндік береді, бұл педагогикалық білім беруде әдістемелік пәндерді оқыту барысында білім алушылардың лингводидактикалық құзыреттіліктерін жүйелі түрде қалыптастыруға жағдай жасайды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 **Garvin, D. A.** Developing the Courage to Act [Text] // HBS Cases. – 2003. [Электронный ресурс]. – URL : http://hbswk.hbs.edu (Дата обращения: 15.08.2024).

2 **Гончарова, М. В.** Кейс-метод в обучении иноязычному общению менеджеров [Текст] // Студент и учебный процесс : иностранные языки в высшей школе : сборник научных статей / под ред. Ю. Б. Кузьменковой. – М. : Центр по изучению взаимодействия культур ФИЯ МГУ имени М. В. Ломоносова, 2004. – Вып. 5. – С. 95–100.

3 **Долгоруков, А. М.** Case study как способ понимания [Текст] // Практическое руководство для тьютора системы Открытого образования на основе дистанционных технологий. – М. : Центр интенсивных технологий образования, 2002. – С. 21–44.

4 **Козина, И.** Case study : некоторые методические проблемы [Текст] // Рубеж (альманах социальных исследований). – 1997. – № 10–11. – С. 177–189.

5 **Marzul, H. Nguyen, L. Q., Foster, D.** Preparing Future Human Resources in Language Learning : EFL Student Teachers' Voices' Academic Stressors [Text] // Theory and Practice in Language Studies. – 2021. – Т. 11, № 12. – P. 1655–1661. – https://doi.org/10.17507/tpls.1112.18.

6 **Aushenova, A. S., Aimagambetova, M. M.** Methods of understanding idioms employed by Kazakh and Russian learners [Text] // TILTANYM. – 2023. – № 4 (92). – P. 12–20. – https://doi.org/10.55491/2411-6076-2023-4-12-19.

7 **Khamitova, G. A., Aubakirova, A.** The use of newspaper for intercultural communicative competence development of EFL learners [Text] // Язык и литература : теория и практика. – 2024. – Т. 3, № 3. – С. 93–103. – https://doi.org/10.52301/2957-5567-2024-3-3-93-103.

8 **Смолянинова, О. Г.** Информационные технологии и методика case-study в профессиональном обучении студентов педагогического вуза [Текст] // Образование XXI века : инновационные технологии, диагностика и управление в целях информатизации и гуманизации : материалы II Всероссийской научно-методической конференции. – Красноярск, 2000. – С. 25–28.

9 **Сүлейменова, Ж. Н., Абужалитова, А. Т.** Филолог-студенттердің әдістемелік құзыреттілігін қалыптастыру жолдары [Мәтін] // БҚИТУ хабаршысы. – 2024. – Т. 3 (31). – Б. 93-102. – https://doi.org/10.62724/202430202.

10 **Абужалитова А. Т.** Жоғары оқу орындарында студенттердің кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудың өзекті мәселелері [Мәтін] // Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетінің хабаршысы. – 2019. – № 4 (80). – Б. 128–134.

REFERENCES

1 **Garvin, D. A.** Developing the Courage to Act [Text] // In HBS Cases. – 2003. [Electronic resource]. – URL : http://hbswk.hbs.edu (Accessed: 15.08.2024).

2 **Goncharova, M. V.** Keys-metod v obuchenii inoyazychnomu obscheniyu menedzherov [Case method in teaching foreign language communication for managers] [Text] // In Student i uchebnyi protsess : inostrannye yazyki v vysshei shkole : sbornik nauchnykh statei / ed. by Yu. B. Kuzmenkova. – Moscow : Tsentr po izucheniyu vzaimodeistviya kultur FYA MGU im. M. V. Lomonosova, 2004. – Issue 5. – P. 95–100.

3 **Dolgorukov, A. M.** Case study kak sposob ponimaniya [Case study as a way of understanding] [Text] // In Prakticheskoe rukovodstvo dlya tyutora sistemy Otkrytogo obrazovaniya na osnove distantsionnykh tekhnologii. – Moscow : Tsentr intensivnykh tekhnologii obrazovaniya, 2002. – P. 21–44.

4 **Kozina, I.** Case study : nekotorye metodicheskie problemy [Case study : some methodological problems] [Text] // In Rubezh (al'manakh sotsial'nykh issledovanii). – 1997. – No. 10-11. – P. 177–189.

5 **Marzul, H. Nguyen, L. Q., Foster, D.** Preparing Future Human Resources in Language Learning: EFL Student Teachers' Voices' Academic Stressors [Text]. // In Theory and Practice in Language Studies. – 2021. – Vol. 11, No. 12. – P. 1655–1661. – https://doi.org/10.17507/tpls.1112.18.

6 **Aushenova, A. S., Aimagambetova, M. M.** Methods of understanding idioms employed by Kazakh and Russian learners [Text] // In TILTANYM. – 2023. – No. 4 (92). – P. 12-20. – https://doi.org/10.55491/2411-6076-2023-4-12-19.

7 **Khamitova, G. A., Aubakirova, A.** The use of newspaper for intercultural communicative competence development of EFL learners [Text] // In Yazyk i literatura : teoriya i praktika [Language and Literature : Theory and Practice]. – 2024. – Vol. 3, No. 3. – P. 93–103. – https://doi.org/10.52301/2957-5567-2024-3-3-93-103.

8 **Smolyaninova, O. G.** Informatsionnye tekhnologii i metodika case-study v professional'nom obuchenii studentov pedagogicheskogo vuza [Information technologies and case-study methodology in professional training of students at a pedagogical university] [Text] // In Obrazovanie XXI veka : innovatsionnye tekhnologii, diagnostika i upravlenie v tselyakh informatizatsii i gumanizatsii : materialy II Vserossiiskoi nauchno-metodicheskoi konferentsii. – Krasnoyarsk, 2000. – P. 25–28.

9 **Suleimenova, Zh. N., Abuzhalitova, A. T.** Filolog-studentterdin ádistemelik qúzyrettiligin qalyptastyru joldary [Ways of forming methodological competence of philology students] [Text] // In BQITU khabarsysy [Bulletin of WKITU]. – 2024. – Vol. 3 (31). – P. 93–102. – https://doi.org/10.62724/202430202.

10 **Abuzhalitova, A. T.** Zhogary oku oryndarynda studentterdin kasibi kuzyrettiligin kalyptastyrudyn ozekti maseleleri [Current issues of developing students' professional competence in higher education] [Text] // In Kazakh National Women's Teacher Training University Bulletin. – 2019. – No. 4 (80). – P. 128–134.

28.03.25 ж. баспаға түсті.
24.06.25 ж. түзетулерімен түсті.
10.08.26 ж. басып шығаруға қабылданды.

**А. Т. Абужалитова[1], М. К. Ажгалиев[2]*
[1]Казахский национальный женский педагогический университет,
Республика Казахстан, г. Алматы;
[2]Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет,
Республика Казахстан, г. Уральск.

Поступило в редакцию 28.03.25.
Поступило с исправлениями 24.06.25.
Принято в печать 10.08.26.

РОЛЬ МЕТОДА «CASE-STUDY» В ФОРМИРОВАНИИ ЛИНГВОДИДАКТИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНЦИИ СТУДЕНТОВ-ФИЛОЛОГОВ: ПРАКТИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ

Одним из важнейших направлений подготовки студентов-филологов является формирование их лингводидактической компетенции. Использование метода кейс-стади в развитии этой компетенции является актуальной задачей, особенно в условиях дистанционного обучения, где его эффективность значительно возрастает. Цель данного исследования – определить эффективность использования метода кейс-стади для формирования лингводидактических компетенций в образовательных программах подготовки филологов и обосновать пути его интеграции в учебный процесс.

В ходе исследования были разработаны кейс-задания для студентов специальности «Казахский язык и литература», а также проведена их оценка. В качестве материалов использовались методическая литература, диагностические тесты и инструменты анкетирования студентов. В исследовании применялись методы анализа, синтеза, абстрагирования, структурирования, анкетирования, эмпирического наблюдения и диагностического исследования.

Результаты показали, что 93 % студентов положительно оценивают работу с методом кейс-стади, поскольку он позволяет критически анализировать информацию, обосновывать профессиональные решения и развивать коммуникативные навыки. Кроме того, результаты анкетирования продемонстрировали, что метод кейс-стади играет важную роль в повышении методической компетентности студентов. Студенты отметили удобство структурированной подачи информации, наличие практических заданий для решения проблем и связь учебного материала с профессиональной деятельностью.

Выводы исследования подтвердили необходимость использования метода кейс-стади как инструмента для развития лингводидактических компетенций студентов-филологов. Кроме того, на основе отзывов студентов были внесены корректировки в структуру и содержание кейсов. Применение метода кейс-стади в условиях дистанционного обучения способствует развитию навыков

самостоятельной работы и критического мышления у обучающихся. Таким образом, результаты исследования подтверждают актуальность интеграции метода кейс-стади в образовательные программы и его практическую значимость.

Ключевые слова: метод кейс-стади, лингводидактическая компетенция, студент-филолог, дистанционное обучение, методическая компетенция, профессиональные навыки, технологии обучения, образовательная программа.

**A. T. Abuzhalitova[1], M. K. Azgaliyev[2]*
[1]Kazakh National Women's Pedagogical University,
Republic of Kazakhstan, Almaty;
[2]West Kazakhstan Innovation and Technology University,
Republic of Kazakhstan, Uralsk.
Received 28.03.25.
Received in revised form 24.06.25.
Accepted for publication 10.08.26.

THE ROLE OF THE CASE-STUDY METHOD IN DEVELOPING LINGUODIDACTIC COMPETENCE IN PHILOLOGY STUDENTS: PRACTICAL MODEL

One of the most important aspects of training philology students is the development of their linguodidactic competence. The use of the case-study method in fostering this competence is a relevant issue, especially in the context of distance learning, where its effectiveness significantly increases. The aim of this study is to determine the effectiveness of using the case-study method in developing linguodidactic competence within philology training programs and to substantiate the ways of integrating it into the educational process.

As part of the research, case-based tasks were developed for students majoring in "Kazakh Language and Literature", and their effectiveness was assessed. The study utilized methodological literature, diagnostic tests, and student survey tools. The research employed methods of analysis, synthesis, abstraction, structuring, surveys, empirical observation, and diagnostic investigation.

The results showed that 93 % of students positively evaluated working with the case-study method, as it enables them to critically analyze information, justify professional decisions, and develop communication skills. Moreover, survey findings demonstrated that the case-study method

plays a crucial role in enhancing students' methodological competence. Students highlighted the convenience of structured information delivery, the presence of practical problem-solving tasks, and the connection between study materials and professional activities.

The study's findings confirmed the necessity of utilizing the case-study method as a tool for developing linguodidactic competence in philology students. Additionally, based on student feedback, adjustments were made to the structure and content of the cases. The application of the case-study method in a distance learning format promotes students' independent work skills and critical thinking. Thus, the research results confirm the relevance of integrating the case-study method into educational programs and its practical significance.

Keywords: case-study method, linguodidactic competence, philology student, distance learning, methodological competence, professional skills, teaching technologies, educational program.

МРНТИ 16.31.51

https://doi.org/10.48081/BTOUPh3.2026/40-53

***Д. С. Адильбаева[1], С. К. Шаймарданова[2],**
Г. Е. Мукатаева[3], Г. А. Кривенко[4]
[1,2,4]Торайгыров университет,
Республика Казахстан, г. Павлодар;
[3]РГУ «Учебный центр Министерства внутренних дел Республики Казахстан»,
Республика Казахстан, г. Павлодар.
[1]ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9862-8012
[2]ORCID: https://orcid.org/0009-0003-0417-9570
[3]ORCID: https://orcid.org/0009-0007-1516-5528
[4]ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0370-6044
*e-mail: adildana@mail.ru

СОВРЕМЕННЫЙ МЕДИАТЕКСТ КАК ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЙ РЕСУРС: ЛИНГВОДИДАКТИЧЕСКИЙ И КОМПЕТЕНТНОСТНЫЙ АСПЕКТЫ

В данной статье рассматриваются возможности современного медиатекста как образовательного ресурса в аспекте реализации его лингводидактического потенциала и формирования компетенций обучающихся национальных групп. Актуальность исследования обусловлена возрастающей ролью аутентичных материалов СМИ в образовательном процессе и необходимостью формирования у обучающихся навыков осмысленного восприятия и анализа информации. Современные медиатексты отражают актуальные социально значимые процессы, что позволяет рассматривать их не только как средство формирования языковых навыков, но и как инструмент развития медиаграмотности и социокультурной компетенции обучающихся. Исследование фокусируется на поэтапной работе с медиатекстом, включающей предтекстовый, текстовый, послетекстовый этапы, каждый из которых обеспечивает решение ряда образовательных и лингвистических задач. Показано, что медиатекстовый подход позволяет эффективно интегрировать языковое обучение с обсуждением актуальных социальных проблем. Результаты работы обучающихся фиксируются в таблицах, что способствует формированию навыков структурирования полученной информации и представления эмпирических данных анализа медиатекста. Сделан вывод о том, что целенаправленное, регулярное использование медиатекстов на занятиях по русскому языку со студентами национальных групп способствует развитию языковых, коммуникативных, аналитических компетенций обучающихся.

Ключевые слова: медиатекст, образовательный потенциал медиатекста, лингводидактический аспект, компетенции обучающихся, работа с текстом, этапы анализа текста.

Введение

В современных информационных условиях возрастает внимание к преподаванию языковых дисциплин, где на занятиях используются разнообразные аутентичные материалы, отражающие актуальные социальные процессы. В этой связи особую значимость приобретают тексты СМИ, которые позволяют ввести в учебный процесс актуальный общественный контекст и формировать у обучающихся навыки осмысленного восприятия информации. Современные медиатексты отражают актуальные общественно значимые процессы, что позволяет рассматривать их не только как средство формирования языковых навыков, но и как инструмент развития медиаграмотности и социокультурной компетенции обучающихся.

Термин медиатекст вошел в научный оборот во второй половине XX века. Несмотря на широкий интерес ученых к исследованию медиатекста, однозначного определения медиатекста и его сущности в современной науке нет. Исследователи рассматривают медиатекст с разных позиций, предлагают различные подходы и критерии к определению сущности медиатекста и его признаков. Специфика медиатекста обусловлена коммуникативными задачами медиа и проявляется в ряде характерных черт, среди которых исследователи выделяют воздействующий характер, актуальность тематики, сочетание информативности и оценочности. Так, в исследованиях Г. Я. Солганика медиатекст рассматривается как разновидность текста, функционирующая в сфере массовой информации и обладающая специфическими коммуникативными характеристиками: «… особым типом автора (принципиальное совпадение производителя речи и ее субъекта), специфической текстовой модальностью (открытая речь, многообразное проявление авторского Я), рассчитанную на массовую аудиторию» [1, с. 15]. По мнению М. Ю. Казак, медиатекст – это общее понятие, которое охватывает «различные типы текстов в массовой коммуникации», таких, как газетные тексты, радио- и телетексты, публицистические тексты, рекламные тексты и под. [2, с. 15]. По утверждению Т. Г. Добросклонской, медиатекст

представляет собой «актуализированное в определенном медиаформате и объединенное общим смыслом последовательное сочетание знаковых единиц вербального и медийного уровней» [3, с. 33]. С. И. Сметанина определяет медиатекст как «динамическую систему, отражающую процессы взаимодействия языка, культуры и массовой коммуникации» [4, с.197].

В целом, исследователи едины во мнении, что медиатекст как особый тип текста функционирует в сфере средств массовой коммуникации, представляет собой сложное, многоуровневое образование, в котором сочетаются информационная, интерпретационная и воздействующая функции и которое выходит «за пределы вербального существования, т. к. использует знаки и других семиотических систем – графических, звуковых, визуальных», комбинаторика которых обусловлена спецификой канала информации [4, с. 322].

Мы вслед за рядом ученых [3; 4], под медиатекстом понимаем текст СМИ, передающий массовой аудитории социально значимую неспециальную информацию, формирующий интерпретацию описываемых событий и оказывающий влияние на общественное мнение и ценностные установки аудитории. Специфическим признаком медиатекста является его многомерность (иначе, поликодовость), которая создается в результате сочетания элементов разных знаковых кодов (вербального, аудиального, визуального, колористического и др.) и оказывает мощное информационно-психологическое воздействие на аудиторию.

Исследователи также отмечают, что медиатекст можно рассматривать не только как сложное лингвистическое образование, но и как культурологический феномен, как «источник получения информации о духовных импульсах и материальной сфере человеческой деятельности» [5, с. 78].

На наш взгляд, именно комплексный характер медиатекста и его поликодовая природа делают его особенно ценным дидактическим материалом. В отличие от традиционных учебных текстов, медиатекст отражает живую динамику общественной коммуникации и позволяет интегрировать языковое обучение с анализом актуальных социальных проблем. Это обстоятельство определяет особую значимость медиатекста как образовательного ресурса в учебной практике. В научно-методическом аспекте такое свойство может быть обозначено как лингводидактический потенциал, под которым понимается совокупность возможностей медиатекста использоваться в учебном процессе для формирования языковых, коммуникативных и аналитических компетенций обучающихся.

Материалы и методы

Реализация лингводидактического потенциала медиатекста в практике преподавания русского языка позволяет решать ряд важных образовательных и лингвистических задач. Так, регулярная работа с медиатекстами на занятиях

по русскому языку обеспечивает лучшее освоение обучающимися языковых особенностей публицистического стиля, расширяет тематический словарь, развивает навыки анализа и интерпретации текстовой информации. Кроме того, систематическое использование медиатекстов на занятиях знакомит студентов с актуальной общественной проблематикой, формирует информационную культуру и медиаграмотность.

Исследовании такого фактического материала потребовало использования комплекса методов, в т.ч. методов лингвистического, медиалингвистического и методического анализа. В частности, были использованы лексико-семантический анализ, направленный на выявление тематических групп лексики, связанных с экологической проблематикой и урбанистическим развитием; контекстуальный анализ, предполагающий изучение функционирования лексем в конкретном контексте; медиалингвистический анализ, ориентированный на выявление способов представления социальной проблемы через систему фактов и статистических данных; методический анализ, связанный с определением дидактических возможностей медиатекста, а также разработкой системы заданий, способствующих развитию определенных компетенций.

Мы рассматриваем медиатекст как многокомпонентный образовательный ресурс, направленный как на совершенствование языковой подготовки обучающихся, так и формирование у них способности критически воспринимать и интерпретировать медиаконтент, что соответствует задачам современного гуманитарного образования. Особый интерес в этом контексте для нас представляют медиатексты, посвященные общественно значимым проблемам, в частности, вопросам экологии и сохранения окружающей среды. Так, в рамках тематических занятий по русскому языку со студентами национальных групп при изучении речевой темы «Город. Мегаполис. Проблемы мегаполиса» нами был отобран и использован медиатекст, посвященный вопросам загрязнения воздуха в одном из крупных городов страны. Анализ особенностей работы с текстом и описание системы заданий, направленных на развитие языковых и аналитических навыков обучающихся, представлен ниже.

Отметим, что используемый нами текст обладает значительным информационно-познавательным потенциалом. Он знакомит обучающихся с актуальной экологической проблематикой современного мегаполиса, раскрывая причины и последствия загрязнения окружающей среды. В тексте обозначается комплекс факторов, влияющих на качество городской среды, и одновременно автор указывает на меры по улучшению экологической ситуации. В результате работы над текстом у студентов формируется представление о взаимосвязи технологических, социальных и экологических

процессов в развитии современного города. Обсуждение экологических проблем, поднятых в тексте, помогает развивать у студентов ответственное отношение к окружающей среде, стимулирует развитие их гражданской позиции, формирует понимание необходимости совместных усилий государства, бизнеса и общества в решении актуальных социальных задач.

Существенным образовательным ресурсом текста является терминологическая и тематически маркированная лексика, относящаяся к сфере экологии, урбанистики и общественного развития. Анализ и последовательная работа над такой лексикой способствует расширению активного словарного запаса студентов и формированию навыков понимания публицистических и научно-популярных текстов.

Еще одним важным образовательным аспектом использования данного медиатекста является то, что он служит основой для развития различных видов речевой деятельности. На его основе организуются упражнения по пересказу, составлению плана, формулированию вопросов и ответов, а также проводится обсуждение описанных в медиатексте проблем. Студенты воспроизводят содержание текста, выражают собственное мнение относительно экологических проблем города, предлагают возможные пути их решения, сравнивают экологическую ситуацию в разных регионах страны. Такая работа помогает развить монологическую и диалогическую речь, формировать навыки аргументации и умения участвовать в дискуссии. С учетом этого мы используем данный текст как средство языкового обучения и как источник расширения общекультурного и социокультурного кругозора обучающихся. В рамках данной статьи представляем медиатекст в сокращенном виде:

«… Проблема качества воздуха остается одной из самых острых для жителей и городских властей.…

В Международном центре зеленых технологий отмечают, ключевыми источниками загрязнения остаются отопительные системы и транспорт.…

В ближайшие годы запланирована модернизация системы мониторинга воздуха...

Не менее острой остается проблема обращения с отходами….

Ситуация осложняется несовершенством инфраструктуры и низким уровнем экологической культуры населения…

Одним из наиболее перспективных направлений остается озеленение… Принят Устав озеленения, внедряется система цифровизации учета зеленых насаждений...

Экологическая повестка Астаны постепенно приобретает стратегический характер…. Власти ориентируются не только на

устранение последствий загрязнения, но и на внедрение современных подходов к городскому развитию» [Nur.kz. – 17.11. 2025].

Результаты и обсуждение

Работа с текстом организуется традиционно, в несколько этапов, на каждом из которых студентам предлагается система заданий, направленных на развитие определенных компетенций (табл. 1).

Таблица 1

Этап	Тип задания	Формируемые компетенции
Предтекстовый	Прогнозирование содержания	Коммуникативная
Текстовый	Анализ языковых средств	Языковая
Послетекстовый	Обсуждение проблемы	Социокультурная Медиакомпетентностная

Итак, на предтекстовом этапе актуализируются фоновые знания обучающихся, формируется мотивация к чтению и восприятию текста, прогнозируется содержание медиатекста. Задания данного этапа направлены на обсуждение обозначенной проблематики и предполагают ответы на вопросы об экологических проблемах, характерных для крупных городов и мегаполисов, о факторах, ухудшающих качество воздуха в них, о мерах по улучшению экологической ситуации в мегаполисах: «Какие экологические проблемы характерны для крупных городов и мегаполисов? Какие факторы могут ухудшать качество воздуха в городе? Как вы считаете, какие меры могут помочь улучшить экологическую ситуацию в крупных городах?» и т. п. После прочтения заголовка и первых строк текста студенты прогнозируют содержание текста. Здесь же проводится лексическая подготовка, связанная с объяснением значений ключевых слов и словосочетаний: экологическая ситуация, урбанизация, модернизация инфраструктуры, мониторинг воздуха, несанкционированные свалки, озеленение города, экологическая культура и др.

Текстовый уровень ориентирован на развитие навыков понимания и анализа содержания медиатекста. На этом этапе студентам предлагаем задания, направленные на выявление смысловой структуры медиатекста, поиск и анализ фактических данных, на определение причинно-следственных связей. Такая работа помогает развивать навыки аналитического чтения и структурирования информации, формирует у студентов умение интерпретировать содержание медиатекста.

Студенты выделяют ключевые смысловые блоки текста, анализируют причины, факты, предлагаемые решения. Это позволяет им понять логическую структуру медиатекста. Для представления результатов анализа студенты объединяются в три подгруппы, каждая из которых выполняет отдельный аспект анализа текста. Полученные данные систематизируются и заносятся в соответствующие таблицы (табл. 2-4). фрагменты которых представлены ниже.

Таблица 2 (первая подгруппа)

Проблема	Причина	Факты / статистика	Предлагаемые решения
Загрязнение воздуха	Использование угля, транспорт	Рост количества автомобилей	Модернизация мониторинга воздуха
Проблема отходов	Рост населения	432 тыс. тонн мусора	Развитие переработки
…. и т.д.	….	….	….

Таблица 3 (вторая подгруппа)

Факт	Числовые данные	Что они показывают
Количество мусора	432 тыс. тонн	Масштаб проблемы отходов
Переработка отходов	17%	Недостаточный уровень переработки
Озеленение	2,5 млн деревьев	Меры улучшения экологии
…. и т.д.	…..	….

Таблица 4 (третья подгруппа)

Причина	Последствие
Использование угля	Загрязнение воздуха
Рост автомобилей	Увеличение выбросов
Рост населения	Увеличение количества отходов
…. и т.д.	…..

Студенты представляют результаты работы подгруппы и аргументируют выводы.

На этом этапе работы особое внимание уделяем тематической организации лексики, формирующей смысловое поле медиатекста. Студенты

выделяют слова и выражения, связанные с рассматриваемой проблемой, распределяют их по тематическим группам, определяют их коммуникативные функции в медиатексте.

Последовательный лексико-тематический анализ приводит их к осознанию того, что содержание текста организовано вокруг нескольких взаимосвязанных тематических групп (источники загрязнения воздуха, экологическая инфраструктура города, проблемы обращения с отходами, перспективы развития экологической политики мегаполиса), и формирует у студентов умение соотносить научные понятия с их конкретным содержанием в тексте. Итоги лексико-тематического анализа фиксируются в сводной таблице «Основные тематические группы лексики», фрагмент которой представлен ниже (табл. 5).

Таблица 4

Тематическая группа	Примеры лексики из текста	Функция в тексте
Экологическая лексика *(слова, которые называют состояние природы и проблемы окружающей среды)*	Загрязнение, атмосфера, экологическая ситуация, экологическая повестка, экологическая культура, экологические коридоры	Обозначает предмет, тему обсуждения, формирует экологическую проблему
Транспортная лексика *(слова, связанные с транспортом, который влияет на состояние воздуха)*	Транспорт, автомобили, транспортная нагрузка	Называет один из источников загрязнения окружающей среды
Лексика природной среды *(слова, которые называют природные элементы города)*	Деревья, кустарники, зеленые насаждения, экосистема	Описывает природную часть городской среды
и т. д. ….	…..	…..

Обобщение результатов анализа позволяет студентам прийти к выводу, что выбор и распределение лексики в тексте не случайны, что они направлены на создание определенного представления о проблеме.

Послетекстовый этап направлен на развитие аналитических навыков, формирование медиакомпетенции обучающихся. На этом этапе студенты обсуждают проблемные вопросы, связанные с экологической ситуацией, представленной в тексте: *«Почему экологическая ситуация в мегаполисах*

рассматривается как стратегическая проблема развития города? Какие меры по улучшению экологической ситуации кажутся вам наиболее эффективными? Какую роль в решении экологических проблем должны играть жители города?». Результаты обсуждения также фиксируются в таблице, которая отражает позиции студентов и их аргументы, сформулированные на основе анализа текста и собственных рассуждений. Такая форма работы помогает развить навыки аргументированной коммуникации и критического осмысления медиаконтента.

Анализ показывает, что предложенная система заданий способствует более глубокому пониманию содержания медиатекста и помогает формировать у студентов национальных групп комплексные навыки анализа и интерпретации информации. В процессе выполнения подобных заданий студенты легче осваивают языковые особенности публицистического текста, учатся выявлять смысловую структуру текста, анализировать фактические данные и устанавливать причинно-следственные связи между явлениями. Следует также отметить положительную динамику в развитии коммуникативных навыков обучающихся. Таким образом, медиатекст выступает не только объектом языкового анализа, но и инструментом формирования аналитического и медиакритического мышления.

На этапе итоговой рефлексии для закрепления знаний по грамматической теме «Языковые особенности публицистического стиля» и оценивания степени понимания материала по речевой теме «Город. Мегаполис. Проблемы мегаполиса» обучающимся предлагаются интерактивные задания, размещенные нами на различных образовательных интернет-платформах. В частности, на образовательной платформе LearningApps студенты выполняют задания, направленные на проверку понимания ключевых понятий темы, сопоставления терминов и их определений, классификацию понятий, восстановления логической структуры текста и др. Отдельные примеры заданий представлены по следующим ссылкам: https://learningapps.org/watch?v=pqvgjgosc26. https://learningapps.org/watch?v=p46et94ra26

Использование интерактивных цифровых ресурсов на заключительном этапе занятия способствует обобщению и систематизации изученного материала, обеспечивает оперативную обратную связь и стимулирует рефлексивную деятельность студентов, а также повышает учебную мотивацию обучающихся национальных групп к изучению особенностей русского языка.

Выводы

Итак, в целом, полученные результаты позволяют говорить о значительном лингводидактическом потенциале медиатекста и целесообразности его использования в практике преподавания русского языка

для обучающихся национальных групп. Среди медиатекстов, позволяющих успешно интегрировать языковое обучение и формирование комплекса ключевых компетенций обучающихся, особое место занимают медиатексты экологической тематики. Использование подобных медиатекстов на занятиях по русскому языку со студентами национальных групп открывает широкие возможности в обучении, позволяя активизировать различные виды речевой деятельности студентов.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 **Солганик, Г. Я.** К определению понятий «текст» и «медиатекст» [Текст] // Вестник МГУ. – Сер. 10. – Журналистика. – 2005. – № 2. – С. 7–15.

2 **Казак, М. Ю.** Современные медиатексты: проблемы идентификации, делимитизации, типологии // Медиалингвистика: Международный научный журнал. – 2014. – Вып. 1. – С. 65–76.

3 **Добросклонская, Т. Г.** Медиалингвистика: системный подход к изучению языка СМИ: современная английская медиаречь [Текст]. – М. : Флинта : Наука, 2008. – 263 с.

4 **Сметанина, С. И.** Медиа–текст в системе культуры (Динамические процессы в языке и стиле журналистики конца XX в.) [Текст]. – Спб. : Изд–во Михайлова В. А., 2002. – 383 с.

5 **Казаков, А. А.** Манипулятивный потенциал поляризованного политического текста: вариант измерения [Текст]. // Вестник Моск. ун.-та. – Сер. 10. – Журналистика. – М., 2018. – № 6. – С. 75–93.

6 **Kress, G.** A Social Semiotic Approach to Contemporary Communication. – New York, 2010. – 212 p.

7 **Кузьмина, Н. А.** Медиатекст как объект медиалингвистики // Современный медиатекст [Текст]. – Омск : Омский гос. ун.-т, 2011. – С. 11–55.

8 **Иванова, А. П., Ягодкина, М. В., Вологова, Т. С.** Методический потенциал современных медиатекстов в аспекте преподавания русского языка как иностранного // Методика преподавания в современной школе: проблемы и инновационные решения. – Спб.: РГПУ имени А. И. Герцена, 2023. – С. 241–250.

9 **Финагина, Ю. В.** Язык средств массовой информации на занятиях по РКИ как важный фактор формирования лингвострановедческой компетенции при обучении студентов-иностранце экономического профиля // Научный журнал НИУ ИТМО. Сер. Экономика и экологический менеджмент. – 2014. – № 3. – С. 585–589.

10 **Хасанова, Р. К.** К вопросу о развитии лингвокультурологической компетенции в китайской аудитории на основе медиатекстов // Филология и культура. – 2024. – № 1 (75). – С. 178–184.

REFERENCES

1 **Solganik, G. Ya.** K opredeleniyu ponyatiy «tekst» i «mediatekst» [On the Definition of the Concepts «Text» and «Media Text»]. // Vestnik MGU. Seriya 10. Zhurnalistika. – 2005. – № 2. – P. 7-15.

2 **Kazak, M. Yu.** Sovremennye mediateksty : problemy identifikatsii, delimitatsii, tipologii [Modern Media Texts : Problems of Identification, Delimitation and Typology]. // Medialingvistika : Mezhdunarodnyy nauchnyy zhurnal. – 2014. – issue 1. – P. 65-76.

3 **Dobrosklonskaya, T. G.** Medialingvistika: sistemnyy podkhod k izucheniyu yazyka SMI : sovremennaya angliyskaya mediarech' [Media Linguistics: A Systematic Approach to the Study of Mass Media Language: Modern English Media Speech]. – Moscow : Flinta, Nauka, 2008. – 263 p.

4 **Smetanina, S. I.** Media-tekst v sisteme kul'tury (Dinamicheskie protsessy v yazyke i stile zhurnalistiki kontsa XX v.) [Media Text in the System of Culture (Dynamic Processes in the Language and Style of Journalism of the Late 20th Century)]. – Saint Petersburg : Izd-vo Mikhaylova V. A., 2002. – 383 p.

5 **Kazakov, A. A.** Manipulyativnyy potentsial polyarizovannogo politicheskogo teksta: variant izmereniya [Manipulative Potential of a Polarized Political Text: A Measurement Variant]. // Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya 10. Zhurnalistika, 2018. – № 6. – P. 75–93.

6 **Kress, G.** A Social Semiotic Approach to Contemporary Communication. – New York, 2010, – 212 p.

7 **Kuzmina, N. A.** Mediatekst kak ob»ekt medialingvistiki [Media Text as an Object of Media Linguistics]. // In Sovremennyy mediatekst. Omsk : Omskiy gosudarstvennyy universitet, 2011. – P. 11–55.

8 **Ivanova, A. P., Yagodkina, M. V., Vologova, T. S.** Metodicheskiy potentsial sovremennykh mediatekstov v aspekte prepodavaniya russkogo yazyka kak inostrannogo [Methodological Potential of Modern Media Texts in Teaching Russian as a Foreign Language]. // In Metodika prepodavaniya v sovremennoy shkole: problemy i innovatsionnye resheniya. Saint Petersburg, RGPU im. A. I. Gertsena, 2023. – P. 241–250.

9 **Finagina, Yu. V.** Yazyk sredstv massovoy informatsii na zanyatiyakh po RKI kak vazhnyy faktor formirovaniya lingvostranovedcheskoy kompetentsii pri obuchenii studentov-inostrantsev ekonomicheskogo profilya [The Language of Mass Media in Teaching Russian as a Foreign Language as an Important Factor

in the Formation of Linguo-Cultural Competence in Teaching Foreign Students of Economic Specialties]. // Nauchnyy zhurnal NIU ITMO. Seriya: Ekonomika i ekologicheskiy menedzhment. – 2014. – № 3. – P. 585–589.

10 **Xasanova, R. K.** K voprosu o razvitii lingvokul'turologicheskoy kompetentsii v kitayskoy auditorii na osnove mediatekstov [On the Development of Linguo-Cultural Competence in a Chinese Audience Based on Media Texts]. // Filologiya i kul'tura. – 2024. – «1 (75). – P. 178–184.

Поступило в редакцию 14.04.26.
Поступило с исправлениями 30.04.26.
Принято в печать 10.08.26.

**Д. С. Адильбаева[1], С. К. Шаймарданова[2], Г. Е. Мукатаева[3], Г. А. Кривенко[4]*
[1,2,4]Торайғыров университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.;
[3]РММ «Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрлігінің Оқу орталығы»,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.
14.03.25 ж. баспаға түсті.
30.04.25 ж. түзетулерімен түсті.
10.08.26 ж. басып шығаруға қабылданды.

ҚАЗІРГІ МЕДИАМӘТІН – БІЛІМ БЕРУ РЕСУРСЫ РЕТІНДЕ: ЛИНГВОДИДАКТИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ҚҰЗЫРЕТТІЛІК АСПЕКТІЛЕРІ

Бұл мақалада қазіргі медиамәтіннің білім беру ресурсы ретіндегі мүмкіндіктері оның лингводидактикалық әлеуетін жүзеге асыру және ұлттық топтағы білім алушылардың құзыреттіліктерін қалыптастыру тұрғысынан қарастырылады. Зерттеудің өзектілігі білім беру үдерісінде бұқаралық ақпарат құралдарының түпнұсқалық материалдарының рөлінің артуымен және білім алушыларда ақпаратты саналы түрде қабылдау мен талдау дағдыларын қалыптастыру қажеттілігімен байланысты. Қазіргі медиамәтіндер өзекті әлеуметтік маңызы бар үдерістерді бейнелейді, бұл оларды тек тілдік дағдыларды қалыптастыру құралы ретінде ғана емес, сонымен қатар білім алушылардың медиасауаттылығы мен әлеуметтік-мәдени құзыреттілігін дамыту құралы ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Зерттеу медиамәтінмен кезең-кезеңімен жұмыс істеуге бағытталған: мәтіналды, мәтіндік және мәтіннен кейінгі кезеңдер, олардың әрқайсысы белгілі бір білім беру

және тілдік міндеттерді шешуді қамтамасыз етеді. Медиамәтіндік тәсілдің тілдік оқытуды өзекті әлеуметтік мәселелерді талқылаумен тиімді түрде ықпалдастыруға мүмкіндік беретіні көрсетілген. Білім алушылардың жұмыс нәтижелері кестелерде тіркеледі, бұл алынған ақпаратты құрылымдау дағдыларын қалыптастыруға және медиамәтінді талдаудың эмпирикалық деректерін ұсынуға ықпал етеді.

Қорытындылай келе, ұлттық топтардағы студенттерге орыс тілі сабақтарында медиамәтіндерді мақсатты және жүйелі түрде қолдану аналитикалық оқылым дағдыларын дамытуға және тақырыптық сөздік қорды кеңейтуге ықпал ететіні анықталды.

Кілтті сөздер: медиамәтін, медиамәтіндік тәсіл, лингводидактикалық әлеует, орыс тілін оқыту, мәтінмен жұмыс кезеңдері.

**D. S. Adilbayeva[1], S. K. Shaimardanova[2], G. E. Mukataeva[3], G. A. Krivenko[4]*
[1,2,4]Toraighyrov University ,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar;
[3]RSU «Training Center of the Ministry of Internal Affairs
of the Republic of Kazakhstan»,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar.
Received 14.04.26.
Received in revised form 30.04.26.
Accepted for publication 10.08.26.

MODERN MEDIA TEXT AS AN EDUCATIONAL RESOURCE: LINGUODIDACTIC AND COMPETENCE-BASED ASPECTS

This article explores the possibilities of using media texts in teaching Russian to national (non-native) student groups, focusing on the realization of their linguodidactic potential. Within this work, a media text is defined as a mass communication text that conveys socially significant information to a wide audience, shapes the interpretation of events, and influences public opinion and value systems.

The relevance of this study is driven by the increasing role of authentic media materials in the educational process and the necessity of developing students' skills in meaningful perception and information analysis. Modern media texts reflect current socially significant processes, allowing them to be viewed not only as a means of building language skills but also as a tool for developing media literacy and sociocultural competence.

The study focuses on a staged approach to working with media texts, including pre-text, textual, and post-text stages, each addressing specific educational and linguistic objectives. Using a media text centered on the environmental situation in a specific city, a system of exercises and tasks is proposed to develop students' linguistic, communicative, and analytical competencies.

It is demonstrated that the media-text approach effectively integrates language learning with the discussion of pressing social issues. Students' results are recorded in tables, which aids in developing skills for structuring information and presenting empirical data from media text analysis. The study concludes that the purposeful and regular use of media texts in Russian language classes for national groups fosters analytical reading skills and expands thematic vocabulary.

Keywords: media text, media-text approach, linguodidactic potential, teaching Russian, stages of text analysis.

ҒТАМР 17.07.65

https://doi.org/10.48081/BTOUPh3.2026/54-69

Ж. Ә. Аймұхамбет[1], *Н. С. Сабыржан[2]

[1,2]Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Астана қ.
[1]ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7061-3000
[2]ORCID: https://orcid.org/0009-0003-2785-6132
*e-mail: sabyrzhannursultan@gmail.com

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ АНТРОПОЛОГИЯЛЫҚ ПАРАДИГМА: ЭВОЛЮЦИЯСЫ МЕН КӨРКЕМ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯСЫ

Мақалада қазақ әдебиеттануындағы антропологиялық парадигманың қалыптасуы мен эволюциясы назарға алынып, фольклор, жыраулар поэзиясы және XX ғасыр әдебиетіндегі кейіпкер бейнесінің көркем репрезентациясын зерделеу арқылы тұлға болмысының өзгерісі айқындау мақсат етіледі. Зерттеу нысанына фольклор туындылары, жыраулар поэзиясы және жазба әдебиет мысалдары алынған. Талдауды жүзеге асыруда мифопоэтикалық, психоаналитикалық, герменевтикалық әдіс ұстанымдары пайдаланылды. Талдаулар әдебиеттанудың іргелі теорияларына сай жасалып, кейіпкер, бейне, болмыс тақырыбын қарастырған ғалымдардың ой-пікірлері бағыт-бағдар болады. Фольклорда кейіпкер бейнесі ұжымдық санадағы архетиптік сипатта танылса, жыраулар поэзиясында рух тұтастығы ретінде, XX ғасыр әдебиетінде тұлғаның ішкі қақтығысы мен «үнсіз адам» түрінде көрінетіні ғылыми дәйектеледі. Сондай-ақ кейіпкер бейнесінің ұжымдық санадан экзистенциалды деңгейге дейінгі эволюциясы жүйеленді. Кейіпкердің кезеңдер арасындағы өзгеріс динамикасы диахронды кесте арқылы нақтыланды. Нақтыланған деректер адам болмысының антропологиялық негізіне сай жүйеленіп, көркем репрезентациясы мен зерттеу нәтижелері көрсетілді. Ұсынылып отырған тұжырым қазақ әдебиетіндегі көркем антропологияның парадигмасын теориялық тұрғыдан нақтылап, адам болмысының рухани және мәдени деңгейлерін айшықтауға бағытталған. Алынған нәтижелер әдебиеттегі адам болмысын антропологиялық, семиотикалық, психоаналитикалық әдістерді ұштастыра отырып кешенді зерттеуге мүмкіндік береді.

Кілтті сөздер: әдеби антропология, репрезентация, фольклор, кейіпкер болмысы, тұлға эволюциясы.

Кіріспе

Адам болмысын құрылымдық зерттеу бағытындағы ғылым қалыптасу жолында күрделі кезеңдерді бастан кешірді. Алғаш 1963 жылы басылған «Структурная антропология» еңбегінде француз структурализмінің басты өкілдерінің бірі Клод Леви-Стросстың пікірінше «егер антропология ғылымының өкілдері «құрылым» ұғымының мәні, оны қолдану ауқымы мен ол негізделетін әдіс жөнінде ортақ келісімге келе алған болса айтарлықтай табысқа жетер еді. Болашақта бұл сала дамуы үшін объективтілік, тұтастық және мағынаға ұмтылуы керек» [1, 424-б.]. Антропология ғылым ретінде қалыптасқан уақыттан бастап негізінен – биологиялық, физикалық, археологиялық, лингвистикалық, мәдени бағыттағы зерттеулер жасалып келді. Ғылымдардың өзара байланысы нәтижесінде әдебиеттану мен антропология өзара интеграцияланып, көркем туынды табиғатын, кейіпкер мәселесін жаңа көзқараспен зерттеу жолға қойыла бастады. Антрополог ғалымдар Джеймс Клиффорд пен Маркус Джордж «Writing culture: the poetics and politics of ethnography» еңбегінде «этнография – бұл әңгімелеудің бір түрі» деп санай келе, «әдебиет пен антропология адам өмірін баяндау арқылы түсінуге тырысатын тең салалы ғылымдар», – деген тұжырым жасайды [2, 6-б.]. Автор көркем туындыда адам өмірін баяндау барысында оның образын әртүрлі эксперимент арқылы мүсіндейді. Ф.ғ.д., профессор Жанат Аймұхамбет «әдебиет тарихындағы көркем туынды кейіпкерлері түрлі адамдар типі ретінде қарастырылады. Әлем әдебиеті тарихына көз салсақ, біз ерте темір дәуірі адамы, ояну дәуірінің кейіпкері, «артық адам», «кішкентай адам», «қарапайым адам», «нағыз адам», «құндақтағы адам», «зиялы адам», «бүлікшіл адам», т.б. көптеген типтерді кездестіреміз», – деп көркем туындыдағы адам бейнесінің көптүрлілігін нақтылайды [3, 21-б.]. Қазақ әдебиетіндегі антропологияны қарастыру мақсатында біздің зерттеуімізге негіз етіп отырған басты мәселеміз – кейіпкер бейнесінің фольклордан XX ғасырдың алғашқы жартысындағы қазақ әдебиетіне дейінгі эволюциясын көрсету. Осыған дейінгі зерттеулерде адам болмысын рухани және мәдение репрезентация ретінде талдау жеткілікті деңгейде жүзеге аспаған. Сол себепті қазақ әдебиетіндегі кейіпкер эволюциясын антропологиялық парадигма тұрғысынан айқындау зерттеу тақырыбымыздың өзектілігі мен осы мәселені жан-жақсы қарастыру керек екендігін көрсетеді. Әдебиеттану мен антропологиядағы жаңаша көзқарастарға сүйене отырып, қазақ әдебиетіндегі кейіпкер тұлғасының қалыптасу эволюциясын мысалдармен ұсынамыз.

Материалдар мен әдістері

Мақаланы жазу барысында «Қамбар батыр» жыры, Ш. Тіленшіұлының «Би Темірге бірінші толғауы», Бұқар жыраудың «Батырың өтті – Бөгенбай», Тәтіқара ақынның «Кебеже қарын, кең құрсақ», Үмбетей жыраудың «Жауқашарға», «Бөгембай қазасын Абылай ханға естірту» өлең-толғаулары, Ғ. Мұстафиннің «Қашқын», «Қан», «Алыптың кереметтері», Ж. Аймауытұлының «Елес» әңгімелері зерттеу материалдары ретінде алынды. Бұл көркем туындылар кейіпкер бейнесінің фольклордан XX ғасыр әдебиетіне дейінгі эволюциясы мен көркем репрезентациясын таныту мақсатында пайдаланылды.

Кейіпкер бейнесінің эволюциясын таныту үшін фольклор кезеңіндегі жыр мифопоэтикалық, жыраулар поэзиясындағы өлең-толғаулар герменевтикалық, XX ғасырдағы қазақ әдебиетінің алғашқы қалыптасу жылдары жазылған әңгімелер психоаналитикалық әдістер арқылы талданды. Мифопоэтикалық әдіс эпос кейіпкерлерінің ұжымдық санамен байланысын, болмысын айқындау үшін пайдаланылды. Герменевтикалық әдіс жыраулар поэзиясындағы негізгі кейіпкерлер жырау мен хан, адам мен билік қатынасының рухани мәнін түсіндіру мақсатында қолданылды. Психоаналитикалық әдіс XX ғасырдың алғашқы жартысында жазылған қазақ әдебиеті туындыларындағы кейіпкердің бейсаналық қақтығысы мен ішкі күйзелісін талдауға мүмкіндік берді. Зерттеу нәтижелері салыстырмалы кесте түрінде жүйеленіп, кейіпкер бейнесінің үш кезеңдегі эволюциясы антрпологиялық әдіс тұрғысынан зерделенді.

Нәтижелер және талқылау

Белгілі әдебиеттанушы Шәкір Ибраевтың пікірінше «антропологиялық зерттеулердің фольклортану үшін келесі бір маңызды мәселесі – байырғы адамдар мен қазіргі адамдардың психологиясындағы айырмашылықтарды тарихи тұрғыдан ажыратып беру» [4, 12-б.]. Қазақ әдебиетіндегі кейіпкер тұлғасының қалыптасу эволюциясын түсіну үшін алдымен фольклорлық кезең мен жыраулық дәуір әдебиеті өкілдерінің шығармашылығын қарастырдық Осы мақсатта 1888 жылы У.Тухфатуллин жинақтаған «Қисса Қамбар» (Қамбар батыр) жырындағы Қамбар, Назым, Мақтымхан, Келмембет бейнелерінің идеялық жетілуіне назар аудардық. Әдебиеттанушылар А. Н. Атаханова мен Ғ. Б. Аяпованың «Фольклорлық мұралардың генезисі, тарихилығы, жанрлық белгілері» мақаласында «Адамдар образын құстарға қатысты көрсету дереккөзінде психологиялық параллелизм бар... Адам мен табиғаттың бір-бірінен бөліне бастауы – ақыл мен ойдың өсуінің белгісі. Бұл психологилық параллелизмдер мен метафоралық тәсілдердің туған дәуірі. Яғни, мифтен метафора, метафорадан теңеуге ауысу дәуірі», – деген тұжырым бар [5, 33-б.]. Жырдағы орталық кейіпкер – Назым. Оның бейнесін берудегі «Ақ сұңқар құстай толады», «тоты құстай түледі», – деген теңеулер жоғарыда атап өткен пікірді дәлелдейді [6, 50-51-бб.]. Оқиғаның көп бөлігі Назым қыздың айналасында жүріп

отырады. Европа әдебиетіндегі классицизм кезеңіндегідей «Қамбар батыр» жырында да ақсүйек отбасындағы қыз тағдыры суреттелген. Бұл жайында ф.ғ.к., әдебиеттанушы Ж.Рақыш «Қамбар батыр жырындағы әйелдер бейнесі» мақаласында: «Сұлу сипаты, ерке мінезімен қатар өзіне жар таңдаудағы батыл қадамдары Назым тұлғасын өзге жырлардағы әйелдер образынан ерекшелейді. ...Фольклор заңдылығына сәйкес болашақ жарының елден ерек тұлғасына Назым да қанық. Ол жырда: «Жұрт әуес болған сұлудың, Көңілі ауды сыртынан, Ер Қамбардың күшіне», – деп өрнектеледі. Назым үшін батырлық мінезбен қасиет киелі», – деген пікір білдіреді [7, 80-б.]. Әлеуметтік не болмаса адам тағдыры секілді мәселе көтермесе де, өз болашағын айқындау жолында бұл кейіпкер бойынан батылдық пен айлакерлікті байқаймыз. Ол әйелдікке күштеп аламын деп келген Мақтымханға қойған айла-шарғысынан танылады:

Келуші еді әуелі,
Күйеу үйден, қыз тыстан,
Ұстаушы еді білектен.
...Сексен күндей ой қылып,
Сексен күндей той қылып,
Үш сексен күн дегенде
Қыз, жігітті жатқызып,
...Ұзатушы еді атамыз,
Бұрынғы-соңғы жол қылып [6, 67-б.].

Бұл жолдардан елінің үш сексен күн уақытта бір амалын табарына, Қамбар батырдың бұның жайын естіп құтқаруға келеріне деген қыздың ішкі сенімі көрінеді. Келесі негізгі кейіпкер Қамбар тұлғасы Назымға қарама-қарсы. Біз оның қыздың жыр басындағы күйеу таңдаған сынына «өңкей тобыр ел» асырап жүргендіктен шақырылмай қалғанынан бастап, соңғы эпизодқа дейін кейіпкер ретінде өсу динамикасын байқай алмадық. Ғалым Г. Пірәлі «Ішкі монолог» монографиясында «Шолпанның күнәсі» әңгімесіндегі Шолпан жайын талдай келе «Оның құпия ойын, жан сырын ұғар қасында жан жоқ. Сондықтан да ол өз ойын өзі, адам ішіндегі адаммен (человека в человеке), яғни санамен сырласу, ойласу арқылы ақиқатқа жол ашады», – деген пікір білдіреді [8, 29-б.]. Әдебиетке М. Пруст әкелді деп саналатын, XX ғасыр басындағы батыс әдебиетінде Джойс, Кафка, Толстой, Достоевский, қазақ әдебиетінде Мағжан, Жүсіпбек, Мұхтар шығармашылығы арқылы танылған психологизмді бейнелеу құралдарының алғашқы белгілері халық ауыз әдебиетінде байқалады. Мысалға, «Қамбар батыр» жырында батырды сыртынан көріп, құмартқан сұлудың ар-намысты жиып қойып, өзі сөз бастағанына Қамбардың «сөйлесе кетсем сұлумен, кетермін деп қызығып», – деп өзін-өзі қайрауы ішкі монологтың белгісі [6, 57-б.]. Бір жерде ұстамды көрінетін батыр «дәнемені көрмеген, жалаңбұт өскен заңғар-ау, алды-артыңа қарасам, кедейің қалың сор бар-ау», – деген қыз сөзіне «Бір

тілегім Құдайдан, кәпір алса олжаға, мінгізіп салса арбаға», – деп шамданып, еліне кетіп қалады [6, 59-б.]. Бұл жолдарда Қамбар бейнесінің ешкімге өздігінен соқтықпайтын, біреу намысына тиерлік сөз айтса аянбайтын мінезі байқалады. Жырдың кульминациясында Мақтымханның зорлығын, Келмембеттің жағымпаз қылығын көрген батыр бойында белгісіз күш оянып, тоғызыншы күні барамын деген хабар айтады. Осы жерде Қамбар батыр ханға өзінің кешігіп келу себебін ерекше түсіндірген: «үйден шығып келе жатқанымда бір қарға қазы қызыл алтай түлкіні алды, оған келіп бір қара төбет зорлық қылды, таласып жатыр екен, маған келіп жүгінді. Тазы сенің күнде алғаның түлкі, бір жолы қара төбетке байла, – деп төре бердім, үш күн айландым» [6, 79-б.]. Бұл Қамбардың батыр ғана емес халық даналығын бойына сіңірген ер екеніне жақсы мысал. Осы арқылы Мақтымханға «сен хансың, тазы, лашын, сұңқар тектессің, мен секілді қара төбет, қу, қара қарғаға бір мәрте жолыңды бер», – деген астарлы ой тастаған. Бұл ойды хан түсінген сыңай танытпағаннан кейін шабуыл жасап, елін де, сүйген Назым сұлуды да кәпірдің тұтқынынан босатады. Мақтымхан мен Келмембет бейне-болмыстары жырда озбырлық пен қулық тұрғысынан суреттелген. Екеуінің түп атасын жырда кәпірдің патшасы мен шалақазақ шоқындының баласы деп баян еткен. Жалпы, бай, батыр, ханның сұлу қызы барын естіп, алыс елден жаугершілікке аттану көптеген қазақ ертегі-дастанына ортақ сюжет. Бұл «Қамбар батыр» жырында да қайталанған. Ал Қамбарды «жағасынан сүйреп» әкелмегені үшін тілденген Келмембет бойындағы батылдығын жиып, «Қамбар сені өлтіріп, кемеліне келтіріп, сүйегіңді қасқыр кемірсін, майыңа қасқыр семірсін», – деген ызаға толы сөз айтып кетіседі [6, 81-б.]. Жырдың ортасында хан қайда жұмсаса сонда болатын жылпос мінезді Келмембет соңына қарай батыл бейнеге айналған. Мақтымхан – қазақ эпикалық дастандарында жиі кездесетін, екі ғашықтың қосылуы алдындағы сынағы, тосқауылы секілді архетиптік бейне. Жалпы алғанда, кейіпкердің фольклордағы эволюциясын зерделеуге алынған «Қисса Қамбар» жырындағы типтік бейнелердің жетілуі, болмысқа ұмтылуы солғын көрінеді.

Кейіпкер эволюциясын зерделеудің келесі сатысында жыраулар поэзиясын қарастырамыз. Академик Сейіт Қасқабасов «...жыраулар поэзиясында ең мәнді де, маңызды етіп қаһармандықты, елінің тәуелсіздігі мен мемлекетінің нығаюы үшін жан аямай күрескен батырлар мен қайраткерлерді мадақтап, көтермелеп жырлау дәстүрін қалыптастырды. Сөйтіп, жыраулар өз шығармаларында идеалды әміршінің бейнесін жасады», – деген тұжырым жасайды [9, 203-б.]. Шалкиіз Тіленшіұлы поэзиясындағы «Би Темірге бірінші толғауында» билеуші бейнесі мен ақын арасында параллельдер жасалған. Жырды белгілі ғалым Т. В. Цивьян жіктеген бинарлық оппозициялық жұптар тұрғысынан қарастыратын болсақ, әлеуметтік категорияға байланысты (ақылсыз дос – ақылды дұспан; сұлтан – құл; сұңқар – қу; жақсы – жаман; алтын – пұл; жібек – жүн) бірігіп келіп, тұтастық құрайтын таңбалық кешендерге сипаттауға болады [10, 6-б.].

Бұл өлеңде автор екі бейнені сомдаған. Біріншісі, құдіретті, Тәңірге ұқсас – би Темір болса, екіншісі билеушінің «көбең семіз торысы» мен «көп құлының» бірі ретінде көрінетін автордың өзі. Әмірші мен жыраудың көзге көрінбес тартысы. Бұл байланысты нақтылауда семиотикалық антропология тұрғысынан Пирстың «индекстік байланыс» теориясын қолданамыз [11, 338-б.]. Ол бойынша жырау өзінің төмен дәрежесіне қарамастан би Темірді алтынға, жібекке теңей тұра онымен тепе-тең дәрежеде екенін меңзейді (Саған дұспан – маған жау). Ал Жиембет жырларындағы Есім ханның бейнесінің би Темірден айырмасы – соңғысы билеушісін құрмет тұта отырып, өзінің одан ықпасын сездірсе, алғашқысының ханның атақ-дәрежесіне қарамастан қорықпайтынын ашық айтуында. «Еңсегей бойлы Ер Есімдегі» – «есірген», қол астындағы ақылшысын «сатып алған құлындай» жұмсайтын, «тасыған», «ұнамды қылығы жоқ» хан бейнесі орта ғасырдағы озбыр билік иесін сипаттайды. Тәтіқара жырларында Абылай бейнесі «артық туған» жан ретінде мойындалса да, жау шапқанда:

«Ит етектен алғанда
Ер Абылай қорыққан жоқ
Әншейін еңкейе бере жылысты» [12, 68-б.].

Бұл жолдарда жыраудың реніші көрінеді. Үмбетей жыраудың «Бөгембай қазасын Абылай ханға естіртуіндегі»:

«...Сол ерлікпен хан болдың,
Әлем асқан жан болдың».
«...Қалмаққа бітеу жұтылдың,
Үш ауыз сөзбен құтылдың
Ұмыттың ба соны, Абылай?!».
«Баба түкті Шашты Әзіз,
Содан бата алғанда,
Тілеуің қабыл болғанын,
Басыңа Қыдыр қонғанын...» [12, 74-б.].

Бұл жолдарда Абылайдың батылдығы, «әлем асқан жан», «үш ауыз сөзбен құтылған шешен», «басына Қыдыр қонғаны» жинақталып, толымды хан бейнесі сомдалған. Бұқар жыраудың «Батырың өтті – Бөгенбай» жырында:

«...құлағанға ұқсайды
Қазақтың қамал-қорғаны»
«Қыс қыстайтын жеріңді
Аң етімен тау қылған,
Батырың өтті Бөгенбай!».
«Тұғыр болған сол еді
Сіздей төре сұңқарға» [12, 48-б.].

Аталған үзінділер арқылы «қазақтың қамал-қорғаны», «қыс қыстайтын жеріңді, аң етімен тау қылған» аңшылығы, орта жүздің тұғыры, еңбегі сіңген

ер екендігі айтылып, батыр болмысы бейнеленген. Жыраулар поэзиясының негізгі кейіпкері – классицизм дәуірі әдебиетіндегідей хан, әмір, би, батыр екенін ескерсек, ол кезеңдегі қарапайым халық бейнесі жырлардағы бірлі-жарым үзіндіде көрінеді. Мысалға,

«Мен, өлсе, құнсыз кетер деме сен,
Кешегі өзіңнің ұрып өлтірген
Тілеуберді құлыңдай» [12, 40-б.].

Бұл жолдар ханның қаталдығы мен қол астындағы қызметшісіне деген қарым-қатынасын көрсетсе, Үмбетейдің «Жауқашарға» өлеңіндегі

«Бұрала біткен емендей
қисық туған адамсың»,
«ындыны жаман жетеуің
Қашты әне жалт беріп» [12, 71-б.].

Осы жолдардан ел ішін бұзған тентек бейнесі байқалады. Түптеп келгенде жыраулар поэзиясындағы кейіпкер бейнесінің эволюциясы фольклордан айырмасы аз, толыққанды дамымаған, өз кезегінде батырлық пен батылдықты сомдауға машықтанғандығы айқын көрінеді деген тұжырым жасаймыз.

Кеңестік тоталитарлық дәуір тұсындағы көркем бейне табиғаты күрделі өзгерістерге толы. Оны екі бағытта қарастырып көруге болады. Бірінші бағыттағы М. Дулатовтың «Бақытсыз Жамал», Ж. Аймауыттың «Ақбілек», «Қартқожа», «Елес», М. Жұмабайдың «Шолпанның күнәсі», М. Әуезовтің «Қорғансыздың күні» тәрізді классикалық туындыларындағы кейіпкер бейнесінің толысуы мен күрделі психологизмі біршама зерттеушілердің еңбектерінде талданды. Екінші бағыттағы С. Ерубаевтың «Менің құрдастарым», Ғ. Мұстафиннің «Қарағанды», «Миллионер колхоз» романдарындағы кейіпкерлер ертегі үлгісінде (кейіпкер ретінде толысудан гөрі қатар-қатар қиындыққа кез болу, оны жеңіп бақытқа жету) өмір сүрсе, екінші дүниежүзілік соғыс жылдарындағы қазақ ауылының жай-күйі баяндалған Б. Соқпақбаевтың «Өлгендер қайтып келмейді», «С. Мұратбековтің «Жусан иісі», «Жабайы алма» роман-повестерінде кейіпкер тұлғасы біршама тұрақталып, өмірі жеңіс пен жеңілістен тұратын қарапайым адам екендігі көрініс тапқан. Ғ. Мұстафиннің 1928 жылы жазылған «Қашқын» әңгімесі басынан соңына дейін Қуат есімді «қашқын» шалдың аузынан баяндалады. Жазылған уақыты мен идеясына қарай отырып, негізгі айтпақ ойын түсінуге болады. Жастайынан Малдыбайдың малайына айналған әкелі-балалы екеудің бастан кешкені сол жылдары жазылған біршама жазушының ортақ тақырыбы. Оқыста әкесінің көзі шығып, жан ашуы байды сабауға жеткізген Қуатты ары қарай дуандағы түрме күтіп тұрғанын оқырман анық бағамдайды. Алайда жолай урядниктерді біріне-бірін соғып, қашқын атануы оның кейінгі тағдырын түбегейлі өзгерткен. Әңгіменің соңында «қашқынымыз» жігіт шағынан қартайғанға дейін ұсталмастан жолына кезіккен бай атаулыны сабап, қаншама

рет абақты есігін көргенін баян етеді. Оқиға желісі патша үкіметі жылдары өтсе де, кейіпкер аузынан кеңес үкіметінің тезірек келуін аңсаған, соны асыға күткен леп сезіледі. Ал 1937 жылы жазған «Қан» әңгімесінде автор Бәлкен, Төкіш деген екі байдың жылқы қосына таласуы, кектескен Төкіштің бес-алты жігітті барымтаға жіберуі баяндалады. Мал ашуы жан ашуына айналған екі жақ сойыл сілтесіп, даудың соңы екі жігіттің қызыл ала қанға боялып, майдан даласында қалуымен аяқталады. Оқиғаны бастан-аяқ көріп тұрған баяндаушымыз қызық көрген көпшіліктің байдың малы үшін қан төккен екі жігітті сол күйі тастап кеткенін көріп, әңгіме түйінін осы әурешіліктің бәрі неге болды деген сұрақпен аяқтайды. Сол секілді «Алыптың кереметтері» әңгімесінде айналасы бір жылдың шамасында еңбектің арқасында жетістікке жеткен Нұртаза есімді жұмысшы жігіттің оқиғасы баяндалады [13]. Жоғарыда атап өткеніміздей, қарапайым зауыт жұмысшысының бір жылдың шамасында қалаға аты жайылып, әйгілі де сыйлы азаматқа айналуы – күн санап, сағат санап өсетін ертегі кейіпкерінің қалыптасу жолына ұқсайды. Бұл әңгімелер арқылы автордың кеңестік жүйеге берілгендігі, соның қорғаушысына айналғаны анық көрінеді. Қазақтың психологиялық прозасын негіздегі Жүсіпбек Аймауытұлының «Елес» әңгімесі біз талдаған Ғ. Мұстафин шығармашылығына қарама-қарсы. Қандай тақырыпта жазарын білмей отырған кейіпкерімізге кенет тап болған (өзінің ойынша – авт.) жас жігітпен арадағы диалог, бас-аяғы бес беттік әңгіменің көтерер жүгі ауыр. Жас жігіттің «Төңкеріс ақынын ақынын жолықтыра алмай жүр едім: жақсы киліктің ғой», – деген сөзінен-ақ автордың кеңестік билікті мысқылдап отырғаны түсінікті бола түседі [14, 69-б.]. Ал бастапқы кейіпкеріміздің аузына «төңкерістің берген бостандығын, теңдігін жазамыз», «еңбекшілерді тап күресіне шақырамыз», «ескі молдаларға, дінге, әдет-ғұрыпқа қарсы сөздер де жазылады» деген жолдарды салу арқылы революциядан бері алты-жеті жыл өтсе де кеңес билігінің өзіне қажетті тақырыптарды ғана жаздырып отырғаны сыналған. Өктем үнге айналған дауыс кейіпкерімізді алқымынан алып, төңкеріс жолында құрбан болған ерлер, ашаршылық, төңкерістен кейінгі қазақ тұрмысы, қазақ даласындағы соғыс майданының зардабы, революцияның алғашқы жылдарындағы заңсыздықтар секілді алуан тақырыптың барын айтып осыларды жаз, жазбаймын десең ендігәрі қалам ұстаушы болма деп шарт қояды. Осы жайында белгілі ғалым Г. Пірәлиева «бұл жерде адам ішіндегі адам, яғни адамның өз Ар-ұят елес болып алдыңғы қатарға шығады», – деген тұжырым жасайды [15, 91-б.]. Ж. Аймауытұлы шағын әңгіме арқылы кеңестік саясатты, оның қолшоқпарына айналған қазақтың ақын-жазушыларын аяусыз сынай отырып, не жазу керек, бұрынғы әдебиет үлгілерінен бас тартудың қажеті қанша деген сұрақтарға жауап іздейді. Әңгімедегі кейіпкер бейнесі жалтақ, қорқақ, бірақ түсінде өзінің ары, ішкі дауысы арқылы ағынан жарылады. Біз талдап отырған екі автордағы кейіпкерлер бейнесінің эволюциясы екі түрлі. Ғ. Мұстафин және XX ғасырда

өмір сүрген біршама қаламгер шығармашылығында билік өкілдерін жоғары тап көру мен отарлық саясатты, үстемдікті бейсаналы түрде қолдау басым. Ал жоғарыда аталған Ж. Аймауыт, М. Жұмабай, М. Әуезов шығармашылығы басқа бағыт алған.

Зерттеуіміз барысында қарастырған «Қамбар батыр» жыры, Шалкиіздің «Би Темірге бірінші толғауы», Жиембеттің «Әмірің қатты Ер Есім», Тәтіқараның «Кебеже қарын, кең құрсақ», Үмбетейдің «Бөгембай қазасын Абылай ханға естірту», Бұқар жыраудың «Батырың өтті Бөгенбай» өлеңдері мен Ғ. Мұстафиннің «Қан», «Қашқын», «Алыптың кереметтері», Ж. Аймауытұлының «Елес» әңгімелеріндегі кейіпкер бейнесінің өзгеру эволюциясы мен көркем репрезентациясы қазақ әдебиетіндегі адам болмысы жайлы біршама ақпарат береді. Алдымен талдауымыз негізінде көрінген кейіпкер болмысын не өзгерді деген сұраққа кесте түрінде жауап бере отырып қарастырайық:

1-кесте – Кейіпкер бейнесінің диахронды эволюциясы

Дәуір	Көркем шығарма	Кейіпкер бейнесі	Негізгі идеясы	Талдау тәсілі
Фольклор	«Қамбар батыр».	Қыз намысын қорғаған батыр	Ерлік	Мифо-поэтикалық
Жыраулар поэзиясы	«Би Темірге бірінші толғауы»; «Әмірің қатты Ер Есім»; «Кебеже қарын, кең құрсақ»; «Бөгембай қазасын Абылай ханға естірту»; «Батырың өтті Бөгенбай».	Әміршісіне иек артқан жырау; Ханынан сескенбес жырау; Ел қамын ойлаған батыр; Елі үшін қан төккен билеуші.	Ерлік, ер мен ел тұтастығы, қайтпас қайсарлық	Герменев-тикалық
XX ғасырдың алғашқы жартысын-дағы қазақ әдебиеті	«Қан», «Қашқын», «Алыптың кереметтері», «Елес».	Теңдік аңсаған, кім үшін өлгенін білмейтін бейне мен тұлғаның екіге жарылуы	Адам мен қоғам арасындағы қайшылық, кеңестік біртұтас адам идеясынан бейсаналы жеріну	Психо-аналитикалық

Бұл кесте арқылы қазақ әдебиетіндегі кейіпкер бейнесінің эволюциясын дәуірлік және әдіснамалық тұрғыдан жүйелеп көрсеттік. Әр дәуірдегі кейіпкер

бейнесі мен көркем туындының идеялық өзегі сол қоғамның дүниетанымдық көзқарасы мен рухани сұранысын бейнелейді. Фольклорлық дәуірдегі кейіпкер ел намысы мен қыз намысын жоғары қойған бейне ретінде қалыптасқан. «Қамбар батыр» жырындағы кейіпкерлер – ұжымдық сананың көрінісі. Батыр қиын жағдайға тап болған қоғамның қорғаушысы. Мифопоэтикалық және психологиялық талдау арқылы кейіпкер ерлігі, қыз тағдыры, адамдар арасындағы аярлық ұғымдары тұтас сипатта берілген. Жыраулар поэзиясында тұлға фольклордағы ұжымдық санадан бөлініп, саяси субъект дәрежесіне көтерілген. Жыраулардың толғау, өлеңдеріндегі ақын мен хан, билеуші мен батырдың қарым-қатынасы айқын. Герменевтикалық әдіс арқылы жыраудың билеушісінен қорықпауы, керісінше тең дәрежеде сөйлесе алатын қабілеті ашылған. Кеңестік кезеңдегі кейіпкер бейнесі ішкі күйзеліс, рухани жарылу үстінде танылады. «Қан», «Қашқын», «Елес» әңгімелеріндегі кейіпкер идеология мен жеке тұлға арасындағы қайшылықты көрсетеді. Бұл кезеңге психоаналитикалық талдау жасау арқылы кейіпкердің бейсаналы болмысын байқауға болады. Кестеде көрінгендей, қазақ әдебиетіндегі кейіпкер бейнесінің эволюциясы ұжымдық санадан жеке тұлғаның бейсаналы трагедиясына дейінгі жолды жүріп өткен. Фольклордағы кейіпкер қоғаммен біте қайнасып, ерлік, намыс идеяларымен шектелсе, жыраулар поэзиясында қалың қарашаның рухани өкілі ретінде танылған. Кеңестік кезеңдегі адам мен қоғам, сана мен идеология қақтығысы экзистенциалдық мазмұнға ие болды. Талдау әдістерінің де дәуір өткен сайын ауысып отыруы кейіпкердің өзін тану жолындағы рухани эволюциясын бейнелейді.

Келесі кестеде кейіпкер болмысын антропологиялық қабаттар бойынша қарастырайық.

2-кесте – Әдебиеттегі адам болмысының антропологиялық деңгейлері

Болмыс деңгейі	Әдеби кезең	Негізгі сипаты	Көркем репрезентациясы	Зерттеу нысаныны-ның нәтижесі
Табиғи	Фольклор	Табиғат пен тұтастық	Батырдың ел мен қыз намысын қорғауы	Ұжымдық сана қалыптасты
Рухани	Жыраулар поэзиясы	Елдік сана, рух	Жырау мен ханның қатынасы. Ел қорғаған батыр өлімін жоқтау	Адам мен билік қатынасы айқындалды
Психо-логиялық	XX ғ. алғашқы жартысындағы қазақ әдебиеті	Ішкі қақтығыс, бейсаналы үрей	Экзистенциалды көрініс	Тұлғаның екіге жарылуы мен идеологиялық қысым көру

Екінші кестеде әдеби кезеңдер бойынша кейіпкер болмысының табиғи, рухани және психологиялық деңгейлерде көркем бейнелену динамикасы көрсетілген. Бұл бірінші кестеде алынған нәтижелерді антропологиялық деңгейлер бойынша талдауға мүмкіндік береді. Фольклор кезеңінде адам мен табиғаттың тұтастығы батырдың ұжымдық сананы қалыптастырушы әрі қорғаушы тұлға ретіндегі әрекеті арқылы айқындалады. Бұл кезең адам болмысының табиғи және мифтік антропологиялық деңгейіне сай. Жыраулар поэзиясы кезеңінде адам болмысы рухани жағынан дами түскен. Жырау мен ханның диалогы арқылы халық, билік, жауапкершілік мәселелері алға шықса, батыр қазасын ханға естірту арқылы дәстүр мен жаңашырлықтың елдің рухы екені көрінген. Кеңестік кезең шығармаларында адамның ішкі әлемі мен бейсаналық үрейі байқалады. Бұл тұлғаның саяси, идеологиялық қысым жағдайында бұрынғы жыраулар поэзиясындай ойын ашық айта алмайтынын көрсетіп, соның әсерінен цензураны айналып өту мақсатында екіге жарылу, сана ағымы, бейсаналықты пайдаланғанын сипаттайтын психологиялық деңгей. Осылайша, әдебиеттегі адам бейнесінің тарихи эволюциясы табиғатпен тұтастықтан рухани үйлесімділікке, одан экзистенциалды күйзеліс пен өзін іздеуге дейінгі аралықтағы антропологиялық дамуын көрсетеді.

Қорытынды

Мақалада кейіпкер бейнесінің фольклордан кеңестік кезеңге дейінгі эволюциясы жан-жақты талданды. Әр кезеңге тән шығармалар негізінде кейіпкер бейнесінің өзгерісі нақты мысалдар арқылы дәлелденді. Адам мен ұжымдық сана, адам мен қоғам, адам мен «ішкі Меннің» арақатынасы антропологиялық әдіс тұрғысынан қарастырылып, болмыстың табиғи, рухани және психологиялық деңгейлері жүйеленді. Зерттеу нәтижелері негізінде фольклор кезеңіндегі кейіпкер бейнесінің батырлық идеясы арқылы көрінетіні, жыраулар поэзиясы кезеңінде рухани деңгейге көтеріліп, ел мен билік арасындағы жауапкершіліктің басты идея болатыны, кеңестік кезең әдебиетінде экзистенциалды сипаттың белең алып, бейсаналы күйзеліс пен идеологиялық қысым әсерінен өткен дәуірлерде өз ойын ашық айтатын тұлғаның «үнсіз адамға» айналатыны дәлелденді. Бұл нәтижелер қазақ әдебиетіндегі көркем бейне эволюциясының тарихи жағдайларға тәуелді өзгеріп отырғанын көрсетеді. Зерттеу барысында қолданылған мифопоэтикалық, психологиялық, герменевтикалық, психоаналитикалық талдау әдістері адам болмысының көпқырлы табиғатын кең көлемде қарастыруға мүмкіндік берді. Болашақта зерттеу аясын кеңейтіп, кейіпкер бейнесінің тәуелсіздіктің алғашқы жылдарындағы жаңа ғасыр тоғысындағы, жасанды интеллект кезеңіндегі өзгерісін, ер мен әйел тұлғасының бейсаналы және рухани әлемін талдау қазақ әдебиетіндегі көркем антропологияның жаңа парадигмасын қалыптастыруға жол ашады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 **Леви-Строс, К.** Структурная антропология [Текст] / К. Леви-Строс. – М. : Академический проект, 2008. – 560 с.

2 **Clifford J., Marcus, G. E.** Writing culture: the poetics and politics of ethnography [Text]. – London : University of California Press, 1986. – 306 p.

3 **Аймұхамбет, Ж.** «Абай поэзиясы: көркем антропология. Мотив және актант». Ғылыми-танымдық еңбек. – Семей : «Кудайбергенов», 2024. – 238-б.

4 **Ибраев, Ш.** Қазақтың ғұрыптық фольклоры. Т.2 - Түркістан: «Тұран» баспасы, 2025. – 189-б.

5 **Атаханова, А. Н., Аяпова Б. Г.** Фольклорлық мұралардың генезисі, тарихилығы, жанрлық белгілері [Мәтін] // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. – 2020. – № 2 (178). – Б. 29–35. – https://doi.org/10.26577/EJPh.2020.v178.i2.ph4

6 Бабалар сөзі: Жүз томдық [Мәтін]. – Астана : Фолиант, 2007. – Т. 43: Батырлар жыры. – 416-б.

7 **Рақыш, Ж. С.** «Қамбар батыр» жырындағы әйелдер бейнесі [Мәтін] // Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің хабаршысы. Филология сериясы. – 2017. – № 1. – Б. 79–83.

8 **Пірәлиева, Г.** Ішкі монолог [Мәтін] : Ішкі монологтың кейіпкер психологиясын ашудағы көркемдік қызметі. – Алматы : Ер-Даулет, 1994. – 136-б.

9 **Қасқабасов, С.** Таңдамалы [Мәтін]. – Астана : Фолиант, 2014. – Т. 2: Мифология. Фольклор. Әдебиет. Зерттеулер. – 344-б.

10 **Цивьян, Т. В.** Модель мира и ее лингвистические основы [Текст]. – 3-е изд., испр. – М. : КомКнига, 2006. – 280 с.

11 **Mertz, E.** Semiotic anthropology [Text] // Annual Review of Anthropology. – 2007. – T. 36. – P. 337–353. – https://doi.org/10.1146/annurev.anthro.36.081406.094417

12 Жеті ғасыр жырлайды [Мәтін] : XIV ғасырдан XX ғасырдың бас кезіне дейінгі қазақ ақын-жыраулarының шығармалары / құраст. Е. Дүйсенбайұлы ; суретші Т. Мұқатов. – Алматы : Жазушы, 2004. – Т. 1. – 400-б. – ISBN 9965-701-61-X, 9965-701-62-8.

13 **Мұстафин, Ғ.** Өмір белестері : әңгімелер, очерктер, ой-пайымдар [Мәтін]. – Алматы : Ана тілі, 2012. – 424-б.

14 **Аймауытов, Ж.** Алты томдық шығармалар жинағы. Повесть пен әңгімелер, аудармалар [Мәтін] / құраст. Н. Қуантаев. – Алматы : Ел-шежіре, 2013. – Т. 3. – 384-б.

15 **Пірәлиева, Г.** Көркем прозадағы психологизмнің кейбір мәселелері [Мәтін] : Түс көру, бейвербалды ишараттар, заттық әлем / Г. Пірәлиева; жауап. ред. А. Ісімақова; ҚР БҒМ М. О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты. – Алматы : Алаш, 2003. – 327-б.

REFERENCES

1 **Levi-Stros, K.** Strukturnaya antropologiya [Structural anthropology] [Text]. – Moscow : Akademicheskii proekt, 2008. – 560 p.

2 **Clifford, J., Marcus, G. E.** Writing culture: the poetics and politics of ethnography [Text]. – London : University of California Press, 1986. – 306 p.

3 **Aimukhambet, Zh.** Abai poeziyasy : korkem antropologiya. Motiv zhane aktant [Abai's poetry: artistic anthropology. Motif and actant] [Text]. – Semei : Kudaiybergenov, 2024. – 238 p.

4 **Ibraev, Sh.** Kazaktyn guriptyk folklory. Vol. 2 [Kazakh ritual folklore] [Text]. – Turkistan : Turan baspasy, 2025. – 189 p.

5 **Atakhanova, A. N., Ayapova, B. G.** Folklorlyk muralardyn genezisi, tarikhilygy, zhanrlyk belgileri [Genesis, historicity and genre features of folklore heritage] [Text] // In KazNU Bulletin. Philology Series. – 2020. – No. 2 (178). – P. 29–35. – https://doi.org/10.26577/EJPh.2020.v178.i2.ph4

6 Babalar sozi: Zhuz tomdyk [Words of ancestors: One hundred volumes] [Text]. – Astana : Foliant, 2007. – Vol. 43: Batyrlar zhyry [Epic poems of heroes]. – 416 p.

7 **Rakysh, Zh. S.** «Kambar batyr» zhyryndagy aielder beinesi [Female images in the epic «Kambar Batyr»] [Text]. // In Al-Farabi Kazakh National University Bulletin. Philology Series. – 2017. – No. 1. – P. 79–83.

8 **Piralieva, G.** Ishki monolog: Ishki monologtyn keipker psihologiyasyn ashyudagy korkemdik kyzmeti [Inner monologue: the artistic function of inner monologue in revealing character psychology] [Text]. – Almaty : Er-Daulet, 1994. – 136 p.

9 **Kaskabasov, S.** Tandamaly. Vol. 2: Mifologiya. Folklor. Adebiet. Zertteuler [Selected works. Vol. 2: Mythology. Folklore. Literature. Studies] [Text]. – Astana : Foliant, 2014. – 344 p.

10 **Tsivyan, T. V.** Model mira i ee lingvisticheskie osnovy [Model of the world and its linguistic foundations] [Text]. – 3rd ed., revised. – Moscow : KomKniga, 2006. – 280 p.

11 **Mertz, E.** Semiotic anthropology [Text] // In Annual Review of Anthropology. – 2007. – Vol. 36. – P. 337–353. – https://doi.org/10.1146/annurev.anthro.36.081406.094417

12 Zheti gasyr zhyrlaĭdy: XIV gasyrdan XX gasyrdyn bas kezigine dein kazak akyn-zhyraularynyn shygarmalary [Seven centuries sing: works of Kazakh poets and zhyraus from the XIV to early XX centuries] [Text]. – Almaty : Zhazushy, 2004. – Vol. 1. – 400 p.

13 **Mustafin, G.** Omir belesteri: angimeler, ocherkter, oi-paiymdar [Life milestones: stories, essays, reflections] [Text]. – Almaty : Ana tili, 2012. – 424 p.

14 **Aimauytov, Zh.** Alty tomdyk shygarmalar zhinagy. Vol. 3: Povestter pen angimeler, audarmalar [Collected works in six volumes. Vol. 3: Novellas, short stories, translations] [Text]. – Almaty : El-shezhīre, 2013. – 384 p.

15 **Piralieva, G.** Korkem prozadagy psihologizmnin keibir maseleleri: Tus koru, beiverbaldy isharattar, zattyk alem [Some issues of psychologism in fiction: dreams, nonverbal signs, object world] [Text]. – Almaty : Alash, 2003. – 327 p.

29.01.26 ж. баспаға түсті.
18.02.26 ж. түзетулерімен түсті.
10.08.26 ж. басып шығаруға қабылданды.

*Ж. А. Аймухамбет[1], *Н. С. Сабыржан[2]*
[1,2]Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева,
Республика Казахстан, г. Астана.
Поступило в редакцию 29.01.26.
Поступило с исправлениями 18.02.26.
Принято в печать 10.08.26.

АНТРОПОЛОГИЧЕСКАЯ ПАРАДИГМА В КАЗАХСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ: ЭВОЛЮЦИЯ И ХУДОЖЕСТВЕННАЯ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ

В статье рассматриваются формирование и эволюция антропологической парадигмы в казахском литературоведении; посредством изучения художественной репрезентации образа героя в фольклоре, поэзии жырау и литературе XX века ставится цель выявить трансформацию человеческой личности. Объектом исследования послужили фольклорные произведения, поэзия жырау и образцы письменной литературы. В ходе анализа были использованы принципы мифопоэтического, психоаналитического и герменевтического методов. Анализ выполнен в соответствии с фундаментальными теориями литературоведения, при этом ориентиром послужили взгляды ученых, исследовавших проблемы героя, образа и бытия. Научно обосновано, что в фольклоре образ героя осмысляется как архетип коллективного сознания, в поэзии жырау – как духовная целостность, а в литературе XX века – как внутренняя конфликтность личности и феномен «молчаливого человека». Кроме того, систематизирована эволюция образа героя от уровня коллективного сознания к экзистенциальному измерению. Динамика изменений героя между историческими этапами

конкретизирована посредством диахронной таблицы. Уточненные данные систематизированы в соответствии с антропологическими основаниями человеческого бытия, представлены их художественная репрезентация и результаты исследования. Предлагаемая концепция направлена на теоретическое уточнение парадигмы художественной антропологии в казахской литературе и выявление духовных и культурных уровней человеческого бытия. Полученные результаты создают возможность комплексного исследования человеческого бытия в литературе с использованием антропологического, семиотического и психоаналитического методов.

Ключевые слова: литературная антропология, репрезентация, фольклор, бытие героя, эволюция личности.

*Zh. A. Aimukhambet[1], *N. S. Sabyrzhan[2]*
[1,2]L. N. Gumilyov Eurasian National University,
Republic of Kazakhstan, Astana.
Received 29.01.26.
Received in revised form 18.02.26.
Accepted for publication 10.08.26.

THE ANTHROPOLOGICAL PARADIGM IN KAZAKH LITERATURE: EVOLUTION AND ARTISTIC REPRESENTATION

The article examines the formation and evolution of the anthropological paradigm in Kazakh literary studies and aims to identify the transformation of human personality through the analysis of the artistic representation of the character in folklore, the poetry of the zhyrau, and twentieth-century literature. The research material includes folklore works, zhyrau poetry, and examples of written literature. The analysis employs mythopoetic, psychoanalytic, and hermeneutic methodological principles. The study is conducted in accordance with fundamental theories of literary studies, drawing on the views of scholars who have explored the concepts of character, image, and being. It is scientifically substantiated that in folklore the character is perceived as an archetypal manifestation of collective consciousness, in zhyrau poetry as a form of spiritual integrity, and in twentieth-century literature as an expression of the individual's internal conflict and the phenomenon of the "silent man". The evolution of the character's image from the level of collective consciousness to the existential dimension is systematized. The dynamics of the character's

transformation across historical periods are specified through a diachronic table. The refined data are systematized in accordance with the anthropological foundations of human existence, and their artistic representation and research results are presented. The proposed conclusions aim to theoretically clarify the paradigm of artistic anthropology in Kazakh literature and to highlight the spiritual and cultural levels of human existence. The obtained results enable a comprehensive study of human existence in literature through the integration of anthropological, semiotic, and psychoanalytic methods.

Keywords: literary anthropology, representation, folklore, character's being, evolution of personality.

ҒТАМР 17.07.41

https://doi.org/10.48081/BTOUPh3.2026/70-84

***Ж. С. Акишева**
Satbayev University,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
ORCID: https://orcid.org/0009-0008-2899-6707
*e-mail: z.akisheva@satbayev.university

ХХ ҒАСЫРДЫҢ БІРІНШІ ЖАРТЫСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ЛИРИКАЛЫҚ ЦИКЛ: КӨРКЕМДІК ТҰТАСТЫҚТЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

Мақалада ХХ ғасырдың басындағы қазақ поэзиясындағы лирикалық цикл құрудың теориялық және тарихи-әдеби аспектілері қарастырылған. ХХ ғасырдың бірінші жартысындағы әлемдік әдебиеттегі танымал жанрлық форма болып келген, лирикалық цикл мақалада осы кезеңдегі қазақ поэзиясы негізінде талданады. Сәкен Сейфуллин, Мағжан Жұмабаев, Ілияс Жансүгіров циклдерінің өлеңдеріндегі лексикалық, синтаксистік, мотивтік, дыбыстық, интонациялық ұйымдастырылу деңгейінде цикл құраушы біріктіруші компоненттер анықталады.

Хронология, жазу мерзімі, тақырып, лирикалық кейіпкер, мәтіннің бейнелі құрылымы, лирикалық сюжет сияқты цикл құраушы компоненттерге ерекше назар аударылады. Лирикалық циклдер көркемдік уақыт көркемдік кеңістіктен бөлінбейді деген концепция арқылы сипатталған. Аталған шығармаларда циклқұраудың басты элементі ретінде жанрдың біртұтас кеңістігі алынады. Мақалада ақынның көркем әлемінің тұтастығы оның шығармаларындағы уақыт пен кеңістіктің бірлігін білдіреді. Ол қарастырылып отырған циклдік принциптердің бірі. Лирикалық циклдің біртұтас кеңістігін құру тұрғысынан өлеңдер арасындағы сындарлы элементтер ғана емес, сонымен қатар, ең алдымен, кеңістіктің құрамдас бөліктері де маңызды. Автор мақалада Мағжан Жұмабаев, Ілияс Жансүгіров лирикасының мысалында пейзаждық циклдерді ұйымдастырудың ерекшеліктеріне тоқталады. Мақалада Сәкен Сейфуллин циклдерінің құрамындағы өлеңдерінде негізделетін лирикалық циклдің жанрлық формасының субъективті-объективті ұйымдастырылуына назар аударылады. ХХ ғасырдың І жартысындағы қазақ поэзиясындағы лирикалық циклдің табиғатын білу, тән цикл құру компоненттерін анықтаудың маңыздылығы көрсетілген. Талдаудың аспектілері – лирикалық циклдің жанрлық формасының негізін құрайтын принциптер, олардың дамуы әртүрлі тәсілдер мен зерттеулерде көрінеді.

Кілтті сөздер: циклқұрылым, лирикалық цикл, қазақ поэзиясы, С. Сейфуллин, М. Жұмабаев, І. Жансүгіров, лирикалық кейіпкер.

Кіріспе

Ғылымда өлеңдер циклі ұзақ уақыт жеке мәселе ретінде қарастырылмаған. Көптеген зерттеулерде лирикалық циклді талдау лексикалық қайталауларды, идеялық-тақырыптық кешендерді, өлеңдер арасындағы байланыстарды табуды және сипаттауды мақсат етеді [1; 2]. Бұндай мәліметтердің қажеттілігі сөзсіз. Олар жалпы мағыналық тұтастық жасайтын, өлеңдер арасында пайда болатын байланысты көруге мүмкіндік береді. Сөйте тұра, лирикалық циклдің құрамындағы көрсетілген компоненттер циклдің жанрлық табиғатын анықтау үшін жеткіліксіз. Өлеңдердің арасындағы байланыс басқа контекстте де, мәселен, тақырыптық топтауларда немесе өлеңдер жинағында көрінуі мүмкін.

Өлеңдер арасындағы шынайы байланыс поэтикалық стильдің бірлігі, лирикалық баяндаудың белгілі формасы нәтижесінде пайда болады. Бұл жағдайда жанрдың шекарасы кеңейе түседі. Өлеңдер циклі туралы қазіргі көзқарастар тұрғысынан циклдің көркем әлемінің негізгі аясын қалыптастыратын және жалпы жанрды тудыратын факторларды анықтау өзекті болып табылады [3; 4].

ХХ ғасырдың басында лирикалық циклі әлемдік поэзияда белсенді жанрлық форма ретінде қарастырылған деп есептеледі. Қазақ ақындары шығармашылығындағы осы жанрдың теориялық және дара ерекшеліктерін қадағалаудың маңызы зор. Бұл мәселенің шешімі қазақ поэзиясының әлемдік поэтикалық кеңістікте өзіндік ерекшелігі мен енгендігін көрсете тұра жанрдың үстемдік ету үдерістерін анықтайды.

Отандық ғалымдар өлеңдер мен лирикалық жанрларды кешенді түрде зерттеуге көңіл бөліп отыр. Қазіргі зерттеулерде лирикалық прозаны, лиризмнің құрылымдық-семантикалық ерекшеліктерін және жанрлық синтезді жан-жақты талдау жүргізілуде [4; 5]. Бірақ өлеңдер циклі қазақ әдебиеттануында жеке мәселе ретінде кең қарастырылмаған. Қазақ поэзиясындағы ірі формалардың табиғатын білу, өлеңдердің циклдерге бірігу принциптерін анықтау қажет.

Қазіргі әлем әдебиеттануы ғылымында цикл құрудың теориялық аспектілері зерттеушілердің назарындағы құбылыс. Бүгінгі таңда цикл

мәселесі кең мағынада қарастырылады . Ол лирикалық поэзияның көрінісі ғана емес, көркем шығармашылықтың барлық родтарында кездесетін құбылыс [1; 2]. Циклтану қарқынды дамып келеді, әртүрлі көзқарас тұрғысынан қарастырылатын жаңа мәселелер пайда болуда. Цикл мәселесінің пайда болғанына аз уақыт өтсе де, қазір циклтанудың көптеген салалары терең әрі негізді зерттелген. Циклтанушылар лирикалық циклдің теориясын да, тарихын да қарастырып жүр. Циклтануда цикл теориясының үлкен саласы пайда болды. Оның негізін XX ғасырдың 30-40 жылдарында И. Мюллер мен Х. Манстрэд [6; 7] деген зерттеушілер салды. Орыс зерттеушісі Л. Ляпина лирикалық циклдің мынадай басты бес белгісін көрсетеді:

1. Шығарма құрылымының авторлық белгіленуі;
2. Цикл құрамындағы шығармалардың дербестігі;
3. Лирикалық цикл құрылымының орталыққа бағынуы;
4. Лирикалық цикл құрамындағы өлеңдер байланысындағы лирикалық принцип, лирикалық сюжет;
5. Бейнелеудің лирикалық принципі [8].

Е.С. Хаев лирикалық циклдің еркін (яғни автор арнайы құрмаған, ішкі мазмұны жағынан өзара жақын шығармалардың бірігуі) және байланысқан (автор қойған атауы, кейде эпиграфы бар, компоненттерінің реті алдын ала айқындалған цикл) түрлерін ажыратып көрсетеді. Цикл түрлерінің негізіне композиция алынады. «Циклдің әр түрінің құрылымы туралы мәселе әрқалай қойылады. Еркін цикл үшін бұл құрылымның семантикалық орталығын білдіретін негізгі мәтіндерді анықтау, сондай-ақ оның шеткі мәтіндермен байланысын анықтау болып табылады. Бұндай құрылымды топтанған деп атауға болады. Байланысқан циклдің құрылымы концентрациялық негізде пайда болады. Бұл жерде де инварианттарға бірдей толы негізгі және шеткі мәтіндер болады. Бірақ құрылымның бірінші кезегінде радиалдық байланыстар емес, линеарлық, яғни мәтіндердің ретін белгілейтін байланыстар тұрады», – дейді зерттеуші [9, 167-б.].

Материалдар мен әдістері

Мақалада қойылатын міндеттер: XX ғасырдың I жартысындағы қазақ поэзиясындағы цикл құру үдерісін сипаттау; осы кезеңдегі лирикалық бірліктерді талдау негізінде циклдің принциптерін белгілеу.

Қазақ ақындары М. Жұмабаев, І. Жансүгіров, С. Сейфуллиннің өлең жинақтарында лирикалық цикл жанрына сәйкес байланыстар жүйесі орын алған: жазылған мерзімнің, атаудың, лирикалық кейіпкердің, идеямен мағынаның бірлігінің ұйымдасуы бірнеше өлеңге ортақ болып келеді.

Цикл феномені алғаш оны ғылыми тұрғыдан қарастырғанға дейін пайда болды. Жасалып жатқан лирикалық контекстің жаңа формалары туралы

ақындардың шығармашылық рефлексиясы бұл мәселенің теориялық жағынан қойылуына негіз болды.

Нәтижелер және талқылау

Циклді жасаушы компонент ретінде зерттеушілер лирикалық сюжет пен өлеңаралық байланысты «скреп» – «біріктіруші» деп атайды [1; 3].

Өлеңдер арасындағы «біріктірушілер» циклдің құрылымы, лирикалық сюжеті, жалпы лирикалық циклдің конструктивті ерекшеліктерін көрсетеді. Оларды цикл құрудың әмбебап ұстанымдарына жатқызуға болады. Солай бола тұра, цикл құрудың әмбебап ұстанымдары әр ақынның шығармашылығында өзінше көрініс табады. Композициялық тұтастық біріктірушілердің бір түрі ретінде әр автордың өзіндік танымы арқылы түсіндіріледі.

Сонымен, лирикалық циклдің жалпы конструктивті ерекшеліктері ретінде осы аталған цикл құрудың универсалды ұстанымдарын белгілеуге болады. Сонымен қатар цикл құрудың универсалды принциптеріне цикл құрудың формальды принциптері, яғни циклдің атауы, нөмірленуі, дыбыстық тұтастығы (немесе музыкалық құрылымы) жатады. Цикл құру принциптерін оқып-білу әрбір ақынның конструктивті ерекшелігін анықтауға ғана емес, ең алдымен, сол ерекшеліктер арқылы оның дүниетанымын түсінуге, білуге мүмкіндік береді. Циклдердің негізгі ерекшелігі олардың концептуалдылығы деп санаймыз. Цикл құрудың жеке ұстанымдары белгілі бір концепцияның, болмысты сезінудің іске асуы болып табылады. Белгілі бір дәуір ақындарының шығармашылығындағы осындай ерекшеліктердің жиынтығы сол кезеңдегі үстемдік етуші болмысқа деген көзқарасты анықтауға мүмкіндік береді.

XX ғасырдың басындағы қазақ поэзиясындағы ірі формаларға деген қызығушылық А. Байтұрсынұлы, М. Жұмабаев, Шәкәрім Құдайбердіұлы, М. Дулатұлы, С. Сейфуллин, С. Мұқанов, Б. Майлин, І. Жансүгіров сияқты ақындардың өлеңдерін циклдерге біріктіруі арқылы айқын көреміз.

Лирикалық циклдің негізгі жанрлық белгісі – тұтастықты сақтау. Лирикалық цикл – тұтас мәтін. Тұтастықтың сыртқы белгілері – оның атауының болуы, жинақ құрамында жалпы тұтастықтың бөліктерінің болуы, біріккен басылымдар, т.б. Мағыналық байланыстар лирикалық «біріктіруші» элементтер арқылы көрінеді. Өлеңдерді біріктіруші элементтер анық және жасырын түрде кездесуі мүмкін. «Анық» біріктірушілерді орыс цикл зерттеуші В. А. Сапогов «жұлдызша сөздер» деп атайды [2]. Олар өлеңдерді өзара тығыз байланыстырады. Оқырманның назары мәтіннің негізгі мазмұнын білдіретін, бірнеше рет қайталанатын лексемаларға аударылады. Бұндай сөздер мәтінде былайша орналасады: өлеңнің аяғында келген сөзден келесі өлең басталады. С. Сейфуллиннің «Шөлде» [10, 67-68-б.] деп аталатын лирикалық циклін талдап көрейік.

Ол «Домбыраға», «Аққуға», «Күрең атқа» деген үш өлеңнен тұрады. Үшеуі де 1919 жылы қазан айында жазылған. Атауы – «Шөлде». Жеке өлеңдерді бір мәтінге біріктіріп тұрған – «арнау» түріндегі аттары. Домбыраның әуені еркін суреттелген:

Домбыра күйлегенде шыққан сарын,
Көкіректен ән салғанда шыққан жалын,
Күйдіріп әм мұздатып жан мен тәнді,
Әлемге біздің халдің *айтшы* бәрін [10, 67-б.].

Аққу поэзияда еркін құс болып саналады. Аққу – адамға бағынбайтын жабайы табиғаттың жаратылысы. Мүмкін, сондықтан да ол автордың Отанына деген қайғы, мұңын жеткізу үшін алынған болу керек:

Уа, әне, *саңқылдаған* аққу екен,
Біреуге сәлем айтсам, айтар ма екен?
Әй, аққу, әй, сәлем айт жолыққанда,
Сарыарқа сансыз сұлу біздің мекен [10, 67-б.].

Күрең ат табиғатынан еркін болса да, адамға қызмет еткендіктен, оған тәуелді. Лирикалық кейіпкер өзін күрең атқа теңейді:

Күрең ат, күрсінесің, зорықтың ба?
Арқадан күдер үзіп торықтың ба?
Мендей-ақ тыныштық таппай елді тастап,
Сен дағы сергелдеңге жолықтың ба?

Күрең ат, жабырқама, арқаң босар,
Үйірден бөлген тағдыр қайта қосар.
Ел – жұртқа есен қайтсақ, тілектестер
Той қылып, алдымыздан бізді тосар [10, 67-б.].

Циклдің өлеңдері өзара тығыз байланыста, оларды байланыстарып тұрған – автордың Отанын аңсауы, еркінсіздік туралы ойлары.

Өлеңдерді байланыстырушы лексикалық біріктірушілері бар. Мысалы, бірінші өлең:

I ...Әлемге біздің халдың айтшы бәрін
деп аяқталады.

Екінші өлең:

II Келеді мұнды *дауыс* құлағыма
деп басталып,
...Уа, дүние-ай...
деп аяқталады.

Ал үшінші өлең:

Күрең ат, *күрсінесің*, зорықтың ба?
деп басталады.

Лексикалық біріктірушілер: айтшы – *мұнды дауыс, Уа, дүние-ай – күрсінесің* цикл құрамындағы өлеңдерді көпдауыстық дыбыспен байланыстырып бір бүтін полифониялық әнге айналдырады.

Циклдің үш өлеңінде де бірдей лирикалық кейіпкер бейнеленген. Ол – туған жерін аңсаған адам. Циклдің басында:

Көкіректе қоймаған кек ондырама?
Көңілді бір орынға қондыра ма? [10, 67-б.], – дейді.

Өлеңдер ерекше лексемалар арқылы біріккен:

I – *қара қабақ, ыза, кектін шерін, тұнжырады;*
II – *сорлы, жылады ма, көздің жасы, еңіреген;*
III – *күрсінесің, тыныштық таппай, қамықтың ба, жабырқайсың.*

Циклде туған жердің көлемдік сипаты көрсетілген:

II – *Сарыарқа сансыз сұлу біздің мекен, сол жақта...*
III – *Сағынып Сарыарқаны...*
Ел – жұртқа есен қайтсақ.

Циклдің үш өлеңнің бәрінде де ортақ сұраулы интонация. Ол рифмадан да көрінеді. Мәселен, әр өлеңнің алғашқы жолдарында:

I ... ондыра ма?
... қондыра ма?
... жадырасын
... домбыраға.
II ... құлағыма
... жылады ма?
... адамын,
... бұлады ма?
III ... зорықтың ба?
... торықтың ба?
... елді тастап,
... жолықтың ба?

Лирикалық цикл құрылымдық тұтастығы негізінде *жалпыдан жалқыға* қарай принципі алынған лирикалық сюжет арқылы анықталады (*әлем – Сарыарқа – үйір*).

Бірінші өлеңде:

Әлемге біздің халдің айтшы бәрін [10, 67-б.].

Екінші өлеңде:

Әй, аққу, әй, сәлем айт жолыққанда
Сарыарқа сансыз сұлу *біздің мекен* [10, 67-б.]

Үшіншіде

Күрең ат, жабырқама, арқаң босар,

Үйірден бөлген тағдыр қайта қосар... [10, 68-б.]

Циклдік бірлік құрудағы әр автордың қолданатын принциптері әр түрлі болғанымен, лирикалық циклдің құрамындағы *өлеңдердің реттілігі* цикл жанрында өте маңызды деп саналады.

М. Жұмабаевтың «Жыл мезгілдері» [11, 344-б.] лирикалық циклі үш өлеңнен тұрады: «Күз», «Жаз», «Қыс». Көктем мезгілі жаз туралы өлеңнің құрамына еңгендей әсер қалдырады, себебі қазақ даласында көктем өте қысқа болып, жаздың басталуымен астасып жатады. Циклдің тағы бір ерекшелігі – жыл мезгілдерін атаудағы дәстүрлі реттің бұзылуы. «Жаз» өлеңі «Күз» бен «Қыс» арасында орналасып, идеялық-мағыналық тұрғыдан циклдің өзегіне айналады. Жаз – ақын үшін ең сүйікті жыл мезгілі. Оның айрықша мәні «күтпегендік» эффектісінен әрі көлемдік айырмашылығынан аңғарылады: бірінші және үшінші өлеңдер 5-6 жолдан тұрса, жаз туралы өлең 10 жолды қамтиды. Сонымен қатар, тек осы өлеңде ғана лейтмотиві үш рет қайталанады: *«Самалық! Самалық!».*

Лирикалық цикл көркем-семантикалық тұтастық ретінде айқындалады. Біріншіден, оның лирикалық сюжеттік дамуы «құрылымдық шеңбер» принципіне негізделген: циклдің басталуы мен аяқталуы тұтас композицияның мағыналық тұйықталғанын аңғартады. Бірінші және үшінші өлеңдерде табиғат пен адам бейнесі параллель өріліп, құрылымдық-стильдік тұрғыдан өзара ұқсастық түзеді:

Күз

Жапалақ-жапалақ қар жауар,

Жаман қатын қыз табар [11, 344-б.].

Қыс

Қыздың бетін қызартып

Мұздың мұрнын ұзартып… [11, 344-б.].

Екеуінде де әйел образы бар. Мифтік-поэтикалық символикада ол «жағымсыз бастау» дегенді бейнелейді. «М. Жұмабаевтың поэтикалық символизмі адам мен табиғаттың өзара әрекеттесуі, оны адамдардың қолдануы, олардың бір-бірімен байланысы, адам санасының шындық құбылыстарын салыстырмалы түрде барабар көрсетуі негізінде дамитындығымен сипатталады»,- дейді зерттеушілер О. Абдиманұлы, Н.Ж. Доссанова [12, 100].

Бұл архетиптік кодты М. Жұмабаев халық санасындағы күз бен қысқа қатысты дәстүрлі көзқарасты таныту мақсатында қолданады. Өлең тілі халықтық поэтикаға негізделіп, афористік тұжырымдармен, дидактикалық сарынмен және көркем бейнелілікпен сипатталады.

Алайда сюжеттік-құрылымдық шеңбер толық тұйықталған сипатқа ие емес, себебі соңғы өлеңде циклдің жалпы құрылымынан дараланатын бірқатар стильдік ерекшеліктер байқалады. Мәселен, өлеңдегі «қаратпа» түріндегі сұрақ:

Аяғын жерге басты ма? [11, 344-б.]

келесі қысқа өлеңге көшкен:

Аяз, сені қайтейін?! [11, 344-б.]

Байланыстырушы фактор ретіндегі лирикалық кейіпкердің жыл мезгілдеріне деген көзқарасы, қарым-қатынасы циклдің эмоционалдық құрылымын қалыптастырады. Субъектінің үш түрлі көрінуі жалпы образды «сен»-нен «мен» түріндегі тура баяндау арқылы берілген:

Жамбасына мұз тоңар. [11, 344-б.]

Екінші өлеңдегі сұрақ туріндегі жалпыланған «сен» де лирикалық «мен»-нің көрінісі болып табылады:

Самарқанның көк тасы

Жібіді ме, көрдің бе? [11, 344-б.]

Екеуінде де диалог формасы жасырын. «Сөйлеу пәні арқылы диалог құру – ол тақырыптың автор үшін маңыздылығын, ақынның лирикалық әлеміне кіретінін білдіреді», – деп санайды зерттеушілер [13, 208-б.]. Олардың арасындағы қашықтық бірте-бірте жойыла береді, себебі олардың жыл мезгілдерін бағалаудағы ішкі байланысы анық сезіледі. Соңғы өлеңде субъект «мен» формасының жанама түрі арқылы беріледі: *сені қайтейін.*

Жыл мезгілдеріне байланысты кеңістік параметрлері өзгереді. Күз бен қыс «жабық кеңістік» арқылы бейнеленеді. Адам мен үй жануарларының тіршілігі табиғат жағдайларына тікелей тәуелді екендігі сүреттеледі. Лақ, қозы, бота, бұзаулар – адам тұрмысының ажырамас бөлігі ретінде көрінеді. Ал жаз «ашық кеңістікте» сипатталады: суықтан оянған жер, таулар бейнесі алға шығады. Және жаздың символы ретінде еркін қалықтаған құс алынады.

Бұл тұста құрылымдық-мағыналық біріктірушілер табиғат образының негізінде циклдік байланыс түзеді. Ұқсастық пен ерекшелік принципі бойынша құрылған цикл өлеңдері жыл мезгілдерінің ауысуымен сипатталатын табиғат цикліне үндес. Аталған лирикалық цикл ақынның дүниетанымдық ерекшелігін де, ұлттық болмысын да айқындайды.

Ілияс Жансүгіровтың жыл мезгілдері туралы лирикалық циклі де үш өлеңнен тұрады: «Жаз», «Күз», «Қыс» [14]. Бұнда да көктем мезгілі жоқ, цикл қыс мезгілімен аяқталады. Цикл идеясы оның «Мезгіл сүреттері» деген жалпы атауынан көрінеді. Цикл бойы қайталаулар көп кездеседі, сегіз жолдан тұратын әрбір өлеңнің құрылымдары ұқсас. Мұнда тақ жолдағы (1,3) фразалар бір өлеңнен екінші өлеңге ауысып отырады, жұп жолдағы (2,4) фразалар семантика жағынан өзгереді. Осындай шумақ құрылымы

лирикалық сюжеттің дамуына ықпал жасайды. Жаздан қысқа қарай лирикалық кейіпкерінің көңіл күйі өзгере береді.

Ілияс Жансүгіров лирикалық циклін құрылымдық, эмоционалдық және семантикалық тұтастық принциптері негізінде құрды. Циклдік шеңбер жаз мезгілінен басталып, көтеріңкі көңіл-күймен тығыз байланыста көрініс табады:

Көңіл анау

Той ғып жатқан ауылдай.

Жаз туралы өлеңде адамның жан-дүниесімен тығыз байланыстағы түсінік ретінде көңіл сөзі қолданылады. Ол келесі өлеңдерде паронимия құбылысының жерінен көлің сөзіне ауысады. Циклдің әр өлеңінің бесінші сөйлемінде кездесетін бұл дыбыстық ұқсастық тұтас бірлікті құрайтын қайталаудың әсерін нақтылай түседі.

Жаздың түсі – жасыл. Циклді көк пен ақ түстердің үстемдік етуімен қыс аяқтайды. Желді суреттеу ерекшеліктері де назар аударарлық. Ақын антропоморфтық теңеулерді қолдана отырып, шығармашылық актімен белгілі байланыстағы адамның сезімдері мен дауыс градациясын негізге алады: жігіттің шығарған өлеңі, емшінің дұғалары, халықтың үні.

Ілияс Жансүгіровтың «Мезгіл сүреттері» циклінің өн бойында бір типтес формадағы қайталаулар динамикасы байқалады. Бұл, бір жағынан, цикл құрудағы ең күрделі жол, екінші жағынан, циклдің жанр ретінде қалыптасуының фольклорлық-мифологиялық бастауларын көрсететін форма. Ілияс Жансүгіровтың талданып отырған циклі сыртқы форма жағынан ғана емес, мазмұны жағынан да нағыз цикл ретінде көрінеді. Мағынасының сырт көзбен қарағанда қарапайымдылығына қарамастан, лирикалық субъектінің шеттетілуіне байланысты оның терең натурфилософиялық негізі бар. Бұл жерде жыл мезгілдерінің ауысуы табиғаттың негізгі түсініктері (жер, жел, теңіз, күн) арқылы сипатталады. Натурфилософиялық ойдың мәні – табиғат тіршілігінің үнемі өзгерісте болатындығы да ғалымдардың зерттеулерінде кездеседі.

С. Сейфуллиннің «Шөлде» М. Жұмабаевтың «Жыл мезгілдері», І. Жансүгіровтың «Мезгіл сүреттері» лирикалық циклдері автордың өзі жасаған концептуалды құрылымдылық семантикалық бірлік болып табылады. Ол формальды-мазмұнды біріктірушілер кешенінің өзара әсер етуі нәтижесінде пайда болған.

Лирикалық цикл жанрлық формаға еліктеуді ХХ ғасырдың ерекшелігі ретінде тануға болады. Зерттеушілердің айтуынша, поэзия – өмірдің айнасы. Егер ХХ ғасырдың басында өмір өзгеріп, түсінуге, сезінуге қиын дәуір болғандықтан, поэзия тілі, формасы да өзгерді. Осы кезеңдегі поэзия туралы зерттеушілерінің пікірі: «Тіпті бұл дәуірде поэзия жанрының ауқымды түрлену ерекшелігі көзге түсті. Кеңес жағдайындағы қоғамның, бұқараның бейнесі ашылды. Дәстүр мен жаңашылдық қабыса, жарыса пайдаланылды.

Ақындар жаңа тақырыптан жаңа идея, жаңа форма мен стиль тудыра алды» [15, 138-б.]. Ішкі өзгерістерге сыртқы өзгерістер сәйкестенді. Әсіресе сезіну өмірі өзгерді. Жаңа сезімді білдіру үшін жаңа әдіс-тәсілдер қажет болды. Жаңа уақыт лирикалық эпосты, лирикадағы үлкен формаларды туғызды. Сол лирикалық эпостың бір түрі лирикалық цикл болып табылады. ХХ ғасырдың бірінші жартысындағы ақындардың шығармашылығында лирикалық цикл бастапқы жанр ретінде қалыптасты. Көркемдік сананың күрделілігі күрделі формаларда көрініс тапты. Солардың бірі – лирикалық цикл.

Лирикалық цикл ХХ ғасырда өзгере бастаған күрделі дәуірді әлі түсініп білу мүмкін болмағандықтан, уақыттың тұтас концепциясын сезіну да мүмкін емес кездегі лирикалық өлеңнің формасына сыймайтындықтан, эпостың орнына жүретін құбылыс деген көзқарасты ұстанамыз.

ХХ ғасырдың бірінші жартысындағы қазақ поэзиясындағы ірі формаларға деген қызығушылық арта түсуде. Қазақ ақындары С. Сейфуллин, М. Жұмабаев, І. Жансүгіров, циклдерінде байланыстар жүйесі орын алған. Лирикалық циклдерді сипаттау – циклдің концептуалды құбылыс екенін анықтауға мүмкіндік береді. Оның құрылымдық негізі – автордың дүниені сезінуі.

Қорытынды

Сонымен, лирикалық цикл көркем тұтастықтың күрделі формасы ретінде тығыз байланысқан бірнеше компоненттердің бірлігі болып көрінеді. Лирикалық цикл тұтастығы оның құрамдас бөліктерінің әрекеттесуінен қалыптасады: а) тақырып пен идеяның ортақтығы; ә) цикл атауы және оның семантикалық жүктемесі; б) сюжеттік-құрылымдық бірлік; в) лирикалық образ бен лирикалық субъектінің тұтастығы. Аталған компоненттердің әрқайсысы жеке дара қызмет атқарғанымен тек өзара байланыста ғана циклдік мәнге ие болады.

Біз талдаған циклдер арқылы жоғарыда аталған бөліктердің күрделі ойды білдіруде бірігіп қатысатынын дәлелдедік. Цикл өлеңдерінің құрылымдық бірлігі ақынның үздіксіз поэтикалық ой өрбітуін көрсетеді. Лирикалық циклдегі автордың белгілеуі лирикалық сюжеттің, лирикалық кейіпкердің, құрылымның бірлігі арқылы жүзеге асады. Осы тұрғыдан алғанда, лирикалық цикл жеке өлеңдердің механикалық жиынтығы емес, автордың дүниетанымын, эстетикалық ұстанымын, болмысты қабылдау тәсілін тұтас күйінде бейнелейтін күрделі поэтикалық жүйе болып табылады. Автор өлеңдердің ретін, ішкі байланысын, қайталанатын мотивтер мен образдарды саналы түрде ұйымдастыра отырып, тұтас көркем әлем жасайды. Осы арқылы лирикалық цикл ақынның дүниені қабылдау үлгісін, философиялық және эстетикалық көзқарасын танытатын маңызды поэтикалық формаға айналады.

С. Сейфуллиннің, М. Жұмабаевтың, І. Жансүгіровтың лирикалық циклдері қазақ поэзиясындағы цикл жанрының қалыптасу және даму

заңдылықтарын айқын көрсетеді. Бұл циклдерде табиғат бейнесі, уақыт пен кеңістік категориялары, лирикалық кейіпкердің эмоциялық күйі біртұтас концептуалдық жүйе түзеді. Циклдік құрылым арқылы ақындар жеке лирикалық сезім шеңберінен шығып, дәуірдің рухын, ұлттық дүниетаным ерекшеліктерін, тарихи-әлеуметтік ахуалды бейнелеуге ұмтылады.

Қорытындылай келгенде, лирикалық цикл жанры қазақ поэзиясында күрделі ойды, уақыт пен кеңістікті, табиғат пен адам қатынасын бейнелеудің тиімді көркемдік тетігі болып табылады. Циклдік құрылым ақынның көркемдік ізденістерін, ұлттық поэтикалық дәстүр мен жаңашылдықтың өзара байланысын айқындап, қазақ әдебиетінің әлемдік поэтикалық кеңістіктегі орнын тереңірек тануға мүмкіндік береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 **Дарвин, М. Н.** К вопросу о сюжете лирического путевого цикла [Текст] // Вестник РГГУ. Серия «Литературоведение. Языкознание. Культурология». – 2020. – № 2. – С.35–44. [Электронды ресурс]. – URL: https://history.rsuh.ru/jour/article/view/815

2 **Сапогов, В. А.** Сюжет в лирическом цикле [Текст] // Сюжетосложение в русской литературе : Сб. статей. – Даугавпилс : ГПИ, 1980. – С. 94–115.

3 **Гинзбург, Л. Я.** О лирике [Текст]. – М. : «Сов. писатель», 1974. – 407 с.

4 **Абишева, С. Д.** Поэтическая система «Мир природы» : структура и семантика [Текст]. – Алматы : Изд-во КазНПУ им. Абая, 2002. – 268 с.

5 **Amangeldina, A., Tleuova, Zh.** Lyrical prose in Kazakh literature [Text] // Қарағанды университетінің хабаршысы. Филология сериясы. – 29 т. – 2024. – № 1(113). – 146–151-б. – https://doi.org/10.31489/2024ph1/146-151

6 **Muller, I.** Das Ziklische Prinzip in der Lirik [Text] // Germanisch-Romanische monatsschrift, XX. – 1932.

7 **Musterd, H.** The Liric Cicle in German Literature [Text]. – New-York, 1946.

8 **Ляпина, Л. Е.** Циклизация в русской литературе XIX века [Текст]. – СПб., 1999. – 279 с.

9 **Хаев, Е. С.** Проблема композиции лирического цикла (Б. Пастернак «Тема с вариациями») [Текст] // Природа художественного целого и литературный процесс. – Кемерово, 1980. – С. 154–175.

10 **Сейфуллин, С.** Көп томдық шығармалар жинағы [Мәтін]. – Алматы : Жазушы, 2002. – 191-б.

11 **Жұмабаев, М.** Шығармалары (әдеби басылым). 2-том: Әңгіме, ғылыми еңбек, мақалалар, аудармалар, жарияланбаған өлеңдер [Мәтін]. – Алматы : Жазушы, 2013. – 376-б.

12 **Abdimanuly, O., Dossanova, N. Zh.** Kazakh poetry of the early XX century in the context of the world poetic tradition [Text] // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – 2021. – № 2 (182). – 96–106-б. – https://doi.org/10.26577/EJPh.2021.v182.i2.ph11

13 **Revutskaya, A.** Dialogical Dimension of Poetic Metaphor [Text] // Trinaesta međunarodna naučna konferencija «Jezik, književnost i dijalog». – 2024. – P. 206–215. [Electronic resource]. – URL: https://doi.ub.kg.ac.rs/lld24/

14 **Жансүгіров, І.** Көп томдық шығармалар жинағы [Мәтін]. – Алматы : Жазушы, 2002. 1-ші т.: Өлеңдер мен дастандар. – 199-б.

15 **Батан, С., Алимбаев, А. Е., Мирзахметов А. А.** М.Базарбаев зерттеуіндегі ақындар шығармашылығы [Мәтін] // Ш. Уәлиханов атындағы КУ хабаршысы.Филология сериясы. – 2024. – № 2. – 132–141-б. – https://doi.org/10.59102/kufil/2024/iss2pp132-141

REFERENCES

1 **Darvin, M. N.** «On the Plot of the Lyrical Travel Cycle»// Vestnik RGGU. Seriya «Literaturovedenie. Yazykoznanie. Kul'turologiya» [RSUH Bulletin. Literary Studies, Linguistics, Cultural Studies]. – 2020. – № 2. – P. 35–44. [Electronic resource]. – URL: https://history.rsuh.ru/jour/article/view/815

2 **Sapogov, V. A.** «Plot in the Lyrical Cycle»// Syuzhetoslozhenie v russkoi literature [Plot Construction in Russian Literature]. – Daugavpils, Latvia : GPI, 1980. – P. 94–115.

3 **Ginzburg, L. Ya.** O lirike [On Lyric Poetry]. – Moscow, USSR : Sovetskii pisatel'. – 1974. – 407 p.

4 **Abisheva, S. D.** Poeticheskaya sistema «Mir prirody»: struktura i semantika [The Poetic System «The World of Nature»: Structure and Semantics]. – Almaty, Kazakhstan : KazNPU named after Abai, 2002. – 268 p.

5 **Amangeldina, A. and Tleuova, Zh.** «Lyrical prose in Kazakh literature»// Qaraghandy Universitetiniń Khabarshysy. Filologiya seriyasy [Bulletin of Karaganda University. Philology Series]. – 2024. – № 1(113). – 146-151 p. – https://doi.org/10.31489/2024ph1/146-151

6 **Muller, I.** «Das Ziklische Prinzip in der Lirik», Germanisch-Romanische Monatsschrift, XX. – 1932.

7 **Musterd, H.** The Lyric Cycle in German Literature. – New York, USA, 1946.

8 **Lyapina, L. E.** Tsiklizatsiya v russkoi literature XIX veka [Cyclization in Russian Literature of the 19th Century]. – Saint Petersburg, Russia, 1999.

9 **Khaev, E. S.** The Problem of Composition of the Lyrical Cycle (B. Pasternak's 'Theme with Variations') // Priroda khudozhestvennogo tselogo i

literaturnyi protsess [The Nature of the Artistic Whole and the Literary Process]. – Kemerovo, USSR, 1980. – P. 154–175.

10 **Seifullin, S.** Kop tomdyq shygharmalar zhinaghy [Collected Works]. Almaty: Zhazushy, 2002. – 191 p.

11 **Zhumabaev, M.** Shygharmalary [Works]. Vol. 2: Short Prose, Scholarly Works, Articles, Translations, Unpublished Poems. – Almaty: Zhazushy, 2013. – 376 p.

12 **Abdimanuly, O. and Dossanova, N. Zh.** «Kazakh Poetry of the Early Twentieth Century in the Context of the World Poetic Tradition» // QazUU Khabarshysy. Filologiya seriyasy [Bulletin of Al-Farabi Kazakh National University. Philology Series]. – 2021. – № 2 (182). – P. 96–106. – https://doi.org/10.26577/EJPh.2021.v182.i2.ph11

13 **Revutskaya, A.** «Dialogical Dimension of Poetic Metaphor» // Language, Literature and Dialogue: Proceedings of the Thirteenth International Scientific Conference. – 2024. – P. 206–215. – https://doi.ub.kg.ac.rs/lld24/

14 **Zhansugirov, I.** Kop tomdyq shygharmalar zhinaghy [Collected Works]. – Almaty: Zhazushy, 2002. 1st volume: poems and epics. – 199 p.

15 **Batan, S., Alimbaev, A. E. and Mirzakhmetov, A. A.** «Poetic Creativity in M. Bazarbaev's Research» // Sh. Ualikhanov atyndagy KU khabarshysy. Filologiya seriyasy [Bulletin of Sh. Ualikhanov Kokshetau University. Philology Series]. – 2024. – № 2. – P. 132-141. – https://doi.org/10.59102/kufil/2024/iss2pp132-141.

07.01.26 ж. баспаға түсті.
07.01.26 ж. түзетулерімен түсті.
10.08.26 ж. басып шығаруға қабылданды.

*Ж. С. Акишева
Satbayev University,
Республика Казахстан, г. Алматы.
Поступило в редакцию 07.01.26.
Поступило с исправлениями 07.01.26.
Принято в печать 10.08.26.

ЛИРИЧЕСКИЙ ЦИКЛ В КАЗАХСКОЙ ПОЭЗИИ ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ XX ВЕКА: ФОРМИРОВАНИЕ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЦЕЛОСТНОСТИ

В статье представлены теоретические и историко-литературные аспекты лирической циклизации в казахской поэзии начала XX века. Лирический цикл как популярная жанровая форма в мировой литературе первой половины XX века, рассматривается на материале казахской поэзии этого периода. На материале циклов Сакена Сейфуллина, Магжана Жумабаева, Ильяса Жансугурова выявляются циклообразующие скрепы на уровне лексической, синтаксической, мотивной, звуковой, интонационной организации текста. Обращается особое внимание на такие циклообразующие компоненты как хронология, датировка, заглавие, лирический герой, образная структура текста, лирический сюжет.

Художественное время неотделимо от художественного пространства. По отношению к художественному пространству принято говорить о едином времени-пространстве. В статье отмечается, что целостность художественного мира поэта предполагает единство характеристик времени и пространства его произведений. Одним из циклообразующих начал рассматриваемых произведений является единое пространство цикла. Значимы не только конструктивные элементы-скрепы между стихотворениями в плане создания единого пространства лирического цикла, но и, прежде всего, детали – составляющие пространства. Автор подробно останавливается на особенностях организации также пейзажных лирических циклов на примере лирики Магжана Жумабаева, Ильяса Жансугурова. В статье уделяется внимание субъектно-объектной организации жанровой формы лирического цикла на материале циклов Сакена Сейфуллина. Аспектами анализа являются принципы, которые лежат в основе жанровой формы лирического цикла, их развитие, отраженное в различных подходах и исследованиях.

Ключевые слова: циклообразование, лирический цикл, казахская поэзия, С. Сейфуллин, М. Жумабаев, И. Жансугуров, лирический герой.

*Zh. S. Akisheva
Satbayev University,
Republic of Kazakhstan, Almaty.
Received 07.01.26.
Received in revised form 07.01.26.
Accepted for publication 10.08.26.

THE LYRICAL CYCLE IN KAZAKH POETRY OF THE FIRST HALF OF THE 20TH CENTURY: THE FORMATION OF ARTISTIC INTEGRITY

The article presents the theoretical, historical and literary aspects of lyrical cyclicity in Kazakh poetry of the early twentieth century. The lyrical cycle as a popular genre form in world literature in the first half of the twentieth century is examined based on the material of Kazakh poetry of this period. Based on the material of the cycles of Saken Seifullin, Magzhan Zhumabaev, Ilyas Zhansugurov, cycle-forming bonds are identified at the level of lexical, syntactic, motive, sound, and intonation organization of the text. Particular attention is paid to such cycle-forming components as chronology, dating, titles, lyrical hero, figurative structure of the text, lyrical plot.

Artistic time is inseparable from artistic space. One of the cycle-forming principles of the works under consideration is a single cycle space. The author dwells on the peculiarities of the organization of landscape lyrical cycles using the example of the lyrics of Magzhan Zhumabaev and Ilyas Zhansugurov. The article pays attention to the subject-object organization of the genre form of the lyrical cycle based on the cycles of Saken Seifullin. Aspects of the analysis are the principles that underlie the genre form of the lyrical cycle, their development, reflected in various approaches and studies.

Keywords: cycle formation, lyrical cycle, Kazakh poetry, S. Seifullin, M. Zhumabaev, I. Zhansugurov, lyrical hero.

SRSTI 16.01.09

https://doi.org/10.48081/BTOUPh3.2026/85-98

L. A. Aminova[1], R. Zh. Saurbayev[2], *F. T. Yerekhanova[3], Zh. Zh. Kapenova[4], N. R. Omarov[5]

[1,2,4]Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar;
[3]Central Asian Innovation University,
Republic of Kazakhstan, Shymkent;
[5]Pavlodar Margulan Pedagogical University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar
[1]ORCID: https://orcid.org/0009-0008-6285-6193
[2]ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1419-7361
[3]ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3344-3839
[4]ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8246-9149
[5]ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9114-3618
*e-mail: siliconoasis702@gmail.com

LINGUODIDACTIC ASPECTS: FORMATION OF PROFESSIONALLY-ORIENTED DIALOGIC SPEECH IN TEAMWORK

This article highlights the linguodidactic problems of the formation of professionally-oriented dialogical speech within the framework of group work of students of future teachers. The authors put forward theses on the importance of role-based situational exercises in the process of professional and methodological training of students − future teachers of foreign languages, which in turn are an integral part of foreign language practice classes, and therefore should not replace seminars or practical classes on foreign language teaching methods. The objective of professionally-oriented training of students is the intensification and professionalization of classes in the practice of a foreign language, the maximum use of the potential of these classes for the formation of professional and methodological competencies. It should be noted that such a task is to ensure that by the first pedagogical practice, students have already become familiar with some elements of speech pedagogical communication and the basic professional and methodological skills, particularly the ability to teach oral forms of communication. For further professionalization of speech communication,

it is necessary to develop exercises aimed at developing role-playing speech situations in pair or group work. The authors of the article analyze speech situational exercises and give recommendations on their application in the educational process.

Keywords: a foreign language, dialogical speech, linguodidactic problems, methodological competence, process, teamwork.

Introduction

A professionally-oriented approach to teaching a foreign language at pedagogical faculties of higher education institutions is of particular relevance, which provides for the formation of students' ability to communicate in a foreign language in specific professional, business, and scientific fields and situations, taking into account the peculiarities of professional thinking, when organizing motivational and research activities. Professionally oriented education is understood to be based on taking into account the needs of students in learning a foreign language, the language dictated by the peculiarities of the future profession or specialty.

It involves a combination of mastering a professionally-oriented a foreign language with the development of personal qualities of students, knowledge of the culture of the country of the language being studied and the acquisition of special skills based on professional and linguistic knowledge. The essence of professionally-oriented teaching of a foreign language is its integration with special disciplines to obtain additional professional knowledge and form professionally significant personality qualities. A foreign language, in this case acts as a means of improving the professional competence and personal and professional development of students and is a necessary condition for the successful professional activity of a modern higher school specialist graduate.

The use of paired and teamwork (3–4 people each) facilitates the task of intensifying the learning process and implementing the principles of collective and communicative learning. Since the mutual exchange of information, mutual stimulation, control, and coordination of actions of group members are carried out in the course of joint collective activity, then, according to experts, group exercises are especially effective for training future teachers [1]. Researchers believe that mutual learning facilitates the student's transition from the «social role of a student» to the «social role of a teacher» [2].

One of the important educational techniques used to acquire both communicative and professional and methodological competence is the organization of role-based learning. The use of role-playing games in English language practice classes corresponds to the principle of a communicative approach to teaching a foreign language, since in situations of role-playing

communication, modeling of the social position of specialists, future teachers of a foreign language, is provided.

Modeling can be characterized as a reproduction of a teacher's work experience to teach a subject, in our case, a foreign language. Its specific forms consist of creating a school environment, a classroom, and situations that future teachers will meet. That is, modeling is a means that introduces the teacher to the actual life of the class in controlled conditions and allows him to form and improve professional skills in situations as close to real as possible.

The formation of these skills and abilities requires the teacher to systematize their actions in the process of teaching a foreign, professionally oriented language. At the same time, special attention should be paid to the development of professional dialogic speech. In the methodology of language teaching, dialogue is commonly referred to as a «chain of replicas, which are usually generated one after another in the conditions of direct communication between two interlocutors» [3, 67]. In organizing the process of forming dialogic speech in the classroom, the teacher needs to think over a system of tasks for students to create their dialogic units, since it is the dialogic unity that is the model and the replica model that the student will subsequently use in his professional and everyday communication. Dialogical unity is understood as «a combination of replicas characterized by structure, intonation, and semantic completeness» [4, 184].

Materials and Methods

The degree of scientific elaboration of the problem of professionally oriented teaching of English as a foreign language seems, in our opinion, to be insufficiently accurate. For the first time, this problem attracted the attention of linguists in the second half of the 20th century. In the 1960s and 1970s, a functional and communicative linguodidactic model of language began to form in the methodology of a professionally oriented language; a language foundation was created for teaching English as a foreign language for students as a means of educational, professional, and scientific communication. A huge contribution to the theoretical development of this concept was made by the works of A. V. Bondarko, O. Khomenko, M. B. Muratbekovna, K. R. Tvinnereim [5; 6; 7; 8], etc.

Within the framework of the considered approach, through the efforts of such scientists and researchers as G. I. Volodina, K. Yadaf, E. V. Turlova [9; 10; 11], etc., language teaching material intended for the language teaching specialty was selected and presented according to functional and semantic categories. In the 1970s, a communicative-activity approach was developing in the methodology of teaching English as a foreign language. Substantiated in the works of H. Qamariah and M. Hercz., P. Y. Galperin, N. M. Kabden and A. Y. Niyazova [12; 13; 14], it is also included in the context of professionally oriented learning as a system-

organizing factor, since it focuses not only on the assimilation of language means but also on communication in the educational and scientific sphere, mastering all types of speech activities by the training profile. In the 1980s, scientists put forward the task of scientific development of an integral linguodidactic system of teaching professionally-oriented communication based on the study of the communicative needs of foreign students of individual profiles, and the creation of professionally-oriented minimums and texts for students of various profiles.

However, as the analysis of scientific works shows, in modern linguodidactics, the problems of professionally-oriented teaching of a foreign language of pedagogical specialties are represented only by individual dissertations, research, publications, and linguistic methodological developments, which are devoted to the identification and definition of the theoretical and practical foundations of professional and communicative training of bachelors of pedagogical direction P. Skorikova, Ammar et al [15; 16], etc., the creation of typologies and classifications of educational and scientific texts Y. Shynkevych, V. B. Kurylenko [17;18], etc.).

Research methods:

– theoretical: a comparative analysis of available scientific sources and synthesis of points of view on the problem under study, interpretation, analysis, and generalization of advanced domestic, foreign, and personal pedagogical experience on the problem of research;

– empirical: questionnaires, pedagogical observation, generalization of practical experience in the organization of foreign language education in a linguistic university.

Results and Discussion

Working in pairs is of great importance for preparing for a role-playing game. It contributes to the development of skills to use the formulas of the classroom adequately to the situation of pedagogical communication.

When paired work, that is, in the case of solving a certain communicative (professional and methodological) task by two students, the teacher sets the same type of task for each pair of students, and the pairs work simultaneously, at the end of the results of one or two pairs are submitted for discussion by the entire group, whose members can assume the roles of «colleagues», «methodologists» etc. Here are examples of some exercises designed to work in pairs:

1. Act as a «teacher». Listen to the remark of your «student» partner and clarify his thought (express (not) consent, express partial consent, clarify whether you understood the interlocutor correctly, express the urge to continue the statement, offer a hint, etc.). If necessary, offer a communicative way of correction (re-questioning, clarification, expression of disagreement, etc.)

2. Read the beginning of the teacher-student dialogue and continue it by the specified communicative intentions of the «teacher» and «students».

T: What do we call someone who is a native of France?

P: A French.

T: (the teacher prompts the right answer and gets the student to repeat it)

P: (follows the teacher's instruction).

3. Express a request or order by the proposed situation. Your partner should respond appropriately to your remark. Remember that in any situation you must be extremely polite.

E.g. 1. You are an English teacher. Your class is preparing a discussion on the interests and hobbies of young people.

You want:

a) group 1 to interview several young people on their hobbies and take notes;

b) group 2 to find out all they can about youth clubs.

4. Compose a short dialogue, following the proposed communicative scheme.

Take turns to make statements and issue warnings or give advice, using one of the following expressions. (Don't forget to ... otherwise...; If I were you...; Take care to...; Make certain you...; Why not...? Have you tried/thought of...?

You'd better..., etc.).

E.g. Students: (You can't answer the question).

Teachers (Advise the student to leave the question behind and come back to it later)

5. Complete the following dialogue and act it out.

E.g. T: Which is the older part of London: The City or Westminster?

S: I'm not sure...

T: ……..

S: ……..

When organizing work in small groups (3-4 people), a competition of these groups may be envisaged; as a rule, the results of the work of each of the micro-groups complement each other and help to make a common decision or cause discussion/dispute, since each group is given the right to defend its point of view on solving the problem.

The active use of pair and group work ensures a gradual transition from the types of work and exercises that provide for strict control by the teacher to role-playing games, in which the teacher's participation is either not provided at all or minimal, which accordingly increases the sound time, independence and activity of students in the lesson.

Schematically, this transition can be represented as follows:

presentation and primary consolidation of the studied material	→	activation in pair and group work	→	situations of the role communication
the teacher's control	→	self/mutual control of students		
fixing and analyzing errors by a teacher	→	fixing and correcting mistakes by students themselves or their group mates		
teacher's sound time	→	students' sound time		

According to the degree of complexity, it is possible to distinguish simple games that prepare for professionally significant role-playing games.

In exercises of this type, the student is given a task that simulates simple situations: to form individual actions and operations (for example, planning the beginning of a lesson or teaching forms of addressing students).

The purpose of problem role-playing (business) games modeling complex, multifaceted situations is the formation of skills to analyze, design and implement a system of professional actions (for example, the formation of a teacher's professional and methodological skills).

In problematic situations, the following may be offered:

a) situations existing in teaching practice;

b) changed situations based on real facts;

c) supposed/imagined situations.

According to the degree of improvisation, role-playing games can vary from rigidly defined actions of the participants of the game (controlled role-playing) to relatively free improvisation (free-choice role-playing) [19; 20].

Games with rigidly defined conditions assume such a reproduction of a situation where the sequence and partly the content of each step of the participant of the game is strictly fixed and decision-making is reduced to choosing from several alternatives.

In a «free» role-playing game based on a previously written scenario, in which only the main direction of the development of events is set, the participants of the game are invited to determine for themselves what steps and in what sequence they will do.

From the point of view of the information base, there are games with complete and incomplete information. The first type includes those games in which all participants have the complete understandings of the rules of behavior and goals of all participants in the game and also about the way to achieve these goals.

The second − is those games in which the participants do not have this information. The vast majority of games belong to games with an incomplete information base since this type is closer to real situations. The presence of a shortage of information, (the so-called information gap) is a characteristic feature of most role-playing games.

Determining the nature of the information base, it is necessary to take into account the level of language training of students, as well as their abilities.

Role instructions will be more specific and detailed at the initial stage of training (or for a weaker student) and, accordingly, may be more generalized at an advanced stage of training (or individual student training).

Of course, when drawing up role-playing instructions for a weak student, you should not make the instructions too detailed, since this can completely deprive the student of the opportunity to improvise.

Role-playing instruction for a student with a low level of learning

You are Mrs. Mason, and you teach French as a foreign language. Decide on your attitude to the proposed question! «What do you think is more important for a foreign language teacher: good teaching skill or a good command of the foreign language?» and get ready to discuss it with your colleagues. The language Notes below will help you to prove your point of view. (You may note down your arguments).

Remember this is a formal occasion, you may not know the other participants in the discussion very well, so you will be very polite even if you disagree.

Language Notes

Supporting your point of view...

Disagreeing …… etc.

Role-playing instruction for a student with a high level of training

You are Miss Smith, and you teach French as a foreign language. Decide on your attitude to the proposed question: «What do you think is more important for a foreign language teacher: a good teaching skill or a good command of the foreign language?» and get ready to discuss it with your colleagues. Be prepared to give your opinion clearly and politely, and to counter any arguments against it.

As for the structure of the group, only two members of the group (for example, «teacher-student»), part of the group, or the whole group can participate in the role-playing game.

If all students participate in the game, then in a group of eight people (the average number of students), the roles are distributed as follows: teacher, 4–5 students, 2–3 methodologists.

Role-playing games that simulate fragments of a lesson include three main stages of work, corresponding respectively to three tasks solved during training:

– the preparatory stage, which includes familiarization with information and educational material and ensures its assimilation;

– the stage of the game, during which the control over the assimilation of educational and informational material is carried out;

– the analysis of the role-playing game.

The main objective set for a student who assumes the role of a «teacher» is to conduct a fragment of a lesson devoted to developing oral communication skills. «The trainee teacher must demonstrate the ability to involve «students» in various forms of the educational activity (to organize pair, group, and frontal work), be able to conduct both training exercises that require strict control from the «teacher», and speech exercises that provide more free and creative use of educational material.

As an information base for this type of role-playing game, we can offer:

1) lesson plan (or a fragment of it);

2) description of the exercise (type of work) that the «teacher» should organize and conduct with his «students»;

3) role-playing instructions;

4) (fragments of TV movies;

5) methodological recommendations.

What parameters of simulated situations of pedagogical communication should be reflected in the role instructions?

First of all, the role to be played by the participant of the game should be indicated («teacher», «student», «school principal», etc.). Moreover, not only positional, but also psychological roles of communication partners should be indicated, given that «role» should be understood in two senses – as a position, occupied by a person in a group (for example, a young teacher of a certain class of a Moscow school in a given area), and as a concrete embodiment of this position (for example, a diligent teacher, working on himself, demanding, a good member of the team, etc.) [20].

It is especially important to indicate the psychological role of the «student». The variety of personal characteristics of the «student» allows you to create and play unexpected situations, thus increasing the degree of improvisation and bringing the situation closer to the real conditions of future pedagogical activity.

Here are some examples.

1. You are a somewhat below-average pupil but you try very hard. You need continual encouragement from the teacher.

2. You are a good pupil, cooperative, and impatient with any student who disturbs the class.

3. You are an average pupil, but lacking in self-confidence. You are not always sure that you have understood the teacher's questions correctly.

4. You are a very good pupil, but you like to show off, and tend to answer the questions before the others can get a word in.

5. You are a pupil of average ability. You are ready to volunteer for answers, but quickly feel neglected if the teacher does not call on you.

The instructions for the role-playing game define the contextual style of communication (official/unofficial), and the nature of role-playing relationships (symmetrical/asymmetric).

The instructions of the «teacher» indicate the stage of the lesson and its purpose. In addition, it is important to clarify the supposed knowledge and skills of the «teacher's» communication partners, that is, «students».

Conclusion

In conclusion, it is important to recognize that role-playing exercises, specifically designed for the professional and methodological training of students training to become future educators, serve as a vital component of foreign language practice classes. However, these exercises should not be regarded as substitutes for seminars or practical classes focused on foreign language teaching methodologies. The primary objective is to enhance and professionalize the sessions dedicated to foreign language practice, fully leveraging the potential of these classes to cultivate essential professional and methodological skills. It is imperative that by the time students engage in their initial pedagogical practice, they have already acquired familiarity with fundamental elements of pedagogical communication and the essential professional and methodological competencies, particularly concerning the instruction of oral communication forms.

REFERENCES

1 **McGreal, R.** Copying with Large Classes [Text] // The English Teaching Forum. – 1989. – № 27(2). – P. 17–19.

2 **Karpov, A. S.** Development of pedagogical communication skills of future teachers of a foreign language in the process of self– and mutual learning. Dissertation for the Candidate of Pedagogical Sciences [Text]. – Moscow : Higher School, 1984. – 241 p.

3 **Akishina, A. A.** Formanovskaya, N. I. Etiquette of Russian writing [Text]. – Moscow : KomKniga Publ., 2007. – 202 p.

4 **Kapitonova, T. I. Shchukin, A. N.** Modern methods of teaching Russian to foreigners [Text]. – Moscow : Labyrinth. – 1987. – 234 p.

5 **Bondarko, A. V.** Theory of functional grammar: Introduction, aspectuality, temporal localization, taxis [Text]. – Moscow : Labyrinth, 2017. – 268 p.

6 **Khomenko, O.** Defining professionally oriented foreign language training content from the perspective of professional linguodidactics [Text] // Modern Science. – 2025 – № 176. – https://doi.org/10.62204/2336-498X-2025-1-14

7 **Muratbekovna, M. B. Irgatoglu, A. Anatolievna, G. A. & Kumisbekovna, K. G.** Facilitating the formation of foreign language professionally-oriented competence through problem-based learning technology of non-linguistic specialty students [Text] // Novitas-ROYAL (Research on Youth and Language). – 2024. – № 18(1). – P. 112–128. – https://doi.org/10.5281/zenodo.10990367

8 **Tvinnereim, K. R.** Processes of subjectification through students' teamwork – openings for sound professional judgment [Text] // Uniped Tidsskrift for universitets- og høgskolepedagogikk – 2025. – № 48 (1). – P.62–73.

9 **Volodina, G. I.** The Stamps of Oral Spoken Language in Teaching Russian as Foreign Language [Text] // Polylinguality and Transcultural Practices. – 2017. – №14(3). – P. 460-465. – https://dx.doi.org/10.22363/2312-8011-2017-14-3-460-465.

10 **Yadaf, K.** The functional approach to language teaching [Text] // International Journal of Research in English. – 2025. – № 7(1). – P.90–92.

11 **Turlova, E. V.** English language teaching materials titles: linguopragmatic and functional aspects [Text] // European Proceedings of Social and Behavioral Sciences. – 2020. – https://doi.org/10.15405/epsbs.2020.04.02.79

12 **Qamariah, H., & Hercz, M.** The Impact of Professional Development Programs on English as a Foreign Language Instructors in Higher Education Institutions [Text] // Education Sciences. – 2025. – № 15(8). – https://doi.org/10.3390/educsci15081071

13 **Гальперин, П. Я.** Умственное действие как основа формирования мысли и образа [Текст] // Вопросы психологии. – 1957. – № 6. – С. 111–118.

14 **Kabden, N. M., Niyazova, A. Y.** Formation of discursive competence of future foreign language teachers in conditions of professionally oriented communication [Text] // Қарағанды мемлекеттік университетінің хабаршысы. «Педагогика» сериясы – 2025. – 30. – № 2(118). – P. 79–89. – https://doi.org/10.31489/2025Ped2/79-89.

15 **Skorikova, P.** To the publication of the monograph by A.V. Pavlova, N. D. Svetozarova «Phrasal stress in phonetic, functional and semantic aspects» [Text]. – Moscow : Higher School, 2020. – 127 p.

16 **Ammar, A., Al-Thani, N. J., Ahmad, Z.** Role of pedagogical approaches in fostering innovation among K-12 students in STEM education [Text] // Social Sciences and Humanities Open. – 2024. – № 9. – https://doi.org/10.1016/j.ssaho.2024.100839

17 **Shynkevych, Y.** The role of dialogical speech in the formation of another language competence of younger school students [Text] // ScienceRise: Pedagogical Education – 2025. – № 3(64). – P. 43-48. – https://doi.org/10.15587/2519-4984.2025.334436.

18 **Kurylenko, V. B.** Continuous professionally oriented teaching of the Russian language to foreign physicians: theory and practice [Text]. Monograph. – Moscow : RUDN, 2017. – 352 p.

19 **Buronova, S. A.** The Role of Games in the Process of Teaching Foreign Languages [Text] // International Journal on Integrated Education. – 2025. – № 7(4). – P. 186–189.

20 **Zvarych, I., Magden, O., Kokhan, O., Mychailova, N., Nazarenko, N.** The effectiveness of using role-playing games to improve the speaking skills of university students [Text] // Revista EDaPECI. – 2025. – № 25(2). – P. 173–185.

REFERENCES

1 **McGreal, R.** Copying with Large Classes // The English Teaching Forum. – 1989. – № 27(2). – P. 17–19.

2 **Karpov, A. S.** Development of pedagogical communication skills of future teachers of a foreign language in the process of self– and mutual learning Dissertation for the Candidate of Pedagogical Sciences [Text]. – Moscow : Higher School, 1984. – 241 p.

3 **Akishina, A. A.** Formanovskaya, N. I. Etiquette of Russian writing [Text]. – Moscow : KomKniga Publ., 2007. – 202 p.

4 **Kapitonova, T. I., Shchukin, A. N.** Modern methods of teaching Russian to foreigners [Text]. – Moscow : Labyrinth, 1987. – 234 p.

5 **Bondarko, A. V.** Theory of functional grammar: Introduction, aspectuality, temporal localization, taxis [Text]. – Moscow : Labyrinth, 2017. – 268 p.

6 **Khomenko, O.** Defining professionally oriented foreign language training content from the perspective of professional linguodidactics. Modern Science. – 2025. – № 176. – https://doi.org/10.62204/2336-498X-2025-1-14

7 **Muratbekovna, M. B. Irgatoglu, A. Anatolievna, G. A. & Kumisbekovna, K. G.** Facilitating the formation of foreign language professionally-oriented competence through problem-based learning technology of non-linguistic specialty students // Novitas-ROYAL (Research on Youth and Language). – 2024. – № 18(1). – P. 112–128. – https://doi.org/10.5281/zenodo.10990367

8 **Tvinnereim, K. R.** Processes of subjectification through students' teamwork – openings for sound professional judgment // Uniped Tidsskrift for universitets- og høgskolepedagogikk. – 2025. – № 48 (1). – P.62–73.

9 **Volodina, G. I.** The Stamps of Oral Spoken Language in Teaching Russian as Foreign Language // Polylinguality and Transcultural Practices. – 2017. – №14(3). – P. 460–465. – https://dx.doi.org/10.22363/2312-8011-2017-14-3-460-465

10 **Yadaf, K.** The functional approach to language teaching // International Journal of Research in English. – 2025. – № 7(1). – P.90–92.

11 **Turlova, E. V.** English language teaching materials titles: linguopragmatic and functional aspects // European Proceedings of Social and Behavioral Sciences. – 2020. – https://doi.org/10.15405/epsbs.2020.04.02.79

12 **Qamariah, H., & Hercz, M.** The Impact of Professional Development Programs on English as a Foreign Language Instructors in Higher Education Institutions // Education Sciences. – 2025. – № 15(8). – https://doi.org/10.3390/educsci15081071

13 **Galperin, P. Ya.** Umstvennoe dejstvie kak osnova formirovaniya my`sli i obraza [Mental action as the basis for the formation of thought and image] [Text] // Voprosy` psixologii. – 1957. – № 6. – P. 111–118. [In Russian].

14 **Kabden, N. M., Niyazova, A. Y.** Formation of discursive competence of future foreign language teachers in conditions of professionally oriented communication // Қарағandy` memlekettik universitetinің xabarshy`sy`. «Pedagogika» seriyasy`. – 2025. – 30. – № 2(118). – P. 79–89. – https://doi.org/10.31489/2025Ped2/79-89 [In English].

15 **Skorikova, P.** To the publication of the monograph by A.V. Pavlova, N. D. Svetozarova «Phrasal stress in phonetic, functional and semantic aspects» [Text]. – Moscow : Higher School, 2020. – 127 p.

16 **Ammar, A., Al-Thani, N. J., Ahmad, Z.** Role of pedagogical approaches in fostering innovation among K-12 students in STEM education // Social Sciences and Humanities Open. – 2024. – № 9. – https://doi.org/10.1016/j.ssaho.2024.100839.

17 **Shynkevych, Y.** The role of dialogical speech in the formation of another language competence of younger school students // ScienceRise: Pedagogical Education. – 2025. – № 3(64). – P. 43–48. – https://doi.org/10.15587/2519-4984.2025.334436.

18 **Kurylenko, V. B.** Continuous professionally oriented teaching of the Russian language to foreign physicians: theory and practice. Monograph [Text]. – Moscow : RUDN, 2017. – 352 p.

19 **Buronova, S. A.** The Role of Games in the Process of Teaching Foreign Languages // International Journal on Integrated Education. – 2025. – № 7(4). – P. 186–189.

20 **Zvarych, I., Magden, O., Kokhan, O., Mychailova, N., Nazarenko, N.** The effectiveness of using role-playing games to improve the speaking skills of university students // Revista EDaPECI. – 2025. – № 25(2). – P. 173–185.

Received 29.01.25.
Received in revised form 13.10.25.
Accepted for publication 10.08.26.

*Л. А. Аминова[1], Р. Ж. Саурбаев[2], *Ф. Т. Ереханова[3], Ж. Ж. Капенова[4], Н. Р. Омаров[5]*
[1,2,4]Торайғыров университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.;
[3]Орталық Азия Инновациялық университеті,
Қазақстан Республикасы, Шымкент қ.;
[5]Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.
29.01.25 ж. баспаға түсті.
13.10.25 ж. түзетулерімен түсті.
10.08.26 ж. басып шығаруға қабылданды.

ЛИНГВОДИДАКТИКАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕР: ҰЖЫМДЫҚ ЖҰМЫСТА КӘСІБИ-БАҒДАРЛЫ ДИАЛОГТЫҚ СӨЙЛЕУДІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Бұл мақалада студент-мұғалімдер арасындағы топтық жұмыс аясында кәсіби бағытталған диалогтық сөйлеуді дамытудың лингводидактикалық қиындықтары қарастырылады. Авторлар болашақ шетел тілі мұғалімдері студенттерінің кәсіби және әдістемелік дайындығындағы рөлдік ойындардың, жағдайлық жаттығулардың маңыздылығын алға тартады. Бұл жаттығулар, өз кезегінде, шетел тілі бойынша практикалық сабақтардың ажырамас бөлігі болып табылады және сондықтан шетел тілін оқыту әдістері бойынша семинарларды немесе практикалық сабақтарды алмастырмауы керек. Кәсіби бағытталған студенттерді оқытудың мақсаты – шетел тілі бойынша практикалық сабақтарды күшейту және кәсібилендіру, сондай-ақ кәсіби және әдістемелік құзыреттіліктерді дамыту үшін осы сабақтардың әлеуетін барынша арттыру. Айта кету керек, бұл мақсат студенттердің алғашқы оқыту тәжірибесі кезінде вербалды педагогикалық қарым-қатынастың белгілі бір элементтерімен, сондай-ақ негізгі кәсіби және әдістемелік дағдылармен, атап айтқанда, ауызша қарым-қатынас түрлерін үйрету қабілетімен таныс болуын талап етеді. Вербалды қарым-қатынасты одан әрі кәсібилендіру үшін рөлдік сөйлеу жағдайларын жұпта немесе топта жаттығуға бағытталған жаттығуларды әзірлеу қажет. Мақала авторлары жағдайлық сөйлеу жаттығуларын талдайды және оларды білім беру үдерісінде қолдану бойынша ұсыныстар береді.

Кілтті сөздер: шет тілі, диалогтік сөйлеу, лингводидактикалық мәселелер, әдістемелік құзыреттілік, үдеріс, ұжымдық жұмыс.

*Л. А. Аминова[1], Р. Ж. Саурбаев[2], *Ф. Т. Ереханова[3],*
Ж. Ж. Капенова[4], Н. Р. Омаров[5]
[1,2,4]Торайгыров университет,
Республика Казахстан, г. Павлодар;
[3]Центрально-Азиатский Инновационный университет,
Республика Казахстан, г. Шымкент;
[5]Павлодарский педагогический университет имени А. Маргулана,
Республика Казахстан, г. Павлодар.
Поступило в редакцию 29.01.25.
Поступило с исправлениями 13.10.25.
Принято в печать 10.08.26.

ЛИНГВОДИДАКТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ: ФОРМИРОВАНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ОРИЕНТИРОВАННОЙ ДИАЛОГИЧЕСКОЙ РЕЧИ В КОМАНДНОЙ РАБОТЕ

В данной статье освещаются лингводидактические проблемы формирования профессионально-ориентированной диалогической речи в рамках групповой работы студентов будущих учителей. Авторами выдвигаются тезисы о значимости ролевых ситуативных упражнений в процессе профессионально-методической подготовки студентов – будущих учителей иностранных языков, которые в свою очередь являются неотъемлемой частью занятий по практике иностранного языка, а потому не должны заменять семинарские или практические занятия по методике обучения иностранному языку. Целью профессионально-ориентированной подготовки студентов является интенсификация и профессионализация занятий по практике иностранного языка и максимальное использование потенциала этих занятий для формирования профессионально-методических компетенций. Следует отметить, что такая задача заключается в том, чтобы к первой педагогической практике студенты уже были знакомы с некоторыми элементами речевого педагогического общения, а также с основными профессионально-методическими умениями, в частности, умением обучать устным формам общения. Для дальнейшей профессионализации речевого общения необходимо разрабатывать упражнения, направленные на отработку ролевых речевых ситуаций в парной или групповой работе. Авторы статьи анализируют речевые ситуативные упражнения и дают рекомендации по их применению в учебном процессе.

Ключевые слова: иностранный язык, диалогическая речь, лингводидактические проблемы, методическая компетентность, процесс, командная работа.

ҒТАМР 16.31.02

https://doi.org/10.48081/BTOUPh3.2026/99-114

А. Ж. Анесова[1], Т. Қ. Садығұл[2], А. К. Сулейменова[3]
[1,2]Торайғыров университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.;
[3]Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.
[1]ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2338-0996
[2]ORCID: https://orcid.org/0009-0006-8509-7535
[3]ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1216-7863
*e-mail: anesova_albina@mail.ru

ЦИФРЛЫҚ ДИСКУРСТАҒЫ ӘЛЕМНІҢ ҚҰНДЫЛЫҚТЫҚ ТІЛДІК БЕЙНЕСІ: ТЕОРИЯЛЫҚ-ӘДІСНАМАЛЫҚ ТАЛДАУ

Мақалада цифрлық дискурстағы әлемнің құндылықтық тілдік бейнесі теориялық және әдіснамалық тұрғыдан қарастырылады. Цифрлық қатысым жағдайында әлеуметтік, мәдени және ұлттық құндылықтардың қалыптасуы сипатталады. Зерттеудің мақсаты – цифрлық дискурстағы әлемнің құндылықтық тілдік бейнесін теориялық және әдіснамалық қырдан зерделеп, ғылыми негіздерін айқындау, құрылымдық ерекшеліктері мен қалыптасу тетіктерін жүйелеу, цифрлық коммуникация кеңістігіндегі қызмет ету өзгешеліктерін анықтау. Теориялық және әдіснамалық талдаулар аксиологиялық, цифрлық дискурс және олардың өзара байланысы негізінде әлемнің тілдік бейнесін зерттейтін ғылыми зерттеу бағыттарын айқындайды, цифрлық дискурстағы дәстүрлі құндылықтық бағдарлар транформациясына, интернет-коммуникациядағы құндылықтық мағыналарды қалыптастыру мен оларды бейнелейтін тілдің рөліне баса назар аударылады.

Цифрлық дискурстың ерекшелігін, яғни жаңа коммуникативтік әрекеттер мен мағына құрастырушы құралдардың қалыптасу кеңістігін ашуда отандық және шетелдік ғалымдардың ғылыми тұжырымдамалары пайдаланылды. Әлемнің құндылықтық тілдік бейнесінің қызмет ету өзгешелігін кешенді зерттеуді айқындайтын когнитивтік, лингвомәдени, дискурсивті және аксиологиялық бағыттар сараланды.

Зерттеу нәтижелері цифрлық дискурстағы әлемнің құндылықтық тілдік бейнесі туралы қалыптасқан теориялық түсініктерді қорытындылауға мүмкіндік береді. Зерттеу барысында шығарылған түйіндерді цифрлық лингвистика, медиалингвистика, дискурстық талдаулар, лингвомәдениеттану мен аксиологиялық лингвистика бағытында жүргізілетін ізденістерде қолдануға болады.

Кілтті сөздер: цифрлық дискурс, әлемнің тілдік бейнесі, интернет, теориялық-әдіснамалық талдау, аксиология.

Кіріспе

Интернеттің пайда болуы қарым-қатынастың жаңа тәсілдерін қалыптастырды, бұл көптеген өмір салаларының жаһандық өзгерістерге ұшырауына әкелді. Интернет ақпаратты алу жолын ашып қана қоймай, жылдам әрі тиімді байланыс орнатуға да ықпал етті. Ол виртуалды кеңістікте уақыт пен пайдаланушылардың қалауынша байланыс ортасын құрды.

Зерттеушілердің «интернет – әлеуметтік коммуникациялар арқылы әлеуметтік қажеттіліктерді қанағаттандыруға мүмкіндік тудыратын адамның тіршілік ету ортасының жалғасы» деген пікірімен келіспеуге болмайды [1, 13-б.].

Бүгінгі күні интернет тек байланыс арнасы ғана емес, сонымен қатар дискурстың жаңа түрі – виртуалды қатысымды жүзеге асыруға негіз болатын, өздігінен құрылған әлеуметтік-мәдени кеңістік болып табылады. «Виртуалды дискурс – виртуалды шындықтағы қарым-қатынас жағдайына бейімделген мәтін. Бұл компьютерлік және цифрлық техника негізінде құрылған әрі кері байланыс принципін жүзеге асыратын символдық шындықтың түрі ретінде түсініледі» [2, 58-б.].

Зерттеудің мақсаты – цифрлық дискурстағы әлемнің құндылықтық тілдік бейнесін теориялық және әдіснамалық тұрғыдан зерделеп, ғылыми негіздерін айқындау, құрылымдық ерекшеліктері мен қалыптасу тетіктерін жүйелеу, цифрлық коммуникация кеңістігіндегі қызмет ету өзгешеліктерін анықтау.

Зерттеу пәні – цифрлық дискурстағы әлемнің құндылықтық тілдік бейнесінің теориялық-әдіснамалық негіздері, оның қалыптасуы, тілдік репрезентациясы және қызмет ету ерекшеліктері.

Зерттеу нысаны – цифрлық дискурс кеңістігіндегі тілдік-коммуникативтік үдерістер.

Материалдар мен әдістері

Зерттеу барысында теориялық талдау, салыстырмалы, салғастырмалы талдау, сипаттамалық әдістер, жүйелеу, жинақтау, ғылыми еңбектерге шолу жасау, сондай-ақ лингвоаксиологиялық, когнитивтік және дискурстық талдау әдістері қолданылды.

Зерттеу материалдары ретінде цифрлық дискурс, әлемнің тілдік бейнесі, аксиологиялық лингвистика, когнитивтік лингвистика, медиалингвистика мәселелеріне арналған отандық және шетелдік ғалымдардың ғылыми тұжырымдары, мақалалары мен монографиялары пайдаланылды.

Нәтижелер мен талқылау

Кибермәдениет деп аталатын интернеттің виртуалды ортасының мәдениеті өзі жасап шығарушысының белгілеген мақсаттарына, түсініктері мен тілектеріне, өзіндік қасиеттері мен қатысым тіліне сәйкес ойдан шығарылған, құрастырылған «біртұтас көзқарас жүйесі, виртуалды дискурс қатысушыларының белгілі бір ұжымдық «философиясы» болып табылады. Аталған виртуалды әлемнің белгілі бір тілдік бейнесі болады, ол жалпы әлемнің тілдік бейнесінің бір бөлігі болып табылады» [3, 27-б.].

О. В. Лутовинова «әлемнің тілдік бейнесін қайта құрудың негізі түрлі лексемалар, грамматикалық формалар, сөзжасамдық құралдар, просодиялар, синтаксистік құрылымдар, фразалар, лексика-семантикалық үйлесімділік ережелері және т.б. тілдік номинациялар я «тіл фактілері» немесе олардың мазмұнын тікелей не жанама түрде бейнелейтін, нақтылайтын әрі дамытатын тілдік және тілдік емес құралдардың барлық жиынтығы болып табылатын мәдени концептілер болуы мүмкін» екенін айтады [3, 27-б.]. Тілші концептіні лингвомәдениет тұрғысынан «көпөлшемді семантикалық білім, құрылымына тұжырымдамалық, бейнелі және құндылық компоненттері кіретін мәдениет концентраты» деп санайды [3, 27-б.]. Ол «компьютер», «интернет» және «пайдаланушы» сынды базалық үш концептіден тұрады. «Біріншісі – виртуалды әлемге енуге және ондағы өзара әрекеттесу үдерісіне қосылуға мүмкіндік беретін құрал, екіншісі қалағанына жетудің құралы, тәсілі ретінде қызмет етеді, ал үшіншісі алғашқы екі концептіні біртұтас «тізбекке» «біріктіретін» виртуалды шындықты жасаушы және «тұтынушы» болып есептеледі [3, 29-б.].

Базалық концептілерді зерттеген О. В. Лутовинова виртуалды дискурс концептілерінің ішінде «пайдаланушы» концептісі ең негізгі болады, өйткені «виртуалды шындықты жасаушы әрі тұтынушы адамның жиынтық бейнесіне негізделеді деп түсінеді. Концептінің бұл түрі лингвомәдени бейне болып табылады. Аталған «адам типтері» гендерлік тұрғыда белгіленген. Зерттеушінің пікірінше, олар виртуалды мәдениетте белгілі бір құндылықты құрайды. Әр типті жан-жақты зерттеу виртуалды әлемнің тілдік бейнесін модельдеуге негіз бола алады, себебі олар қазіргі кезде шынайы әлемнің тілдік бейнесіне қарағанда толыққанды зерделенбеген.

А. Ю. Багиян мен А. Р. Аракелова ақпараттық технологиялар саласындағы қазіргі ағылшын тілінің жазбаша ғылыми-көпшілік дискурсын қарастырады. Бұл дискурс оның аксиологиялық салмағы мен кәсіби шарттылығы

тұрғысынан зерттеледі. Әлемнің кәсіби бейнесінің, тілдің және ол арқылы жүзеге асырылатын құндылық пен құндылыққа қарсы концептілердің өзара байланысы сараланады. Олардың дискурсивті-прагматикалық қарсылығы айқындалады. Аксиологиялық концептілер вербалданатын тілдік құрылымдар мен құралдарды анықтауға назар аударылады, сондай-ақ сәйкестендірілген концептілерді жүйелеу ұсынылады [4, 61-б.].

«Ақпараттық технология (АТ) саласының ғылыми-танымал дискурсына қатысушы әлемнің кәсіпқой құндылықтық бейнесі кәсіби қызметті, қарым-қатынасты (оның ішінде адресант – адресатты), мінез-құлық пен коммуникативтік модельдерді реттеуші ретінде қызмет ететін маңызды бағдарларды анықтайтын бірқатар құндылықтарды қамтиды. Мәтіндерде көрініс табатын аксиологиялық концептілердің рөлі айрықша, өйткені олар мәтін авторларының кәсіби негізделген дүниетанымдарын көрсетеді, адресатқа ықпал етеді. Адресаттың декодтауындағы құндылық және құндылыққа қарсы концептілер ақпараттық технологиялардың бейнесін қалыптастырады, АТ-ның қалай жұмыс істейтінін, дамитынын және қоршаған шындықты қалай өзгертетінін көрсетеді» [4, 71–72-бб.].

Т. А. Спиридонова тілдік тұлғаның белгілі бір типінің қалауы бойынша ақпараттық мазмұн арқылы жасалатын және толтырылатын мәтіндік жанрлардың алуан түрлілігін қамтитын интернет-коммуникацияның персоналды кеңістігін зерттейді. Ол жеке сайттар, жеке блогтар, интернет-түсіндірмелер, «әртүрлі формада толтырылуы мүмкін, ақпараттық хабарламаны семантикалық тұрғыдан ашу арқылы оқылатын эксплициттік және имплициттік: вербалды, бейвербалды ұсынылымның әр алуан түрлері, бағалаудың белгілі бір түрін білдіруге арналған әлеуметтік желілердегі парақшалар сынды персонды интернет-жанр түрлерін көрсетеді. Екінші жағдайда форманың көпмодальдылығы визуалды, дыбыстық және сенсорлық кескін арқылы жүзеге асырылуы мүмкін» [5, 129-б.].

Зерттеушілер дәстүрлі түрде бағалауды жеке адам немесе белгілі бір қоғам қабылдаған құндылық шкаласы бойынша сипатталған қасиеттердің сәйкес / сәйкес еместігін қарастырады, оларды эксплициттік және имплициттік сынды түрлерге ажыратады. Эксплициттік бағалау лингвистикалық еңбектерде жан-жақты сипатталған тілдік құралдардың әртүрлі репертуарынан көрінеді. Имплициттік бағалау, оның жанама берілуіне байланысты, имплициттік мағынаға енеді, сондықтан адресат тарапынан әдейі декодталады. Құндылық шкаласына негізделген бағалау адами құндылықтардың көрінісі болып табылады [5, 130-б.].

Жалпы адамзаттық құндылықтар ғасырлар бойы қалыптасады және адамдардың өзара әрекеттесу моделін құруда маңызды рөл атқарады. Егер жеке адамдар немесе қауымдастықтар озық құндылықтар ретінде жалпы

адамзатқа сәйкес келмейтін белгілі бір нәрселерді (заттарды) таңдап, оларды дәстүрлі құндылықтардың орнына белсенді түрде міндеттеп енгізе бастаса, құндылық ниеттерінің қақтығысы пайда болары сөзсіз. Осылайша, «бір жағынан, құндылық қақтығысы белгілі бір адамдардың, шағын немесе ірі әлеуметтік топтардың мүдделеріне әсер етеді; екінші жағынан, жеке адамдар немесе топтар тарапынан жалпыадамзаттық құндылықтарды жою жөніндегі іс-әрекеттері орныққан жалпыадамзаттық бағдарларға соққы береді» [5, 131-б.].

Л. М. Гриценко чат жанрына талдау жүргізе келе, ондағы әлемнің құндылық бейнесінің үзіндісін көрсететін прецеденттік мәтіндердің қолданылу ерекшелігін анықтайды. Мәдени құндылықтардың бірі ретіндегі кеңістік категориясын объективті ететін прецеденттік мәтіндердің пайдалану ерекшелігін басты назарға алады. Оның зерттеу нысаны үй, интернет, чат категорияларына бағытталады [6].

Белгілі бір этникалық қоғамдастық (жарнамалық, саяси, педагогикалық, медициналық, виртуалды және т.б.) әлемінің әрбір коммуникативтік бейнесі ерекше қасиеттерге ие болады, сонымен қатар коммуниканттар қауымдастығымен анықталған өзге дискурсивті бейнелермен қиылысады. Мәселен, интернет желісінің орыстілді сегменті (рунет) жүзеге асыратын виртуалды дискурс әлемінің моделі, бір жағынан, көпқырлы, өйткені ол осы дискурсты құрайтын көптеген жанрларда танылады. Екінші жағынан, әлемнің виртуалды моделінің әрбір фрагменті ұлттық ерекшелікке байланысты ортақ белгілермен сипатталады, себебі кез келген этникалық қоғам әртүрлі шындық фрагменттерін жеке-жеке көрсетеді.

Әлем бейнесінің фрагменттерін модернизациялау кезінде құндылық негізгі аспектілердің бірі болып табылады. Белгілі бір коммуникативтік ішкі кеңістіктегі қатысушылардың құндылық көзқарастарын зерттеу әлемнің дискурсивті бейнесінің құндылық фрагментін таңдауға мүмкіндік береді. Жұмыста виртуалды дискурс жанры ретіндегі чатта жүзеге асырылатын виртуалды коммуникация әлемінің құндылық бейнесінің моделі зерделенеді. Ол сұхбаттасушылардың шынайы уақыт режимінде интернет желісі арқылы жүргізілетін бейресми өзара әрекеттесуі барысында іске асады.

Л. М. Гриценконың айтуынша, «чат – карнавалдық бастауы бар, қарым-қатынаста қатысушылардың дүниетаным сипаты қолданылған ерекше әлеуметтік-мәдени қауымдастық. Чат әлемінің дискурсивті бейнесі жалпы мәдени құндылықтармен қатар, виртуалды қоғамдастыққа негізделген қауымдастықтың құндылық қатынастарын көрсетеді. Кез келген лингвомәдени топқа тән құндылықтардың болуы туралы айтуға болады, дегенмен әр қауымдастық өзінің құндылықтар иерархиясымен сипатталады» [6, 18-б.].

Интернеттің құндылық моделі заманауи сананың рефлекстейтін бағалауыштық түсініксіздігін көрсетеді, ол көп жағдайда интернетте сынау формасында жүзеге асады. Бір жағынан, қазіргі сана, әдетте, уақытпен, мәдениетпен және т.б. айқындалмаған, ойластырылмаған, тексерілмеген барлық нәрсені сүзгіден өткізеді, екінші жағынан, бұл чаттың демократиялығына, бейресмилігіне байланысты болады. Онда кез келген құндылықтар рефлекстеледі. Сонымен қатар чатерлер коммуникацияның осы түрімен, оның техникалық жағымен жақсы таныс, техникалық ақауларда көрінетін қарым-қатынастың аталған түрінің идеалды еместігін, бағдарламалық жасақтаманың толыққанды істелмегендігін және т.б. біледі. Бұл оларға өз көзқарастарын білдіруге мүмкіндік береді.

Қысқасы, виртуалды коммуникацияның «өзіндік» кеңістігі болады, онда пайдаланушылар жақсы және жаман аураны арқалайды. Коммуникативті ортада жұмыс істейтін құндылық бағдарларымен жүктелген мәтіндер арқылы дискурсивті кеңістік әлемінің құндылық бейнесінің фрагменттері қайта құрылады.

Әлем бейнесін құрастыруда құндылық базалық категория болып саналады. Құндылықтар конфигурациясы белгілі бір қауымдастықтың мәдени типін анықтайды. Виртуалды әлем жаңа әлеуметтік-мәдени орта болғандықтан, ол өзіндік құндылықтар жиынтығымен сипатталады. Әрине, аталған әлеуметтік-мәдени ортаның дәстүрлі әлеуметтік қатынастар мен тәжірибелерден толық тәуелсіз деуге, сонымен бірге оның кейбір анонимділігін де жоққа шығаруға болмайды. Іс-әрекет пен мінез-құлықтың қозғаушы мотиві мен нормасы ретінде қандай да бір құндылықтарсыз бірде-бір адами қауымдастық тіршілік етпейді. Құндылық тек әлеуметтік топтардың ғана емес, жеке адамдардың да қалауы мен мүдделерін бағдарлауға қызмет етеді. Адам өмірінде үлкен рөл атқаратын және олар үшін маңызды болып табылатын заттар, оқиғалар мен құбылыстар белгілі бір құндылықтар жиынтығына ие болады. Көп жағдайда виртуалды қатынас қатысым жағдайының белгілі бір шарттарына бағынбайтын, өз таңдауы бойынша жүзеге асатын байланыс болып табылады. Өзге адамдармен виртуалды өзара әрекеттесу процесіне қатысатын адам оны белгілі бір дәрежеде, қандай да бір себептермен қызықты, пайдалы, өзі үшін құнды деп санайды, әйтпесе ол оған жүгінбеуші еді [7].

О. В. Лутовинова зерттеу барысында виртуалды дискурстың құндылықтарын анықтайды. Ғалым виртуалды дискурстың ең басты құндылығы деп ақпараттың шексіз қолжетімділігі мен байланыстардың орнатылуын, талданған контекстердің 83 пайыздан астамы берілген виртуалды коммуникация мүмкіндігінің тартымдылығын көрсететіндігін айтады. Екінші орынға ол ақпаратты алу жылдамдығы мен байланыстарды

орнатуды қояды. Шынайы қарым-қатынасқа қарағанда виртуалды байланыс процесіндегі «осы жерде» және «қазір» болатыны әлдеқайда тиімді жұмыс істейді. Виртуалды ортадағы қарым-қатынастың құндылығы ретіндегі анонимділік талданған контекстердің 50 пайыздан астамында байқалады. Анонимділік виртуалды коммуникацияға қатысушыларға өзімен тәжірибе жасауға, белгілі бір себептерге байланысты әдеттегі өмірінде мүмкін емес жаңа рөлдерде өздерін сынап көруге мүмкіндік береді. Зерттеуші кеңістіктік шекараларының жоқтығын, сондай-ақ сөз, қатынас және т.б. арқылы білдірілетін қатысым еркіндігі мен демократиялықты да құндылық деп таниды [7, 48-б.].

«Әлем бейнесі» ұғымы, тұтастай алғанда, адамның ерекшелігі мен оның болмысын, әлеммен қарым-қатынасын, әлемдегі тұрмыс-тіршіліктің маңызды шарттарын көрсететін іргелі түсініктердің қатарына жатады.

«Әлем бейнесі» ертеден келе жатқан құбылыс болып табылады. Уақытпен алып қарағанда әлемнің алғашқы бейнесін жасау антропогенез процесіне сәйкес келеді. Дегенмен «әлем бейнесі» деп аталатын термин ғылыми-философия нысанына кейінгі кезде ғана іліккені белгілі [8, 7-б.].

«Әлем бейнесі» термині жайында ғылымда біршама анықтама қалыптасқан. В. И. Карасиктің айтуынша, «әлем бейнесі – қоғамдық санадағы шындық бейнесінің біртұтас жиынтығы... заттар мен құбылыстар туралы логикалық түрде жасалған жалпы ой сынды ұғым» [9, 88-б.].

Әлем бейнесі – әлем туралы біртұтас, ғаламдық бейне. Ол адамның қандай да бір қыры ғана емес, жалпы рухани белсенділігінің нәтижесі болып табылады. Бұндай түсінік адамда әлеммен етене байланысқан кезде пайда болды. Онда «әлем бейнесі объективті шындықтың субъективті бейнесі ретінде символдық түрде беріледі» [8, 21-б.].

Әлем моделі – адам интеграциясының өзегі, адам өмірінің әртүрлі салаларын үйлестіру құралы, олардың өзара байланысы. Әлем моделі шындықтың біртұтас бейнесі ретінде адамның дүниені қабылдауы мен дүниені тануының барлық актілеріне делдал болады. Онда бір адам әлемнің бірнеше модельдерінің тасымалдаушысы бола алады: ғылыми, діни, саяси, экономикалық және т.б. Осылайша, әлем моделінің екіжақтылығы анықталады, яғни ол индивидуалды әрі әлеуметтік құбылыс болып табылады.

XX ғасырда тілдің әлем бейнесін қалыптастырудағы рөлі туралы мәселе зерттеушілер назарында болды. Тілдің қоршаған шындықты көрсету қабілеті жайлы мәселеде екі көзқарас туындады. Біріншісі тіл әлемді бейнелейді [10, 110-б.]. Тіл – адамның әлем туралы білімін қалыптастыру мен сақтаудың маңызды тәсілі. Тілдік формаларда көрініс тапқан білім жиынтығы әртүрлі тұжырымдарда «әлемнің тілдік көрінісі», «әлемнің тілдік моделі», «әлемнің тілдік бейнесі» деп аталады.

Ал Б. А. Серебренников мүлдем басқа көзқарасты ұстанады. Ол «тіл шындықпен белгі қатынасы арқылы байланысады. Тіл шындықты көрсетпейді, алайда оны белгі түрінде береді» [8, 6-б.]. Демек, тіл – әлем тұжырымдамасын жүзеге асыратын құрал.

Осыған орай әлем арақатынасы, оның санадағы бейнесі мен тілдегі бейнесі жайында сұрақ туындайды. Аталған мәселелер әлем бейнесінің тілдік және концептуалды сынды екі категориясын ажыратуға ықпал етеді. Г. А. Брутянның пайымдауынша, әлемнің тілдік және концептуалды бейнелерін көрсету «таным процесінде тіл мен ойлаудың өзара байланысын ашуға, адамдардың санасында әлем бейнесін қалыптастырудағы тілдің рөлін айқындауға, әлемнің шынайы бейнесін қайта құру кезінде сызбалықтан аулақ болуға және санамыздағы қоршаған шындық жобасын толық бейнелеуге» мүмкіндік береді [11, 108-б.].

Ю. Д. Апресян әлемнің тілдік бейнесін анықтау мәселесі жайында өз ойын былайша баяндайды: «Әр табиғи тіл әлемді қабылдау мен жеткізудің (тұжырымдаудың) белгілі бір тәсілін көрсетеді. Онда көрсетілген мағыналар біртұтас көзқарастар жүйесіне, яғни барлық тіл тасымалдаушыларына міндетті түрде жүктелетін ұжымдық философияға айналады. Тілге тән шындықты тұжырымдау тәсілі әмбебаптығымен ұлттық ерекшелікті бойына жинақтайды, сондықтан түрлі тіл тасымалдаушылары әлемді өз тілінің объективі арқылы өзгеше көре алады. Екінші жағынан, әлемнің тілдік бейнесі «қарапайым» болып табылады, өйткені ол белгілі бір мәселеде «ғылыми» бейнеден ерекшеленеді. Сонымен қатар тілде бейнеленген қарапайым түсініктер қарабайыр емес: көп жағдайда олар ғылыми түсініктермен салыстырғанда күрделі әрі қызықты болады. Мысалы, ол – мыңдаған жылдар бойы ондаған ұрпақтың интроспекция тәжірибесін көрсететін және осы әлемге сенімді жеткізуші ретінде қызмет ете алатын адамның ішкі әлемі туралы түсініктер. Әлемнің қарапайым бейнесін білдіретін мағыналар біртұтас көзқарастар жүйесіне, яғни барлық тіл тасымалдаушыларына міндетті түрде жүктелетін ұжымдық философияға айналады» [12, 348–349-бб.].

Демек, әлемнің қарапайым бейнесінде белгілі бір тілде сөйлейтін адамдардың рухани және материалдық тәжірибесінің барлық жиынтығы көрсетіледі, ал тіл тасымалдаушыларының білімі санаға тәуелді болады [13].

Әлемнің тілдік бейнесі мен қарапайым тілдік бейненің арақатынасын зерттеу, ең алдымен, оның тасымалдаушыларының құндылық белгілерін көрсетеді және сипатталған тілдің ұлттық ерекшелігін анықтауға мүмкіндік туғызады. Халық табиғаты мен дүниетанымы лексикалық деңгейде айқын көрінеді. «Лексика, сондай-ақ тілдің сөздік құрамы адамның әлем жайлы түсінігімен, оның әлеуметтік-тарихи тәжірибесімен және онда сөйлейтін тілдік топтың мәдени-ұлттық ерекшеліктерімен тікелей байланысты болатын

әлемнің қарапайым бейнесін, яғни сыртқы әлем туралы стихиялық түрде жинақталған, күнделікті тәжірибеде бекітілген түсініктерді көрсетеді» [8, 6-б.]. В. Б. Касевичтің пікірінше, «тілдік білім дегеніміз – тіл жүйесінің өзінде, яғни оның сөздігі мен грамматикасында кодталған осы этникалық әлемнің қарапайым бейнесінің құрамдас бөлігі. Шынында да, грамматикалық категориялар жиынтығы, лексиканы қалыптастыру тәсілі тілдік ұжымға тән әлемнің айрықша түсінігін білдіреді» [14, 99-б.].

Әр адамда концептуалды бейне әркилы болуы мүмкін және ол жалпыадамзаттық, ұлттық және жеке факторларға байланысты. Заман, әлеуметтік жағдай, белгілі бір тіл тобы, жас, білім деңгейі – барлығы әлемнің концептуалды бейнесін қалыптастыруға ықпал етеді.

Лингвистикалық зерттеулердегі әлемнің тілдік және концептуалды бейнелерінің арақатынасы туралы айтқанда, осы мәселені шешудің үш тәсілін атап өткен жөн. Г. А. Брутян құрастырған бірінші тәсіл бойынша әлемнің тілдік бейнесінің түсінігі концептуалды бейнеге қарағанда әлдеқайда кең [11].

Г. В. Колшанский әлемнің тілдік және концептуалды бейнелері өзара ұқсас болатынын айтады: «гносеологиялық тұрғыдан қарастырғанда, «тіл-ойлау» емес, «тіл-ойлау-әлем» қатынасы дұрыс. Сондықтан әлемнің тілдік бейнесі туралы емес, әлемнің тілдік-ойлау бейнесі туралы айтқан абзал» [15, 37-б.]. Сонымен қатар ғалым әлемнің объективті бейнесіне қарағанда әлемнің тілдік бейнесі туынды болатынын мойындайды, сондықтан «мұндай туындылық тілдің ойлауға түбегейлі тәуелділігінен басқа ештеңе білдірмейтінін» жеткізеді [15, 40-б.].

Үшінші тәсіл бойынша әлемнің концептуалды бейнесінің түсінігі тілдік бейнеге қарағанда әлдеқайда бай әрі кең болады, өйткені әлемнің концептуалды бейнесін жасауға ойлаудың әртүрлі типтері қатысады. Бұл тәсіл З. Д. Попова мен И. А. Стерниннің еңбектерінде де қарастырылады. Олар тілде «концептосфераның барлық мазмұны қамтылмайды, концептілердің барлығы бірдей тілдік тұжырымдарға ие болмайды және қарым-қатынас нысанына айналмайды» деп түйіндейді [16, 6-б.].

Алайда әлемнің концептуалды бейнесін жасай отырып, адам қоршаған шындықтың белгілі бір объектілері мен құбылыстарына қандай да бір екпін түсіреді. Кейбіреулері оған көбірек, екіншілері азырақ қызығушылық танытады. Осыған орай тілдік қоғамдастық өкілдері өмірінің белгілі бір аспектілерінің құндылығы туралы мәселе туындайды. Өз кезегінде құндылық мәдениеттің негізгі принципі ретінде танылады (П. А. Сорокин), ал құндылықтар жүйесінің ерекшелігі мәдениеттер арасындағы айырмашылықты анықтайтын фактор болып табылады (Э. С. Маркарян, Ю. В. Бромлей, Ю. М. Лотман). Мәдени құндылықтар әрекет етуші субъектілердің бірегейлігін қамтамасыз етеді

(Ю. Хабермас), әлем бейнесін қалыптастыруда базалық категория ретінде қызмет етеді (Ю. Н. Караулов), осылайша әлемнің құндылықтық (аксиологиялық) бейнесін қалыптастырады. «Әлемнің құндылықтық бейнесі – белгілі бір тарихи кезеңдегі қоғам идеологиясының, сенімдерінің, қажеттіліктерінің көрінісі» [17, 25-б.].

Лингвомәдениеттанымдық тәсіл аясында әлемнің аксиологиялық бейнесін зерделеуде Е. В. Бабаеваның ұсынған тұжырымдарын ескерген абзал: «1) құндылық <...> адам тәжірибесінің маңызды бөлігі болып есептеледі және тілде заңды түрде көрініс табады. Олардың тілдегі көрінісі жүйелі сипатқа ие және оны әлемнің тілдік бейнесінің бір қыры – әлемнің аксиологиялық бейнесі ретінде қарастыруға болады. Оның сипаттамасы жан-жақты болуы тиіс <...> 2) әлемнің құндылықтық бейнесін зерттеудің бірінші кезектегі міндеттерінің бірі – құндылықтарды өлшеудің әртүрлі параметрлерін іздеу <...> және көпөлшемді (голографиялық) модельді құрастыру. Тұжырымдамалық және дискурсивті тәсілдердің үйлесімі лингвомәдениеттің басым құндылықтарын анықтауға, олардың мазмұны мен өзара байланысын ашуға, әлемнің аксиологиялық бейнесі бірліктерінің иерархиясын анықтауға мүмкіндік береді. 3) әлемнің аксиологиялық бейнесін тілдік тұрғыдан сипаттаудағы негізгі бірлік лингвомәдени концептілер <...> болып табылады» [18, 15-б.], [19].

Қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала ҚР ҒжЖБМ қаржыландыратын AP32728035 «Ценностная языковая картина мира цифрового дискурса Павлодарского Прииртышья как отражение национальной идентичности» ғылыми жобасы аясында жазылды.

Қорытынды

Қысқасы, әлемнің лингвомәдени бейнесін зерттеу принциптеріне сүйене отырып, әлемнің құндылықтық бейнесін анықтау әрі зерттеу үшін жеке тілдік тұлғамен қатар, ұжымдық тұлғаның (бұл жағдайда виртуалды қоғамдастық қатысушыларының) да құндылық жайлы түсініктер жүйесін құрайтын жеке тілдік қоғамдастыққа арналған маңызды концептілерді қарастыру қажет екенін атап өткен жөн. Мұндай концептілерді анықтау мәтіндегі олардың қолданылу жиілігінің принципі бойынша ерекшеленетін кілтті сөздер әдістемесі негізінде әлемнің құндылықтық бейнесін модельдеу арқылы жүзеге асырылады. Бір-бірімен байланысты аталған кілтті сөздер белгілі бір концептінің құрылымын құрайды, ол өз кезегінде әлемнің бейнесі деп аталатын жүйе элементі ретінде әрекет етеді. Демек, тілдік тұлғаның құндылық қатынастарын анықтау үшін мәтін сөзжасамы үдерісінде жасалатын концептуалдық кеңістікті қарастыру қажет.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 **Бальжирова, Т. Ж.** Интернет как средство социальной коммуникации в условиях формирующегося в России информационного общества : автореф. дис. … канд. социол. наук [Текст]. – Улан-Удэ : Бурятский гос. ун-т, 2003. – 21 с.

2 **Розин, В. М.** Существование, реальность, виртуальная реальность [Текст] // Концепция виртуальных миров и научное познание / отв. ред. И. А. Акчурин, С. Н. Коняев. – Санкт-Петербург : РХГИ, 2000. – С. 56–74.

3 **Лутовинова, О. В.** Базовые концепты виртуального дискурса. «Пользователь» [Текст] // Вестник Ленинградского государственного университета им. А. С. Пушкина. – 2008. – № 5 (19). – С. 26–36.

4 **Багиян, А. Ю., Аракелова А. Р.** Концептуальное воплощение ценностей и антиценностей в научно-популярном дискурсе сферы информационных технологий как способ актуализации профессиональной аксиологической картины мира [Текст] // Научный диалог. – 2019. – № 10. – С. 61–78.

5 **Спиридонова, Т. А.** Оценка в персональном интернет-дискурсе политического лидера страны как отображение конфликтогенных зон в системе ценностей (на материале Твиттер-сообщений президента США Дж. Байдена) [Текст] // Иностранные языки в контексте межкультурной коммуникации. – № 8. – Саратов, 2021. – С. 128–134.

6 **Гриценко, Л. М.** Прецедентный текст как средство формирования ценностной картины мира (на материале чатов) [Текст] // Язык и культура. – № 1 (21). – Томск, 2013. – С. 16–23.

7 **Лутовинова, О. В.** Лингвокультурологические характеристики виртуального дискурса [Текст]. – Волгоград, 2009. – 515 с.

8 **Серебренников, Б. А.** Предисловие [Текст] // Роль человеческого фактора в языке: язык и картина мира. – М. : Наука, 1988. – 212 с.

9 **Карасик, И. В.** Языковой круг : личность, концепты, дискурс [Текст]. – Волгоград : Перемена, 2002. – 477 с.

10 **Почепцов, Г. Г.** Языковая ментальность: способы представления мира [Текст] // Вопросы языкознания. – 1990. – № 6. – С. 110–122.

11 **Брутян, Г. А.** Язык и картина мира [Текст] // НДВШ. Филосовские науки, 1973. – № 1. – С. 108–111.

12 **Апресян, Ю. Д.** Интегральное описание языка и системная лексикография: в 2 т. Т. 2. [Текст]. – М. : Языки русской культуры, 1995. – С. 348–349.

13 **Ченки, А.** Семантика в когнитивной лингвистике [Текст] // Фундаментальные направления современной американской лингвистики. – М. : МГУ, 1997. – С. 340–369.

14 **Касевич, В. Б.** Ударение и тон в языке и речевой деятельности [Текст]. – Ленинград : ЛГУ, 1990. – 99 с.

15 **Колшанский, Г. В.** Объективная картина мира в познании и языке [Текст]. – М. : Наука, 1990. – 108 с.

16 **Попова, З., Стернин, И. А.** Когнитивная лингвистика [Текст]. – М. : АСТ : Восток-Запад, 2010. – 314 с.

17 **Эмер, Ю. А.** Ценностная модель мира традиционного фольклора в жанровом воплощении [Текст]. – Вып. 297. – Томск, 2007. – С. 25.

18 **Карасик, В. И.** Культурные доминанты в языке [Текст] // Языковая личность : культурные концепты. Сб. научных трудов. – Волгоград–Архангельск : Перемена, 1996. – С. 3–16.

19 **Yergaliyeva, S. Zh., Uaikhanova, M. A., Omarov, N. R., Yergaliyev, K. S., Assanbayeva, E. B, Ualiyeva, R. M.** Linguistic Representation of Value Dominants in Virtual Space: The Example of Kazakh and English Materials [Text] // International Journal of Society, Culture & Language, No 11(3). 2023. – P. 87–96. – https://doi.org/10.22034/ijscl.2023.705702.

REFERENCES

1 **Balzhirova, T. Zh.** Internet kak sredstvo social'noj kommunikacii v uslovijah formirujushhegosja v Rossii informacionnogo obshhestva : avtoref. dis. … kand. sociol. nauk [The Internet as a means of social communication in the context of the emerging information society in Russia : author's abstract. diss. … candidate of sociological sciences] [Text]. – Ulan-Ude : Buryat State University, 2003. – 21 p.

2 **Rozin, V. M.** Sushhestvovanie, real'nost', virtual'naja real'nost' [Existence, reality, virtual reality] [Text] // The concept of virtual worlds and scientific knowledge / ed. I. A. Akchurin, S. N. Konyaev. – St. Petersburg : RHGI, 2000. – P. 56–74.

3 **Lutovinova, O. V.** Bazovye koncepty virtual'nogo diskursa. «Pol'zovatel'» [Basic concepts of virtual discourse. «User»] [Text] // Bulletin of the Leningrad State University named after A. S. Pushkin. – 2008. – No. 5 (19). – P. 26–36.

4 **Bagiyan, A. Yu., Arakelova A. R.** Konceptual'noe voploshhenie cennostej i anticennostej v nauchno-populjarnom diskurse sfery informacionnyh tehnologij kak sposob aktualizacii professional'noj aksiologicheskoj kartiny mira [Conceptual embodiment of values and antivalues in the popular science discourse of the information technology sphere as a way of updating the professional axiological picture of the world] [Text] // Scientific dialogue. – 2019. – No. 10. – P. 61–78.

5 **Spiridonova, T. A.** Ocenka v personal'nom internet-diskurse politicheskogo lidera strany kak otobrazhenie konfliktogennyh zon v sisteme cennostej (na

materiale Tvitter-soobshhenij prezidenta SShA Dzh. Bajdena) [Evaluation in the personal online discourse of the country's political leader as a reflection of conflict zones in the value system (based on the Twitter messages of US President J. Biden)] [Text] // Foreign languages in the context of intercultural communication. – No. 8. – Saratov, 2021. – P. 128–134.

6 **Gritsenko, L. M.** Precedentnyj tekst kak sredstvo formirovanija cennostnoj kartiny mira (na materiale chatov) [Precedent text as a means of forming a value picture of the world (based on chats)] [Text] // Language and Culture. – No. 1 (21). – Tomsk, 2013. – P. 16–23.

7 **Lutovinova, O. V.** Lingvokul'turologicheskie harakteristiki virtual'nogo diskursa [Linguistic and cultural characteristics of virtual discourse] [Text]. – Volgograd, 2009. – 515 p.

8 **Serebrennikov, B. A.** Predislovie [Preface] [Text] // The role of the human factor in language : Language and picture of the world. – Moscow : Nauka, 1988. – 212 p.

9 **Karasik, I. V.** Jazykovoj krug : lichnost', koncepty, diskurs [Language circle: personality, concepts, discourse] [Text]. – Volgograd : Peremena, 2002. – 477 p.

10 **Pocheptsov, G. G.** Jazykovaja mental'nost' : sposoby predstavlenija mira [Language mentality : ways of representing the world] [Text] // Questions of Linguistics. – 1990. – No. 6. – P. 110–122.

11 **Brutyan, G. A.** Jazyk i kartina mira [Language and picture of the world] [Text] // NDVSh. Philosophical sciences, 1973. – No. 1. – P. 108–111.

12 **Apresyan, Yu. D.** Integral'noe opisanie jazyka i sistemnaja leksikografija: v 2 t. V. 2 [Integral description of language and systemic lexicography: in 2 volumes. V. 2] [Text]. – Moscow : Languages of Russian Culture, 1995. – P. 348–349.

13 **Chenki, A.** Semantika v kognitivnoj lingvistike [Semantics in cognitive linguistics] [Text] // Fundamental directions of modern American linguistics. – Moscow : Moscow State University, 1997. – P. 340–369.

14 **Kasevich, V. B.** Udarenie i ton v jazyke i rechevoj dejatel'nosti [Stress and tone in language and speech activity] [Text]. – Leningrad : Leningrad State University, 1990. – 99 p.

15 **Kolshansky, G. V.** Obektivnaja kartina mira v poznanii i jazyke [Objective picture of the world in cognition and language] [Text]. – Moscow : Nauka, 1990. – 108 p.

16 **Popova, Z., Sternin, I. A.** Kognitivnaja lingvistika [Cognitive linguistics] [Text]. – Moscow : ACT: Vostok-Zapad, 2010. – 314 p.

17 **Emer, Yu. A.** Cennostnaja model' mira tradicionnogo fol'klora v zhanrovom voploshhenii [Value model of the world of traditional folklore in genre embodiment] [Text]. – Issue 297. – Tomsk, 2007. – P. 25–32.

18 **Karasik, V. I.** Kul'turnye dominanty v jazyke [Cultural dominants in language] [Text] // Linguistic personality : cultural concepts. Collection of scientific papers. – Volgograd-Arkhangelsk : Peremena, 1996. – P. 3–16.

19 **Yergaliyeva, S. Zh., Uaikhanova, M. A., Omarov, N. R., Yergaliyev, K. S., Assanbayeva, E. B, Ualiyeva, R. M.** Linguistic Representation of Value Dominants in Virtual Space : The Example of Kazakh and English Materials [Text] // International Journal of Society, Culture & Language. – No 11(3). – 2023. – P. 87–96. – https://doi.org/10.22034/ijscl.2023.705702.

30.07.26 ж. баспаға түсті.
30.07.26 ж. түзетулерімен түсті.
10.08.26 ж. басып шығаруға қабылданды.

**А. Ж. Анесова[1], Т. К. Садыгул[2], А. К. Сулейменова[3]*
[1,2]Торайгыров университет,
Республика Казахстан, г. Павлодар;
[3]Павлодарский педагогический университет имени Ә. Марғұлан,
Республика Казахстан, г. Павлодар.
Поступило в редакцию 30.07.26.
Поступило с исправлениями 30.07.26.
Принято в печать 10.08.26.

ЦЕННОСТНАЯ ЯЗЫКОВАЯ КАРТИНА МИРА ЦИФРОВОГО ДИСКУРСА: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

В статье рассматривается ценностная языковая картина мира цифрового дискурса с теоретико-методологических позиций. Описываются особенности формирования социальных, культурных и национальных ценностей в условиях цифровой коммуникации. Цель исследования заключается в теоретико-методологическом осмыслении ценностной языковой картины мира цифрового дискурса, определении ее научных оснований, систематизации структурных особенностей и механизмов формирования, а также выявлении специфики функционирования в пространстве цифровой коммуникации. Теоретико-методологический анализ, основанный на аксиологическом подходе, теории цифрового дискурса и изучении их взаимосвязи, позволяет определить основные направления научных исследований языковой картины мира. Особое внимание уделяется трансформации традиционных ценностных ориентиров в цифровом

дискурсе, роли языка в формировании и репрезентации ценностных смыслов в интернет-коммуникации.

Для раскрытия специфики цифрового дискурса как пространства формирования новых коммуникативных практик и механизмов смыслообразования использованы научные концепции отечественных и зарубежных исследователей. Проанализированы когнитивный, лингвокультурологический, дискурсивный и аксиологический подходы, определяющие комплексное исследование особенностей функционирования ценностной языковой картины мира.

Результаты исследования позволяют обобщить существующие теоретические представления о ценностной языковой картине мира цифрового дискурса. Полученные выводы могут быть использованы в дальнейших исследованиях в области цифровой лингвистики, медиалингвистики, дискурс-анализа, лингвокультурологии и аксиологической лингвистики.

Ключевые слова: цифровой дискурс, языковая картина мира, интернет, теоретико-методологический анализ, аксиология.

**A. Zh. Anesova[1], T. K. Sadygul[2], A. K. Suleimenova[3]*
[1,2]Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar;
[3]A. Margulan Pavlodar Pedagogical University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar.
Received 30.07.26.
Received in revised form 30.07.26.
Accepted for publication 10.08.26.

THE VALUE-BASED LINGUISTIC WORLDVIEW OF DIGITAL DISCOURSE: A THEORETICAL AND METHODOLOGICAL ANALYSIS

The article examines the value-based linguistic worldview of digital discourse from theoretical and methodological perspectives. It describes the formation of social, cultural, and national values within the context of digital communication. The aim of the study is to provide a theoretical and methodological understanding of the value-based linguistic worldview of digital discourse, identify its scientific foundations, systematize its structural characteristics and mechanisms of formation, and determine the specific features of its functioning in the space of digital communication. The theoretical and methodological analysis, grounded in the axiological

approach, digital discourse theory, and the interrelationship between these domains, identifies the principal directions of research on the linguistic worldview. Particular attention is paid to the transformation of traditional value orientations in digital discourse and to the role of language in constructing and representing value meanings in Internet communication.

To reveal the specific nature of digital discourse as a space for the emergence of new communicative practices and meaning-making mechanisms, the study draws upon the theoretical concepts developed by both domestic and international scholars. Cognitive, linguocultural, discourse-analytical, and axiological approaches are examined to provide a comprehensive understanding of the functioning of the value-based linguistic worldview.

The findings of the study make it possible to generalize the existing theoretical understanding of the value-based linguistic worldview of digital discourse. The conclusions may be applied in further research in the fields of digital linguistics, media linguistics, discourse analysis, linguocultural studies, and axiological linguistics.

Keywords: digital discourse, value-based linguistic worldview, internet, theoretical and methodological analysis, axiology.

SRSTI 16.21.27

https://doi.org/10.48081/BTOUPh3.2026/115-129

K. A. Ashinova[1], B. T. Sydykova[2],
G. A. Orynkhanova[3], M. K. Murzagaliyevà[4]
[1,2]Astana International University,
Republic of Kazakhstan, Astana;
[3]Kazakh National Teacher Training University,
Republic of Kazakhstan, Almaty;
[4]Al-Farabi Kazakh National University,
Republic of Kazakhstan, Almaty
[1]ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6938-2092
[2]ORCID: https://orcid.org/0009-0009-3215-9052
[3]ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1864-1802
[4]ORCID: https://orcid.org/0009-0004-3595-6229
*e-mail: kunipa_almaty@mail.ru

LEXICAL FEATURES OF MODAL WORDS

The aim of this research is to develop a comprehensive and in-depth understanding of the modal phenomenon by exploring the commonalities, interrelations, and distinctions among lexical, grammatical, and modal meanings. This study seeks to examine the origins and historical development of modal words in the language and to identify their lexical features through systematic and targeted analysis. This is especially pertinent in Kazakh, where a number of elements currently classified as modal words are in fact borrowed concepts or lexemes that have shifted from other word classes over the course of linguistic development.

The findings of this research delineate a more precise theoretical distinction between modality and predicativity in Kazakh and related Turkic languages, demonstrating the function of modal words as mediators between the speaker's evaluative stance and the predicate structure of the sentence. The paper details how prosodic and intonational characteristics signal modality, highlighting how they work in tandem with lexical and grammatical markers to create particular modal meanings. Methodologically, the research employed qualitative, descriptive-analytical, and comparative approaches.

Keywords: modality, predicativity, grammaticalization, conception, lexical-grammatical value.

Introduction

The development of an etymological framework for core modal words entailed mapping their grammaticalization pathways into modal auxiliaries or particles and tracing their origins, whether they are native, borrowed, or resulting from cross-category shifts. To minimize discrepancies in existing modal word inventories, practical classification tools, including lists, charts, and paradigms, were designed to differentiate purely modal meanings from expressive-emotive ones. An etymology map of basic modal words was created, displaying their grammaticalization pathways into modal auxiliaries or particles as well as their origins (native, borrowed, or cross-category shifts). Current inconsistencies in modal word inventories are lessened by the use of useful categorization tools (lists, charts, or paradigms) for differentiating between expressive-emotive meanings and simply modal meanings.

The distinction between these two phenomena becomes clearer when predicativity is viewed as a logical-syntactic category at the level of language, whereas modality is regarded as a communicative-syntactic category at the level of speech. In essence, all forms of predicativity are directly tied to language, while the various manifestations of modality are associated with speech. Modal words are usually used in close connection with all ways of expressing modality, such as phonological (intonation), morphological (verb moods and their analytical forms), and syntactic (different types of sentences). Certain modal verbs are never modified; word-forming and word-changing affixes are not accepted. Modal words were divided into distinct word classes during the long-term lexical-grammatical development process, much like all other auxiliary word classes (this is an ongoing process) [1, p. 2911]. Previous research has shown that many lexical verbs occur with all three categories of modals and semi-modals, while some lexical verbs co-occur with modals and semi-modals from two categories, and others combine with those from only one category [2].

Modality manifests itself primarily at the level of the sentence, which constitutes one of the fundamental categories of language. It is expressed most vividly and diversely through intonation and further conveyed by the meanings and nuances realized in the synthetic and analytical moods of the verb. Modality also appears in combinations of the infinitive with verbs or nouns, as well as in modal-adjectival elements of the sentence. In this sense, modality represents an entire system of grammatical meanings that operates across different levels of language and speech.

Within linguistic research, modality is often classified into objective and subjective types. Objective modality is most frequently expressed through verb moods, whose high degree of grammaticalization parallels the function of inflectional formants in language. Subjective modality, by contrast, is typically

realized through auxiliary words. Thus, the expression of the relationship between the propositional content of a sentence and reality constitutes objective modality, while the expression of the speaker's attitude toward that content constitutes subjective modality. For instance, "Winter comes early there" illustrates objective modality, whereas "It seems that winter comes early there" exemplifies subjective modality [3, p. 96]. The embedded verb in the scope of the modal plays an important role in determining modal sense [4, p. 49].

In a number of Turkic languages, modal words are classified primarily within the group of auxiliary words, serving to indicate the speaker's attitude toward the relationship between the expressed thought and reality. The criteria for identifying and developing modal words as a distinct lexical-semantic and grammatical category vary across languages. In most Turkic languages, their emergence as an independent class of auxiliary words is associated with the rapid development of the written literary tradition. Nevertheless, the modality and nature of modal words, particularly in these languages, remain insufficiently examined, and as a result the number of lexemes included in this category currently varies.

Modal words and modal phrases lack substantive (nominative) semantics; their meaning is intrinsically linked to the grammatical category of modality. In this respect, modal words and verbal moods represent parallel linguistic phenomena. This parallelism stems from the fact that mood itself functions as a morphological device for expressing the speaker's subjective evaluation of the truth or falsity of an action, that is, the modality of the sentence. More specifically, the category of mood encodes the speaker's conception of the relationship between an action and its actor. Modal meanings such as desire, foresight, obligation, and confidence may be conveyed not only by individual words but also by verbal moods and certain affixal verb forms. This observation suggests that moods and modality are broadly comparable in their lexical and grammatical meanings. The existence of moods with obligatory, potential, and presumptive meanings in several Turkic languages further supports this interpretation. Turkic linguistic terminology is characterized by a combination of systematic and hybrid methods, which in turn create challenges and opportunities for research and terminology-making practices and make the integration of interdisciplinary theory inevitable in teaching activity [5, p. 40].

In Kazakh, alongside purely modal words, whose lexical meaning is exclusively modal, there are also lexemes that combine an independent lexical meaning with a modal function. Modal words in both languages typically operate in close association with all means of expressing modality: phonological (intonation), morphological (verbal moods and their analytic forms), and syntactic (various sentence types). Many of these items display a fixed external form, remaining invariable and resistant to both derivation and inflection. Like other classes of auxiliary words, modal words emerged as independent categories through

a protracted process of lexical and grammatical development, a process that remains ongoing. The scope of the notion referred to as modality is rather broad and finds expression in many areas of the language besides mood, as several different lexical categories can express modality [6, p. 73].

Modal words may also develop from the predicate of a subordinate clause that has lost both its substantive meaning and its function as a predicate in dialogue. Modal phrases, in turn, arise through the formation and consolidation of such modal words. Frequently, modal phrases originate from the contraction of conditional clauses, as well as from the reduction of interjections and adverbial clauses. For example: “It seems like dogs are barking”, “It seems like someone has arrived”, “It seems like the medicine has been taken”. In Kazakh, the term “modal” can thus be understood as deriving from the contraction of adverbial clauses, literally signifying “according to the form of the word” [3, p. 8].

The modal words “of course”, “probably”, “perhaps”, and “possibly” mean that the speaker does not guarantee accuracy of the utterance, since he interprets the state of things as known, taken for granted, and considered as facts or hypotheses [7]. “… modals that express that a judgment is possible are weaker in modal strength than those that express that a situation is necessary. For example, in epistemic modality, the modal yi xu (in Chinese) “maybe” indicates the speaker’s speculation that something might happen, whereas the modal yiding (in Chinese) “certainly” conveys the speaker’s certainty for something to take place. In Chinese yiding thus has stronger modal strength than yi xu (in Chinese). [8, p. 87]. The epistemic modals suggest low confidence and lack of certainty, thus indicating less likelihood of insecurity of findings on the one hand and reliability and validity of them on the other. Second, the use of epistemic modal verbs makes readers wary of the fact that other limitations, besides those mentioned within the move, could have certain contributions in collecting the data and finally reaching the results of the study [9, p. 236].

Materials and Methods

One of the most characteristic features of the evolution of the grammatical structure of written languages is the development of devices for expressing modality. Since modality is regarded as a type of grammatical meaning, its analysis must focus on specifically grammatical means, such as affixes, function words, and syntactic constructions. Lexical (nominative) words, even when their semantics contain marked modal connotations, cannot be classified as means of expressing modality, because within a modal semantic context they remain at the lexical level as independent notional items. Only within specific contextual frameworks can such words function as functional-modal units. This underscores that linguistic modality is, in essence, a grammatical phenomenon. Consequently, phonetic-intonational, affixal, lexical-grammatical (function words), syntactic,

and other specialized grammatical mechanisms are employed to indicate the speaker’s stance toward the message being conveyed. In this way, certain lexemes with independent meanings may acquire modal value in speech, and this property gradually becomes associated with those words.

A range of grammaticalized phrases with modal meanings belong to the class of modal words, which comprises not only individual lexemes but also compound formations. As an auxiliary word class, they constitute a particularly rich means of expressing linguistic modality. It is essential, however, not to conflate the general categorical meaning of a word class with the lexical semantics of individual words. The general categorical meaning represents the primary and fundamental criterion by which word classes are differentiated and their boundaries defined. In some languages, the sole basis for classifying modal words as an auxiliary word class lies precisely in this general categorical meaning, the speaker’s attitude toward the proposition conveyed in the sentence. More broadly, the recognition and identification of any word class should be guided first and foremost by its categorical meaning. Similarly, grammaticalization goes through a very similar process. A lexical element begins to experience certain changes and go through various processes until the element is grammaticalized. Once grammaticalized, it can even go further until it is more grammaticalized [10, p. 217].

The study of auxiliary words is intrinsically linked to the problem of grammaticalization and the process by which fully fledged independent words acquire grammatical functions. As analyticity develops and syntax becomes more refined in both inflectional and agglutinative languages, various groups of auxiliary words are continually enriched and gradually differentiated. Only those words that have shed their substantive (nominative) meaning and acquired modal semantics can serve as specific lexical means of expressing grammatical (modal) meaning. Modal words, as a distinct class, emerge precisely from such items, arising through the gradual grammaticalization of previously independent words. For this reason, the process of grammaticalization is regarded as one of the central issues in linguistic theory. Pure modal words possess only modal meaning; accordingly, the lexical-grammatical category of modal words is typically constituted as a subclass of auxiliary words.

Modal words also encompass individual forms of fully fledged independent words, as well as words and phrases functioning as adverbial constituents of a sentence that have broken away from their substantive meaning. In this respect, the phenomenon of syntactic adverbiality may be regarded as one of the principal sources of the formation of modal words. Similar efforts to delineate a group of modal words are evident in the grammatical descriptions of other languages. For instance, within the Russian grammatical tradition there exists a theory concerning the grammaticalization of adverbial-modal formations and their transformation

into modal words. The view that syntactic adverbiality constitutes the primary source for the formation of a modal-word group rests on a widely acknowledged theoretical principle articulated by V. V. Vinogradov: "Morphological forms are established syntactic forms. There is nothing in morphology that is not or was not present in syntax and vocabulary. The history of morphological elements and categories is the history of the blurring of syntactic boundaries, the history of the transformation of syntactic types into morphological ones" [11, p. 41].

The semantics of modal words lack nominative reference and are therefore indeterminate, exhibiting what might be termed "perceptible lexicality". Like other functional items, their dictionary meaning corresponds precisely to their grammatical meaning; at the grammatical level, this meaning is specifically modal. In this way, the lexical-grammatical value of modal words primarily serves to indicate the speaker's perspective on the proposition conveyed and the relationship between truth and reality. Many modal phrases likewise lack substantive reference, their semantics coinciding with the grammatical meaning of the modality they express. In this respect, modal words function as auxiliary items, comparable in origin to nouns, verbs, and adverbs, but distinguished by their fixed, non-personal meaning and by their role in expressing the speaker's attitude toward the truth of the utterance.

In general, modal words resemble verbal moods in their generalized lexical and grammatical meaning, which explains why these two mechanisms of expressing modality are closely interconnected in speech. In Kazakh, some modal words function as adverbial clauses; however, they should not be conflated with subordinate clauses, as the two constitute distinct categories. Modal words form a morphological category, a class of function words, whereas subordinate clauses are a purely syntactic category and are not subject to grammaticalization. Modal words may consist of either auxiliary items or fully independent lexemes employed as adverbial clauses.

Results and Discussion

A detailed examination of the theoretical positions and empirical findings in contemporary research on linguistic modality indicates that certain modern Turkic languages primarily employ specific mechanisms for the formation of modal words and modal phrases.

Within the category of pure modal and nominal modal words, as well as modal phrases, certain lexemes have become fully stabilized in their dependent forms and acquired a fixed modal function. Many of these have developed through unsafe constructions. A decisive factor in the formation and development of this group is the absence of a third-person dependent conjunction in certain lexemes, which contributes to brevity, functional efficiency, and a degree of abstractness in their original substantive meaning. This represents the most productive method

for the formation of modal words in Kazakh and in several other Turkic languages. Modal words may also emerge through the loss of substantive meaning and the defining function of certain adverbs and nouns when used in an adverbial capacity. In some cases, modal words are formed from the predicate of a subordinate clause that has lost its original predicate function. Additionally, modal words can arise through the omission of one component of a modal phrase, resulting in a condensed, grammatically functional form. The predicate, by contrast, provides the grammatical organization of speech units. They can be used to form modal predicates. A modal predicate includes a modal auxiliary and the main verb [12, p. 189].

In general, each Turkic language employs quantitatively distinct methods for the formation of modal words, which are closely linked to the morphological form and structural characteristics of the language. Nevertheless, both the formation of modal words and the determination of their etymology represent complex topics that require specialized historical and comparative investigation. For some modal words derived from nouns and verbs, their etymology is relatively transparent, as these words have retained a clear connection to their roots or etymons and independent lexemes with autonomous meaning. The etymology of modal phrases similarly presents few difficulties. However, certain modal words exhibit unclear morphological composition, origin, and structure, and the nature of these lexemes can only be elucidated through in-depth scientific analysis and historical-comparative research.

The group of modal words in the languages of the Turkic peoples of Central Asia exhibits certain peculiarities compared to other Turkic languages. This distinction arises partly because some of the modal words currently in use in these languages are borrowings from Arabo-Iranian languages. Nevertheless, it would be erroneous to assume that these languages lack native modal words. In contrast, the languages of the Turkic peoples of Siberia contain virtually no such native inclusions, and they possess very few, if any, modal words borrowed from Russian in a fully integrated form.

The general pathways and mechanisms of modal-word formation indicate that these items are auxiliary lexemes that emerged through grammaticalization during the gradual development and refinement of oral communication.

This study elucidates the relationship between modality and predicativity in Kazakh, demonstrating how modal words simultaneously encode the speaker's evaluative stance and interact with predicate structure. It establishes a typology distinguishing objective and subjective modality, documents the structural patterns of modal predicates (modal auxiliary + main verb), and highlights the role of prosodic features such as intonation in shaping modal meaning. These results provide a clearer theoretical basis and practical classification tools for differentiating purely modal and expressive-emotive meanings, thereby reducing

inconsistencies in current modal lists and facilitating a more systematic description of modality in Turkic languages.

A distinctive syntactic property of modal words is that, even when used in dialogue as individual lexemes, their external form and intonation can function as complete sentences. Such syntactic modal words do not enter into regular grammatical relationships with other sentence constituents and do not participate in phrase formation.

In Kazakh, modal words function as auxiliary elements, imparting a modal nuance either to individual sentence constituents or to the meaning of the entire sentence. They may appear as isolated adverbial clauses or, in dialogic contexts, as words embedded within sentences. Like other auxiliary word classes, modal words gradually diverged from their original lexical meanings over an extended process of lexical and grammatical development, ultimately emerging as fully independent word classes. Their emergence was largely shaped by the continual subordination of specific lexical elements within sentences.

This perspective, referred to as the "syntactic-genetic" approach by A. A. Shakhmatov, is highly applicable to the origins of modal words in Kazakh and other Turkic languages [13]. Depending on their subordinate position within a phrase or sentence, individual words or phrases gradually detach from their substantive or conceptual meanings and from their typical syntactic relations, eventually developing into modal words or modal phrases. Over the course of this historical process, some modal words and phrases become entirely "frozen" in a particular morphological form, fully separating from the functional categories of other word classes and functioning exclusively with their modal meaning. Others retain a formal connection to their original word classes and syntactic roles; in context, they may simultaneously convey both the modal meaning and the function of a specific sentence constituent. Modal words are used in syntax generally as intermediate words and sometimes in word-sentence tasks [14, p. 73]. Given these characteristics of their origin, some researchers classify modal words, based on genetic principles, into four groups: words that have completely separated from other classes and become "black" words, modal nouns, modal adverbs, and modal verbs.

As noted, modal words lack specific substantive or conceptual semantics; their meaning generally corresponds to the grammatical category of modality. For this reason, they are classified as auxiliary words. More broadly, the emergence of auxiliary words reflects a long-term developmental process in the evolution of grammatical structures, a process that began in the earliest stages of human language and continues, to some extent, to the present. In this sense, auxiliary words represent a form of ancient linguistic heritage. Modality, in particular, is considered one of the oldest grammatical phenomena, arising from and sustaining

human interaction and communication, and remains one of the most productive sources of linguistic development. "… a descriptive approach is used to highlight similarities and differences in the use of … modal verbs, providing a comprehensive understanding of language dynamics" [15, 79]. Modals have got the semantic duty of full verbs, despite the surface structure differences in many features with full verbs. The verb phrase, indeed, is always colored with added meaning when a modal exists in the sentence [16, p. 6].

Modal words of nominal types in the Kazakh language have meanings of obligation, assumption, probability, categorical approval, and confirmation (recognition or agreement) [17, p. 734].

Sentence modality also exhibits significant overlap with other semantic domains, particularly expressive and emotive meaning. In many contexts, modal, expressive and emotive functions are intertwined, which makes it difficult to draw strict boundaries between them. Consequently, scholars disagree not only on the total number of modal words in the language but also on their overall inventory and classification. This ongoing debate reflects the inherent challenge of distinguishing clearly between objective and subjective modalities on the one hand and between purely modal meanings and expressive and emotive meanings on the other.

Conclusion

This conclusion, based on the analysis and synthesis of linguistic data, is applicable to various languages and is fundamental not only for understanding the nature of modal words but also for examining the broader phenomenon of linguistic modality. When a modal word is formed by grammaticalizing a completely independent lexeme, it functions exclusively as an auxiliary element with a purely grammatical meaning. Consequently, modal words, regardless of the language in which they acquire the status of an independent word class, invariably belong to the class of auxiliary words. This confirms the central notion that modality is a multifaceted grammatical phenomenon, expressed through entire word classes, as well as various other grammatical devices. From this perspective, modality can reasonably be considered a distinct category of grammatical meaning. Furthermore, various phenomena in the surrounding world, diverse modes of existence, and the behaviors and actions of particular entities are typically not conveyed in a sentence as mere factual statements. Rather, speakers tend to embed their evaluative stance within the utterance, specifically, their perception of the extent to which the propositional content corresponds to reality. In linguistic theory, predicativity investigates the relationship between a sentence's content and extralinguistic reality, while modality conceptualizes the speaker's evaluative attitude toward that relationship and their subjective assessment of its validity or character.

In linguistic theory, sentence modality is generally approached from two complementary perspectives: objective modality and subjective modality. Objective

modality refers to the degree of correspondence between the propositional content of a sentence and extralinguistic reality. It is closely connected with the grammatical category of the predicate and, more broadly, with the phenomenon of sentence predicativity. By contrast, subjective modality represents the speaker's evaluation of this relationship, and their stance on how the sentence content relates to reality. Whereas objective modality is typically encoded by verbal mood forms (e.g., indicative, imperative, conditional), subjective modality is expressed primarily through individual lexical items, modal particles, or adverbs.

This evidence supports the conclusion that the emergence and development of various types of grammatical and modal meaning should be interpreted in evolutionary terms. Modality itself is a product of the communicative function of language, which explains the proliferation of diverse morphological devices for expressing it. Foremost among these is the category of mood, whose abstract and compact modal content makes it the most highly grammaticalized of all such categories. Accordingly, linguistic modality is manifested at every level of grammar, from phonetics through to syntax.

REFERENCES

1 **Ashinova, K. A.** Modal Words in Modal Function [Текст] // Kurdish Studies. – 2024. – Vol. 12.– No. 2. – P. 2911. [Electronic resource]. – https://kurdishstudies.net/menuscript/index.php/KS/article/view/2394

2 **Gajšt, N.** English Modal Verbs in Modal Verb Phrase Structures and Lexical Associations of Modality in "Standard Terms and Conditions of Sale" [Текст] // Journal for Foreign Languages. – 2012. – Vol. 4. – No. 1–2. – P. 243–260. – https://doi.org/10.4312/vestnik.4.243-260

3 **Жаппейісов, Е.** Модальные слова в современном казахском языке [Текст]. – Алматы : Гылым 1958. – 182 с.

4 **Zhou, M.** Semantically Enriched Models for Modal Sense Classification [Текст]. – 2015. [Electronic resource]. – https://aclanthology.org/W15-2705.pdf.

5 **Sarbalina, A.** Systematization of the Teaching of the Turkic Languages in Higher Education [Текст] // Novitas-ROYAL. – 2024. – Vol. 18. – No. 1. – P. 37-47. – https://doi.org/10.5281/zenodo.10986647.

6 **Vjosa, H.** Are Modal Verbs a Lexical Characteristic of Legal Terminology? [Текст] // Xlinguae. – 2023. – Vol. 16. – No. 1. – ISSN 1337-8384, eISSN 2453-711X.

7 **Habaleva, L.** Modality Means in the Modern English Language [Текст]. – 2019. [Electronic resource]. – https://www.europeanproceedings.com/article/10.15405

8 **Chung, Y.** Modality and Modal Sense Representation in E-HowNet [Text]. – 2007. – P. 138. [Electronic resource]. – https://share.google/xQhVVE6W148wQOKKa.

9 **Nejad, A.** Modality in the Moves of the Discussion Section of Research Articles [Text] // Indonesian Journal of Applied Linguistics. – 2023. – Vol. 13. – No. 1. – P. 229–242. [Elrctronic resource]. – https://www.researchgate.net/publication/371727763.

10 **Véliz, C.** Grammaticalization: The Development of Some English Modal Auxiliaries [Text] // Literatura y Lingüística. – 2007. – No. 18. – P. 216–218.

11 **Виноградов, В.** О категории модальности и модальных словах в русском языке [Текст] // Труды института русского языка. – 1950. - Т. II. – С. 41.

12 **Szymański, L.** Predicate Structure and the Semantics of the English Modal Verb "Should" [Текст] // Bulletin de la Société Polonaise de Linguistique. – 2020. – Fasc. LXXVI. – P. 375.

13 **Шахматов, А.** Жизнь, творчество, научное наследие: сборник статей к 150-летию со дня рождения ученого [Текст]. – Санкт-Петербург : Нестор-История 2015. – 1037 с.

14 **Demirdağ, E.** Specific Features of Modal Words and Their Functions in the Word System as Modality Markers in Azerbaijani Turkish [Text]. – 2021. – No. 51. – P. 61–80. [Electronic resource]. – https://tdkturkdunyasi.gov.tr/ozet/866/eng.

15 **Stella, A. A.** Contrastive Analysis of Modal Usage of "Can" in English, French and Swahili [Text] // Journal of Studies in Language, Culture, and Society (JSLCS) – 2024. – Vol. 7. – No. 1. – P. 74–84. [Elrctronic resource]. – https://hal-04647197v2.

16 **Saleem, H.** Morphological and Syntactic Features of the Modal Verbs in English [Text]. – 2024. – P. 6. [Electronic resource]. – https://iasj.rdd.edu.iq/2024/12/09.

17 **Ashinova, K.** Problems of Modality in Turkic and Kazakh Languages [Text] // Media Watch. – 2020. – Vol. 11. – No. 4. – P. 728–735. – https://doi.org/10.15655/mw/2020/v11i4/204631.

REFERENCES

1 **Ashinova, K. A.** Modal Words in Modal Function [Text] // Kurdish Studies. – 2024. – Vol. 12. – No. 2. – P. 2911. [Electronic resource]. – https://kurdishstudies.net/menuscript/index.php/KS/article/view/2394.

2 **Gajšt, N.** English Modal Verbs in Modal Verb Phrase Structures and Lexical Associations of Modality in "Standard Terms and Conditions of Sale" [Text] // Journal for Foreign Languages. – 2012. – Vol. 4 – No. 1–2. – P. 243–260. – https://doi.org/10.4312/vestnik.4.243-260.

3 **Zhanpeyisov, E.** Modalnye slova v sovremennom kazakhskom yazyke [Modal Words in the Modern Kazakh Language] [Text]. – Almaty : Gylym 1958. – 182 p.

4 **Zhou, M.** Semantically Enriched Models for Modal Sense Classification [Text]. – 2015. [Electronic resource]. – https://aclanthology.org/W15-2705.pdf.

5 **Sarbalina, A.** Systematization of the Teaching of the Turkic Languages in Higher Education [Text] // Novitas-ROYAL. – 2024. – Vol. 18 – No. 1. – P. 37–47. – https://doi.org/10.5281/zenodo.10986647.

6 **Vjosa, H.** Are Modal Verbs a Lexical Characteristic of Legal Terminology? [Text]. // Xlinguae. – 2023. – Vol. 16. – No. 1. – ISSN 1337-8384, eISSN 2453-711X.

7 **Habaleva, L.** Modality Means in the Modern English Language [Text]. – 2019. [Electronic resource]. – https://www.europeanproceedings.com/article/10.15405

8 **Chung, Y.** Modality and Modal Sense Representation in E-HowNet [Text]. – 2007. – P. 138. [Electronic resource]. – https://share.google/xQhVVE6W148wQOKKa.

9 **Nejad, A.** Modality in the Moves of the Discussion Section of Research Articles [Text] // Indonesian Journal of Applied Linguistics. – 2023. – Vol. 13. – No. 1. – P. 229–242. [Electronc resource]. – https://www.researchgate.net/publication/371727763.

10 **Véliz, C.** Grammaticalization: The Development of Some English Modal Auxiliaries [Text] // Literatura y Lingüística. – 2007. – No. 18. – P. 216–218.

11 **Vinogradov, V.** O kategorii modalnosti i modalnykh slovakh v russkom yazyke [On the Category of Modality and Modal Words in Russian] [Text] // Proceedings of the Institute of Russian Language. – 1950. – Vol. II. – P. 41.

12 **Szymański, L.** Predicate Structure and the Semantics of the English Modal Verb “Should” [Text] // Bulletin de la Société Polonaise de Linguistique. – 2020. –Fasc. LXXVI. – P. 375.

13 **Shakhmatov, A.** Zhizn’, tvorchestvo, nauchnoe nasledie: sbornik statei k 150-letiyu so dnya rozhdeniya uchenogo [Life, Work, and Scientific Legacy: A Collection of Articles for the 150th Anniversary of the Scientist’s Birth] [Text]. – St. Petersburg : Nestor-Istoriya 2015. – 1037 p.

14 **Demirdağ, E.** Specific Features of Modal Words and Their Functions in the Word System as Modality Markers in Azerbaijani Turkish. [Text]. – 2021. – No. 51. – P. 61–80. [Electronic resource]. – https://tdkturkdunyasi.gov.tr/ozet/866/eng.

15 **Stella, A. A.** Contrastive Analysis of Modal Usage of “Can” in English, French and Swahili [Text]. // Journal of Studies in Language, Culture, and Society (JSLCS) –2024. – Vol. 7. – No. 1. – P. 74–84. [Electronic resource]. – https://hal-04647197v2.

16 **Saleem, H.** Morphological and Syntactic Features of the Modal Verbs in English [Text]. – 2024. – P. 6. [Electronic resource]. – https://iasj.rdd.edu.iq/2024/12/09.

17 **Ashinova, K.** Problems of Modality in Turkic and Kazakh Languages [Text] // Media Watch. – 2020. – Vol. 11. – No. 4. – P. 728–735. – https://doi.org/10.15655/mw/2020/v11i4/204631.

Received 19.10.25.
Received in revised form 27.02.26.
Accepted for publication 10.08.26.

**К. А. Ашинова[1], Б. Т. Сыдықова[2], Ғ. А. Орынханова[3], М. К. Мурзагалиева[4]*
[1,2]Астана халықаралық университеті,
Қазақстан Республикасы, Астана қ.;
[3]Қазақ Ұлттық қыздар педагогикалық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.;
[4]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
19.10.25 ж. баспаға түсті.
27.02.26 ж. түзетулерімен түсті.
10.08.26 ж. басып шығаруға қабылданды.

МОДАЛДЫ СӨЗДЕРДІҢ ЛЕКСИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Бұл зерттеу жұмысының мақсаты – тілдегі модаль сөздердің шығу тегі мен тарихи дамуын зерттей отырып, олардың лексикалық ерекшеліктерін мақсатты талдау арқылы анықтау, модальдық құбылысты, нақтырақ айтқанда лексикалық, грамматикалық және модальдық мағыналардың ортақ белгілерін, байланыстары мен айырмашылықтарын жан-жақты және егжей-тегжейлі түсінуге қол жеткізу. Бұл, әсіресе, қазіргі таңда модаль сөздер қатарына жатқызылған элементтер қатары шын мәнінде тілдік даму барысында басқа сөз таптарынан ауысқан немесе қабылданған ұғымдар немесе лексемалар болып табылатын қазақ тіліне қатысты. Сонымен қатар, қоршаған дүниенің әртүрлі құбылыстары, өмір сүрудің әртүрлі тәсілдері, сондай-ақ жеке тұлғалардың мінез-құлқы мен іс-әрекеттері әдетте қарапайым фактілік мәлімдемелер ретінде сөйлемде берілмейді.

Зерттеу нәтижелері қазақ және туыстас түркі тілдеріндегі модальдық пен предикативтіліктің теориялық айырмашылығын айқынырақ көрсетіп, модаль сөздердің сөйлеушінің, бағалаушы позициясын сөйлемнің предикаттық құрылымымен байланыстыратынын көрсетті. Бұл мақалада просодикалық және

интонациялық сипаттамалар модальділікке қалай сигнал беретінін егжей-тегжейлі түсіндіреді, олардың белгілі бір модальдық мағыналарды жасау үшін лексикалық және грамматикалық маркерлермен қалай жұмыс істейтінін көрсетеді. Зерттеуде сапалық, сипаттамалық-аналитикалық және салыстырмалы әдістер қолданылды.

Кілтті сөздер: модальділік, предикативтілік, грамматикаландыру, концепт, лексика-грамматикалық мағына.

**К. А. Ашинова[1], Б. Т. Сыдыкова[2], Г. А. Орынханова[3], М. К. Мурзагалиева[4]*
[1,2]Международный университет Астана,
Республика Казахстан, г. Астана;
[3]Казахский национальный женский педагогический университет,
Республика Казахстан, г. Алматы;
[4]Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Республика Казахстан, г. Алматы.
Поступило в редакцию 19.10.25.
Поступило с исправлениями 27.02.26.
Принято в печать 10.08.26.

ЛЕКСИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ МОДАЛЬНЫХ СЛОВ

Цель данного исследования – достичь всестороннего и детального понимания модального феномена, в частности, общих черт, взаимосвязей и различий между лексическими, грамматическими и модальными значениями, путём изучения происхождения и исторического развития модальных слов в языке, а также выявления их лексических особенностей посредством целенаправленного анализа. Это особенно актуально для казахского языка, где ряд элементов, в настоящее время классифицируемых как модальные слова, на самом деле являются заимствованными понятиями или лексемами, перешедшими из других классов слов в ходе языкового развития. Более того, различные явления окружающего мира, различные способы существования, а также поведение и действия отдельных сущностей, как правило, не передаются в предложении как простые фактологические утверждения.

Результаты исследования показали, что было установлено более чёткое теоретическое различие между модальностью и предикативностью в казахском и родственных тюркских языках, показывающее, как именно модальные слова связывают оценочную

позицию говорящего с предикатной структурой предложения. В статье подробно описывается, как просодические и интонационные характеристики сигнализируют о модальности, а также то, как они работают в тандеме с лексическими и грамматическими маркерами для создания определенных модальных значений. В исследовании использовались качественные, описательно-аналитические и сопоставительные методы.

Ключевые слова: модальность, предикативность, грамматикализация, концепт, лексико-грамматическое значение.

ҒТАМР 17.82

https://doi.org/10.48081/BTOUPh3.2026/130-142

***Қ. Е. Әбдісәмет[1], Л. А. Мекебаева[2]**

[1,2]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
[1]ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8871-0706
[2]ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5543-9676
*e-mail: karakoz_24-98@mail.ru

Б. СОҚПАҚБАЕВТЫҢ «МЕНІҢ АТЫМ ҚОЖА» ПОВЕСІНДЕГІ КЕЙІПКЕР ТЕМПЕРАМЕНТІ МЕН ПСИХОТИПІ

Тұлға психотиптерін зерттеу және олардың көркем шығармалардағы кейіпкерлердің мінез-құлқы мен сипатына әсері әдеби мәтіндердің терең психологиялық аспектілерін түсіну үшін өзекті және маңызды міндет болып табылады. Мақалада Гиппократ ұсынған темперамент концепциясы мен Карл Леонгард жіктеген тұлғаның психологиялық типі (психотипі) қарастырылады. Берілген концепциялар бойынша Бердібек Соқпақбаевтың «Менің атым Қожа» повесіндегі кейіпкерлерге психоаналитикалық талдау жасалады. Повестегі Қожа, Жанар, Сұлтан кейіпкерлердің психологиялық портреті ашылып, тұлғалық типтері мен темпераменті анықталды.

Әдеби шығармаларды психологиялық зерттеу кейіпкерлердің жасырын мотивтері мен ішкі қақтығыстарын, сондай-ақ олардың эмоционалды және психологиялық сипаттамаларын ашуға мүмкіндік береді. Кейіпкерлердің психикалық ерекшеліктерін түсіну шығарманың мәнін тереңірек түсінуге, сондай-ақ әдебиетті талдауда психологиялық білімді қолдану аясын кеңейтуге мүмкіндік береді.

Мақаланың тәжірибелік бөлімінде «Менің атым Қожа» повесіндегі кейіпкерлердің психотипі мен темпераментін анықтау және талдау үшін әдеби талдау, психоаналитикалық талдау және теориялық талдауды қоса алғанда, зерттеудің әртүрлі әдістері қолданылды. Осы әдістерге сүйене отырып, шығарманың басты кейіпкерлері мен мінез-құлқына егжей-тегжейлі талдау жасалды, олардың психологиялық типі мен темпераменті анықталды.

Зерттеу мақсаты кейіпкерлердің психотиптері мен темпераменттерін талдау ғана емес, олардың сюжеттегі және оқиғаның жалпы контекстіндегі рөлін анықтау болып табылады.

Кілт сөздер: көркем әдебиет, әдеби кейіпкер, темперамент, психологиялық тип, психология.

Кіріспе

Психология мен әдебиеттану ғылымдарының өзара байланысы аясында көркем шығармалардағы кейіпкердің психологиялық портретін ашу мәселесі ғылымда бұрыннан зерттелуде. Адамдар арасындағы қарым-қатынас және эмоциялар туралы сөз болғанда, зерттеулер негізінен психология саласында жүргізіледі. Әдебиеттанудағы психологиялық көзқарас көркем мәтінді оқырман санасына, эмоцияларына әсер ету тұрғысынан зерттейді. Кейіпкердің мінез-құлқы, іс-әрекеті, ойлау жүйесі және мотивациялары психологиялық тұрғыдан талданады.

Көркем образдарды психологиялық типі бойынша жіктеу, туындыда кейіпкердің темпераментін анықтау қазақ әдебиеттану ғылымында көп қамтылмаған тақырып. Бұл мәселе шетелдік ғалымдардың еңбектерінде, соның ішінде Е. Коржованың «Психология личности в художественной литературе» [1], Исса Гарубаның «Jung's psychological types and characterisation in Alex Laguma's literary works» [2], Бартломеж Джозиуактың «Psychopathic Characters in Fiction» [3] мақалаларында қарастырылған. Көркем шығармалардағы психотип мәселесі тереңірек зерделеуді қажет ететін, қазақ әдебиеттануында өзекті тақырыптардың бірі.

Психотип немесе «тұлға психологиясы», «мінез типологиясы» психологияда жүйелі түрде зерттеліп келеді. Темперамент туралы энциклопедиялық сөздікте «Жүйке жүйесіндегі тума қасиеттерден болатын жеке өзгешелік» деп көрсетілген [4, 31-б.]. Темпераментті адамның физикалық қозғалысынан, эмоционалды реакциясынан, белсенділігінен байқап, айыруға болады. Мысалы, бір адамдар тез қозғалады, екіншісі жай қозғалады; біреу алғыр, зейіні жоғары болса, екіншісінің қабылдау деңгейі төмен болады [5, 522-б.]. Мұның бәрі адамның темпераментіне тікелей қатысты деп есептеледі. Психология ғылымына «темперамент» ұғымын алғаш енгізген Гиппокарт адамдарды 4 типке бөліп жіктеген: холерик, сангвиник, флегматик және меланхолик.

Әдебиет қоғамның айнасы ретінде адам табиғатының күрделі қырларын бейнелейді. Әдебиет пен психологияның байланысы көркем шығарма кейіпкерлерінің психотипін анықтауға мүмкіндік береді. Жазушының шеберлігі мен интуициясы оны адам жан дүниесінің көзге көрінбейтін байланыстарын сезіне алатын, кейіпкер өмірінің эволюциясы мен

характеріндегі ерекшеліктерін көре алатын нәзік психолог етеді. Кейіпкердің психотипі автордың сомдаған мінез-құлқына, оның сыртқы бейнесіне, диалогтары мен ішкі монологтары, басқа кейіпкерлермен қарым-қатынасы арқылы анықталады.

1968 жылы неміс психиатры Карл Леонгард тұлға психотипін 12 түрге бөліп қарастырған: гипертимді, дистимді, аффектті-лабильді (циклоидты), қызба, тежелуші, педантты, қобалжушы, эмотивті, демонстративті, экзальтивті, экстравертті, интровертті тип. [6] Леонгард тұжырымына сүйене отырып, орыс психиатры, профессор Андрей Личко 1977 жылы тұлғаның психотип бөлінісінің жаңа типологиясын ұсынады: астено-невротикалық, гипертимді, истероидты, конформды, лабильді, тұрақсыз, психастеникалық, сенситивті, циклоидты, шизоидты, эпилептоидты. Зерттеу жұмысында А. Личко типологиясы пайдаланылған.

1. А. Личко типологиясы бойынша гипертимді типті адамдар қарым-қатынас құруға бейім, кейде көп сөйлеуі де ықтимал, тез, ширақ қимылдайды, әзілқой, бір орында отыра алмайды, белсенді. Үнемі көптің назарында болғанды ұнатады, топты басқарғанды жақсы көреді. Қызығушылықтары көп, бірақ ешқайсысын соңына дейін орындамайды. Өздеріне сенімді, жаңалыққа құмар, сәтсіздікке мән бермейді, ренішін тез ұмытады. Тәуекелге бейім. Күн секілді жарқырап шуақ шашып, үнемі көңілді жүргенді ұнатады, ситуацияға оптимистік көзқараспен қарайды [7, 288-б.].

2. Циклоидты типтегі адамдар тез ашуланады, көңіл күйі түсіп кетуі де тез, апатияға жақын, үйде жалғыз жүргенді жақсы көреді, қарым-қатынастан қашады, өзіне айтылған ескертулерге құлақ аспайды, тіпті ашуланып кетуі мүмкін.

3. Лабильді типтегі адамдар құбылмалы, мінезі өзгергіш, болмашыға бола ренжігіш, көңіл-күйі жоқ кезде өздерін қабылдай алатын адамдардың сөзін қажет ететін адамдар болып келеді [7, 301-б.].

4. Астено – невротикалық типтегі адамдар қадалған жерінен қан алатын, айтқанынан қайтпайтын, көңіліне тез алып қалатын, сонымен қатар энергиясы жетпей, тез шаршайтындығымен ерекшеленеді. Қырсық, мазасыз, төмен көңіл күйде жүру, ипохондрия мен пессимизм белгілері жиі кездеседі. Денсаулығына ұқыпты қарайды, үнемі ем-дом қабылдап жүреді. Достарымен бірге болғысы келеді, бірақ тез шаршап қала беретіндіктен жалғыздықты аңсап жүреді. Қиындықтармен күресу кезінде өзіне деген сенімсіздік пен қысым сезімін бастан кешеді. Ойшыл, жұмысқа жауапты қарайды, шығармашылық ойлау қабілеті басым.

5. Сенситивті адамдар өте сезімтал келеді. Олар басқалардың энергетикасын сезе алады, біреудің қуанышын немесе қайғысын өз басынан өткендей күй кешеді. Сол себепті адамдар көпшіліктен бойын аулақ ұстауға тырысады, көп қимыл-қозғалысты қажет ететін орындарға бармайды,

танымайтын адамдармен сөйлеспейді. Танитын жақын адамдарының қасында ғана ашылып әңгіме айта алады. Жұмысты жақсы жасауға тырысады, бақылауды ұнатпайды, жұмысына өте ұқыптылықпен қарайды. Интеллектуалды-эстетикалық қызығушылықтарға қызығады. Өзіне және айналасына жоғары адамгершілік талаптарын қояды.

6. Психастеникалық тип. Бұл тип жақын адамдарына қатты бауыр басып қалады, қоғамдағы әдеп нормаларына тез үйреніседі, интеллектуалды қызығушылықтары көп. Сонымен қатар күдіктене берді, көңілшек, жаңа заттардан қорқады, нәзік тип. Болашақтан үнемі қорқып жүреді, өздерінің сәтсіздігіне қатты сенеді, интеллект жоғары, позитивті ойлау деңгейі төмен. Психастениктер ойлануға, өзін өзі талдауға, ойтолғау жасауға құмар.

7. Шизоидты типтергі тұйық болып келеді. Қоғамда өздері бөлек жүреді, адамдармен қарым-қатынасқа түскісі келмейді, қаншалықты ақылды болса, соншалықты өмірге икемсіз адамдар. Шизоидті адамдар сыртқа қамқорлық білдіре алмайды, сол үшін адамдармен дұрыс сөйлесе алмайды, сезімдерін көрсете алмайды, іштей өздерін түсінетін адамды тапқысы келеді. Кітап оқығанды ұнатады.

8. Эпилептоидты типтегі адамдар өкпелегіш, аз қозғалыс жасайтын, көбіне салмағы ауыр адамдар. Билікті, қарым-қатынаста кімнің дұрыс/бұрыс екенін анықтағанды, кімнің маңызды екенін көрсеткенді жақсы көреді. Әр нәрсеге көңіл бөлгенді ұнатады, қызғаншақ, барлығын «менікі» және «менікі емес» деп бөледі. Өз заттарына ғана ұқыптылықпен қарайды. Музыкадан, әннен рақат алады.

9. Истероидты типтегі адамдар үнемі адамдардың назарында жүргенді, қоғамдық жерлерде өзін көрсетіп қалғанды жақсы көреді. Басқаларды таң қалдыруға тырысып жүреді. Өзгелердің назарын өзіне аудару үшін өзіне қол жұмсау туралы қорқытудан да тайынбайды. Барлық мағынасында атақ-даңқты жақсы көреді [7, 313-б.].

10. Тұрақсыз типтегі адамдар тек осы сәтпен өмір сүреді. Олар келешек туралы мүлде ойланбайды, сәйкесінше болашаққа жоспар құру, арман-мақсат қою дегенді білмейді. Ата-анасын алаңдап, ойламайды, махаббатын бөліп қарамайды, басынан кешкен қиындықтары немесе олардың тағдыры туралы ойланбайды. Тек қазіргі кездегі қыдыру, бос уақытпен өмір сүреді.

11. Конформды тип өте бейімделгіш, өзіне тиімді жағдай болса, бірден адаптация жасай алады. Өздері басқармайды, көптің сөзімен жүреді. Тобырға ергіш. Өзі шешім шығарғысы келмейді, өзгенің айдауында жүргенді дұрыс көреді.

Материалдар мен әдістері

Мақалада тақырыпты кеңінен ашу мақсатында Бердібек Соқпақбаевтың «Менің атым Қожа» повесіндегі кейіпкерлердің тұлғалық психотипі мен

темпераментіне жан-жақты талдау жасалды. Әдеби талдау, теориялық талдау, психоаналитикалық талдау әдістері қолданыс тапты.

Повесть мазмұнындағы деректер, психология ғылымындағы психотип және темперамент туралы ғылыми кітаптар, сонымен қатар әдебиеттегі психотип көрінісіне қатысты ғылыми мақалалар қарастырылды. «Менің атым Қожа» повесіндегі кейіпкерлердің психологиялық портретін толық ашу үшін шығарма мәтініне талдау жасалды. Гиппократтың темперамент және Карл Леонгард пен А.Личконың психологиялық типтер (психотиптер) бойынша ұсынған теориялық еңбектері қарастырылды.

Нәтижелер және талқылау

Әдебиет пен психология ғылымдарының пәнаралық байланысын терең зерттеу нәтижесінде шығарма кейіпкерлерінің психотипі мен темпераментін анықтауға мүмкіндік туады. Талантты жазушылар типологияның принциптерін білмей-ақ адамдардың психологиялық типтерін жасап, шығармаларында сипаттай алған. Мәселен, Уильям Шекспирдің «Гамлеті» [8] меланхолик типке жатса, Лев Толстойдың «Соғыс және бейбітшілік» романындағы Пьер Безухов [9] сангвиник кейіпкер қатарында. Федор Достоевскийдің «Қылмыс пен жаза» романындағы Раскольниковті холерик ретінде қарауға болады. Флегматик типіне Эрнест Хемингуэйдің «Қарт пен теңіз» романындағы Бенджаминді жатқызсақ болады. Шығармаларда кейіпкерлердің даналығы мен табандылығы қиындықтарды жеңуге көмектеседі [10].

Қазақ балалар прозасының танымал жазушысы Бердібек Соқпақбаев тек талантты суреткер ғана емес, сонымен қатар тәрбиеші, ұстаз ретінде де танылды. «Менің атым Қожа» повесі жас буынға өмірлік сабақ беретін, тұлға болып қалыптасуына ықпал ететін құнды шығармалардың бірі. Қаламгер сомдаған образдардың типтерін дәл бейнелеп, тіпті оларға тән психологиялық типтік қатынастарды сипаттаған. «Менің атым Қожа» повесіне толығырақ тоқталып, оның кейіпкерлерінің мінез-құлқын талдап көрейік.

Басты кейіпкерлердің бірі, Қожаның бойынан сангвиниктік темпераменттің басым екенін байқаймыз. Бұл туралы энциклопедиялық сөздікте: «Сангвиник типтегі адамның эмоциялық қозуы шапшаң, күшті болады, бірақ көп тұрақтамайды. Көңіл-күйі әп-сәтте өзгереді. Сангвиник – әсершіл адам. Ұнатқан, сүйсінген нәрсесіне елігіп әуестенуі де оңай, қызығының басылуы да жылдам. Төңірегіндегі оқиғаларға, нәрсенің мән-жайына елең етіп, көңілденіп, басқа нәсерге ауысып кетуі де тез. Көңілі көтеріңкі келеді. Ұзақ уақыт мұңайып жүрмейді. Құрбаларымен араласып жүрген кездегі албырт сезімдері баланың санасында елеулі із қалдырмайды. Шапшаң да икемді, қозғалғыш та қызу, еті тірі, сергек келеді» [5, 482-б.]. Повестегі кейіпкердің сезім күйлері Қожаның сол сәттегі қимыл-әрекеттері көрсетіп тұратыны байқалады. Көтеріңкі, мәнерлі

сөйлейтініне, жылдам қимылдарына қаламгер баса назар аударып отырады. Соған қарамастан Қожаның мінезі ақжарқын, ашық екенін оқырмандар шығарма бойынан байқалады.

Сангвиник типтегі кейіпкерлердің мінезіндегі ерекшеліктерінің бірі, бастаған ісіне тыңғылықты болмайтындығы, бастаған жұмысының аяқсыз қалатындығы повесте анық көрінеді. Алайда кез-келген бастамаға қосылып, алдыңғы қатарда жүруге дайын екендігі Б. Соқпақбаевтың «Менің атым Қожа» еңбегінде жазылған. Кейде бірнеше жұмысты алып жүргенді жақсы көреді. Басында көңілі көтеріңкі болып, іс үстінде лезде суитын кездерін Б. Соқпақбаев көркем әрі шебер сипаттаған.

Қожа – әсершіл. Жанар оған нағыз періштедей көрінеді, әр сөзі, көзқарасы мен қимыл-әрекеті ерекше сезім сыйлайды. Қожаның оған деген бала сүйіспеншілігін мына үзіндіден байқауға болады: «Мен кейде сұрақ қоям өзіме өзім: «Жанарды неге ойлай берем? Оны көрмесем ала көңілденіп, тынышым кетіп тұратыны несі? Әлде осының өзі әлгі жұрт айтатын, кітаптарда жазылатын не... емес пе?» Япыр-ай, осы бір сөзді ойға алғанның өзіне селк ете қалам-ау. Егер мұны Майқанова білсе ғой. Не болар еді онда күнім? «Ә, Қадыров. Қаршадайыңнан қызға ғашық болып! Қарай гөр мұны! Бұл сұмдықты саған кім үйретті, ә?» Нағыз масқара, міне, сонда болар еді» – деген сөздерінен байқаймыз [11, 21-б.].

Шығармада Қожаның мінезі сангвиник типтеріне сәйкес құбылмалы, тұрақсыз болып сипатталады. Мұны біз повестің бесінші тарауында берілген Қожа мен Жанардың дойбы ойнаған сәтінен көреміз. Ол жайлауға кететін болып, Жанарды бір көргісі келіп, үйіне барады. Сол кездегі Қожаның сөзіне назар салсақ: «Өзегімді нұрлы сезім жарып өтіп, қолтығыма қанат біткендей болды» – деп сипаттайды автор [11, 22-б.].

Жанардың әжесі үйде жоқтығын пайдаланып, онымен дойбы ойнағанына мәз болған Қожа әуелде құрметтеп, әдейі жеңіліп отырады: «Жанардың бетпе-бет отырған сүйкімді жүзіне, иығына төгіліп көмірдей қап-қара әсем қолаң шашына алаң-елең қарап, толқып отырып, бірінші ойында қалай ұтқызып алғанымды байқамай қалдым. Бірақ Жанардың мәз болған кейпіне қарап бұл ұтылғаныма өзім іштей қуандым да» – деген ойлайды [11, 23-б.]. Алайда, қыздың оңай қарсылас емес екенін жеңілістен соң түсінген Қожа қулыққа көшеді: «Екінші ойынды әлгіндей емес, сағырақ ойнауға тырыстым. Үнемі қыздан жеңіліс таба беруге болмайды» [11, 23-б.]. Соңында екеуі таласып, Жанардың «мақтаншақ Қожа» деген сөздерін көтере алмай ренжісіп қалады. Сол күйі үйіне кетеді [11, 24-б.].

Автор оқиғаны бірінші жақтан баяндап отырғандықтан, Қожаның сезімі мен ішкі монологын да повесте беріп отырады. Жанардың үйінен шыққан соң Қожа істеген әрекетіне өкінеді: «Япыр-ай, Жанарды ренжітіп кеттім-ау.

Соншалық, неге егестім. Әй, осы қайсарлық мінезім мені абиырға жолдас етпейді ғой. Ұзын жолдан шығып, жеңіле салсам, нем кететін еді» – деген сөздері дәлел [11, 25-б.].

Қожа әрдайым көңілді, энергияға толы, қатты күліп, көпшіліктің назарында болғанды ұнататын кейіпкер. Повесть басталғаннан Қожаның өзін таныстыруынан оқырман оның әзілқойлығына, алаңғасарлығына және өмірге деген позитивті көзқарасына тәнті болады.

А. Личконың психотип жіктелімі бойынша Қожа гипертимдік типке жатады. Бұл типті адамдар қарым-қатынасқа тез түседі, тым көп сөйлеп кетуі де мүмкін, тез қимылдайды, шуақты. Сонымен қатар, бір орында отыра алмайтындығымен, белсенділігімен ерекшеленеді. Топты басқарғанды жақсы көреді, қызығушылықтары көп, бірақ ешқайсысын соңына дейін орындамайды. Өздеріне сенімді, жаңалыққа құмар, сәтсіздікке мән бермейді, ренішін тез ұмытады. Тәуекелге бейім. Күн секілді жарқырап шуақ шашып, үнемі көңілді жүргенді ұнатады, ситуацияға оптимистік көзқараспен қарайды.

Ал Жанардың образында сангвиник пен флегматиктік тип аралас.

Қожа Жанарды төмендегідей сипаттайды: «Осы повестің бас кейіпкерінің бірі болуға Жанар, біріншіден... кластағы ең бір ақылды қыз. Екіншіден, сұлу. Әсіресе қызыл береткасын киіп жүргенде, сондай құлпырып, жайнап кетеді. Даусы қандай шіркіннің, ән салғанда тыңдасаң. Басына үкілі тақия киіп, мың бұратылып, Қамажайға билегенін көрсең. Барып тұрған өнерлі қыз. Кластағы бірінші үздік оқушы» [11, 15-б.]. Қожаның сипаттауына көңіл бөлер болсақ, Жанардың мінез-құлқында сангвиниктік типті көреміз. Ал повестің басқа бөлімдерінде Жанардың флегматиктік қырын байқауға болады. Өйткені, флегматик «Іс-әрекетін байсалды, тиянақты орындайды, бастаған ісін қадағалап істейді, аяқтап шығады. Кісіге үйірлігі аз, өзі ешкімге тиісіп, соқтығыспайды» [5, 572-б.].

Жанар образы Личко тұжырымдамасы бойынша сенситивті типке жатады. Бұл психотиптегі адамдар басқалардың энергетикасын терең сезіне алады, басқаның қуанышын немесе қайғысын өз басынан өткендей күй кешеді делінген. «Менің атым Қожа» повесінен байқайтынымыз, Жанардың үздік оқушы екендігі, сабақтан тыс уақытта кітап оқиындығы, ұқыптылығы, жүрегінің нәзіктігі, сезімталдығы жан-жақты сипатталған, осыған қарап оның сенситивті типтің де белгілері бар екендігін көреміз.

Повестегі Сұлтан образында холериктік тип басым. «Холерик – қызу мінезді, жігерлі темперамент иесі. Эмоцияға берілуі шапшаң. Сезім күйлері оқыс ауытқып, құмарта көтеріліп кететін шыдамсыз, күйгелек кісі. Әп-сәтте қызып кетіп, күйіп-піседі. Ашуланса, бұрқ етіп, қызу екпіні сарқылып барып басылады, бастан кешкен сезімі санасында терең із қалдырады, қимыл-қозғалысы шапшаң. Икемсіз оқыс қылықтарына қарамастан, қызулы, жігерлі,

пысық және іс-әрекет атқаруға бейімді келеді. Жұмысқа құмарта беріліп, екпінмен істейді, анық, әсерлі, мәнерлі сөйлейді. Белсенді, батыл келеді, іске шапшаң кіріседі, бастаған іс-әрекетін аяқтап шығады, көп адам қатысқан ойындарға құмар. Өзі де ұйымдастырып, аяғына дейін белсене қатысады, шыдамсыз. Күйгелек, лезде өкпелейді, әп-сәтте ашуланады және ашуын ұзақ сақтайды» [5, 577-б.]. Сұлтанның қимыл-қозғалысының шапшаңдығын повестің сегізінші тарауында: «Сұлтекеңнің қимылына кез ілеспейді. Жүктің астындағы месті дереу суырып алып, аузын шешіп жатыр. Месті Сұлтекең көз ілеспейтін шапшаңдықпен орнына қайта байлап қойды» – деп жазушы кейіпкеріне баға беріп кетеді [11, 37-б.]. Сұлтанның пысықтығын Қожаның Сұлтанға деген көзқарасынан байқауға болады: «Әй, Сұлтан, Сұлтан. Сенің бойыңда кісі қызығарлық өнер-қабілеттер толып жатыр-ау. Асауға шалманы қалай дәл тастайсың. Неше саққа жүгіртіп, құйқылжытып, қалай тамаша ысқырасың. Бие сауғанда шөпілдетіп жібересің. Жолдасыңа қоң етіңді ойып беруден тартынбайтын батылсың да жомартсың. Бірақ арамдығың да бар: өтірік айтасың, ұрлық істейсің. Егер оқуды тастамасаң, әлгі айтылған лас қылықтарыңнан ада болсаң, сенен түбінде жаман азамат шықпас еді» [11, 60-б].

А. Личко тұжырымы бойынша Сұлтан тұрақсыз типке жатады. Мұндай адамдар тек қазіргі сәтпен өмір сүреді. Олар келешек туралы мүлде ойланбайды, сәйкесінше болашаққа жоспар құру, алдына мақсат қою дегенді білмейді. Жақындары туралы ойламайды, көңіл бөліп қарамайды, олардың тағдыры алаңдатпайды.

Тек осы сәттегі қызығушылыққа беріліп, уақыттың бағалы екендігіне көңіл бөлмей өмір сүреді. Шығармада кейіпкердің болашағын ойламайтыны, оның оқудан шығып кетіп, дала кезіп мал бағып жүрген әрекетінен байқауға болады. Әкесін ойламайтыны, алдау, арбау арқылы күнін көріп жүргені, сол әрекетімен Қожаның да басын қатерге тіккені арқылы оның тұрақсыз психотипке жататынын анықтаймыз. Осы психотипке тән Б. Соқпақбаев Сұлтанның аузымен оның негізгі сенімдерін, өмірге жеңіл қарауын: «Сұлтан кенет:

– Қара Көже, қарақшы болғың келе ме? – деп сұрады.

– Қайтіп?

– Осы араның бір жерінен көрінбестей етіп күрке жасап аламыз. Балықты мол етіп кептіріп жайып тастаймыз. Кейде, мүмкін, жолға шығып, кісі тонаймыз. Бұрынғы қарақшылар қайтіп өмір сүрсе, біз де сөйтеміз. …Қарашы, Қара Көже, тамаша емес пе. Бұл арада жүз жыл тұрсаң да, төбеңнен дәл келіп түспейінше, жан адам таба ала ма? ...Қатып кетті. Өмір деп, міне, осыны айт» [11, 64-б] деген үзінділерден байқауға болады. Ол тіпті оқудан шығып кеткеніне де өкінбейді: «Бұрнағы жылы жәкем де маған: «Оқуды тастайтын болсаң, жота теріңнен таспа тілмесем неғылсын, онда екі қолымды төбеме қойып, беземін сенен», – деп ант су ішуші еді.

Сол да түк істеген жоқ қой. Белбеуімен жотама екі осқанда: «Ойбай-ай, бүйтіп өмір сүргенше, суға атып өлейін!» деп, өзенге қарай тұра жүгіріп ем, екі көзі шарасынан шығып, өзінің зәресі ұшты. Артымнан қуып жетіп, құшағына алып: «Оқымасаң, оқымай-ақ қой, әйтеуір, тірі жүр, қу жалғыз», – деп аймалап, сүйіп, үйге әкелді. Содан бері қарай ләм деп аузын ашпайтын болды» [11, 63-б]. Талдау нәтижелері кестеде көрсетілді:

1-кесте – Повесть бойынша жасалған психоаналитикалық талдау нәтижелері

Кейіпкердің аты	Темпераменті	А.Личко бойынша сәйкес психотипі
Қожа	Сангвиник	Гипертимді тип
Жанар	Сангвиник-флегматик	Сенситивті тип
Сұлтан	Холерик	Тұрақсыз тип

Кейіпкердің психотипін біліп, ажырата алу автордың туындысын терең түсінуге, кейіпкер әрекеттерін бақылай алуға, психологиялық талдау жасауға, оқырманның кейіпкер әлемін терең қабылдауына жақсы әсер етеді. Әр түрлі психотиптерді қолданатын әдеби шығармалар адам табиғаты туралы түсінігімізді байытады және өзімізді және айналамыздағы адамдарды жақсы түсінуге көмектеседі. Осылайша, әдебиеттегі психотиптерді зерттеу біздің көкжиегімізді кеңейтіп қана қоймайды, сонымен қатар адамның психологиялық әлемінің тереңдігін жақсы түсінуге көмектеседі.

Қорытынды

Қорытындылай келе, көркем шығарма кейіпкерлерінің психологиялық типтерін зерттеу – көркем мәтінді терең түсінудің, оқырман санасына әсер ету механизмдерін анықтаудың маңызды жолдарының бірі болып табылады. Ғалымдардың зерттеулері бұл бағыттың өзектілігін дәлелдейді және оны одан әрі дамыту қажеттілігін көрсетеді.

Психология мен әдебиеттану ғылымдары арасындағы пәнаралық зерттеу негізінде психотип пен темперамент тек адам болмысында ғана емес, көркем әдеби шығарма образдарында да болатыны дәлелденді. Психотиптер мен темпераменттерді талдау бізге кейіпкерлердің ішкі қақтығыстарын тереңірек түсінуге мүмкіндік берді. Б. Соқпақбаевтың «Менің атым Қожа» повесіндегі Қожа, Жанар, Сұлтан сынды кейіпкерлерге психологиялық талдау жасау арқылы олардың психотипі мен темпераменті анықталды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 **Коржова, Е.** Психология личности в художественной литературе. //Известия Российского государственного педагогического университета имени А. И. Герцена, 100, 2009. – С. 77–87.

2 **Garuba, I. O.** Jung's psychological types and characterisation in Alex Laguma’s literary works. // Celtic : A Journal of Culture, English Language Teaching, Literature and Linguistics, 7(1), 2020. – P. 44–56.

3 **Jozwiak, B. P., Bogousslavsky, J.** Psychopathic Characters in Fiction. // Frontiers of neurology and neuroscience, 31, 2013. – P. 60–68.

4 **Садықова, Ә. Е., Төлегенова, С. Ш.** Психология пәні бойынша терминологиялық сөздік. – Қарағанды : Б. Бейсенов атындағы Қарағанды академиясы, 2013. – 35-б.

5 **Жарықбаев, Қ. Б., Саңғылбаев, О. С.** Психология : энциклопедиялық сөздік. – Алматы : Қазақ энциклопедиясы, 2011. – 617-б.

6 **Леонгард, К.** Акцентуированные личности: Перевод с немецкого. – Киев : Выща школа, 1989. – 375 с.

7 **Личко, А. Е.** Психопатии и акцентуации характера у подростков. – Питер : Трейд, 2018. – 304 с.

8 **Шекспир, У.** Гамлет. – М. : АСТ, 2018. – 384 с.

9 **Толстой, Л. Н.** Война и мир. – М. : АСТ, 2015. – 960 с.

10 **Хемингуэй, Э.** Старик и море. – М. : АСТ, 2009. – 320 с.

11 **Соқпақбаев, Б.** Менің атым Қожа. Повестер. – Алматы : Атамұра, 2003. – 304-б.

REFERENCES

1 **Korzhova, E.** Psixologiya lichnosti v xudozhestvennoj literature [Personality psychology in fiction] [Text]. // Izvestiya Rossijskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta im. A. I. Gercena, 100, 2009. – P. 77–87.

2 **Garuba, I. O.** Jung's psychological types and characterisation in Alex Laguma’s literary works. // Celtic: A Journal of Culture, English Language Teaching, Literature and Linguistics, 7(1), 2020. – P. 44–56.

3 **Jozwiak, B. P., Bogousslavsky, J.** Psychopathic Characters in Fiction. // Frontiers of neurology and neuroscience, 31, 2013. – P. 60–68.

4 **Sadykova, A. E., Tulegenova, S. Sh.** Psixologiya pani bojynsha terminologiyalyk sozdik [Terminological dictionary on the subject of psychology] [Text]. – Karaganda : B. Bejsenov atyndagy Karagandy akademiyasy, 2013. – 35 p.

5 **Zharykbaev, K. B., Sangylbaev, O. S.** Psixologiya: enciklopediyalyk sozdik [Psychology: an encyclopedic dictionary] [Text]. – Almaty : Kazak enciklopediyasy, 2011. – 617 p.

6 **Leongard, K.** Akcentuirovannye lichnosti : Perevod s nemeczkogo [Akcentuirovannye lichnosti: Perevod s nemeczkogo] [Text]. – Kyiv : Vyshha shkola, 1989. – 375 p.

7 **Lichko, A. E.** Psixopatii i akcentuacii xaraktera u podrostkov [Psychopathy and character accentuations in adolescents] [Text]. – Peter : Trejd, 2018. – 304 p.

8 **Shekspir, U.** Gamlet [Hamlet] [Text]. – Moscow : AST, 2018. – 384 p.

9 **Tolstoj, L. N.** Vojna i mir [War and Peace] [Text]. – Moscow : AST, 2015. – 960 p.

10 **Hemingway, E.** Starik i more [The Old Man and the Sea.] [Text]. – Moscow: AST, 2009. – 320 p.

11 **Sokpakbaev, B.** Menin atym Kozha. Povester. [My name is Khoja. Stories] [Text]. – Almaty : Atamura, 2003. – 304 p.

14.05.24 ж. баспаға түсті.
24.06.25 ж. түзетулерімен түсті.
10.08.26 ж. басып шығаруға қабылданды.

**К. Е. Абдисамет[1], Л. А. Мекебаева[2]*
[1,2]Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Республика Казахстан, г. Алматы.
Поступило в редакцию 14.05.24.
Поступило с исправлениями 24.06.25.
Принято в печать 10.08.26.

ТЕМПЕРАМЕНТ И ПСИХОТИП ГЕРОЕВ В ПОВЕСТИ Б. СОКПАКБАЕВА « МЕНЯ ЗОВУТ КОЖА»

Изучение психотипов личности и их влияние на поведение и характер персонажей в литературных произведениях является актуальной и важной задачей для понимания глубинных психологических аспектов литературных текстов. В статье рассматривается концепция темперамента, предложенная Гиппократом, и психологический тип (психотип) личности, классифицированный Карлом Леонгардом. По заданным концепциям будет проведен психоаналитический анализ персонажей повести Бердибека Сокпакбаева «Меня зовут Кожа». В повести раскрывается психологический портрет Кожа, Жанар, Султана, определяется тип личности и темперамент.

Психологическое изучение литературных произведений позволяет выявить скрытые мотивы и внутренние конфликты героев, а также их эмоциональные и психологические особенности. Понимание психических особенностей героев позволяет глубже понять суть произведения, а также расширить сферу применения психологических знаний в анализе литературы.

В практической части статьи были использованы различные методы исследования, включая литературный анализ, психоаналитический анализ и теоретический анализ, для выявления и анализа психотипов и темпераментов персонажей рассказа «Меня зовут Кожа». На основе этих приемов был проведен детальный анализ главных героев и поведения произведения, определен их психологический тип и темперамент.

Целью исследования является не только анализ психотипов и темпераментов персонажей, но и определение их роли в сюжете и общем контексте истории.

Ключевые слова: художественная литература, литературный персонаж, темперамент, психологический тип, психология.

**K. E. Abdissamet[1], L. A. Mekebaeva[2]*
[1,2]Al-Farabi Kazakh National University,
Republic of Kazakhstan, Almaty.
Received 14.05.24.
Received in revised form 24.06.25.
Accepted for publication 10.08.26.

TEMPERAMENT AND PSYCHOTYPE OF THE CHARACTERS IN B. SOKPAKBAEV'S NOVEL "MY NAME IS KOZHA"

The study of personality psychotypes and their influence on the behavior and personality of characters in literary works is an urgent and important task for understanding the deep psychological aspects of literary texts. The article examines the concept of temperament proposed by Hippocrates and the psychological type (psychotype) of personality classified by Carl Leonhard. According to the given concepts, a psychoanalytic analysis of the characters of Berdibek Sokpakbayev's novel "My name is Kozha" will be conducted. The story reveals the psychological portrait of Kozha, Zhanar, Sultan, determines the type of personality and temperament.

The psychological study of literary works reveals the hidden motives and internal conflicts of the characters, as well as their emotional and

psychological characteristics. Understanding the mental characteristics of the characters allows you to better understand the essence of the work, as well as expand the scope of psychological knowledge in the analysis of literature.

In the practical part of the article, various research methods were used, including literary analysis, psychoanalytic analysis and theoretical analysis, to identify and analyze the psychotypes and temperaments of the characters in the story "My name is Kozha". Based on these techniques, a detailed analysis of the main characters and the behavior of the work was carried out, their psychological type and temperament were determined.

The purpose of the study is not only to analyze the psychotypes and temperaments of the characters, but also to determine their role in the plot and the general context of the story.

Keywords: fiction, literary character, temperament, psychological type, psychology.

ҒТАМР 16.21.51

https://doi.org/10.48081/BTOUPh3.2026/143-156

Б. Әбдуәлиұлы[1], *С. Т. Сыпатай[2]

[1,2]Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Астана қ.
[1]ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1481-8850
[2]ORCID: https://orcid.org/0009-0004-6345-1981
*e-mail: qulabyzben@gmail.com

ҚАЗАҚСТАН ТРАНСШЕКАРАЛЫҚ ГИДРОНИМДЕРІ: ТАРИХИ-ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ТАЛДАУ

Трансшекаралық гидронимдер – шекара сызығын кесіп өтіп жатқан су нысандары әрі тарихи-мәдени ақпаратты өн бойында сақтап, қазірге жеткен тұрақты тілдік бірліктер. Қазақстан аумағында бұндай біршама су нысандарының болуы және олардың атауларының бүгінге дейін толыққанды зерттелмеуі тақырыптың өзектілігін айғақтайды. Лингвистикалық тұрғыдан алғанда олардың тарихи-мәдени негіздері, көпқабатты семантикалық құрылымы өзіне назар аударады. Мақалада трансшекаралық гидронимдердің шығу тарихы туралы пікірлер мен болжамдар талданады. Трансшекаралық географиялық нысандар бүгінде бірнеше мәдени кеңістіктерді қамтып жатқанымен, ертеректе түркі халықтары мекен еткен ландшафтта жатыр. Қазақ елінің географиялық орналасу ерекшелігін негізге алатын болсақ, шекараларды бөліп жатқан топонимдер саны көп. Сондықтан зерттеу жұмысы тиянақты болу үшін ең ірі әрі саяси-экономикалық маңызы бар су ресурстарының атауын талдаумен шектелдік. Каспий, Жайық, Іле деген гидронимдердің көне түркілік негізі, олардың көпнұсқалылығы мен трансшекаралық сипаттамасы жазылды. Тілдік және экстралингвистикалық факторлардың ықпалын ғылыми деректермен негіздеуге тырыстық. Іле гидронимінің этимологиясы туралы ғылыми болжамдарды арқау етіп, когнитивтік мазмұны туралы болжам жасадық. Зерттеу нәтижелері трансшекаралық топонимия ұғымын нақтылауға, трансшекаралық атауларды халықаралық құжаттарда біріздендіруге ғылыми негіз болады.

Кілтті сөздер: ономастика, топоним, трансшекаралық топоним, гидроним, көне түркі, этимология.

Кіріспе

Қазақ топонимиясының тарихы алыс ғасырлардан басталады. Топонимия халық тілінің, мәдениетінің, тарихының көрсеткіші бола отырып, мекендеген аймақтарының да көрсеткіші ретінде маңызды. Қазіргі қазақ шекарасы мен топонимиясының таралу аймақтарын салыстырсақ, олардың бір-біріне сәйкес келмейтінін көруге болады. Алыс тарихты айтпағанда өткен ғасырдың басында белгіленген шекаралардың сыртында жатқан көптеген топонимиялық атаулар бүгінге дейін сақталып келеді. Оларға қатысты зерттеулер жаңа ғана қолға алына бастады. Бұл жөніндегі зертеулерде «Трансшекаралық топонимия» ұғымы кең көлемде алғанда, яғни трансшекаралық аймақтардағы топонимия тұрғысынан шекараның екі жағындағы қазақ тілінде қойылған атаулардың барлығын қамтиды [1, 18-б.]. Қазақ тіліндегі топонимиялық атаулар, негізінен, халықтық географиялық терминдерден жасалады, екінші сөзбен айтсақ, географиялық нысанның түрлері мен сипатына қарай қойылады, сондықтан қай аймақтарда болсын ұқсас нысандарды атау кезінде бірін-бірі қайталап отырады. Мысалы, Ақсу атауы Қазақстанда да, Ресейде де, Қытайда да қайталанады. Олар өзара сабақтасу арқылы шекара сызығын кесіп тұрады. Бұндай байланыс топонимдердің шығуындағы ортақ уәждер мен ортақ модельдердің сипатынан да көрінеді. Тарихи топонимдердің тұтас болмысы ресми сызықтар арқылы бөлінгенмен, өзара сабақтастығы олардың мағынасында «транс» ұғымының тұрғанын айғақтайды. Сонымен «трансшекаралық топонимінің» мағынасы, кең көлемде алғанда, «шекара сызығының екі шетінде тұрған қазақ жер-су атаулары» деген ұғымға сәйкес келеді. Бұл тұжырымдар трансшекаралық топонимдердің географиялық табиғатына назар аударады, алайда, екінші жағынан, бұл тарихи- лингвистикалық құбылыс екені белгілі. Топонимдердің тұтастығында тарихи-этимологиялық, семантикалық, грамматикалық және этнолингвистикалық факторлардың да орны үлкен.

Трансшекаралық топонимдер мәселесі соңғы жылдары қолға алынғанмен, жалпы «трансшекаралық өзендер» термині Тәуелсіздіктің алғашқы жылдардан бастап қолданылып келеді. Лингвистикалық немесе географиялық емес, мағынасында көбіне саяси-құқықтық-экологиялық сипат басым болды. Елімізге сырттан ағып келетін өзендерге байланысты нақты «трансшекаралық өзендер» тұлғасында қолданылған. Біз бұл орайда мақала мазмұнына сәйкес әрі терминнің жалпы су нысандарына ортақ мағыналық өрісін ескере отырып, «трансшекаралық гидронимдер» терминін қолдануды жөн көріп отырмыз.

Су нысандарының бірнеше елдің аумағынан өтуі немесе бірнеше елге ортақ болуы – көне замандардан бар тарихи мәселе. Трансшекаралық сипатқа ие макрогидронимдер – түркі әлемінің тарихи және этнотанымдық

кеңістігін бейнелейтін мәдени картасы, тілдің өзгеріске көп түспеген тұрақты және көне қабаттарын үйренуге мүмкіндік беретін дереккөздері. Түркілік тұтастықпен қатар, мемлекеттік шекаралар әдетте саяси әкімшілік сипатымен де ерекшеленеді. Осы қырынан қарағанда, трансшекаралық гидронимдер бір мезгілде бірнеше тілде өмір сүріп, әр тілде фонетикалық, графикалық және семантикалық ерекшеліктерімен көрінуі мүмкін. Қазақстан шекарасын батыстан, шығыстан, оңтүстігі және солтүстігінен кесіп өтіп жатқан мынандай өзендер бар: Ертіс, Сырдария, Талас, Шу, Жайық (Орал), Іле, Есіл, Тобыл, Аса, Арал, Каспий, Сарыөзен, Қараөзен, Ілек, Ор, Емел т.б. қазақ даласының қан тамырлары секілді бұл өзендер мен олардың атауларын тарихи-лингвистикалық және географиялық тұрғыдан зерттеудің маңызы зор. Бұл атаулар бізді көне замандармен жалғастырады. Осы атаулардың ішінде мақала көлеміне шақтап, бірнешеуіне ғана тоқталдық.

Олардың тілдік тұлғалары мен семантикалық қалыптасу эволюциясы ұзақ уақыттар бойы жүзеге асқан, яғни су нысандары тұрған алапты мекен еткен этностар мен олардың тілдерінің өзара ықпалдасуының нәтижесінде пайда болған. Германиялық ғалым, карта жасаушы Сабине Витшастың пайымдауынша, топонимдердің бірнеше мемлекеттерді қамтуына байланысты «геодеректердің әртектілігі, көптілділік және географиялық атаулардың әр түрлі нұсқалары сияқты факторлар маңызды қиындықтар туғызады» екен [2]. Осыған байланысты трансшекаралық гидронимдерді зерттеу олардың көптілді кеңістікте қалыптасқан варианттылығын, геодеректердің әркелкілігін ескере отырып, жүйелі әрі салыстырмалы талдау жүргізуді қажет етеді.

Тақырыпты зерттеудің мақсаты – трансшекаралық гидронимдерді тек тілдік талдаумен шектелмей, пәнаралық тұрғыдан сипаттау. Осы мақсатқа жету үшін мына міндеттер орындалады: трансшекаралық гидронимдердің географиялық орны, тарихы мен этнологиялық негізі анықталады, олардың шығу тегі мен қай тілдік қабатқа жататыны айқындалып, семантикалық талдау жасалады.

Материалдар мен әдістері

Қазіргі ресми картада берілген трансшекаралық гидронимдердің пайда болуы тым тереңде. Тілдік қолданысы барысында түрлі дәуірлерді басынан кешірген, бүгінде көбінің мағынасы көмескіленген. Олардың лингвистикалық негізін түсіндіру үшін салыстырмалы-тарихи, салыстырмалы-сипаттамалы, салғастырмалы-типологиялық және ареалдық әдістер қолданылды, тілдің даму заңдылықтарына сүйене отырып, тарихи жазба деректерге назар аударылды. Екі не одан да көп мемлекеттер шекарасын алып жатқан өзен-көл атауларындағы тілдік ерекшеліктерді анықтау үшін олардың статикалық қалпын ғана емес, ретроспектив бағыттағы даму жолы да қарастырылады.

Бұл бағыттағы тәсілге сүйеніп трансшекаралық гидронимдердің әр елдегі қолданысы мен ерекшеліктері анықталды.

Нәтижелер мен талқылау

Лингвистика көнеден бастау алатын іргелі ғылым саласы болғанымен, тілді зерттеу әр дәуірде жаңаша мәселелері бар өзекті сала болып қала береді. Өйткені тіл тірі организм сияқты жаңарып, түлеп, өзгеріп тұрады. Сәйкесінше лексикалық қоры да өзгеріске түсіп, жаңа қырынан қарауды талап етеді. Сөздік қорының ең тұрақтысы да осы топонимдер. Топонимдердің бір тармағы трансшекаралық гидронимдердің тарихы мен лингвистикасы туралы сөз болады.

Қазақстан мен түркі тектес елдер Түркіменстан, Өзбекстан және Қырғызстан елдерін кесіп өтіп жатқан трансшекаралық гидронимдердің ең ірілері – Каспий, Арал теңіздері, Сырдария, Аса, Шу, Талас өзендері. Қазіргі кезде тартылып қалғанмен, Арал теңізінің аумағы Қазақстан мен Өзбекстан аумағын қамтыған болатын.

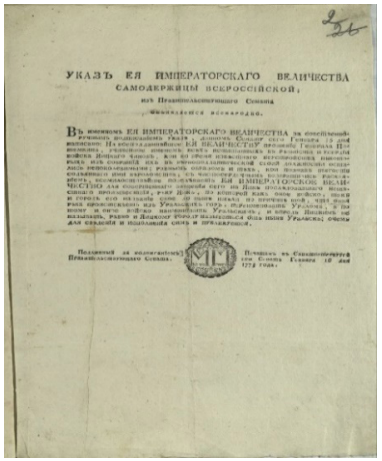
Еуразия құрылығындағы Еуропа мен Азияны жалғап жатқан әлемдегі ең үлкен көл – Каспий теңізі. Теңіз солтүстік-шығысында Қазақстанмен, оңтүстік-шығысында Түркіменстанмен, оңтүстігінде Иранмен, оңтүстік-батысында Әзірбайжанмен, солтүстік-батысында Ресеймен шектеседі. Каспий теңізін ғылыми зерттеу 18 ғасырда Петр I бастамасымен басталып, алғашқы навигациялық нұсқауларды қамтитын Федор И.Соймоновтың теңіздің сипаттамасы және теңіз атласы 1731 жылы жарияланады [3]. Бұл зерттеулерде географиялық тұрғыдан жүргізілгенмен, лингвистикалық мәселелер назарға алынбады.

Бүгінде теңіз атауы бірнеше мемлекет аумағын қамтитын трансшекаралық нысан ретінде халықаралық құжаттарда Каспий теңізі (Caspian Sea) атауымен таңбаланады. Десек те әр елдің өз тілінде атаудың тарихи нұсқасын пайдалануы трансшекаралық топонимдердің бір мезгілде бірізді пішінде де, көпнұсқалылықты да сақтайтынын көрсетеді. Каспий теңізі (ескі тарихи атаулары: Каспи, Гиркан, Хвалын, Хазар т.б.) Каспий өңірі көптеген Еуразия халықтарының этностық және мәдени бастауының маңызды бір ошағы саналады, яғни тарихи-мәдени өлке болып табылады. Каспий өңірінің тоғыз жолдың торабы болуы ондағы этногенетикалық үрдістерге айтарлықтай әсерін тигізді [4, 428-б.]. ғалымдар пікірінің жаны бар. Теңізді айнала орналасқан Қазақстан мен Ресейде «Каспий» деп халықаралық карталардағы нұсқасы қолданылса, әзірбайжан тілінде «Әзер денизі», түрікмен тілінде «Хазар денизі», иран (парсы) тілінде Дария-е Хазар тұлғаларында, VII-X ғасырлардағы (650-969 жж.) Хазар тайпасының атауын әлі сақтап келеді

«Каспий» атауы тарихи лингвистикалық тұрғыдан күрделі, көпқабатты топонимдердің қатарына жатады. Өйткені ол тарихтың әр кезеңінде әр

түрлі тілде көптеген атаулармен аталған. Ғалымдардың пікірінше, жазба деректерде Каспий теңізінің 70-тен аса атауы бар екен. Антикалық грек, рим тарихшы-географтары (Геродот, Страбон, Птолемей) Гиркан теңізі (Хирканиум Маре) деп те, Каспий теңізі (Каспиум Маре) деп те атағанын байқаймыз. Бұл дегеніміз, атаудағы көпуәжділік құбылысын меңзеп тұр. Мысалы, Страбон өзінің «География» деген еңбегінде теңіздің оң жағалауындағы Гиркания аймағына байланысты бөлімде Гиркан теңізі деп жазған. Гиркан деген сөз Гирканск Гирканос, «Қасқырлар елі» деген атаудан шыққан деген пікір бар [3]. Астана қаласындағы ҚР Ұлттық мұражайында қойылған дүние карталарының ең ескісі Себастьян Мюнстердің 1540 жылы басылған Азияның шығыс аймағының картасында да «Гикания» жер аты ретінде, «Каспий» теңіз атауы ретінде көрсетілген. Оның басқа тарихи атауларының қатарында «Хазар» теңізі және «Хорезм» нұсқалары бар, бұл атаулар аймақтың бұрынғы халықтарының атымен байланысты болса керек.

Каспий атауының шығу тегі туралы ғылыми әдебиеттерде осы аймақты мекендеген «касп» тайпасының атымен байланыстырады. Ал белгілі ғалым Т.Жанұзақ атаудың құрамын «кас» және «пи» деп екіге бөліп қарастырады. Біздің заманымыздан бұрынғы VII-IV ғасырларда Каспий теңізінің жағалауы мен Маңғыстау төңірегінде қас тайпасы өмір сүрген. Атаудың түбірі осы кас тайпасының атауы, ал екінші сыңарындағы пи – тұңғыс-мажұр тобына жататын орочин тілінде *бийа (bija)* – «өзен, көл, бұлақ», эвенкі тілінде – *бирд (bird)* – «өзен», сол секілді самодий тілінде *ба* – «су, өзен», негил тілінде де *бийа (bija)* – «өзен, бастау» сөздерінің өзгеріске түскен нұсқасы. Ғалымдар бұндай түбірлердің қатарына қазақ тіліндегі «Бүйен» өзенінің түбірін, Ресей жеріндегі **Би**я, **Бий**хем, Сал**ба** гидронимдердің құрамындағы көне тұлғаларды жатқызады [5, 104-б.]. Иран энциклопедиясында: «Каспийлер Каспий теңізінің оңтүстік-батыс жағалауын мекендеген ежелгі халықтың атауы. Оның ізі Алборз тауларын асып өтетін жолдар торабындағы аймақта орналасқан Қазвин (Qazvin) < Каспен (Kaspen) (каспийлер мекені) топонимінде сақталған болуы мүмкін. Аталған этноним негізінде бірқатар географиялық нысандардың атауы қалыптасқан. Атап айтқанда, Каспий теңізі (he Kaspie talassa), Каспий таулары (ta Kaspia ore), яғни Кавказ жотасы, Эратосфеннің мәліметтері Страбон арқылы берілген, XI.2.15), сонымен қатар Каспий қақпасы (хай Каспиай/Каспиадес пилаай) деп аталатын өткелдер осы халықтың атымен байланысты қойылған деген [6]. Жоғарыдағы ғылыми жазбаларды негізге алып, Каспий атауы этникалық қауым атауынан туындаған этногидроним деген пікірге тоқталуға болады. Осыған дейінгі зерттеулерде Каспий теңізінің мынандай атаулармен аталғанын көреміз: Хвалин, Гуз, Хорасан, Табаристан, Алан, Дербент, Қыпшақ, Қозғун, Абескұн, Георгиев, Сарай, Бұхар, Хида, Гиркан теңізі, Каспий теңізі, Хазар, Хорезм т.б.

УКАЗЪ ЕЯ ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА
САМОДЕРЖИЦЫ ВСЕРОССІЙСКОЙ,
изъ Правительствующаго Сената

1-сурет

Теңіздің неге осынша көп атаулармен аталғандығының себебі белгісіз, дегенмен тілдік деректер мен топонимиялық уәж тұрғысынан алғанда теңіз жағалауында мекендеген (мүмкін уақытша тұрақтаған) түрлі этнос атауларының берілгені, трансонимдену жолымен өзге жер-су атауларының телінуі, жазба дерек авторларының өзінше атауы т.б. себептерді аңғаруға болады. «Каспий» атауының қалыптасуы мен дамуы тілдік факторлармен қатар, тарихи, саяси, этномәдени жағдайлармен де тығыз байланысты екенін көреміз. Гидронимнің әр түрлі нұсқалары оның көпқабатты семантикасын айқындайды. Нақтырақ айтқанда, атаудың мағынасы әр түрлі тарихи кезеңдерде қалыптасқан тілдік, этникалық, мәдени қабаттардың жиынтығынан тұрады.

Сонымен теңіз әр түрлі аталғанмен, қазақ еліндегі қолданысы Каспий нұсқасын сақтап келеді. Бұл атаудың этимологиялық табиғаты қазақ этнонимімен де сәйкес келетін секілді. Н. Мыңжанидың болжамы бойынша «қас» сөзі «нағыз» деген мағына береді, яғни «қас сақ – қасақ – қазақ» нұсқаларында дамыған болуы мүмкін. Каспий атауының құрамындағы «кас» пен «қасты» өзара салыстыруға болады. Қ дыбысының к дыбысына ауысуы ілгерінді ықпалдың нәтижесі, яғни атау құрамындағы «пи» жіңішке морфемасының алдыңғы буынға әсері. Қазіргі энциплопедиялық анықтамаларда «каспийдің» этнос атауы екенін растайды. Бехистуннан алынған текстің қалпына келтірілген бөлігін, ал одан кейін Накши-Рустем және Персеполь жазуларын антик деректемелерінің мәліметтерімен салыстыру негізінде – парадрайа сақтардың және «Соғдының ар жағындағы» сақтардың – массагеттерге, дайларға, каспилерге сәйкестігі туралы болжам

жасалды. [7, 161-б.]. Осы болжамдарға сүйене отырып, «Каспиді» көне дәуірлерден бері өзінің тарихи тұлғасын сақтап келе жатқан сирек атаулардың бірі ретінде санаймыз.

Каспий теңізіне құятын үлкен өзендердің бірі – **Жайық**. Бастауын Орал тауларынан алып, Ресей Федерациясының Башқұртстан Республикасы, Челябі облысы мен Орынбордан ағып келіп, Қазақ елінің шекарасын кесіп өтетін ең ірі трансшекаралық өзендердің бірі. Ресейде 1775 жылдың 15 қаңтарынан бастап Екатерина II бұйрығымен Орал деп атайды.

Жайық жағасы – қазақ халқының хандық құрып, тарих сахнасына шыққанына дейін де түркі тайпаларының құрамында көшіп-қонып, өсіп-өнген өз даласы. Ол туралы тарихи жазба деректерде жиі кездеседі. «Шежіре-и теракиме» еңбегінде: «Оғыз хан заманынан Шыңғыс хан заманына дейін Дон, Еділ, Жайық өзендерінің бойында қыпшақтардан өзге ел жоқ еді» [8, 134-б.]. Одан бөлек Қазақ газетінде басылған Қыр баласының «Қазақ» деген мақаласында: «Бұл қазақ һәм қырғыз Шыңғыс хан заманынан бері, 7 жүз жыл шамасында, жоғарыда аталған 9 облыс жерінде жүріп тұрады. Бұл жердің айналасы мынау: темір қазықта – Жайық пен Тобыл, күншығыста – Ертіс, оңтүстікте – Түркістан таулары, мұның ең биігі – Хан Тәңірісі, күнбатыста – Амудария», – деп жазуы тегін емес [9, 125-б.]. Көріп отырғанымыздай, Жайық атауы антика кезеңінен бастап, шығыс саяхатшылары мен түркілік жазбаларда да, орта ғасырлардағы Еуропа картографтарының дүние сызбаларында да әр түрлі дыбыстық ерекшеліктерімен (Даих/Даикс/Джаих/Яик/Жайық) көрініс табады. Атаудың этимологиясы жөнінде қазақ тіл біліміндегі барлық топонимтанушылар: жай\йай «жайылу, жазылу» және ық (есім тудыратын жұрнақ, яғни Жайық «жайылып ағатын, кең су» деген мағына беретінін айтады. Біз де осы пікірді құптаймыз, өйткені атау түбіріндегі өзгерістер – түркі тілдер грамматикасында жиі кездесетін й мен ж дыбыстарының алмасып келу құбылысы, ал -ық – жаңа сөз жасаушы жұрнақ, көне түркі заманынан қолданылып келе жатқан өнімді қосымша. Сонымен, Жайық өзенінің аты табиғи сипатына қарай қойылған, көне түркілік қабатқа жатады деген тұжырым жасаймыз. Трансшекаралық атау ретінде өзге елде саяси факторға байланысты өзгеріске түскен.

Су ресурстары бойынша халықаралық маңызы бар ірі өзендердің бірі – **Іле.** Бұл өзен бастауын Қытай мемлекетіндегі Тянь Шань тауларынан алып, Қазақстан шекарасын кесіп өтіп, Балқаш көліне құятын Орта Азиядағы ірі трансшекаралық өзендердің бірі.

Іле гидронимі түркі кеңістігінде де ең көне өзен атауларының бірі саналған. Махмұд Қашқари «Диуани лұғат ат-түрк» сөздігінде: «Ыла / Іле – бір дарияның аты. Ол дария түрік жұртының Жайхұны...» – деп жазады [10, 121-б.]. Мұндағы «түрік жұртының Жайхұны» деген сипаттама Іленің

түркі дүниесінің кеңістіктік санасында ірі, бас өзен, өркениеттік өзек ретінде қабылданғанын танытады.

Қытай деректеріне сүйенген Әбілез Шәріпұлы хань әулеті дәуірінде (бұл – шамамен 2 мың жыл бұрынғы кезең) қытай тарихшылары Іле өзенін ханьзу жазуында Иле түрінде таңбалағанын айта келіп: «Ерте заманда осы алқапты мекендеген тайпалар Іле өзенінің және Іле алқабының аса қасиетті, бай елді мекен болғанын ардақтап, «елдің өзені», «халық өзені»деген ұғыммен аталғанын байқатады», – деген пікір білдіреді [11, 165-б.]. Ә. Шәріпұлы бұл атауды Солтүстік Қытай аймағында қалыптасқан Ғұн (Хун) империясымен байланыстырады. Негізгі тілі көне түркі тілі болған ғұндар біздің заманымызға дейінгі III ғасырда қазіргі Қазақстан аумағына ене бастаған; ал империя әлсіреп, ыдыраған кезеңде олардың солтүстік тайпалары біздің заманымыздың I ғасырында қазіргі Жетісу жерінде қалып қойғаны мәлім [11, 165-б.]. Осы тарихи-этникалық контекст Іленің түркілік (ғұндық) субстратпен байланысын күшейтеді.

Қазақ ономастикасында Іле атауына қатысты бірнеше ықпалды пікір бар. Солардың негізгілеріне тоқталайық. А. Әбдірахманов Іле атауын екі компоненттен тұратын и + ла құрылымы ретінде талдайды: и – түркі тілдерінде «ылғал», «су» мағынасында қолданылатын көне түбір; -ла – көне және қазіргі түркі тілдеріндегі өнімсіз жұрнақ, зат есімге жалғанып, жаңа сөз жасайтын формант. Ғалымның тұжырымы бойынша, Іле – бастапқыда Ила түрінде айтылған, кейінгі кезеңде жіңішкеру нәтижесінде Іле тұлғасына өткен көне гидроним [12, 202-203-бб.].

Т.Жанұзақ Іле атауының көне тұлғасы Ила болғанын, М. Қашқаридағы Ila (Ыла) нұсқасы да соны көрсететінін алға тартады Оның жіңішке тұлғада Іле болып айтылуы – кейінгі дәуірдің фонетикалық ықпалы екенін айтады [13, 73-б.].

Көне түркі тілінде ILA геогр. 1. Түркістандағы өзендердің атауы (МҚ III 235); 2. Өңір атауы (QBN 37) [ДТС]. Атаудың түркі тегіне тереңдей түссек IL- жіңішке нұсқасы «төмендеу, ылдилау, құлдилау» секілді мағыналарда қолданылған екен [ДТС]. Жазба мұралардан жуан және жіңішке тұлғаларды кездестіреміз. Мысалы, ILA мен ILE секілді, «төмендеу, ылдилау» мағынасындағы **iel-** мен **il-** нұсқалары да қатар қолданылады. Осы нұсқалардың мағынасы әуелгі морфеманың ағын судың табиғатын бейнелегені туралы болжамға жетелейді. Олай болғанда «ылди» зат есімі мен «ылдилау» етістігі де осы негізден тарамақ. Ал түркі тілдеріндегі ж мен й дыбыстарының сәйкестігін ескерсек, Е. Қойшыбаевтың этимологиясындағы «жылдаммен» бірге «жылысу», сонымен қатар «жылға, жылым» секілді гидрографиялық терминер де ортақ түбірге барып тоғысады. Сонымен Іле сөзінің құрылымы түбір мен қосымшаның (іл- + -е) бірігуінен жасалған.

Мағынасы судың еңіске қарай ағуын, яғни амалдың өту сипаты, бағыты, қарқыны, жылдамдығы туралы ақпарат береді. «Таудан төмен аққан су», – деп тұжырым жасауға болады.

Екіншіден, жоғарыда келтірілген этимологиялық жорамалдардың формалды айырмашылығы болғанымен, олардың бәріне ортақ семантикалық-концептуалдық өзек айқын байқалады: Іле – ірі, мол суы бар, басты өзен; ол – аймақ үшін өмірлік маңызы жоғары, қасиетті, бай алқаптың су көзі; кеңістіктік-когнитивтік жағынан Іле – «үлкен өзен», «мол су», «халықтың өзені» концептімен ұштасады.

Сондықтан Іле гидронимін жай ғана «өзен» не «су» деген жалаң атау емес, түркілік дүниетанымдағы «ірі өзен, мол су, ел мен халықтың өмірлік өзегі» деген күрделі когнитивтік концептінің тілдік таңбасы ретінде қарастыру орынды.

Когнитивтік бағыт тұрғысынан Іле атауын осылай түсіндіру – оның нақты морфемалық төркініне қатысты дау-дамайдан гөрі, ұжымдық тарихи жадта қалыптасқан «үлкен өзен» бейнесін алдыңғы қатарға шығарады және оны түркілік кеңістіктің ең көне, өзгеріссіз сақталған гидронимдерінің бірі ретінде танытады.

Жоғарыда аты аталған және талдау нысаны болған су ресурстары – еліміздің халықаралық қатынастарының негізгі нысаны. Осыған байланысты мұндай атауларды біріздендіру, тарихи қалыптасқан нұсқаларын ғылыми негіздеу мемлекетаралық келісімдерде қазақ тілінің орнын нақтылауға және заманауи картографияда оларды бірізді әрі дәл жазуға ықпал етеді.

Қорытынды

Трансшекаралық топонимдердің (гидронимдер) тарихы тереңнен бастау алады, шығу тегі туралы ойлана бастасақ, жер жаралып, оның бетінде тіршілік нәрі – сулар аға бастаған замандар көз алдымызға келеді. Ал суларға атау беру тарихы нақты қай кезден басталатынын елестету қиын. Осы тарихи кезең бойынша бізге белгілісі – атаулардың түрлі деректерде алғаш тіркеле бастаған уақыты мен нұсқалары. Атаулар пайда болғаннан бері де жер бетіндегі шекаралар сан рет өзгерді, ол жерлерді қоныстанушылар да тұрақты болды деп айту қиын. Дегенмен қазіргі қолданысымыздағы атаулардың лингвистикалық табиғаты қазақ этносының тілі мен тарихымен сабақтастыруға мүмкіндік беретін деректер ұсынады. Ономастикалық атаулардың тілдік ерекшеліктері, этимологиясы, лексика-семантикалық сипаты жан-жақты қарастырылып, біршама жүйеленді десек те, трансшекаралық атаулардың біздің тілімізге, еліміздің тарихына қатысты жақтары әлі де терең зерделеуді қажет етеді.

Трансшекаралық топонимдер еліміздің аумағын ғана емес, қазақ халқының мекендеген аймақтарынан, салты мен дәстүрінен, өзге этностармен

байланысынан хабар береді. Осының ішінде халықтың табиғатану әлемі мен атау беру принциптері де және осы принциптердің даму эволюциясынан да ақпараттар аламыз. Мысалы, талдаулар барысында жер-суға атау беру принциптері, біріншіден, географиялық нысанды сипаттай атау, тұрып жатқан этностың атауын беру, атауларды біріктіріп немесе жалғау жалғап, лингвистикалық тәсіл арқылы атау жасау т.б. секілді принциптердің көне дәуірлерден бастау алатынын шамалаймыз. Атау беру дәстүрі мен атау жасау тәсілдерінің осы үлгілері қазіргі уақыты да өзінің өзектілігін жойған жоқ. Теориялық тұрғыдан алғанда, транскрипция, трансонимдену, атау беру уәждері секілді құбылыстардың сол көне замандардан сақталып келе жатқанын байқауға болады.

Сондықтан өткен дәуірдің қоғамдық-әлеуметтік және этномәдени тарихынан мол дерек беретін трансшекаралық топонимдердің (ономастикалық бірліктердің) тілдің құрылымдық тарихын зерттеуде маңызы зор. М. Томанов: «Ономастикалық материал тілдің лингвистикалық және экстралингвистикалық даму жолдарының бірлікте болатынын дәлелдейді. Ономастикалық атаулар көбіне тілдің қалыптасқан сөз өзгеру жүйесінің аумағына сыймайды. Олар тілдің даму барысында жоғалып кеткен сөз өзгерту модельдері бойынша жасалған болып келеді немесе ұмытылып кеткен мағынаны өз бойында сақтауы мүмкін», – деп жазады [14, 13-б.]. Бұл тұрғыдан алғанда тіліміздің өткен тарихы мен бүгінгі сипатының арасындағы даму барысында енген өзгерістер мен оның лингвистикалық терең сырларын саралауда ономастикалық атаулар жүйесіндегі ерекшеліктерді де назардан тыс қалдыруға болмайды. Атаулардың тарихын зерттеуде топонимиканың негізін құрайтын тіл білімі, тарих, география және археология ғылымдарының ішінде көбінесе тіл біліміне басымдық беріліп келеді. Трансшекаралық топонимдерді талдау барысында топонимиканың көптеген мәселелері тек тарихи тіл білімі тұрғысынан шешіле бермейді, сондықтан экстралингвистикалық зерттеулерге де жүгінуге тура келеді. Зерттеудің бұл тәсілдері трансшекаралық топонимдердің тарихи-лингвистикалық болмысын айқындауда жаңа мүмкіндіктер беретінін көріп отырмыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Қазақстан трансшекаралық аймақтарындағы топонимия : ұжымдық монография / жауапты ред.: Ж. Қоңыратбаева, Ә. Әбдуәлиұлы. – Астана : Булатов А. Ж., 2022. – 308-б.

2 **Witschas, S.** Cross-border Mapping : European Approaches. – Springer. [Electronic resource]. – URL: https://link.springer.com/book/10.1007/978-3-642-03294-3 (Accessed: 02.07.2026).

3 Caspian Sea // Encyclopaedia Britannica. [Electronic resource]. – URL: https://www.britannica.com/place/Caspian-Sea (Accessed: 02.07.2026).

4 Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. – Алматы : «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, 2002. – Т. 4: Ж–Қ / бас ред. Ә. Нысанбаев. – 720-б.

5 **Жанұзақ, Т. С.** Тарихи жер-су атауларының түптөркіні. – Алматы : Сөздік-Словарь, 2010. – 356-б.

6 **Schmitt, R.** CASPIANS // Encyclopaedia Iranica. Published December 15, 1990. [Electronic resource]. – URL: https://www.iranicaonline.org/articles/caspians-gk/ (Accessed: 02.07.2026).

7 Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін): 4 томдық. – Т. 1. – Алматы : Атамұра, 1996. – 544-б.

8 **Өлмез, З. К.** Әбілғазы Баһадүр ханның «Түрік шежіресі». – Анкара : Şafak Matbaacılık, 1996. – 559-б.

9 **Сақ, Қ. Ө.** Алаш көсемсөзі: Жер мәселесі. – Алматы : «Қазақ энциклопедиясы», 2014. – Т. 1. – 400-б. – ISBN 9965-883-98-5.

10 **Қашқари, М.** Түрік тілінің сөздігі (Диуани лұғат-ит-түрік): 3 томдық шығармалар жинағы / қазақ тіліне аударған, алғы сөзі мен ғылыми түсініктерін жазған А. Егеубай. – Алматы : ХАНТ, 1997. – 590-б.

11 **Каймулдинова, К. Д.** Топонимика: оқулық. – Алматы : РПБК «Дәуір», 2011. – 336-б.

12 **Әбдірахманов, Ә.** Топонимика және этимология. – Алматы : Ғылым, 1975. – 206-б.

13 **Жанұзақ, Т. С.** Жер-су атаулары (этимологиялық анықтамалық). – Алматы : Өнер, 2011. – 496-б.

14 **Томанов, М. Т.** Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. – Алматы : Мектеп, 1988. – 264-б.

REFERENCES

1 Qazaqstan transshekaralyq aimaqtaryndagy toponimiya : ujymdyq monografiya [Toponymy of the Transboundary Regions of Kazakhstan : Collective Monograph] [Text] / ed. by Zh. Qonyratbayeva, A. Abdualiuly. – Astana : Bulatov A. Zh. – 2022. – 308 p.

2 **Witschas, S.** Cross-border Mapping : European Approaches. Springer. [Electronic resource]. – Available at: https://link.springer.com/book/10.1007/978-3-642-03294-3 (Accessed date: 02.07.2026).

3 Caspian Sea. Encyclopaedia Britannica. [Electronic resource]. – Available at: https://www.britannica.com/place/Caspian-Sea (Accessed date: 02.07.2026).

4 Qazaqstan. Ulttyq entsiklopediya [Kazakhstan : National Encyclopedia] [Text]. – Almaty : Qazaq entsiklopediyasynyn Bas redaktsiyasy, 2002. – Vol. 4 : Zh–Q / ed. by A. Nysanbaev. – 720 p.

5 **Januzak, T. S.** Tarihi jer-su ataularynyn tuptorkini [The Origin of Historical Place Names] [Text]. – Almaty : Sozdik-Slovar, 2010. – 356 p.

6 **Schmitt, R.** CASPIANS. Encyclopaedia Iranica. Published December 15, 1990. [Electronic resource]. – Available at : https://www.iranicaonline.org/articles/caspians-gk/ (Accessed: 02.07.2026).

7 Qazaqstan tarihy (kóne zamannan búginge deıin) : 4 tomdyq. Vol. 1 [History of Kazakhstan (From Ancient Times to the Present) : In 4 Volumes. Vol. 1] [Text]. – Almaty : Atamura, 1996. – 544 p.

8 **Olmez, Z. K.** Abilgazy Bahadur khannyn «Turik shezhiresi»[Abulgazi Bahadur Khan's Genealogy of the Turks] [Text]. – Ankara : Shafak Matbaacilik, 1996. – 559 p.

9 **Sak, K. O.** Alash kosemsozi : Jer maselesi. Vol. 1 [Alash Publicistic Writings : The Land Issue] [Text]. – Almaty, 2009.

10 **Kashgari, M.** Turik tilinin sozdigi (Diuani lugat-it-Turik) : 3 tomdyq shygarmalar jinagy [Dictionary of the Turkic Language (Dīwān Lughāt al-Turk) : Collection in 3 Volumes] [Text]. / translated into Kazakh, foreword and scientific commentary by A. Yegeubai. Almaty : KhANT. – 1997. – 590 p.

11 **Kaimuldinova, K. D.** Toponimika : okuwlyk [Toponymy: Textbook] [Text]. – Almaty : RPBK «Dauir», 2011. – 336 p.

12 **Abdirakhmanov, A.** Toponimika zhane etimologiya [Toponymy and Etymology] [Text]. – Almaty, 1975. – 213 p.

13 **Januzak, T. S.** Jer-su ataulary (etimologiyalyq anyqtamalyq) [Place Names : An Etymological Dictionary] [Text]. – Almaty : Oner, 2011. – 496 p.

14 **Tomanov, M. T.** Kazak tilinin tarikhi grammatikasy [Historical Grammar of the Kazakh Language] [Text]. – Almaty : Mektep, 1988. – 264 p.

15.04.26 ж. баспаға түсті.
10.07.26 ж. түзетулерімен түсті.
10.08.26 ж. басып шығаруға қабылданды.

*Б. Әбдуәлиұлы[1], *С. Т. Сыпатай[2]*
[1,2]Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилёва,
Республика Казахстан, г. Астана.
Поступило в редакцию 15.04.26.
Поступило с исправлениями 10.07.26.
Принято в печать 10.08.26.

ТРАНСГРАНИЧНЫЕ ГИДРОНИМЫ КАЗАХСТАНА: ИСТОРИКО-ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Трансграничные гидронимы представляют собой устойчивые языковые единицы, сохраняющие в себе историко-культурную информацию и дошедшие до наших дней. Актуальность исследования заключается в выявлении многослойной семантической структуры и историко-культурной функции подобных наименований. С этой целью анализируются мнения и гипотезы, касающиеся происхождения гидронимов, пересекающих государственные границы.

Несмотря на то что трансграничные географические объекты в настоящее время охватывают несколько культурных пространств, в прошлом они находились в пределах ландшафта, заселённого тюркскими народами. Учитывая географическое положение Казахстана, можно отметить значительное количество топонимов, разделённых государственными границами. В связи с этим для обеспечения научной обоснованности исследования мы ограничились анализом наименований наиболее крупных и политико-экономически значимых водных ресурсов.

В работе рассматриваются древнетюркская основа гидронимов Каспий, Жайык (Урал), Или, их вариантность и трансграничный характер. Предпринята попытка обоснования влияния лингвистических и экстралингвистических факторов на основе научных данных. На основе существующих научных гипотез об этимологии гидронима Или выдвинуто предположение о его когнитивном содержании.

Результаты исследования могут служить научной основой для уточнения понятия трансграничной топонимии и унификации трансграничных наименований в международных документах.

Ключевые слова: ономастика, топоним, трансграничный топоним, гидроним, древнетюркский, этимология.

*B. Abdualiuly[1], *S. T. Sypatay[2]*
[1,2]L. N. Gumilyov Eurasian National University,
Republic of Kazakhstan, Astana.
Received 15.04.26.
Received in revised form 10.07.26.
Accepted for publication 10.08.26.

TRANSBOUNDARY HYDRONYMS OF KAZAKHSTAN: A HISTORICAL AND LINGUISTIC ANALYSIS

Transboundary hydronyms are stable linguistic units that preserve historical and cultural information and have been transmitted to the present day. The relevance of the study lies in identifying the multilayered semantic structure and historical-cultural functions of such names. For this purpose, various viewpoints and hypotheses concerning the origins of hydronyms that cross state borders are analyzed.

Although transboundary geographical objects today encompass multiple cultural spaces, historically they were located within landscapes inhabited by Turkic peoples. Considering the geographical position of Kazakhstan, a significant number of toponyms divided by state borders can be observed. Therefore, in order to ensure the validity of the study, the analysis is limited to the names of the largest and most politically and economically significant water resources.

The study examines the ancient Turkic basis of the hydronyms Caspian, Zhaiyk (Ural), and Ili, as well as their variability and transboundary characteristics. An attempt is made to substantiate the influence of linguistic and extralinguistic factors based on scholarly evidence. Based on existing hypotheses regarding the etymology of the hydronym Ili, a hypothesis about its cognitive content is proposed.

The results of the study may serve as a scientific basis for clarifying the concept of transboundary toponymy and for the standardization of transboundary names in international documents.

Keywords: onomastics, toponym, transboundary toponym, hydronym, Old Turkic, etymology.

ҒТАМР 17.01.07

https://doi.org/10.48081/BTOUPh3.2026/157-171

***Ж. Б. Әділбекова**
Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Астана қ.
ORCID: https://orcid.org/0009-0001-0109-7743
*e-mail: zhanara-snowy@mail.ru

МҰХТАР ӘУЕЗОВ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ДЖЕК ЛОНДОН МҰРАСЫНЫҢ РЕЦЕПЦИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Бұл мақалада Америка әдебиетінің классигі Джек Лондонның қазақ әдебиетінің біртуар қаламгері Мұхтар Әуезов шығармашылығына тигізген әсері қарастырылады. Әдебиет әлеміндегі қос алып – Мұхтар Әуезов пен Джек Лондон туындыларындағы идеялық және көркемдік үндестіктің сырын ашу – әдебиеттану ғылымының жаңаша зерттеулерін қажет ететін маңызды бағыт. Екі жазушының шығармашылық әлеміне терең бойлап, олардың арман-мұраттарының, дүниетанымы мен көркемдік шеберлігінің ортақ қырларын табуға ұмтылу – зерттеуіміздің негізгі нысандарының бірі.

Екі автор шығармаларындағы көркемдік, стильдік және терең идеялық ұқсастықтар талданып, табиғатты шеберлікпен суреттеу, адам мінезін шынайы бейнелеу және әлеуметтік күрес тақырыбындағы өзара байланыстар анықталады. Сонымен қатар екі қаламгердің өз заманының шындығын көркемдік тұрғыдан бейнелеудегі ерекшеліктері сараланып, олардың реалистік әдісінің ұқсас тұстары ашып көрсетіледі. Зерттеу барысында Дж. Лондонның озық идеяларының қазақ әдебиетіндегі интерпретациясы салыстырмалы талдау әдісі арқылы қарастырылып, Мұхтар Әуезов шығармаларындағы Лондон ықпалының көріністері әдеби-теориялық тұрғыдан зерделенеді. Бұл зерттеу американдық және қазақ әдебиеттері арасындағы шығармашылық байланыстарды жан-жақты талдап, олардың әдеби дәстүр мен көркемдік әдіс тұрғысынан өзара ықпалдастығын тереңірек түсінуге септігін тигізеді.

Кілтті сөздер: рецепция, ықпал, Джек Лондон, Мұхтар Әуезов, салыстырмалы әдебиеттану, аударма, интертекстуалдылық.

Кіріспе

Әдебиет – адамзат жанының тереңінен шыққан, ғасырлар бойы жинақталған рухани қазынасы, сондай-ақ тарихтың тірі шежіресі, танымның көзі, әлемді көркем тілмен бейнелейтін қуатты құралы екені анық. Әлем әдебиетінің жауһар туындылары тек бір ұлттың ғана емес, бүкіл адамзаттың таным көкжиегіндегі ойлардан көрініс береді. Әр халықтың әдеби мұрасы бір-бірімен тығыз байланыста өсіп, дамып отырады. Осы тұрғыдан келгенде, салыстырмалы әдебиеттанудың негізгі мақсаты – түрлі ұлттық әдебиеттерді салыстыра отырып, олардың ұқсастықтары мен айырмашылықтарын, өзара ықпалын және мәдени, тарихи байланыстарын анықтау.

Салыстырмалы әдебиеттану қазіргі заманғы әдебиеттану ғылымында маңызды, күрделі әрі қарқынды дамып келе жатқан бағыттардың қатарында. Бұл бағыт ұлттық әдебиеттерді жеке-дара емес, олардың өзара байланысы, типологиялық және тарихи ұқсастығы тұрғысынан қарастырады.

Әдебиеттанушы ғалым М. Х. Маданова «Введение в сравнительное литературоведение» атты еңбегінде бұл ғылым саласының қалыптасу жолын, негізгі ұғымдарын, терминологиясын жан-жақты саралайды [1, 15-16-бб.]

М. Х. Маданованың пікірінше, берілген салада көркем аударма, әдеби ықпал, ұлттық сипат, әлемдік сюжеттер мен образдық архетиптерді анықтау сияқты компоненттер маңызды зерттеу нысандарына жатады. Автор салыстырмалы әдебиеттану аясында мәдениетаралық қатынастар мен типологиялық байланыстарды, сондай-ақ көркем аударма мәселелерін зерттеу қажет екенін атап көрсетеді [1, 23-б.]

Әдебиеттер арасындағы мұндай байланыстарды тереңірек түсіну үшін қазіргі әдебиеттануда көркем шығарманы тек мазмұны мен құрылымы тұрғысынан емес, оны қабылдаушы реципиенттің көзқарасы арқылы бағамдаудың маңызы жоғары.

Қазіргі отандық әдебиеттануда көркем шығарманы «автор – мәтін – оқырман» байланысы арқылы рецептивті эстетика тұрғысынан зерделеуге деген қызығушылық артып келеді. Мұндағы «рецепция», яғни қабылдау ұғымы көркем шығарманы түсіну, оның автор мен оқырманға тигізген әсерін зерделеу мағынасында қолданылады. Көркем туындыға рецептивтік тұрғыдан баға беру, оны жасаушы автор мен қабылдаушы оқырман арасындағы қатынасты зерттеу – әдебиеттану мен психологияның тоғысқан тұсында жүргізілетін кешенді жұмыс.

Ресей ғалымы Н. Н. Левакин көркем рецепцияны қабылданған (оқылған, бастан кешірілген, көрген, ұғынған) дүниелер негізінде өз мәтіндерін (ойларын, идеяларын, әсерлерін, бейнелерін) қабылдау және қайта құру үдерісі ретінде түсіндіреді [2, 309-б.].

Осындай ұстанымдарға негізделген рецептивті немесе оқырманға бағытталған сын (receptive criticism, reader-response theory) 1970 жылдары АҚШ, Батыс Еуропа мен Германияда кеңінен таралып, әдебиетті оқырман санасындағы бейнесі арқылы бағалау үрдісін дамытты. Оның негізгі өкілдері – АҚШ зерттеушісі Стэнли Фиш және Констанц мектебінің ғалымдары: Вольфганг Изер, Ханс Роберт Яусс пен Р. Варнинг. [3, 872-б.]

Рецептивті сынның басты қағидаты – әдеби шығарманың мағынасы мәтінде емес, оны оқитын сананың белсенді жұмысында, яғни оқырманның тәжірибесі мен қабылдау ерекшелігі арқылы қалыптасады.

Осы тұрғыдан, әдеби шығарма статикалық құрылым емес, оқу процесінде «тірілетін», мағынасы оқырман тәжірибесімен тығыз байланысты құбылыс екенін АҚШ ғалымы Стэнли Фиш негіздей отырып, оқырман санасындағы «ішкі ережелер» жүйесі мәтінге мағына беретінін алға тартады [4, 130].

Ресей ғалымы С. Е. Трунинның пікірінше, көркем рецепция екі түрде жүзеге асады: тікелей (прямая) және жанама (опосредованная). Тікелей рецепцияда жаңа шығарма түпнұсқаға тікелей сүйеніп жасалады. Ал жанама рецепция жағдайында алғашқы мәтін мен жаңа шығарма арасында делдал мәтін пайда болады. Бұл делдал – түпнұсқа мен жаңа туындының аралығында жазылған кез келген көркем шығарма болуы мүмкін. Мұндай құрылымда рецепция екі жақты әсер береді: делдал мәтін әрі түпнұсқаға деген түсінікті, әрі жаңа шығарманың мазмұнын қалыптастыруда шешуші рөл атқарады [5, 7–8-бб.].

Сондай-ақ, елімізде салыстырмалы әдебиеттану мен әдеби рецепция мәселелеріне Е. Исмаилов, З. А. Ахметов, Ш. Кереева-Канафиева, Ш. К. Сатпаева, Р. Н. Нұрғали, Б. Б. Мамраев, Н. О. Жуанышбеков, М. Х. Маданова, С. В. Ананьева, А.К. Тусупова, А. К. Машакова, К.А. Нарымбетова секілді зерттеушілердің еңбектері арналды. Бұл бағыттағы зерттеулер әдеби шығармалардың қабылдану ерекшеліктерін, көркемдік үндестік пен мәдени ықпалдастықты терең зерделеуге жол ашты.

Ғылыми ізденістерді басшылыққа ала отырып, жұмысымыздың мақсатына сәйкес рецептивтік талдау жүргізу үшін көркем шығарманы жасаушы автор туралы толық хабардар болуымыз керек. Осы ретте Мұхтар Омарханұлының туындылары әлемдік әдеби үрдістермен үндесіп, шетелдік классик жазушылардың шығармашылық мұрасымен тығыз байланыста дамығаны белгілі.

Зерттеудің мақсаты – Джек Лондон шығармаларының Мұхтар Әуезов туындыларына әсерін анықтап, олардың идеялық, тақырыптық және көркемдік ерекшеліктерін салыстыру.

Материалдар мен әдістері

Бұл зерттеуде Мұхтар Әуезов пен Джек Лондон шығармаларындағы үндестік пен ерекшеліктерді анықтау мақсатында тарихи-салыстырмалы, компаративистикалық, интертекстуалдық, контент-талдау, лингвистикалық-стилистикалық әдістер қолданылды.

Нәтижелер және талқылау

Зерттеуші А. К. Машақованың пікірінше, қазақ әдебиетінің шетелде қабылдануы – төл туындыларымыздың жаһандық деңгейде мойындалуының айғағы. Бұл қазақ әдебиетінің әлемдік әдеби кеңістікке еркін еніп, өз орнын иеленгенін білдіреді [6, 14-15-бб.].

Сондай-ақ, Мұхтар Әуезовтің жазушылық болмысының қалыптасуында оған әсер еткен арналарды рецептивтік тұрғыда қарастыру оның көркемдік ізденісін, өсіп-даму жолын түсінуге негіз болады.

М. О. Әуезов әлемдік әдебиеттен нәр алған, шығыс пен батыстың көркем мұрасын терең меңгерген кемеңгер жазушы ретінде танымал. Абайдың даналығынан сусындап, Пушкин мен Лермонтовтың поэзиясына, Гоголь мен Толстойдың реализміне, Достоевскийдің психологизміне ден қойған. Сонымен қатар Шекспир трагедияларынан, Гете философиясынан, Бальзактың реализмінен шабыт алған. Джек Лондонның еркіндікке деген құштарлығы, Фолкнер шығармаларындағы күрделілік, Хемингуэй стиліндегі қарапайымдылық пен Стейнбектің әлеуметтік мәселелерді көтеруі – Әуезов шығармашылығына белгілі бір дәрежеде әсер еткені анық.

Осы суреткерлердің ішінде Мұхтар Әуезовке ерекше әсер еткен жазушы – Джек Лондон. Қазақ жазушысы Лондонның еркіндік пен күреске толы шығармаларын сүйіп оқып, оның идеялық ұстанымдарына мән берген.

Рухани жақындықтың жалғасы іспеттес 1960 жылы АҚШ-қа іссапары барысында кеңестік ақын, прозаик Степан Щипачев, Леонид Леонов, Олесь Гончар сынды жазушылар бастаған делегация құрамында Мұхтар Әуезов те Лондонның туған жерінде болып, жазушы өмір сүрген ортамен тікелей танысуға мүмкіндік алды [7, 5-б.].

Бұл сапарда Мұхтар Әуезов американдық әйгілі ақын, жазушы Карл Сэндбергпен сұхбаттаса отырып, өзінің «Америка әсерлері» атты аяқталмай қалған жолжазба очеркінде: «осындай кәрілікке жеткен жас шағында осы кісі айтқандай ауыр өмір, у зәрін ішіп-кешіп өткен Америка жазушысы, біздің халықтарға аса мәлім Джек Лондонды көріп отырғандай болдым», – деп, тебірене жазады [7, 162-б.].

Джек Лондон – Америка реализмінің көрнекті өкілі, адам мен табиғат арасындағы күрес, әлеуметтік әділетсіздік пен адамның ерік-жігері тақырыптарын тереңнен тербеген қаламгер. Оның «Мартин Иден» («Martin Eden»), «Тектік сарын» («Зов предков»/«The Call of the Wild»), Ақ азу («Белый

Клык»/«White Fang») сынды шығармалары – әлем әдебиетінің алтын қорына қосылған туындылар.

Дж. Лондон шығармаларындағы адам мен табиғаттың қарым-қатынасы, тағдырдың қатал сынына қарсы тұру, өмір үшін күрес пен еркіндікке ұмтылу сынды мәселелер қазақ әдебиетінің классик жазушысы Мұхтар Әуезовтің де шығармашылығына арқау болған тақырыптармен үндеседі. Бұл ортақ тақырыптар қос жазушының дүниетанымы мен шығармашылық ізденістерінің бірлігін айшықтайды. Олардың әрқайсысы өз халқының мұң-мұқтажын, арман-тілегін жырлап, адамзаттық құндылықтарды дәріптеуде өзіндік қолтаңбасын қалдырды.

Мұхтар Әуезовтің қаламынан шыққан туындылар адам мен табиғаттың ажырамас бірлігін, тұлға тағдыры мен қоғамның ықпалын тереңнен қозғайды. Әуезовтің «Көксерек», «Қараш-Қараш оқиғасы», «Қилы заман» секілді шығармаларында табиғат көрініс үшін беріліп қоймай, оқиғаның өзегі, идеялық мұратымен біте қайнасып, ұштасады. Бұл құбылыс Джек Лондонның шығармашылық әлемімен үндесіп, қос жазушының әдеби мұрасындағы ортақ арналарды зерттеуге жол ашады. Екі автордың шығармашылығын салыстыра зерттеу әдебиет әлеміндегі тың ізденістерге алғышарт жасайды деп топшылаймыз.

Джек Лондонның суық Аляскасы мен Мұхтар Әуезовтің кең даласы адам мен табиғат арасындағы күрестің, үйлесімнің және трагедияның куәсі екені белгілі.

Қазақ прозасының классигі Әуезовтің туындыларында адам мен табиғаттың тылсым байланысы, тағдырдың жазуы мен адам жанының күресі жан-жақты бейнеленеді. Ал дүниежүзілік әдебиеттің көрнекті өкілі Джек Лондонның шығармаларында осы мәселелер американдық реализм мен натурализмнің әсерімен өрбіп, жаңа қырынан танылады.

Джек Лондон әңгімелерін 1899–1902 жылдар аралығында жазды. Автор шығармаларының қазақ тіліне аударылуы туралы зерттеулерге келсек, Америка жазушысының туындылары қазақ оқырманына алғаш рет Тұрағұл Абайұлы, Мұхтар Әуезов, Ж. Аймауытұлы, С. Нұғыман аудармалары арқылы таныла бастады деген деректер бар [8, 237-б.].

М. Әуезов орыс, Еуропа, Америка классиктерінің еңбектерін аудару арқылы ұлттық аударма мектебін қалыптастырғаны сөзсіз.

Ғалым Ә. С. Тарақов өзінің «Әлем әдебиеті және көркем аударма» еңбегінде Джек Лондонның шығармалары тұңғыш 1924 жылы орыс тілінде жарияланғанын, оған 1922 жылы А. Н. Кудрявцеваның аудармасы негіз болғанын, қазақ тілінде Джек Лондонның шығармаларының ішінде алғаш рет «Қасқыр» әңгімесі 1936 жылы М. Әуезовтің аударуымен латын қарпімен жарық көргенін атап өтеді [9, 240-б.].

А. Төнкер мен А. Болат «Джек Лондон шығармаларының қазақ тіліндегі көріністері» атты мақаласында қазақ әдебиетінде Лондон шығармаларының еркін аудармасы мен мағыналық дәлдігі арасындағы айырмашылықтарды көрсетеді, сондай-ақ Мұхтар Әуезов пен Жүсіпбек Аймауытовтың Лондон шығармаларын аударудағы шеберлігін жоғары бағалайды [10, 279-б.].

Джек Лондонның шығармаларын қазақ тілінде сөйлеткен М. Әуезов пен Ж. Аймауытұлының еңбегі зор, олардың аудармалары арқылы қазақ оқырмандары жазушының мұрасымен таныста десек, қателеспейміз.

Дж. Лондонның «Brown wolf» әңгімесі орыс тілінде 1926 жылы Е. Ланидың «Бурый волк» [9, 240-б.] аудармасында жарық көрді.

Әуезов «Көксерек» шығармасын жазардың алдында Джек Лондонның «Brown wolf» әңгімесін тікелей ағылшын тілінен емес, аралық тіл – орыс тілі арқылы аударды. Қазақ қаламгері «Қасқыр» әңгімесінің мазмұнын қазақ оқырманына түсінікті әрі көркем тілмен бейімдеп жеткізді. Мұндай аударма тәжірибесі – көркем мәтіннің рецепциялық қабылдануына әсер ететін елеулі фактор бола отырып, жазушыға өз таным көкжиегіне сай жаңа шығарма жасауға түрткі болғанын айта кету керек.

Яғни, қасқыр табиғатын, оның адам мен қоғаммен қарым-қатынасын, дара болмысын тануға бағытталған ұлттық дүниетаным аясында жаңа көркем шындық жасауға мүмкіндік берді. Осылайша, *жанама рецепция* аясында дүниеге келген «Көксерек» – төл авторлықтың, шығармашылық интерпретацияның нәтижесі ғана емес, әлемдік әдебиетпен сұхбат құрудың көрінісі ретінде бағаласақ орынды.

«Қасқыр» әңгімесі адам мен жануардың арасындағы байланысты, жануардың қожайынына деген адалдығы мен табиғи инстинкттерін көрсетуге арналған. Оқиғаның басты тақырыбы – жабайы табиғат (мұнда Жирен қасқыр арқылы көрсетілген) пен адамдар құрған өркениетті өмір арасындағы тартыс. Қасқырдың өз иелеріне деген адалдығы – бұл тек сүйіспеншіліктен туындаған сезім ғана емес, сонымен қатар оның генетикалық жадында сақталған, ата-баба алдындағы парызының көрінісі.

Яғни, Әуезов Дж. Лондонның әңгімесін аудару арқылы Жирен қасқырдың ішкі арпалысы арқылы еркіндікке деген құштарлықты, өмір үшін күресті қазақ халқына ұлттық бостандық, тәуелсіздік идеяларын сіңіруге бағытталды деп айтуымызға болады:

«...Қасқырдың қысылуы ұлғая берді. Мұның бір уақытта екі жерде бірдей болғысы келеді. Бұрынғы иесін де, жаңа иесін де қимады. Ал, бұл екеуінің арасы болса, алыстап барады. Иттің тынышы кетіп аласұрды. Бекіне алмай қиналғаннан, біресе онысына, біресе мұнысына ұмтылды. ...Бірақ енді бір азда Қасқыр қайта тұрды. Барлық қозғалысында бекінгендік белгісі бар. Қасқыр жүгіре жөнелді. Медж үйреншікті ысқыруына салып

қайтарып алмақ боп, ернін соза бастап еді. Қасқыр басында жортақтап бара жатыр еді, енді шаба жөнелді. Артына бір де бір қараған жоқ. Бұйығы қасқыр құйрықтанып созылып кетіпті. Мүйістен бір-ақ секіріп айналғанда, көзден ғайып болды.» [11, 29–32-бб.]. Берілген мәтінде қасқырдың еркіндік пен адамның бауырмалдығы арасындағы таңдауы терең психологизммен бейнеленген.

Лондонның «Ақ азу» және Әуезовтің «Көксерек» шығармалары арасындағы көркемдік байланыстарды қарастырған зерттеулер бар.

Әуезовтің шығармашылығы туралы кең ауқымды зерттеулер жүргізген Р. Нұрғали өзінің «Сөз өнерінің эстетикасы» атты еңбегінде М. Әуезовтің «Көксерек» пен Дж. Лондонның «Ақ азу» повестерінде «әуендес көріністер, үндес сарындар, реңдес бояулар» бар екеніне атап өтеді. Сондай-ақ, «бір жазушы екінші жазушыдан жиендік жасап, оп-оңай көшіріп ала салған дайын сюжет, өзгермес қалып емес, құбылыс сипатынан, объекті ерекшелігінен туған жалпы ұқсастық» екендігіне назар аудартады [12, 162-б.]. Ғалым «Көксеректі» ұлттық ауқымнан асып, әлемдік деңгейдегі көркем шығармалар қатарына енген туынды ретінде ерекше бағалайды [12, 166-б.].

Зерттеушілер З. О. Сахитжанова, Г. Ж. Әріпжанның Мұхтар Әуезовтің «Көксерек» пен Джек Лондонның «Ақ азу» шығармаларындағы мотивтік ерекшеліктер» атты мақаласында «Көксеректегі» кейбір тұстар, мысалы, қасқырдың дербес ойлауы мен өзіндік «менінің» болуы «Ақ Азу» шығармасымен үндес, бұл ұқсастықтар кездейсоқ емес деп топшылайды [13, 4-б.]. Әдебиетте бір жазушының екіншісінен көшірме жасауы емес, әр суреткер алдыңғы бейнені негізге ала отырып, оны өз талғамы, түсінігі және талантымен толықтырып, жаңа бейне жасайтынын басшылыққа алады [13, 9-б.].

Ғалым Тұрсын Жұртбай «Адамды талаған тағыны тазыға жеңдіруінде үлкен философиялық астарлы ой» [14, 123-б.] жатқанын, Әуезовтің Дж. Лондон шығармаларын сүйіп оқып, түз тағысын бейнелеудегі шеберлігін талдағаны, «Ақ азуды» қазақшаға аудару еліктеушілік емес, кәсіби тұрғыда үйрену мектебі» болды деп тұжырым жасайды [14, 124-б.].

Әдебиеттанушы Н. А. Анастасьев: «Белый Клык», и «Серый Лютый» – это поразительная литературная анималистика, оба писателя великолепно знают и зримо передают повадки и психологию хищника. И в «Белом Клыке», и в «Сером Лютом» новорожденные сиротеют, только в одном случае волчат убивают люди, в другом – голод. Роднит оба рассказа ощущение воли, одновременно магнетически-притягательной и опасной [15, 178–179-бб.], – дей келе, екі автор шығармаларындағы ерекшеліктерге тоқталады.

Мұхтар Әуезовтің «Көксерек» пен Джек Лондонның «Ақ азу» шығармаларында жыртқыш аң – қасқырдың болмысын, мінезін, түйсігін бейнелеуде айқын үндестік бар. Екі жазушы да түз тағысының ішкі әлемін

адамның психологиясына сала отырып, дәл, реалистік сипатта ашып көрсетеді.

Қос автор да қасқырдың табиғи шабуыл техникасын, айласы мен батылдығын нақты, көркем детальдармен суреттейді:

«Көксерек»: «Бұл соңғы күйленуі шынымен үлкен қасқыр боп ұлғаюының белгісі еді. Сонысын сезген болу керек күздің бір қара дауылды қара түнінде Көксерек тағы жоқ боп шықты. Бұл жолғысы шын болды. Енді қайтып оралмастай болып кетті» [16, 404-б.].

«Ақ азу»: Ақ азу қалып қойғысы келіп, алғашқы мүмкіндігі болған кезде, ауылдан орманға жылысты. Қазірдің өзінде қабыршақ мұз тұра бастаған өзекшеден жүзіп өтіп, ізінен адастырды. ...Бөлтірік бірсыпыра мезгіл бостандықтың қуанышымен ағаш арасында ойнақ салды [17, 91–92-бб.].

«Көксерек»: «Алғашқы рет амалсыздан көкке қарап аузын ашып ышқынғанда, ішінен зор дауыс шықты. Күтпеген дауыс. Көксеректің ең әуелгі ұлығаны осы еді.» [16, 404-б.].

«Ақ азу»: «Оның алқымына жел толып, аузы ашылды, жалғыздық, қорқу, Кичті сағыну, барлық өткен уайым, қайғы, суық күн мен тарығудың алдағы сезімі – осының бәрі жиналып жан шошырлық ұлу боп құйылды. Бұл өзі мұңды, созылған ұлу боп шықты – бұл Ақ азудың көкірегінен жарып шыққан, қасқырлық ұлуының ең алғашқысы еді» [17, 93-б.].

«Көксерек»: «Бұрынырақ кезде бұндайда асын тастап, кісіге қарап жалтақтап шығып кететін Көксерек енді зор дауыспен «гүрр» етіп, қара ала төбетті алқымынан ала түсті. ... Мойнын бұрғызбастан қапсыра тістеп, жұлқып-жұлқып жібергенде, үлкен төбеттің арт жағы бұлғаң-бұлғаң қағып барып, Көксеректің жанына дүрс етіп сұлап түсті» [16, 402–403-бб.].

«Ақ азу»: «Ақ азу тәжірибелі соғысшы болып алды. Ол есеппен таласады... Иттер оған қаңсылай ұмтылады. Сонда Ақ азу бір жаққа атқып түседі. Иттер одан көз жазып қалған кезде, Ақ Азу көзді ашып-жұмғанша оларға дүрсе қоя беріп, кез келгенін иығымен соғып, жалп еткізеді де тісімен тамағын орып жібереді.» [17, 120-б.].

Берілген шығармаларда қайталанатын, үндес тұстар қос автордың жануар психологиясын терең түсінгенін айғақтайды.

Шығармаға жануардың түсіне байланысты атау беру екі авторға ортақ ұқсастықты көрсетеді. «Ақ азу» мен «Көксерек» атаулары – символдық жүк арқалаған көркем бейнелер.

Лондон шығармасындағы «Ақ азу» атауы – кейіпкердің сыртқы болмысына, яғни оның жабайы тіршілігіне тікелей нұсқау жасайтын белгі. Бұл атау оның қасқыр тектес жаратылысын және табиғи мінезінің қаталдығын бейнелейді.

Мұхтар Әуезовтегі қасқыр – аң ғана емес, ұлттық рухтың, еркіндіктің және жат ортаға сіңе алмаған болмыстың символы. Әуезовтің «Көксерек» атауы физикалық сипат қана емес, мифологиялық және метафизикалық астарға ие. Қазақ дүниетанымында «көк» түс – көк аспан, тағдыр, бейбітшілік, бостандықпен сабақтас ұғым [18, 109-б.]. Қазақ мәдениетінде қасқыр – ерлік пен еркіндіктің, далалық рухтың белгісі. Ежелгі түркі мифологиясында қасқыр – тотемдік баба, көктен келген елші, Тәңірмен тікелей байланысты [19, 174-б.]. Көксерек атауы осы сакралды мәнді бойына сіңірген: ол – ежелгі жадының, киенің иесі, ұмытылуға қарсы тұрар рух иесі. Бұл да рецепцияның мәдени-менталдық ерекшеліктермен байытылған түрі.

Сондай-ақ, Лондон үшін Ақ азу – тіршілікке бейімделген күш иесі. Бірақ екі жазушы да жануар арқылы адамзат табиғаты, еркіндік пен шектеу, табиғи түйсік пен өркениет арасындағы күрес туралы ой толғайды.

Жоғарыда қарастырылған зерттеулер Джек Лондон мен Мұхтар Әуезов шығармаларындағы әдеби үндестікті, аударма ерекшеліктерін, табиғат пен адам қарым-қатынасының бейнеленуін және әлеуметтік тақырыптарды талдауға негіз болады. Сонымен қатар компаративтік әдіс арқылы олардың шығармаларындағы концептілерді зерттеу ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтардың тоғысқан тұстарын айқындайды.

Қорытынды

Мақалада Мұхтар Әуезов пен Джек Лондон шығармаларындағы идеялық-көркемдік үндестік рецептивті эстетика, интертекстуалдылық, компаративистика әдістері негізінде сараланып, екі автордың дүниетанымдық жақындығы мен көркемдік ұстанымдарына мән беріледі. Шетел әдебиеті мен қазақ әдебиетінің тоғысында әдеби әсер мен рецепциялық қабылдау мәселесі қарастырылады.

Мұхтартанушы ғалым Г. Пірәлінің: «М. Әуезовтей шебер суреткер ешкімге елтіп еріп кете қоймасы хақ. Әлем әдебиетіндегі бар жақсыны сіңіріп, өзінше, өзгеше көркемдік құбылыс жасаған классик жазушы Мұхтар Әуезов ешкімге ұқсамайтын ұлы тұлға» [20, 190-б.], – деген көзқарасы қаламгердің даралығын айқындай түседі.

Мұхтар Әуезов шығармашылығындағы Джек Лондон мұрасының рецепциясы еліктеу емес, шығармашылық тұрғыдан өсу, кәсіби даму жолы болғаны анық. Әуезов шетелдік автор идеясын ұлттық дүниетаным, тарихи сана және әдеби стиль тұрғысынан жаңаша пайымдап, қазақ әдебиетіне әлемдік кеңістіктегі терең мазмұнды туынды қосты.

Американың классик жазушылары, оның ішінде Джек Лондон, қазақ әдебиетіне тақырыптық ықпал етіп қана қоймай, жаңа көркемдік әдістердің дамуына әсер етті. Бұл американдық әдеби дәстүр мен қазақ прозасының

байланысын айқындап, әлемдік әдеби ықпалдастықтың маңыздылығын дәлелдейді.

Болашақта қазақ және шетел классиктері шығармаларын рецептивті эстетика негізінде кешенді түрде зерттеу – отандық әдебиеттануға тың серпін беріп, ұлттық дүниетаным мен мәдени кодтың көркем мәтіндегі трансформациясын тереңірек қарастырып зерделеуге жол ашады деп топшылаймыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 **Маданова, М. Х.** Введение в сравнительное литературоведение [Текст]. – Алматы : М. О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, 2003. – 252 с.

2 **Левакин, Н. Н.** Художественная рецепция как литературоведческое понятие (к вопросу понимания термина) [Текст] // Известия ПГЛУ имени В. Г. Белинского. – 2012. – № 27. – С. 308–310.

3 Рецептивная критика // Литературная энциклопедия терминов и понятий [Текст] / гл. ред. и сост. А. Н. Николюкин. – М. : Интелвак, 2001. – С. 872–875.

4 **Fish, Stanley.** «Literature in the Reader: Affective Stylistics» [Текст]. New Literary History. – Vol. 2. – No. 1. – 1970. – P. 123–162.

5 **Трунин, С. Е.** Рецепция Достоевского в русской прозе рубежа XX–XXI вв. [Текст] : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.01.03. – М., 2008. – 20 с.

6 **Машакова, А. К.** Казахская литература в современной зарубежной рецепции [Текст] : автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. филол. наук : 10.01.02 – Казахская литература. – Алматы, 2008. – 30 с.

7 **Әуезов, М. О.** Америка әсерлері = Impressions of America : арнайы шығарылым [Текст] / құраст. : Д. Кин, Г. Пірәлі, Д. Қонаев. – Алматы : Service Press, 2021. – 318-б.

8 **Жұмақаева, Б. Д., Аманғалиева, З. Т.** Джек Лондонның «Киш туралы» әңгімесінің қазақ тіліндегі аударма нұсқалары [Текст] // Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршысы. Филология ғылымдары сериясы. – 2016. – № 2 (56). – Б. 237–242.

9 **Тарақов, Ә. С.** Әлем әдебиеті және көркем аударма [Текст]. – Алматы : Қазақ университеті, 2014. – 355-б.

10 **Төнкер, А., Болат, А.** Джек Лондон шығармаларының қазақ тіліндегі көріністері [Текст] // әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің хабаршысы. Филология сериясы. – 2019. – № 2 (174). – Б. 275–279.

11 **Әуезов, М.** Қасқыр (Джек Лондон, аударған Әуезұлы Мұхтар) [Текст]. – Алматы : Қазақстан көркем әдебиет баспасы, 1936. – 32-б.

12 **Нұрғали, Р.** Сөз өнерінің эстетикасы : монография [Текст] / Рымғали Нұрғали. – Астана : Елорда, 2003. – 424-б.

13 **Сахитжанова, З. О., Әріпжан, Г. Ж.** Мұхтар Әуезовтің «Көксерек» пен Джек Лондонның «Ақ азу» шығармаларындағы мотивтік ерекшеліктер [Текст] // ҚазХҚжәнеӘТУ Хабаршысы : ғылыми журнал. Филология ғылымдары сериясы. – 2024. – Б. 368–380.

14 **Жұртбай, Т.** Бесігіңді түзе. Хамса-бестаған. Толғау-әфсаналар. Екінші кітап [Текст]. – Алматы : Атамұра, 2024. – 224-б.

15 **Анастасьев, Н. А.** Мухтар Ауэзов [Текст]. – М. : Молодая гвардия, 2006. – 449 с.

16 **Лондон, Д.** Ақ азу [Текст] / Д. Лондон ; [ағылш. тілінен орыс тіліне ауд. Н. Волжина ; орыс тілінен қазақ тіліне ауд. Г. Себепов]. – Алматы : Қазақтың біріккен мемлекет баспасы, 1948. – 201-б.

17 **Әуезов, М.** Қилы заман : повестер мен әңгімелер [Текст] – Алматы : Meloman Publishing, 2022. – 728-б.

18 **Тлегенова, Г. А., Шүкенай, Г., Демирай, Е., Ертаева, П. Қ.** Қазақ-түрік тілдеріндегі «көк» түсінің танымдық сипаты [Текст] // Eurasian Journal of Philology. – 2023. – Т. 192. – № 4. – Б. 76–83. – https://doi.org/10.26577/EJPh.2023.v192.i4.ph10

19 **Смағұлов, Ж.** Тотемдік ұғымдар мен фольклордағы Көк Бөрі образы [Текст] // Үлкен Алтай әлемі = Мир Большого Алтая = World of Great Altay. – 2016. – Т. 2, №1(2). – Б. 171–185.

20 **Пірәлі, Г. Ж.** Қазіргі Мұхтартану : 2-кітап [Текст]. – Алматы : Елтаным баспасы, 2014. – 224-б.

REFERENCES

1 **Madanova, M. Kh.** Vvedenie v sravnitel’noe literaturovedenie [Introduction to Comparative Literary Studies] [Text]. – Almaty : M. O. Äuezov atyndagy Ädebiet zhäne öner instituty, 2003. – 252 p.

2 **Levakin, N. N.** Khudozhestvennaya retseptsiya kak literaturovedcheskoe ponyatie (k voprosu ponimaniya termina) [Artistic Reception as a Literary Concept (On the Question of Understanding the Term)] [Text] // Izvestiya PGLU im. V. G. Belinskogo. – 2012. – № 27. – P. 308–310.

3 Retseptivnaya kritika // Literaturnaya entsiklopediya terminov i ponyatiy [Receptive Criticism // Literary Encyclopedia of Terms and Concepts] [Text] / gl. red. i sost. A. N. Nikolyükin. – Moscow : Intelvak, 2001. – P. 872–875.

4 **Fish, Stanley.** Literature in the Reader: Affective Stylistics [Text] // New Literary History. – 1970. – Vol. 2. – No. 1. – P. 123–162.

5 **Trunin, S. E.** Retseptsiya Dostoevskogo v russkoy proze rubezha XX–XXI vv. [The Reception of Dostoevsky in Russian Prose at the Turn of the 20th-21st Centuries] [Text] : avtoref. dis. ... kand. filol. nauk : 10.01.03. – Moscow, 2008. – 20 p.

6 **Mashakova, A. K.** Kazakhskaya literatura v sovremennoy zarubezhnoy retseptsii [Kazakh Literature in Contemporary Foreign Reception] [Text] : avtoref. dis. na soisk. uchen. step. kand. filol. nauk : 10.01.02 – kazakhskaya literatura. – Almaty, 2008. – 30 p.

7 **Äuezov, M. O.** Amerika äserleri = Impressions of America : arnayı shyǵarylym [Impressions of America : Special Edition] [Text] / qūrast. : D. Kin, G. Piräli, D. Qonaev. – Almaty : Service Press, 2021. – 318 p.

8 **Žumaqaeva, B. D., Amangalieva, Z. T.** Džek Londonnıñ «Kiš turaly»äñgimesiniñ qazaq tilindegi audarma nusqalary [Kazakh Translations of Jack London's Story «To Build a Fire»] [Text] // Abai atyndaǵy QazŪPU Khabarshysy. Filologiâ ǵylymdary seriâsy. – 2016. – № 2 (56). – P. 237–242.

9 **Taraqov, Ä. S.** Älem ädebieti jäne körkem audarma [World Literature and Literary Translation] [Text]. – Almaty : Qazaq universiteti, 2014. – 355 p.

10 **Tönker, A., Bolat, A.** Džek London šyǵarmalarynıñ qazaq tilindegi körinisteri [Representations of Jack London's Works in the Kazakh Language] [Text] // Äl-Farabı atyndaǵy Qazaq Ūlttyq Universitetiniñ Khabarshysy. Filologiâ seriâsy. – 2019. – № 2 (174). – P. 275–279.

11 **Äuezov, M.** Qasqyr (Džek London, audarǵan Äuezūly Muhtar) [The Wolf (Jack London, translated by Mukhtar Auezuly)] [Text]. – Almaty : Qazaqstan körkem ädebiet baspasy, 1936. – 32 p.

12 **Nūrǵali, R.** Söz öneriniñ estetikasy : monografiâ [The Aesthetics of Verbal Art: Monograph] [Text]. – Astana : Elorda, 2003. – 424 p.

13 **Sakhitžanova, Z. O., Äripžan, G. Ž.** Muhtar Äuezovtiñ «Kókserek»pen Džek Londonnıñ «Aq azu»šyǵarmalaryndagy motivtik erekšelikter [Motivic Features in M. Auezov's «Kókserek»and Jack London's «White Fang»] [Text] // QazHKHjäÄTU Khabarshysy : Ğylymi jurnal. Filologiâ ǵylymdary seriâsy. – 2024. – P. 368–380.

14 **Žūrtbaı, T.** Besigiñdi tyze. Hamsa-bestaǵan. Tolǵau-äfsanalar. Ekinši kitap [Correct Your Cradle. Hamsa-Bestagan. Reflections and Legends. Volume Two] [Text]. – Almaty : Atamura, 2024. – 224 p.

15 **Anastas'ev, N. A.** Muhtar Auezov [Mukhtar Auezov] [Text]. – Moscow : Young Guard, 2006. – 449 p.

16 **London, D.** Aq azu [White Fang] [Text] / D. London ; [aǵylsh. tilinen orys tiline aud. N. Volžina ; orys tilinen qazaq tiline aud. G. Sebepov]. – Almaty : Qazaqtyń birikken memleket baspasy, 1948. – 201 p.

17 **Äuezov, M.** Qyly zaman : povester men äñgimeler [The Difficult Times: Stories and Novellas] [Text]. – Almaty : Meloman Publishing, 2022. – 728 p.

18 **Tlegenova, G. A., Shükenai, G., Demirai, E., Ertaeva, P. Q.** Qazaq-türik tilderindegi «kök» tüsiniñ tanımdyq sipaty [The Cognitive Meaning of the Color «Kök» in Kazakh and Turkish Languages] [Text] // Eurasian Journal of Philology. – 2023. – Vol. 192. – № 4. – P. 76–83. – https://doi.org/10.26577/EJPh.2023.v192.i4.ph10

19 **Smağūlov, Ž.** Totemdik ūǵymdar men folklordaghy Kök Böri obrazy [Totemic Concepts and the Image of the Blue Wolf in Folklore] [Text] // Ülken Altai älemi = Mir Bol'shogo Altaya = World of Great Altay. – 2016. – Vol. 2. – № 1(2). – P. 171–185.

20 **Pīrəli, G. Ž.** Qazirgi Muhtartanu : 2-kitap [Contemporary Mukhtar Studies: Volume 2] [Text]. – Almaty : Eltanym baspasy, 2014. – 224 p.

25.03.25 ж. баспаға түсті.
26.06.25 ж. түзетулерімен түсті.
10.08.26 ж. басып шығаруға қабылданды.

**Ж. Б. Адильбекова*
Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева,
Республика Казахстан, г. Астана.
Поступило в редакцию 25.03.25.
Поступило с исправлениями 26.06.25.
Принято в печать 10.08.26.

РЕЦЕПТИВНЫЕ ОСОБЕННОСТИ НАСЛЕДИЯ ДЖЕКА ЛОНДОНА В ТВОРЧЕСТВЕ МУХТАРА АУЭЗОВА

В данной статье рассматривается влияние классика американской литературы Джека Лондона на творчество выдающегося казахского писателя Мухтара Ауэзова. Раскрытие идейного и художественного созвучия произведений двух корифеев литературы – Мухтара Ауэзова и Джека Лондона – представляет собой важное направление в литературоведении, требующее новых исследований. Углубленное изучение творческого мира обоих писателей, выявление общих черт их мировоззрения, художественного мастерства и направленности – одна из основных задач данного исследования.

Анализируются художественные, стилистические и идейные сходства в произведениях обоих авторов, выявляются их мастерское описание природы, реалистичное изображение человеческих характеров и связь тем социальной борьбы. Кроме того, рассматриваются особенности художественного осмысления

действительности у двух писателей, выявляются схожие черты их реалистического метода. В ходе исследования влияние передовых идей Джека Лондона на казахскую литературу рассматривается посредством сравнительного анализа, а проявления этого влияния в произведениях Мухтара Ауэзова изучаются с литературно-теоретической точки зрения.

Данное исследование способствует всестороннему анализу творческих связей между американской и казахской литературами, углубляя понимание их взаимного влияния с точки зрения литературных традиций и художественных методов.

Ключевые слова: рецепция, влияние, Джек Лондон, Мухтар Ауэзов, сравнительное литературоведение, перевод, интертекстуальность.

**Zh. B. Adilbekova*
L. N. Gumilyov Eurasian National University,
Republic of Kazakhstan, Astana.
Received 25.03.25.
Received in revised form 26.06.25.
Accepted for publication 10.08.26.

RECEPTIVE FEATURES OF JACK LONDON'S LEGACY IN THE WORKS OF MUKHTAR AUEZOV

This article examines the influence of the classic of American literature, Jack London, on the works of the outstanding Kazakh writer Mukhtar Auezov. Unveiling the ideological and artistic consonance between the works of these two literary giants –Mukhtar Auezov and Jack London – is an important area of literary studies that requires new research. A deep exploration of their creative worlds, identifying common aspects of their aspirations, worldviews, and artistic mastery, is one of the key objectives of this study.

The study analyzes artistic, stylistic, and profound ideological similarities in the works of both authors, highlighting their masterful depiction of nature, realistic portrayal of human character, and thematic connections in social struggle. Additionally, the study examines how each writer artistically reflects the realities of their time, revealing the similarities in their realist approaches. Through comparative analysis, the research explores the interpretation of Jack London's progressive ideas in Kazakh literature and examines the literary-theoretical manifestations of London's influence in Auezov's works.

This study contributes to a comprehensive analysis of the creative connections between American and Kazakh literature, fostering a deeper understanding of their mutual influence in terms of literary traditions and artistic methods.

Keywords: reception, influence, Jack London, Mukhtar Auezov, comparative literature, translation, intertextuality.

МРНТИ 17.82.31

https://doi.org/10.48081/BTOUPh3.2026/172-183

***Б. С. Байжігіт[1], К. Р. Казакбаева[2], Ж. Т. Қадыров[3], Ә. Қ. Шапауов[4], А. Ж. Кадыров[5]**

[1,2]Таразский университет имени М. Х. Дулати,
Республика Казахстан, г. Тараз;
[3,5]Северо-Казахстанский университет имени М. Козыбаева,
Республика Казахстан, г. Петропавловск;
[4]Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилёва,
Республика Казахстан, г. Астана.
[1]ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5384-466X
[2]ORCID: https://orcid.org/0009-0006-1927-7984
[3]ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5494-9105
[4]ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3709-4309
[5]ORCID: https://orcid.org/0009-0003-5066-8324
*e-mail: bota_bs90@mail.ru

КОМИЧЕСКАЯ ФУНКЦИЯ АВТОРСКОГО НОВОЯЗА В РОМАНЕ А. КИМА «ПОСЁЛОК КЕНТАВРОВ»

В теоретической части статьи дается литературный обзор изучения категории абсурда в мировой и русскоязычной литературе Казахстана. Рассматриваются работы С. А. Харламовой, В. Ю. Чарской-Бойко, Г. М. Кружкова, W. Tigges, О. Д. Бурениной, Л. В. Сафроновой. Обозначается роль смеха в искусстве, которая исследуется опираясь на труды М. Бахтина, в области философии и карнавализации смеховой культуры. В данной статье рассматриваются методы и приемы выявления комического эффекта в романе-гротеске казахстанско-российского автора А. Кима «Поселок кентавров». Анализируются характерные особенности выявления комического в романном тексте на сюжетном, мотивном и языковом уровнях, а также в заглавии романа. Дана интерпретация авторского новояза (выдуманного языка, используемого в диалогах кентавров), анализ диалогов персонажей, и изображение художественных образов как авторский прием создания комического эффекта. Методами, используемыми в работе, являются: сравнительно-сопоставительный, метод имманентного анализа, герменевтический

метод, способствующий раскрытию смысла авторской игры с читателем. Материал исследования – эротико-гротескный роман А. Кима «Поселок кентавров». Результаты исследования могут быть использованы при изучении современного литературного процесса Казахстана в высшей школе и на послевузовских этапах обучения литературы в вузе.

Ключевые слова: комическое, абсурд, карнавал, мифологизм, авторский новояз.

Введение

Целью данного исследования является выявление комического эффекта на разных художественных уровнях в произведении А. Кима «Поселок кентавров». Основные задачи состоят в систематизации авторских приемов, используемых при создании комического оттенка в романном тексте. С позиции «комического» произведение российско-казахстанского автора не изучено, именно это и делает исследование актуальным и новым.

В философской концепции М. М. Бахтина центральное место занимает понятие карнавализации, которое мыслитель рассматривает как особую культурную форму проявления. В контексте карнавального искусства исследователь акцентирует внимание на значении смеха и его сопряженности с абсурдом, поскольку, по его словам, «карнавал – это время противоречивости, когда все то, что в обычной жизни несовместимо, может сосуществовать» [1, с. 13]. Таким образом, карнавал предстает как особое состояние культуры, при котором привычные социальные нормы иерархии нарушаются, а установленный порядок оказывается временно разрушенным. В этот период происходит инверсия ролей, отменяются ограничения, а человек получает возможность открытого и свободного самовыражения. Карнавальная атмосфера, насыщенная энергией и динамизмом, формируется в первую очередь благодаря смеху [2, с. 13].

Михаил Бахтин неоднократно подчеркивал, что смех обладает уникальной способностью открывать мир в его противоречивости, разрушать излишнюю серьезность и высвечивать многозначность бытия. Карнавальный смех не только выявляет и осмысляет абсурдное, но и становится инструментом преодоления противоречий и демонстрации непредсказуемости окружающей действительности. Элементы парадокса, инверсии, словесной игры создают атмосферу нелепости и способствуют разложению устойчивых логических структур. Особое внимание мыслитель уделял тому, что смех в карнавале направлен против официального знания, авторитета и догматизма, выступая способом иронического сомнения в привычных истинах и культурных конвенциях. В отличие от стремления к однозначности и последовательности, карнавальное искусство основано на неожиданном

сочетании противоположностей и парадоксов, что побуждает к смеховой реакции и открывает новые возможности осмысления мира [1, с. 13].

Исходя из этого, концепция Бахтина демонстрирует иной взгляд на феномен абсурда: смеховые и карнавальные практики не только создают атмосферу нелогичности и абсурдности, но и указывают на изменчивость, противоречивость и нестабильность мира, предлагая альтернативный путь освобождения от жестких нормативных систем [2, с. 13].

Важное методологическое различие между абсурдом и нонсенсом было отмечено W. Tigges: «в нонсенсе язык создает реальность, в абсурде язык представляет бессмысленную реальность» [3, p. 128]. Тем самым подчеркивается, что нонсенс возникает благодаря языковой игре и необычным способам использования слов, тогда как абсурд отражает бессмысленность самой действительности, репрезентированной через язык. Нарушение логики, парадоксальные ситуации и внутренние противоречия формируют в тексте ощущение нелепости, придавая повествованию комический оттенок [2, с. 17].

С. А. Харламова обращает внимание на специфику прозы Дж. Леннона, выделяя тексты, тяготеющие к нонсенсу, и произведения, близкие к абсурдистской традиции. Исследователь подчеркивает использование «поэтики ошибки» и «ошибочной повествовательной структуры», которые не следует воспринимать как дефекты, но рассматривать как сознательные художественные приемы, обладающие выразительной функцией [4, с. 166]. Под «поэтикой ошибки» понимаются различные отклонения на языковом и композиционном уровнях, направленные на создание эффекта абсурдного. Подобные стратегии включают грамматические несоответствия, нарушения синтаксиса, намеренные речевые искажения, игру звуков и слов, что формирует атмосферу нелепости и неожиданности.

Таким образом, по наблюдениям С. А. Харламовой, а также W. Tigges и Г. М. Кружкова [5], именно система таких «ошибок» и искажений становится значимым художественным механизмом в абсурдистском дискурсе: они не только порождают ощущение нелогичности и бессмысленности, но и выполняют комическую функцию, вызывая смех у читателя.

Материалы и методы

В данной научной статье в качестве материала исследования рассматривается эротико-гротескный роман Анатолия Кима «Посёлок кентавров».

Методологическую основу работы составляют следующие научные подходы:

• сравнительно-сопоставительный метод, применяемый для выявления общих и отличительных черт в проявлении комического и абсурдного в произведении по сравнению с аналогичными художественными практиками;

• имманентный анализ, позволяющий рассмотреть текст на уровне его внутренней структуры – композиции, стилистики, лексики, сюжетных и образных решений;

• герменевтический метод, направленный на интерпретацию смыслов, скрытых в авторской игре с читателем, и выявление глубинных уровней значения.

Результаты исследования могут быть использованы при изучении современного литературного процесса Казахстана в рамках высшего и послевузовского образования – в таких дисциплинах, как «Современный литературный процесс», «Теория литературы», «Актуальные проблемы современного литературоведения» и др.

Результаты и обсуждение

Российско-казахстанский писатель Анатолий Ким в романе-гротеске «Посёлок кентавров» [6] активно использует элементы языковой игры, создавая комический эффект на различных художественных уровнях. Одним из наиболее выразительных приёмов является введение автором вымышленного языка – так называемого «кентаврийского», используемого в диалогах персонажей-полулюдей.

Этот язык, не имеющий аналогов в реальных языках мира, представляет собой окказиональную языковую систему, не поддающуюся прямому переводу без помощи повествователя. Таким образом, читателю приходится полагаться на авторский «перевод» или интуитивно дешифровывать значения. Исследователь С. В. Ананьева в статье «Билингвизм и транслингвизм в новейшей литературе» отмечает, что, согласно экзистенциальной философии, подлинное творчество – это акт сопротивления хаосу, и задача писателя заключается в создании нового языка как формы художественного высказывания [7, с. 682].

В романе А. Кима это «новое» воплощается в авторском новоязе, насыщенном окказионализмами и стилистическими искажениями. Эти языковые особенности становятся не только элементами игрового письма, но и средством создания комического эффекта, вызывая у читателя ощущение абсурдности, нарушения логики и здравого смысла. Ниже представлена таблица с примерами новояза и их интерпретациями:

Таблица 1 – Интерпретация авторского новояза

№	Авторский новояз (кентаврский язык)	Интерпретация новояза
1	Ду! Прал! Пайн! Чимбо!	Один, два, три, четыре
2	Итанопо! Томсло!	там люди на лошадях
3	раккапи	навоз

4	серемет	битва
5	Хес-с!	Вперед
6	ипари няло кокомла, мяфу-мяфу	слова торжества и победы
7	серемет лагай	легкая смерть
8	ккапи	мочиться
9	томсло-танопо	как они себя называли
10	Хар-р-дон лемге!	Бранная лексика
11	чиндо бельберей лемге	Бранная лексика
12	кимпу	Корнеплоды, исцеляющие от множества тяжелых недугов
13	янто	Черная смола
14	елдорайцы	Кентавры
15	лачача	Растительная пища, корнеплоды
16	текус	Скважина
17	сулукве	Правда

Придуманная автором лексика усиливает комический и абсурдный эффект. Особую роль в восприятии текста играет повествователь-переводчик, поясняющий высказывания персонажей, что делает читателя участником своеобразной лингвистической игры.

Новояз продолжает своё развитие в следующем произведении Кима – «Радости рая» [8], где он используется в речах «прозорливцев». Таким образом, язык, изначально вводимый как пародийный и комически-абсурдный, эволюционирует в символический, наделённый миссией.

Комический эффект проявляется также в метафорических выражениях, использующих олицетворения, например: «стрела укусила», «меч укусил». Эти элементы гиперболизированной поэтики создают ощущение нарочитой нелепости и усиливают гротескность повествования.

Сюжетные элементы романа также строятся на аллогичной логике, свойственной абсурдистской традиции. Так, кентавры, не веря в добрые намерения людей, вступают с ними в войну, несмотря на помощь, предложенную после природного катаклизма. В ходе боёв кентавры уничтожают не столько врага, сколько сами себя: под предводительством военачальника отряд в 2500 особей теряет 1200 «голов», убитых... дубиной одного из своих.

Следующий эпизод усиливает трагикомический эффект. Оставшиеся без пищи кентавры съедают весь урожай за два дня, впадая в обжорство, которое делает их физически неспособными к движению. Этот пример демонстрирует алогичность поведения, превращающую трагедию в фарс.

Особое внимание в романе уделено сопоставлению кентавров и лошадей, которые традиционно занимают важное место в казахской культуре. В романе же именно лошади демонстрируют моральные и эмоциональные качества, противопоставленные жестокости и аморальности кентавров. Пример – трогательная сцена верности кобылы амазонки Оливии: «Долго стояла лошадь, нюхая останки своей подруги и всадницы, затем молча принялась рыть землю...» [6, с. 48]. Ниже представлена сравнительная таблица, иллюстрирующая различие в поведенческих моделях:

Таблица 2 – Сравнительная таблица лошадей и кентавров

Лошади	**Кентавры**
Лошадь амазонки Оливии сострадает своей хозяйке, не оставляет ее одну с врагами (кентаврами), хотя могла бы убежать	Кентавры безжалостно убивали друг-друга из-за любой провинности, иногда просто ради смеха
После смерти амазонки она оплакивает свою хозяйку и закапывает ее, чтобы кентавры не глумились над ее телом	После смерти или после войны тела кентавров просто оставались валятся на земле. Никто не хоронил соплеменников, даже их кровные братья
Мстит за смерть хозяйки, возвращаясь в поселок с табуном лошадей	Когда один кентавр, сражаясь за право обладать первым амазонкой Оливией, подло убивает одного из братьев, второй просто помочился и ничего не сделал убийце своего брата
Лошади ведут моногамный образ жизни (одна жена, один муж)	У кентавров не создаются семьи, они ведут полигамный образ жизни. Их кентаврицы свободны от семейных уз и сами воспитывают кентаврят. Генетические отцы в воспитании не участвуют
Когда кентавр убил лошадь (первая жертва войны), все остальные лошади заступились и начали нападать на кентавров	Кентавры неорганизованы, вместо того чтобы, заступаться друг за друга и защищаться от врагов, по своей глупости они перебили себя сами

Такие противопоставления усиливают сатирическую направленность романа и подчёркивают деструктивность и алогичность поведения кентавров как художественных образов.

Одним из кульминационных эпизодов, соединяющих комическое и трагическое, становится смерть кентавренка Ресятирикопаличека, случайно задохнувшегося в медном котелке, надетым на голову в шутку. Его мучительная гибель сопровождается смехом всей деревни, что превращает трагедию в черную комедию:

«…вся деревня, высыпав за глиняную ограду, с громовым хохотом следила до самого конца за его нелепыми прыжками и слепыми метаниями» [6, с. 190].

Комическое в образах персонажей проявляется также через их мифическую природу. Кентавры как «полулошади-полулюди» являются воплощением не целостности, а раздвоенности и внутреннего конфликта. Как отмечает Л.В. Сафронова, обращение Кима к образу кентавра – это стремление к новому мифу, способному выразить раздробленное состояние современного человека [10, с. 154].

Наконец, даже заглавие романа – «Посёлок кентавров» – содержит элементы комического, являясь лексическим оксюмороном. Слово «посёлок», связанное с устойчивой социальной структурой, объединено с образом мифических, агрессивных и неорганизованных существ. Таким образом, сам заголовок уже демонстрирует парадоксальность и ироничность авторского замысла.

Выводы

На основании проведённого анализа можно сделать вывод, что приёмы комического в романе-гротеске Анатолия Кима «Посёлок кентавров» реализуются на трёх основных художественных уровнях: сюжетном, образном и языковом. Каждый из этих уровней способствует созданию эффекта гротеска, абсурда и иронической дистанции между автором и изображаемой действительностью.

Таблица 3 – Приема комического в романе А. Кима «Поселок кентавров» на разных художественных уровнях

На сюжетном уровне	Комическое проявляется в нелогичности, бессмысленности и запутывании сюжетных линий.
На образном уровне	Персонажи А. Кима – кентавры, «недолюди и недокони», причем вобравшие в себя все отрицательные черты своих прототипов, образуют комические (нелепые) образы. У них короткие руки, короткая память, они совершенно неорганизованы, не умеют сочувствовать, помогать, ради любой мелочи могут убить, наблюдая за умирающим и могут громко смеяться, не имеют никаких моральных принципов, ведут аморальный образ жизни, на войне вместо врагов поубивали друг друга.

На языковом уровне	На языковом уровне комическое проявляется в использовании автором в диалогах персонажей несуществующего языка. Язык кентавров читателю невозможно самостоятельно понять и адекватно дешифрировать, что, в свою очередь, создает некий комический эффект. Дополнительно автор в речи персонажей использует оксюморон и нонсенс (т.е. сочетание несочетаемого), которые так же создают ощущение нелогичности сказанного.

Таким образом, роман А. Кима «Посёлок кентавров» демонстрирует целостную комическую стратегию, сочетающую элементы языковой игры, пародии, карнавальности и гротеска. Особо значимым представляется языковой уровень, поскольку именно он становится ключевым инструментом авторской иронии. Кентаврийский язык, не подчиняющийся нормам русского литературного языка, представляет собой уникальный пример авторского новояза, функционирующего как художественное средство, способное не только развлекать, но и дезориентировать читателя, провоцируя его на интерпретацию и рефлексию. Эта языковая деструкция подводит к более глубинным вопросам – о границах смысла, логики и человеческой разумности.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 **Бахтин, М. М.** Искусство слова и народная смеховая культура (Рабле и Гоголь) : [Текст] // Литературно-теоретические исследования. – М., 1972. – С. 248–259.

2 **Байжігіт, Б. С.** Поэтика абсурда в литературе постмодернизма и методика ее изучения в вузе (на материале современной русской и русскоязычной прозы) : [Текст]. – Алматы : КазНПУ им. Абая, 2023.

3 **Tigges, W.** Anatomiya literaturnogo nonsensa [An anatomy of literary nonsense] [Text] (Vol. 67). Brill, 2022.

4 **Харламова, С. А.** К вопросу о трансформации поэтики нонсенса в английской литературе XX века (Льюис Кэрролл и Джон Леннон) [Текст]. – М., 2019.

5 **Кружков, Г.** Во-первых, во-вторых, в-третьих… : о некоторых лейтмотивах сказки Льюиса Кэрролла [Текст] // Звезда. – 2005. – № 7. – С. 201–207.

6 **Ким, А.** Сбор грибов под музыку Баха : [Текст] – М. : ЛитРес, 2021. – 112 с.

7 **Ananyeva, S. V.** Bilingvizm i translingvizm v sovremennoy literature. Polilingval'nost' i transkul'turnye praktiki [Bilinguism and Translinguism in Contemporary Literature [Text] // Polylinguality and Transcultural Practices.

– 2022. – Т. 19, – № 4. – P. 675–684. – https://doi.org/10.22363/2618-897X-2022-19-4-675-684

8 **Ким, А.** Радости рая : [Текст]. – М. : ЛитРес, 2018. – 162 с.

9 **Uskenbaeva, R. M., Zhanysbekova, E. T.** Қазақ мифологиясындағы жылқы бейнесі [Текст] // Bulletin of the Karaganda university. Philology series, 2023. – № 4 (112). 89-б. – https://doi.org/10.31489/2023ph4/89-96

10 **Сафронова, Л., Жанысбекова, Э.** Проблема «кентавризма» кочевников и земледельцев в аспекте психоаналитического литературоведения (на материале романа А. Кима Поселок кентавров) [Текст] // Polylogue. Neophilological Studies, 2018. – № 8. – С. 143–156.

REFERENCES

1 **Bakhtin, M. M.** Smekhovaia kultura srednevekovia i epokhi Vozrozhdeniia [Laughter culture of the Middle Ages and the Renaissance] [Text] – Moscow, 1972. – P. 248–259.

2 **Baizhigit, B. S.** Poetika absurda v literature postmodernizma i metodika ee izucheniia v vuze (na materiale sovremennoi russkoi i russkoiazychnoi prozy) [Poetics of the absurd in the literature of postmodernism and methods of studying it at a university (based on the material of modern Russian and Russian-language prose)] [Text] – Almaty : Kazakh National Pedagogical University named after Abai, 2023.

3 **Tigges, W.** Anatomiya literaturnogo nonsensa [An anatomy of literary nonsense] [Text] (Vol. 67). Brill, 2022.

4 **Kharlamova, S. A.** K voprosu o transformatsii poetiki nonsensa v anglijskoj literature XX v. : Liuis Kerroll i Dzhon Lennon [On the question of the transformation of the poetics of nonsense in English literature of the 20th century : Lewis Carroll and John Lennon] [Text] – Moscow, 2019.

5 **Kruzhkov, G. M.** Vo-pervykh, vo-vtorykh, v-tretikh… O nekotorykh leitmotivakh skazki Liuisa Kerrolla [Firstly, secondly, thirdly... About some leitmotifs of Lewis Carroll's fairy tale] [Text] – Zvezda, – 2005. – № 7. – P. 201–207.

6 **Kim, A.** Sbor gribov pod muzyku Bakha [Mushroom picking to the music of Bach] [Text]. – Litres, 2021. – 112 p.

7 **Ananeva, S. V.** Bilingvizm i translingvizm v noveishei literature [Bilingualism and translingualism in modern literature] [Text] // Polilingvialnost i transkulturnye praktiki, – 2022. – T. 19, – № 4. – P. 675–684. – https://doi.org/10.22363/2618-897X-2022-19-4-675-684

8 **Kim, A.** Radosti Raia [Joys of Paradise] [Text] – Moscow : Eksmo, 2022. – 162 p.

9 **Uskenbaeva, R. M., Zhanysbekova, E. T.** Kazak mifologiyasy`ndagy` zhy`lky` bejnesy` [The image of a horse in Kazakh mythology] [Text] // Bulletin

of the Karaganda university Philology series, 2023. – Т. 112. – № 4. – 89 p. – https://doi.org/10.31489/2023ph4/89-96

10 **Safronova, L.V., Zhanysbekova, E. T.** Problema «kentavrizma» kochevnikov i zemledeltsev v aspekte psikhoanaliticheskogo literaturovedeniia (na materiale romana A. Kima Poselok kentavrov) [The problem of «centaurism» of nomads and farmers in the aspect of psychoanalytic literary criticism (based on the novel by A. Kim The Village of Centaurs)] [Text] // Polylogue. Neophilological Studies, 2018. – № 8. – P. 143–156.

Поступило в редакцию 09.10.25.
Поступило с исправлениями 23.01.26.
Принято в печать 10.08.26.

Б. С. Байжігіт[1], К. Р. Казакбаева[2], Ж. Т. Қадыров[3], Ә. Қ. Шапауов[4], А. Ж. Кадыров[5]
[1,2]М. Х. Дулати атындағы Тараз университеті,
Қазақстан Республикасы, Тараз қ.;
[3,5]М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті,
Қазақстан Республикасы, Петропавл қ.;
[4]Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Астана қ.
09.10.25 ж. баспаға түсті.
23.01.26 ж. түзетулерімен түсті.
103.08.26 ж. басып шығаруға қабылданды.

А. КИМНІҢ «КЕНТАВРЛАР АУЫЛЫ» РОМАНЫНДАҒЫ АВТОРЛЫҚ НОВОЯЗДЫҢ КОМИКАЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ

Мақаланың теориялық бөлімінде Қазақстанның, әлемдік және орыс тілді әдебиетіндегі абсурд категориясын зерттеуге әдеби шолу жасалады. С. А. Харламова, В. Ю. Чарская-Бойко, Г. М. Кружков, W. Tigges, О. Д. Буренина, Л. В. Сафронова. Күлкі мәдениетінің философиясы мен карнавализациясы саласындағы М. Бахтиннің еңбектеріне сүйене отырып зерттелетін өнердегі күлкінің рөлі көрсетілген. Бұл мақалада қазақстандық-ресейлік автор А. Кимнің «кентаврлар кенті» роман-гротескіндегі күлкілі әсерді анықтау әдістері мен тәсілдері қарастырылған. Роман мәтінінде сюжеттік, мотивтік және тілдік деңгейлерде, сондай-ақ романның тақырыбында комиксті анықтаудың тән ерекшеліктері талданады. Авторлық жаңашылдықтың интерпретациясы (Кентавр

диалогтарында қолданылатын ойдан шығарылған тіл), кейіпкерлердің диалогтарын талдау және көркем образдарды күлкілі эффект жасаудың авторлық әдісі ретінде бейнелеу берілген. Жұмыста қолданылатын әдістер: салыстырмалы, имманентті талдау әдісі, оқырманмен авторлық ойынның мағынасын ашуға ықпал ететін герменевтикалық әдіс. Зерттеу материалы – А. Кимнің «Кентаврлар кенті» атты эротикалық-гротескті романы. Зерттеу нәтижелері жоғары мектепте және жоғары оқу орнынан кейінгі кезеңдерде Қазақстанның қазіргі әдеби процесін зерделеу кезінде пайдалануға болады.

Кілтті сөздер: комикс, абсурд, карнавал, мифология, авторлық жаңалық.

B. S. Baizhigit[1], K. R. Kazakhbayeva[2], Zh. T. Kadyrov[3], A. K. Shapauov[4], A. Zh. Kadyrov[5]
[1,2]Taraz University named after M. Kh. Dulaty,
Republic of Kazakhstan, Taraz;
[3,5]M. Kozybaev North Kazakhstan University,
Republic of Kazakhstan, Petropavlovsk;
[4]L. N. Gumilyov Eurasian National University,
Republic of Kazakhstan, Astana.
Received 09.10.25.
Received in revised form 23.01.26.
Accepted for publication 10.08.26.

THE COMIC FUNCTION OF AUTHORIAL NEWSPEAK IN A. KIM'S NOVEL "THE VILLAGE OF CENTAURS"

The theoretical part of the article provides a literary overview of the study of the category of absurdity in the world and Russian-language literature of Kazakhstan. The works of S. A. Kharlamova, V. Y. Charskaya-Boyko, G. M. Kruzhkov, W. Tigges, O. D. Burenina, L. V. Safronova are considered. The role of laughter in art is indicated, which is studied based on the works of M. Bakhtin, in the field of philosophy and carnivalization of laughter culture. This article discusses methods and techniques for identifying the comic effect in the grotesque novel by Kazakh-Russian author A. Kim "Village of Centaurs". The characteristic features of identifying the comic in a novel text at the plot, motive, and linguistic levels, as well as in the title of the novel, are analyzed. The interpretation of the author's newspeak (a fictional language used in centaur dialogues), the analysis of character dialogues, and the depiction of artistic images

as the author's method of creating a comic effect are given. The methods used in the work are: comparative, the method of immanent analysis, the hermeneutic method, which helps to reveal the meaning of the author's game with the reader. The research material is an erotic and grotesque novel by A. Kima "Village of Centaurs". The results of the research can be used in the study of the modern literary process of Kazakhstan in higher education and at the postgraduate stages of literature education at the university.

Keywords: comic, absurd, carnival, mythology, author's newspeak.

ҒТАМР 02.91.91

https://doi.org/10.48081/BTOUPh3.2026/184-199

***Л. Қ. Баймыш[1], Ш. Ә. Бәкірова[2]**

[1,2]Орталық Азия инновациялық университеті,
Қазақстан Республикасы, Шымкент қ.
[1]ORCID: https://orcid.org/0009-0000-4166-5429
[2]ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8197-2711
*e-mail: Laura.baymysh@mail.ru

ҚАЗАҚ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ӘЛЕМНІҢ ТІЛДІК БЕЙНЕСІ: XX ҒАСЫР КОНТЕКСІНДЕ

Мақала XX ғасырдағы қазақ поэзиясында қалыптасқан әлемнің тілдік бейнесін зерттеуге арналған. Талдау объектісі – ерте модернизмнен бастап посткеңестік поэтикалық дәстүрге дейінгі әртүрлі ұрпақ ақындарының шығармашылығы. Бұл мақалада Мағжан Жұмабаев, Сәкен Сейфуллин, Олжас Сүлейменов, Мұқағали Мақатаев және басқа да авторлардың шығармаларында поэтикалық бейнелер, метафоралар, фразеологизмдер мен мәдени символдар арқылы көшпелі өркениет дәстүріне негізделген ұлттық ұғымдар, сондай-ақ жаһандық аудиторияға бағытталған әмбебап мағыналар қалай көрініс табатыны қарастырылады.

Автор лингвомәдени, семантикалық және салыстырмалы-типологиялық талдау әдістерін қолдана отырып, қазақ поэзиясының мәдени коды мен дүниетаным ерекшеліктерін ашып көрсетеді. Ақындардың шығармаларында ұлттық мифтер мен дәстүрлі таным қазіргі өркениеттік көзқараспен ұштасып, жаңа мазмұнмен толығады. Сонымен қатар, поэзиядағы тілдік бейне – тек көркемдік құрал ғана емес, ол ұлттың рухани дүниетанымының айнасы, тарихи санасының жалғастығы ретінде қарастырылады. XX ғасырдағы қазақ поэзиясы ұлттық рухты, тарихи жадыны және адамзаттық құндылықтарды тілдік құралдар арқылы үйлестіріп, поэтикалық мәтіндердің мәдениаралық ықпалын арттырады. Мақалада қазақ поэзиясы арқылы қалыптасқан әлем бейнесінің терең құрылымы мен символикалық мәні ашылып, оны қазіргі гуманитарлық ғылымдар тұрғысынан бағалаудың өзектілігі дәлелденеді.

Кілтті сөздер: әлемнің тілдік бейнесі, қазақ поэзиясы, ұлттық, әмбебап, мәдени тұжырымдама, метафора, лингвомәдениеттану.

Кіріспе

Тіл мен дүниетанымның арақатынасы қазіргі лингвистика, мәдениеттану және әдебиеттану үшін фундамент болып табылады. Бұл мәселе поэтикалық шығармашылық контекстінде ерекше мәнге ие болады, мұнда сөз көркемдік идеяны білдіру құралы ғана емес, сонымен бірге мәдениеттің, оның терең мағыналары мен құндылық координаттарының өкілі болады. Когнитивті лингвистика және этнолингвистика шеңберінде ғылыми қолданысқа енгізілген әлемнің тілдік бейнесі ұғымы поэзияны жеке және ұлттық сана арқылы жүзеге асырылатын шындықты тұжырымдаудың ерекше тәсілі ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

XX ғасырдағы қазақ поэзиясы поэтикалық формалардың, тақырыптық қабаттар мен мәдени кодтардың байлығын көрсетеді. Бұл ғасыр түбегейлі тарихи өзгерістер кезеңі болды – Ресей империясының күйреуі мен Кеңес өкіметінің қалыптасуынан тәуелсіздікке дейін. Бұл өзгерістер поэтикалық мәтіндерде қалыптасқан әлемнің тілдік бейнесінде де көрініс тапты: ұлттық және әмбебап қарама-қайшылық ретінде емес, бірін-бірі толықтыратын семантикалық өрістер ретінде корреляциялана бастады. XX ғасырдың ақындары – Мағжан Жұмабаев, Сәкен Сейфуллин, Олжас Сүлейменов, Мұқағали Мақатаев және т. б. – өз шығармаларында қазақ мәдениетінің дауысы жалпыадамзаттық интонациямен ұштасатын әлемге ерекше көзқарас білдірді.

Ж. Г. Теміров пен З. Р. Шерефетдинова атап өткендей, XX ғасырдағы қазақ поэзиясы – бұл күрделі семиотикалық код, онда тілдік және бейнелік құралдар ұлттық және әмбебапты біріктіретін әлемнің интегралды бейнесін қалыптастыру құралына айналады [1; 2].

Бұл жұмыс барысында XX ғасырдағы қазақ авторларының поэзиясы этникалық тұрақтыларды сақтап қана қоймай, оларды өзгермелі әлем жағдайында өзгертетінін анықталды. Мақаланың басты мақсаты – XX ғасырдағы қазақ авторларының поэзиясында әлемнің көп қабатты тілдік бейнесін қалыптастыратын ұлттық және әмбебап тұжырымдамалардың қалай көрінетінін талдау. Осы мақсатқа жету үшін келесі міндеттер қойылды:

– әлемнің тілдік бейнесі ұғымының теориялық негіздерін сипаттау;

– XX ғасырдағы қазақ ақындарының мәтіндеріндегі негізгі ұғымдарды анықтау;

– тілдің әлемдің бейнесі қалыптастыратын лексикалық-семантикалық және метафоралық құралдарды талдау;

– ұлттық бейнелерді мазмұны бойынша әмбебап санаттармен салыстыру.

Поэтикалық дискурстағы әлемнің тілдік бейнесін (ӘТБ) зерттеу бүгінгі күнге дейін лингвомәдениеттану, когнитивтік лингвистика және қазіргі поэтикадағы ең өнімді тақырыптардың бірі болып табылады. ӘТБ – бұл тілдің құралдарымен бекітілген менталитеттің, ұлттық

бірегейліктің, дүниетанымның және құндылықтардың ерекшеліктерін көрсететін тұжырымдамалар жиынтығы. Поэтикалық мәтінде бұл ұғымдар эстетикалық, символдық және метафоралық формаға ие болады, бұл тілдің мәдени көрінісін талдау үшін поэзияның рөлін ерекше маңызды етеді.

Әлемнің поэтикалық бейнесін зерттеудің өзектілігі В. А. Маслованың еңбектерінде расталады, ол тілдің ұжымдық тәжірибені бекітетінін және «этномәдени мағыналарды сақтау механизмі» ретінде қызмет ететінін атап көрсетеді [3]. Поэзияда ӘТБ зерттеу көркемдік ойлаудың құрылымын талдап қана қоймай, халықтың менталитетінің терең қабаттарына енуге мүмкіндік береді. Бұл әсіресе көпұлтты мәдени кеңістіктер мен мәдениетаралық коммуникация контекстінде маңызды.

Өз зерттеулерінде З. Р. Шерефетдинова (2024) әлемнің бейнесі объективті шындықтың көрінісі ғана емес, сонымен қатар белгілі бір тілде сөйлейтіндердің әлемді қабылдауының координаттарын белгілейтін мәдениетті тұжырымдаудың белсенді формасы екенін атап көрсетеді. Лингвомәдениеттану объективі арқылы автор тілдік суретті тілде, ең алдымен лексикада, фразеологизмдерде және бейнелі құрылымдарда бекітілген мәдени анықталған идеялардың жиынтығы ретінде қарастырады [4].

Оның тұжырымдарына сәйкес, әлем бейнесінің маңызды сипаттамасы оның ақыл-ойы, яғни халықтың тарихи, рухани және күнделікті тәжірибесіне тәуелділігі болып табылады. Поэтикалық дискурс контекстінде бұл өлеңдердегі әрбір сурет, символ, метафора лингвомәдени архетиптердің ізін қалдыратынын білдіреді. Осылайша, поэзия тек эстетикалық эмоциялардың көрінісі ғана емес, сонымен қатар негізгі дүниетанымдық тұрақтылар: кеңістік пен уақыт, жақсылық пен зұлымдық, Отан мен қуғын-сүргін, табиғат пен адам бекітілген лингвомәдени есте сақтау формасына айналады [4].

Осылайша, XX ғасырдағы қазақ поэзиясы ұлттық мағыналар мен әмбебап категориялар өзара іс-қимыл жасайтын әлемнің ерекше поэтикалық тілдік бейнесін қалыптастырады. Ақындар тілмен жұмыс жасай отырып, өз халқының ақыл-ой өрісін құрып, сөзді мәдени кодқа және тарихи өзін-өзі тану құралына айналдырады.

Абдиманулы О. мен Досанова Н. З. поэзия тілі арқылы әлемнің ұлттық ғана емес, сонымен бірге әмбебап тілдік бейнесі де қалыптасады, мұнда көркемдік құралдар адамның және оның болмыстағы орнын философиялық түсіну құралына айналады деген қорытынды жасайды [5].

Әлемнің тілдің бейнесіне заманауи ғылыми көзқарастар когнитивті және лингвомәдени парадигмалардың синтезіне негізделген. Т. В. Вершинина атап өткендей, поэтикалық дискурс – бұл метафоралар, символдар және ассоциативті қатарлар ұжымдық және жеке сананың маркерлері ретінде қызмет ететін кеңістік [6].

Ғылыми әдебиеттерде мәдени дәстүрлер мен жаһандық сын-қатерлер тоғысында қалыптасатын әлемнің гибридті суреттеріне ерекше назар аударылады. XXI ғасырдағы орыс поэзиясын когнитивті талдауға арналған Е. В. Самостиенконың мақаласында тұжырымдамалық интеграция қарастырылған: поэтикалық мәтіндегі «технология» мен «лириканың» ментальді кеңістіктерінің бірігуі [7]. Бұл цифрлық әлем жағдайында мәдени сәйкестіктің өзгеруін көрсететін жаңа семантикалық аймақтардың пайда болуы туралы айтуға мүмкіндік береді.

З. С. Таштемирова мен М. М. Бахрамованың (2022) зерттеуінде әлемнің лингвистикалық бейнесі тек лингвистикалық мағыналар жүйесі ғана емес, ұлттық тілдің лексикасында, грамматикасында және стилінде жазылған ұжымдық когнитивті қабылдаудың ерекше формасы екендігі баса айтылған. Авторлардың пікірінше, ол әмбебап тұжырымдамаларды (уақыт, кеңістік, болмыс) және этностың тарихи-мәдени тәжірибесімен байланысты ұлттық ерекшеліктерді қамтиды [8].

Олардың пікірінше, поэтикалық мәтін ерекше рөл атқарады, өйткені ол терең когнитивті құрылымдарды айқын және бейнелі түрде ашуға мүмкіндік береді. Поэзияда, зерттеушілердің пікірінше, әлемнің тілдік бейнесі метафоралар, рәміздер, тұспалдар, халықтың құндылықтарын, нормалары мен дүниетанымын бейнелейтін тұрақты бейнелер арқылы көрінеді.

2020 жылғы неміс тіліндегі поэзияны талдайтын Д. А. Дацко қызықты әдісті ұсынады. Автор қазіргі саяси-әлеуметтік құбылыстардың (мысалы, COVID-19 пандемиясы) поэтикалық тілде қалай қайта түсіндіріліп, жаңа ұғымдар мен белгілерге айналатынын көрсетеді [9]. Бұл ӘТБ динамикасын және оның сыртқы ортаның әсерінен тез бейімделу қабілетін растайды.

Әлемнің поэтикалық тілдік бейнесінің лингвистикалық аспектісі Е. М. Дорогайкинаның мақаласында ашылады, онда тіл құрылымы белгілі бір этносқа қатысты архетиптік бейнелерді, стереотиптік метафоралар мен мәдени үлгілерді түсіретінін атап көрсетеді [10]. Осылайша, тіл тек экспрессия құралы ғана емес, сонымен бірге ұлттық сипаттағы қамқоршы ретінде де әрекет етеді.

З. Б. Хожиеваның жұмысы «әлемнің тілдік көркем бейнесін» (ӘТКБ) түсінуді тереңдетеді, бұл ұғымды сөзде бейнеленген шындықтың поэтикалық көзқарасын сипаттайтын категория ретінде енгізеді [11]. Әлемнің көркем бейнесінің ауызша түрі және автордың да, оқырманның да санасында әлемді эстетикалық бейнелеу қызметін атқарады.

С. Б. Аюпованың (2010) пікірінше, әлемнің лингвистикалық бейнесі – бұл ұлттық тілде жазылған әлем туралы идеялардың жалпыланған, ұжымдық жүйесі. Ол белгілі бір тілдік қауымдастыққа тән шындықты

типтік қабылдауды көрсетеді және тұрақты тілдік формаларда – лексика, грамматика, фразеологизмдерде көрінеді [12].

Әлемнің лингвистикалық көркем бейнесі, оның анықтамасы бойынша, көркем мәтінде жүзеге асырылған әлемді жеке авторлық түсінудің нәтижесі болып табылады. Онда тіл тек экспрессия құралы ретінде ғана емес, сонымен қатар эстетикалық маңызды бейнені жасау құралы ретінде де әрекет етеді. Мұнда метафоралар, рәміздер, мәдени тұспалдар белсенді қолданылады, ал мәтін құрылымының өзі автордың дүниетанымдық ұстанымының көрінісі ретінде қызмет етеді [12].

Қазіргі зерттеулер ақынның тілдік тұлғасына да назар аударады. Л. С. Парфенованың еңбегінде поэтикалық дискурс әрқашан мәдени дәстүрді ғана емес, сонымен қатар лексика, стиль және концептосфераны таңдау арқылы көрінетін автордың жеке психологиялық профилін де көрсететінін атап көрсетеді [13].

Материалдар мен әдістері

Қазіргі ғылым поэзиядағы әлемнің тілдік бейнесін зерттеудің жан-жақты тәсілдерін ұсынады. Лингвомәдени талдау аясында поэтикалық дәстүрге тән мәдени және концептуалды доминанттарды анықтауға ерекше мән беріледі. Ал семиотикалық тәсілдер поэзияны жеке және ұжымдық, жергілікті және әмбебап қиылысында қалыптасатын мағыналардың динамикалық жүйесі ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Зерттеу XX ғасырдағы қазақ поэзиясының мәтіндік корпусына сүйеніп жүргізілді. Нысан ретінде әртүрлі тарихи-идеологиялық кезеңдерді бейнелейтін төрт автордың шығармашылығы қарастырылды: Мағжан Жұмабаев, Сәкен Сейфуллин, Олжас Сүлейменов және Мұқағали Мақатаев. Олардың поэтикалық мәтіндері ұлттық дүниетаным мен әмбебап мәндердің көркемдік репрезентациясын салыстырмалы түрде талдауға мүмкіндік берді.

Әдіснамалық негіз бірнеше ғылыми тәсілдердің үйлесіміне құрылған.

1-сурет

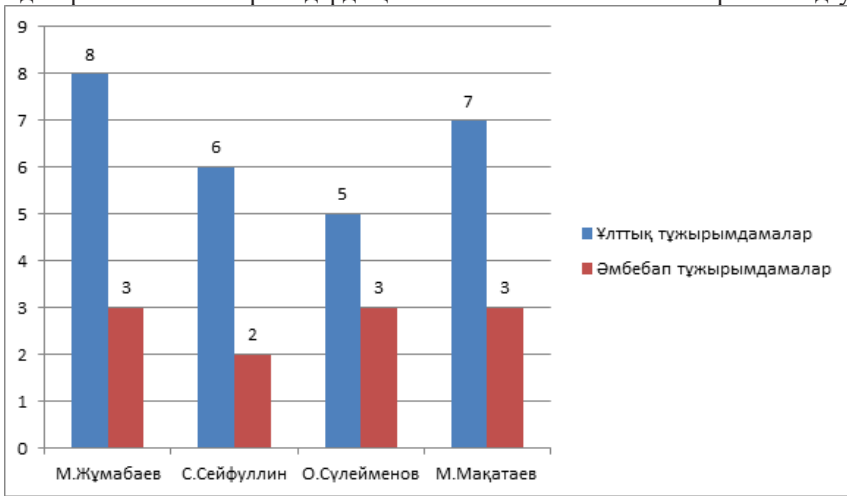
Әдістердің кешенді қолданылуы XX ғасыр қазақ поэзиясындағы әлемнің тілдік бейнесін жүйелі түрде талдауға мүмкіндік беріп, ұлттық архетиптер мен әмбебап категориялардың өзара тоғысын көпқырлы тұрғыда сипаттауға жағдай жасады.

Нәтижелер және талқылау

Негізгі ұғымдардың жиілігі мен контексттік мазмұнын талдау ұлттық-спецификалық семантиканың барлық зерттелетін авторлардың поэтикалық құрылымында басым орын алатынын көрсетеді. Бұл XX ғасырдағы қазақ поэзиясының әлеуметтік және саяси өзгерістер аясында этномәдени бірегейлікті бейнелеу және қорғау қажет болған жағдайда дамығандығына байланысты.

Мұны төмендегі диаграммадағы деректер растайды. (1-диаграмма)

1-диаграмма – Негізгі ұғымдардың жиілігі мен контексттік мазмұнын талдау

Диаграммада ұлттық тұжырымдамалардың, әсіресе М. Жұмабаев пен М. Мақатаевтың саналы өзгеруін көрсетеді, бұл қисынды: олардың поэтикасы Қазақ мәдениетінің мифопоэтикалық және ақыл-ой кеңістігіне шақырады, мұнда әрбір элемент жай сөз емес, дүниетанымдық білімнің тасымалдаушысы болып табылады.

Әлемнің поэтикалық бейнесі қазақ ақындарының шығармашылығында ұлттық архетиптер мен рухани символдар арқылы әрқайсысының өзіндік дүниетанымдық моделімен бейнеленеді.

Мысалы, Мағжан Жұмабаевтың мәтіндері түркі әлемінің архетиптеріне және қазақ жерінің киелі бейнелеріне енген. Жұмабаевтың Жер (жер) тұжырымдамасы географиялық объект емес, рухани Отанмен және метафизикалық Румен байланысты космогониялық символ. Ол этнопоэтикалық модельді жүзеге асырады, онда сөз діни қызметкерлердің іс-әрекеті дәрежесіне оралады, ал тіл есте сақтау мен пайғамбарлықтың құралына айналады [14].

Ал Сәкен Сейфуллин революциялық дискурсты дәстүрлі бейнелермен байланыстыра отырып, шекара парадигмасында жұмыс істейді. Оның жаңашылдығы – жаңа тарихи дәуір аясында ұлттық рәміздерді қайта қарау. Темір жол, « көк темір», оның мәтіндерінде – бұл жай ғана көлік емес, этностық сақталатын, бірақ жаңа нысандарда ұғынылатын халық қозғалысының болашаққа аллегориясы [15].

Олжас Сүлейменовтің поэзиясы-метатілдік стратегияның мысалы, онда тіл тек коммуникация құралы ретінде ғана емес, өркениетті байланыстыратын

мәдени код ретінде де түсініледі. Ол Шумер-Түркі туыстық гипотезасын енгізіп, этносты жаһандық философия деңгейіне жеткізеді. Оның тіл (Тіл) тұжырымдамасы-халықтың тағдырын анықтайтын негізгі семантикалық вектор [15].

Мұқағали Мақатаевтың поэзиясы – адамдық, тұрмыстық, жақын жүрекке оралу, бірақ бұл күнделікті қасиетті мәртебеге ие болады. Ана (ана) тұжырымдамасы – бұл әйелдің бейнесі ғана емес, тілдің, махаббаттың, Отан мен есте сақтаудың символы. Мақатаев интимдік ғаламды жасайды, онда қарапайымдылық әмбебап мағынаға толы [16].

Семантикалық сфералар: тұжырымдамалар келесі негізгі семантикалық сфераларға бөлінеді. (2-диаграмма)

2-диаграмма – Тұжырымдамалардың таралуы

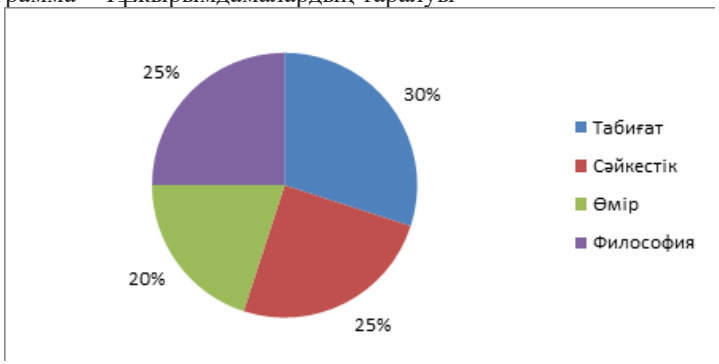

Диаграмма негізгі ұғымдардың семантикалық өрістерге таралуын көрсетеді. Табиғат, бірегейлік, философия және өмір – XX ғасырдағы қазақ поэзиясының семантикалық өрісінің өзегі екенін көріп отырмыз. Бұл табиғат (жер, көк) бірегейліктен (ел, отан) бөлінбейтін, ал тіл халықтың болмысының ажырамас шарты болып табылатын ұлттық менталитет ұғымымен байланысты.

Бір қызығы, әр ақын өзінің семантикалық екпінін қалыптастырады:

– О. Сүлейменов – тіл онтологиялық категория ретінде

– М. Жұмабаев – табиғат қасиетті кеңістік ретінде

– С. Сейфуллин – шындықты революциялық тапсырма ретінде

– М. Мақатаев – тұрмысты киелі және адамзат баласының кездесу орны ретінде

Глоссарий: мағыналарын түсіндіру

Тұжырымдамалар глоссарийі (1-кесте) бірдей сөздерді (жер, тіл, ел) әртүрлі авторлардың әртүрлі мағынаға қалай толтырылатынын көрсетеді.

Мәселен, Жұмабаев жер – Мәңгілік, Сейфуллин – күш көзі, Мақатаевтың туған жері. Бұл поэзиядағы әлемнің тілдік бейнесі қабатты және динамикалық екенін көрсетеді.

1-кесте – Негізгі тұжырымдамалар глоссарийі

Концепт	**Аудармасы**	**Семантикалық сала**	**Поэтикалық мағынасы**
Жер	Жер	Табиғат / Сәйкестік	Қазақ этносының қасиетті негізі, Отан символы
Ана	Ана	Тұрмыс / Этнос	Ана бейнесі рухани тірек және тілдің символы ретінде
Көк	Аспан	Табиғат / Метафизика	Түркі космогониясымен байланысты әмбебап символ
Ел	Халық	Этнос	Ұлттың біріктіруші бейнесі, көбінесе Отан ретінде
Тіл	Тіл	Философия / Сәйкестік	Тіл мәдени ДНҚ ретінде, ұлттық сананың кілті
Тағдыр	Тағдыр	Философия	Өмір жолының метафорасы, ұлттық трагедия
Махаббат	Махаббат	Әмбебап	Адам табиғатының бөлігі ретінде жеке және рухани сезім
Отан	Отан	Этнос / Саясат	Отан ең жоғары құндылық және ата бабалар алдындағы борыш ретінде
Ата-баба	Тег	Сәйкестік / Қасиеттілік	Ұрпақ жады, тарих пен дәстүрмен байланыс

Әрбір тұжырымдама – бұл халықтың психикалық архетиптерін түсіретін және мәдени хабар тарату функцияларын орындайтын мәдени мем. Талдау нәтижелері бойынша авторлар тұжырымдамаларының салыстырмалы кестесі жасалды. (2-кесте)

2-кесте – Салыстырмалы кесте: ғылыми түсіндіру

Ақын	**Әмбебап тұжырымдамалар**	**Ұлттық тұжырымдамалар**
Жұмабаев	тағдыр, махаббат, жалғыздық	жер, ел, көк, от
Сейфуллин	прогресс, индустрияландыру	дала, ана, ұлттық рух
Сүлейменов	философия, метатарих	тіл, шумер-түрік байланысы
Мақатаев	махаббат, ана, жалғыздық	ел, жер, ана тілі, ата-баба

Салыстырмалы талдау әлемнің лингвистикалық көрінісінің поэтикалық көрінісінің төрт семантикалық бағытын (осьтерін) бөліп көрсетуге мүмкіндік береді, олардың әрқайсысы белгілі бір автормен және басым семантикалық көкжиекпен байланысты:

Метафизикалық ось (Мағжан Жұмабаев) – Жұмабаевтың поэзиясы киелі, мифопоэтикалық, космогоникалыққа үндейді.

Әлеуметтік-революциялық ось (Сәкен Сейфуллин) – Сейфуллин өзгерістер дәуірін бейнелейді. Оның мәтіндерінде модернизация мен индустрияландыру ұлттық сананың матасына тоқылған.

Филолингвистикалық ось (Олжас Сүлейменов) – Сүлейменов поэтикалық ойлаудың фокусын лингвистикалық философия саласына аударады. «Тіл – халықтың жүрегі» – Сүлейменовтің барлық поэтикасының мәні.

Интимді-экзистенциалды ось (Мұқағали Мақатаев) – Мақатаевтың поэзиясы – сезімге, уайымға, сенім мен махаббатқа толы қарапайым адамның ішкі әлемі. Оның өлеңдері-өзінен және сөзінен Отан іздейтін жанның мойындауы.

Бұл төрт ось поэтикалық мәтінде әлемнің тілдік бейнесін қаншалықты әр түрлі және терең бейнелеуге болатындығын көрсетеді. Олар акценттердің айырмашылығына қарамастан, XX ғасырдағы қазақ поэзиясының тұтас мәдени-тілдік панорамасын қалыптастыратын ұлттық өзін-өзі көрсету стратегияларының алуан түрлілігін ашады.

Осылайша, XX ғасырдағы қазақ поэзиясы әлемінің тілдік бейнесі жеке және ұжымдық, дәстүрлі және әмбебап, ұлттық және жаһандық күрделі өзара іс-қимыл нәтижесінде қалыптасады. Қазақ ақындары тіл арқылы өздерін білдіріп қана қоймай, сөз – есте сақтау энергиясы, өзін-өзі тану құралы және мәдени қарсылық әрекеті болып табылатын әлемді қайта жасайды.

Поэзияны осылай түсіну оны тарих пен қазіргі заман, жеке сезімталдық пен ұжымдық тәжірибе арасындағы медиатор ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Қорытынды

Поэзиядағы әлемнің лингвистикалық бейнесі-тілдің, мәдениеттің және ойлаудың қиылысында жатқан көп өлшемді құбылыс. Соңғы жылдардағы әдеби және лингвистикалық зерттеулер поэтикалық дискурсты тіл арқылы әлемді бейнелеу мен құрудың бір түрі ретінде сипаттауға қабілетті жалпылама теорияларға қызығушылықтың артып келе жатқанын көрсетеді. Лингвомәдени теориялар поэтикалық мағыналардың ұлттық-мәдени шарттылығына назар аударады, ал семиотикалық тәсілдер поэзияны жеке және ұжымдық, жергілікті және әмбебап қиылысында қалыптасатын мағыналардың динамикалық жүйесі ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Осы перспективаларды біріктіре отырып, зерттеуші поэзияны терең түсіндіру құралын алады: мәтіннің мәдени идеялар тұрғысынан бізге не айтатынын

және оның ойлау процестері тұрғысынан маңыздылығы қалай құрылғанын бір уақытта көруге болады. Қазіргі ғылыми еңбектер мұндай синтез әр ақын әлемінің бірегей көркем бейнесін ашуға және поэзия арқылы тіл мәдени континуумда шындық туралы түсінігімізді қалай қалыптастыратынын түсінуге мүмкіндік беретінін көрсетеді.

Жүргізілген зерттеу нәтижесінде мен XX ғасырдағы қазақ поэзиясындағы әлемнің тілдік бейнесі жеке авторлық сана мен ұжымдық этномәдени жадының күрделі өзара іс-қимылы болып табылады деген қорытындыға келдім.

Ғылыми жаңалық Мағжан Жұмабаевтың, Сәкен Сейфуллиннің, Олжас Сүлейменовтің және Мұқағали Мақатаевтың поэтикалық мәтіндерін талдауда көрініс табады, бұл метафизикалық және революционерліктен лингвофилософиялық және экзистенциалдыға дейінгі ұлттық өрнектің әртүрлі векторларын көрсететін төрт семантикалық осьті ажыратуға мүмкіндік берді. Бұл ақындар стилистикалық және идеялық айырмашылықтарға қарамастан, әлемнің біртұтас лингвистикалық бейнесін қалыптастырады, онда ұлттық тұжырымдамалар әмбебап гуманистік мұраттармен тығыз байланысты.

Мұндай синтез XX ғасырдағы қазақ поэзиясын Мәдени мұра мен қазіргі заманғы ойлау, автордың жеке тәжірибесі мен ұжымдық тарихи жады арасындағы маңызды медиатор ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 **Темирова, Ж. Г.** Отражение образов национальной картины мира в поэзии Олжаса Сулейменова // Тіл және әдебиет : теориясы мен тәжірибесі. – 2024. – Т. 3. – № 2. – С. 28–38. – https://doi.org/10.52301/2957-5567-2024-3-2-28-38

2 **Шерефетдинова, З. Р.** Языковая картина мира как способ концептуализации действительности // University Research Base. – 2024. – С. 246–250. [Электронный ресурс]. – URL: https://scholar.kokandu ni.uz/index.php/rb/article/view/322 (Дата обращения: 23.05.2025).

3 **Маслова, В. А.** Введение в когнитивную лингвистику : учебное пособие. – 10. – М. : Флинта ; Наука, 2021. – 296 с.

4 **Шерефетдинова, З. Р.** Анализ картины мира через призму лингвокультурологии // Gospodarka i Innowacje. – 2024. – № 47. – С. 440–443.

5 **Абдиманулы, О., Досжанова, Н. З.** Казахская поэзия начала XX века в контексте мировой поэтической традиции // Eurasian Journal of Philology Science and Education. – 2021. – Т. 182. – № 2. – С. 96–107. – https://doi.org/10.26577/EJPh.2021.v182.i2.ph11

6 **Вершинина, Т. В.** Языковая картина мира и поэтический дискурс // StudNet. – 2022. – № 7. С. 7904-7909. [Электронный ресурс]. – URL: https://cyberleninka.ru/article/n/yazykovaya-kartina-mira-3 (дата обращения: 23.05.2025).

7 **Самостиенко, Е. В.** Технологическая метафора и коммуникативные модели в новейшей русскоязычной поэзии // Слово.ру: Балтийский акцент. – 2024. – Т. 15. – № 2. – С. 160–177. – https://doi.org/10.5922/2225-5346-2024-2-10

8 **Таштемирова, З. С., Бахрамова, М. М.** Языковая картина мира как объект лингвистического исследования в лингвокультурологии // Oriental renaissance : Innovative, educational, natural and social sciences. – 2022. – Т. 2. – № 2. – С. 548–553.

9 **Дацко, Д. А.** Немецкоязычная поэтическая картина мира 2020 как отражение основных мировых событий : когнитивно-лингвокультурологический аспект // Международный научно-исследовательский журнал. – 2021. – № 10(112). – С. 116–123. – https://doi.org/10.23670/IRJ.2021.112.10.089.

10 **Дорогайкина, Е. М.** Языковая картина мира в лингвистических исследованиях // Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия: Лингвистика. – 2021. – Т. 18. – № 1. – С. 75–81. – https://doi.org/10.14529/ling210112

11 **Хожиева, З. Б.** Понятие языковой художественной картины мира // Архивариус. – 2021. – № 5(59). – С. 26–27.

12 **Аюпова, С. Б.** Языковая художественная картина мира и ее признаки (на материале произведений И. С. Тургенева) // Русская словесность. – 2010. – № 2. – С. 59–64.

13 **Парфенова, Л. С.** Языковая личность автора в различных типах дискурса: подходы к ее изучению и их специфика // Молодой ученый. – 2025. – № 14 (565). – С. 219–223. [Электронный ресурс]. – URL: https://moluch.ru/archive/565/123849/ (Дата обращения: 23.05.2025).

14 **Жұмабаев, М.** Шығармалары : өлеңдер, поэмалар, қара сөздер [Текст] / М. Жұмабаев. – Алматы : Жазушы, 1989. – 448-б. : портр.

15 **Сейфуллин, С.** Өлеңдері мен поэмалары [Текст] / С. Сейфуллин (Садуақас). – Алматы : ҚазССР Мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1957. – 418, [1] б. : портр. – Поэма «Советстан», 157-б.

16 **Сүлейменов, О.** АЗиЯ [Текст] / О. Сүлейменов. – Алматы : Жазушы, 1975. – 559 б.

17 **Мақатаев, М.** Өмір-дастан : таңдамалы өлеңдер мен поэмалар [Текст] / М. Мақатаев ; Мұқағали Мақатаев атындағы халықаралық қоғамдық қор. – Алматы : ҚАЗақпарат, 2015. – 231, [1] б.

REFERENCES

1 **Temirova, Zh.** GOtrazhenie obrazov natsional'noi kartiny mira v poezii Olzhasa Suleimenova [Reflection of national worldview images in the poetry of Olzhas Suleimenov]. Til zhane adebiet: teoriyasy men täzhiribesi. – 2024. – Vol. 3. № 2. – P. 28–38. – https://doi.org/10.52301/2957-5567-2024-3-2-28-38

2 **Sherefetdinova, Z. R.** Yazykovaya kartina mira kak sposob kontseptualizatsii deistvitel'nosti [Linguistic worldview as a means of conceptualizing reality]. University Research Base. – 2024. – P. 246–250. [Electronic resource]. – URL: Available at: https://scholar.kokanduni.uz/index.php/rb/article/view/322 (Accessed: 23 May 2025).

3 **Maslova, V. A.** Vvedenie v kognitivnuyu lingvistiku: uchebnoe posobie [Introduction to cognitive linguistics: A textbook]. – Moscow : Flinta; Nauka, 2021. – 296 c.

4 **Sherefetdinova, Z. R.** Analiz kartiny mira cherez prizmu lingvokulturologii [Analysis of the worldview through the prism of linguoculturology]. Gospodarka i Innowacje. – 2024. – № 47. – P. 440–443.

5 **Abdimanuly, O., Dossanova, N. Z.** Kazakhskaya poeziya nachala XX veka v kontekste mirovoy poeticheskoy traditsii [Kazakh poetry of the early 20th century in the context of the global poetic tradition]. Eurasian Journal of Philology Science and Education– 2021. – Vol. 182. – No. 2, – P. 96–107. – https://doi.org/10.26577/EJPh.2021.v182.i2.ph11

6 **Vershinina, T. V.** Yazykovaya kartina mira i poeticheskii diskurs [Linguistic worldview and poetic discourse] // StudNet. – 2022. – no. 7, pp. 7904-7909. [Electronic resource]. – URL: Available at: https://cyberleninka.ru/article/n/yazykovaya-kartina-mira-3 (Accessed: 23 May 2025).

7 **Samostienko, E. V.** Tekhnologicheskaya metafora i kommunikativnye modeli v noveishei russkoyazychnoi poezii [Technological metaphor and communicative models in contemporary Russian-language poetry]. Slovo.ru: Baltiiskii aktsent. – 2024. – Vol. 15, No. 2. – P. 160–177. – https://doi.org/10.5922/2225-5346-2024-2-10.

8 **Tashtemirova, Z. S., Bakhramova, M. M.** Yazykovaya kartina mira kak ob'ekt lingvisticheskogo issledovaniya v lingvokulturologii [Linguistic worldview as an object of linguistic research in linguoculturology]. Oriental Renaissance: Innovative, Educational, Natural and Social Sciences. – 2022. – Vol. 2, No. 2. – P. 548–553.

9 **Datsko, D. A.** Nemetskoyazychnaya poeticheskaya kartina mira 2020 kak otrazhenie osnovnykh mirovykh sobytii: kognitivno-lingvokulturologicheskii aspekt [German-language poetic worldview of 2020 as a reflection of major world events: A cognitive-linguocultural aspect]. Mezhdunarodnyi nauchno-

issledovatel'skii zhurnal. – 2021. – No. 10(112). – P. 116–123. – https://doi.org/10.23670/IRJ.2021.112.10.089

10 **Dorogaikina, E. M.** Yazykovaya kartina mira v lingvisticheskikh issledovaniyakh [Linguistic worldview in linguistic research]. Vestnik Yuzhno-Uralskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya: Lingvistika. – 2021. – Vol. 18, No. 1. – P. 75–81. – https://doi.org/10.14529/ling210112

11 **Khozhieva, Z. B.** Ponyatie yazykovoi khudozhestvennoi kartiny mira [The concept of the linguistic artistic worldview]. // Arkhivarius. – 2021. – No. 5(59). –P. 26–27.

12 **Ayupova, S. B.** Yazykovaya khudozhestvennaya kartina mira i ee priznaki (na materiale proizvedenii I. S. Turgeneva) [Linguistic artistic worldview and its features (based on the works of I. S. Turgenev)]. // Russkaya slovesnost'. – 2010. – № 2. – P. 59–64.

13 **Parfenova, L. S.** Yazykovaya lichnost' avtora v razlichnykh tipakh diskursa: podkhody k ee izucheniyu i ikh spetsifika [Linguistic personality of the author in different types of discourse: Approaches to its study and their specificity]. // Molodoy uchenyi. – 2025. – № 14 (565). – P. 219–223. [Electronic resource]. – URL: Available at: https://moluch.ru/archive/565/123849/ (Accessed: 23 May 2025).

14 **Zhumabaev, M.** Shygarmalary: olеndер, poemalar, kara sozder [Works: poems, narratives, prose]. – Almaty: Zhazushy, 1989. – 448 p.

15 **Seifullin, S.** Olеndерi men poemalary [Poems and narratives]. Almaty: KazSSR Memlekettik kórkem adebiet baspasy, 1957. – 418 p. Poema «Sovetstan», P. 157.

16 **Suleimenov, O.** AZiIA [AZiYA]. – Almaty: Zhazushy, , 1975. – 559 p.

17 **Makataev, M.** Omir-dastan: tandamaly olеndер men poemalar [Life-epic: selected poems and narratives]. – Almaty: QAZaqparat, 2015. – 231 p.

23.05.25 ж. баспаға түсті.
17.10.25 ж. түзетулерімен түсті.
23.07.26 ж. басып шығаруға қабылданды.

**Л. К. Баймыш[1], Ш. Ә. Бакирова[2]*
[1,2]Центрально-Азиатский Инновационный университет,
Республика Казахстан, г. Шымкент.
Поступило в редакцию 23.05.25.
Поступило с исправлениями 17.10.25.
Принято в печать 10.08.26.

ЯЗЫКОВАЯ КАРТИНА МИРА В КАЗАХСКОЙ ПОЭЗИИ: В КОНТЕКСТЕ XX ВЕКА

Статья посвящена исследованию языковой картины мира, сформировавшейся в казахской поэзии XX века. Объектом анализа выступает творчество поэтов разных поколений – от раннего модернизма до постсоветской поэтической традиции. Рассматриваются произведения таких авторов, как Мажит Жумабаев, Сакен Сейфуллин, Олжас Сулейменов, Мукагали Макатаев и других. В центре внимания – то, как посредством поэтических образов, метафор, фразеологизмов и культурных символов передаются национальные представления, основанные на традициях кочевой цивилизации, а также универсальные смыслы, направленные на глобальную аудиторию.

Автор применяет лингвокультурологический, семантический и сопоставительно-типологический методы анализа для выявления культурного кода казахской поэзии и её мировоззренческих особенностей. Отмечается, что поэтический текст – не только художественное выражение, но и отражение духовного сознания нации, её исторической памяти. Поэзия XX века гармонично объединяет национальную идентичность с универсальными гуманистическими ценностями, усиливая межкультурное значение и долговечную литературную ценность казахской поэтической традиции. В статье подчёркивается актуальность изучения поэтической картины мира как части гуманитарного знания.

Ключевые слова: языковая картина мира, казахская поэзия, национальное, универсальное, культурный концепт, метафора, лингвокультурология.

**L. K. Baimysh[1], Sh. A. Bakirova[2]*
[1,2]Central Asian Innovative University,
Republic of Kazakhstan, Shymkent.
Received 23.05.25.
Received in revised form 17.10.25.
Accepted for publication 10.08.26.

THE LINGUISTIC WORLDVIEW IN KAZAKH POETRY: IN THE CONTEXT OF THE 20TH CENTURY

This article is devoted to the study of the linguistic worldview shaped in Kazakh poetry of the 20th century. The object of analysis includes the works of poets from various generations – from early modernism to the post-Soviet poetic tradition. It examines how the poetry of Magzhan Zhumabayev, Saken Seifullin, Olzhas Suleimenov, Mukagali Makatayev, and others reflects national concepts rooted in the nomadic civilization's heritage, as well as universal meanings aimed at a global audience.

The author employs linguistic-cultural, semantic, and comparative-typological methods of analysis to reveal the cultural code and worldview features of Kazakh poetry. The study highlights that poetic imagery, metaphors, phraseology, and cultural symbols are not merely artistic tools but also reflections of the nation's spiritual consciousness and historical memory. Kazakh poetry of the 20th century harmoniously combines national identity with universal humanistic values, thereby enhancing its intercultural significance and long-term literary value. The article emphasizes the relevance of exploring the poetic linguistic worldview as an essential component of contemporary humanities.

Keywords: linguistic worldview, Kazakh poetry, national, universal, cultural concept, metaphor, linguoculturology.

МРНТИ 17.07.31

https://doi.org/10.48081/BTOUPh3.2026/200-217

***А. Р. Бейсембаев[1], А. Ж. Бахралинова[2]**

[1]Инновационный Евразийский университет,
Республика Казахстан, г. Павлодар;
[2]Павлодарский педагогический университет имени Әлкей Марғулан,
Республика Казахстан, г. Павлодар.
[1]ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7627-2040
[2]ORCID: https://orcid.org/0009-0001-1535-1706
*e-mail: 87013271319@mail.ru

СЛЫШАТЬ ВРЕМЯ: НАУМ ШАФЕР И ЭТИКА ИНТЕРПРЕТАЦИИ

В статье рассматривается интеллектуальное наследие Наума Григорьевича Шафера в контексте этики гуманитарной интерпретации и проблемы ответственности исследователя перед историческим временем.

Целью работы является анализ исследовательской позиции Н. Шафера как музыковеда, культуролога и интерпретатора, чьё мышление формировалось в условиях идеологического давления XX века, было ориентировано на сохранение автономии гуманитарного знания. В статье показано, что интерпретация в научной практике Н. Г. Шафера выступает не как вспомогательный аналитический инструмент, а как событие смысла и форма этического выбора, предполагающая отказ от упрощённых нормативных оценок прошлого.

Особое внимание уделяется его работам, связанным с музыкальной культурой, песенной традицией, наследием М. Булгакова и И. Дунаевского, а также практике комментария и работы с письмами как пространством культурной памяти. Делается вывод о том, что исследовательская модель Н. Г. Шафера может быть рассмотрена как пример ответственного гуманитарного мышления, основанного на диалоге с эпохой и многослойности исторического опыта. При этом его стратегия «медленного чтения», вдумчивого диалога с текстом и контекстуального анализа позволяет сохранить многослойность произведения, выявить внутреннюю логику художественного жеста и восстановить исторические смыслы.

Ключевые слова: Наум Шафер, интерпретация, культурная память, музыковедение, интеллектуальная история, исторический контекст.

Введение

В условиях современного гуманитарного знания особую актуальность приобретает проблема интерпретации культурного наследия XX века, сформированного в ситуации сложных исторических и идеологических трансформаций. Усиливающееся стремление к нормативным, оценочным или редукционистским прочтениям прошлого нередко приводит к утрате смысловой многослойности культурных явлений и к подмене аналитического понимания морализаторским суждением. В этой связи особый интерес представляет опыт гуманитариев, чья исследовательская практика была ориентирована на сохранение диалога с эпохой и на ответственное отношение к интерпретации как форме научного мышления.

Интеллектуальное наследие Наума Григорьевича Шафера занимает особое место в отечественной гуманитарной традиции. Его научная и культурная деятельность разворачивалась в контексте идеологического давления и нормативных ожиданий, что предопределило формирование исследовательской позиции, основанной на принципах аналитической сдержанности, внимании к контексту и отказе от упрощённых интерпретационных схем. В работах Н. Г. Шафера интерпретация осмысливается не как вторичный комментарий к художественному тексту, а как методологически значимое событие понимания, предполагающее этическую ответственность исследователя за способы осмысления прошлого.

Степень научной разработанности наследия Н. Г. Шафера характеризуется преобладанием биографических, юбилейных и описательных публикаций, в то время как методологические основания его исследовательской практики и её герменевтический потенциал остаются недостаточно осмысленными, что определяет необходимость обращения к его трудам в контексте современных подходов гуманитарной герменевтики и интеллектуальной истории.

Целью настоящей статьи является анализ исследовательской позиции Н. Г. Шафера как примера ответственного гуманитарного мышления, в рамках которого интерпретация выступает формой диалога с историческим временем. Объектом исследования является интеллектуальное наследие Н. Г. Шафера, предметом – герменевтические и этические основания его интерпретационной практики. Методологическую основу работы составляют принципы философской и гуманитарной герменевтики, а также элементы анализа интеллектуальной истории и культурной памяти.

Материалы и методы

Материалом исследования стали научные, публицистические и мемуарные труды Наума Григорьевича Шафера, посвящённые проблемам музыковедения, песенной культуры, музыкально-литературных взаимодействий, а также его работы, связанные с анализом творчества М. Булгакова, И. Дунаевского и других представителей художественной культуры XX века. В качестве исследовательского материала также привлекаются составленные и прокомментированные Н. Г. Шафером эпистолярные источники, архивные публикации и антологии, рассматриваемые не только как фактографические материалы, но и как самостоятельные формы интерпретационной практики. Дополнительный корпус источников образуют мемуарные тексты Н. Г. Шафера, позволяющие реконструировать его интеллектуальную позицию и способы осмысления исторического опыта.

Методологическую основу исследования составляет герменевтический подход, в рамках которого интерпретация понимается как диалог между текстом, исследователем и историческим контекстом. В статье используется принцип герменевтического круга, позволяющий соотнести анализ отдельных текстов и комментариев Н. Г. Шафера с целостной системой его исследовательских установок. Особое внимание уделяется интонационному и контекстуальному анализу, направленному на выявление тех смысловых уровней, которые формируются на границе между художественным текстом, исторической ситуацией и интерпретатором.

В работе также применяется метод интеллектуально-исторического анализа, ориентированный на рассмотрение научной деятельности Н. Г. Шафера в соотнесении с социокультурными и идеологическими условиями XX века. Данный метод позволяет выявить особенности его исследовательской стратегии как формы включённого, но критически дистанцированного мышления. Элементы анализа культурной памяти используются для осмысления интереса Н. Г. Шафера к пограничным жанрам культуры - песенной традиции, эпистолярному наследию, «маргинальным» формам музыкального бытования – как к пространствам сохранения индивидуального и коллективного исторического опыта.

Дополнительно в статье задействуются приёмы сравнительно-интерпретационного анализа, позволяющие сопоставить исследовательскую практику Н. Г. Шафера с доминирующими моделями музыковедческого и гуманитарного анализа советского периода, что даёт возможность выявить специфику его методологической позиции, основанной на отказе от нормативных и оценочных схем в пользу внимательного, контекстуально ориентированного прочтения культурных текстов. Совокупность применяемых методов обеспечивает комплексное осмысление наследия

Н. Г. Шафера как целостного интеллектуального проекта, в котором интерпретация выступает формой этической ответственности и способом диалога с историческим временем.

Результаты и обсуждение

В ходе исследования выявлен герменевтический характер интеллектуального наследия Н. Г. Шафера, что подтверждается систематическим анализом его методологических высказываний и реальной исследовательской практики. В своих работах Н. Г. Шафер последовательно подчёркивал, что задача гуманитарного анализа заключается не в вынесении оценок или категорических суждений, а в восстановлении условий понимания культурного текста и раскрытии его смысловой глубины. Обращаясь к проблеме интерпретации песенной культуры, Н.Г. Шафер отмечал, что «песня интересна не как документ эпохи и не как иллюстрация идеологии, а как форма человеческого высказывания, в которой сохраняется живая интонация времени» [1, с. 14]. Подобная исследовательская установка отражает ключевой принцип его научного мышления, согласно которому анализ культурных феноменов предполагает внимание к их внутренней динамике и своеобразию смысловой организации.

Анализ корпуса научных и комментаторских текстов Н. Г. Шафера позволяет рассматривать интерпретацию в его работах как сложный, многоуровневый диалог между художественным произведением, историческим контекстом и позицией интерпретатора. В своих исследованиях Н. Г. Шафер последовательно избегает редукции культурного текста к формально-стилевым характеристикам или идеологическим маркерам, настаивая на сохранении его смысловой многослойности и внутреннего богатства. Подобная исследовательская установка соотносится с ключевыми положениями философской герменевтики, в рамках которой понимание трактуется не как воспроизведение фиксированного значения, а как событие, возникающее в конкретной исторической ситуации. Х.-Г. Гадамер подчёркивал, что «понимание всегда осуществляется внутри исторического горизонта и неотделимо от позиции интерпретатора» [2, с. 312]. Исследовательская практика Н. Г. Шафера показывает, что осознание собственной исторической включённости не устраняет аналитическую дистанцию, а, напротив, способствует более точному прочтению культурного контекста и нюансов смысловой структуры текста.

Дополнительный анализ показал, что интерпретация в научной деятельности Н. Г. Шафера обладает выраженным этическим измерением. В его работах она выступает не как нейтральная аналитическая процедура, а как форма ответственности за способы осмысления прошлого и сохранение человеческого измерения культуры. В исследованиях, посвящённых музыкальной культуре XX века, песенной традиции и эпистолярным

источникам, исследователь сознательно избегает вынесения окончательных суждений, выстраивая пространство внимательного и многопланового понимания исторического опыта. Подобная позиция соотносится с концепцией П. Рикёра, рассматривавшего интерпретацию как область, в которой акт понимания неразрывно связан с нравственным выбором исследователя [3, с. 87]. Интерпретационная практика Н. Г. Шафера в данном контексте проявляется как этически мотивированный жест, направленный против упрощения, стереотипизации и морализаторского подхода в гуманитарном знании.

Особое внимание в исследовании уделено условиям формирования исследовательской позиции Н. Г. Шафера. Становление его научного мышления происходило в ситуации идеологического давления и нормативных интерпретационных ожиданий, характерных для гуманитарного знания XX века. Данные обстоятельства обусловили обращение к стратегиям аналитической сдержанности, контекстуально ориентированного анализа и практикам «медленного чтения» культурных текстов. Отказываясь от разоблачительной либо апологетической риторики, Н.Г. Шафер выстраивает интерпретацию как форму вдумчивого соучастия, сохраняющую критическую дистанцию без выхода за пределы исторического времени. Подобная исследовательская установка соотносится с методологией интеллектуальной истории, рассматривающей идеи и тексты как формы исторически обусловленного, но не полностью детерминированного сознания [4, с. 41].

В центре анализа оказывается категория культурной памяти в научной модели Н.Г. Шафера. Устойчивый интерес исследователя к пограничным и маргинализированным жанрам – песенной культуре, городской и авторской песне, эпистолярным источникам – связан с пониманием культуры как пространства сохранения индивидуального и коллективного исторического опыта. В данном контексте его научная позиция соотносится с концепцией культурной памяти Я. Ассмана, согласно которой культура выполняет функцию длительного удержания и передачи смыслов, выходящих за пределы непосредственного исторического момента [5, с. 56]. Интерпретация в работах Н. Г. Шафера выступает механизмом актуализации памяти и способом возвращения вытесненных голосов в культурный диалог, обеспечивая связь между прошлым и настоящим.

В более широком научном контексте наследие Н. Г. Шафера демонстрирует возможность такого типа гуманитарного мышления, в котором аналитическая работа не отделяется от этической рефлексии, а интерпретация осмысляется как форма культурной ответственности. Его подход показывает, что обращение к прошлому не сводится к реконструкции фактов или систематизации текстов, но предполагает внимательное вхождение в

исторический опыт, требующее сдержанности, такта и готовности к диалогу. Подобная установка особенно значима в условиях работы с культурой XX века, где художественные тексты, жанры и практики нередко оказываются нагружены травматическим историческим содержанием и идеологическими наслоениями.

В этом отношении научная позиция Н. Г. Шафера может рассматриваться как альтернатива как редукционистским, так и морализаторским стратегиям анализа. Его тексты не стремятся к окончательному «разрешению» исторических противоречий, но создают пространство для их осмысленного проживания в культуре. Тем самым гуманитарное знание предстает не инструментом вынесения приговоров прошлому, а формой поддержания культурной памяти и сохранения человеческого измерения истории. Значимость наследия Н. Г. Шафера определяется не только вкладом в развитие музыковедения, но и тем методологическим примером, который он оставил современным исследователям. Внимание к контексту, отказ от упрощения, уважение к сложности культурного текста и понимание интерпретации как этически мотивированного акта формируют ту исследовательскую оптику, которая сохраняет актуальность и в современных гуманитарных дискуссиях.

Осмысление интеллектуальной и методологической позиции Наума Григорьевича Шафера позволяет рассматривать его как свидетеля и интерпретатора эпохи, чья исследовательская практика разворачивалась на пересечении музыковедения, литературоведения и композиторского опыта. В отличие от традиционной академической модели, ориентированной преимущественно на описание формальных, стилевых и историко-контекстуальных характеристик произведения, Шафер выстраивает такой тип анализа, в котором исследователь включён в сам процесс понимания. Музыкальный текст, литературное произведение или песенная традиция осмысляются им как открытое, многослойное смысловое пространство, требующее не дистанцированного наблюдения, а внимательного соучастия.

Характерно, что сам Н. Г. Шафер последовательно настаивал на диалогической природе гуманитарного чтения, подчёркивая: «Исторический текст следует воспринимать как живой диалог, а не как совокупность зафиксированных фактов, подлежащих оценке» [6, с. 21]. Подобная установка смещает акцент с объяснения и классификации на процесс понимания, в котором интерпретация приобретает статус события, происходящего между текстом, эпохой и интерпретатором. В этом пространстве свидетельство времени не подменяется ретроспективной оценкой, а культура получает возможность быть услышанной в её внутренней сложности и исторической уязвимости.

Подобный подход позволяет рассматривать интерпретацию как методологически и этически значимое событие понимания, предполагающее

ответственность исследователя за способы прочтения культурного и исторического материала. В словах П. Рикёра отражена суть этой позиции: «интерпретация неотделима от нравственного выбора того, кто интерпретирует» [3, с. 87]. В музыковедческой практике Н. Г. Шафера анализ музыкального произведения или литературного текста сопровождается вниманием к историческому контексту, индивидуальному опыту автора и культурной памяти. Исследователь не стремится к вынесению окончательных оценок, а создаёт условия для диалога с прошлым, обеспечивая внимательное, вдумчивое и многоплановое чтение произведения.

Особое значение имеет ранний опыт Наума Григорьевича Шафера, связанный с депортацией в Казахстан в 1941 году и последующими лишениями детства, сформировавший глубокое историческое сознание, в котором история переживается как живая данность, а культура воспринимается как пространство сохранения человеческого опыта и памяти. Музыка и слово для Шафера становятся не только эстетическим явлением, но и средством свидетельства и удержания памяти. Он подчеркивал: «песня интересна не как документ эпохи и не как иллюстрация идеологии, а как форма человеческого высказывания, в которой сохраняется живая интонация времени» [7, с. 14].

Принципиально эта позиция проявляется и в его исследованиях творчества Михаила Булгакова и Исаака Дунаевского. Булгаков выступает примером художественного сопротивления давлению эпохи, где личная судьба, внутренний слух и исторические обстоятельства вступают в драматический конфликт. Шафер акцентирует внимание на пограничных и маргинализированных элементах творчества – нереализованных либретто Булгакова, письмах Дунаевского, городской и авторской песне, которые сохраняют индивидуальную и коллективную память. Такой подход перекликается с концепцией культурной памяти Я. Ассмана: «культура функционирует как механизм долгосрочного удержания смыслов и передачи их через поколения, выходя за рамки непосредственного исторического момента» [5, с. 56].

Интерпретационная практика Шафера в этом контексте становится этическим актом, направленным на восстановление человеческого измерения культуры. Он избегает разоблачительного или морализаторского тона, присущего анализу советской культуры XX века, и предпочитает медленное, внимательное прочтение, создающее условия для многослойного понимания художественного и исторического материала. Такая позиция демонстрирует возможность сохранения критической дистанции и ответственности интерпретации, не выходя за пределы исторического времени и не растворяясь в нормативных ожиданиях эпохи.

В музыкально-композиторской практике Шафера данный подход проявляется через вальсы, камерные произведения и оперы, где музыка становится способом актуализации памяти и возвращения исторического и индивидуального голоса. Работа над антологиями «Кирпичики», «Надежды свет», «Отворите мне темницу» отражает принципиальное стремление исследователя возвращать маргинализированные, забытые смыслы в культурный диалог, обеспечивая преемственность и многослойность интерпретации.

Таким образом, интеллектуальная модель Наума Шафера представляет собой герменевтически ориентированную форму гуманитарного мышления, в которой интерпретация объединяет аналитическую точность, этическую ответственность и сохранение культурной памяти. Практика Шафера демонстрирует, что быть свидетелем времени означает внимательно слушать музыку, слово и письма, фиксировать интонацию, паузу, сомнение и достоинство, превращая эти элементы в предмет вдумчивого и многоуровневого культурного анализа.

Третий аспект исследования касается особенностей методологического подхода Наума Григорьевича Шафера, проявляющихся в работе с музыкальными, литературными и эпистолярными источниками. В его практике интерпретация выполняет функцию восстановления исторического и культурного смысла и выявления элементов, традиционно маргинализированных или вытесненных из официального канона.

Анализ исследований песенной культуры, городской и авторской песни, композиторского наследия И. Дунаевского и литературного наследия М. Булгакова выявляет несколько ключевых методологических установок. Во-первых, Шафер ориентируется на многослойность текста и сохраняет внутреннюю напряжённость произведения: «Каждое произведение несёт в себе не одну, а несколько интонаций времени, которые необходимо услышать, прежде чем делать аналитические выводы» [6, с. 18]. Такой подход проявляется при работе с жанрами на границе официальной и неофициальной культуры, где пересекаются личный опыт, коллективная память и историческая реальность.

Во-вторых, взаимодействие с культурным текстом рассматривается как диалог, а не как каталогизация фактов. Музыковедение и литературоведение не ограничиваются описанием формы или структуры произведения; они становятся пространством, в котором исследователь, слушатель и читатель вступают в многослойное взаимодействие с текстом, восстанавливая его внутреннюю логику и историческую насыщенность.

Особое значение приобретает жанровая и культурная маргиналия. Внимание Шафера сосредоточено на авторской песне, «блатном» фольклоре,

нереализованных либретто Булгакова и переписке Дунаевского. Культура воспринимается как пространство сохранения индивидуального и коллективного опыта, где голос маргинализированного субъекта сохраняет ценность и историческое значение. По словам Я. Ассмана: «культура выполняет функцию долгосрочного удержания смыслов, выходящих за пределы непосредственного исторического момента» [4, с. 56]. Интерпретация таких источников требует внимательного и многопланового подхода, способного вернуть забытые и вытесненные голоса в культурный диалог.

Методологическая позиция Шафера сочетает аналитическую сдержанность и этическую ответственность. Практика исследователя не стремится к сенсации или моральной оценке эпохи; она направлена на восстановление внутренней логики событий и художественных жестов, выявление смыслов, позволяющих современному читателю или слушателю пережить эпоху и вступить с ней в диалог. Шафер подчеркивал: «Интерпретация - это всегда событие смысла, происходящее здесь и сейчас, между текстом и читателем, между музыкой и слушающим, между памятью и ответственностью» [6, с. 29].

Таким образом, интерпретационная практика Шафера выступает не только как аналитический инструмент, но и как методологическая стратегия, направленная на сохранение культурной памяти, возвращение маргинализированных смыслов и поддержание диалога между прошлым и настоящим. Анализ наследия Шафера демонстрирует, что герменевтический подход не ограничивается историко-аналитической функцией, он выполняет роль методологического ориентира для исследователя, стремящегося сохранить многослойность культурного текста. Наследие Шафера служит примером того, как интерпретация объединяет аналитические, этические и культурные измерения, оставаясь в рамках научной практики. По его словам: «Интерпретация – это событие, которое возникает на стыке текста, времени и исследователя, и оно не допускает подмены понимания оценкой» [6, с. 31].

Методологическая универсальность позиции Шафера проявляется в принципах «медленного чтения» и вдумчивого диалога с источником, которые позволяют адаптировать подход к различным областям гуманитарного знания – от музыковедения и литературоведения до культурологии и исторической антропологии. Работа с маргинализированными жанрами, письмами и архивными материалами показывает, что каждый источник хранит смыслы, которые могут быть утрачены при поверхностной интерпретации, и задача исследователя состоит в восстановлении их внутренней логики и исторической ценности [5, с. 56].

Наследие Шафера формирует модель этической позиции исследователя. В отличие от подходов, ориентированных на разоблачение или апологетику

эпохи, Шафер демонстрирует возможность аналитической честности внутри исторических и идеологических рамок без упрощения и морализаторства. Х.-Г. Гадамер писал: «Понимание неотделимо от позиции интерпретатора и его исторического горизонта» [2, с. 312]. Практика Шафера подтверждает это, показывая, что сохранение дистанции и уважение к многослойности источника являются формой интеллектуальной ответственности.

Методика возвращения маргинализированных текстов, песен и писем в культурный диалог имеет практическое значение для современного гуманитарного исследования. Принципиальное внимание к «пограничным» жанрам, таким как авторская песня, городской фольклор или нереализованные литературные проекты, демонстрирует способность видеть в культурном материале не только художественную ценность, но и историческую, социальную и этическую значимость [8, с. 231].

Таким образом, интеллектуальная и методологическая практика Шафера формирует модель гуманитарного мышления, где герменевтика, этика и культурная память становятся взаимосвязанными инструментами. Его подход позволяет исследователю не только реконструировать прошлое, но и взаимодействовать с ним как с живым, многослойным и этически значимым пространством, делая наследие Шафера ценным ориентиром для всех гуманитарных дисциплин, изучающих культуру XX века и её проявления в музыке, литературе и повседневной жизни. П. Рикёр подчеркивал: «Понимание - это всегда не просто когнитивный акт, но и нравственный выбор исследователя, ответственного за способы обращения с прошлым» [3, с. 87].

Обращение к научному наследию Наума Григорьевича Шафера позволяет уточнить особенности гуманитарного мышления, сформированного в условиях нормативного давления и идеологически заданных интерпретационных рамок XX века. В этой ситуации принципиальное значение приобретает выбор исследовательской стратегии, ориентированной не на декларативное разоблачение или апологию эпохи, а на аналитическую сдержанность и контекстуальное прочтение культурных текстов. Характерным примером подобного подхода служит анализ Н. Г. Шафером песенной культуры 1930–1950-х годов. В его работах городская и авторская песня рассматриваются не как вторичный или «побочный» жанр, а как особая форма культурного высказывания, сохраняющая индивидуальную интонацию времени. Так, обращаясь к корпусу песен, вошедших в антологию «Кирпичики», исследователь последовательно избегает редукции песенного текста к идеологической функции, показывая, что даже в рамках нормативного дискурса сохраняются элементы личного переживания, иронии и скрытого сопротивления. Подобное прочтение позволяет выявить многослойность смыслов, ускользающую при формально-историческом анализе.

Аналогичный методологический принцип проявляется в работах Н. Г. Шафера, посвящённых Исааку Дунаевскому. Анализируя переписку композитора, а также нереализованные проекты и черновые материалы, Шафер смещает фокус внимания с канонизированных произведений на «пограничные» источники, в которых особенно отчётливо проявляется напряжение между индивидуальным замыслом и требованиями эпохи. Письма Дунаевского в данном контексте выступают не как вспомогательный биографический материал, а как самостоятельный текст культуры, фиксирующий сомнение, самоцензуру и поиск художественного компромисса. Такой подход соотносится с пониманием культуры как пространства сохранения индивидуального и коллективного опыта, описанного Я. Ассманом в концепции культурной памяти [5, с. 56].

В исследованиях творчества Михаила Булгакова методологическая установка Шафера выражается в особом внимании к нереализованным либретто и архивным материалам, традиционно находящимся на периферии литературоведческого анализа. Интерпретация данных текстов строится не в логике выявления «истинных» политических смыслов, а как реконструкция сложного диалога между автором, внутренним художественным слухом и историческими обстоятельствами. В этом случае интерпретация становится формой вдумчивого соучастия, позволяющей сохранить критическую дистанцию, не выходя за пределы исторического горизонта произведения.

Принцип «медленного чтения», последовательно реализуемый Н. Г. Шафером, проявляется и в работе с эпистолярными источниками. Письмо рассматривается не как иллюстрация внешних событий, а как автономное пространство смыслообразования, в котором фиксируются паузы, недосказанности и интонационные сдвиги [9, с.45]. Подобный подход позволяет избежать ретроспективной морализации и соотносится с герменевтической установкой Х.-Г. Гадамера, подчёркивающего историческую обусловленность любого акта понимания [2, с. 312].

Таким образом, обсуждение методологической позиции Н. Г. Шафера показывает, что его интерпретационная практика объединяет аналитическую строгость и этическую ответственность. Работа с маргинализированными жанрами, архивными текстами и эпистолярным наследием демонстрирует возможность сохранения многослойности культурного материала без его редукции к идеологическим схемам.

Продолжая обсуждение, необходимо отметить, что методологическая позиция Н. Г. Шафера принципиально меняет представление о статусе интерпретатора в гуманитарном исследовании. В его работах исследователь не занимает позицию внешнего наблюдателя, фиксирующего готовые смыслы, а включается в процесс понимания как соучастник культурного

диалога. Подобная установка особенно отчётливо проявляется в анализе музыкальных и литературных текстов, где внимание сосредоточено не только на структуре произведения, но и на условиях его возникновения, восприятия и последующей интерпретации.

Характерным примером служит работа Н. Г. Шафера с авторской песней и городским фольклором. В отличие от традиционных классификационных подходов, стремящихся определить жанровые границы и функциональные характеристики, он рассматривает песню как форму индивидуального высказывания, в которой пересекаются личная интонация, коллективный опыт и историческая память. Такой взгляд позволяет выявить в песенном материале не только отражение эпохи, но и формы скрытого диалога с ней – через иронию, лирическое смещение акцентов, интонационную двусмысленность.

В этом контексте показательно обращение Шафера к антологиям песенной культуры («Надежды свет», «Отворите мне темницу»), где отбор материала сопровождается тщательной интерпретационной работой. Песня включается в культурный контекст не как иллюстрация социального или политического процесса, а как самостоятельный текст, обладающий внутренней логикой и собственным временным ритмом. Подобная практика демонстрирует, что интерпретация становится способом возвращения культурных смыслов, вытесненных на периферию официального канона.

Схожая стратегия прослеживается и в исследованиях эпистолярного наследия. Письма рассматриваются как особый жанр, находящийся на границе личного и публичного пространства. Н. Г. Шафер избегает их использования в качестве прямого исторического свидетельства, предпочитая читать эпистолярные тексты как форму самоосмысления автора в условиях идеологического и культурного давления. Внимание к интонации, паузам и риторическим обходным ходам позволяет реконструировать сложную структуру внутреннего диалога, в котором проявляются сомнение, осторожность и стремление сохранить личное достоинство [10].

Обсуждение наследия Н. Г. Шафера также позволяет выявить его принципиальную дистанцию по отношению к оценочным моделям гуманитарного анализа. Отказ от морализаторского тона не означает утраты критичности; напротив, аналитическая сдержанность создаёт условия для более точного понимания культурных процессов. Такой подход особенно важен при работе с материалом советской эпохи, где прямолинейная критика часто приводит к упрощению и схематизации исторического опыта. В этом смысле практика Н. Г. Шафера соотносится с герменевтической традицией, рассматривающей понимание как исторически обусловленный, но открытый процесс. Осознание собственной включённости в интерпретацию не

устраняет научную дистанцию, а задаёт рамки ответственности за способы обращения с культурным текстом. Именно поэтому анализ у Шафера строится как последовательное движение от частного к общему, от интонационного наблюдения к более широким культурным обобщениям.

Дальнейшее обсуждение позволяет уточнить, что значимость подхода Н. Г. Шафера заключается не только в выборе исследовательских объектов, но и в способе работы с ними. Его аналитическая практика ориентирована на выявление «слабых сигналов» культуры - интонаций, полутонов, неочевидных смысловых сдвигов, которые ускользают при формализованном анализе. Подобная установка особенно продуктивна при обращении к текстам и музыкальным произведениям, находящимся вне центра канонического внимания, где смысл нередко существует в форме намёка, паузы или внутреннего противоречия.

В работах, посвящённых И. Дунаевскому, данный принцип проявляется в отказе от однозначных интерпретаций, связывающих творчество композитора исключительно с идеологическим заказом. Н. Г. Шафер последовательно показывает, что музыкальный язык Дунаевского содержит элементы личной интонации, лирического отступления и художественной автономии, которые не сводятся к функции сопровождения официального дискурса. Анализ песен и музыкальных фрагментов строится таким образом, что внимание переносится с внешней «социальной роли» произведения на внутреннюю логику музыкального высказывания и его эмоциональный регистр.

Аналогичный подход реализуется и в исследованиях, посвящённых Михаилу Булгакову. Интерес Шафера к нереализованным либретто, черновым вариантам и эпистолярным материалам позволяет реконструировать художественное мышление писателя как процесс, разворачивающийся в условиях постоянного напряжения между внутренней свободой и внешними ограничениями. Подобное чтение смещает акцент с итогового текста на динамику творческого поиска, что принципиально расширяет возможности интерпретации литературного наследия [11].

В целом обсуждение подтверждает, что интеллектуальное наследие Н. Г. Шафера задаёт продуктивные ориентиры для современной гуманитарной науки. Его практика демонстрирует возможность исследования культуры как живого процесса, в котором прошлое не замыкается в архиве, а продолжает говорить с настоящим через музыку, слово и память.

Выводы

Проведённое исследование позволило всесторонне рассмотреть интеллектуальное наследие Наума Григорьевича Шафера и выявить его методологическую, герменевтическую и этическую специфику как исследователя культуры XX века. Анализ его научной и творческой практики

демонстрирует, что Шафер создал уникальную модель гуманитарного мышления, где интерпретация выступает не только инструментом аналитического осмысления, но и актом этической ответственности перед историческим и культурным материалом. Его подход сочетает внимание к смысловой многослойности источника, критическую дистанцию, уважение к маргинализированным жанрам и способность слышать голос автора в его историческом и личностном контексте.

Первый результат исследования подтвердил, что герменевтическая природа интеллектуального наследия Н. Г. Шафера является ключевым ориентиром его научной практики. Интерпретация в его работах реализуется как процесс диалога между текстом, историческим временем и интерпретатором, что позволяет избежать редукции культурного материала до формально-стилевых или идеологических показателей.

Второй результат исследования подчеркнул позицию Шафера как свидетеля и интерпретатора эпохи, проявляющуюся в его музыкознании, литературоведении и работе с эпистолярными источниками. Личный опыт депортации, раннее столкновение с исторической несправедливостью и жизнь в условиях идеологического давления сформировали у него особое понимание истории как реальности, в которой человеческая судьба и культура подвергаются испытанию. Музыка, письмо и художественный текст воспринимались им не как предмет эстетического созерцания, а как пространство, способное сохранять и возвращать индивидуальный голос.

Третий результат исследования выявил методологические особенности Н. Г. Шафера, связанные с работой на границе официальной и частной культуры, с вниманием к маргинализированным жанрам и эпистолярным источникам. Его стратегия «медленного чтения», вдумчивого диалога с текстом и контекстуального анализа позволяет сохранить многослойность произведения, выявить внутреннюю логику художественного жеста и восстановить исторические смыслы.

Четвёртый результат исследования демонстрирует методологическую и культурную значимость наследия Шафера для современного гуманитарного знания. Его практика становится моделью для формирования исследовательской позиции, где этика, аналитика и сохранение культурной памяти являются взаимосвязанными инструментами.

В заключение следует подчеркнуть: исследовательская практика Шафера не только подтверждает ценность герменевтики и этически ориентированного подхода в гуманитарных науках, но и задаёт модель исследователя, способного сочетать аналитическую строгость, уважение к источнику и ответственность за сохранение культурной памяти, что делает его наследие актуальным ориентиром для будущих поколений учёных и исследователей культуры.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 **Шафер, Н. Г.** День Брусиловского. Мемуарный роман [Текст]. – Павлодар : ИП Сытина Н. И., 2017. – 544 с.

2 **Гадамер, Х.-Г.** Истина и метод. Основы философской герменевтики [Текст] / перевод с нем.яз. Общая ред. и вступит статья доктора философ.н. Б. Н. Бессонова. – М. : Прогресс, 2001. – 592 с.

3 **Рикёр, П.** Вопросы интерпретации. Теория и практика [Текст] / Пер. с фр. – СПб. : Наука, 2002. – 312 с.

4 **Шафер, Н. Г.** Булгаков-либреттист: музыкально-драматургические аспекты творчества [Текст]. – М. : Искусство, 1987. – 148 с.

5 **Ассман, Я.** Культурная память: письменность, памятники, коллективная идентичность [Текст] /Пер. с нем. – М. : Академический проект, 2005. – 256 с.

6 **Шафер, Н. Г.** Исаак Дунаевский: письма, комментарии, музыкальные составления [Текст]. – М. : Музыка, 1992. – 224 с.

7 **Шафер, Н.Г.** Музыкальная культура XX века: песни, память, интерпретация [Текст]. – М. : Искусство, 1989. – 312 с.

8 **Плутчик, Р.** Эмоции и социальное взаимодействие [Текст] /Пер. с англ. – М. : Праксис, 2000. – 432 с.

9 **Чалдини, Р.** Психология влияния [Текст] /Пер. с англ. – СПб. : Питер, 2005. – 320 с.

10 **Afanasyeva, N. A.** Russian poetic picture of the world: linguistic approach // Philological Class. – 2020. – T. 25, № 4. – p.80–87. [Electronic resource]. – URL: https://www.scopus.com/pages/publications/85153372625?origin=resultslist (Accessed 11.02.2026).

11 **Kirtadze, D.** Author's Interpretation of Toponyms of the Historical Sources and the Hagiographic Literary Works. // Earth Sciences. Mod. Probl. Geogr. Anthropol. – 2015. – № 4. – 19–23.

REFERENCES

1 **Shafer, N. G.** Den` Brusilovskogo. Memuarny`j roman [Brusilovsky's Day. A memoir] [Text]. – Pavlodar : IP Sy`tina N. I., 2017. – 544 p.

2 **Gadamer, X.-G.** Istina i metod. Osnovy` filosofskoj germenevtiki [Truth and Method: Foundations of Philosophical Hermeneutics] [Text]. – Moscow : Akademicheskij proekt, 2001. – 592 p.

3 **Rikyor, P.** Voprosy` interpretacii. Teoriya i praktika [Questions of Interpretation: Theory and Practice] [Text]. /Per. s fr. – St.-Petercburg : Nauka, 2002. – 312 p.

4 **Shafer, N. G.** Bulgakov-librettist : muzy`kal`no-dramaturgicheskie aspekty` tvorchestva [Bulgakov the Librettist : Musical and Dramatic Aspects of Creativity] [Text]. – Moscow : Iskusstvo, 1987. – 148 p.

5 **Assman, Ya.** Kul`turnaya pamyat` : pis`mennost`, pamyatniki, kollektivnaya identichnost` [Cultural memory : writing, monuments, collective identity] [Text] /Per. s nem. – Moscow : Akademicheskij proekt, 2005. – 256 p.

6 **Shafer, N. G.** Isaak Dunaevskij : pis`ma, kommentarii, muzy`kal`ny`e sostavleniya [Isaac Dunaevsky : letters, commentaries, musical compositions] [Text]. – Moscow : Muzy`ka, 1992. – 224 p.

7 **Shafer, N. G.** Muzy`kal`naya kul`tura XX veka: pesni, pamyat`, interpretaciya [Musical Culture of the 20th Century: Songs, Memory, Interpretation] [Text]. – Moscow : Iskusstvo, 1989. – 312 p.

8 **Plutchik, R.** E`mocii i social`noe vzaimodejstvie [Emotions and social interaction] [Text]. /Per. s angl. – Moscow : Praksis, 2000. – 432 p.

9 **Chaldini, R.** Psixologiya vliyaniya [Psychology of influence] [Text]. /Per. s angl. – St.-Petersburg : Piter, 2005. – 320 p.

10 **Afanasyeva, N. A.** Russian poetic picture of the world: linguistic approach // Philological Class. – 2020. – T. 25, № 4. – p.80–87.[Electronic resource]. – URL: Available at: https://www.scopus.com/pages/publications/85153372625?origin=resultslist (Accessed 11.02.2026).

11 **Kirtadze, D.** Author's Interpretation of Toponyms of the Historical Sources and the Hagiographic Literary Works. Earth Sciences. Mod. Probl. Geogr. Anthropol. – 2015. – № 4. – 19–23.

Поступило в редакцию 19.03.26.
Поступило с исправлениями 22.06.26.
Принято в печать 10.08.26.

**А. Р. Бейсембаев[1], Ә. Ж. Бахралинова[2]*
[1]Инновациялық Еуразия университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.;
[2]Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.
19.03.26 ж. баспаға түсті.
22.06.26 ж. түзетулерімен түсті.
10.08.26 ж. басып шығаруға қабылданды.

ТЫҢДАУ УАҚЫТЫ: НАУМ ШАФЕР ЖӘНЕ ТҮСІНДІРУ ЭТИКАСЫ

Мақалада Наум Григорьевич Шафердің зияткерлік мұрасы гуманитарлық түсіндіру этикасы және зерттеушінің тарихи уақыт алдындағы жауапкершілігі мәселесі тұрғысында қарастырылады.

Жұмыстың мақсаты-XX ғасырдың идеологиялық қысымы жағдайында ойлауы қалыптасқан музыкатанушы, мәдениеттанушы және аудармашы ретінде Н. Шафердің зерттеушілік ұстанымын талдау гуманитарлық білімнің автономиясын сақтауға бағытталған. Мақалада Н.Г. Шафердің ғылыми тәжірибесіндегі интерпретация көмекші аналитикалық құрал ретінде емес, өткеннің жеңілдетілген нормативтік бағалауларынан бас тартуды көздейтін мағыналық оқиға және этикалық таңдау нысаны ретінде әрекет ететіндігі көрсетілген.

Оның музыкалық мәдениетке, ән дәстүріне, М. Булгаков пен И. Дунаевскийдің мұрасына, сондай-ақ мәдени есте сақтау кеңістігі ретінде түсініктеме беру және хаттармен жұмыс істеу тәжірибесіне ерекше назар аударылады. Н. Г. Шафердің зерттеу моделін дәуірмен диалогқа және тарихи тәжірибенің қабаттасуына негізделген жауапты гуманитарлық ойлаудың мысалы ретінде қарастыруға болады деген қорытындыға келді.

Сонымен қатар, оның «баяу оқу» стратегиясы, мәтінмен ойластырылған диалог және контекстік талдау шығарманың қабаттасуын сақтауға, көркемдік қимылдың ішкі логикасын ашуға және тарихи мағыналарды қалпына келтіруге мүмкіндік береді.

Кілтті сөздері: Наум Шафер, интерпретация, мәдени жады, музыкатану, интеллектуалдық тарих, тарихи контекст.

**A. R. Beisembayev[1], A. Zh. Bakhralinova[2]*
[1]Innovative Eurasian University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar;
[2]Pavlodar Pedagogical University named after Alkey Margulan,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar.
Received 19.03.26.
Received in revised form 22.06.26.
Accepted for publication 10.08.26.

HEARING TIME: NAUM SHAFER AND THE ETHICS OF INTERPRETATION

The article examines the intellectual legacy of Naum Grigorievich Shafer in the context of the ethics of humanitarian interpretation and the researcher's responsibility to historical time.

The purpose of this work is to analyze N. Shafer's research position as a musicologist, cultural theorist, and interpreter, whose thinking was shaped by the ideological pressures of the 20th century and was focused on preserving the autonomy of humanities knowledge. The article demonstrates that interpretation in N. G. Shafer's scientific practice is not merely an auxiliary analytical tool but rather an event of meaning and a form of ethical choice that involves rejecting simplistic normative assessments of the past.

Special attention is paid to his works related to musical culture, song tradition, the legacy of M. Bulgakov and I. Dunaevsky, as well as the practice of commentary and working with letters as a space of cultural memory. It is concluded that N. G. Shafer's research model can be considered an example of responsible humanitarian thinking based on dialogue with the era and the multilayered nature of historical experience. At the same time, his strategy of "slow reading", thoughtful dialogue with the text, and contextual analysis allows him to preserve the multi-layered nature of the work, reveal the internal logic of the artistic gesture, and restore historical meanings.

Keywords: Naum Shafer, interpretation, cultural memory, musicology, intellectual history, historical context.

МРНТИ 10.01.03

https://doi.org/10.48081/BTOUPh3.2026/218-230

***А. А. Бекен[1], П. Ж. Балхимбекова[2]**

[1]Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Республика Казахстан, г. Алматы;
[2]Евразийский Национальный университет имени Л. Н. Гумилева,
Республика Казахстан, г. Астана.
[1]ORCID: https://orcid.org/0009-0007-5994-3651
[2]ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4510-8379
*e-mail: Assel_bakber@mail.ru

ЛИНГВОСТИЛИСТИЧЕСКИЕ ПРИЁМЫ СОЗДАНИЯ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ОБРАЗА В АНГЛОЯЗЫЧНОЙ ЛИТЕРАТУРНОЙ СКАЗКЕ XX–XXI ВЕКОВ

В статье рассматриваются лингвостилистические приёмы создания художественного образа в современной англоязычной литературной сказке на материале произведений XX–XXI веков. Объектом исследования стали тексты таких авторов, как Роальд Даль, Дж. К. Роулинг, Нил Гейман и Кейт ДиКамилло. Актуальность темы обусловлена высокой стилистической насыщенностью жанра литературной сказки и недостаточной изученностью механизмов языкового оформления художественного образа в рамках англоязычной традиции последних десятилетий. Цель работы – выявить и классифицировать лингвостилистические приёмы, определяющие структуру и выразительность образа в сказочном повествовании. Методологическую основу исследования составили лингвостилистический, контекстуальный, сравнительно-сопоставительный и дискурсивный анализ. В результате установлено, что художественный образ формируется через совокупность лексических, синтаксических и тропеических средств, отражающих авторскую позицию и жанровую специфику. Сравнительный анализ показал эволюцию сказочного образа от типизированного к психологически сложному, от морализаторского к символическому. Выводы исследования могут быть полезны при преподавании стилистики, детской литературы, а также в рамках курсов по лингвистике текста и анализу художественного дискурса.

Ключевые слова: литературная сказка, художественный образ, лингвостилистика, англоязычная литература, стилистические приёмы, образ персонажа, сказочный дискурс.

Введение

Проблематика художественного образа и лингвостилистических средств его создания остаётся в центре внимания современных филологических исследований. В зарубежной традиции изучения литературной сказки активно разрабатываются вопросы стилистической композиции, выразительности и жанровой трансформации. Так, P. Stockwell подчёркивает важность когнитивного подхода в анализе художественного языка, где образ рассматривается как продукт лингвистических и ментальных структур [1, с. 240]. В свою очередь, P. Simpson акцентирует внимание на роли стилистических маркеров, формирующих интерпретационные рамки текста [2, с. 274]. J. Munday утверждает, что художественная образность в детской литературе часто отражает культурные и идеологические установки общества, транслируемые через перевод и адаптацию сказок [3]. М. Николаева в своих работах раскрывает многослойность образов в детской прозе, доказывая, что в современных англоязычных сказках границы между возрастной литературой и взрослым восприятием всё более размыты [4]. Интересный метатекстуальный взгляд на сказку предлагает и сам Нил Гейман, подчеркивая, что сказка в XXI веке – это не просто жанр, а способ говорить о тревогах современного мира [5]. Дж. Зипес рассматривает литературную сказку как исторически изменчивый культурный жанр, в котором художественные формы отражают социальные ценности, коллективные представления и механизмы культурной трансформации [6].

Российская научная школа в области лингвостилистики и художественного текста имеет устойчивую теоретическую основу. И. Р. Гальперин в своих фундаментальных трудах рассматривает стилистику как систему, регулирующую экспрессию и изобразительность языка [7]. М. Н. Кожина акцентирует внимание на динамике языка художественного текста в зависимости от жанровой природы [8]. Л. П. Ефимов предлагает методику лингвостилистического анализа, применимую и к литературной сказке [9], а О. А. Селиванова вводит понятие дискурсивной образности как результата взаимодействия языка и контекста [10]. М. В. Соколова рассматривает художественный образ как междисциплинарную категорию, формирующуюся в единстве лексических, синтаксических и семиотических механизмов [11].

Казахстанские исследователи активно обращаются к лингвосемиотическому и дискурсивному анализу сказок как к способу раскрытия глубинных культурных кодов. Так, Г. О. Сыздыкова и А. Ж. Шолакова рассматривают

сказку как семиотическую систему, отражающую культурную ментальность через языковые знаки [12]. А. Е. Исмагулова анализирует авторскую сказку с позиций адекватности перевода и передачи национально-культурных особенностей [13], в то время как Н. К. Култанбаева и соавт. подчеркивают роль дискурса сказок в формировании национального сознания и репрезентации этнической идентичности [14].

Обобщая вышеуказанные исследования, можно сделать вывод, что научный интерес к художественному образу и его языковым формам остаётся стабильным. Однако в имеющихся работах отсутствует комплексный анализ лингвостилистических приёмов создания художественного образа именно в современных англоязычных литературных сказках, что и обусловливает выбор темы настоящего исследования.

Выбор темы обусловлен необходимостью осмысления того, какие именно лингвостилистические механизмы используют современные авторы для создания ярких и глубоких образов, способных воздействовать как на детскую, так и на взрослую аудиторию. В фокусе анализа – произведения Роальда Даля, Дж. К. Роулинг, Нила Геймана и Кейт ДиКамилло, отражающие различные стратегии стилистического оформления сказочного мира.

Актуальность исследования подтверждается общим интересом к стилистике англоязычной прозы, высокой востребованностью жанра сказки в современной культуре, а также отсутствием исчерпывающих ответов на вопрос о языковых приёмах создания художественного образа в рамках этого жанра. Теоретическая значимость работы заключается в систематизации стилистических средств, а практическая – в применимости результатов при анализе художественных текстов в образовательной и исследовательской деятельности.

Целью исследования является выявление наиболее репрезентативных лингвостилистических приёмов, характеризующих создание художественного образа в избранных англоязычных литературных сказках XX–XXI веков.

Задачи исследования: на материале избранных произведений четырёх авторов 1) провести обзор теоретических подходов к понятию художественного образа и стилистического анализа текста; 2) выявить основные лингвостилистические средства, характерные для жанра англоязычной литературной сказки; 3) осуществить текстовый анализ произведений четырёх авторов с акцентом на стилистическую структуру образа; 4) сопоставить стилистические особенности сказок XX и XXI веков и выявить эволюцию образности в языке сказки.

Материалы и методы

Объектом исследования выступают англоязычные литературные сказки XX–XXI веков, созданные такими авторами, как Роальд Даль, Дж. К. Роулинг,

Нил Гейман и Кейт ДиКамилло. Выбор обусловлен их репрезентативностью для разных этапов развития жанра, богатством лингвостилистических средств, а также популярностью и культурной значимостью их произведений в англоязычном мире и за его пределами.

Для выявления и анализа лингвостилистических приёмов были использованы следующие методы:

– Метод лингвостилистического анализа, направленный на выявление экспрессивных и изобразительных языковых средств, формирующих художественные образы в тексте;

– Контекстуальный анализ, позволивший проследить функционирование языковых единиц в пределах сказочного нарратива и их вклад в раскрытие авторской концепции персонажа или мира;

– Сравнительно-сопоставительный метод, применённый с целью выявления общих и индивидуальных черт в стилевой организации художественного текста у разных авторов;

– Элементы дискурсивного анализа, позволившие интерпретировать художественный образ как результат взаимодействия языка и культурных кодов, отражённых в тексте.

Материалом для анализа стали избранные сказочные произведения, созданные в период с середины XX века по настоящее время, в которых прослеживается активное использование стилистических приёмов для создания выразительных, многослойных образов. Отбор фрагментов для анализа осуществлялся на основе критериев семантической и стилистической насыщенности, наличия ярко выраженных индивидуальных черт авторского стиля, а также степени художественной значимости образов в структуре текста.

Результаты и обсуждение

Проведённый анализ показал, что художественный образ в англоязычной литературной сказке второй половины XX – начала XXI века формируется через совокупность лексических, тропеических и синтаксических средств, которые по-разному комбинируются у каждого из четырёх авторов – Роальда Даля, Дж. К. Роулинг, Нила Геймана и Кейт ДиКамилло. Ниже рассмотрим, как ключевые лингвостилистические приёмы работают в текстах и какие типы образов они поддерживают.

1. Игровая лексика и неологизмы в сказках Роальда Даля

Для Р. Даля характерна установка на игровое и гротескно-сатирическое изображение персонажей. Это реализуется через неологизмы и нарочито «некрасивую» лексику. В романе C*harlie and the Chocolate Factory* автор регулярно использует экспрессивные характеристики детей, которые нарушают моральные нормы. Так, жадная героиня описывается как «a repulsive little girl» и «a greedy brute» [15]. Повтор прилагательных

с негативной оценкой и их комбинация с уменьшительно-ласкательной формой *little girl* создают эффект карикатуры: персонаж одновременно «ребёнок» и «чудовище», что подчёркивает сатирический пафос. Неологизмы у Даля выполняют, прежде всего, игровую и миростроительную функцию. В *The BFG* встречаются искусственно созданные слова типа *snozzcumbers, whizzpopping*, которые обозначают элементы фантастического мира [16]. Их фонетическая форма (скопление согласных, сочетание редких морфем) имитирует «детское словообразование», а семантическая неопределённость вызывает у читателя эффект комического «сдвига»: объект в то же время и знаком, и непонятен. Таким образом, у Даля неологизмы и экспрессивные эпитеты работают на построение гротескного образа и одновременно служат средством ценностной маркировки персонажей.

2. Лексико-синтаксическое оформление речи персонажей у Дж. К. Роулинг

В цикле о Гарри Поттере Дж. К. Роулинг последовательно проводит стилистическую дифференциацию персонажей, формируя образ через тип речи. Албус Дамблдор выделяется книжной, архаизирующей манерой высказывания. В первой части цикла встречаются реплики типа «Alas, I must be going» или ироничное «Alas, earwax» [17]. Восклицание *alas,* характерное для высокого письменного стиля, соседствует с бытовой лексемой *earwax,* что создаёт стилистический контраст и одновременно подчёркивает эксцентричность героя: он говорит как «мудрый профессор», но легко разрушает пафос шуткой. Речь Рона Уизли, напротив, строится на разговорной лексике, междометиях и сокращённых формах: реплики типа «Blimey, Harry!» или «You're mental» [20] демонстрируют принадлежность персонажа к подростковой среде и передают спонтанность, эмоциональность, отсутствие речевого контроля. Здесь ключевыми приёмами становятся коллоквиализмы, сленг, неполные предложения, что формирует образ «живого» подростка, а не абстрактного сказочного героя. Описательные фрагменты, связанные с миром магической школы, выстраиваются иначе. При первом появлении Хогвартса автор использует развернутую синтаксическую конструкцию с несколькими определениями и эпитетами: замок описывается как «a vast castle with many turrets and towers» [17]. Здесь эпитет *vast* и повтор структур *many turrets and towers* создают эпическую, визуально насыщенную картину. В отличие от нейтральных словосочетаний вида «narrow path» или «black lake», которые можно трактовать как логические определения, подобные сочетания передают масштаб и величие, усиливая образ мира как самостоятельного художественного центра.

Таким образом, в прозе Роулинг художественный образ конструируется на пересечении характерологической речи (индивидуальный стиль персонажа) и описательной речи, задающей масштаб и атмосферу сказочного мира.

3. Метафора, символика и интертекст в текстах Нила Геймана

У Н. Геймана художественный образ имеет преимущественно символический и экзистенциальный характер. В повести *Coraline* центральная фигура «Другой матери» – это не просто персонаж, а символический конструкт, связанный с мотивами соблазна и утраты свободы. Её внешность (глазницы с пуговицами вместо глаз) и реплики, обещающие девочке «идеальный дом», образуют метафорическую оппозицию «безопасность – контроль» [18]. Даже когда автор использует простые предложения и бытовую лексику, смысловая нагрузка остаётся высокой: образ матери, стремящейся «обеспечить всё», в то же время обозначает тотальную власть над ребёнком. В *The Graveyard Book* он широко применяет персонификацию и метафоризацию пространства. Кладбище описывается как живой организм, «смотрящий» на мальчика и «принимающий» его [19]. В этих описаниях нет прямых указаний на мистику, однако приём «оживления» пространства (одушевление мира, а не отдельных предметов или животных) превращает место действия в полноправный образ-персонаж. В отличие от ранее критикованного примера с котом, здесь можно говорить о чёткой реализации приёма персонификации среды, а не просто наделения животного человеческими чертами. Важно, что у Геймана символика часто опирается на узнаваемые культурные коды. Мотив «двери в другой мир», «двойников», «сделки за душу» отсылает к традиции готического романа и мифу о подменённом ребёнке, тем самым создавая интертекстуальный слой [18, 19]. Художественный образ здесь оказывается многослойной конструкцией, сочетающей сюжетную роль персонажа, символическое измерение и сеть межтекстовых отсылок.

4. Повтор, риторическое обращение и эмоциональная перспектива у Кейт ДиКамилло

Проза К. ДиКамилло выдвигает на первый план внутренний мир персонажа и эмоциональное развитие. В романе *The Tale of Despereaux* регулярно используется риторическое обращение к читателю: «Reader, …» [20]. Даже короткие конструкции типа «Reader, you must know…» создают эффект прямого диалога. Этот приём формирует особую нарративную ситуацию доверия: рассказчик словно делится секретом, а читатель становится соучастником истории. Характерным является и использование однотипных, коротких предложений, передающих состояние героя. В одной из сцен мышонок лежит в темнице, и его эмоциональное состояние передаётся через простые повторяющиеся конструкции: «He was cold. He was alone.» [20]. Повтор подлежащего *He* и параллелизм структуры (*was + прилагательное)* создают ритмический рисунок, который усиливает ощущение безысходности. Здесь повтор выступает не только как средство

выразительности, но и как механизм «накачивания» эмоций, позволяющий читателю буквально «услышать» внутренний монолог героя.

В других произведениях ДиКамилло *(Because of Winn-Dixie, The Miraculous Journey of Edward Tulane)* наблюдается аналогичная стратегия: эмоции персонажей передаются через сочетание простого синтаксиса, повтора и метафорических характеристик, концентрирующих опыт одиночества, потери, дружбы. Таким образом, художественный образ у ДиКамилло строится как эмоционально ориентированная структура, где язык служит прежде всего проводником переживаний.

5. Общие и индивидуальные черты лингвостилистической организации

Сравнительно-сопоставительный анализ позволил выделить ряд общих тенденций, которые в совокупности очерчивают единый вектор развития англоязычной литературной сказки конца XX – начала XXI века. Во всех рассмотренных произведениях художественный образ создаётся не только за счёт тропов (метафоры, эпитеты, неологизмы), но и через специфическую организацию синтаксиса и построение повествовательного голоса: важно, как рассказывается история и кто именно говорит. Пространство сказочного мира при этом перестаёт выполнять роль нейтрального фона. У Дж. К. Роулинг и Н. Геймана описания Хогвартса, кладбища, «другого» дома или иных локусов становятся равноправной частью образной системы и нередко приобретают черты самостоятельного персонажа, влияющего на ход сюжета и внутреннее состояние героев. На этом фоне отчётливо заметен и сдвиг от жёсткой типизации к психологизму: вместо однозначно положительных или отрицательных фигур появляются внутренне противоречивые, динамичные персонажи (Дамблдор, герои Геймана, ряд образов у ДиКамилло), в чьём поведении сталкиваются разные ценностные линии.

Одновременно анализ выявил чётко очерченные индивидуально-авторские стратегии. У Р. Даля доминируют гротеск, гипербола и неологизмы, выстраивающие преимущественно сатирический образ и подчёркивающие моральную оценку персонажа; язык работает как механизм «высвечивания» пороков через комическое преувеличение. В прозе Дж. К. Роулинг особую роль играет социально и возрастно маркированная речь персонажей в сочетании с развёрнутыми эпическими описаниями мира: через выбор лексики и синтаксиса читатель различает не только характеры, но и иерархию магического сообщества. У Н. Геймана художественный образ носит символико-метафорический характер и опирается на персонификацию пространства, на игру с культурными кодами и интертекстуальными отсылками; персонажи и мир здесь включены в сеть значений, выходящих за пределы конкретного сюжета. У К. ДиКамилло ведущими средствами становятся риторическое обращение к читателю, повтор, паузы и лаконичный

синтаксис, формирующие эмоционально насыщенную, почти исповедальную интонацию, в которой внутренний опыт героя оказывается важнее внешнего действия.

Для уточнения этих наблюдений был проведён качественный анализ частотности использования основных приёмов – неологизмов, метафор, архаизмов, повторов, аллюзий – в избранных произведениях четырёх авторов. Полученные данные показывают, что наиболее высокая частота неологизмов характерна для текстов Р. Даля, тогда как у Н. Геймана и К. ДиКамилло этот приём встречается эпизодически и не является конструктивным для образной системы. Метафорические конструкции более или менее регулярно фиксируются у всех писателей, однако у Геймана и ДиКамилло они чаще связаны с внутренними состояниями персонажей и экзистенциальной проблематикой, чем с прямым описанием внешности. Архаизмы и книжная лексика сконцентрированы прежде всего в репликах и авторской речи у Роулинг, где они маркируют иерархию персонажей и институциональный статус магического мира. Повтор выполняет различные функции: в текстах Даля и Роулинг он нередко связан с ритмом повествования и комическим эффектом, тогда как в произведениях ДиКамилло он служит главным образом для усиления эмоциональной экспрессии и фиксации переживаний героя.

В совокупности всё это позволяет уточнить исходную гипотезу исследования: художественный образ в англоязычной литературной сказке конца XX – начала XXI века представляет собой результат системной работы нескольких уровней языка – лексического, тропеического, синтаксического и дискурсивного. Эволюция жанра проявляется в переходе от сжатого, преимущественно морально ориентированного образа (типизированный персонаж у Даля) к многослойной, психологически и интертекстуально нагруженной структуре (у Геймана и ДиКамилло), где персонаж, мир и повествовательный голос образуют единое смысловое поле и воспринимаются читателем как взаимосвязанные элементы целостной художественной реальности.

Выводы

Проведённое исследование позволило системно раскрыть лингвостилистические механизмы, с помощью которых в англоязычной литературной сказке XX–XXI веков формируется художественный образ. На основе анализа произведений Роальда Даля, Дж. К. Роулинг, Нила Геймана и Кейт ДиКамилло установлено, что каждый автор использует специфическую стилистическую стратегию, отражающую не только жанровую природу сказки, но и социокультурные реалии своего времени.

Выдвинутое в начале работы предположение о том, что художественный образ в современной англоязычной сказке представляет собой результат

целенаправленного взаимодействия лексических, синтаксических и дискурсивных приёмов, нашло полное подтверждение в ходе анализа. Используемые авторами лингвостилистические средства – от неологизмов и архаизмов до метафор, анафор, аллюзий и многослойных синтаксических конструкций – не только обеспечивают эстетическое восприятие текста, но и являются средствами формирования глубинного смысла образа, его эмоциональной и символической нагруженности. Исследование носит разведочный характер и не претендует на исчерпывающую инвентаризацию всех приёмов жанра.

Сравнительный анализ сказок XX и XXI веков выявил качественную трансформацию функций художественного образа: от типизированного персонажа как носителя морали – к психологически насыщенной, неоднозначной и символически многозначной структуре, которая включает в себя как персонажа, так и мир, в котором он действует. Это указывает на изменение читательского восприятия и усложнение жанра литературной сказки в целом.

Таким образом, в научный оборот введены обобщённые данные о структуре и функциях лингвостилистических приёмов, формирующих художественный образ в англоязычной литературной сказке последних десятилетий. Полученные результаты могут быть полезны при проведении сравнительных лингвостилистических исследований, при разработке курсов по стилистике, анализу художественного текста, а также в области преподавания английской литературы и языка.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 **Stockwell, P.** The Language of Literature : A Stylistic Introduction [Текст]. – London : Routledge, 2020. – 240 p.

2 **Simpson, P.** Stylistics : A Resource Book for Students. 2nd ed. [Текст]. – London : Routledge, 2019. – 274 p.

3 **Munday, J.** Introducing Translation Studies : Theories and Applications [Текст]. – London : Routledge, 2022. – 312 p.

4 **Nikolajeva, M.** Children's Literature Comes of Age : Toward a New Aesthetic [Текст]. – New York: Routledge, 2021. – 230 p.

5 **Gaiman, N.** The View from the Cheap Seats : Selected Nonfiction [Текст]. – New York : HarperCollins, 2016. – 522 p.

6 **Zipes, J.** The Irresistible Fairy Tale: The Cultural and Social History of a Genre [Текст]. – Princeton : Princeton University Press, 2015. – 254 p.

7 **Гальперин, И. Р.** Стилистика английского языка [Текст]. – М. : URSS, 2019. – 348 с.

8 **Кожина, М. Н.** Теория стилистики [Текст]. – Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2017. – 312 с.

9 **Ефимов, Л. П.** Лингвостилистический анализ текста [Текст]. – М. : Флинта, 2021. – 256 с.

10 **Селиванова О. А.** Современная лингвистика : термины и понятия [Текст]. – М. : Логос, 2020. – 344 с.

11 **Соколова, М. В.** Стилистика и художественный текст: междисциплинарный подход [Текст]. – СПб. : Лань, 2018. – 196 с.

12 **Сыздыкова, Г. О., Шолакова, А. Ж.** Lingvosemiotic Aspect of Fairy Tales [Текст] // Вестник Евразийского национального университета имени Л. Н. Гумилёва. Серия: Филология. – 2019. – № 1 (126). – С. 165–172.

13 **Исмагулова, А. Е.** Авторская сказка: особенности и проблемы перевода [Текст] // Вестник КазНУ. Серия филологическая. – 2014. – Т. 148, № 2. – С. 216–224. [Электронный ресурс]. – URL: https://philart.kaznu.kz/index.php/1-FIL/article/view/250 (Дата обращения: 12.07.2025).

14 **Култанбаева, Н. К., Исакова, С. С., Әлімбек, Г. Р.** Ұлттық танымның ертегі дискурсындағы көрінісі (қазақ, орыс және араб материалдары негізінде) [Текст] // Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті хабаршысы. Филология сериясы. – 2021. – № 1. – С. 91–97. – https://doi.org/10.31489/2021Ph1/91-97.

15 **Dahl, R.** Charlie and the Chocolate Factory / R. Dahl. – New York : Alfred A. Knopf, 1964. – 192 p.

16 **Dahl, R.** The BFG / R. Dahl. – London : Jonathan Cape, 1982. – 208 p.

17 **Rowling, J. K.** Harry Potter and the Philosopher's Stone / J. K. Rowling. – London : Bloomsbury, 1997. – 223 p.

18 **Gaiman, N.** Coraline / N. Gaiman. – London : Bloomsbury Publishing, 2002. – 210 p.

19 **Gaiman, N.** The Graveyard Book / N. Gaiman. – New York : HarperCollins, 2008. – 312 p.

20 **DiCamillo, K.** The Tale of Despereaux / K. DiCamillo. – Somerville, MA : Candlewick Press, 2003. – 276 p.

REFERENCES

1 **Stockwell, P.** The Language of Literature : A Stylistic Introduction [Text]. – London : Routledge, 2020. – 240 p.

2 **Simpson, P.** Stylistics : A Resource Book for Students. 2nd ed. [Text]. – London : Routledge, 2019. – 274 с.

3 **Munday, J.** Introducing Translation Studies : Theories and Applications [Text]. – London : Routledge, 2022. – 312 p.

4 **Nikolajeva, M.** Children's Literature Comes of Age : Toward a New Aesthetic [Text]. – New York : Routledge, 2021. – 230 p.

5 **Gaiman, N.** The View from the Cheap Seats : Selected Nonfiction [Text]. – New York : HarperCollins, 2016. – 522 p.

6 **Zipes, J.** The Irresistible Fairy Tale: The Cultural and Social History of a Genre [Text]. – Princeton : Princeton University Press, 2015. – 254 p.

7 **Galperin, I. R.** Stilistika angliyskogo yazyka [Stylistics of the English Language] [Text]. – Moscow : URSS, 2019. – 348 p.

8 **Kozhina, M. N.** Teoriya stilistiki [Theory of Stylistics] [Text]. – Ekaterinburg : Izd-vo Ural. un-ta, 2017. – 312 p.

9 **Efimov, L. P.** Lingvostilisticheskiy analiz teksta [Linguostylistic Analysis of Text] [Text]. – Moscow : Flinta, 2021. – 256 p.

10 **Selivanova, O. A.** Sovremennaya lingvistika : terminy i ponyatiya [Modern Linguistics : Terms and Concepts] [Text]. – Moscow : Logos, 2020. – 344 p.

11 **Sokolova, M. V.** Stilistika i khudozhestvennyy tekst : mezhdistsiplinarnyy podkhod [Stylistics and the Literary Text: Interdisciplinary Approach] [Text]. – St.-Petersburg : Lan, 2018. – 196 p.

12 **Syzdykova, G. O., Sholakova, A. Zh.** Lingvosemiotic Aspect of Fairy Tales [Text] // Vestnik Evraziyskogo natsionalnogo universiteta imeni L. N. Gumilyova. Seriya: Filologiya = Bulletin of the L. N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Series. – 2019. – No. 1 (126). – P. 165–172.

13 **Ismagulova, A. E.** Avtorskaya skazka : osobennosti i problemy perevoda [Author's Fairy Tale: Features and Problems of Translation] [Text] // Vestnik KazNU. Seriya filologicheskaya = Bulletin of Al-Farabi Kazakh National University. Philology Series. – 2014. – Vol. 148, No. 2. – P. 216–224. [Electronic resource]. – URL: https://philart.kaznu.kz/index.php/1-FIL/article/view/250 (Accessed: 12 Jul 2025).

14 **Kultanbaeva, N. K., Isakova, S. S., Alimbek, G. R.** Ulttyk tanymnyn ertegi diskursyndagy korinisi (qazaq, orys zhane arab materialdary negizinde) [The Reflection of National Cognition in the Fairy-Tale Discourse (Based on Kazakh, Russian and Arabic Materials)] [Text] // K. Zhubanov Aqtobe onirlik universiteti khabarshysy. Filologiya seriyasy = Bulletin of K. Zhubanov Aktobe Regional University. Philology Series. – 2021. – No. 1. – P. 91–97. – https://doi.org/10.31489/2021Ph1/91-97.

15 **Dahl, R.** Charlie and the Chocolate Factory / R. Dahl. – New York : Alfred A. Knopf, 1964. – 192 p.

16 **Dahl, R.** The BFG / R. Dahl. – London : Jonathan Cape, 1982. – 208 p.

17 **Rowling, J. K.** Harry Potter and the Philosopher's Stone / J. K. Rowling. – London : Bloomsbury, 1997. – 223 p.

18 **Gaiman, N.** Coraline / N. Gaiman. – London : Bloomsbury Publishing, 2002. – 210 p.

19 **Gaiman, N.** The Graveyard Book / N. Gaiman. – New York : HarperCollins, 2008. – 312 p.

20 **DiCamillo, K.** The Tale of Despereaux / K. DiCamillo. – Somerville, MA : Candlewick Press, 2003. – 276 p.

Поступило в редакцию 01.10.25.
Поступило с исправлениями 17.10.25.
Принято в печать 10.08.26.

**А. А. Бекен[1], П. Ж. Балхимбекова[2]*
[1]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.;
[2]Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Астана қ.
01.10.25 ж. баспаға түсті.
17.10.25 ж. түзетулерімен түсті.
10.08.26 ж. басып шығаруға қабылданды.

ҚАЗІРГІ АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕГІ ӘДЕБИ ЕРТЕГІДЕ КӨРКЕМ ОБРАЗ ЖАСАУДЫҢ ЛИНГВОСТИЛИСТИКАЛЫҚ ӘДІСТЕРІ

Мақалада XX–XXI ғасырлардағы шығармалар негізінде қазіргі ағылшын тіліндегі әдеби ертегіде көркем образ жасаудың лингвостилистикалық әдістері қарастырылған. Зерттеу нысаны Роальд Даль, Дж. Роулинг, Нил Гайман және Кейт ДиКамилло. Тақырыптың өзектілігі әдеби ертегі жанрының жоғары стилистикалық қанықтылығымен және соңғы онжылдықтардағы ағылшын тіліндегі дәстүр шеңберіндегі көркем образды тілдік безендіру механизмдерінің жеткіліксіз зерттелуімен байланысты. Жұмыстың мақсаты – Ертегі баяндауындағы бейненің құрылымы мен экспрессивтілігін анықтайтын лингвостилистикалық әдістерді анықтау және жіктеу. Зерттеудің әдіснамалық негізі лингвостилистикалық, контексттік, салыстырмалы және дискурсивті талдау болды. Нәтижесінде көркем образ автордың ұстанымы мен жанрлық ерекшелігін көрсететін лексикалық, синтаксистік және тропикалық құралдардың жиынтығы арқылы қалыптасатыны анықталды. Салыстырмалы талдау ертегі бейнесінің терілгеннен психологиялық тұрғыдан күрделіге,

моральдан символдық бейнеге эволюциясын көрсетті. Зерттеу нәтижелері стилистиканы, балалар әдебиетін оқытуда, сондай-ақ мәтін лингвистикасы және көркем дискурсты талдау курстарында пайдалы болуы мүмкін.

Кілтті сөздер: әдеби ертегі, көркем образ, лингвостилистика, ағылшын тіліндегі әдебиет, стилистикалық әдістер, кейіпкер бейнесі, ертегі дискурсы.

**A. A. Beken[1], P. Zh. Balkhimbekova[2]*
[1]Al-Farabi Kazakh National University,
Republic of Kazakhstan, Almaty;
[2]L. N. Gumilyov Eurasian National University,
Republic of Kazakhstan, Astana.
Received 01.10.25.
Received in revised form 17.10.25.
Accepted for publication 10.08.26.

LINGUISTIC STYLISTIC TECHNIQUES FOR CREATING AN ARTISTIC IMAGE IN A MODERN ENGLISH-LANGUAGE LITERARY FAIRY TALE

The article discusses linguistic stylistic techniques for creating an artistic image in a modern English language literary fairy tale based on the works of the XX–XXI centuries. The object of the study was the texts of such authors as Roald Dahl, J. K. Rowling, Neil Gaiman and Kate DiCamillo. The relevance of the topic is due to the high stylistic saturation of the literary fairy tale genre and the lack of knowledge of the mechanisms of linguistic design of the artistic image within the framework of the English-speaking tradition of recent decades. The purpose of the work is to identify and classify linguistic stylistic techniques that determine the structure and expressiveness of an image in a fairy tale narrative. The methodological basis of the research was linguistic stylistic, contextual, comparative and discursive analysis. As a result, it is established that an artistic image is formed through a set of lexical, syntactic and tropic means reflecting the author's position and genre specifics. The comparative analysis showed the evolution of the fairy-tale image from typified to psychologically complex, from moralizing to symbolic. The findings of the study can be useful in teaching stylistics, children's literature, as well as in courses on text linguistics and the analysis of artistic discourse.

Keywords: literary fairy tale, artistic image, linguistic stylistics, English-language literature, stylistic techniques, character image, fairy-tale discourse.

МРНТИ 17.07.25

https://doi.org/10.48081/BTOUPh3.2026/231-245

А. С. Бертаева[1], О. К. Андрющенко[2]
[1,2]Павлодарский педагогический университет имени Әлкей Марғұлан,
Республика Казахстан, г. Павлодар.
[1]ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8891-2746
[2]ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4269-9588
*e-mail: anar-teacher@inbox.ru

ПОЛИФУНКЦИОНАЛЬНОСТЬ ЛЕГЕНДЫ «ЧЕСТЬ» В РОМАНЕ Р. СЕЙСЕНБАЕВА «ТРОН САТАНЫ»

Статья посвящена комплексному анализу легенды «Честь» о батыре Кушикбае в структуре романа Роллана Сейсенбаева «Трон сатаны». Цель исследования – выявить полифункциональную роль легенды в структуре произведения. В результате исследования выявлены и проанализированы пять основных функций легенды: аксиологическая (легенда служит нравственным эталоном для оценки поступков героев современного пласта текста, актуализируя традиционное понятие чести в условиях кризиса переходного периода), жанрообразующая (включение легенды трансформирует жанр романа, сближая его с романом-притчей), интертекстуальная (связь с претекстами – рассказами «Честь» Р. Сейсенбаева и «Сиротская доля» М. Ауэзова), философско-этическая (исследуется вечный конфликт добра и зла, перенесенный из внешнего конфликта в легенде во внутренний конфликт героев современного плана повествования), сюжетообразующая (параллели между судьбами героев легенды и романа). Новизна статьи заключается в комплексном подходе при анализе легенды «Честь», которая рассматривается как семиотический центр романа, определяющий его жанровую природу, идейное содержание и систему персонажей. Доказывается, что легенда становится философско-этическим и композиционным стержнем романа. Проблемы утраты чести и нравственного выбора, представленные в легенде «Честь» и романе «Трон сатаны», оказываются не только историческим прошлым казахского народа, а вечными вопросами, сохраняющими актуальность в любую эпоху.

Ключевые слова: Роллан Сейсенбаев, «Трон сатаны», легенда, роман-притча, аксиология, интертекстуальность, философско-этическая проблематика, лиминальность.

Введение

Роман казахстанского писателя Роллана Сейсенбаева «Трон сатаны» занимает важное место в евразийской литературе, представляя собой глубокое художественно-философское размышление о нравственных и экзистенциальных поисках молодежи в период социального кризиса. Произведение выделяется психологической глубиной и насыщенной метафоричностью. Центральным философским ядром романа выступает древняя легенда «Честь», рассказывающая о батыре Кушикбае. Как отмечают Е. А. Юрина и Ж. Г. Темирова, наличие раннего рассказа «Честь», впоследствии ставшего составной частью романа «Трон сатаны», в котором *«автор выражает художественную концепцию родовой чести воина-кочевника», «указывает на программный характер этого произведения для всего творчества писателя»* [1, с. 152].

Автотекстуальный подтекст романа позволяет выявить исходные художественные и мировоззренческие установки автора, связанные с осмыслением национального кода, идеала воина и проблематики чести.

Актуальность темы связана с остротой поднимаемых в романе проблем – проблем чести, сохранения культурного кода в условиях меняющейся реальности и переосмысления ценностных ориентиров. Помимо этого, Р. Сейсенбаев является одним из крупнейших казахстанских писателей, пишущих на русском и казахском языках. Произведения «»нерусских русскоязычных» писателей относятся к мультикультурным, гибридным текстам, находящимся на стыке культур» [2, с. 270] и потому часто становятся предметом научного интереса, однако комплексного исследования функций легенды «Честь», лежащей в основе сюжета романа Р. Сейсенбаева, ранее выполнено не было.

Цель данной статьи – рассмотреть функции легенды «Честь» в структуре романа «Трон сатаны». Гипотеза исследования заключается в том, что легенда о Кушикбае выполняет в тексте несколько взаимодополняющих функций: аксиологическую, жанрообразующую, интертекстуальную, философско-этическую и сюжетообразующую. Статья построена на последовательном анализе каждой из этих функций.

Объектом статьи становится поэтика романа «Трон сатаны» Р. Сейсенбаева, предметом – функции легенды «Честь» в структуре романа.

Объектом статьи стала легенда «Честь» в художественной структуре романа «Трон сатаны» Р. Сейсенбаева, предметом – функции легенды «Честь» в структуре романа.

Материалы и методы

Материалом исследования выступил роман Р. Сейсенбаева. При анализе интертекстуальных и автотекстуальных отсылок привлекался также одноименный рассказ Р. Сейсенбаева «Честь» и рассказ «Сиротская доля» М. Ауэзова, в которых представлены разные вариации легенды о Кушикбае. В соответствии с выделяемыми нами функциями использовался аксиологический подход и интертекстуальный анализ. Применение различных методов и подходов позволило создать комплексное исследование легенды «Честь» и её функций в структуре романа Р. Сейсенбаева.

Результаты и обсуждение

Применение комплексного подхода при анализе художественной структуры романа «Трон сатаны» позволило выявить ряд функций легенды «Честь», представленных ниже.

1. Аксиологическая функция легенды.

С помощью легенды создается двуплановость повествования: в романе представлены две сюжетные линии, при этом сюжет легенды повторяется в современном автору мире, что свидетельствует о трансформации мифологического сюжета в историческом пространстве. Кушикбай становится не только нравственным ориентиром для героев, но и становится образцом для оценки поступков других персонажей. Легенда о Кушикбае встраивается в структуру текста романа и символически выражает авторское понимание вечного конфликта между честью и властью – «Троном сатаны».

Исследуя легенду как семиотический объект, мы обращаемся к форме и значению знака. Говоря о форме, нельзя не отметить, что Р. Сейсенбаев дает легенде исключительно важное для всего романа название «Честь», тем самым выделяя аксиологическую категорию чести и выдвигая тему чести на первый план.

Что касается семантического наполнения понятия «честь», то следует отметить, что его формирование относится к феодальному периоду, когда возникало представление о родовой и сословной чести как моральном требовании, предписывающем человеку образ жизни и действий, не унижающий достоинства определенного сословия или рода [3, с.800]. Честь присуща в феодальном мире *«той части общества, которая признавалась имеющей социальную ценность»*; она есть «*атрибут младшего феодала»*, получающего определенные материальные знаки чести от своего сюзерена [4, с.112]. Этот этап осмысления концепта «честь» отразился в хрониках и литературе Средневековья [5], в древнерусской литературе [6]

и во многом соответствует художественной картине мира анализируемого рассказа. Несомненно, честь имеет большое значение и в наше время, однако ее семантическое содержание переосмысливается. Она становится универсальной нравственно-этической категорией, связанной с личной ответственностью (а не с ответственностью перед феодалом), достоинством и моральным выбором человека. В современном мире наблюдается кризис традиционных ценностей: абстрактное понятие чести имеет меньшее значение чем материальные маркеры – успех, богатство, статус. Таким образом, категория чести, имеющая особое значение в феодальную эпоху, утрачивает свою безусловную значимость в современном мире и использование автором жанра легенды при обращении к теме чести представляется закономерным.

2. Жанрообразующая функция легенды

Р. Сейсенбаев не только дает легенде название «Честь», но и определяет ее жанр как легенду (при первой публикации текст позиционировался автором как рассказ). Необходимо исследовать форму семиотического объекта, а именно особенности жанра, так как он введен автором в структуру названия. Согласно Н. Д. Тамарченко, легенда – *«жанр фольклора и литературы, в котором с установкой на достоверность представлены чудесные события, небывалые обстоятельства, лица, предметы»* [7, с. 107]. В легенде сталкиваются *«историзм и наивная вера, фактология и утопия, повседневное и сверхъестественное»*. Интересное определение легенды дает французский медиевист Ж. Ле Гофф: «*Когда сказка попадает в сферу высших социальных слоев, когда она входит в новые пространственно-временные рамки, где топографические координаты более определены (такая-то провинция, такой-то город, такой-то замок, такой-то лес), а временной поток более стремителен, когда она сильнее захвачена «животрепещущей» историей обществ и социальных классов, она становится легендой»* [8, с. 191]. Если жанр рассказа [7, с. 201] задавал коммуникативную стратегию письма, рамки объема произведения и ограничивал количество сюжетных коллизий, то жанр легенды, таким образом, сталкивает в содержании различные бинарные оппозиции – историческое и чудесное, фактологическое и утопичное, реальное и сверхъестественное.

Включение легенды в структуру романа сближает его с романом-притчей. В романе совмещается широта повествования и иносказательность (легенда «Честь», понятие «Трон сатаны»), назидательность (поскольку роман насыщен не только событиями, но и рассуждениями, размышлениями), аллегоричность (Кушикбай символизирует абстрактное понятие чести и добродетели), универсальность (поднимаются вечные темы добра и зла, чести и бесчестия, преступления и наказания).

3. Интертекстуальная функция легенды.

Жанрообразующая функция легенды переплетается с интертекстуальной функцией. Особый интерес представляет трансформация жанра, которую претерпел рассказ «Честь» перед тем, как стал одноименной легендой и был встроен в структуру романа «Трон сатаны». Изначально легенда о Кушикбае (Кушикпае) была литературно обработана Мухтаром Ауэзовым в рассказе «Сиротская доля» («Қорғансыздың күні») [9]. В этом рассказе легенда о Кушикбае встраивается в сюжет, поскольку Газиза и ее семья считаются потомками легендарного батыра, а потому обесчещенная Газиза в некоторой степени повторяет судьбу Кушикбая – принимает смерть за пределами дома. Если смерть Кушикбая воспринимается как бесчестная (он так и не добирается до своего аула), то Газиза добирается до могил своих защитников – брата и отца, что позволяет ей принять смерть без прежних страданий. Обе смерти представлены как смерть единственного молодого члена семьи и, следовательно, неизбежное исчезновение семьи и рода. Но при этом смерть Газизы воспринимается как восстановление ею чести, протест против насилия, совершаемого над девушками. Благодаря встраиванию легенды о Кушикбае мы соотносим образ героини с образом батыра, ее поступок не менее героичен, чем его подвиги. Ветер, выдувающий из нее боль и страх смерти [10, с. 21], пока она идет к могилам, воспринимается как голос ее предка Кушикбая, погибшего бесчестно и не сумевшего добраться до своего аула. Таким образом, Газиза восстанавливает честь всего рода, в том числе и честь Кушикбая, погибшего из-за оспы (брат и отец Газизы погибли от тифа).

Обращаясь к легенде о Кушикбае в романе «Трон сатаны», Р. Сейсенбаев не столько отсылает к рассказу М. Ауэзова, сколько к своему раннему рассказу «Честь», где уже была переработана история Кушикбая. Уже в рассказе короткая легенда о Кушикбае обрастает подробностями: образ Газизы из рассказа Ауэзова трансформируется в образ джунгарки, добавляется трагедия батыра Тобета, поступки которого обретают мотив в виде личной мести Кушикбаю (Тобет лишен возможности отомстить за брата, младший батыр Кушикбай побеждает главного батыра уаков в поединке, освобождает его пленников, что оскорбляет Тобета и приводит к его деградации), появляется имя джунгара-противника Анархоя, автор сосредоточен не только на бесчестной смерти Кушикбая, но и на его доблестных подвигах. На этом этапе легенда из рассказа Ауэзова трансформируется у Р. Сейсенбаева в полноценный рассказ, это уже не «Легенда о Кушикбае», батыре, это рассказ с несколькими сюжетными линиями, не вписывающийся ни объемом, ни направлением в легенду. Появляется название «Честь», акцентирующее внимание не на бесславной смерти Кушикбая от болезни, а на чести разных персонажей – джунгарки, табунщиков, Тобета, Кушикбая, Анархоя, уаков и др.

Научный интерес представляет повторное обращение автора к собственному рассказу, приращение новых смыслов за счет переосмысления автором жанровой природы текста. Необходимо проанализировать, какие дополнительные семантические, структурные и аксиологические значения вносятся легендой в роман и, наоборот, какие смысловые акценты романа позволяют по-новому интерпретировать легенду. Мы наблюдаем два разнонаправленных движения – от рассказа-легенды к современному миру романа, чтобы объяснить легенду современным языком, в романе – от современного мира к мифологическому славному прошлому легенды, что свидетельствует о необходимости переоценки поступков персонажей романа сквозь призму идеалов и норм героев легенды. Включая легенду в структуру романа, автор возвращается и к исходному тексту М. Ауэзова, где легенда была обрамлена сюжетом о Газизе – Р. Сейсенбаев интертекстуально отсылает не только к сюжетным, философским и аксиологическим смыслам рассказа М. Ауэзова, но также и к композиционной структуре претекста.

Исследователь Г. Гачев в своем эссе «Джигит и гражданин» также подчеркивает преднамеренную стратегию автора по привлечению и удержанию внимания читателя с помощью структуры текста: *«Следует сказать, что Р. Сейсенбаев писал роман, как бы применяя кочевую тактику: он заманивает читателя как противника на свое «угощение» за свой «дастархан»: вот, ввел двух персонажей, срастил их сюжетом, заинтересовал – и оставил на время; и тут же налетает другой сюжет-вихрь, с другой парой действующих лиц (но один из них уже знаком – он связной в нитях плетения); и так – волна за волной – на протяжении всего повествования. В итоге выстраивается юрта – космос романа, вмещающая в себя человеческое бытие»* [11, с. 504]. Действительно, подобное движение в романе неоднократно – от современного искусства к искусству прошлого, от молодежи – к родителям, от современности – к своим воспоминаниям. Обращение к легенде задает ностальгическую двуплановость.

Философский интерес Р. Сейсенбаева к категории чести подтверждается повторным обращением к сюжету о батыре Кушикбае, что позволяет рассматривать роман как своего рода полемическое развитие заявленной ранее темы. Если рассказ, вероятно, стремился артикулировать суть подлинной чести, то роман, через призму легенды о Кушикбае, трагически исследует кризис и утрату этой чести в современном обществе, показывая, как «Трон сатаны» разрушает моральный фундамент личности [12].

4. Философско-этическая функция легенды.

Рассмотрим различное семиотическое наполнение истории о Кушикбае в романе и его претексте. В романе легенду поет старый жырау-певец Сабыр, один из немногих представителей уходящей эпохи в системе персонажей:

«жырау-певец долго настраивал свою домбру, а потом вдруг запел старинную легенду «Честь» о батыре Кушикбае, запел неожиданно сильным, резким голосом, без всяких вступлений и объяснений» [13, с. 106]. В рассказе «Честь» отсутствует образ рассказчика, он соотносится только с авторской позицией, тогда как в романе авторская позиция соотносится с образом Сабыра. В казахской ономастике имя Сабыр означает «терпеливый», «выдержанный», «спокойный». Оно отражает важное в казахской культуре понятие терпения, символизируя стойкость перед трудностями [14, с. 305]. Жырау не только хранители историй и легенд, исполнители, проводники, они могли выступать и создателями некоторых из них. При чтении рассказа авторская позиция проявляется опосредовано – через героев, сюжет, язык, а в романе – в том числе и напрямую, через образ Сабыра. Введение образа жырау в структуру произведения создает императивную притчевую картину мира: у героя притчи всегда есть этический выбор, но лишь один из путей отвечает нравственному закону, который и выявляется рассказчиком, в данном случае – Сабыром. Образ Сабыра двойственен: с одной стороны, Сабыр связан с народной мудростью, историей, с миром легенды; с другой – он представитель уходящего поколения, и его фигура может символизировать потерю этих связей. Автор одновременно и сокращает, и увеличивает дистанцию между легендой и героями романа: легенда предстает живой, функционирующей в фольклоре, но в приведенной цитате маркируется эпитетом «старинная».

Батыр Кушикбай, герой рассказываемой Сабыром легенды, репрезентирован в тексте как архетип «казахского батыра». Рассмотрим его образ в соответствии с компонентами архетипа, выделенными З. К. Темиргазиной [15, с. 25]: Кушикбай принадлежит к военной касте (является батыром уаков), мощен физически (побеждает Анархоя и Тобета), обладает воинской подготовкой (владеет саблей), его сопровождает конь-помощник (рыжий пятилеток), борется с захватчиками-джунгарами, является любимцем народа, который оплакивает его смерть. В тексте не реализованы только два компонента: сюжеты про верную спутницу-жену и заступничество за народ перед баями, что придает дополнительную трагичность ранней смерти Кушикбая.

Образ Кушикбая героически идеален. Кушикбай служит нравственным ориентиром для главного героя романа – Абылая. Подобно Кушикбаю, Абылай проявляет силу духа и проходит через испытания, которые формируют его характер. Символическая параллель между героями очевидна в эпизодах, где они совершают поступки, направленные на защиту чести и достоинства других: до заключения Абылай спасает девушку от бандитов ценою собственной свободы, а Кушикбай освобождает джунгарку, обречённую на унизительную смерть.

Именно Абылаем на последних страницах романа раскрывает смысл образа из заглавия – «Трон сатаны». Это шаткий трон, который смог получить Сатана,

«ибо он сатана, а не человек» [13, с. 419], это само желание властвовать, давить и унижать, чтобы люди утрачивали человеческий облик и *«тоже становились нелюдьми»* [там же]. Данный образ не столько задает новый ракурс прочтения романа, сколько соотносится с легендой «Честь» – люди, утрачивающие честь, одурманены троном Сатаны.

Во-первых, Абылай рассказывает про «Трон сатаны» словами бабушки Макпал, старейшего члена своей семьи, представителя уходящего поколения, носителя народной мудрости наряду с жырау Сабыром и кузнецом Бекболатом (и в рассказе, и в легенде именно аксакалы примиряют Тобета и Кушикбая).

Во-вторых, «Трон сатаны» соотносится в романе с изменениями в легенде «Честь». Если в рассказе об Анархое говорят как о «чудо-батыре» [16, с. 370], то в романе – *«как о полубоге»* [13, с. 117]. Кони в романе *«рвутся в небо»*, а не рвут поводья, Анархой не просто рвет поводья, а *«осатанело рванул»* их. При этом из образов отряда Кушикбая исчезают упоминания о демоническом: если в рассказе, по мнению девушки-джунгарки, казахам *«ни аллах, ни шайтан не страшен»* [16, с. 374], то в романе – им не страшны *«небеса»* [13, с. 115].

В-третьих, с борьбой людей с искушением «Трона сатаны» соотносится противостояние Анархоя и Кушикбая. В рассказе акцентируется бесчестность Анархоя, его «дешевые уловки» [16, с. 337], тогда как в романе они представлены как достойные друг другу противники. Р. Сейсенбаев намеренно исключает фрагмент, в котором Анархой бросает копье в коня противника (бесчестный поступок для батыра). Таким образом, рассказ превращается в легенду: представителю добра Кушикбаю противостоит не коварный враг-джунгар, но персонаж, искушаемый «Троном сатаны». Легенда обретает черты аллегории о внутренней борьбе в душе человека – между чистыми помыслами (Кушикбай и его отряд) и искушением абсолютной властью (Анархой).

Жанр легенды, как говорилось выше, включает различные бинарные оппозиции (историческое и чудесное, фактологическое и утопичное, реальное и сверхъестественное). Через образ Тобета показано, что в романе к легенде добавляются и пограничные состояния – Тобет показан в двух ипостасях: как главный батыр уаков, а после как отступник, в нем есть и хорошее, и плохое. Это не единственный пример усложнения бинарности за счет пограничных состояний и пространств. Р. Сейсенбаев, в отличие от многих сверстников-писателей, одним из первых начинает художественно осмыслять урбанизированную среду, в которую вошло казахское общество. Таким образом автор выходит на уровень лиминального (пограничного) дискурса: город становится тем новым пространством, где бывший кочевник должен обустроить свою жизнь. Перед носителем традиционной кочевой культуры встает ключевой вопрос: кем он входит в новый мир? Человеком, отказавшимся от прошлого ради адаптации, или героем-медиатором, привносящим в него традиционные ценности?

Этот вопрос для Р. Сейсенбаева является центральным. Именно в моменты нравственного выбора героя писатель вводит в текст фрагменты легенды как эталонную меру, определяющую единственно верную позицию. Такое композиционное решение стало для его творчества новаторским. Роман строится на ретроспекции: каждый герой вспоминает ситуации, определяющие его дальнейший выбор. Эти воспоминания, как и легенда, вводятся в роман многоточиями – знаком прерванного и продолжающегося повествования. Легенда становится коллективным воспоминанием народа. По аналогии с рассказом М. Ауэзова, где Кушикбай – предок Газизы, герои связаны с батыром не генетически, а духовно. Как и герои легенды, персонажи романа находятся на пороге и должны сделать свой выбор.

5.Сюжетообразующая функция легенды.

В образной системе романа современная интеллигенция предстает носителем нового, противоречивого и эмоционально неустойчивого мировосприятия. Батыр Кушикбай же является воплощением четкого императива чести – абсолютного и непоколебимого закона. Персонажи современности, по мнению критика Гачева, находятся в состоянии *«стронутых, ни на чем не держащихся душ»*, легко поддающихся *«страстным вихрям»* [11, с. 506]. Это различие проявляется в главном: батыр Кушикбай действует осознанно, имея четкую цель (защита народа), а современный герой погружен в рефлексию и сомнения. Легенда, таким образом, вводится в текст романа именно в «сложные моменты выбора», становясь той «эталонной мерой», которая указывает на единственно верную позицию, основанную на традиционной доблести и нравственной твердости.

Эта функция проявляется и на уровне системы персонажей. Женские образы романа напрямую соотносятся с персонажами легенды. Поруганная Сауле соотносится с образом джунгарки, она считает себя недостойной Абылая / Кушикбая, поэтому ее финал – несчастливый брак с Салимом. Джунгарка из легенды вспоминает, что на родине ее ждет брак с нелюбимым Джангером (в рассказе – с Султаном), который не простит ей, что она была в плену. В образе Абылая имплицитно представлены и Джангер, и Кушикбай – Абылай не готов простить Сауле, как и Джангер, он не готов поступить по сердцу, как и Кушикбай, когда он решается – уже поздно. Баян тоже мечется между Омаром и Кайратом, семейное счастье недостижимо – когда жив Омар, она любит Кайрата, когда умирает Омар, вина перед ним не позволяет ей быть с Кайратом. Баян сама наказывает себя. Таким образом, система персонажей современных глав романа представляет собой современную интерпретацию образов из легенды.

Пространство романа, отмеченное *«лиминальным дискурсом»*, становится полем битвы между традиционной честью и соблазнами нового, аморального

мира, символически обозначенного как «Трон сатаны» (власть, отказ от духовного ради материального). В то время как Кушикбай сражается с внешним, физическим врагом, молодые герои ведут борьбу с внутренним врагом – с искушением отказаться от корней и нравственных принципов ради сиюминутной выгоды или иллюзорного успеха. Истоки этих искушений показаны в легенде в образах Тобета, Анархоя, сюжете о Назгуль.

Испытание искушением проходят и представители современной молодежи в романе. Художник Кайрат, хранящий в своей студии седло и уздечку (яркие символы кочевого мира), воплощает фигуру героя-медиатора, который пытается интегрировать традиционные ценности в урбанистический космос. Это его личный, трагический способ пронести честь сквозь испытание, навязанное «Троном сатаны». Борьбу ведут и другие герои: Кобыланды борется со своим преступным прошлым, Абылай претерпевает ряд нравственных трансформаций и во многом наследует черты Кушикбая. Хотя мы видим драматическое повторение сюжета и финал романа показывает нам очередное испытание – Абылай находится при смерти – «Трон сатаны» не победил. Финал романа остается открытым, в отличие от рассказа М. Ауэзова, рассказа Р. Сейсенбаева и даже легенды, включенной в композицию самого романа.

Выводы

Таким образом, проведенный анализ показывает, что легенда о Кушикбае выполняет в структуре романа ряд взаимосвязанных функции:

1) аксиологическую функцию (ценность самой легенды как части казахской культуры, ценность чести в современном мире, проблема сохранения культурного наследия в условиях изменения общества);

2) жанрообразующую функцию (включение легенды в структуру романа сближает его с романом-притчей, бинарные оппозиции, присущие жанру легенды, включаются в роман Р.Сейсенбаева);

3) интертекстуальную функцию (неоднократное обращение к легенде о Кушикбае в творчестве Р. Сейсенбаева, обращение к рассказу М. Ауэзова обеспечивает приращение новых смыслов, доказывая неизменную актуальность темы чести для автора);

4) философско-этическую функцию (дихотомия добра и зла из легенды о Кушикбае переносится в современный мир, трансформируясь из внешнего противостояния во внутренний конфликт героев, повторяемость ситуации свидетельствует не только о ее неразрешимости, но и подчеркивает извечный дуализм человеческой природы);

5) сюжетообразующую функцию (герои современного пласта текста повторяют борьбу с искушением, показанную в легенде, что создает сюжетную динамику).

Из этого следует, что легенда «Честь» является не просто эпизодом романа, но формирует философско-этическое основание всего романа. Анализ образа «трона сатаны», который появляется на последних страницах романа и соотносится с легендарным и историческими пластами романа, позволяет увидеть его дополнительную, обобщающую функцию по отношению к легенде. Проблемы утраты чести и нравственного выбора, представленные в легенде, оказываются не только историческим прошлым, а вечными вопросами, сохраняющими актуальность в любую эпоху. Вопросы чести, поставленные в казахской легенде и перенесенные в современность (расширение времени романа), обретают общекультурное звучание (расширение пространства). Таким образом, повторяемость сюжета легенды в культуре и у самого Р. Сейсенбаева является не просто ностальгической отсылкой, а нравственным компасом, указывающим на подлинную траекторию в условиях цивилизационного перехода: необходим не просто возврат к истокам, а их творческое переосмысление в новое время.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 **Юрина, Е. А., Темирова Ж. Г.** Концепт «честь» и его образные репрезентации в контаминированной картине мира писателя-билингва (на материале рассказа Р. Сейсенбаева «Честь») [Текст] // Вестник Томского государственного университета. Филология. – 2019. – № 61. – С. 149–176.

2 **Темиргазина, З. К.** «Алматинский» текст в творчестве Бахытжана Канапьянова [Текст] // Вестник Томского государственного университета. Филология. – 2024. – № 90. – С. 268–285.

3 Современный философский словарь [Текст] / под общ. ред. В. Е. Кемерова. – М. : Академический Проект, 2004. – 864 с.

4 **Лотман, Ю. М.** Избранные статьи В 3. Т.2: Статьи по истории русской литературы XVIII – первой половины XIX века [Текст]. – Таллинн : Александра, 1992. – 478 с.

5 **Морева, А. В., Громова Е. А.** О признаковой структуре концепта «Честь» в средневековой картине мира [Текст] // Язык и культура. – 2008. – № 2. – С. 25–32.

6 **Терина, С. В.** Древнерусский концепт честь и его языковая репрезентация в летописи «Повесть временных лет» : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 [Текст]. – Тамбов, 2007. – 25 с.

7 Поэтика : словарь актуальных терминов и понятий [Текст] / гл. науч. ред. Н.Д. Тамарченко. – М. : Издательство Кулагиной; Intrada, 2008 – 358 с.

8 **Ле Гофф, Ж.** Другое Средневековье: Время, труд и культура Запада [Текст]. – Екатеринбург : Издательство Уральского университета, 2002. – 328 с.

9 **Исина, Н. У.** Кушикпай батыр [Текст]. [Электронный ресурс]. – URL: https://adebiportal.kz/ru/characters/view/17 (Дата обращения: 12.12.2025).

10 **Ауэзов, М. О.** Повести и рассказы: [перевод с казахского] [Текст] / М. О. Ауэзов. – Алма-Ата : Жалын, 1984. – 512 с.

11 **Гачев, Г.** Джигит и гражданин [Текст] // Трон сатаны: роман / Р. Ш. Сейсенбаев. – М. : Художественная литература, 1988. – С. 504–510.

12 **Мусабек, Н. Д.** Сравнение как средство художественной выразительности (на материале рассказа Р.Сейсенбаева «Честь») [Текст] // Молодой ученый. – 2015. – № 11 (91). – С. 1653–1656.

13 **Сейсенбаев, Р. Ш.** Трон сатаны: роман [Текст]. – Семей : Международный клуб Абая, 2007. – 431 с.

14 Исламский энциклопедический словарь [Текст] / А. А. Ализаде. – М. : Ансар, 2007. – 400 с.

15 **Темиргазина, З. К.** Батыр в казахском эпосе как архетип героя: теория А. Маргулана и современных исследователей [Текст] // Язык и литература: теория и практика. – 2024. – №1. – С. 20–27.

16 **Сейсенбаев, Р. Ш.** Честь [Текст] / Р. Ш. Сейсенбаев // Дни Декабря. – М. : Известия, 1986. – 496 с.

REFERENCES

1 **Yurina, E. A.,Temirova Zh. G.** Koncept «chest`» i ego obrazny`e reprezentacii v kontaminirovannoj kartine mira pisatelya-bilingva (na materiale rasskaza R. Sejsenbaeva «Chest`») [The Concept of «Honor» and Its Figurative Representations in the Contaminated Worldview of a Bilingual Writer (Based on R. Seisenbaev's Short Story «Honor»)] [Text] // Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Filologiya. – 2019. – № 61. – P. 149–176.

2 **Temirgazina, Z. K.** «Almatinskij» tekst v tvorchestve Baxy`tzhana Kanap`yanova [The «Almaty» Text in the Works of Bakhytzhan Kanap'yanov] [Text] // Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Filologiya. – 2024. – № 90. – P. 268–285.

3 Sovremenny`j filosofskij slovar` [Modern Philosophical Dictionary] [Text] / pod obshh. red. V. E. Kemerova. – Moscow : Akademicheskij Proekt, 2004. – 864 p.

4 **Lotman, Yu. M.** Izbranny`e stat`i V 3. T.2: Stat`i po istorii russkoj literatury` XVIII – pervoj poloviny` XIX veka [Selected Articles, Vol. 3, Vol. 2: Articles on the History of Russian Literature from the 18th to the First Half of the 19th Century] [Text]. – Tallinn : Aleksandra, 1992. – 478 p.

5 **Moreva, A. V., Gromova E. A.** O priznakovoj strukture koncepta «Chest`» v srednevekovoj kartine mira [On the Attributive Structure of the Concept of

«Honor» in the Medieval Worldview] [Text] // Yazy`k i kul`tura. – 2008. – № 2. – P. 25–32.

6 **Terina, S. V.** Drevnerusskij koncept chest` i ego yazy`kovaya reprezentaciya v letopisi «Povest` vremenny`x let»: avtoref. dis. ... kand. filol. nauk : 10.02.01 [The Old Russian Concept of Honor and Its Linguistic Representation in the Chronicle «The Tale of Bygone Years»: Abstract of the Candidate of Philological Sciences Dissertation: 10.02.01] [Text]. – Tambov, 2007. – 25 p.

7 Poe`tika : slovar` aktual`ny`x terminov i ponyatij [Poetics: A Dictionary of Current Terms and Concepts] [Text] / gl. nauch. red. N.D. Tamarchenko. – Moscow : Izdatel`stvo Kulaginoj; Intrada, 2008. – 358 p.

8 **Le Goff, Zh.** Drugoe Srednevekov`e: Vremya, trud i kul`tura Zapada [The Other Middle Ages: Time, Labor, and Culture of the West] [Text]. – Ekaterinburg : Izdatel`stvo Ural`skogo universiteta, 2002. – 328 p.

9 **Isina, N. U.** Kushikpaj baty`r [Kushikpai Batyr] [Text]. [Electronic resource]. – URL: https://adebiportal.kz/ru/characters/view/17 (Accessed: 12.12.2025).

10 **Aue`zov, M. O.** Povesti i rasskazy`: [Novels and Short Stories] [Text] / M. O. Aue`zov. – Alma-Ata : Zhalyn, 1984. – 512 p.

11 **Gachev, G.** Dzhigit i grazhdanin [Dzhigit and Citizen] [Text] // Tron satany`: roman / R. Sh. Sejsenbaev. – Moscow : Xudozhestvennaya literatura, 1988. – P. 504–510.

12 **Musabek, N. D.** Sravnenie kak sredstvo xudozhestvennoj vy`razitel`nosti (na materiale rasskaza R.Sejsenbaeva «Chest`») [Simile as a Means of Artistic Expression (Based on R. Seisenbaev's Story «Honor»)] [Text] // Molodoj ucheny`j. – 2015. – № 11 (91). – P. 1653–1656.

13 **Sejsenbaev, R. Sh.** Tron satany`: roman [The Throne of Satan: A Novel] [Text]. – Semej : Mezhdunarodny`j klub Abaya, 2007. – 431 p.

14 Islamskij e`nciklopedicheskij slovar` [Islamic Encyclopedic Dictionary] [Text] / A. A. Alizade. – Moscow : Ansar, 2007. – 400 p.

15 **Temirgazina, Z. K.** Baty`r v kazaxskom e`pose kak arxetip geroya: teoriya A. Margulana i sovremenny`x issledovatelej [Batyr in Kazakh Epic Literature as an Archetype of a Hero: The Theory of A. Margulan and Modern Researchers] [Text] // Yazy`k i literatura: teoriya i praktika. – 2024. – № 1. – P. 20–27.

16 **Sejsenbaev, R. Sh.** Chest` [Honor] [Text] / R. Sh. Sejsenbaev // Dni Dekabrya. – Moscow : Izvestiya, 1986. – 496 p.

Поступило в редакцию 16.03.26.
Поступило с исправлениями 09.04.26.
Принято в печать 10.08.26.

**А. С. Бертаева[1], О. К. Андрющенко[2]*
[1,2]Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.
16.03.26 ж. баспаға түсті.
09.04.26 ж. түзетулерімен түсті.
10.08.26 ж. басып шығаруға қабылданды.

Р. СЕЙСЕНБАЕВТЫҢ ШАЙТАННЫҢ ТАҒЫ РОМАН ҚҰРЫЛЫМДАҒЫ «АР» АҢЫЗЫНЫҢ КӨПҚЫЗМЕТТІЛІГІ

Мақала Роллан Сейсенбаевтың «Шайтанның тағы» романындағы Күшікбай батыр туралы «Ар» аңызына кешенді талдау жасауға арналған. Зерттеудің мақсаты – аңыздың көркем туынды құрылымындағы полифуекционалдық рөлін анықтау. Зерттеу нәтижесінде аңыздың бес негізгі қызметі айқындалып, жан-жақты талданды: аксиологиялық (аңыз өтпелі кезең дағдарысы жағдайында ар ұғымын жаңғырта отырып, қазіргі заман кейіпкерлерінің іс-әрекетін бағалаудың моральдық өлшемі қызметін атқарады), жанрқұраушы (аңызды енгізу роман жанрын трансформациялап, оны роман-мысалға жақындатады), интертекстуалдық (Р. Сейсенбаевтың «Ар» әңгімесі мен М. Әуезовтың «Жетім» шығармасымен претекстік байланыс), философиялық-этикалық (аңыздағы сыртқы қақтығыстан қазіргі баяндау қабатындағы кейіпкерлердің ішкі қақтығысына ауысқан мәңгілік жақсылық пен жамандық тартысы зерделенеді), сюжеттік-құраушы (аңыз кейіпкерлері мен роман қаһармандары тағдырлары арасындағы параллельдер). Мақаланың ғылыми жаңалығы «Ар» аңызына кешенді тұрғыдан қарастыруымен айқындалады: ол романның жанрлық табиғатын, идеялық мазмұнын және кейіпкерлер жүйесін айқындайтын семиотикалық орталық орталық ретінде талданады. Аңыздың романның философиялық-этикалық әрі композициялық өзегіне айналатыны дәлелденеді. «Ар» аңызы мен «Шайтанның тағы» романында көрініс тапқан ардан айырылу және адамгершілік таңдау мәселелелері қазақ халқының тек тарихи өткені ғана емес, кез келген дәуірде өзектілігін жоймайтын мәңгілік сұрақтар ретінде танылады.

Кілтті сөздер: Роллан Сейсенбаев, «Шайтанның тағы», аңыз, роман-мысал, аксиология, интертекстуалдылық, философиялық-этикалық проблематика, лиминалдылық.

**A. S. Bertayeva[1], O. K. Andryuchshenko[2]*
[1,2]Pavlodar Pedagogical University named after Alkey Margulan,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar.
Received 16.03.26.
Received in revised form 09.04.26.
Accepted for publication 10.08.26.

THE POLYFUNCTIONALITY OF THE LEGEND "HONOR" IN ROLLAN SEISENBAYEV'S NOVEL "THE THRONE OF SATAN"

The article is devoted to a comprehensive analysis of the legend named Honor ("Chest") about the batyr Kushikbay in the structure of Seisenbaev's novel named "The Throne of Satan" ("Tron Satany"). The purpose of the study is to identify the polyfunctional role of the legend in the structure of the work. As a result of the study, the following five main functions of the legend were identified and analyzed: axiological (the legend serves as a moral standard for assessing the actions of the heroes of the text's modern layer, updating the traditional concept of honor in the conditions of the transition period's crisis), genre-forming (the inclusion of the legend transforms novel's genre, transforming it more into the parable novel), intertextual (connection with pretext stories of "Chest" by Seisenbaev Rollan and "The Orphan's Heavy Burden" ("Sirotskaya Dolya") by M. Auezov, philosophical and ethical (the eternal conflict of good and evil is analyzed and transferred from the external conflict in the legend to the internal conflict of the heroes of the modern narrative plan), plot-forming (parallels between the destinies of the heroes of the legend and the novel). The article's novelty is based on its comprehensive approach to analyzing the legend "Chest", which is viewed as the novel's semiotic center, defining its genre nature, ideological content, and character system. It is argued that the legend becomes the novel's philosophical, ethical, and compositional core. The issues of loss of honor and moral choice, which are presented in the legend ("Honor") and the novel ("The Throne of Satan"), are not only historical themes of the Kazakh nation but also eternal questions that remain relevant in any era.

Keywords: Rollan Seisenbayev, "The Throne of Satan", legend, parable novel, axiology, intertextuality, philosophical and ethical issues, liminality.

ҒТАМР 6.01.11

https://doi.org/10.48081/BTOUPh3.2026/246-261

***Н. Бирай*[1], *Б. В. Нургожина*[2]**
[1]Памуккале университеті,
Түркия Республикасы, Денизли қ.;
[2]Торайғыров университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.
[1]ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4168-220X
[2]ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7450-3204
*e-mail: bahyt_81@inbox.ru

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ БИЗНЕС-КЕЛІСІМШАРТТАРДАҒЫ ЕСКЕРТПЕЛЕР МЕН ФОРС-МАЖОРЛЫҚ ЕРЕЖЕЛЕРДІҢ ЛИНГВОПРАГМАТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мақала қазақ тіліндегі бизнес-келісімшарттардағы ескертпелер (disclaimers) мен форс-мажорлық ережелерді (force majeure clauses) лингвопрагматикалық тұрғыдан зерттеуді нысан еткен. Зерттеудің өзектілігі қазақ тіліндегі құқықтық дискурстың прагмалингвистикалық аспектіде жеткілікті зерттелмеуімен және тіларалық ықпалдастық жағдайында бизнес-келісімшарттардың құқықтық дискурстағы орны мен ерекшеліктерін анықтаудың қажеттілігімен айқындалады. Зерттеудің мақсаты – жауапкершілікті шектеу мен тәуекелдерді қайта бөлуді қамтамасыз ететін тілдік құралдар мен прагматикалық стратегияларды анықтау және жүйелеу.

Зерттеуде кешенді зерттеу әдістері қолданылады: прагмалингвистикалық талдау арқылы жауапкершілікті шектеудің коммуникативтік стратегиялары, модальдылық қызметі, ескерту, шектеу, міндеттеме алу сияқты сөйлеу актілерінің ерекшеліктері анықталса, салыстырмалы талдау арқылы екі тілде жазылған келісімшарт нұсқаларындағы трансформация мен калькалауға байланысты айырмашылықтар анықталады. Контент-талдау әдісі арқылы келісімшарт мәтіндеріндегі тілдік бірліктердің қолданылу ерекшеліктері жүйеленеді. Қазақ тіліндегі бизнес-келісімшарттың халықаралық құқықтық тәжірибелердің қағидаларын қазақ тілінің құрылымдық ерекшеліктерімен ұштастыра отырып, құқықтық қатынастың өзіндік моделін қалыптастыратыны дәлелденеді.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы қазақ тіліндегі келісімшарттарда ескертпелер мен форс-мажорлық ережелердің қызмет етуінің лингвопрагматикалық механизмдерін кешенді сипаттауда, сондай-ақ олардың құқықтық коммуникацияның өзіндік моделін қалыптастырудағы рөлін айқындауда көрінеді. Практикалық маңыздылығы нәтижелерді заңгерлік аудармада және іскерлік қазақ тілін оқытуда қолдану мүмкіндігімен байланысты.

Кілтті сөздер: ескертпелер, форс-мажорлық ережелер, модальдылық, лингвистикалық талдау, прагмалингвистика, тіларалық өзара әрекеттесу.

Кіріспе

Шарттық қатынастардың құқықтық тұрғыдан сауатты рәсімделуінің маңызы зор. Бұл бизнес-келісімшарттарға тікелей қатысты. Бизнес-келісімшарттар іскерлік қызметті құқықтық тұрғыдан рәсімдеумен қатар оның тілдік және мәдени ерекшеліктерін де айқындайды. Мұндай келісімшарттардағы ескертпелер (disclaimers) мен форс-мажорлық ережелер (force majeure clauses) тараптардың міндеттері мен жауапкершілігін айқындап, ықтимал тәуекелдерді реттейді. Сондықтан құқықтық дискурсты прагмалингвистикалық тұрғыдан зерттеу маңызды.

Ағылшын тіліндегі құқықтық дискурс жақсы зерттелген. B. Blom, A. Trosborg [1], A.Trosborg [2; 3] зерттеулерінде ағылшын тіліндегі келісімшарттардағы құқықтық сөйлеу актілеріне талдау жасалған. Кейінгі кезеңде қазақ тілді ресми-іскерлік дискурстың функционалдық және стилистикалық ерекшеліктерін зерттеуге деген қызығушылық артып келеді [4; 5; 6; 7]. Алайда қазақ тіліндегі бизнес-келісімшарттар прагмалингвистикалық тұрғыдан, әсіресе заңдық сақтық пен модальдылық тұрғысынан салыстырмалы түрде аз зерттелген күйінде қалып отыр. Отандық зерттеушілер қазақ тіліндегі құқықтық қатынастарға орыс және ағылшын тілдеріндегі құқықтық дискурс стилінің ықпалы жоғары екенін айтады. Құқықтық құжаттардың формальды құрылымы мен калькалық аудармалар форс-мажорлық ережелердің дәлдігіне және прагматикалық тұрғыдан дұрыс жеткізілуіне әсер етеді. Бұл өз кезегінде тараптардың жауапкершілігін белгілеуге ықпал етуі мүмкін [6; 7]. Сондықтан зерттеуде ағылшын және орыс тілді құқықтық модельдердің әсеріне баса назар аудара отырып, қазақ тілді бизнес-келісімшарттардағы ескертпелер мен форс-мажорлық шарттардың лингвопрагматикалық сипаттамалары анықталады. Қазақ

тіліндегі құқықтық дискурстың жеткілікті дәрежеде зерттеумеуі зерттеудің өзектілігін танытатыны анық.

Зерттеу барысында нормативтік дәлдікті және «белгісіздік шеңберін» қалыптастыруды қамтамасыз ететін шартты конструкциялар, пассивті формалар, клишеленген терминология сияқты синтаксистік, лексикалық және модальды құралдар жүйеленіп, келісімшарттық ережелердің лингвистикалық ерекшелігіне талдау жасалады. Жауапкершілікті жеңілдетудің, тәуекелдерді қайта бөлудің және міндеттемелерді контекстік түсіндірудің прагматикалық стратегиялары қарастырылады. Қазақ тіліндегі құқықтық дискурсты қалыптастыруда тіларалық қатынас пен калькалаудың рөлін айқындау үшін анықталған ерекшеліктер орыс және ағылшын тіліндегі келісімшарттармен салыстырылады.

Зерттеудің нысаны – жазбаша қарым-қатынастың ерекше түрі ретіндегі қазақ тіліндегі бизнес-келісімшарттар.

Зерттеу пәні – келісімшарт мәтіндеріндегі құқықтық сақтық пен жауапкершілікті шектеу стратегияларын іске асыратын ескертпе, форс-мажор шарттары, модальды конструкциялар мен сөйлеу формулалары сияқты лингвопрагматикалық құралдар.

Материалдар мен әдістері

Зерттеудің әдіснамалық негізі қазақ тіліндегі бизнес-келісімшарттарды құрылымдық және функционалды-прагматикалық ерекшеліктері тұрғысынан жан-жақты сипаттауға мүмкіндік беретін сипаттамалық, салыстырмалы және прагмалингвистикалық талдау әдістерін біріктіруді қамтиды.

Эмпирикалық материал ретінде Қазақстан Республикасының Мемлекеттік сатып алу порталын қоса алғанда, ашық көздерден іріктелген бизнес-келісімшарттар корпусы (www.goszakup.gov.kz) мен ресми құқықтық ресурстарда жарияланған шарттардың үлгілік нысандары (adilet.zan.kz, minjust.gov.kz) пайдаланылды. Мәтіндерді іріктеу тараптардың жауапкершілігін регламенттейтін бөлімдердің болуы, форс-мажорлық мән-жайлар мен міндеттемелерден босату шарттарын қамтуды, сонымен қатар келісімшарт түрлері (жеткізу шарты, жалға алу шарты, мердігерлік шарт және т. б.) мен ресми іскерлік стильдің сақталуы бойынша жүзеге асырылды.

Зерттеуде кешенді зерттеу әдістері қолданылды. Прагмалингвистикалық талдау арқылы жауапкершілікті шектеудің коммуникативтік стратегиялары, модальдылық қызметі, ескерту, шектеу, міндеттеме алу сияқты сөйлеу актілерінің ерекшеліктері анықталса, салыстырмалы талдау арқылы екі тілде жазылған келісімшарт нұсқаларындағы трансформация мен калькалауға байланысты айырмашылықтар анықталады. Статистикалық сипаттамалық талдау арқылы синтаксистік құрылымдар мен тілдік формулалардың

қолданылу жиілігі, контент-талдау әдісі арқылы келісімшарт мәтіндеріндегі тілдік бірліктердің қолданылу ерекшеліктері жүйеленді.

Зерттеу барысында келісімшарт мәтіндеріндегі лингвистикалық құралдарға назар аударылды. Атап айтқанда, міндеттілік пен рұқсатты білдіретін модальды етістіктер мен синтаксистік құрылымдар («тапсырыс беруші тиісті құжаттарды ұсынуға міндетті»), іс-әрекетті орындаушыны емес, нені орындалғанын білдіретін ырықсыз етістер мен жақсыз сөйлемдер, сондай-ақ құқықтық дискурсқа тән тұрақты тілдік оралымдар («жауапты емес», «міндетті емес», «жұмыстан шығарылған жағдайда» т.б.) талданды.

Зерттеу әдістемесі тілдік формасы прагматикалық функциямен және құқықтық түсіндірумен тығыз байланысты келісімшарттық мәтінді кешенді талдау қажеттілігіне байланысты таңдалды. Келісімшарт институционалдық дискурс жанры ретінде келісімдерді бекітіп қана қоймайды, сонымен қатар міндеттемелерді бекіту, тәуекелдерді азайту және жауапкершілікті қайта бөлу стратегияларын жүзеге асырады. Түрлі әдістердің үйлесімді қолданылуы құқықтық сақтықтың құрылымдық-тілдік маркерлерін анықтауға және оларды тараптардың коммуникативтік міндеттерін ескере отырып түсіндіруге, сондай-ақ қазақ тіліндегі ресми-іскерлік мәтіндердің тілдік және функционалды-прагматикалық ерекшеліктерін ескеруге мүмкіндік берді.

Нәтижелер және талқылау

Бизнес-келісімшарт – құқықтық нормаларға негізделген құжат. Сондықтан бұнда қолданылған құқықтық лексика мен грамматикалық құрылымдар шарт талаптарының дұрыс жеткізілуін, тәуекелдер мен тараптар міндеттерінің тепе-теңдігін қамтамасыз етеді.

Қазақ тіліндегі бизнес-келісімшарттардың тілдік ерекшелігін зерттеу барысында келісімшарттарда дәстүрлі түрде қолданылатын ескертпелер мен форс-мажорлық ережелерді егжей-тегжейлі қарастыру қажет. Шарттың осы бөлімдерінде сипаттамалық синтаксистік модельдер (шартты конструкциялар, пассивті формалар, бағыныңқы құрмалас сөйлемдер), клишеленген құқықтық лексика мен «мүмкін», «тиіс», «құқылы», «міндетті емес» сияқты модальдық бірліктер жиі қолданылады. Тіларалық қатынасқа орай ағылшын және орыс тілінен калькаланған құрылымдардың қазақ грамматикалық жүйесіне бейімделуі мен қызметін қарастыру да маңызды болып табылады. Мұндай тілдік құралдар құқықтық шектеулерді, тараптардың жауапкершілігін белгілеу мен тәуекелдерді нақты жеткізуге мүмкіндік береді.

Заңға қатысты зерттеулерде ескертпелер тараптарды жауапкершіліктен босатуға немесе олардың жауапкершілігін шектеуге бағытталған шарт талаптары ретінде қарастырылады. Ағылшын тіліндегі зерттеулерде disclaimer жауапкершілікті шектеуді немесе оның шегін анықтауды білдіретін лексикалық бірліктер мен грамматикалық құрылымдар ретінде

түсіндіріледі [8]. Ресейлік зерттеушілер ескертпелерді жауапкершілік шектерді нақтылайтын стандартты шарттық ережелер ретінде қарастырады [9]. Қазақстандық бизнес-келісімшарттарда да ескертпелер осындай функцияны атқарады. Олар қалыптасқан тілдік оралымдар («Тараптар осы шарт орындалмаған жағдайда жауапты болмайды...») мен «заңды», «міндетті емес», «құқылы», «тиіс» сияқты модальдық бірліктердің жиі қолданылуымен ерекшеленеді.

Форс-мажорлық ережелер (force majeure clauses) – келісімге келуші тараптарды төтенше және еңсерілмейтін қолайсыз жағдайлар туындағанда жауапкершіліктен босатуды көздейтін шарттар. Халықаралық тәжірибеде бұндай ережелердің негізгі қағидалары 1980 жылы қабылданған Vienna Convention on Contracts for the International Sale of Goods құжатында көрініс тапқан. Ресейдің құқықтық доктринасында форс-мажор «нақты жағдайларда төтенше әрі еңсерілмейтін мән-жайлар» ретінде түсіндіріледі (Ресей Федерациясының Азаматтық кодексі, 401-бап). Қазақстан заңнамасында еңсерілмейтін күштің әсерінен міндеттемелерді орындау мүмкін болмағанда жауапкершіліктен босатылатыны көрсетілген (ҚР Азаматтық кодексі, 359–бап). Еңсерілмейтін күшке зілзала, әлемдік толқулар, әскери қимылдар және т.б. жекелеген адамға қатысты емес жағдайлар жататыны белгілі. Бұл оқиғалар тараптардың еркінен тыс болатын жағдайлар. Шартта осыған байланысты құқықтық терминдер мен тұрақты тілдік оралымдар кеңінен қолданылады.

Осылайша, бизнес-келісімшарттардағы ескертпелер мен форс-мажорлық ережелер жауапкершілікті қайта бөлудің заңды тетіктері ретінде ғана емес, сонымен қатар нақты сөйлеу стратегиялары ретінде де әрекет етеді. Лингвистикалық тұрғыдан олар стереотиптелген формулалар, модальды маркерлер және синтаксистік конструкциялар арқылы жүзеге асырылып, міндеттеме немесе одан босату шеңберін белгілейді. Прагматикалық тұрғыдан алғанда, бұл элементтер сақтық шаралары ретінде жұмыс істейді. Ескертпелер тәуекелдерді шектейді және ықтимал талаптарды азайтады, ал форс-мажорлық ережелер шарттық баланстың белгісіздік пен болжанбайтын жағдайларда сақталуын қамтамасыз етеді [10]. Қазақ тіліндегі құқықтық дискурста бұл тілдік бірліктер тіларалық ықпал мен калькаланған құқықтық үлгілердің ұлттық семантика-грамматикалық жүйеге бейімделуіне байланысты өзіндік ерекшеліктерге ие болады. Бұл ерекшелік құқықтық дискурсты лингвопрагматикалық тұрғыдан талдау арқылы анықталады.

Форс-мажорлық ережелер тәуекелдерді қайта бөлу мен жауапкершілікті шектеудің заңды тетіктері болып табылады. Лингвистикалық тұрғыдан грамматикалық, лексика-семантикалық және модальдық тілдік құралдардың қалыптасқан тұрақты жүйесі арқылы беріледі. Осы арқылы сақтық пен

белгісіздіктің әмбебап категориялары қазақ тіліндегі заңдық дискурста көрініс табады.

Зерттеу келісімшарттардың ескертпе мен форс-мажор бөлімдеріндегі құқықтық дәлдік пен шарт талаптарының бірмәнді түсіндірілуі тұрақты тілдік құрылымдарға байланысты екенін көрсетті.

1. Синтаксистік ерекшеліктер

Қазақ тіліндегі бизнес-келісімшарттардағы ескертпелер мен форс-мажорлық ережелердің синтаксистік түзілімі құқықтық мәтінге тән стандартты үлгісімен ерекшеленеді. Бұл өз кезегінде құқықтық дәлдікті қамтамасыз етеді. Сондықтан бұл бөлімде шарттық және себеп-салдарлық байланыстары бар сабақтас құрмалас сөйлемдер басым қолданылады. Жиі қолданылатыны: «егер … болса, онда …» үлгісі мен ықшамдалған түрі: «егер … болса …». Бұлар белгілі бір жағдайлардың туындауы мен соған байланысты болатын құқықтық салдардың өзара байланысын айқын көрсетеді. Осының нәтижесінде келісімшарт талаптарының орындалуы мен салдары анық та бірмәнді көрінеді. Сонымен қатар постпозициялық байланыстырғыштар арқылы жасалатын себеп-салдарлық құрылымдар «... байланысты, ... салдарынан» кеңінен қолданылады. Бұлар құқықтық факт пен оның салдары арасындағы байланысты нақтылап, шарттың логикалық тұтастығын қамтамасыз етеді. Мысалы: «осы шарттың орындалмауына байланысты».

Қарастырылып отырған ережелердің айрықша белгісі – «жауапкершіліктен босатылады», «міндеттемелер орындалмаған деп есептеледі» сияқты ырықсыз етіс формаларының (пассив конструкциялардың) белсенді қолданылуы. Бұл құқықтық пайымдаудың деперсонализациялану үрдісін, яғни іс-әрекетті орындаушы тұлғаны емес, құқықтық мәні бар әрекет пен оның нәтижесіне басымдық береді. Осыған байланысты құқықтық әрекеттер объективті сипат алып, көпмағыналықты төмендетеді. Сонымен қатар бұлардың синтаксистік құрылымында тыйым салу, рұқсат ету және міндеттілік мағыналарын білдіретін деонтикалық модальдылық көрсеткіштері жиі қолданылады. Оларға «орындауға тиіс» (міндеттілік), «құқылы емес» (тыйым салу/құқықтың болмауы), «міндетті емес» (міндеттің болмауы) сияқты формалар жатады. Аталған құрылымдар мәтінде реттеуші қызмет атқарып, тараптардың құқықтық мәртебесі мен мінез-құлқының нормативтік шектерін нақты белгілейді. Осылайша, қазақ тіліндегі бизнес-келісімшарттардағы ескертпелер мен форс-мажорлық ережелердің синтаксистік ерекшеліктері құқықтық пайымдаудың логикалық айқындығын, нормативтік нақтылығын және прагматикалық бағыттылығын қамтамасыз ететін жүйелі ұйымдасқан тілдік құралдар жиынтығын құрайды.

2. Лексика-семантикалық құралдар

Қазақ тіліндегі бизнес-келісімшарттардағы ескертпелер мен форс-мажорлық ережелердің лексика-семантикалық деңгейі стандартталуымен, терминологиялық нақтылығымен, құқықтық және бірмәнді дәлдігімен сипатталады. Оның негізін құқықтық жағдайларды сипаттау және тараптар арасындағы қатынастарды регламенттеу үшін қолданылатын типтік формулалардың тұрақты корпусын қалыптастыратын клишеленген құқықтық лексика құрайды.

Ең жиі қолданылатын бірліктер қатарына форс-мажор жағдайлар, тараптардың міндеттемелері, жауапкершіліктен босату, табиғи апаттар сияқты лексемалар мен сөз тіркестері жатады. Бұлар құқықтық дискурстың терминологиялық тұрғыдан орныққан элементтері ретінде қызмет етеді. Мұндай бірліктерді қолдану келісімшарт мәтінін біріздендіріп қана қоймай, оны нормативтік құқықтық актілерде қалыптасқан үлгілік құрылымдарға сәйкестендіреді.

Маңызды ерекшеліктердің бірі – кірме және калькаланған терминдердің ұлттық баламаларымен қатар өмір сүруі және өзара әрекеттесуі. Осылайша, интернационализмдер мен кірме бірліктер (форс-мажор, дисклеймер) қазақ тіліндегі құқықтық дискурсқа белсенді түрде интеграцияланып, семантикалық ерекшеліктері мен халықаралық келісімшарттық практикамен байланысын сақтайды. Сонымен қатар олардың «ерекше жағдайлар», «жауапкершілікті шектеу» сияқты қазақ тіліндегі баламалар мен сипаттамалық құрылымдар арқылы бейімделуі байқалады. Мұндай параллельді номинация интертілдік өзара әрекеттесу үдерісін көрсетеді. Бұл арада тек терминдерді ғана қабылдау емес, сонымен бірге олардың функционалдық-семантикалық игерілуі жүзеге асады. Аталған ережелердің лексика-семантикалық ұйымдасуы семантикалық дәлдікке ұмтылуымен және көпмағыналылықты жоюмен де сипатталады. Бұл тар мамандандырылған мәні бар терминдерді қолдану, сондай-ақ контекстуалдық нақтылау және дефинициялық кеңейту арқылы жүзеге асырылады. Мысалы, форс-мажор ұғымы көбіне табиғи апаттар, мемлекеттік шектеулер сияқты релевантты жағдайларды тізбектеу арқылы нақтыланады және бұл кеңейтілген түсіндіруді барынша азайтуға мүмкіндік береді.

Құқықтық сақтау стратегиясын жүзеге асыратын лексикалық құралдарды қолдану да ерекше назар аударуды талап етеді. Оларға шектеуші-нақтылаушы семантикасы бар бірліктер («соның ішінде», «бірақ шектелмейді», «қоса алғанда») жатады. Бұлар құқықтық ұғымның көлемін кеңейту немесе, керісінше, тарылту функциясын атқарады. Сонымен қатар келісімшарт мәтіндерінде заң категорияларының жалпыланған сипатын көрсететін абстрактілі лексика («жағдайлар», «мәнжайлар», «себептер») жоғары жиілікпен қолданылған. Бұл абстракция

тұжырымдамаларды әмбебаптандыруға және олардың форс-мажорлық ережелер контексінде ерекше маңызды болып табылатын көптеген ықтимал жағдайларға қолданылуына ықпал етеді. Осылайша, қазақ тіліндегі бизнес-келісімшарттардағы ескертпелер мен форс-мажорлық ережелердің лексика-семантикалық құралдары құқықтық дискурстың халықаралық бірізденуі мен ұлттық-тілдік ерекшелігі арасындағы тепе-теңдікті сақтай отырып, дәлдік пен бірмәнділікті қамтамасыз ететін клишеленген және терминологиялық бірліктердің жүйелі ұйымдасқан кешенін құрайды.

3. Сақтандыру мәнді модальдық маркерлер

Қазақ тіліндегі бизнес-келісімшарттардағы ескертпелер мен форс-мажорлық ережелерде модальдылық құқықтық сақтандырудың негізгі механизмі ретінде көрініс табады. Ол құқықтық салдардың міндеттілік, рұқсат етілу және ықтималдық дәрежесін реттейді.

Негізгі модальдық құралдар қатарына «мүмкін» (мүмкіндік/ықтималдық), «тиіс» (міндеттілік), «құқылы» (құқықтылық), «міндетті емес» (міндеттің болмауы) сияқты бірліктер жатады. Олар деонтикалық және эпистемиялық модальдылықтың әртүрлі типтерін көрсетіп, келісімшарт мәтінінде құқықтық нұсқамалардың міндеттілік деңгейін айқындайды. Қатаң және шартты түрде рұқсат етілетін әрекеттердің аражігін анықтайды. Мәселен, «тиіс» компоненті бар құрылымдар қатаң нормативтік міндеттілікті белгілеп, нұсқаманың императивтік сипатын айқындайды («тараптар хабарлауға тиіс»), ал «құқылы» формасы міндеттілікті емес, құқықтың бар екенін көрсетіп, тараптардың мінез-құлқындағы вариативтілік кеңістігін қалыптастырады («тарап талап етуге құқылы»). Болымсыз модальдық құрылымдарды («құқылы емес», «міндетті емес») қолдану арқылы міндеттемелер шектеледі немесе мүлде алынып тасталады. Ықтималдық пен жорамалды білдіретін модальдық маркерлер («мүмкін») белгісіздік элементін енгізіп, болуы ықтимал жағдайларды сипаттайды. Шарттағы құқықтық талаптар сақталған жағдайда шартта белгіленген талаптарды нақты жағдайларға қарай бейімдейді.

Модальдық құрылымдар синтаксистік және лексика-семантикалық құралдармен қатар құқықтық тәуекелдерді төмендету стратегиясын жүзеге асырады. Олар жауапкершілік шегін нақтылап, келісімшартты әртүрлі құқықтық жағдайға бейімдейді. Нәтижесінде құқықтық сақтық қамтамасыз етіліп, тараптардың мүдделері сақталады.

Прагматикалық тұрғыдан алғанда, қазақ тіліндегі бизнес-келісімшарттардағы ескертпелер мен форс-мажорлық ережелер тараптардың белгісіздік, ықтимал тәуекел және сыртқы ортаның толық болжанбауы жағдайларында өз міндеттемелерін реттеуін қамтамасыз ететін мамандандырылған дискурсивтік құралдар ретінде қызмет етеді. Олардың

негізгі қызметі тек құқықтар мен міндеттерді бекітумен шектелмей, ықтимал жанжалды жағдайларда құқықтық тәуекелдердің алдын алады.

1. Жауапкершілікті жұмсарту және шектеу

Негізгі прагматикалық стратегиялардың бірі – шарт талаптары бұзылған жағдайда ықтимал құқықтық талаптарды барынша азайтуға бағытталған ескертпелер жүйесі арқылы жүзеге асырылатын жауапкершілікті жұмсарту және шектеу стратегиясы. «Тараптар жауап бермейді, міндетті емес» тәрізді формулалар алдын ала нормативтік «қорғау» функциясын атқарып, тараптарға жауапкершіліктің қолданылу шекараларын алдын ала айқындауға мүмкіндік береді.

2. Тәуекелдерді қайта бөлу

Форс-мажорлық ережелер сыртқы, бақылауға келмейтін және алдын ала болжанбайтын жағдайлар туындаған кезде тараптар арасындағы тәуекелдер мен міндеттемелерді қайта бөлу стратегиясын жүзеге асырады. Келісімшарт тараптары нақты әрі детальданған тұжырымдар арқылы міндеттемелердің қандай жағдайларда тоқтатылған, өзгертілген немесе күшін жойған деп танылатынын айқындайды («міндеттемелер тоқтатылады», «орындалмаған деп есептеледі»). Бұл дағдарыстық жағдайларда шарттық тепе-теңдікті сақтауға мүмкіндік береді. Прагматикалық тұрғыдан мұндай құрылымдар белгісіздікті басқару құралы ретінде қызмет етеді.

3. Белгісіздікті тактика ретінде пайдалану

Келісімшарт мәтініндегі бақыланатын белгісіздік стратегиясы жалпыланған немесе нақты көрсетілмеген мағынаны білдіретін құрылымдар арқылы жүзеге асырылады («қажет болған жағдайда», «егер қолданыстағы заңнамаға сәйкес», «басқа жағдайларда»). Шартта әртүрлі жағдайларға бейімделу мақсатында әдейі кеңістік қалдырылады. Прагматикалық тұрғыдан бұл тәсіл құқықтық реттеудің икемділігін қамтамасыз етеді және ережелерді контекстуалдық нақтылау мүмкіндігі арқылы қатаң біржақты түсіндіру тәуекелін төмендетеді. Бұл жағдайда белгісіздік мәтіннің кемшілігі емес, керісінше, құқықтық дискурстың функционалды түрде шартталған элементі болып табылады. Ол дәлдік қажеттілігі мен әмбебаптық талаптарының арасындағы тепе-теңдікті қамтамасыз ететін құрал ретінде қолданылады, келісімшарттық тұжырымдардың бейімделгіш әлеуетін сақтауға мүмкіндік береді. Осылайша, қазақ тіліндегі бизнес-келісімшарттардағы ескертпелер мен форс-мажорлық ережелер өзара байланысты прагматикалық стратегиялардың кешенін жүзеге асырады. Олардың жиынтық қызметі құқықтық дискурстың негізгі мақсатына – сыртқы ортаның объективті белгісіздігі жағдайында шарттық қатынастардың болжамдылығы мен тұрақтылығын қамтамасыз етуге бағытталған.

Ескертпелер мен форс-мажорлық ережелердің лингвопрагматикалық сипаттамаларын қорытындылай келе, олардың ерекшелігі орыс және ағылшын тілдеріндегі келісімшарттардағы ұқсас құрылымдармен салыстыру барысында неғұрлым айқын көрінетінін атап өтуге болады. Салыстырмалы талдау құқықтық сақтандырудың әмбебап модельдерін (модальдық құрылымдар, жауапкершіліктен босату формулалары, клишеленген шарттық құрылымдар) де, сондай-ақ интертілдік ықпалмен, калькалаумен және құқықтық үлгідегі құрылымдарды ұлттық грамматикалық жүйеге бейімдеумен байланысты қазақ тіліндегі құқықтық дискурстың бірегей белгілерін де айқындауға мүмкіндік береді. Төменде аталған ерекшеліктердің үш тілдегі типтік үлгілері көрсетілген кестені ұсынамыз.

1-кесте – Ескертпелер мен форс-мажорлық ережелердің лингвистикалық ерекшеліктері мен прагматикалық функцияларының салыстырмалы кестесі

Тіл	**Тұжырым үлгісі**	**Лингвистикалық ерекшеліктері**	**Прагматикалық функциясы**
Ағылшын тілі	«The Company shall not be liable for any indirect, incidental, or consequential damages arising out of the use of the product»	shall not be liable формуласы + тәуекел санаттарын тізбектеу (indirect, incidental, consequential).	Жауапкершілікті қатаң алып тастау; тәуекел шектерін алдын ала айқындайды.
	«No warranty, express or implied, is given regarding the accuracy of the information»	no warranty is given теріс құрылымы; клишеленген құқықтық формула.	Кепілдіктерді алып тастау; тәуекелді басқа тарапқа жүктеу.
Орыс тілі	«Сторона не несёт ответственности за убытки, возникшие вследствие использования предоставленной информации»	«Не несёт ответственности» құрылымы; етістіктен жасалған зат есім (возникшие убытки)	Тараптың бақылауынан тыс салдарлар үшін жауапкершілікті алып тастау.
	«Подрядчик освобождается от ответственности за задержку исполнения обязательств в случае обстоятельств непреодолимой силы.»	«Освобождается от отвественности» формуласы + «обстоятельства непреодолимой силы» заңдық термині.	Фокусты тараптың кінәсінен сыртқы факторларға ауыстыру.

Қазақ тілі	«Тарап осы шарт бойынша берілген ақпаратты пайдаланудан туындайтын зияндар үшін жауап бермейді»	Терістелген етістік формасы (жауап бермейді); орыс тіліндегі модельдік калька.	Ақпаратты пайдаланудың салдары үшін жауапкершілікті алып тастау.
	«Мердігердің міндеттемелерін орындауы форс-мажорлық жағдайларға байланысты кешіктірілсе, ол жауапкершіліктен босатылады»	Шартты конструкция (- се), форс-мажорлық жағдайлар терминін алу;	Төтенше жағдайлар туындаған кезде жауапкершіліктен босату.
	«Егер Тараптардың бақылауынан тыс жағдайлар орын алса, міндеттемелерді орындау уақыты кейінге шегеріледі»	Шартты құрылым (егер … болса), сыртқы факторларға тәуелділік пен мүмкіндік мәнін білдіретін модальдылық.	Төтенше мән-жайлар туындаған жағдайда жауапкершіліктен босату.

Осылайша, салыстырмалы талдау ескертпелер мен форс-мажорлық ережелердің тілдік рәсімделуіндегі түбегейлі айырмашылықтарды көрсетеді. Ағылшын тіліндегі келісімшарттарда тұжырымдардың категориялылығы басым, ол императивтік клишелер (shall not be liable, is not responsible for) арқылы жүзеге асады. Мұндай құрылымдар құқықтық салдарды шартсыз түрде бекітіп, интерпретация вариативтілігі үшін іс жүзінде орын қалдырмайды. Орыс тіліндегі құжаттар, керісінше, нормативтілік пен детальдылыққа бейім келеді. Бұл құқықтық терминологияны және заңнамалық нормаларға сілтемелерді («тарап жауапкершіліктен босатылады», «… жағдайда») қолдану арқылы көрініс табады.

Қазақ тіліндегі бизнес-келісімшарттар құқықтық дискурстың ерекше, гибридті типін құрайды. Бір жағынан, олар орыс және ағылшын тілдерінің елеулі ықпалын қалыптасқан құқықтық тілдік үлгілердің калькалануы арқылы көрсетсе («жауапты болмайды», «форс-мажор жағдайлар»), екінші жағынан, қазақ тілінің синтаксистік түзілімін сақтайды. Соңғысы шартты құрылымдардың («егер … болса, онда …»), сондай-ақ болымсыз етістіктердің («міндетті емес», «жауап бермейді») белсенді қолданылуынан көрінеді. Бұндай тілдік құралдар мәтіннің құқықтық мағынасын нақтылап, құқықтық

ұғымдарды қазақ тілінің құрылымдық ерекшеліктеріне және ұлттық тілдік жүйеге бейімдеуге мүмкіндік береді. Осылайша, қазақ тіліндегі бизнес-келісімшарт халықаралық құқықтық тәжірибелердің қағидаларын қазақ тілінің заңдылықтарымен ұшастыратын құқықтық қатынастың өзіндік моделін қалыптастырады.

Жалпы алғанда, қазақ тіліндегі бизнес-келісімшарт құқықтық дискурс жүйесінде тіларалық әрі сонымен қатар дербес орын алатынын айтуға болады. Ол ағылшын немесе орыс тіліндегі модельдерді тікелей қабылдаумен шектелмей, халықаралық клишелерді калькалау мен оларды қазақ тілінің нормаларына бейімдеу арасындағы өзіндік тепе-теңдікті қалыптастырған. Сонымен қатар құқықтық сақтыққа бағытталған әмбебап стратегиялар ұлттық тілдік құралдармен ұштасып, келісімшарт мәтінінің бірегей ұйымдасуы мен көпқырлы қызметін қамтамасыз еткен.

Қорытынды

Зерттеу нәтижелері қазақ тіліндегі бизнес-келісімшарттардағы ескертпелер мен форс-мажорлық ережелердің тілдік форма мен прагматикалық функцияның өзара тығыз байланысында жүзеге асатын интегралды мәтіндік механизмдер ретінде қызмет ететінін көрсетті. Лингвистикалық деңгейде синтаксистік модельдермен («егер … болса, онда …» типіндегі сабақтас құрмалас және шартты құрылымдар, ырықсыз етістің кең қолданылуы), клишеленген құқықтық лексикамен (форс-мажор жағдайлар, жауапкершіліктен босату және т.б.) және міндеттілік пен рұқсат ету дәрежелерін білдіретін модальдық маркерлермен («мүмкін», «тиіс», «құқылы», «міндетті емес») сипатталады. Аталған тілдік құралдар өзара байланысты екі нәтижені қамтамасыз етеді. Олар: мәтіннің нормативтік бірмәнділігін арттырады және нақты жағдайларға байланысты қолданылатын құқықтық тұрғыдан шектелген белгісіздікті қалыптастырады. Қазақ тіліндегі бизнес-келісімшарттардағы ескертпелер мен форс-мажорлық ережелер жауапкершілікті қайта бөлуге арналған құқықтық механизмдер ғана емес, сонымен қатар сақтық стратегияларын жүзеге асыратын тұрақты тілдік құрылымдар ретінде көрініс табады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 **Blom, B., Trosborg, A.** An Analysis of Regulative Speech Acts in English Contracts // Qualitative and Quantitative Methods. HERMES // Journal of Language and Communication in Business. – 1992. –№ 9. – P. 83–111.

2 **Trosborg, A.** Apology strategies in natives/non-nativest // Journal of Pragmatics. – 1987. – № 2. – P. 147–167.

3 **Trosborg, A.** Statutes and contracts : An analysis of legal speech acts in the English language of the law // Journal of Pragmatics. –1995. – № 1 – P. 31–53.

4 **Ергазиева, Н. И.** Формирование и развитие официально-деловой речи в казахском языке: автореф.дис. … канд.филол.наук. – Алматы, 1972. – 29 с.

5 **Аймолдина, А. А.** Социокогнитивные и коммуникативно-прагматические особенности бизнес-корреспонденции (на материале казахского, русского и английского языков): дис… канд.филол.наук. – Астана, 2014. – 214 с.

6 **Буркитбаева, Г. Г.** Деловой дискурс: онтология и жанры. – Алматы, 2005. – 210 с.

7 **Ережепова, С. К.** Официально-деловой стиль в казахском и русском языках : прагмалингвистический аспект: дис… канд.филол.наук. – Алматы, 2002. – 166 с.

8 **Bargiela-Chiappini, F.** Business Discourse – Palgrave : Macmillan, 2006. – 168 p.

9 **Кашанина, Т. В.** Юридические документы. Чему не учат студентов. Как правильно понять и подготовить: учебник. – М. : Проспект, 2017. – 448 с.

10 **Gibbons, J.** Forensic linguistics: an introduction to language in the justice system. – Oxford, 2003.

REFERENCES

1 **Blom, B., Trosborg, A.** An Analysis of Regulative Speech Acts in English Contracts // Qualitative and Quantitative Methods. HERMES – Journal of Language and Communication in Business. – 1992. – № 9. – P. 83–111.

2 **Trosborg, A.** Apology strategies in natives/non-nativest // Journal of Pragmatics. – 1987. – № 2. – P. 147–167.

3 **Trosborg, A.** Statutes and contracts: An analysis of legal speech acts in the English language of the law // Journal of Pragmatics. 1995. – № 1 – P. 31–53.

4 **Ergazieva, N. I.** Formirovanie i razvitie oficial'no-delovoj rechi v kazahskom jazyke: avtoref.dis. … kand.filol.nauk [Formation and development of official business speech in the Kazakh language: author's abstract of dissertation... candidate of philological sciences]. – Almaty, 1972. – 29 p.

5 **Ajmoldina, A. A.** Sociokognitivnye i kommunikativno-pragmaticheskie osobennosti biznes-korrespondencii (na materiale kazahskogo, russkogo i anglijskogo jazykov): dis… kand.filol.nauk [Sociocognitive and communicative-pragmatic features of business correspondence (based on the Kazakh, Russian and English languages): diss… Cand. Philological Sciences]. – Astana, 2014. – 214 p.

6 **Burkitbaeva, G. G.** Delovoj diskurs: ontologija i zhanry [Business discourse: ontology and genres]. – Almaty, 2005. – 210 p.

7 **Erezhepova, S. K.** Oficial'no-delovoj stil' v kazahskom i russkom jazykah: pragmalingvisticheskij aspekt:… dis… kand.filol.nauk [Official business style in the Kazakh and Russian languages: pragmalinguistic aspect:… diss… candidate of philological sciences]. – Almaty, 2002. – 166 p.

8 **Bargiela-Chiappini, F.** Business Discourse - Palgrave: Macmillan, 2006. – 168 p.

9 **Kashanina, T. V.** Yuridicheskie dokumenty`. Chemu ne uchat studentov. Kak pravil`no ponyat` i podgotovit`: uchebnik [Kashanina T. V. Legal Documents: What Students Aren't Taught-How to Properly Understand and Prepare Them: A Textbook. – Moscow: Prospekt, 2017. – 448 p.] – Moscow : Prospekt, 2017. – 448 p.

10 **Gibbons, J.** Forensic linguistics: an introduction to language in the justice system. – Oxford, 2003.

05.07.26 ж. баспаға түсті.
10.07.26 ж. түзетулерімен түсті.
10.08.26 ж. басып шығаруға қабылданды.

Н. Бирай[1], **Б. В. Нургожина*[2]
[1]Университет Памуккале,
Республика Турция, г. Денизли;
[2]Торайгыров университет,
Республика Казахстан, г. Павлодар.
Поступило в редакцию 05.07.26.
Поступило с исправлениями 10.07.26.
Принято в печать 10.08.26.

ЛИНГВОПРАГМАТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ОГОВОРОК И ФОРС-МАЖОРНЫХ ПОЛОЖЕНИЙ В КАЗАХОЯЗЫЧНЫХ БИЗНЕС-КОНТРАКТАХ

В статье рассматриваются оговорки (disclaimers) и форс-мажорные положения (force majeure clauses) в казахоязычных бизнес-контрактах с лингвопрагматической точки зрения. Актуальность исследования обусловлена недостаточной изученностью казахоязычного юридического дискурса в прагмалингвистическом аспекте, а также необходимостью определения места и особенностей бизнес-контрактов в юридическом дискурсе в условиях межъязыкового взаимодействия. Цель исследования – выявить и систематизировать

языковые средства и прагматические стратегии, обеспечивающие ограничение ответственности и перераспределение рисков.

В работе использован комплексный подход. Прагмалингвистический анализ позволил определить коммуникативные стратегии ограничения ответственности, функции модальности, а также особенности речевых актов предупреждения, ограничения и принятия обязательств. Сравнительный анализ применялся для выявления различий, обусловленных трансформацией и калькированием в двуязычных версиях договоров. С помощью контент-анализа систематизированы особенности функционирования языковых единиц в текстах контрактов. Доказано, что казахоязычные бизнес-контракты, сочетая принципы международной договорной практики со структурными особенностями казахского языка, формируют собственную модель правовых отношений.

Научная новизна исследования заключается в комплексном описании лингвопрагматических механизмов функционирования оговорок и форс-мажорных положений в казахоязычных контрактах, а также в выявлении их роли в формировании специфической модели правовой коммуникации. Практическая значимость исследования определяется возможностью использования полученных результатов в юридическом переводе и преподавании делового казахского языка.

Ключевые слова: оговорки; форс-мажорные положения, модальность, лингвистический анализ, прагмалингвистика, интеръязыковое взаимодействие.

N. Biray[1]*, *B. V. Nurgozhina*[2]
[1]Pamukkale University,
Republic of Turkey, Denizli;
[2]Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar.
Received 05.07.26.
Received in revised form 10.07.26.
Accepted for publication 10.08.26.

LINGUOPRAGMATIC FEATURES OF DISCLAIMERS AND FORCE MAJEURE CLAUSES IN KAZAKH-LANGUAGE BUSINESS CONTRACTS

The article examines disclaimers and force majeure clauses in Kazakh-language business contracts from a linguopragmatic perspective.

The relevance of the study is determined by the insufficient exploration of Kazakh-language legal discourse from a pragmalinguistic perspective, as well as by the need to identify the role and distinctive features of business contracts within legal discourse in the context of interlingual interaction. The aim of the study is to identify and systematize the linguistic means and pragmatic strategies that ensure the limitation of liability and the redistribution of risks.

The study employs a comprehensive methodological approach. Pragmalinguistic analysis is used to identify communicative strategies of liability limitation, the functions of modality, and the characteristics of speech acts expressing warning, restriction, and assumption of obligations. Comparative analysis reveals differences caused by translation transformations and calquing in bilingual contract versions. Content analysis is applied to systematize the patterns of language use in contract texts. The findings demonstrate that Kazakh-language business contracts combine the principles of international contractual practice with the structural features of the Kazakh language, thereby forming a distinctive model of legal relations.

The scientific novelty of the study lies in the comprehensive description of the linguopragmatic mechanisms underlying the functioning of disclaimers and force majeure clauses in Kazakh-language contracts, as well as in identifying their role in shaping a distinctive model of legal communication. The practical significance of the research is associated with the application of its findings in legal translation and the teaching of Business Kazakh.

Keywords: disclaimers, force majeure clauses, modality, linguistic analysis, pragmalinguistics, interlingual interaction.

МРНТИ 16.21.47

https://doi.org/10.48081/BTOUPh3.2026/262-276

***Т. Ф. Вахитова[1], З. Г. Утешова[2], С. С. Мухтарова[3]**

[1,2,3]Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, Республика Казахстан, г. Актобе.

[1]ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7473-4336

[2]ORCID: https://orcid.org/0009-0008-5476-2269

[3]ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9441-1035

*e-mail: tanzilusha_v@mail.ru

ТЕРМИНЫ РОДСТВА И ИХ СВЯЗЬ С ЛИНГВОКУЛЬТУРЕМОЙ СТЕПЬ: АССОЦИАТИВНЫЙ И СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ

В статье представлено сопоставительное исследование ключевых казахских и русских терминов родства на материале ассоциативного эксперимента с применением лингвокультурологического анализа. Выбор в качестве объекта исследования терминов родства обусловлен несколькими факторами: древним происхождением названной лексической группы, ее принадлежностью к ядру лексической системы любого языка, функционированием в речи как носителей национально-культурной информации. Родственные наименования дают представление о специфике семейных отношений, культурно-историческом опыте жизни семьи определенного этноса.

В связи с тем, что понятие семья неразрывно связано с домом – местом проживания родственных лиц, авторами была проанализирована лингвокультурема Степь/Дала, которая в национальном сознании казахстанского народа занимает важное место. Это объемное, имеющее исторический характер понятие обладает этнически маркированными чертами, позволяя понять своеобразие менталитета и ценности народа.

Выявление общих, универсальных и отличительных, национально-специфических характеристик терминов родства производилось на материале пословиц и поговорок. Данный исторически сложившийся фонд народной мудрости отражает систему стереотипов, норм поведения представителей разных лингвокультур, позволяет раскрыть

своеобразие национальной картины мира. Паремиологические единицы служат трансляторами культурных традиций и этикетных норм, а также способствуют пониманию этнокультурного кода.

Ключевые слова: термины родства, паремии, родственные отношения, картина мира, национальное сознание, лингвокультурология, ассоциативно-сопоставительный метод.

Введение

Система терминов родства принадлежит к наиболее древнему пласту лексического яруса языка и представляет собой уникальный объект для проведения исследования. Родственные наименования являются культурно-прагматическими единицами языка, совмещая лексическое значение и национально-культурный компонент, благодаря которому становится возможным понять этническую идентичность народа.

Актуальность данной работы обусловлена трансформационными изменениями в структуре важнейшего социального института – семьи, пересмотром взглядов на ее многовековые традиции и ценности. Интегрированный подход к изучению терминов родства, содержащихся в казахских и русских паремиях, позволит рассмотреть особенности названных единиц с позиции антропоцентрической парадигмы, приобретшей популярность в последние десятилетия. Выбор проведения исследования в сопоставительном аспекте объясняется современными тенденциями (процессы глобализации, расширение контактов, создание мультикультурных изданий, полилингвальных средств), а также непрекращающимся интересом ученых к сравнительно-типологическим исследованиям языков.

Результаты ассоциативного эксперимента, описание полученных ответов с применением лингвокультурологического комментирования имеют, на наш взгляд, практическую значимость и могут вызвать интерес исследователей, занимающихся контрастивным изучением языковых систем, изучающих междисциплинарные вопросы.

Материалы и методы

Цель данной статьи – выявление этнокультурных особенностей казахских и русских терминов родства, их связи с лингвокультуремой *Степь* путем проведения ассоциативного эксперимента и сопоставительного анализа паремий, а также определение универсальных и специфических характеристик в структуре модели семейных отношений казахского и русского народов.

Для реализации цели была использована комплексная методика, включающая методы: общенаучные, метод сплошной выборки, сравнительно-

сопоставительный, ассоциативный эксперимент, лингвокультурологический анализ, статистический метод.

Одним из основных методов, примененных нами, стало анкетирование с участием 140 студентов из Актюбинского регионального университета имени К. Жубанова. В исследовании участвовали студенты разного возраста, обучающиеся на образовательных программах гуманитарного направления в группах с казахским и русским языком обучения. Участие в опросе носило добровольный и анонимный характер.

Опросник, созданный с помощью Google формы, включал следующие вопросы:

– Какие ассоциации у вас вызывают слова *отец, мать, брат, сестра, степь* (напишите по 2-3 ассоциации)?

– Какие вы знаете пословицы, поговорки, фразеологизмы, крылатые выражения, связанные с родственниками?

– Какие вы знаете пословицы, крылатые выражения, где упоминается степь?

Эмпирические данные информантов обрабатывались в качественно-количественных параметрах, были отобраны наиболее частотные реакции и единичные, уникальные. Использование ряда вышеперечисленных методов позволило раскрыть специфику этнокультурных единиц со значением родственных отношений.

Результаты и обсуждение

Издавна семья, являясь важным социальным институтом, осуществляла ряд функций: репродуктивную, воспитательную, защитную, регулятивную. Репродуктивная и воспитательная функции тесно связаны между собой, так как рождение детей, безусловно, подразумевает и их воспитание. Основой воспитания казахской семьи является соблюдение принципа «Үлкен – Кіші», учитывающий возраст членов семьи, а также их статус. Защитная функция проявляется разным способом: от ежедневной поддержки до оказания материальной помощи в различных ситуациях (чрезмерное происшествие, бракосочетание, оплата за обучение, опека над детьми, организация похорон и др.). Смысл регулятивной функции заключается в контроле старших членов семьи за действиями младших, наставлении в различных делах, обмене жизненным опытом. Народная мудрость, переданная с помощью пословиц, позволяет оценить безмерный вклад родственных связей в развитие гармоничной личности. Приведем несколько выражений, раскрывающих значение описываемой ячейки общества: каз.: *«Жақынынды жат етсең, Жатқа күлкі боларсың», «Ағайын бірде араз, бірде тату», «Ағайын – бір өліде, бір тіріде»* [1, с. 51]; рус.: *«Человек семьею крепок», «В семье дружат – живут не тужат», «Семья дает человеку путевку в жизнь»* [2, с. 76].

Создание семьи считалось серьезным событием. Сама лексема супруг/супруга обозначала в старославянском языке «запряженная вместе», что указывает на совместную жизнь и ведение общего хозяйства. И казахский, и русский народ издревле считал, что к выбору своей пары нужно подходить обдуманно, так как брак заключается единожды и на всю жизнь: *«Не торопись жениться, чтобы потом на себя не сердиться», «Женился на скору руку, да на долгу муку»; «Үйлену онай, үй болу қиын» («Жениться легко, а сохранить семью трудно»), «Өзің сүйгенді емес, өзіңді сүйгенді ал» («Женись не на той, которую любишь, а на той, которой сам ты мил»).* При выборе жены оба народа советуют обратить внимание на родителей: *«Анасына қарап қызын ал», «Гляди семью, откуда берешь жену», «Выбирай корову по рогам, а девку по родам»*.

Традиционная казахская и русская семья была патриархального уклада, где муж – глава семьи, добытчик, а жена – хранительница очага. Их роли прописаны в таких пословицах, как: *«Әйел – үйдің көркі, еркек – түздің көркі» («Жена – украшение дома, а муж – двора»), «Үйді қырық еркек толтыра алмайды, бір әйел толтырады» («Сорок мужчин не могут наполнить дом, как способна это одна женщина»); «Муж возом не навозит, что жена горшком наносит», «Без мужа – что без головы, а без жены – что без ума»* [3, с. 835].

Продолжением рода, смыслом супружеской пары и помощниками считались дети *(«Детей нет – в семье пустоцвет», «Балалы үй – базар, Баласыз үй – мазар»)*. Их воспитанию уделялось большое значение. При этом учитывалась гендерная принадлежность. Так, мальчиков обучали ремеслам, уходу за домашней скотиной, а у девочек развивали умение вести домашнее хозяйство, смотреть за младшими. С раннего детства детей воспитывали в духе уважения к родителям: *«Отец и мать – священные слова», «Кто родителей почитает, тот вовеки не погибает»; «Ата – асқар тау, Ана – бауырындағы бұлақ», «Ата-анаға көрсеткенді алдыңнан көрерсің»*.

Исследование терминологии родства имеет многовековую историю, так как родственные обозначения, являясь универсальным социокультурным феноменом, во все времена вызывали интерес у ученых разных областей. Термины родства имеют древнее происхождение, по которому можно проследить эволюцию общества, брачно-семейных отношений, особенности этнокультурного развития народов [4]. Как единица языковой системы термин родства обладает семантикой и грамматической формой, может иметь словообразовательное гнездо *(бабушка – бабуля – бабуся – бабулечка), вступать в синонимические (отец – папа – батя)* и антонимические *(отец – мать)* отношения, образовать формы множественного числа

(сестра – сестры). Некоторые родственные наименования характеризуются многозначностью: зять – муж сестры или дочери.

О важной роли лексики родства, которая представляет собой источник этнокультурной информации и «зеркало» национальной ментальности, писал О. Н. Трубачев: «…история родственных отношений есть уже история общественных отношений» [5, с. 17]. Впервые на эту закономерность указал основоположник научного изучения системы родства Л. Г. Морган [6]. По тому, какие процессы – упрощения, слияния, замены или исчезновения – происходят с лексемами родства, можно сделать вывод, консервативным является общество или готово к изменениям строя, норм, уклада.

Первые специальные исследования терминов родства были опубликованы в конце XIX в. В. Диком, Б. Дельбрюком и Е. Тапполе, которых, в первую очередь, интересовал вопрос об этимологии родственных наименований. К середине XX в. уже имелось большое количество научных трудов, где предлагались классификации систем родства и описывались методы анализа [7, с. 28].

В последние десятилетия актуальность приобрел лингвокультурологический метод исследования, в соответствии с которым лексические единицы с компонентом родства изучаются во взаимосвязи с культурой народа. В данном случае первостепенное значение стали иметь вопросы экспликации национально-культурных стереотипов, этнокультурной специфики отражения национальной картины мира (В. В. Воробьёв, В. А. Маслова, Ю. Д. Апресян, И. Б. Качинская и мн. др.).

В целях описания особенностей языкового сознания или, так сказать, его «овнешнения» нами был использован свободный ассоциативный эксперимент, который, по мнению А. А. Залевской, позволяет отобразить в наглядной форме структуру и содержание человеческого сознания, проследить взаимосвязь между лексемами и концептами, понять восприятие мозга на слова-стимулы и возникновение слов-реакций [8, с. 94]. В результате появления ряда реакций на слово-стимул образуется ядро языкового сознания (термин Уфимцевой Н. В.).

Для определения отношения представителей казахской и русской лингвокультур к ключевым родственным наименованиям мы включили в структуру нашего опросника вопросы, связанные с подбором ассоциаций к лексемам отец, мать, брат, сестра.

По мнению Н. В. Дмитрюк, Р. А. Арынбаевой, семантика некоторых слов, взятых из разных языков, может совпадать, однако при этом возможны различия в ассоциативных значениях, что объясняется этническим восприятием [9, с. 14].

Мы сгруппировали наиболее часто встречающиеся ассоциаты, т.е. реакции на слова-стимулы *Отец и Мать* (Таблица 1).

Таблица 1 – Ассоциации к терминам кровного родства отец/мать в русском и казахском языках

Отец / Әке		**Мать / Ана**	
Русская группа респондентов	**Казахская группа респондентов**	**Русская группа респондентов**	**Казахская группа респондентов**
Защита (15 реакций)	Защита (22)	Забота (15)	Забота (23)
Опора (13)	Мудрость (9)	Любовь (12)	Тепло (20)
Глава семьи (5)	Ответственность (8)	Тепло (8)	Любовь (12)
Мудрость (4)	Опора (6)	Поддержка (4)	Нежность (5)
Кормилец (4)	Сила (4)	Уют (3)	Очаг (4)
Любовь (3)	Наставничество (3)	Нежность (3)	Уют (3)

Как показали результаты опроса, наибольшее количество реакций к термину *Отец* и у русских, и у казахских групп имеет ассоциация *Защита* (15/22 соответственно). Традиционно образ отца был надежным и способным защитить семью от различных бед и недоброжелателей. Среди совпадений к анализируемому родственному понятию можно указать такие реакции, как *Опора* (13 реакций в русских группах и 6 – в казахских) и *Мудрость* (4 – у русскоязычных респондентов и 9 – у казахоязычных). Среди единичных примеров-ассоциаций к термину «отец» следующие: *«мертвец», «дом», «как гора», «машина», «сладости»* (группы с русским языком обучения) и *«глава семьи», «кормилец», «друг», «уважение и гордость»* (студенты из групп с казахским языком обучения).

Для полного описания образа родителя мужского пола мы обратились к анализу ответов, содержащих пословицы и поговорки о роли отца. Русскоязычные студенты приводили примеры, где упоминаются оба родителя: *«Отец – голова, мать – душа», «Отец – опора, мать – тепло»*. Среди ответов респондентов, обучающихся в казахских группах, наиболее частотны были такие выражения, как *«Әке – аскар тау» («Отец – неприступная гора»), «Атаңнан мал қалғанша, тал қалсын» («Лучше пусть от отца останется дерево, чем богатство»), «Атаңа не қылсаң, алдыңа сол келеді» («Что сделаешь отцу, то и к тебе вернется»).*

В ходе подсчета реакций к термину *Мать* нами также было выявлено совпадение при определении наиболее частотных ассоциаций. Участники эксперимента из русских и казахских групп при упоминании лексемы *Мать* указали слово *Забота* (15 и 23 соответственно). В числе одинаковых ассоциаций к образу родительницы оказались:

Любовь – 12/12 (рус.-каз.),
Тепло – 8/20 (рус.-каз.),
Нежность – 3/5(рус.-каз.),
Уют – 3/3(рус.-каз.).

Таким образом, ассоциативный анализ термина родства Мама показал наибольшее совпадение реакций, которые оставили анкетируемые из групп с русским и казахским языком обучения, что подчеркивает значимость матери и одинаковое трепетное отношение к ней у представителей разной национальности.

Среди малочисленных ассоциатов, возникших при упоминании слова-стимула мама, у русскоязычных респондентов оказались следующие: *«борщ, блины», «солнце», «руки», «хозяйка»*. Ответы казахоязычных анкетируемых содержали такие примеры, как: *«самоотверженность», «мудрость», «подруга», «дом»*.

С целью составления полного портрета образа матери нами был произведен анализ паремий, посвященных родительнице. Наиболее распространенными пословицами в студенческой среде выступили следующие выражения: *«Лучше матери друга не сыщешь», «Всякой матери дитя мило», «При солнышке тепло, при матери добро»; «Анаңды Меккеге үш рет арқалап апарсаң да, қарызыңнан құтыла алмайсың», «Ағайын – алтау, ана – біреу», «Анасын көріп қызын ал»*. Содержание приведенных пословиц и выражений свидетельствует о важности матери, которая достойна уважения и почитания за ее воспитание, доброту, дружескую поддержку, а также является образцом настоящей женщины при выборе спутницы жизни.

Важное место в жизни человека, кроме его родителей, занимают брат и сестра. Данные термины в казахском языке имеют разное наименование, в зависимости от возраста и линии родства. В русском языке к лексемам брат/сестра добавляются определения старший/младший. В казахском языке для обозначения старшего брата используется слово аға, младшего – іні. При обращении к старшей сестре употребляется термин апа, младшей – қарыңдас, сіңлі.

Рассмотрим наиболее распространенные ассоциации к упомянутым лексемам.

Таблица 2 – Ассоциации к терминам боковой линии родства брат/сестра в русском и казахском языках

Брат / Аға, іні		**Сестра / апа, қарындас, сіңлі**	
Русская группа респондентов	**Казахская группа респондентов**	**Русская группа респондентов**	**Казахская группа респондентов**
Поддержка (12)	Поддержка (26)	Поддержка (6)	Доверие (19)
Защита / защитник (9)	Дружба (18)	Доверие (6)	Близость (16)
Дружба / друг (8)	Соперничество (4)	Секреты (4)	Понимание (8)
Помощь (4)	Защита (4)	Забота (4)	Нежность (7)
Любовь (3)	Опора, Сила (3)	Любовь (4)	Забота (3)

Анализируя реакции к термину *Брат*, мы также обнаружили ряд совпадений у анкетируемых из разноязычных групп обучения. Так, ассоциация *Поддержка*, по нашим подсчетам, заняла лидирующую позицию, вызвав реакцию у 26 респондентов из казахской группы и 12 респондентов из русской группы. На втором месте по числу отметивших оказалась лексема *Дружба* с 18-ю реакциями у казахоязычных студентов. Однако в группах с русским языком обучения данную ассоциацию указали всего лишь 8 человек. В состав одинаковых ассоциатов попало слово *Защита/защитник*, которое вызвало 9 реакций в группах с русским языком обучения и 4 – в группах с государственным языком обучения.

Среди малочисленных реакций к слову-стимулу брат встретились: *«сила», «гора», «веселье», «драки», «величайшая роскошь для мужчины – иметь брата», «избалованный ребёнок, который не хочет реализовывать свое будущее»* – среди русскоязычных анкетируемых. У опрашиваемых из казахских групп: *«соратник», «детство», «шутки», «игры», «ум», «доброта», «честность»*.

При анализе ассоциаций к лексеме родства *сестра* наше внимание привлекли образные выражения: *«Вторая половина луны», «цветок», «пустой кошелек»*, а также эпитеты-характеристики: *способная, творческая, милая, нежная, ранимая, ум, решимость*. Приведенные ответы дали студенты из русских групп. Среди запоминающихся реакций казахоязычных опрошенных: *«вторая мама», «лучшая подруга», «совместные тайны», «фотографии», «выпечки», красивая, послушная, капризная (иногда)*. Наиболее частотными ассоциациями стали *Доверие* (19) и *Близость* (16) (каз.), *Поддержка / Доверие* (6) (рус.).

О взаимоотношениях между братом и сестрой и их роли в жизни индивида свидетельствуют следующие выражения, отобранные из нашего опросника: *«Ағасы бардың – жағасы бар, Інісі бардың – тынысы бар» («Старший брат – опора, младший брат – подмога»), «Аға бар – бауыр аман» («Когда есть старший брат, младший будет в безопасности»), «Брат за брата горой», «Сестра милее всех, если других нет»*.

Этническая самобытность казахского этноса базируется на семипоколенной экзогамной структуре – *Жеті ата,* которая включала родственников по линии отца до седьмого колена. Этнограф Н. Алимбай, исследовавший особенности кочевой общины казахов, назвал упомянутое понятие «главным средством самоорганизации кочевого социума» [10, с. 318], которое, во-первых, способствовало организации крупной общины для сплочения рабочей силы в условиях кочевого образа жизни, а во-вторых, помогало избежать кровосмешения и сохранить генетическую чистоту.

Знание своей родословной являлось обязательным правилом нравственного воспитания тюрков, древней традицией, которая нашла отражение в пословицах разных народов:

каз.: *«Жеті атасын білмеу – жетімдіктің белгісі» («Незнание своих семи предков – признак сиротства»);*

кирг.: *«Жети атасын билбеген кул» («Кто не знает своих предков до седьмого колена, тот раб»);*

башк.: *«Ете быуынын белмәгән – етем» («Не знающий своих семи предков – сирота»).*

Данные выражения служат доказательством значимости генеалогического древа для представителей тюркского народа, для которых имена предков и их деяния составляли основу этнической идентичности.

Неотъемлемой частью понятия семья является Дом, где под одной крышей собираются люди, связанные родственными отношениями. Значимость данной лексемы подтверждают такие пословицы, как *«Үйің болса, күйің болады» или «Үйі жоқтың – күйі жоқ»*, смысл которых сводится к обретению семейного счастья при наличии жилища. Словообразование казахского слова үйлену («жениться») также напрямую зависит от слова *үй* («дом») и имеет дословный перевод: «обзавестись домом».

Кроме терминов родства, в вопрос, затрагивающий ассоциации, мы включили и лингвокультурему *Степь.*

По определению В. Воробьева, лингвокультуремой называется межуровневая языковая единица, сочетающая в себе денотативное значение и культурный смысл (образ жизни, традиции народа, его мировоззрение и стереотипы), что позволяет сохранить культурную память и передать культурный код [11, с. 127]. Являясь своеобразным ключевым маркером, лингвокультуремы становятся средством кодирования национальной идентичности и национального самосознания [12, с. 116].

Лингвокультурема «Дала/Степь» является базовым компонентом для понимания специфики казахской картины мира. Это многоаспектное культурно-историческое понятие, вобравшее в себя множество смыслов и ассоциаций, среди которых ключевым можно считать Дом, так как казахский кочевой народ строил свое жилище – юрту в степи. Степные просторы служили не только местом для проживания, но и создавали условия для выпаса скота, который в то время обеспечивал людей едой, одеждой, предметами быта. Суровые климатические условия закаляли характер казахского народа и воспитывали в нем свободолюбие, независимость, умение жить в гармонии с природой, сострадание к тем, кто остался без крова в степи или потерпел джут [13].

Гостеприимство и щедрость, отзывчивость и доброжелательность, являющиеся характерными чертами казахского этноса, также связаны с жизнью в степи, где кочевники нуждались в поддержке в трудных ситуациях. Как писала Г. С. Косымова, «степь олицетворяла не только физическую

территорию, но и культурное пространство... Именно в степи формировались основные черты национального сознания казахов» [14, с. 150].

Степь является многогранным понятием, наделенным ассоциациями с различной коннотацией. На основании результатов проведенного ассоциативного эксперимента нами были отобраны наиболее частотные ответы-реакции на слово-стимул Степь: «Дом» (42), «Казахстан» (37), «Юрта» (35), «Кочевка» (26), «бесконечная» (25), «необъятная» (24), «кеңдала» («бескрайняя степь») (22), «широкая степь» (20), «пестрая» (19), «айдала» («безлюдное пространство») (15).

На вопрос «Какие вы знаете пословицы, крылатые выражения, гле упоминается степь?» студенты смогли вспомнить только два выражения: *«Далада қалғанша, панада қал!» («Чем в степи оставаться, лучше найди укрытие!»), «Степь да степь кругом...»*. Первая фраза содержит совет и напоминает, что степь может таить опасность, особенно в непогоду. Второе выражение указывает на безграничность территории.

Образ степи занимает важное место в казахском фольклоре и литературе. Писатели и поэты пишут о ней, используя образные выражения: «Дала – менің отаным», «Дала – менің үйім», «Құдай берген дала», «Своя мать-кормилица», «Степь моя – колыбель настоящей весны».

В русской литературе образ степи был представлен в произведениях А. Пушкина, Н. Гоголя, А. Чехова, С. Есенина, М. Шолохова и др.:

«...и вдруг вся широкая степь…улыбнулась…» (А. Чехов);

«Степь уходила в бесконечную даль…» (И. Тургенев);

«Черт вас возьми, степи, как вы хороши!» (Н. Гоголь).

В русском языковом сознании степь ассоциируется с простором, безграничностью, волей, свободой, вызывая разные эмоции, от восхищения до трепета и страха перед стихией.

В казахской языковой картине мира степь воспринимается не только как широкая равнина, а имеет сакральное значение. Это родной дом казахского народа, священное место, хранящее память о предках, источник силы и символ мужественного, непокорного, свободолюбивого духа тюркского этноса.

После обретения Казахстаном независимости понятие степь приобрело масштабное значение. Лексема вошла в народное название страны – «Ұлы дала елі» (Страна Великой степи), став символом культурного возрождения и возвращения к корням.

Таким образом, лингвокультурема «Дала/Степь» имеет не только план содержания, но и содержит экстралингвистические элементы, которые способствуют формированию уникального культурного кода казахского народа, передающего его историческое и культурное наследие.

Выводы

Семья – это фундаментальная структура общества, построенная на кровных и свойственных отношениях, связанная общими обязанностями. В родственном клане совмещается прошлое (почитание предков, передача их заветов) и будущее (воспитание нового поколения).

Понятие семья имеет как универсальные, так и национально-специфические характеристики. Общее для изучаемых лингвокультур заключается в выполнении значимых функций как социальной ячейки. Отличительные черты проявляются в иерархии родственных отношений.

Пониманию национально-культурных различий, содержащихся в терминах родства, и познанию специфики национального характера способствует богатый паремиологический фонд русского и казахского языков. В пословицах и поговорках отражается история и культура народа, содержатся ценные советы, передается жизненный опыт.

Результаты ассоциативного эксперимента, проведенного в сопоставительном аспекте с использованием лингвокультурологического описания, позволили сделать вывод о наличии у ключевых родственных наименований этноспецифичных характеристик. Все это способствует формированию национальной языковой картины мира, отражению мировоззрения этноса посредством различных лингвокультурных единиц.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Қазақтың мақал-мәтелдері / Жинап, құрастырған А. Т. Смайлова. – Алматы : «Көшпенділер баспасы», 2012. – 280-б.

2 1000 русских пословиц и поговорок / Сост. В. И. Даль, А. Н. Филиппов. – М. : Рипол Классик, 2010. – 346 с.

3 **Karagulova, B. S., Mulkamanova, A. Z., Salikhova, A., Vakhitova, T. F., Kadyrova, B. M.** The Linguocultural Feature of Phraseological Units of Kinship Terms (on the Materials of Kazakh, Russian, and English Languages) [Text] // Forum for Linguistic Studies. – 2025. – Vol. 7. – P. 830–842.

4 **Read Dwight, W.** (2013). A New Approach to Forming a Typology of Kinship Terminology Systems : From Morgan and Murdock to the Present // Structure and Dynamics. [Electronic resource]. – URL: https://www.researchgate.net/publication/260286245 (Дата обращения: 29.03.2026)

5 **Трубачев, О. Н.** История славянских терминов родства и некоторых древнейших терминов общественного строя [Текст]. – М. : Изд-во Академии наук СССР, 1959. – 202 с.

6 **Морган, Л. Г.** Древнее общество [Текст]. – М. : Рипол Классик, 2013. – 374 с.

7 **Wierzbicka, Anna.** The meaning of kinship terms: a developmental and cross-linguistic perspective. In Zhengdao Ye (ed.) [Text] // The Semantics of Nouns. – Oxford : Oxford University Press, 2017. – P. 19–62.

8 **Залевская, А. А.** Психолингвистические проблемы семиозиса [Текст] // Вопросы психолингвистики. – 2016. – № 3. – С. 93–103

9 **Дмитрюк, Н. В., Арынбаева, Р. А.** Ядро языкового сознания этноса в диахроническом аспекте : казахские ассоциативные словари [Текст] // Полилингвиальность и транскультурные практики. – 2020. – № 1. – С. 8–19.

10 **Алимбай, Н.** Кочевая община казахов: проблемы этносоциологической реконструкции [Текст] // Известия Российского государственного педагогического университета имени А. И. Герцена. – 2009. – № 96. – С. 317–326.

11 **Воробьев, В. В.** Лингвокультурология [Текст] – М. : Изд-во РУДН, 2008. – 340 с.

12 **Ногайбаева, Д. Т.** Компонентный анализ казахской системы терминов родства и проблемы ее типологического измерения [Текст] // Journal of history. – 2020. – № 3. – С. 115–121

13 **Mayes, E.** (2022) Secrets of the Steppe / E. Mayers // The Cambridge Language. [Electronic resource]. – URL: https://www.thecambridgelanguagecollective.com/columns?author=635520802a2a3d71105e6b52 (Дата обращения: 15.04.2026).

14 **Косымова, Г. С.** Концепт «степь» в мировоззрении кочевников [Текст] // Известия КазУМОиМЯ им. Абылай хана, серия «Филологические науки». – 2022. – № 1. – С. 145–158.

REFERENCES

1 Kazaktyng makal-matelderi [Kazakh proverbs and sayings] / Compiled by A. T. Smailova. – Almaty : Koshpendiler, 2012. – 280 p.

2 1000 russkikh poslovits i pogovorok [1000 Russian proverbs and sayings] / Compiled by V. I. Dahl, A. N. Filippov. – Moscow : Ripol Klassik, 2010. – 346 p.

3 **Karagulova, B. S., Mulkamanova, A. Z., Salikhova, A., Vakhitova, T. F., Kadyrova, B. M.** The Linguocultural Feature of Phraseological Units of Kinship Terms (on the Materials of Kazakh, Russian, and English Languages) [Text] // Forum for Linguistic Studies. – 2025. – Vol. 7. – P. 830–842.

4 **Read Dwight, W.** A New Approach to Forming a Typology of Kinship Terminology Systems : From Morgan and Murdock to the Present // Structure and Dynamics. – 2013. [Electronic resource]. – Available at: https://www.researchgate.net/publication/260286245 (Accessed: 29.03.2026)

5 **Trubachev, O. N.** Isstoriya slavyanskikh terminov rodstva i nekotorykh drevneishikh terminov obschestvennogo stroya [History of Slavic terms of kinship

and some ancient terms of social order]. – Moscow : Akademyz nauk SSSR, 1959. – 202 p.

6 **Morgan, L. G.** Drevnee obschestvo [Text] – Moscow : Ripol Klassik. – 2013. – 374 p.

7 **Wierzbicka, A.** The meaning of kinship terms: a developmental and cross-linguistic perspective. In Zhengdao Ye (ed.) // The Semantics of Nouns. – Oxford: Oxford University Press, 2017. – P. 19–62.

8 **Zalevskaya, A. A.** Psikholingvisticheskiye problem semiozisa [Psycholinguistic problems of semiosis] // Voprosy psixolingvistiki. – 2016. – № 3. – P. 93–103

9 **Dmitryuk, N. V., Arynbayeva, R. A.** Yadro yazykovogo soznaniya etnosa v diakhronicheskom aspekte: kazakhskie associativnye slovari [The core of the linguistic consciousness of an ethnic group in a diachronic aspect: Kazakh associative dictionaries] // Multilingualism and transcultural practices. – 2020. – № 1. – P. 8–19.

10 **Alimbai, N.** Kochevaya obschina kazakhov: problemy etnosotsiologicheskoi rekonstruktcii [The nomadic community of Kazakhs: problems of ethnosociological reconstruction] // Bulletin of the Herzen State Pedagogical University of Russia. – 2009. – № 96. – P. 317–326.

11 **Vorobev, V. V.** Lingvokulturologiya [Linguoculturology]. – Moscow : RUDN. – 2008. – 340 p.

12 **Nogaibayeva, D. T.** Komponentnyi analiz kazakhskoi sistemy` terminov rodstva i problemy ee tipologicheskogo izmereniya [Component analysis of the Kazakh system of kinship terms and problems of its typological measurement] // Journal of history. – 2020. – № 3. – P. 115–121.

13 **Mayes, E.** Secrets of the Steppe // The Cambridge Language. [Electronic resource]. – 2022. – Available at: https://www.thecambridgelanguagecollective.com/columns?author=635520802a2a3d71105e6b52 (Accessed: 15.04.2026).

14 **Kosymova, G. S.** Koncept «step» v mirovozzrenii kochevnikov [The concept of «steppe» in the worldview of nomads] // Bulletin of the the KazUMR and WL named after Ablai Khan, series «Philological Sciences». – 2022. – № 1. – P. 145–158.

Поступило в редакцию 01.07.26.
Поступило с исправлениями 10.07.26.
Принято в печать 10.08.26.

**Т. Ф. Вахитова[1], З. Г. Утешова[2], С. С. Мухтарова[3]*
[1,2,3]Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті,
Қазақстан Республикасы, Ақтөбе қ.
01.07.26 ж. баспаға түсті.
10.07.26 ж. түзетулерімен түсті.
10.08.26 ж. басып шығаруға қабылданды.

ТУЫСТЫҚ ТЕРМИНДЕР ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ДАЛА ЛИНГВОКУЛЬТУРЕМАСЫМЕН БАЙЛАНЫСЫ: АССОЦИАТИВТІК ЖӘНЕ САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ

Мақалада лингвокультурологиялық талдауды қолдана отырып, ассоциативтік эксперимент материалы бойынша қазақ және орыс тілдеріндегі негізгі туыстық терминдерді салыстырмалы зерттеу ұсынылған. Зерттеу объектісі ретінде туыстық терминдерді таңдау төмендегідей бірнеше факторларға байланысты болды: аталған лексикалық топтың ежелгі шығу тегі, оның кез келген тілдің лексикалық жүйесінің өзегіне жататындығы, сөйлеуде ұлттық-мәдени ақпаратты жеткізуші ретінде қызмет ететіндігі. Туыстық атаулар белгілі бір этностың отбасылық қатынастарының ерекшелігі, отбасы өмірінің мәдени-тарихи тәжірибесі туралы түсінік береді.

Отбасы ұғымы туысқан адамдардың үйімен-тұратын жерімен тығыз байланысты болғандықтан, авторлар Қазақстан халқының ұлттық санасында маңызды орын алатын Степь/Дала лингвокультуремасын талдады. Бұл көлемді, тарихи сипатқа ие ұғым этникалық таңбаланған сипаттарға ие бола отырып, халықтың өзіндік менталитеті мен құндылықтарын түсінуге мүмкіндік береді.

Туыстық терминдердің жалпы, әмбебап және ерекше, ұлттық-спецификалық сипаттамаларын анықтау мақал-мәтел материалдары бойынша жүргізілді. Халықтық даналықтың тарихи қалыптасқан қоры түрлі лингвокультуралар өкілдерінің мінез-құлық нормаларын, стереотиптер жүйесін бейнелейді, әлемнің ұлттық бейнесінің өзіндік ерекшелігін ашуға мүмкіндік береді. Паремиологиялық бірліктер мәдени дәстүрлер мен этикет нормаларының трансляторлары ретінде қызмет етеді, сондай-ақ этномәдени кодты түсінуге ықпал етеді.

Кілтті сөздер: туыстық терминдер, паремиялар, туыстық қатынастар, әлем бейнесі, ұлттық сана, лингвомәдениеттану, ассоциативті-салыстырмалы әдіс.

*T. F. Vakhitova[1], Z. G. Uteshova[2], S. S. Mukhtarova[3]
[1,2,3]K. Zhubanov Aktobe Regional University,
Republic of Kazakhstan, Aktobe.
Received 01.07.26.
Received in revised form 10.07.26.
Accepted for publication 10.08.26.

KINSHIP TERMS AND ITS RELATIONSHIP TO THE LINGUOCULTUREME «STEPPE»: AN ASSOCIATIVE AND COMPARATIVE ANALYSIS

The article presents a comparative study of key Kazakh and Russian kinship terms based on data obtained through an associative experiment, employing a linguocultural analytical framework. The selection of kinship terminology as the object of study is motivated by several factors: the ancient origin of this lexical group, its status as part of the core vocabulary of any language, and its functioning in discourse as a carrier of national and cultural information. Kinship designations provide insight into the specific features of family relations as well as the cultural and historical experience of family life within a given ethnic community.

Given that the concept of the family is inseparably linked to the home as the place where related individuals reside, the authors analyze the linguocultureme Steppe/Dala, which occupies a significant place in the national consciousness of the people of Kazakhstan. This concept, broad in scope and historical in nature, possesses ethnically marked features that make it possible to understand the distinctiveness of the national mentality and value system.

The identification of common, universal, and distinctive, nationally specific characteristics of kinship terms was carried out on the basis of proverbs and sayings. This historically established corpus of folk wisdom reflects systems of stereotypes and behavioral norms characteristic of different linguocultures and makes it possible to reveal the specificity of the national worldview. Paremiological units function as transmitters of cultural traditions and etiquette norms, and they also facilitate the interpretation of the ethnocultural code.

Keywords: kinship terms, paremiae (proverbs and sayings), kinship relations, worldview, national consciousness, linguocultural studies, associative-comparative method.

ҒТАМР 17.82.30

https://doi.org/10.48081/BTOUPh3.2026/277-290

А. М. Жорашова[1], С. Ш. Айтуганова[2]
[1,2]Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Астана қ.
[1]ORCID: https://orcid.org/0009-0000-6984-4779
[2]ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7619-4310
*e-mail: ayzhan.zhorashova@mail.ru

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫНДАҒЫ БАЯНДАУ КОМПОЗИЦИЯСЫ: ҚҰРЫЛЫМДЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕР МЕН КӨРКЕМДІК ТӘСІЛДЕР (А. АЛТАЙ, Р. МҰҚАНОВА, Д. АМАНТАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫ НЕГІЗІНДЕ)

Бұл мақалада қазіргі қазақ прозасындағы баяндау композициясының құрылымдық ерекшеліктері мен көркемдік тәсілдері А. Алтайдың «Түсік» және «Казино» әңгімелері, Р. Мұқановаңың «Өзің» және «Композитор» әңгімелері, сондай-ақ Д. Амантайдың «Гүлдер мен кітаптар» романын талдау негізінде қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – көркем мәтіндегі автор мен нарратор тұлғасын, баяндаудың логикалық құрылымын, автор қолданған көркемдік тәсілдердің ерекшелігін саралап, нарратологиялық призмадан зерделеу. Қазіргі қазақ прозасының стильдік ерекшеліктері мен нарративтік жүйесіне талдау жасау.

Зерттеу жұмысы нарратология, поэтикалық талдау, құрылымдық-семантикалық сараптама және салыстырмалы талдау әдістеріне сүйеніп жүргізілді. Автор қазіргі қазақ прозасындағы баяндаудың көпқырлы типтерін, олардың композициялық жүйедегі қызметін, мәтіннің көркемдік тұтастығын қалыптастырудағы рөлін айқындауды мақсат етеді. Нәтижесінде, әр жазушының баяндау моделіндегі ерекшеліктері, баяндаушының позициясы, кейіпкер-сана ағымы, хронотоп пен композициялық шешімдердің жаңашыл сипаттары анықталды. Зерттеу қорытындылары қазіргі қазақ прозасының нарративтік ізденістерінде ішкі монолог, сана ағымы, полифониялық баяндау және фрагментарлық композициялық шешімдердің кеңінен қолданылатынын көрсетеді.

Зерттеуде Ж. Женетт, К. Бремон, В. Шмид және т.б. зерттеуші-ғалымдардың еңбектеріндегі баяндау теориясы туралы тұжырымдар басшылыққа алынды.

Кілтті сөздер: баяндау композициясы, наррация, авторлық интенция, нарратив түрлері, көркем мәтін, фрагменттік композиция.

Кіріспе

Баяндау композициясы – көркем мәтіннің композициялық тұтасығын негіздеп біріктіруші, ұйымдастырушы категориялық бірліктің ең негізі. Автор – көркем әлемді құрастырушы жасампаз тұлға. Шығарманың әрбір эпизодынан көрініс табатын автордың тұлғасы әр шығармада өзіндік баяндау стилі мен тәсілін құрып баяндау композициясын түзеді. Әрбір көркем мәтіндегі баяндау құрылымы ерекше болғанымен ортақ әдіс-тәсілдер де бар.

Қаламгер көркем туындының құрылымын құруда қандай тәсілге жүгінетінін алдын ала жоспарлайтыны анық. Авторлық баяндаудың қалыптасқан екі түрлі формасы бар. Дәстүрлі бірінші жақтан (мен) баяндау, әдебиеттану ғылымында «әңгімелеуші», «әңгімеші» деген терминдермен ұсынылады және үшінші жақтан (ол) баяндау, «баяншы» немесе «баяндаушы» деп беріледі.

Жалпы авторлық дискурс, баяндау стилі, тәсілі туралы орыс әдебиеттану ғылымында М. Бахтин («полифония теориясы» 1929), В. Виноградов («автор образы» 1971), Б. Корман («концептіленген автор» 1977), В. Хализев («мәтіндегі автор рөлі» 2005) сияқты зерттеулер маңызды орын алды. Сонымен қатар, Мәскеу-Тарту мектебінің өкілдері Ю. Лотман («семиотикалық кодтар» 1970), Б. Успенский («композиция поэтикасы» 1970), М. Каспаров («дәстүрлі тәжірибені пайдаланушы» 1984), В. Топоров («мифологиялық кодтарды тасымалдаушы» 1995), В. Иванов («мифопоэтикалық архетип» 1999) және басқалары өз тұжырымдарымен баяндау теориясының қалыптасуы мен дамуына үлес қосты. Батыс әдебиеттану ғылымында нақтырақ айтсақ постструктуралист ғалымдар Р. Барт («автор өлімі» 1967), Ц. Тодоров («құрылымдаушы күш» 1969), Ж. Женетт («баяндау дискурсы» 1972), В. Шмид («нарративтік модель» 2003) және тағы да басқалары баяндау тәсілдері мен нарратологиялық теорияның дамуына айтарлықтай ықпал етті. Айта кету керек, нарратология (баяндау теориясы) ғылымының бастауы 1920 жылдан бастап формализм мектебінің өкілдері – В. Шкловский, Б. Томашевский, В. Пропп, Б. Эйхенбаум зерттеулерімен тығыз байланысты.

Қазақ әдебиеттануында А. Байтұрсынұлы баяндау теориясына қатысты салмақты пікірлер білдірді. «Толғаушы», «сарындаушы», «әуезелеуші» [1] т.б. атаулар арқылы олардың тұлғалық ерекшеліктеріне яки баяндаушы,

әңгімелеуші, баяндаушы-қаһарман позицияларын анық айқындап жазушының шығармашылық тұлғасын таныта алатын ұғымдармен көрсеткен болатын.

Әдеби сыншы А. Сүлейменов: «Парадокс: заман-заманнан бері прозаның идеялық өзегі де, герой да өзгеріп келеді, ал баяндау формасы – жоқ. Гомерден бері 25–28 ғасырды тарих тасқыны ағызып кетті, баяндауға байланысты біздің біліміз «мен» мен «ол» ғана» [2; 5-б.] – дейді.

Баяндау теориясының ғылыми негізі XX ғасырдың басында қалыптасқанымен авторлық баяндау (аңыздық, ертегілік, жыр-дастан үлгісіндегі баяндау т.б.) түрлері әдеби тектің жанр ретінде түзіліп пайда болуымен тығыз байланыста дамыды. Эпостық жанрдың кез келген үлгісінде белгілі бір сюжетті жеткізуші тұлғаның наррацияға жүгінетіні анық. Автор оқиғаны әңгімелеп не баяндап беруде диалог, ішкі монолог немесе сипаттау, суреттеу, пайымдау, сана ағымы, психологизм, символизм, ретроспекция сынды тәсілдер арқылы баяндау композициясын құрады. Дәстүрлі баяндау үлгілері қазіргі әдебиетте қаншалықты өзгеріске ұшырап, ерекшелене түскендігін салыстырып жүйелі зерттеу бүгінгі әдебиеттану ғылымы үшін маңызды болмақ.

Осы мәселені ескере отырып, зерттеу қазіргі қазақ прозасындағы баяндау композициясын А. Алтай, Р. Мұқанова және Д. Амантай шығармалары негізінде кешенді түрде талдаумен ерекшеленеді. Зерттеу нарративтік-композициялық тұрғыдан салыстырмалы талдау жүргізу арқылы бұрынғы зерттеулерді толықтырады. Сонымен қатар, фрагменттік баяндау, метабаяндау және полифониялық құрылымдардың қолданылуы жүйелі түрде қарастырылып, қазіргі прозаның көркемдік тұтастығын айқындауға мүмкіндік береді.

Материалдар мен әдістері

Зерттеудің теориялық негізінде батыс, орыс, қазақ әдебиеттану ғылымындағы нарратология, автор теориясы туралы ғылыми тұжырымдар салыстырылып, жинақтау тұрғысынан қарастыру қағидаты басшылыққа алынды.

Зерттеудің эмпирикалық негізі ретінде қазіргі қазақ әдебиетіндегі жазушылар А. Алтай, Р. Мұқанова, Д. Амантайдың шығармалары алынды. Көркем мәтіндегі баяндау композициясындағы автор мен нарратор тұлғасы, олардың тұтастығын танытатын эпизодтар, тілдік элементтер, детальдар қарастырылып талданды. Зерттеуде анализ және синтез, салыстыру, жүйелеу, тұжырымдау, семиотикалық талдау сияқты ғылыми танымдық әдістер қолданылды.

Нәтижелер және талқылау

Көркем мәтін құрылымындағы автордың баяндау қызметіне қатысты әдебиеттанушы ғалым Т. Есембеков: «Баяндаушы мен әңгімелеуші – көркем мәтіндегі құқықтары ұқсас, мүмкіндіктері әртүрлі негіздер дегенге тоқтау

керек. Мәселе мынада: бұлар – автордың мәтіндегі әртүрлі версиялары» [3, 173-б.] деген болатын. Авторлық дискурстың ең негізгі элементі нарратор (баяндаушы немесе әңгімелеуші) өзіне берілген жүкті қаншалықты орындай алғандығын тек автордың өзі біле алады. Оқырман – тек дайын көркем мәтінді қабылдаушы реципиент. Сондықтан да, олар автордың мәтіндегі әртүрлі версиялары деген тұжырыммен толық келісуге болады.

В. Шмид «Нарратология» (2008) еңбегінде автордың баяндау типтерін бірнеше категорияға бөледі. Оның пайымдауынша, баяндау стилі мен тәсілі негізінен автор мен нарратордың өзара қатынасына байланысты қалыптасады. Ғалым баяндауды екі негізгі типке бөледі:

1. ***Парадигмалық баяндау (paradigmatic narration)*** – бұл типте баяндау автор мен нарратордың ықпалдасуы арқылы белгілі бір нормалар мен үлгілерге сүйенеді. Яғни, баяндаушы оқиғаға сырттай бақылаушы ретінде қатысады, автордың шығармашылық бейнесін нақты көрсетеді.

2. ***Синтагмалық баяндау (syntagmatic narration)*** – мұнда баяндау сюжеттік құрылымға жақын, оқиға желісінің дамуына бағытталған. Нарратор оқиғаны жеткізуші ретінде белсенді рөл атқарады, баяндаудың композициялық тұтастығын қамтамасыз етеді [4, 50-55-б.]. Баяндау дискурсындағы парадигмалық және синтагмалық нарратив көпшілікке таныс бірінші және үшінші жақтағы немесе баяндаушы мен әңгімелеуші екендігі мәлім.

Сонымен қатар, В. Шмидтің «Narratology An Introduction» (2010) еңбегінде баяндаудың мынадай аспектілерін атап өтеді:

• *Баяндаушының көрінісі мен дәрежесі* – баяндаушы оқиғаның, көркем әлемнің ішіндегі баға беруші ме, әлде сырттай баяндайтын бақылаушы ма?

• *Баяндаудағы уақыт құрылымы* – баяндаудың хронологиялық немесе ретроспективтік категориясы;

• *Баяндаудың тілдік ерекшеліктері* – автордың стилі мен нарратордың дауыс ырғағы арасындағы үйлесімділік [5].

Автордың нарациялық қызметін жан-жақты талдап, баяндау дискурсын ғылыми негіздеген белгілі постструктуралист ғалым Ж.Женеттің «Фигуры III» (1972) еңбегіне сүйенсек, баяндау – бұл үлкен парадигмалық жүйе. Автордың баяндайтын оқиғасы мен баяндалатын уақыт категориялары ең маңызды компоненттер, себебі баяндау дискурсы осы аспектілерге негізделген.

Ж. Женетт баяндаудың уақыт жүйесі бойынша ретіне, ұзақтығына және жиілігіне жіті мән беріп маңызды тұжырымдар ұсынады. Оларды төмендегідей кестемен ұсынуға болады.

1-кесте – Баяндау категориялары

Категория	Сұрақ	Түрлері
Баяндалу реті	Оқиға, сюжеттер қандай сегменттер бойынша орналасқан?	Анахрония, аналепсис, пролепсис
Баяндалу ұзақтығы	Оқиға, сюжеттер, қанша уақыт баяндалады?	Анизохронии, резюме, сахна (сцена), пауза, эллипсис
Баяндау жиілігі	Қанша рет баяндалады? Жилігі қандай?	Сингулятивті, итеративті, мультипликативті

Баяндаудың қалыптасқан екі түрлі формасына Ж. Женетт грамматикалық ұғыммен («мен», «ол») емес, баяндалатын оқиғаға қатысты нарратордың қатысым деңгейі тұрғысынан қарастырады. Бұл тұрғыдан келгенде ғалым баяндаудың бірінші формасын гомодиегетикалық, яғни нарратор баяндалған оқиғада кейіпкерлердің бірі ретінде қатысуы және нарратор оқиғаға қатыспай тек тысқары тұрып бақылаушы ретінде көрінуін *гетеродиегетикалық* деп атайды. Ал автордың өз шығармасында басты кейіпкер ретінде баяндауын *автодиегетикалық* – ең жоғарғы деңгей деп түсіндіреді [6].

Сонымен В. Шмид пен Ж. Женетт баяндау мен баяндаушының позициясына, уақыт категориясы мен ішкі дауыс қатынастарына баса назар аударса, К. Бремон баяндаудың құрылымдық-композициялық жағын, әсіресе сюжеттік дамудың ішкі логикасын зерттеуге ден қойған.

К. Бремон В. Пропптың ертегі құрылымын зерттеген семиотикалық әдісінің негізінде барлық нарратив үшін әмбебап функциялар мен құрылымдық заңдарды анықтауды көздеді. Ол нарративтің «логикалық мүмкіндіктер картасын» сызып, авторлық шешімдер арқылы қалыптасатын мүмкін болатын жолдарды зерттеді.

Нарратология ғылымындағы К. Бремон еңбегінің басты ерекшелігі – құрылымдық заңдылықтар мен автордың (нарация үдерісінде) таңдау мүмкіндіктері арасындағы шиеленісті көрсетуінде еді. Ол нарративті статистикалық реттілік емес, таңдау желісі ретінде көреді. Әр функциядан кейін автор «іс-әрекетті іске асыру немесе асырмау» шешімін қабылдай отырып, оқиғаны түрлі жолмен дамыта алатындығын айтады. Ал әрбір функция үш фазадан тұрады:

1-фаза – әрекет мүмкіндігі

2-фаза – әрекетті орындау

3-фаза – сәттілік немесе сәтсіздік, яғни іске асқан немесе асырылмай қалған әрекеттің нәтижесі [7, 109-б.]

Жалпы алғанда В. Пропп орыс ертегілерінен бастап құрылымдық анализ жасап әлемде сюжеттері қайталанатын, ортақ сюжетті ертегілердің

болатындығы туралы тұжырым жасады. Ортақ композициялық сюжеттерді жүйеледі және жаңаша бастаманың негізін жасады. Семиотик ғалым ретінде К. Бремон да нарративтің осындай жүйесін жасағысы келгені анық. Алайда, ертегінің танымдық ерекшелігін ескерсек бұл жанр адамзаттың барлығына ортақ мифтік санадан туындады. Ал қазіргі әңгімелер керісінше авторлық сананың, көзқарасының әрқилы болуына қарай құбылып отырады. Сондықтан баяндаудың ортақ грамматикалық жүйесін жасау қаншалықты қисынды болды деген ой туындауы мүмкін. Әрине, К. Бремон барлық нарратив үшін әмбебап функциялар мен құрылымдық заңдарды анықтауды көздеді және ол нәтижелі болды деп айта аламыз. Оның баяндау логикасының жүйесі иілгіш, барлық нарративтерді қамтитын құрылымға негізделді. Сонымен қатар, әр сатыда автордың таңдауы арқылы тармақталатын оқиғалар және авторлық әртүрлілікті ішкі логика шеңберінде үйлестіре алуын көрсетті.

К. Бремон автор мен нарратордың функциялық ерекшеліктеріне де құрылымды түрде қарады. Ол нарраторға «басқарушылық құқық» берді. Б. Бремон пікірінше нарратор әр функциядан кейін оқиғаның бағытын таңдай алады: виртуалды күйін жалғастырады немесе іске асырады, нақты нәтижені баяндауы да немесе тоқтатуы да мүмкін. Нарратор процесті модельдейді, бірақ онда автордың жалпы көзқарасы мен мақсаты да бар. Оны оқиға құрылымының «қозғалтқыш күші» деп тұжырымдайды [8].

Нарратология ғылымында автор мен нарратордың ара жігін әлі де кеңірек зерттеу талап етіледі. Р. Барт «Автор өлімі» (1967), М. Фуко «Автор деген не?» (1969) сынды полемикалық тұжырымдар ұсынса, семиотик ғалымдардың біршамасы автор бағыт беруші, нарратор жалғастырушы, логикалық бірізділікті дамытушы ретінде қарайды. Автордың көзқарасы, идеялық, стилистикалық жүйесі көркем мәтін дискурсында көрініс табады, сондықтан да поструктуралист ғалымдардың негізгі функцияны жазу, мәтінге беруі де түсінікті. Бірақ, бұл жүйені іске асырып жатқан негізгі жасампаз тұлға автор, яки қаламгердің өзі. Сондықтан да, олардың ара жігін алшақтатудың қажеті жоқ деп білеміз.

Қазіргі қазақ прозасы жанрлық және стильдік тұрғыдан жаңарып, баяндау формалары мен композициялық құрылымдарда тың ізденістерге жол ашып отыр. Әдеби шығарманың көркемдік табиғатын терең түсіну үшін оның баяндау жүйесі мен композициясы басты назарда болуы тиіс. Баяндау формасының өзгеруі мен құрылымдық ерекшеліктер – жазушының идеялық-көркемдік бағытын, авторлық интенциясын айқындайтын маңызды элементтер.

Қазіргі қазақ прозасындағы көркемдік тәсілдер – автордың баяндау формасы мен композиция құрудағы ізденісін айқындайтын басты негіздер. Баяндау мен композициялық құрылым өзара сабақтасып, кейіпкер психологиясын, мәнмәтіндік негізін, авторлық ұстанымын жеткізеді. Мұнда психологизм, ішкі монолог, символ, ретроспекция сияқты тәсілдер кеңінен қолданылады.

Мәселен, бүгінгі қазақ прозасының көрнекті өкілі А. Алтайдың әңгімелері өзіндік баяндау композициясымен ерекшеленеді. Жазушының «Түсік» әңгімесінде автор психологизм, сана ағымын, ретроспекциялық тәсілдермен ерекше баяндау жүйесін құрған.

Әңгіме гетеродиегетикалық нарратор, яғни үшінші жақтан баяндалады. Бірақ гетеродиегетикалық нарратор оқиғаның барлығын көруші, кейіпкердің ішкі психологиясын жеткізуші «бәрін білуші нарратор» тұлғасында қызмет етеді.

Басты кейіпкер өзі жасаған қателіктің құрбаны бола жаздап, жатырға түсік болып түседі. Түс көру тәсілін сәтті пайдаланған автор кейіпкердің сана ағымын, қорқыныш сезімін, өліммен бет-бет келудің, жанның тұрақсыздығын шынайы бейнелеген. Әрбір риторикалық сауалдар арқылы тәңір алдындағы күнәларын сезінген кейіпкердің санасына толассыз ойлар келеді. Әңгіме бүгінгі қоғамның ащы шындығын көрсетіп, заман бейнесін аша түседі. Басты кейіпкер Бибол арқылы ер азаматтардың ез болып бара жатқан образын көркем бейнелеген.

Әңгіменің баяндау композициясы қайталау, түс көру және поэтикалық тәсілдерге құрылған. «Түлен түртті пендені…» [9, 124-б.] – деп басталатын баяндау әңгіме соңында да «Ол түлен түртіп оянғанын түсінді» [9, 134-б.] – деп аяқталады. Мұндай қайталау композициялық құрылымды түрлендіре түскен. Сонымен қатар, автор жатыр ішіндегі тажал түсікке қатысты эпизодта өлең жолдары арқылы нарративті күрделендіре түседі. Бұл поэтикалық тәсіл фольклорлық сарынның интерпретацияланған көркем үлгісі болмақ, себебі кейіпкер жаны қиналғанда сәби кезіндегі санасына сіңген сөз оралымдары оралады. Ол оралымдар ертегідегі мыстан кемпір мен Ерназар арасындағы диалогті еске салады. Автор баяндауда интермәтіндік құрылымды да жақсы пайдаланғанын көреміз.

Ал жазушының «Казино» әңгімесінде автор қоғамдағы құдайсыз, имансыздарға қатысты тақырыпты қозғайды. Әңгіменің басты кейіпкері ата-анасына жатбауыр болған Жошы образы арқылы бүгінгі қоғам шындығын көретініміз анық. Себебі әңгімеде нашақорлық, казино, құмарлық, арам ақша т.б. мәселелер көрініс тапқан. Кейіпкер есімдерінен де авторлық интенцияны көреміз. Тарих сахнасындағы Жошы мен бүгінгі күннің Жошысы, олардың айырмашылығы, контраст, паррадокс.

Әңгіме үшінші жақтан баяндалады. Гетеродиегетикалық нарратор оқиғадан тысқары тұрушы, бақылаушы тұлғасында. Баяндау алты бөлімнен тұрады. Баяндау композициясында ретроспекциялық тәсіл, ішкі монолог, символдық белгілер көркем сабақтасып берілген. «Сайтан-сапалақпен» кейіпкердің ішкі болмысы талас-тартысқа түскен әрбір эпизодтарда автор «будан ұрпақтың» ішкі психологиясын жақсы көрсете білген.

Жазушы Р. Мұқановаңың «Өзің» әңгімесінде де баяндау композициясы ерекшеленген. Бұл әңгіме қазақ әдебиетінде баяндаудың жаңаша бір

формасын түзеді. Екінші жақтан баяндалған әңгіме суретші кейіпкермен диалог түзіп шығарманың тұтас композициясын құрады. Автор бұл әңгіменің кіріспесінде кімге арнағандығын әдейілеп көрсеткен. Екі өнер адамының диалогі. Бірі – ұлы суретші, бірі – жас өнер адамы. Әңгімеде нарратордың екі тұлғасы көрініс тапқан. «Бірінші» және «екінші» жақтан баяндау. Екінші жақтан баяндайтын нарратор тұлғасы авторға жақын болса, бірінші жақтан баяндайтын нарратор көбінде кейіпкердің пайымдауларынан тұрады. Автор нарратордың «мен» және «сен» тұлғасын көркем үйлестіре білген .

«Өзің» деп аталатын әңгімесінде өнер адамының психолгиясы, ішкі дүниесі, толғаныстары мен түрлі сезімдерін жазады. Жазушы оқиғаны, идеяны ашу үшін алдымен адамның жан дүниесін ашып, шығарманы психологиялық тақырыпқа құрады» [10, 55-б.].

«– Сен маған жұмбақсың.

Таңдана қарап қалдың да:

Талай айттым емес пе? – деді сыбырлап. – Леонардо да Винчидің жердегі жанымын. Қиялым мен сезімім Көктің иелігінде. Мен алатын мәлімет те сол жақтан. Ол да Көкте… Леонардо да Винчиді айтам» [11, 24-б.]. Ұлы өнер адамының ішкі күйін суреттеуде автор психологизммен қатар қайталау тәсілін де ұтымды пайдаланған. Әңгімеде «Өзің», «Сен», «Мен» сөздері жиі қайталанады. Басы артық кейіпкері жоқ бұл әңгіменің басқа шығармалардан ерекшелігі де осында. «Мен» мен «Сеннің» үйлесім тауып баяндау композициясын құруы.

Қаламгердің «Композитор» әңгімесі де өнер тақырыбына арналған туындылардың бірі. Өнер адамының жер бетіне сыймай бұл дүниеден баз кешуін, ұлы өнер иесінің психологиясын ерекше суреттейді. Әңгіме гетеродиегетикалық нарратордың баяндауына құрылған. Ретроспекциялық тәсіл арқылы кейіпкер санасында өткен оқиғалар еске оралып, қазіргі ішкі күйімен сабақтасып баяндалады. Авторлық позиция саф таза құдіретті өнерді сақтап қалудың қаншалықты қиын екендігін, адамзаттың ішінде пендешілікке салынып өнерге қиянат жасалудың қандай болатындығынан көрінеді.

Әңгімеде аты аталатын бір ғана кейіпкер бар.Ол – композитордың музасы Айжарқын. Композиторға шабыт беретін де, оның құрдымға кетуіне себепкер болатын да өзі. Махаббаттың құрбаны болған өнер иесі ішкілікке салынып бойындағы өнерге деген құрметін жоғалтып алады. Адасушылық, өзін-өзі жоғалтқан тұлға – бүгінгі қоғамның басты мәселелерінің бірі.

Екі шығармада да автордың ерекше нарративтік стилі көрінеді. Ішкі монолог, көркем деталь, бөлшектенген сана, метафоралық образдар көркем мәтіннің баяндау композициясын құрылымдап, автор мен нарратордың ара жігін бірде алшақ, бірде жақындастыра түседі.

Жазушы Д. Амантайдың «Гүлдер мен кітаптар» романындағы авторлық баяндаудан қазіргі прозаға тән постмодернисттік сарынды көреміз. Автор мейілінше шығарманың композициясын еркін құрылымға негіздеп, жаңаша формада ұсынған. Шығарма композициясы үш бөлімнен тұрады. Бір-бірімен байланысу дәрежесі әртүрлі оқиғалар легі оқырманды шатастыруы мүмкін, алайда басты кейіпкердің айналасындағы болып жатқан құбылыстар арқылы сюжеттер арасындағы ортақ композициялық құрылымды көреміз.

Романның екінші бөліміндегі «жиырма бес» жырдан тұратын түркі халқының жер бетінде пайда болуы туралы бөлімде автор тұтас барлық ойды жай сөйлемдермен «үтір» арқылы беріп, ең соңында бір ғана «нүктені» қояды. Тұтас жыр сюжеті тізбектеліп үлкен бір құрылым түзеді. Сонымен қатар, бөлме ішін сипаттауда гүлдердің аттары мен кітаптардың, жазушылардың тізімдерін ұсынады. Бұл қазақ әдебиетінде бұрын кездесе бермейтін жаңаша бір форманың үлгісі болмақ деп білеміз.

Шығармада нарратордың екі түрлі қызмет атқарғанын көреміз. Біріншісінде Әлішер және оның айналасындағы болып жатқан оқиғаны жеткізсе, екіншісінде кейіпкердің жазып жатқан шығармасындағы баяндаушы нарратор. Мұндай нарратордың қызметін сембиоз нарратор деп айтуға болады, яғни баяндау құрылымында бірнеше функцияны атқарушы тұлға. Гетеродиегетикалық нарратор оқиғадан тысқары тұрса да, айналадағы болып жатқан оқиғаға қатысты пікірін, позициясын көрсететін тұстары да бар. Әсіресе «Автор» тақырыбында жазушылық өнер туралы өз тұжырымын білдіретін нарраторды анық көреміз. «Автор қайтыс болды. Ежелгі заманда кітаптардың авторы тасадан көрінбеуші еді, өнегелі классикалық кезеңде қолжазбаның артынан қаламгер қара көрсете бастады, енді бүгін жазушы қайыра көз жұмды. Кез келген мәтін – азаттықты аңсап, тырнақшаны тастап шыққан басқаның беймаза аласапыран ойы.

Мәтін иесіз өз бетінше өмір сүре береді. Адамның қолынан туған әрбір оқшау мәтін – бір-біріне әрі ұқсамайды, әрі тарихта бұрын сан мәрте қайталанған, ежелден келе жатқан көшпелі көзтаныс ой» [12, 55–56-б.]. Мұндай пікірлер арқылы авторлық интенцияны түсіне аламыз. Постструктуралист ғалым Р. Барттың тұжырымына қатысты пікір білдірген автор көзқарасы анық көрінетін бұл үзіндіде нарратор мен автор ара жігі бірден байқалады. Интермәтіндік интерпретация дискурсивті түрде өз жалғасын тапқан [13, 26-б.]. Шығарма соңында да автор қолжазбаларға өрт қойып о дүниелік болады, алайда кейбір бөліктерін Марфуға құтқарып қалады. Мәтін өз жаратушысынан азат етіліп, өзіндік өмір сүруін бастайды деген авторлық позиция осы тұста айқын көрінеді.

Басты кейіпкер Әлішердің жазып жатқан романы жер бетіндегі адамзаттың пайда болуы мен түркілердің арғы шежіресі туралы. Жазу

өнерінің қиындығы мен жауапкершілігін көрсеткісі келген жазушы «Автор» тақырыбына арнайы тоқталып өзіндік көзқарасын білдірген. Әлішердің шығарманы бітіруіне көп нәрсе кедергі болды. Ол кедергілердің барлығын автор көркем тәсілдермен берген. Ретроспекциялық тәсіл арқылы кейіпкер санасы өткен шаққа оралып отырады. Өзіне-өзі қол жұмсауды ойлағанда ішкі психологизмді сәтті пайдаланады. Тілегін Тәңір қабыл еткендігін бөлмесінде пайда болған көркем жаратылыс періште арқылы біледі. Періште символдық мәні бар – тұлға. Оның бөлме ішін сыпырып жүріп Әлішермен диалогке түсуі жақын арада кейіпкердің өз мақсатына қол жеткізетіндігінен хабардар етеді.

Шығарманың өн бойындағы әрбір көркемдік тәсілдер – баяндау композициясының маңызды элементтері болмақ. Олар тек тілдік көркемдеу құралдары ғана емес, баяндау логикасын, мәтін құрылымын, автор мен кейіпкер арасындағы шегараны айқындайтын тәсілдер ретінде де маңызды. Жазушының стильдік ерекшелігі мен көркемдік интенциясы дәл осы тәсілдер арқылы көрініс табады.

Мәтіндегі әр қилы баяндау типтері бірігіп тұтас баяндау композициясын құрайды [3, 176-б.]. Зерттеу нысанына алынған көркем мәтіндерден баяндау автор мен оқырман арасындағы шынайы немесе гипотетикалық қарым-қатынас арқылы жүзеге асатынын да көруге болады. Себебі, «баяндау коммуникациясы – бұл әлеуметтік-мәдени контекстке тәуелді дискурстық жүйе» [14]. Автор мен нарратор арасындағы шегара нақты емес, контекстке байланысты өзгеріп, түрленіп отыратындығы анық.

Қорытынды

Қазіргі қазақ прозасындағы баяндау композициясы – көркем мәтін құрылымының негізін құрайтын күрделі құбылыс. Зерттеу барысында анықталғандай, әр жазушы баяндау тәсілін өз шығармашылық стиліне сай таңдап, оны идеялық-мазмұндық тұжырыммен ұштастыра біледі. Бұл ретте баяндаушы тұлға мен автор бейнесінің арақатынасы, оқиға мен уақыт, кеңістік пен фокализацияның берілу ерекшелігі көркем туындының құрылымдық тұтастығын қамтамасыз етеді. Алдағы уақытта баяндау теориясын ұлттық әдеби дәстүрмен сабақтастыра отырып, жанрлар аясында жүйелі зерттеу қазіргі әдебиеттану ғылымының өзекті бағыттарының бірі болып қала бермек.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 **Байтұрсынов, А.** Әдебиет танытқыш. Зерттеу мен өлеңдер [Мәтін]. – Алматы : Атамұра, 2003. – 208-б.

2 **Сүлейменов, А.** Көп томдық шығармалар жинағы: IV том [Мәтін]. – Алматы : Қазығұрт, 2008. – 368-б.

3 **Есембеков, Т. У., Солтанаева Е. М.** Көркем шығарманы талдау әдістемесі: оқу құралы [Мәтін]. – Алматы : Қазақ университеті. 2023. – 260-б.

4 **Шмид, В.** Нарратология [Текст] // 2-е изд., испр. И доп.– М. : Языки славянской культуры, 2008. – 304 с.

5 **Schmid, W.** Narratology An Introduction [Text]. – Walter de Gruyter GmbH & Co. KG, Berlin/New York, 2010. – 258 p.

6 **Женетт, Ж.** Фигуры [Текст] // В 2-х томах. Том 1-2. – М. : Изд.-во им. Сабашниковых, 1998. – 944 с.

7 **Бремон, К.** Логика повествовательных возможностей [Текст] // Семиотика и искусствометрия: Сб. переводов под ред. Ю. М. Лотмана и В. М. Петрова. – М. : Мир, 1972.

8 **Берар, К.** Narrateur à l'action Étude de la nouvelle «Elles détestaient Madrid» de Guillaume Corbeil [Text]. – https://doi.org/10.7202/1013452ar

9 **Алтай, А.** Әңгімелер мен новеллалар [Мәтін]. – Алматы : Арда+7, 2022. – 400-б.

10 **Ағалиева, Н. Б., Арқалық, М. Ж.** Қазақ әдебиетінде Роза Мұқановаың алатын орны [Мәтін] // Торайғыров университетінің хабаршысы. Филология сериясы. – 2020. – № 3. – Б. 53–61. – https://doi.org/10.48081/ZUKG495210

11 **Мұқанова, Р.** Көп томдық шығармалар жинағы [Мәтін] // Әңгімелер мен драмалық хикаяттар. – Алматы : Қазығұрт, 2007. – 304-б.

12 **Амантай, Д.** Қарқаралы басында [Мәтін]. – Алматы : Өнер, 2021. – 400-б.

13 **Байтанасова, Қ.** Мәтін теориясының кейбір мәселелері [Мәтін] // Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы. Филология сериясы. – 2019. – № 4 (129) – Б. 24–31. – https://doi.org/10.32523/2616-678X-2019-129-4-24-31

14 **Dawson, P.** «Real Authors and Real Readers: Omniscient Narration and a Discursive Approach to the Narrative Communication Model» [Text] // Journal of Narrative Theory. – Vol.42. – No. 1 (Winter 2012). – P. 91–116. – 26 p.[Electronic resource]. – https://www.jstor.org/stable/24484784

REFERENCES

1 **Baitursy`nov, A.** Ädebiet tany`tky`sh. Zertteu men olender [Literature reviewer. Research and poems] [Text].– Almaty : Atamura, 2003. – 208 p.

2 **Suleimenov, A.** Kop tomdy`k shy`garmalar zhinagy`: IV tom [Collected works: Volume IV] [Text]. – Almaty : Kazy`gurt, 2008. – 368 p.

3 **Esembekov, T. U., Soltanaeva E. M.** Korkem shy`garmany` taldau ädistemesi: oku kuraly` [Methodology of literary analysis: textbook] [Text]. – Almaty : Kazak universiteti. 2023. – 260 p.

4 **Shmid, V.** Narratologiya [Narratology] [Text] // 2-e izd., ispr. i dop. – Moscow : Yazy`ki slavyanskoi kul`tury`, 2008. – 304 c.

5 **Schmid, W.** Narratology An Introduction [Text]. – Walter de Gruyter GmbH & Co. KG, Berlin/New York. – 2010

6 **Zhenett, Zh.** Figury` [Figures] [Text] // V 2-h tomax. Tom 1-2. – Moscow : Izd.-vo im. Sabashnikovy`h, 1998. – 944 p.

7 **Bremon, K.** Logika povestvovatel`ny`h vozmozhnostei [The logic of narrative possibilities] [Text] // Semiotika i iskusstvometriya: Sb. perevodov pod red. Yu. M. Lotmana i V. M. Petrova. – Moscow : Mir, 1972.

8 **Berar, K.** Narrateur à l'action Étude de la nouvelle «Elles détestaient Madrid» de Guillaume Corbeil [Narrator in Action: Study of the Short Story [Text]. – https://doi.org/10.7202/1013452ar

9 **Altai, A.** Äŋgimeler men novellalar [Short stories and novellas] [Text]. – Almaty:Arda+7, 2022. – 400 p.

10 **Agalieva, N. B., Arkaly`k, M. Zh.** Kazak ädebietinde Roza Mukanovany`ŋ alaty`n orny` [The role of Roza Mukanova in Kazakh literature] [Text] // Toraigy`rov universitetiniŋ Habarshy`sy`. Filologiya seriyasy`. – 2020. – № 3. – B. 53-61. – https://doi.org/10.48081/ZUKG4952

11 **Mukanova, R.** Kop tomdy`k shy`garmalar zhinagy` [Collected works] [Text] // Äŋgimeler men dramaly`k xikayattar. – Almaty: Kazy`gurt, 2007. – 304 b.

12 Amantai, D. Karkaraly` basy`nda. [At the top of Qarqaraly] [Text]. – Almaty : Oner, 2021. – 400 p.

13 **Baitanasova, K.** Mätin teoriyasy`ny`ŋ keibir mäseleleri [Some issues of text theory] [Text] // L.N. Gumilev aty`ndagy` Euraziya ultty`k universitetiniŋmhabarshy`sy`. Filologiya seriyasy`. – 2019. – № 4 (129) – P. 24–31. – https://doi.org/10.32523/2616-678X-2019-129-4-24-31

14 **Dawson, P.** Real Authors and Real Readers: Omniscient Narration and a Discursive Approach to the Narrative Communication Model [Text] //Journal of Narrative Theory. – Vol. 42, No. 1 (Winter 2012). – P. 91–116. – 26 p. [Electronic resource]. – https://www.jstor.org/stable/24484784

28.09.25 ж. баспаға түсті.
17.10.25 ж. түзетулерімен түсті.
10.08.26 ж. басып шығаруға қабылданды.

**А. М. Жорашова[1], С. Ш. Айтуганова[2]*
[1,2]Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева,
Республика Казахстан, г. Астана.
Поступило в редакцию 28.09.25.
Поступило с исправлениями 17.10.25.
Принято в печать 10.08.26.

НАРРАТИВНАЯ КОМПОЗИЦИЯ В СОВРЕМЕННОЙ КАЗАХСКОЙ ПРОЗЕ: СТРУКТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ И ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ПРИЕМЫ (ПО ПРОИЗВЕДЕНИЯМ А. АЛТАЯ, Р. МУКАНОВОЙ, Д. АМАНТАЯ)

В данной статье рассматриваются структурные особенности и художественные приемы повествовательной композиции в современной казахской прозе на основе рассказов А. Алтая «Аборт» и «Казино», рассказов Р. Мукановой «Ты сам» и «Композитор», а также анализа романа Д. Амантая «Цветы и книги». Цель исследования-изучение личности автора и нарратора в художественном тексте, логической структуры повествования, специфики художественных приемов, используемых автором, через нарратологическую призму. Анализ стилевых особенностей и нарративной системы современной казахской прозы.

Исследовательская работа проводилась на основе методов нарратологии, поэтического анализа, структурно-семантической экспертизы и сравнительного анализа. Автор стремится определить многогранные типы повествования в современной казахской прозе, их деятельность в композиционной системе, роль в формировании художественной целостности текста. В результате были выявлены особенности каждого писателя в повествовательной модели, положение рассказчика, характер-поток сознания, новаторские черты хронотопа и композиционных решений. Результаты исследования показывают широкое применение внутренних монологических, потоковых, полифонических повествовательных и фрагментарных композиционных решений в нарративных изысканиях современной казахской прозы.

В исследовании руководствовались выводами о теории повествования в трудах ученых-исследователей Ж. Женетта, К. Бремона, В. Шмида и др.

Ключевые слова: повествовательная композиция, наррация, авторская интенция, нарративные виды, художественный текст, фрагментарная композиция.

*A. M. Zhorashova[1], S. Sh. Aituganova[2]
[1,2]L. N. Gumilyov Eurasian National University,
Republic of Kazakhstan, Astana.
Received 28.09.25.
Received in revised form 17.10.25.
Accepted for publication 10.08.26.

NARRATIVE COMPOSITION IN CONTEMPORARY KAZAKH PROSE: STRUCTURAL FEATURES AND ARTISTIC TECHNIQUES (BASED ON THE WORKS OF A. ALTAI, R. MUKANOVA, D. AMANTAI)

This article examines the structural features and artistic devices of narrative composition in contemporary Kazakh prose, drawing on A. Altay's stories "Abortion" and "Casino", R. Mukanova's stories "Yourself" and "Composer", and an analysis of D. Amantai's novel "Flowers and Books". The aim of the study is to examine the author and narrator's personality in the literary text, the logical structure of the narrative, and the specific artistic devices employed by the author, through the lens of narratology. The article also analyzes the stylistic features and narrative system of contemporary Kazakh prose.

The research was conducted using methods of narratology, poetic analysis, structural-semantic analysis, and comparative analysis. The author seeks to identify the multifaceted types of narrative in contemporary Kazakh prose, their function within the compositional system, and their role in shaping the artistic integrity of the text. As a result, the author identified the distinctive features of each writer's narrative model, the narrator's position, the stream-of-consciousness character, and innovative features of the chronotope and compositional solutions. The results of the study demonstrate the widespread use of internal monologues, flow-like, polyphonic narrative, and fragmentary compositional solutions in narrative research in contemporary Kazakh prose.

The study was guided by the findings on narrative theory in the works of scholars such as J. Genette, C. Bremond, W. Schmid, and others.

Keywords: narrative composition, narration, authorial intention, narrative modes, literary text, fragmentary composition.

ҒТАМР 17.71.07

https://doi.org/10.48081/BTOUPh3.2026/291-300

Н. Қ. Жүсіпов[1], М. Н. Баратова[2], А. С. Аблаев[3]
[1,2,3]Торайғыров университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.
[1]ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2111-6833
[2]ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7509-5652
[3]ORCID: https://orcid.org/0009-0004-2801-5818
*e-mail: nartai1970@mail.ru

МӘШҺҮР ЖҮСІП ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ «ЖАҚСЫ», «НАДАН», «АДАСУ» Т.Б. СӨЗДЕРІНІҢ ҚОЛДАНЫЛУ ЕРЕКШЕЛІГІ

Бұл мақалада белгілі қазақтың ақыны, ойшылы, шығыстанушысы, фольклортанушысы Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының шығармаларындағы «жақсы», «надан», «адасу», «тасу» т. б. сөздерінің қолданылу ерекшелігі жан-жақты қарастырылды.

Сонымен қоса өз заманына дейін және қатарлас өмір сүрген ақындар мен ғалымдардың т. б. шығармаларында осы ұғымдардың қолданылуы салыстыра зерттелді. Атап айтқанда: Хорезми, Жүсіп Баласағұн, Қожа Ахмет Иассауи, Шалкиіз Тіленшіұлы, Ақтамберді Сарыұлы, Бұқар Қалқаманұлы, Шал Құлекеұлы, Махамбет Өтемісұлы, Габдолла Тоқай т. б.

Мәшһүр Жүсіптің поэзиясындағы стильдік ерекшеліктерді саралау барысында ақынның эпитет, теңеу, метафора, метонимия сияқты бейнелеу құралдарын қолдануда өзіндік қолтаңбасы айқын аңғарылды. Бұл көркемдік тәсілдердің түпкі өзегінде Алланы тану идеясын дәріптеу, адамзатты изгілікке үндейтін рухани құндылықтарды насихаттау мақсаты жетекші орын алды. Ақынның көркемдік дүниетанымында Аллатану, ұлттық болмысты ардақтау, діни-имандылық қағидаларын дәріптеу және ұлттық нақышты айшықтау кейіптеу тәсілі арқылы да шебер жүзеге асырылды. Осы арқылы Мәшһүр Жүсіп поэзиясында діни-философиялық ой мен ұлттық көркемдік дәстүр өзара үйлесім тауып, авторлық стильдің басты белгілерінің біріне айналды. Көркемдік тәсілдердің қолданылу ерекшелігі ақынның стильдік даралығын және бейнелілік жүйесін айқындайды.

Кілтті сөздер: М.Ж. Көпейұлы, фольклор, дін, ұлттық өрнек, стиль.

Кіріспе

Мәшһүр Жүсіп стилі, оның сөз қолдану ерекшелігі дегенде, белгілі бір баламаларды тек ұғым айқындығы үшін емес, қайта алдымен Алланың ақ жолын ту етуге бағындырылғанын алдымен ескерген жөн.

Мәшһүр Жүсіп өлеңдерінен көрінетін стиль сипатын қарастырғанда, оның: эпитет, теңеу, метафора, метонимия қолданудағы ерекшеліктеріне үңіліп, оның бәрінде дерлік алдымен Аллатану, соған бағындырылған ізгілік көздерін іздеу дәстүрі жетекші екеніне көз жеткіздік. Аллатану және ұлттың нақышты ту ету, дінді насихаттау және ұлттық сипаттағы өрнек үстемдігін қамтамасыз ету Мәшһүр Жүсіпте құбылтудың бір түрі кейіптеу арқылы да жүзеге асып отырған.

Материалдар мен әдістері

Мақала жазылу барысында аналитикалық, типологиялық, нарративтік, тарихи-функционалдық, тарихи-салыстырмалы т.б. ғылыми әдістері қолданылды.

Нәтижелер және талқылау

Мәшһүр Жүсіпте де, оған дейін де «жақсы» алмастыруы қолданылғанда, адамның оң сипатын бөліп көрсету, оны әспеттеу ғана жүзеге асатын тәрізді. Әйтсе де сөз мағынасын жеке бөліп алмай, оны шығарманың басты идеясымен, ақын стилімен байланыстырып отырсақ, бұл өрнекті тұтынуда да «Алланың ақ жолы» әсерін қабылдау ұғымы жетекшілігін байымдай аламыз:

1. Жақсы да келер бұ көпке,
Жаман да келер бұ көпке [1].
(Шалкиіз Тіленшіұлы)

2. Жақсысы кеткен ауылдың
Артынан жақсы шықпаса,
Өртеніп кеткен жермен тең [1].
(Ақтамберді Сарыұлы)

3. Жақсыдан туған жаман бар,
Күндердің күні болғанда,
Жарамды бір теріге алғасыз [2].
(Махамбет Өтемісұлы)

4. Жақсылар өтіп кетті бұрын бізден,
Біз адастық жақсылар салған ізден.
Ешкімге өкпе қылу дұрыс емес,
Не берсе, берді Құдай, пейіліміздің! [3]

5. Ниетің болу керек хаққа дұрыс,
Әркіммен жасай берме жанжал ұрыс,
Зынданда жалғыз жатқан сен емессің,
Әр түрлі жақсылар бар қылған қоныс [3].

6. Жуандар жіңішкерді болып қылдай,
Жақсыға – күн, жаманға – дәл бір жылдай! [4].
(Мәшһүр Жүсіп)

Өзіне дейінгілерден гөрі Мәшһүр Жүсіпте «жақсы» алмастыруы тек оң сипат ұғымымен шектелмей, көп ретте әсіресе соңғы үш үзіндіде белгілі бір адам сипатына баға беруде дұрыс ниетті «Алланың ақ жолы» идеясына бағындыру, яғни стильдің бағыттау әсері қоса өрілгені байқалады.

«Жақсы» ұғымына «жаман» сөзі мағынасы қарама-қарсы екені тәрізді «білімді» дегенге «білімсіз», «надан» сөздері мағыналары керісінше екені белгілі. Мұсылман дінін ту еткен түркі ақындарында «надан» алмастыруы келтірілгенде де, тек құбылыс сырын танымау ғана емес, алдымен сол білімсіздіктің қайнар көзі Аллатанудың жеткіліксіздігінде екенін аңғартуды атап айту керек:

1. Білімсіздер блімдіге жау болды,
Надандардың аңсағаны дау болды [5].
(Жүсіп Баласағұн)

2. Наданменен өткен өмірің тозақ болар,
Надан барса, тозақ та одан қашар [6].
(Қожа Ахмет Иассауи)

3. Наданның өз басына қылған ісін
Қылмайды ақылды адам дұшпанына! [7].
(Мәшһүр Жүсіп)

Мәселен «адасу» сөзін алсақ, ол мал бағумен күн өткізген, ат үстінде мал іздеуге т.с.с. көп уақыт жұмсаған қазақ үшін жиі кездесетін көрініс ұғымын береді. Демек бұл алдымен ұлттық өрнек үлгісі деуімізге болады. Әйтсе де табиғат аясындағы тура мағынадағы адасу ғана емес, өмірдегі өз жолын, дұрыс бағытын табуда да мүлт кету болатынын ескерсек, ақындардың көбінесе Алланың ақ жолынан тайып, қателесу ұғымдарына бұл сөзді де бағындырып отырғанына көз жеткіземіз:

1. Халайыққа жарық берер жарасып,
Жол көрсетер кейі[н] кетсең адасып [5].
(Жүсіп Баласағұн)

2. Төрт жасымда Хақ Мұстапа берді хұрма,
Жол көрсеттім, адасқанды салдым жолға [6]
(Қожа Ахмет Иассауи)

3. Адасып қалды жұртың бассыз қойдай,
Дүниеге кете бардың көңіл қоймай.
Болжалсыз ажал – тағдыр келіп қалып,
Шарапат дуаңызға қалдық тоймай [3].

4. Жалғанда әрбір түрлі қылған істің,
Адасар: оң – терісін пенде білмей [4].

5. Жылқыша изеп басын, ақылдасқан,
Біреудің адасуын біреу қоттап [7].
(Мәшһүр Жүсіп)

Сөз жоқ, мұндағы «адасу» сөзін пайдаланған мысалдар үнемі жансызға жандының, немесе жандыға жансыздың әрекетін беретін таза кейіптеу үлгілері емес. Әйтсе де табиғат аясындағы өз мағынасындағы адасу емес, дұрыс бағыттан ауытқу ұғымында қолданылған бұл сөздердің тура емес, тек ауыспалы мәнде пайдаланылғанын да ескермей болмайды. Біздің бұл орайда назар аудартқымыз келгені - ақындардың көбінесе бағыт таппау атаулының Алла жолынан ауытқуға байланысты туып отыратынын ескеруі дер едік. Алланың ақ жолын іздеу мұсылман ақындарындағы басты бағыт болды десек, Мәшһүр Жүсіптің осы басты бағыт, ортақ сарынға үлес қосудағы өзіндік ерекшелігі бар екенін діттеуіміз керек. XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың бас кезінде Ресейге бағынышты мұсылман елдерінде ислам дінін қолдаушылардың ашық та жабық та қатал қудаланып келгенін ескерсек, өзіне дейінгілерден гөрі Мәшһүр Жүсіпте мұң, торығу сарыны басым екендігіне көз жеткізуге болады. Алдымен «ұйықтау», яғни Алланың оң жолын іздемеу, күрестен мүлде шет қалу, әрекетсіздікке ұрынуымен де қателесуі сипатын жеке бөліп қарастырамыз:

1. Қатты ұйқыда бақытым қанша жатқай,
Кездесу шығысында таң да атқай [8].
(Хорезми)

2. Көпке дейін қалдық ұйықтап, ойланып, көз ашайық,
Ояна сап, өнер-білім өріне қадам басайық [9].
(Ғабдолла Тоқай)

3. Оянбас сұм жүрегім ұйықтап жатқан,
Күнәға мұңлық басым күнде батқан.
Өткіздім ұзын түнді ұйқыменен.
Малдай боп бауыздалмай арам қатқан [3].

4. Өмірімде ұйықтап өттім, болмай ояу,
Көп артық жаман аттан – жүрген жаяу.
Кісіге күтіп кимес киім болып,
Өң берген неше түрлі кетті бояу [3].
(Мәшһүр Жүсіп)

Әрі мұсылмандық түркі әдебиеті дәстүрін, әрі ұлттық нақышты, әрі дербес стиль әсерін ұштастырып қолдану үлгілері «төгу», «тасу» сөздері арқылы да кең көрінген. Алдымен «төгу» сөзіне байланысты өрнектерді келтірейік:

1. Айтолдыны еттім жыр-мархаббатты,
Нұрын төккен бақыттың, шапағаттың [5].
(Жүсіп Баласағұн)

2. «Инна фатханы» оқып мағына білдім,
Нұрын төкті: естен танып дидар көрдім» [6].
(Қожа Ахмет Иассауи)

3. Қиядан қиқу төгілсе,
Аттың басын тартпаған [10].
(Бұқар Қалқаманұлы)

4. Қырдан қиқу төгілсе,
Еділге таман үңілсе,
Арғымақтың баласы
Шабушы еді безектеп [3].
(Махамбет Өтемісұлы)

5. Сол қызға төккендіктен Хақ өз нұрын,
Диуана салған Әдһам көздің қырын [3].

6. Февральдың он алтысы деген күні,
Құдайдың мол төгілген көрдік нұрын [3].

7. Мәшһүрдің дүр төгілер таңдайынан,
Пендені Хақ жарылқар қандайынан?! [7]
(Мәшһүр Жүсіп)

«Төгу» сөзі Мәшһүр Жүсіпке дейін де көбінесе ауыспалы мағынада тек бір құбылыс молдығын емес, сонымен бірге Алланың адамдарға деген ықыласы, қамқорлығының өлшеусіз екенін тұспалдауға арналған. Ал, Мәшһүр Жүсіпте мұсылмандыққа деген қысым әсерін сезіну, соған күйіну әсерінен де әділдік азаттық, тазалық т.с.с. идеясын әспеттей түсумен қатар соған үндеу, сол үшін не қиындық болса да күреске даяр екенін әйгілеу алға шыққан. Осы іспетті ерекшелікті ақындардың «тасу» өрнегін қолдануынан да анық байқаймыз:

1. Құтылды Елік бейнетінен тірліктің,
Көңілі тасып, татып балын бірліктің [5].
(Жүсіп Баласағұн)

2. Дүниеқоңыз, пасықтардан бойыңды тый,
Бойым тыйып, дариядай тастым, міне [6].
(Қожа Ахмет Иассауи)

3. Жеткенін кәріліктің ескермейді,
Көңілі өсіп, мейманасы тасқан адам [1].
(Шал Құлекеұлы)

4. Кешегі жүрген Ысқақ судай тасып,
Ажалдан құтылар ма адам қашып?
Өлерін бұл аурудан білгеннен соң,
Сөз айтқан жаранларға ғарыздасып [3].

5. Өнерім, сөз сөйлесем, судай тасқан,
Сөзім бар тасқандардың көңілін басқан.
Мұбарак ғазизлардың көрдім жүзін,
Жерінен жүрген-тұрған шайтан қашқан [3].

6. Біздің жер мархаббаттан қашық жатыр,
Хайласы хакімдердің асып жатыр.
Халқына мархабатлы сөзін айтып,
Мейірі патша ағзам тасып жатыр [7].

7. Бұлақ деп судың көзін ешкім ашпас,
Екпіндеп өзі тасып, шашылмаса.
Ерлерге жай жатумен қайрат кірмес,
Ғалідей орда жатып ашынбаса! [7].

8. Қағба[ға] жер ортасы, барар Мекке,
Ойна[п] – тасқан көреді көп мереке.
Сөйлейін Жақып сұлтан атаңызды,
Ту болған Орта жүзге жалғыз жеке [7].

9. Ит дүние жарға ойнаған лақтайсың,
Толқыған, кетеріңде, сынаптайсың!
Алланың береріне кез келсе егер,
Тасыған таудан аққан бұлақтайсың! [7]
(Мәшһүр Жүсіп)

Дәйектесек, бұл мысалдар шоғырында да ақындардың белгілі бір сөзді, «тасу» сөзін келтіргенде, байлық, не көңіл-күй т.с.с. сезім өрістеуін ғана емес, соған қанат берген ерекше күш, яғни Алла махаббаты әсерін сезінуді қоса себездесе, Мәшһүр Жүсіпте түрлі қысым жағдайында неғұрлым сирек пайдаланылатын осы бір өрнек ықпалы ерекше. Мәселен, алғашқы мысалда «кешегі» Ысқақтың судай тасуына бүгінгі өлімі қарама-қарсы қойылса, екінші үзіндіде өнердің судай тасуы адамды азғырудан шайтанның қашуының алдында берілуімен де неғұрлым әсерлі естіледі. Үшіншіде де патша ағзам мейірі тасуы алдындағы әкімдер айласы асуын ескерсек, бұл тасудың тез арада іске аса қоймайтыны қоса аңғарылады. Одан кейінгіде де әркімнің өзі әрекет етуі діттелсімен, кезінде дін жолындағы Ғалінің орда жатып ашынуы еске алынған. Ал, ең соңғыда белгілі бір құбылыс, не сезім тасуы алдында «ит дүниенің» алдамшы екенін әйгілеу кейін тууы мүмкін оң сезімнің қиын халін көзге ұрады.

Қаржыландыру туралы ақпарат

Бұл мақаланы Қазақстан Республикасының Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландырады (грант № AP26199787 «Мәшһүр Жүсіп және рухани құндылықтар»).

Қорытынды

Міне, мұның бәрі Мәшһүр Жүсіптің әрі өзіне дейінгі мұсылмандық игі дәстүрді дамытып, олармен үндестікте болғанын, әрі өзіндік бояу, жаңа жағдайдағы қинау торығуларды енгізу арқылы дербес стиль қалыптастырғанын дәлелдей түседі.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 XV-XVIII ғасырлардағы қазақ поэзиясы [Мәтін]. – Алматы : Ғылым, 1982. – 240-б.

2 **Өтемісов, М.** Өлеңдер жинағы [Мәтін]. – Алматы : ҚМКӘБ, 1958. – 219-б.

3 **Мәшһүр Жүсіп.** Шығармалары [Мәтін]. – Павлодар : ЭКО, 2003. – Т. 1. – 436-б.

4 **Мәшһүр Жүсіп.** Шығармалары [Мәтін]. – Павлодар : ЭКО, 2003. – Т. 2. – 384-б.

5 **Баласағұн, Ж.** Құтты білік [Мәтін]. – Алматы : Жазушы, 1986. – 616-б.

6 **Қожа Ахмет Иассауи.** Диуани Хикмет [Мәтін]. – Алматы : Мұратас, 1993. – 262-б.

7 **Мәшһүр Жүсіп.** Шығармалары [Мәтін]. – Павлодар : ЭКО, 2004. – Т. 4. – 535-б.

8 **Хорезми.** Оғыз-наме. Мұхаббат – наме [Мәтін]. – Алматы : Ғылым, 1986. – 208-б.

9 **Тоқай, Ғ.** Көңіл жұлдызы [Мәтін]. – Алматы : Жазушы, 1986. – 180-б.

10 **Қалқаманұлы, Б.** Шығармалары [Мәтін]. – Алматы : ҚР ҰҒА М. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институты, 1992.

REFERENCES

1 XV–XVIII ğasyrlardağy qazaq poeziasy [Kazakh poetry of the XV–XVIII centuries] [Text]. – Almaty : Ğylym, 1982. – 240 p.

2 **Utemisov, M.** Öleñder jinağy [Collection of poems] [Text]. – Almaty : QMKÄB, 1958. – 219 p.

3 **Mäşhür Jüsıp.** Şyğarmalary [Mashkhur Zhussip. Essays] [Text]. –Pavlodar : ECO, 2003. – T. 1.– 436 p.

4 **Mäşhür Jüsıp.** Şyğarmalary [Mashkhur Zhussip. Essays] [Text]. – Pavlodar : ECO, 2003. – T. 2.– 384 p.

5 **Balasagun, J.** Qūtty bılık [Blessed Shaft] [Text]. – Almaty : Jazuşy, 1986. – 616 p.

6 **Kozha Ahmet Yassaui.** Diuani Hikmet [Diwani Hikmet] [Text]. – Almaty : Muratas, 1993. – 262 p.

7 **Mäşhür Jüsıp.** Şyğarmalary [Mashkhur Zhussip. Essays] [Text]. –Pavlodar : ECO, 2004. – T. 4. – 535 p.

8 **Horezmi.** Oğyz-name. Mūhabbat – name [Oguz-Name. Muhabbat-name] [Text]. – Almaty : Ğylym, 1986. – 208 p.

9 **Tokai, G.** Köñıl jūldyzy [Star of attention] [Text]. – Almaty : Jazuşy, 1986. – 180 p.

10 **Kalqamanyly, B.** Şyğarmalary [Essays] [Text]. – Almaty : QR ŪĞA M. Äuezov atyndağy ädebiet jäne öner instituty, 1992.

01.07.26 ж. баспаға түсті.
07.07.26 ж. түзетулерімен түсті.
10.08.26 ж. басып шығаруға қабылданды.

**Н. К. Жусупов[1], М. Н. Баратова[2], А. С. Аблаев[3]*
[1,2,3]Торайгыров университет,
Республика Казахстан, г. Павлодар.
Поступило в редакцию 01.07.26.
Поступило с исправлениями 07.07.26.
Принято в печать 10.08.26.

ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ СЛОВ «ХОРОШИЙ», «НЕВЕЖЕСТВЕННЫЙ», «ЗАБЛУЖДЕНИЕ» Т.Д. В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ МАШХУР ЖУСИПА

В данной статье разносторонне рассмотрены использование понятий «хороший», «невежественный», «заблуждение» и т.д. в произведениях известного казахского поэта, мыслителя, востоковеда, фольклориста Машхур Жусип Копейулы. При этом сравнивалось использование этих понятий в произведениях поэтов и ученых, живших параллельно и до своего времени. А именно: Хорезми, Жусип Баласагун, Кожа Ахмет Иассауи, Шалкииз Тиленшиулы, Актамберди Сарыулы, Бухар Калкаманулы, Шал Кулекеулы, Махамбет Отемисулы, Габдулла Токай и др.

В ходе анализа стилевых особенностей поэзии Машхура Жусипа было установлено, что поэт обладает ярко выраженным индивидуальным почерком в использовании таких художественно-изобразительных средств, как эпитет, сравнение, метафора и метонимия. В основе этих художественных приемов лежит идея богопознания, а также стремление к утверждению духовно-нравственных ценностей, призывающих человека к добродетели и гуманизму. В художественном мировоззрении поэта идеи богопознания, почитания национальной самобытности, пропаганды религиозно-нравственных принципов и раскрытия национального своеобразия мастерски воплощаются также посредством олицетворения. Благодаря этому в поэзии Машхура Жусипа религиозно-философская мысль органично сочетается с национальной художественной традицией, что становится одной из

ключевых особенностей его авторского стиля. Использование средств художественной выразительности позволяет выявить поэтический стиль автора и показать образную значимость его стилевого своеобразия.

Ключевые слова: М. Ж. Копейулы, фольклор, религия, национальный колорит, стиль.

*N. K. Zhussupov[1], M. N. Baratova[2], A. S. Ablayev[3]
[1,2,3]Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar.
Received 01.07.26.
Received in revised form 07.07.26.
Accepted for publication 10.08.26.

FEATURES OF THE USE OF THE WORDS “GOOD”, “IGNORANT”, “DELUSION” ETC. IN THE WORKS OF MASHKHUR ZHUSSIP

This article provides a comprehensive analysis of the use of the concepts of “good”, “ignorant”, “delusion” etc. and related notions in the works of the prominent Kazakh poet, thinker, Orientalist, and folklorist Mashkhur Zhussip Kopeyuly. It also presents a comparative study of the use of these concepts in the writings of poets and scholars who preceded him, as well as those who were his contemporaries. In particular, the works of Khorezmi, Yusuf Balasaguni, Khoja Ahmed Yassawi, Shalkiiz Tilenshiuly, Aktamberdy Saryuly, Bukhar Kalkamanuly, Shal Kulekeuly, Makhambet Utemisuly, Gabdulla Tukay, and others are examined.

An analysis of the stylistic features of Mashkhur Zhussip’s poetry demonstrates the poet’s distinctive use of such figurative devices as epithets, similes, metaphors, and metonymy. These artistic techniques are fundamentally rooted in the idea of the knowledge of God (God-consciousness) and in the promotion of spiritual and moral values that encourage virtue and humanism. Within the poet’s artistic worldview, the ideas of the knowledge of God, reverence for national identity, the affirmation of religious and moral principles, and the expression of national cultural distinctiveness are also skillfully conveyed through personification. As a result, religious and philosophical thought is harmoniously integrated with the national literary tradition in Mashkhur Zhussip’s poetry, becoming one of the defining features of his individual artistic style. The use of expressive literary devices reveals the originality of the poet’s style and highlights the imagery and aesthetic significance of his poetic language.

Keywords: M. Zh. Kopeyuly, folklore, religion, national flavor, style.

ҒТАМР 17.07.31

https://doi.org/10.48081/BTOUPh3.2026/301-312

***Г. К. Жусупова[1], А. Х. Бекбосынова[2], Е. К. Жусупов[3], Э. Ж. Емельбаева[4], Д. Б. Жанабекова[5]**
[1,4]«Тұран» университеті,
Қазақстан Республикасы, Астана қ.;
[2]Торайғыров университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.;
[3]Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті,
Қазақстан Республикасы, Қостанай қ.;
[5]Павлодар облысы білім беру басқармасының
«Білім беруді дамытудың инновациялық орталығы» КММ,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.
[1]ORCID: https://orcid.org/0009-0005-5723-7556
[2]ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3061-0005
[3]ORCID: https://orcid.org/0009-0007-5670-5711
[4]ORCID: https://orcid.org/0009-0007-7551-5892
[5]ORCID: https://orcid.org/0009-0000-6280-8126
*e-mail: zhusip69@mail.ru

ИСЛАМДЫҚ МИФТЕР МЕН ПАЙҒАМБАРЛАР ТАҚЫРЫБЫНЫҢ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ОРНЫ

Мақалада араб мәдениетімен тығыз байланыста қалыптасқан түркі әдебиетінің негізгі тақырыптық өзегі ретінде Алланы мадақтау және пайғамбарды дәріптеу дәстүрі жан-жақты қарастырылады. Бұл үрдіс тек діни сипатпен шектелмей, көркемдік, эстетикалық және дүниетанымдық бағыттарды да айқындайтыны көрсетіледі. Сонымен қатар араб-қазақ, парсы-қазақ және жалпы шығыс әдебиеті мен қазақ әдебиетінің өзара байланысы сараланып, шығыс сюжеттерінің қазақ әдебиетіне тигізген ықпалы талданады. Шығыс классиктері – Фирдоуси, Низами Гянджеви, Сағди, Алишер Науаи шығармаларының қазақ қиссаларына әсері ғылыми еңбектер негізінде дәйектеледі.

Сондай-ақ, мол мұра қалдырған Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы шығармашылығы мен әлем әдебиеті арасындағы үндестік пен дәстүр сабақтастығы қарастырылады. Мақалада осы

бағыттағы зерттеулер тарихы сараланып, мифтік аңыздардың әлем әдебиетіндегі рөлі мен назира дәстүрінің қазақ әдебиетіне ықпалы ғылыми тұрғыда негізделеді. Сонымен бірге әдеби ықпалдастықтың көркемдік тәсілдері, поэтикалық образдар жүйесі мен идеялық мазмұны кеңінен талданып, олардың ұлттық әдебиеттің дамуына қосқан үлесі айқындалады. Зерттеу нәтижелері әдеби байланыстардың тарихи сабақтастығын терең түсінуге мүмкіндік береді. Бұл тұжырымдар болашақ ғылыми ізденістерге бағыт-бағдар береді. Ғылыми маңызы ерекше деп бағаланады.

Кілтті сөздер: фольклорист, этнограф, қисса-дастандар, медресе, хазырет, пайғамбар, миф, аңыз.

Кіріспе

Қазіргі әдебиеттану ғылымының жеткен биіктерін саралау үшін, кітап, баспасөз бетінде шығып жатқан зерттеулер мен мақалалар тасқынына алдымен көңіл бөлу керектігі айқын. Қазақ әдебиеттану ғылымында да қазақ поэзиясының толысу, даму тарихына қатысты еңбектер баршылық. Олар: А. Байтұрсынов, Қ. Жұмалиев, М. Базарбаев, З. Ахметов, З. Қабдолов, Т. Әбдірахманова, Р. Нұрғали, Б. Кәрібаева, С. Негимовтің т.с.с. жекелеген ізденіс нәтижелері [1]. Міне, бұл тақырыпты зерттеу барысында жоғарыда аты аталған қазақ әдебиеттану ғылымының көрнекті өкілдерінің еңбектері ескеріліп, әлем әдебиетінде поэзия, оның ішінде қазақтың қиссаларын таныту үшін алдымен оған үлкен ықпал еткен шығыс ақындары Фердаусидің /934–1026/, Г. Низамидің /1141–1209/, Сағдидің /1184–1291/, Ә. Науаидің /1141–1501/ т.б. дастандарының мәнін ашуға зерттеуші Ә. Қоңыратбаев көп еңбек етті. Мәселен, ғалым: «Қисса, шайырлық әдебиетіне арналған зерттеулер ойдағыдай емес» – деп, сол олқылықтың орнын толтырарлық сараптауларын ортаға салды [2].

Сондай-ақ фольклорлық дастандардағы миф, аңыз мәнін сараптаған М. Қараев көне түркі дастандары мәніне назар аудартқан Р. Бердібаев, көне халық эпосының /демек кейін жазба әдебиетке әсер еткен шығармаларды – Г. Ж./ қалыптасу, даму тарихын сөз еткен Ш. Ыбыраев, ерте дәуірдегі қазақ әдебиетіндегі дастан жанрын сараптап, сол арқылы кейінгі қиссалардың бастау көзін аша түскен Н. Келімбетов, «Оғызнама», «Мұхаббатнама» дастандары мәнін талдаған М. Жармұхамедов т.б. еңбектері де осы саладағы ізденістер өрісін кеңейтуге мұрындық болғаны анық [3].

Сонымен бірге араб-қазақ, парсы-қазақ, жалпы шығыс әдебиеті мен қазақ әдебиеті байланысын зерттеп, ондағы сюжеттердің қазақ әдебиетіне тигізген ықпалын сараптаған: Ә. Дербісәлиев, Ө. Күмісбаев т.б. еңбектерін атап өткіміз келеді. Сондай-ақ діни қиссаларға арналмағанмен, жалпы дастан,

поэма жанры ерекшелігіне, оның жанр түрі ретінде қазақ әдебиетіндегі даму тарихына арналған: Ә. Нарымбетов, Б. У. Азибаева кітаптары да – елеулі ізденістер айнасы [4].

Мифтік аңыздардың әлем әдебиеті дамуындағы рөліне зерттеуші Е. Исмайловтың жоғары баға бергені белгілі: «Дүние жүзі әдебиетіндегі Фауст, Прометей сияқты образдардың төркінінде мифтік негіз жатқандығы бізге белгілі» [5]. Жалпы УШ-ХХ ғасыр аралығындағы араб, парсы, түркі халықтары әдебиетіндегі діни бағытта жазылған шығармаларды жинақтап, оларға «сопылық әдебиет« атауы қолданылып келгені де мәлім. Сопылық әдебиеттің қандай жағдайда пайда болып, қалай өрістегені туралы құнды пайымдауды арабтанушы ғалым Ә. Дербісәлиевтен табамыз:»Аббастық халифалар дәуірінде исламда мистикалы-аскеттік ағым-суфизм қалыптасады. Аскет-суфилер немесе факир дәруіш деп аталатын софылар ислам әлемінде христиан монахтары секілді роль атқарады. Софылар байлықтан безініп, жер бетінің ләззат қызығынан бас тартуға , жоқшылық өмірді және жаратушымен о дүниеде табысуға шақырған [6]. Ә. Қоңыратбаев сопылық поэзияны «дидактикалық поэзия» ретінде қарастырып: «Оның басында құдай, пайғамбарға сыйыну тұрған», – деп көрсетеді [7].

Зерттеуші Ы. Дүйсенбаев шығыстан қазақ әдебиетіне сюжет желісі ауысқан шығармалар туралы айта келіп, оның ішінде діни тақырыптағылардың біраз орын алатынын ашады: «Өйткені сол шығыстан ауысқан үлгілердің өзі бір текті емес, мысалы, халықтық туындылар, классиктердің шығармаларынан басқа «Жұм-Жұма», «Сал-сал», «Заркум», «Мұхаммет пайғамбардың Миғражға шыққаны», «Кербаланың шөлінде», «Мұхамметханафия», «Мәлікаждар» және тағы басқалар секілді негізінде ислам дінін уағыздауды мақсат еткен қисса-дастандар да аз емес» [8].

Сопылық әдебиеттің XI ғасырда жаңа мәнге ие болып толыққандығын Ә. Дербісәлиев белгілі ғалым Е. Э. Бертельс еңбегіне сүйеніп дәлелдейді: «Суфизм діни-мистикалық ағым ретінде VШ ғасырда-ақ пайда болғанымен, XI ғасырдың соңында өз идеологиясын антикалық және христиан ой-пікірімен толықтыра отырып жетіліп, жаңа мазмұндағы ағымға айналып үлгерген болатын» [9]. Сонымен қатар Ә. Дербісәлиев бұл идеяны өрістетіп, X ғасырдағы араб мәдениетінің өкілі Әбу Ибраһим Исхақтың «Диуан әл-адиб» / «Әдеби жинақ» / атты еңбегіне көңіл бөлгізеді: «Әбу Ибраһим Исхақ «Жинағы», «Кіріспемен» басталған. Онда ол сол кездегі өзге де авторлар секілді әуелі жаратушы мен оның елшісі Мұхаммадқа мадақ арнайды» [10].

Материалдар мен әдістері

Мақала жазылу барысында аналитикалық, типологиялық, тарихи-салыстырмалы, тарихи-функционалдық, нарративтік т.б. ғылыми әдістері қолданылды.

Нәтижелер және талқылау

Ортағасырлық араб әдебиетінде алдымен Алланы, пайғамбарды мадақтау кең орын алды, десек, мұның әсері ХШ ғасырдағы ғұлама ақын Сағдидің «Гүлстан« дастанынан да толық көрінетіні белгілі. Ә. Қоңыратбаев шығармада: «д, тағдырға қанағат ету… ж. құдайға салауат… н. дұға», қысқасы, Аллаға мойынсыну бөлімдері бар екенін айтады [11].

Жоғарыда айтылғандай, араб мәдениетімен тығыз байланыста дамыған түркі әдебиетінде де басты тақырып, өзекті сарын алдымен Алланы, одан соң пайғамбарды дәріптеу болғаны аян. Мәселен, Жүсіп Баласағұнның 1069-1070 жылы жазылған «Құтты білік« кітабының қара сөзбен берілген кіріспесінің ең басында мына сөздер тұр: «Бісмілләхи-р-рахмани-р-рахим! Әзиз, уә, күллі ұлылықтың иесі, жер мен көкті жаратқан, тірі жанның бәріне ризық берген құдіреті күшті тәңірге ырзамыз» [12]. Ал, одан кейін берілген өлеңмен жазылған кіріспе бөлім де Аллаға сүйіспеншілік білдірумен басталады: «Құдіретті бір хақ барша алапқа, // Соған лайық мәртебе де, мадақ та» [13]. Сондай-ақ өлеңге құрылған негізгі бөлім беташары да Алла құдіретін жар етуге арналған:

Алла атымен айттым сөздің әлібін,
Жарылқаған, жаратқан бір тәңірім!
Жаратты ол: жасыл көк, ай, күн, түнді,
Қара жер, ел, заман, уақыт,бұл күнді [14].

Сонымен бірге «Құтты білікте» Алладан кейін Мұхаммед пайғамбар еңбегін аспандатуға біраз орын берілген:

Рахымды ием, пайғамбарын жіберді,
Кісі ізгісі, ел сарасы жігерлі.
Түнек түнде шамы болды халықтың,
Саған, жұртқа нұрын шашты жарықтың!

Кейінгі зерттеудің бірінде XII ғасырдағы «Орта ғасырлық сопылық поэзия өкілдерінің бірі – Түркістан қаласында туып өскен Сүлеймен Бақырғани» екендігі көрсетілген. Түркі әлеміндегі сопылық поэзияда XII–ХШ ғасырда өмір сүрген Қожа Ахмет Иассауи ерекше орын алатыны белгілі. Ә. Қоңыратбаев былай дейді: «Қожа Ахмет Яссауи поэзиясының мазмұнында екі түрлі жүйе бар. Оның бірі-суфизм, екіншісі – бұл дүниеге сыймай торығу, оны сынау сарыны» [15].

Қожа Ахмет Иассауи мұрасына әдебиетшілермен қатар философ ғалымдардың үңіле бастауы байқалады. Мәселен, профессор Ә. Нысанбаев: «… Сопылықтың негізін қалаған атақты ойшыл Иассаудің дүниетанымы мен философиясы туралы мағлұматтарды жүйелеуге» тырысқанын жазады. Рабғұзидің XIУ ғасырдағы «Қиссас сул-әнбия» /1310 ж. жазылған/ кітабында бұл дәстүрдің одан әрі жалғастырылып, дамытылғанын көреміз. Зерттеуші

А. Қыраубаева бұл туралы толығырақ мағлұмат береді: «Құрандағы мифтердің біразы «Тәурат», «Інжілден», исламға дейінгі арабтың аңыз-әңгімелерінен алынған. Оның бір бөлігі пайғамбарлар жайлы аңыздар. Пайғамбарлар өмірі туралы, Құраннан басқа, араб-парсы тілінде де діни кітаптар шыққан болатын. Рабғұзидегі пайғамбарлар туралы әңгімелердің негіздері осылардан алынған.

Қазақ ауыз әдебиетіндегі ислам діні әсері өзалдына бір төбе әңгіме. Жалпы шығарманың идеялық-тақырыптық негізіне қарап, мұсылман діні шыққанға дейінгі туындылар, немесе одан кейінгілері деп атау да көп ретте өзін ақтап жүр. Мәселен: «Көне эпостарға үлкен әлеуметтік мәселелер, таптық қайшылық, дін жолында күреске шығу сияқты мотивтер жат. Кейіпкерлердің іс-әрекеті, күресі отбасы үшін, болмаса өз руының мүддесі үшін, соның шеңберінде ғана суреттеледі», – деген пікір орынды.

Зерттеуші Н. С. Смирнова қазақ фольклорына XIX ғасырда Ислам әсері күшейе түскенін атап өтсе, зерттеуші С. Талжанов «Мұхаммедия» /1855 ж. жазылған / кітабында «басынан аяғына дейін мұсылман діні, Мұхаммед пайғамбардың әулеті» мақталатынын ескерткен. Сондай-ақ ол Мұхаммед ұрпағы өмірі, қиындықтары бейнеленген «Кербаланың шөлі» дастанына да көңіл бөлген.

Мұның бәрі Алла, Мұхаммед пайғамбар туралы әр кезде көп қаламгердің жабыла үн қосқанын дәлелдесе, арнайы дастан арнамаса да, сөз арасында болсын, Алла мен Мұхаммедті жырламаған шығыс ақынын кездестіру қиындығы да аталған тақырыптың шығыс әдебиеті үшін қаншалық мәнді, өзекті болғанын дәлелдей түседі. Басқаны былай қойғанда, ұлы ақын Абайдың мына бір өлең жолдарын келтірсек те, аталған тақырыптың қаншалық жетекші болғаны көзге ұрады:

Алланың өзі де рас, сөзі де рас,
Рас сөз еш уақытта жалған болмас.
Көп кітап келді Алладан, оның төрті,
Алланы танытуға сөз айырмас.

Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы аталған тақырыпқа арнап көптеген қара сөз үлгілерін, өлең т.б. жазумен қатар арнайы дастандар жазған. Солардың ішінен арабтың көне және төте әріп үлгілерімен жазылған түрлі нұсқалары ақынның өз қолымен жазған түпнұсқаны, немесе, оның жиені Жолмұрат, баласы Мұхаммед-Фазыл көшірмелерін салыстыра отырып, баспа бетінде өзіміз жариялаған төрт қиссаны арнайы қарастырмақпыз. Олар: «Жер мен көк» /1894 ж. жазылған/, «Миғраж», «Пайғамбардың дүниеден өтуі» / бұл екі дастанның тап қай жылы жазылғаны әзірше белгісіз/, «Хаятбақшы» /1925 ж./. Біз осы орайда Мәшһүр-Жүсіп дастандарын жазылу мерзіміне емес, тақырып ретіне қарай талдауды жөн көрдік. Екі дастанның жазылған жылы белгісіз болуы да шығармаларды уақыт ретімен талдауды қиындатумен

бірге пайғамбардың дүниеге келуіне арналған «Хаятбақшы» дастанының ең соңында /1925 ж./ тууы да осы біз таңдаған талдау жүйесі дұрыстығын дәлелдейді. Себебі пайғамбар тууын сөз етпей тұрып, мәселені оның өлімінен бастау ақынның пайғамбар бейнесін жасау табыстарын кең қамтуды, жүйелі жеткізуді қиындатары сөзсіз. Сөйтіп біз пайғамбар тууына арналған екі поэманы: «Жер мен көк«, «Хаятбақшыны» , оның 40 жасқа толғаннан кейінгі өмірін көрсететін «Миғраж» дастанына үшінші кезекте, ал «Пайғамбардың дүниеден өтуі» туындысына ең соңында берілуі сюжет өрісінің жалғастығына қарай бір ізділікті көріп отырмыз., Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлының «Жер мен көк» дастанына негіз болған аңыздар халықтың өткен наным-сенімін танытумен қатар ғылым үшін кейін ашылмақ көп тың жаңалықтардың да бастау көзі болуы ықтимал. Ақынның ертедегі грек, араб, түркі ойшылдарын оқумен бірге Ч. Дарвин, В. Белинский тәрізді Европа, Россиядағы кейінгі XIX ғасырдағы ғалымдардың пікірлерімен таныс болғанын ескерсек, белгілі бір аңызды пайдаланып, белгілі бір пікір айту үшін ақынның көп ізденгенін межелей аламыз. Ақынның бұл дастанды қай жылы жазғаны туралы деректі оның жиені Жолмұрат Жүсіпұлы жазбасынан кездестірдік. Онда Мәшһүр-Жүсіптің бұл қиссаны 35 жасында , яғни 1894 жылы жазғаны көрсетілген. Демек бұл да Мәшһүр-Жүсіптің ертедегі аңыздарды XIX ғасырдың соңғы ширегіндегі ғылыми жаңалықтармен үндес алуы мүмкіндігіне жарық түсірмей қоймайды. Ендеше ақынның бұл дастанын әрі халықтың көне дәуірдегі наным-сенімі айнасы, әрі Мәшһүр-Жүсіптің өзіндік көрінісі деп бағаласақ, шығарманың тарихи мәні ашыла түседі. Шығарманың алдымен әдеби туынды екенін бағымдасақ, оның композициясына бірінші кезекте көңіл бөлуіміз заңды. Ақын ең әуелі жер мен көк жаратылысы туралы өз ойларын, ежелгі аңыздарға негізделген ойларын өзіндік дәлелдермен баяндап беріп, дастанның соңғы бөлімін Мұхаммед пайғамбардың Хадишаға үйленгенге дейінгі ауыр тұрмысын тәптіштеп бейнелеуге арналған. Демек жер мен көк жаратылысы туралы айтылған тұжырымдар мен Мұхаммед өмірін жалғастырушы өзекті идея неде десек, бәрі Алла тағаланың құдіретіне сендіруге бағытталған. Аллаға сенудің Абайда да жетекші роль атқаратынын зерделесек те, оның ар жағында бүкіладамзаттық ізгілік идеясы жатқанын ескеру қажеттігі туады.

XIX ғасырдың екінші жартысында В. В. Радлов жинап, жариялаған «Шәриар» қиссасында Мұхаммед пайғамбар төрт шәриарға және Бибі Патпаға /кенже қызы –Бибі Фатимаға – Г. Ж./ сауал береді: «Балдан тәтті, қылдан жіңішке, тастан нұрды, // Құраннан тауып берші, бар ма? – дейді». Бұл арада Мұхаммедтің алдына қойған заты жай емес, асыл тас екенін ескерсек, нұр сипаты жағынан содан не асқанын ашуға сауалдың бағытталғанын межелеуге болады. Сонда төрт шариардың бірі Әбубәкір /В. В. Радлов

кітабында «Абу Бәкір» деп берілген» – Г. Ж./ ең нұрлы деп намаз нұрын атаса, Омар да сол пікірді қолдайды. Ал, Әзірет Оспан, нұрлы деп Құранды бөліп көрсетсе, Фатима бабасының жүзін, яғни Мұхамедтің нұрын алады. Бұл жауаптар жеке-жеке алғанда, дұрыс көрінгенімен, Құдай әмірімен келген Жәбірәлі періште былай деп жауап береді:

Нұрды тұр осы тастан Алла жолы,
Бұл балдан Алла жолы тәтті болды.
Құдайға құлшылық қып шықпағымыз,
Жіңішке жалғыз қылдан маған қатты.

Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы Алланың алдымен нұрды жаратуын айтумен бірге одан әрі жарықты- иманға, ал жарық көзі шамды /канадилді/ көкірекке балайтынын бейнелеген:

Екінші кітап қалған бір кеңеске,
Адам-тау, көкірек канадил сол емес пе?!
Болғанда жарық-иман, аруағы-ағаш
Ақылды оған қосып май демес пе?!

Бұл арада иман жетекші болса, ал ақыл себепші, көмекші ретінде келтірілгенін байқауға болады.

Адам өлгенде, алдымен қабір ішінде Алла нұры болуын тілеу XIII ғасырда жазылған Қожа Ахмет Иассауидің кітабында орын алған: «Алла нұры қабір ішін жарық қылғай// Періштелер өңірінен сәуле құйғай».

Осы орайда, ең алдымен не жаралды дегенде, нұрмен не тайталаса, не одан бұрын орын алған суға назар аударған жөн деп санаймыз. Ертедегі Грек ғылымы тарихында үлкен орын алатын Фалес Милетский /Б.э.д. VI ғ./ тірліктің судан бастау алғанын жазған. Фалес Милетский бұл пікірді қайдан алған десек, көпес ретінде шығыста көп болған оның Шығыс мифологиясына сүйену мүмкіндігі көңіл бөлерлік. Ал, «Шан Шу» деп аталатын Көне Қытай туындысында /Б.э.д. I мыңжылдық басында/ «Бірінші бастау – су, екінші – от, үшінші – ағаш, төртінші – металл және бесінші – жер», – деп берілген екен. Сондай-ақ ертедегі Месопотамия, Шумер, Вавилон тұрғындарының әлемнің бір кезде ұшы-қиыры жоқ Мұхит қоршауында болғаны… туралы ұғымы [40] да ой саларлық. Сонымен қатар судың бар тіршілік бастауы болғаны туралы ілімнің ертедегі Үнді мифологиясына да орын алғаны да көңіл бөлерлік.

Зерттеуші С. Талжанов отқа табынудың көне заманнан келе жатқанына назар аударады: «Осы күнгі совет ғалымы Г. Н. Румянцев те: «Түріктің, монғол, буряттың отқа табынуы өте ескі дін, сондықтан тек Иран әсері деу де өте қиын, әрине, ықпалы да бар шығар», – деп ескертіп өтеді. Әлем жаратылысы, жер мен көк арақатынасындағы су мәні хақында көне аңыздарда осы іспетті пікірлер орын алса, Мәшһүр-Жүсіп дастанында да суға ерекше мән берілген:

Бар құдай салды назар сонда суға,
Су қайнап айналасы толды буға.
Буынан сонда судың көкті жасап,
Білдірді өз құдіретін жас пен қуға.

Мәшһүр-Жүсіп үшін жер-әлемнің бір бөлшегі. Ол жердің пайда болуын айтпас бұрын, алдымен әлем жаратылысына, онда жер тәрізді тіршілік бастаулары көп екеніне ден қойғызады. Халықта «жеті қабат көк« ұғымы ежелден келе жатқаны белгілі. Ал, Мәшһүр-Жүсіпте көктің жетеу болуымен бірге жердің де жеті түрі бар екені айтылады:

Жеті көкке қойыпты жеті есікші,
Өтірік айтар емеспін мен өсекші.
…Жеті көк ғарыш күрсі, тоғыз аплақ,
Құрайын енді кеңес жеті жерден.

Осы орайда «жеті« сөзімен қатар Мәшһүр-Жүсіпте «жетпіс мың» тіркесі де біраз қолданылғанына да назар аударғымыз келеді. «Неге жеті көк, жеті жер және жетпіс мың арқан?» – деген сауалдарға жауап беруді ғарышты зерттеу ғылымының кейінгі даму үлесіне қалдыра отырып, мына жорамалды айтқымыз келеді /жорамалдың бәрі ғылым болмаса да, оның бәрі жарамсыз санала бермейтіні де белгілі – Г. Ж./. Біздіңше, «арқан» деген сөзде әзірше көзге де көрінбейтін, көруге арналған арнайы приборға да ілінбей жүрген тартылыс негізделген «тартылыс жібі» дейміз бе, әйтеуір бір ұзын да алып белдік аталуы да мүмкін. Сондай-ақ мына жолдардағы:

Басқышы, тірегі жоқ, Ғарыш қылды,
Қисапсыз ол Ғарышқа айлық берді.
Арасы аяқтарының сондай алыс,
Құс ұшса, отыз жыл мың жүрер жолды.

«аяқ» деп отырғаны біздің ұғымдағы адамның, не малдың, не тіпті алып бір прибордың таянышы, аяғы емес, тағы да жай көзге көрінбейтін, кейін ғылым дәлелдеуге тиіс, тартылысты негіздеп тұрған алып белдеу болуы да мүмкін демекпіз. Мәшһүр-Жүсіп сонымен бірге жердің жаратылуын айтпас бұрын, сегіз жұмақ, жеті тамұқтың қалай жаратылғанын да тәптіштеп баяндайды. Осы орайда көркем шығармадағы оқиғалар орны ретінде жұмақ пен тамұқ алынуы да Европа, Азия халықтары әдебиетінде ертеден бар екенін дәлелдеу үшін, белгілі араб әдебиеті зерттеушісі Ә. Дербісәлиев байқауына иек артқан жөн деп санаймыз. Зерттеуші онда X–XI ғасырлардағы араб шайыры Абул-Ала әл Мағарридің /973 ж. туған/ шығармасына сүйеніп пікір айтады: «Абу-л-Аланың екінші бір «Кешірім туралы арнау» атты трактаты да жоғарыда сөз болған туындысымен сарындас. Ғұламаның бұл еңбегі «әл-Карих» деген атпен белгілі болған Али ибн Мансур әл-Халабидің

арнау хатына жауап ретінде дүниеге келген. Оқиға Дантенің «Құдіретті комедиясындағы «жұмақ пен тамұқта өтеді».

Қаржыландыру туралы ақпарат

Бұл мақаланы Қазақстан Республикасының Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландырады (грант № AP26199787 «Мәшһүр Жүсіп және рухани құндылықтар»).

Қорытынды

Қорыта айтқанда, түркі әлемінде, Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы шығармаларында әлем сыры, жаратылысы туралы наным-сенімінің көрінісі жан-жақты дәйектеледі. Сонымен бірге онда жалпыадамзаттық идея: Аллаға сену, әділдікті ту етіп ұстау идеясы назар аудартады. Көркем әдебиеттің көркемдік белесі тұрғысынан, оның ішінде ұнамды қаһарман жасау тарихы межесімен зерделесек, шығармада аз көрінсе де, есте қаларлық бейнелер бар екеніне көз жеткіземіз. Қысқасы, көркем әдебиет дамуы тарихында мифтік әдебиеттің алатын орны ерекше десек, ақын дастаны да – соның ерекше бір көрінісі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 **Байтұрсынов, А.** Шығ. – Алматы : Жазушы, 1988. – 320-б.

2 **Қоңыратбаев, Ә.** Қазақ эпосы және тюркология. – Алматы : Ғылым, 1987. – 244-б.

3 **Қараев, М.** Қазақ әдебиетіндегі реализмнің даму жолдары. – Алматы : Мектеп, 1986.

4 **Бердібаев, Р.** Ғасырлар толғауы. – Алматы : Жазушы, 1977. – 42-48-б.

5 **Ыбыраев, Ш.** Эпос әлемі. – Алматы : Ғылым, 1993.

6 **Келімбетов, Н.** Ежелгі дәуір әдебиеті. – Алматы : Ана тілі, 1991.

7 **Жармұхамедов, М.** Көненің көзі. – Алматы : Санат, 1996.

8 **Дербісәлиев, Ә.** Араб әдебиеті. – Алматы : Мектеп, 1982.

9 **Күмісбаев, Ө.** Терең тамырлар. – Алматы : Ғылым, 1994.

10 **Нарымбетов, Ә.** Қазақ совет поэмасы. –Алматы : Ғылым, 1977.

11 **Азибаева, Б. У.** Казахские народные романические дастаны. – Алма-Ата : Ғылым, 1990.

12 **Исмаилов, Е.** Ақындар. – Алматы : ҚМКӘБ, 1956. – 173-б.

13 **Дербісәлиев, Ә.** Араб әдебиеті. – Алматы : Мектеп, 1982. – 84-б.

14 **Талжанов, С.** Аударма және қазақ әдебиетінің мәселелері. – Алматы : Ғылым, 1975. – 39-б.

15 **Дербісәлиев, Ә.** Араб әдебиет. – Алматы : Мектеп, 1982. – 146-б.

REFERENCES

1 **Baitursynov, A.** Shygarmalary [Works]. – Almaty : Zhazushy, 1988. – 320 p.

2 **Qonyratbaev, A.** Qazaq eposy zhane turkologia [Kazakh Epic and Turkology]. – Almaty : Gylym, 1987. – 244 p.

3 **Qaraev, M.** Qazaq adebietindegi realizmnin damu zholdary [Development of Realism in Kazakh Literature]. – Almaty : Mektep, 1986.

4 **Berdibaev, R.** Gasyrlar tolgaue [Reflections of Centuries]. – Almaty : Zhazushy, 1977. – P. 42–48.

5 **Ybyraev, Sh.** Epos alemi [World of the Epic]. – Almaty : Gylym, 1993.

6 **Kelimbetov, N.** Ezhelgi dauir adebieti [Literature of the Ancient Period]. – Almaty : Ana tili, 1991.

7 **Zharmukhamedov, M.** Konenin kozi [Echo of Antiquity]. – Almaty : Sanat, 1996.

8 **Derbisaliev, A.** Arab adebieti [Arabic Literature]. – Almaty : Mektep, 1982.

9 **Kumisbaev, O.** Teren tamyrlar [Deep Roots]. – Almaty : Gylym, 1994.

10 **Narymbetov, A.** Qazaq sovet poemasy [Kazakh Soviet Poem]. – Almaty : Gylym, 1977.

11 **Azibaeva, B. U.** Kazakhskie narodnye romanticheskie dastany [Kazakh Folk Romantic Dastans]. – Alma-Ata : Gylym, 1990.

12 **Ismailov, E.** Aqyndar [Poets]. – Almaty : QMKAB, 1956. – 173 p.

13 **Derbisaliev, A.** Arab adebieti [Arabic Literature]. – Almaty : Mektep, 1982. 84 p.

14 **Talzhanov, S.** Audarma zhane qazaq adebietinin maseleleri [Translation and Problems of Kazakh Literature]. – Almaty: Gylym, 1975. – 39 p.

15 **Derbisaliev, A.** Arab adebieti [Arabic Literature]. – Almaty : Mektep, 1982. – 146 p.

01.05.26 ж. баспаға түсті.
01.05.26 ж. түзетулерімен түсті.
10.08.26 ж. басып шығаруға қабылданды.

**Г. К. Жусупова[1], Е. К. Жусупов[2], А. Х. Бекбосынова[3],*
Э. Ж. Емельбаева[4], Д. Б. Жанабекова[5]
[1,4]Университет Туран,
Республика Казахстан, г. Астана;
[2]Торайгыров университет,
Республика Казахстан, г. Павлодар;
[3]Костанайский региональный университет имени Байтурсынова,
Республика Казахстан, г. Костанай;

[5]КГУ «Инновационный центр развития образования
управления образования Павлодарской области»,
Республика Казахстан, г. Павлодар.
Поступило в редакцию 01.05.26.
Поступило с исправлениями 01.05.26.
Принято в печать 10.08.26.

МЕСТО ТЕМЫ ИСЛАМСКИХ МИФОВ И ПРОРОКОВ В КАЗАХСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

В статье всесторонне рассматривается традиция восхваления Аллаха и прославления пророка как основной тематический стержень тюркской литературы, сформировавшейся в тесной связи с арабской культурой. Показано, что данное явление не ограничивается лишь религиозным содержанием, но также определяет художественные, эстетические и мировоззренческие направления.

Кроме того, анализируется взаимосвязь арабо-казахской, персо-казахской и в целом восточной литературы с казахской литературой, а также влияние восточных сюжетов на развитие казахской словесности. На основе научных трудов обосновывается влияние произведений восточных классиков – Фирдоуси, Низами Гянджеви, Сағди, Алишера Науаи – на казахские кисса-дастаны.

Также рассматриваются преемственность традиций и созвучие творчества Мәшһүр Жүсіпа Көпейұлы с мировой литературой. В статье прослеживается история изучения данной проблемы, раскрывается роль мифологических преданий в развитии мировой литературы, а также научно обосновывается влияние традиции назира на казахскую литературу.

Наряду с этим подробно анализируются художественные приемы литературного взаимодействия, система поэтических образов и идейное содержание, а также их вклад в развитие национальной литературы. Результаты исследования позволяют глубже понять историческую преемственность литературных связей и служат ориентиром для дальнейших научных изысканий. Отмечается высокая научная значимость исследования.

Ключевые слова: фольклорист, этнограф, кисса-дастаны, медресе, хазрет, пророк, миф, легенда.

*G. K. Zhussupova[1], E. K. Zhussupov[2], A. Kh. Bekbossynova[3],
E. Zh. Emelbaeva[4], D. B. Zhanabekova[5]
[1,4]Turan University,
Republic of Kazakhstan, Astana;
[2]Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar;
[3]A. Baitursynov Kostanay Regional University,
Republic of Kazakhstan, Kostanay,
[5]Innovative Center for Education Development
of the Pavlodar Region Education Department,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar.
Received 01.05.26.
Received in revised form 01.05.26.
Accepted for publication 10.08.26.

THE PLACE OF THE TOPIC OF ISLAMIC MYTHS AND PROPHETS IN KAZAKH LITERATURE

The article comprehensively examines the tradition of praising Allah and glorifying the Prophet as the central thematic core of Turkic literature, which developed in close connection with Arab culture. It is shown that this phenomenon is not limited to religious content but also shapes artistic, aesthetic, and worldview dimensions.

In addition, the interrelations between Arab-Kazakh, Persian-Kazakh, and, more broadly, Eastern literature and Kazakh literature are analyzed, along with the influence of Eastern narrative motifs on Kazakh literary development. Based on scholarly works, the impact of Eastern classical authors – Firdawsi, Nizami Ganjavi, Saadi, and Alisher Navoi – on Kazakh qissa-dastans is substantiated.

The article also explores the continuity of traditions and the consonance between the works of Mashkhur Zhusip Kopeev and world literature. It reviews the historiography of this research field, highlights the role of mythological narratives in the development of world literature, and provides a scholarly justification of the influence of the nazira tradition on Kazakh literature.

Furthermore, the study analyzes the artistic techniques of literary interaction, the system of poetic imagery, and ideological content, demonstrating their contribution to the development of national literature. The research findings deepen the understanding of the historical continuity of literary connections and provide guidance for future scholarly inquiry. The study is characterized by significant scientific value.

Keywords: folklorist, ethnographer, qissa-dastans, madrasa, khazret, prophet, myth, legend.

ҒТАМР 16.21.51

https://doi.org/10.48081/BTOUPh3.2026/313-324

Ә. Қ. Жүнісқали[1], А. Ш. Юсупова[2]
[1]Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Астана қ.
[2]Қазан федералдық университеті,
Ресей Федерациясы, Татарстан Республикасы, Қазан қ.
[1]ORCID: https://orcid.org/0009-0001-8319-7739
[2]ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4156-5705
*e-mail: bagdat-assiya@mail.ru

«КҮН АСТЫНДАҒЫ КҮНІКЕЙ ҚЫЗ» ЕРТЕГІСІНДЕГІ МИФОНИМДЕРДІҢ ЭТНОМӘДЕНИ КОННОТАЦИЯСЫ

Сөздердің этномәдени коннотациясы арқылы халықтың мәдениеті, тұрмыс-тіршілігі, дүниетанымы, тарихы көрініс табады. Осыған орай қиял-ғажайып ертегілердегі этномәдени коннотацияны зерттеу ғылыми қызығушылық тудырады.

Мақалада қазақ қиял-ғажайып ертегілеріндегі мифонимдердің этномәдени коннотациясы зерттелді.

Ғылыми зерттеудің мақсаты – «Күн астындағы Күнікей қыз» қиял-ғажайып ертегісіндегі мифонимдердің этномәдени коннотациясына тілдік тұрғыда талдау жасау.

Зерттеудің өзектілігі «Күн астындағы Күнікей қыз» қиял-ғажайып ертегісіндегі мифонимдердің этномәдени коннотациясының ерекшеліктерін анықтау қажеттілігіне байланысты түсіндіріледі. Мақалада «коннотация», «этномәдени коннотация» терминдерінің анықтамалары беріліп, зерттелуіне шолу жасалынды. Сонымен бірге «Күн астындағы Күнікей қыз» ертегісіндегі мифонимдердің этномәдени ерекшеліктері мен тарихи-тілдік контексі анықталды, ертегіден алынған нақты мысалдар негізінде талданды.

Зерттеу барысында «Күн астындағы Күнікей қыз» қиял-ғажайып ертегісіндегі мифонимдердің жағымды және жағымсыз этномәдени коннотациясы сараланды, мифонимдердің қазақ халқының дүниетанымындағы, этникалық мәдениетіндегі, фольклорындағы орны ерекше екендігі анықталды.

Тақырыпты зерттеу нәтижесінде «Күн астындағы Күнікей қыз» ертегісіндегі мифонимдердің мифоантропоним, мифоперсоним,

мифотопоним, мифозооним, мифофитоним сияқты түрлері анықталып, этномәдени коннотациялары жүйелі түрде зерделенді. Зерттеудің нәтижесі қазақ тіл білімінің лингвофольклортану, лингвомәдениеттану, этнолингвистика, когнитивтік лингвистика т.б. бағыттарының теориялық мәселелерін тереңдете зерттеуге көмектеседі.

Кілтті сөздер: коннотация, этномәдени коннотация, мифоним, қиял-ғажайып ертегі, фольклор.

Кіріспе

Адам тіл арқылы өзін қоршаған әлемге, айналасындағы құбылыстарға, заттарға деген көзқарасын, эмоциясын, бағасын білдіреді. Эмоция мен бағадан тұратын сөз мағынасын ғалымдар эмоциялық, экспрессивтік, коннотаттық, прагматикалық мағына деп атап келеді.

Коннотацияны және оның компоненттерін Ч. Стивенсон, Ш. Балли, В. В. Виноградов, И. В. Арнольд, Р. М. Харе, Н. Д. Арутюнова, М. И. Черемисина, В. Н. Телия, Е. М. Вольф, Ф. А. Литвин, Д. Н. Шмелев, К. А. Долинин, Ю. Д. Апресян, В. И. Говердовский, И. А. Стернин, В. И. Шаховский, Е. С. Азнаурова және т.б. шетелдік лингвистер функционалдық-семантикалық, стилистикалық, лексикографиялық, прагматикалық бағыттарда зерттеген.

Қазақ тіл білімінде коннотацияны теориялық тұрғыдан арнайы зерттеген ғылыми еңбектер аз, дегенмен бұл мәселе Б. Әбілқасымов, Э. Сүлейменова, Р. Сыздық, С. Исаев, Д. Әлкебаева, Н. Уәли, М. Оразов, Е. Абақан, Р. Авакова, О. Бүркітов, Б. Момынова, А. Салқынбай, Ғ. Қалиев, Ж. Манкеева, Ғ. Хасанов т.б. зерттеулерінде лексикалық мағына, екіншілік номинация, лингвопоэтика, лингвостилистика аспектілеріне сәйкес зерделенген.

Мақаланың мақсаты – «Күн астындағы Күнікей қыз» қиял-ғажайып ертегісіндегі мифонимдердің этномәдени коннотациясын зерттеп, тілдік тұрғыда талдау жүргізу.

Зерттеу нысаны ретінде «Күн астындағы Күнікей қыз» қиял-ғажайып ертегісіндегі этномәдени коннотациясы бар мифонимдер алынды.

Қазақ халқының танымында ерекше орны бар мифонимдердің этномәдени коннотациясын қиял-ғажайып ертегілері шеңберінде зерттеу тақырыптың теориялық және практикалық маңызын көрсетеді. Қазақ тіл білімінің лингвофольклортану, лингвомәдениеттану, этнолингвистика, когнитивтік лингвистика және т.б. жаңа бағыттарының теориялық мәселелерін тереңдете қарастыруда зерттеу тақырыбының өзектілігі жоғары.

Тақырыпты зерттеу нәтижесінде қазақ қиял-ғажайып ертегілеріндегі мифонимдердің этномәдени коннотациясы тілдік тұрғыдан талданды.

Материалдар мен әдістері

Қазақ қиял-ғажайып ертегілеріндегі мифонимдердің этномәдени коннотациясын зерттеу үшін лингвистика, этнографиялық, мәдениеттану салаларының деректері зерделенді.

Мифонимдердің семантикасы мен коннотациясын анықтау мақсатында лингвистикалық түсіндірме, ономастикалық терминология, этимологиялық, қазақ тілінің аймақтық, қазақ әдеби тілінің сөздіктері пайдаланылды.

Тақырыпты зерттеу барысында тілдік деректерді жинау, жүйелеу, сипаттау, баяндау, талдау әдістері қолданылды. Зерттеу материалы ретінде «Күн астындағы Күнікей қыз» қиял-ғажайып ертегісі алынды, ертегіде кездесетін мифонимдер жүйеленіп, этномәдени коннотациялары талданды.

Нәтижелер және талқылау

Коннотация – эмоция, бағалау, стилистикалық және этномәдени компоненттерден тұратын семантикалық категория.

Коннотация – тіл біліміндегі өзекті әрі күрделі семантикалық категориялардың бірі. Ғ. Қалиевтің «Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігінде»: «Коннотация (лат. *connotatio, connato* – қосымша мағынаға ие) – тіл бірлігінің эмоциялық, стилистикалық реңі. Кең мағынада коннотация – тіл бірлігінің грамматикалық және заттық-ұғымдық (денотативті) мағынасын толықтыратын, оған экспрессивті рең беретін кез келген түрі. Тар мағынада коннотация – тіл бірлігі мағынасының бір бөлігі, сол мағынаның ассоциативті-бейнелік ішкі тұлғасын түсінуден туындайтын қосымша мағына, яғни троп не сөйлеу фигурасына тән мағына. Мысалы, *азамат* сөзінің *кәмелетке жеткен ер адам* мағынасы денотативтік (негізгі) мағына болса*, адамгершілік қасиеті жоғары, саналы адам* деген мағынасы коннотативтік көтеріңкі мағынасы болып табылады» [1, 197-б.].

Л. М. Штайнгарт атап өткендей, «сөздің мағынасында ассоциативті белгілерді бекіту – коннотациялардың пайда болуы – мәдени-ұлттық процесс. «Мәдени коннотация» ұғымы белгілі бір лингвомәдени қауымдастық үшін тілдік белгінің әлеуметтік, эмоционалды және эмоционалды-бейнелік маңыздылығын білдіреді» [2, 196-б.].

Сөздердің этномәдени коннотациясы арқылы ұлттың мәдениеті мен бірегейлігі, халықтың өмір салты, дүниетанымы, дәстүрі мен тарихы көрініс табады.

Мифтерде, қиял-ғажайып ертегілер мәтіндерінде кездесетін этномәдени коннотацияға ие тілдік бірліктер – мифонимдер.

«Мифоним (грек. *mythos* – аңыз, *onyma* – есім) *зат. лингв.* Мифтер мен аңыздағы кез келген (қаһарман, Құдай, жер аты) ойдан шығарылған нысан» [3, 250-б.].

А. В. Суперанская мифонимдерге шын өмірде ешқашан болмаған адам, жануар, өсімдік, халық, географиялық және космографиялық нысандардың атауларын жатқызады. Ол мифонимдерді зерттеу антропонимия (жеке есімдерді, олардың шығу тегін, құрылымын, мағынасын зерттейтін ономастика бөлімі) мен теонимия (құдайлардың және басқа да табиғаттан тыс жаратылыстардың атауларын зерттейтін ономастика бөлімі) салаларының аралық жағдайында жүзеге асады деп көрсетеді [4, 185-б.].

О. И. Быковаңың пікірінше, мифонимдер мифологиялық жаратылыстарды білдіретін лексикалық бірліктер, олар мифологиялық бейненің тілдік бейнеге семантикалық қайта кодталуы, этностың шынайы және ойдан шығарылған нысандары туралы түсініктермен байланыстырылып, мағынаның тереңдеуі және этникалық коннотациялардың пайда болуымен сипатталады [5, 17-б.].

Н. В. Подольскаяның пікірінше, мифоним – миф, эпопея, ертегі, аңыздардағы ономастикалық кеңістіктің кез келген саласының атауы. Ол мифонимдерді бірнеше топқа бөліп, қарастыруға болады деп есептейді: *мифоантропонимдер* (шынайы өмірде бар болуы мүмкін мифтер мен ертегілерде кездесетін кейіпкерлер); *мифоперсонимдер* (мифтерде, аңыздарда, ертегілерде ғана кездесетін шынайы өмірде болуы мүмкін емес кейіпкерлер); *мифотопонимдер* (адам шын өмірде бар деп ойлаған географиялық нысандардың атаулары); *мифозоонимдер* (шынайы өмірде жоқ, бірақ адам оны бар деп есептейтін тіршілік иелерінің атаулары) және *мифофитонимдер* (шын өмірде жоқ, тек адам қиялында туындаған өсімдік атаулары) [6, 83-б.].

«Күн астындағы Күнікей қыз» қиял-ғажайып ертегісінде кездесетін *мифоантропоним* – Күнікей қыз. Күнікей – жалқы есім, шынайы өмірде кездесуі мүмкін қиял-ғажайып ертегідегі адам есімі. «Қазақ тілінің аймақтық сөздігінде» «күнікей» сөзі «күнгей, күн жақ» деген мағынаны білдіретіндігі жазылған [7, 355-б.].

Күнікей есімінің негізі болып табылатын «күн» сөзінің қазақ этномәдениетінде, дүниетанымында, фольклорында, тұрмыс-тіршілігінде ерекше орны бар. «Күн – жер бетіндегі тіршілік иелеріне өмір нәрін беріп тұрған аспан денесі. Бағзыдан бері адам баласының наным-сенімі мен мәдениетінде үлкен мәнге ие болған объект. Күнді қазақтар ұдайы қозғалыстағы адасқақ жұлдыздар немесе жүрдекі аттар деп аталатын аспан денелерінің қатарында қарастырады. Археологиялық деректерді бағзыдағы мифтік дүниетанаммен шендестіре зерттеген ғалымдар атқа жегілген арба дөңгелегінің кегейін күнмен байланыстырған. Өйткені күн де, арба да дүниенің төрт бұрышын шарлайтын ұдайы қозғалыстағы объектілер деп түсінген» [8, 277-б.].

Күн сөзінің мағынасы – әлемге жарық, жылу беретін тіршілік көзі, сондықтан «Күнікей қыз» есімі жағымды этномәдени коннотацияға ие.

«Күн астындағы Күнікей қыз» қиял-ғажайып ертегісінде *мифоперсонимдер* көптеп кездеседі, олардың қатарында ерекше жаратылыс иелері Таусоғар, Сақұлақ, Көлтауысар, Желаяқ бар. Ертегіде олар «екі алақанына екі тауды салып жүрген бір дәу», «жер тыңдаушы», «екі көлдің суын екі ұртына ұрттап жүрген бір дәу», «екі аяғына екі батпан тас байлап алған, ойдан-қырдан жүгіріп жүрген желаяқ» деп суреттелген. Бұл кейіпкерлер – басты қаһарманның адал достары, жетістікке, жеңіске жету жолындағы көмекшілері.

Таусоғар, Сақұлақ, Көлтауысар, Желаяқ – қазақ халқының танымынан пайда болған кейіпкерлер. Баяғы адамдардың мифтік түсінігі бойынша жердің, желдің, таудың, судың «иесі», «киесі» бар деп есептеген.

Ертегіде «мыстан кемпір» мифоперсонимі бар. Мыстан кемпір – қазақ фольклорында жиі кездесетін тылсым күшке ие, зұлым, жағымсыз кейіпкер. Оның шаштары жалбыраған ұзын, тырнақтары өткір және тістері қисық. Әдетте ертегілерде ол азу тісімен жер қазады, тамақты улайды, басты кейіпкерді сықырлап, ұрлайды, байлап ұстайды немесе тірідей жейді.

«Қазақ әдеби тілінің сөздігінде» мыстан кемпірге келесі анықтама берілген: «*әдеб. миф.* Кемпір кейпіндегі ертегілерде кездесетін, адамзатқа қарсы айла-шарғысы көп, арамза, қара күш иесі» [3, 423-б.].

«Күн астындағы Күнікей қыз» ертегісінде мыстан кемпір Желаяқпен жарысып, оны қулық қолданып жеңгісі келеді. Алайда арам ойы жүзеге аспайды. Мыстан кемпір – қауіп, қорқыныш, зұлымдық мағыналарымен байланысты жағымсыз коннотацияға ие мифоперсоним.

Ертегінің «Күн астындағы Күнікей қыз От тауының ар жағында тұратын бір ханның қызы екен» деген үзіндісінде «От тауы» деген *мифотопоним* бар. От тауы шынайы өмірде жоқ географиялық атау, оған жету үшін ертегі кейіпкерлері ұзақ, әрі шытырман оқиғаларға толы сапар шегеді.

От қазақ этномәдениетінде ерекше бағаланады, бұл жөнінде Ш. Уәлиханов: «Қырғыздардағы шамандықтың қалдығы» атты еңбегінде: «Барлық шаман ұрпақтары ішінде қырғыздарда отқа табыну қазірге дейін үлкен күшке ие. Қырғыздар отты әулие деп атайды және қырғыз тақуаларын да осы атпен атайды. Моңғол типтес қырғыздар отқа табынғаннан оны ана атайды. От тазартқыш қасиетке ие. Екі оттың арасымен жүргізе отырып тазартады. Қырғыздарда тазарту салты аластау деп аталады. Қыстаудан көшіп келе жатып, олар көшпен екі оттың арасынан өтеді. Көпшілік алдында ант беретін адам да отпен тазалануы тиіс. ... Отқа табына отырып, оттың ашуынан қорыққан», – дейді [9, 58-б.].

«От» сөзінің «жылу, жарық, күш, құдірет, тазалық» сияқты жағымды коннотацияларымен қатар «қауіп, апат, тілсіз жау» деген жағымсыз коннотациясы жүреді. Ертегіде таудың От деп аталуы кездейсоқ емес, ол жерде кейіпкерлерді түрлі қауіпті сынақтар күтеді.

«Күн астындағы Күнікей қыз» ертегісінде «алтын мүйізді киік» *мифозоонимі* бар. Ертегіде «Бір күндерде ешкілерін далада жайып жүріп, бір топ киікті көреді, оның ішінде бір *алтын мүйізді киік* жүреді», «Алтын қанатты тақтың үстінде *алтын мүйізді шұбар киік* ойнап тұрады», – деген үзінділер бар. Алтын мүйізді киік бейнесі қазақ халқының танымынан, ұшқыр қиялынан туындаған.

Киік – қазақ халқының мәдениетінде, фольклорында, дүниетанымында киелі, құт-береке әкелетін жануар ретінде бағаланады. Оның бейнесі табиғатпен үйлесімділікті, тазалықты білдіреді, киіктің мүйізі түрлі ауруға ем, қасиетті саналады. Киік сөзі қазақ қоғамында, этномәдениетінде, фольклорында әрдайым жағымды коннотацияға ие.

Зерттеу нысанына алынған ертегіде тылсым қасиеттері бар «бәйтерек», «алтын ағаш» сияқты *мифофитонимдер* кездеседі: «Келе жатса жолында бір үлкен бәйтерек тұр екен, оның түбіне келсе, екі құдық бар екен, біріншісінде алтын су, екіншісінде күміс су бар», «Сонан кейін сол үңгірден ішін аралап жүрсең, іздеген алтын ағашың сонда тұрар. Сен сол арада алтын ағаштың бұтағынан қысып, қолыңмен ұстарсың. Екі аяғыңмен ағаштың түпкі тамырын басып, екі көзіңді жұмсаң, сонда таң ата ханның есігінің алдына ағаш өзі келіп қонар».

«Бәйтерек» сөзінің қазақ этномәдениетінде, фольклорында, дүниетанымында терең мағынасы бар. «Ежелгі таным бойынша тылсым қасиетке ие алып ағаш. Бәйтерек байырғы орта түсінігінде жердің дәл кіндігінде өсетін, тамыры жерасты, діңі адам әлемі, басы рухтар мекені болып табылатын көк тіреген алып ағаш. ...Бәйтерек ежелгі түркі сөзі, бәй «үлкен» деген сөз, бай сөзінің дыбыстық өзгеріске түскен түрі (бәйбіше, бәйшешек), үлкен, алғашқы деген ұғымдарды, ал терек (парсы тілінде – дарақ) «ағаш» деген ұғымды білдіреді. Демек, бәйтерек екі сөздің бірігуінен жасалып «зәулім ағаш» дегенді білдіреді» [10, 452-б.]. Қиял-ғажайып ертегілерінде кездесетін «бәйтерек», «алтын ағаш» мифофитонимдерінің этномәдени коннотациясы адамның табиғатпен бірлігін, үйлесімділігін білдіреді.

«Күн астындағы Күнікей қыз» ертегісінде қазақ халқының мәдениетінде ерекше орын алатын «алтын», «күміс» сөздері жиі кездеседі: «алтын мүйізді киік», «алтын ағаш», «тақтың екі қанаты болады: бірі алтын, бірі күміс», «бірі алтын суына малынған, бірі күміс суына малынған», «екі құдық бар екен: біріншісінде алтын су, екіншісінде күміс су», «алтын қанатты тақ». «Алтын,

күміс» сөздері байлықты, қымбат, құнды, бағалы нәрселерді білдіретін жағымды коннотацияға ие.

«Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігінде» «алтын» сөзінің шығу тарихының бірнеше нұсқасы бар екендігін көрсетеді: «1. Кейбір зерттеушілердің айтуынша, бұл сөз монғол тіліндегі *алтын \ алтин* – «қызғылт мыс» деген сөзден шыққан; 2. Басқа біреулер алтынның түсіне қарай түркі тілдерінің көбінде қолданылатын ал – «ашық қызыл, от тәрізді түс» деген сөзді негіз етіп алады; 3. Тағы кейбір ғалымдар *алтын* сөзі түркі тілдеріндегі «алты» (6) сөзінен шыққан дегенді айтады. Ертеректе Орта Азия халықтарында ақша ретінде әртүрлі нәрсе қолданылғаны мәлім. Мысалы, монғолдарда ақша ретінде жібек мата, алтайларда мал терісі жұмсалса, кейбір түркі халықтарында (болғарларда) нәрсенің құнын белгілеуші алты тиіннің терісі болған. Бара-бара алты мен тиін сөздері бірігіп, алтын болып өзгерген де, ақша пайда болған кезде үш тиіндік алтын (кейін бақыр) ақша есебінде қолданылған (әсіресе Ресейде және оған бағынған елдерде). Мысалы, орысша алтьшник – 3 тиіндік ақша, пятиалтьинник – 15 тиіндік ақша. Кейін алтын ақша орнына қағаз ақша келген кезде, алтын сөзі орыс тілінен осы өзгерген түрінде қайта оралып келіп, түркі тілдерінде қымбат металдың (бұрын ақша болған) атын ғана білдіретін болған тәрізді» [11, 35-б.].

Қазақ халқының танымындағы «алтын» сөзі тек қана металды емес, сонымен қатар адам өміріндегі ең бағалы заттарды да білдіреді. Мысалы, «алтын уақыт», «алтын жүрек», «алтын мінез», «алтын жан» т.б. «Алтын» сөзінің бұл этномәдени коннотациялары қазақ халқының мәдениеті мен дүниетанымында айрықша орын алады. Алтын тек материалдық байлықты ғана емес, рухани құндылықтарды білдіретін жағымды коннотацияға ие.

«Күміс» сөзінің де қазақ халқының мәдениетінде, танымында, тұрмыс-тіршілігінде орны бөлек. «Күміс – халықтық қолөнерде кең қолданылатын ақ түсті металдың бірі. Күміс жұмсақ, оңай балқитын, жеңіл, созылғыш металға жатады. Таза күмісті *ақ күміс, нақыра күміс, ақ жамбы, құйма күміс, кесек күміс, ұрғашы күміс* деп те атаған. Дәстүрлі ортада күміс тазалықтың символы ретінде бағаланған. Әйел адам ыдыс-аяққа көп араласатындықтан, тазалықтың нышаны ретінде қолына күміс тағуға міндетті болған» [8, 277-б.]. Ол, бір жағынан, бағалы металды, екінші жағынан, «сұлулық, тазалық, нәзіктік, жарықтық» сияқты жағымды коннотацияларды білдіреді: «күміс көл», «күміс таң», «күміс күй» және т.б.

Мифонимдер лингвистикалық эволюция туралы түсінігімізді байытып қана қоймайды, сонымен қатар уақыт пен кеңістікте адамдардың қарым-қатынасын қалыптастырған мәдени құндылықтар мен тарихи контекстерге терезе ашады [12, 15-б.]. Бұл тұрғыдан алғанда, мифонимдердің этномәдени коннотацияларын анықтау маңызды.

Қорытынды

Зерттеудің мақсатына сәйкес «Күн астындағы Күнікей қыз» қиялғажайып ертегісіндегі мифонимдердің этномәдени коннотациясына тілдік тұрғыда талдау жасалды. Тақырыпты зерттеу барысында қазақ қиялғажайып ертегілерінде мифонимдердің этномәдени коннотациясының орны ерекше екендігі анықталды. «Күн астындағы Күнікей қыз» ертегісі негізінде мифоантропоним, мифоперсоним, мифотопоним, мифозооним және мифофитонимдердің этномәдени коннотацияларына жүйелі талдау жүргізіліп, нақты мысалдармен дәлелденді.

Этномәдени коннотацияға ие мифонимдер лингвистиканың әртүрлі салаларында зерттеу үшін бай материал болып табылады. Зерттеу нәтижелерін қазақ тіл білімінің лингвомәдениеттану, лингвофольклортану, әдебиеттану, этнолингвистика, когнитивтік лингвистика және т.б. жаңа бағыттарының теориялық және практикалық мәселелерін тереңдете зерттеуге қолдануға болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 **Қалиев, Ғ.** Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі [Мәтін]. – Павлодар : С. Торайғыров атындағы ПМУ, 2010. – 548-б.

2 **Штейнгарт, Л. М.** Коннотация как показатель национальных особенностей картины мира (на материале пословиц и поговорок российских немцев) [Текст] // Вестник КрасГУ. – 2006. – № 3/1. – С. 241–247.

3 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 11-том [Мәтін] / Құраст. Ж. Манкеева, С. Бизақов, Ә. Жүнісбек және т.б. – Алматы, 2011. – 752-б.

4 **Суперанская, А. В.** Общая теория имени собственного [Текст]. – М. : Просвещение, 1973. – 363 с.

5 **Быкова, О. И.** Этноконнотация как вид культурной коннотации (на материале номинативных единиц немецкого языка): автореф. дис. ... д-ра филол. наук [Текст]. – Воронеж, 2005. – 42 с.

6 **Подольская, Н. В.** Словарь русской ономастической терминологии [Текст]. – М. : Наука, 1988. – 192 с.

7 Қазақ тілінің аймақтық сөздігі [Мәтін] / Құраст. Ғ. Қалиев, О. Нақысбеков, Ш. Сарыбаев, А. Үдербаев және т.б. – Алматы : Арыс, 2005. – 824-б.

8 Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 3-том [Мәтін]. – Алматы : РПК «Слон» DPS, 2012. – 736-б.

9 **Уәлиханов, Ш.** Көп томдық шығармалар жинағы. 4-том [Мәтін]. – Алматы : «Толағай групп», 2010. – 496-б.

10 Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 1-том [Мәтін]. – Алматы : РПК «Слон» DPS, 2011. – 738-б.

11 **Ысқақов, А., Сыздықова, Р., Сарыбаев, Ш.** Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі [Мәтін]. – Алматы : Қазақ ССР «Ғылым», 1966. – 240-б.

12 **Abduolimova, M. N.** The study of mythonyms in world linguistics: an in-depth exploration [Text] // American journal of education and learning.– 2024. – Vol. 2. – P. 12–15.

REFERENCES

1 **Qaliev, Ğ.** Tıl bılımı terminderınıñ tüsındırme sözdıgı [Explanatory Dictionary of linguistics terms] [Text]. – Pavlodar : S. Toraiğyrov atyndağy PMU, 2010. – 548 p.

2 **Şteingart, L. M.** Konnotasia kak pokazatel nasionälnyh osobenostei kartiny mira (na materiale poslovis i pogovorok rosiskih nemsev) [Connotation as an indicator of national characteristics of the worldview (based on the proverbs and sayings of Russian Germans)] [Text] // Vestnik KrasGU. – 2006. – № 3/1. – 241–247 p.

3 Qazaq ädebi tılınıñ sözdıgı. On bes tomdyq. 11-tom [Dictionary of the Kazakh literary language. Fifteen volumes. Volume 11] [Text] / Qūrast. : J. Mankeeva, S. Bizaqov, Ä. Jünısbek jäne t.b. – Almaty, 2011. – 752 p.

4 **Superanskaia, A. V.** Obşaia teoria imeni sobstvennogo [General theory of proper names] [Text]. – Moscow : Prosveşenie, 1973. – 363 p.

5 **Bykova, O. İ.** Etnokonnotasia kak vid külturnoi konnotasii (na materiale nominativnyh edinis nemeskogo iazyka): avtoref. dis. ... dok. filol. nauk [Ethnoconnotation as a type of cultural connotation (based on the material of nominative units of the German language)] [Text]. – Voronej, 2005. – 42 p.

6 **Podölskaia, N. V.** Slovär ruskoi onomasticheskoi terminologii [Dictionary of Russian onomastic terminology] [Text]. – Moscow : Nauka, 1988. – 192 p.

7 Qazaq tılınıñ aimaqtyq sözdıgı [Regional Dictionary of the Kazakh language] [Text] / Qūrast. : Ğ. Qaliev, O. Naqysbekov, Ş. Sarybaev, A. Üderbaev jäne t.b. – Almaty : Arys, 2005. – 824 p.

8 Qazaqtyñ etnografialyq kategorialar, ūğymdar men ataularynyñ dästürlı jüiesı. Ensiklopedia. 3-tom [Traditional system of Kazakh ethnographic categories, concepts and names. Encyclopedia. Volume 3] [Text]. – Almaty : RPK «Slon» DPS, 2012. – 736 p.

9 **Uälihanov, Ş.** Köp tomdyq şyğarmalar jinağy. 4-tom [Collection of multi-volume works. Volume 4] [Text]. – Almaty : «Tolağai grupp», 2010. – 496 p.

10 Qazaqtyñ etnografialyq kategorialar, ūğymdar men ataularynyñ dästürlı jüiesı. Ensiklopedia. 1-tom [Traditional system of Kazakh ethnographic categories, concepts and names. Encyclopedia. Volume 1] [Text]. – Almaty : DPS, 2011. – 738 p.

11 **Ysqaqov, A., Syzdyqova, R., Sarybaev, Ş.** Qazaq tılınıñ qysqaşa etimologialyq sözdıgı [Brief Etymological Dictionary of the Kazakh language] [Text]. – Almaty : Qazaq SSR «Ğylym», 1966. – 240 p.

12 **Abduolimova, M. N.** The study of mythonyms in world linguistics: an in-depth exploration [Text] // American journal of education and learning. – 2024. – Vol. 2. – P. 12–15.

30.01.26 ж. баспаға түсті.
24.06.26 ж. түзетулерімен түсті.
10.08.26 ж. басып шығаруға қабылданды.

*Ә. Қ. Жүнісқали[1], А. Ш. Юсупова[2]
[1]Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева,
Республика Казахстан, г. Астана;
[2]Казанский федеральный университет,
Российская Федерация, Республика Татарстан, г. Казань.
Поступило в редакцию 30.01.25.
Поступило с исправлениями 24.06.25.
Принято в печать 10.08.26.

ЭТНОКУЛЬТУРНАЯ КОННОТАЦИЯ МИФОНИМОВ В СКАЗКЕ «КРАСАВИЦА КУНИКЕЙ, ЖИВУЩАЯ ПОД СОЛНЦЕМ»

Через этнокультурную коннотацию слов отражаются культура, быт, мировоззрение, история народа. В связи с этим исследование этнокультурных коннотаций в волшебных сказках вызывает научный интерес.

В статье исследована этнокультурная коннотация мифонимов в казахских волшебных сказках.

Цель научного исследования – лингвистический анализ этнокультурной коннотации мифонимов в волшебной сказке «Красавица Куникей, живущая под Солнцем».

Актуальность исследования объясняется необходимостью выявления особенностей этнокультурной коннотации мифонимов в волшебной сказке «Красавица Куникей, живущая под Солнцем». В статье отражены определения терминов «коннотация», «этнокультурная коннотация», приведен обзор их изучения. В ходе

исследования были выявлены этнокультурные особенности и историко-языковой контекст мифонимов сказки «Красавица Куникей, живущая под Солнцем», которые были проанализированы с использованием конкретных примеров из сказки.

В процессе исследования были проанализированы положительные и отрицательные этнокультурные коннотации мифонимов в фантастической сказке «Красавица Куникей, живущая под Солнцем», выявив, что мифонимы играют важную роль в мировоззрении, этнической культуре и фольклоре казахского народа.

В результате исследования темы были выявлены такие виды мифонимов, как мифоантропоним, мифоперсоним, мифотопоним, мифозооним, мифофитоним и подробно изучены этнокультурные коннотации в сказке «Красавица Куникей, живущая под Солнцем». Результаты исследования помогут углубленно изучить теоретические проблемы направлений казахского языкознания: лингвофольклористика, лингвокультурология, этнолингвистика, когнитивная лингвистика и др.

Ключевые слова: коннотация, этнокультурная коннотация, мифоним, волшебная сказка, фольклор.

**A. Zhuniskali[1], A. Yusupova[2]*
[1]L. N. Gumilyov Eurasian National University,
Republic of Kazakhstan, Astana;
[2]Kazan Federal University,
Russian Federation, Republic of Tatarstan, Kazan.
Received 30.01.25.
Received in revised form 24.06.25.
Accepted for publication 10.08.26.

THE ETHNOCULTURAL CONNOTATION OF MYTHONYMS IN THE FAIRY TALE «THE BEAUTIFUL KUNIKEY, WHO LIVES UNDER THE SUN»

The ethnocultural connotation of the words reflects the culture, way of life, worldview, and history of the people. In this regard, the study of ethnocultural connotations in fairy tales is of scientific interest.

The article examines the ethnocultural connotation of mythonyms in Kazakh fairy tales.

The purpose of the research is a linguistic analysis of the ethnocultural connotation of the mythonyms in the fairy tale "The Beautiful Kunikey, who lives under the Sun". The relevance of the study is explained by the need

to identify the features of the ethnocultural connotation of the mythonyms in the fairy tale "The Beautiful Kunikey, who lives under the Sun". The article reflects the definitions of the terms "connotation", "ethnocultural connotation", and provides an overview of their study.

The research revealed the ethnocultural features and the historical and linguistic context of the mythonyms of the fairy tale "The Beautiful Kunikey, who lives under the Sun", which were analyzed using specific examples from the fairy tale.

In the course of the research, the positive and negative ethnocultural connotations of the mythonyms in the fairy tale "The Beautiful Kunikey, who lives under the Sun" were analyzed, revealing that mythonyms play an important role in the worldview, ethnic culture and folklore of the Kazakh people.

As a result of the research of the topic, such types of mythonyms as mythoanthroponym, mythopersonym, mythotoponym, mythozoonym, mythophytonym were identified and the ethnocultural connotations in the fairy tale "The Beautiful Kunikey, who lives under the Sun" were studied in detail. The results of the research will contribute to an in-depth study of the theoretical problems of the directions of Kazakh linguistics: linguofolkloristics, linguoculturology, ethnolinguistics, cognitive linguistics, etc.

Keywords: connotation, ethnocultural connotation, mythonym, fairy tale, folklore.

ҒТАМР 16.21.33

https://doi.org/10.48081/BTOUPh3.2026/325-341

Ж. Ибраева[1], Г. Четиндаг Суме[2], О. Эртисхан[3]

[1]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.;
[2]Фырат университеті, Түркия, Элязыг қ.;
[3]«Өрлеу» БАҰО АҚ-ының Павлодар облысы бойынша
Кәсіби даму институты,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.
[1]ORCID: https://orcid.org/0009-0003-2632-6332
[2]ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4699-3944
[3]ORCID: https://orcid.org/0009-0004-8698-932X
*e-mail: zhanar.ibraieva.77@mail.ru

ҚАЗАҚ МӘТІНДЕРІНДЕГІ ҚАТЫСЫМ ҚЫЗМЕТІНІҢ ТҮРЛЕРІ МЕН ОЛАРДЫҢ ТІЛДІК КӨРІНІСІ

Бұл мақалада қазақ мәтіндеріндегі қатысым қызметінің түрлері жинақталып, олардың тілдік көрінісі жан-жақты қарастырылады. Тілдің басты қызметі – қарым-қатынас құралы болуымен бірге, оның ақпараттық, экспрессивтік, аппелятивтік, эстетикалық және прагматикалық қырлары ғылыми тұрғыдан талданады.

Мақалада мәтіннің тіл деңгейлері арасындағы орнын, басқа тілдік бірліктермен арақатынасын және мәтін лингвистикасының ұғымдары, қызметі туралы түсініктер толықтырылып берілген. Көзделген мақсатқа жету үшін мынадай міндеттер қойылды: 1) қатысым қызметінің теориялық негіздерін қарастыру; 2) қазақ мәтіндеріндегі қатысым қызметінің типологиясын айқындау; 3) қатысым қызметінің тілдік деңгейлердегі жүзеге асуын сипаттау. Адресаттың (ақпаратты қабылдайтын тұлға) мәтінді оқыған кездегі қабылдау ерекшеліктері сипатталып, сипаттама беріліп жіктеледі.

Зерттеу кезінде түрлі жанрдағы мәтіндер алынып, соның ішінде Ахмет Байтұрсынұлының тілтанымдық еңбектері мен қазіргі филология ғылымындағы зерттеу мақалалары, М. Мақатаевтың экспрессивтік, эстетикалық қызметті айқын көрсететін поэзиялық шығармалары қарастырылды. О. Бөкейдің әңгімелері, Ш. Мұртазаның шығармаларынан үзінділер, шешендік сөздер, қазіргі таңдағы Қазақстан Республикасының президенті Қ. Тоқаевтың

халыққа Жолдауындағы мәтіндерден қатысым қызметінің қызметі зерделеніп, салыстырылды.

Мақалада қатысымдық бірліктердің сөйлеу актілеріндегі қызметін Ч. Моррис тұжырымдамасымен негізделіп, Ахмет Байтұрсынұлының тілтанымдық еңбектері, қазіргі филология ғылымындағы зерттеу мақалалар, ақпараттық, прагматикалық, экспрессивтік, эстетикалық қызметті айқын көрсететін қазіргі қазіргі қазақ мәтіндеріндегі көрінісін нақты мысалдар арқылы дәлелденді.

Кілтті сөздер: тілдің қатысымдық қызметі, қазақ мәтіндері, адресат, тілдік бірлік, мәтін лингвистикасы.

Кіріспе

Мәтін – сөз арқылы жеткізілетін, сөйлеудің шығармашылық нәтижесі. Қазіргі қазақ тілінде «мәтін» ұғымының қолданыла бастағанына көп уақыт бола қойған жоқ. Тілімізге дендеп ене бастаған мәтін сөзінен «мәтінтаным», «мәтінтану», «мәтінтанушы» секілді бірнеше жаңа баламалар туындады. Мәтін арқылы барлық тілдік бірліктер іске қосылатындықтан, мәтінді талдау, мәтін тану, мәтіндегі тілдік бірліктердің қызметін анықтау, адресаттың қабылдау қызметтері бүгінгі таңда өзекті мәселеге айналып отыр.

Қазіргі қазақ тіл білімінде мәтінтану, қатысым теориясы мен прагмалингвистика бағыттары қарқынды дамып келеді. Мәтін арқылы тілдің қатысымдық қызметінің түрі жүзеге асады. Сондықтан бүгінгі таңда қазақ мәтіндерінің қатысым қызметін анықтау, олардың типологиясын сипаттау-ұлттық тілдің коммуникативтік әлеуетін айқындауға жол ашады.

Ғылыми зерттеудің мақсаты – қазақ мәтіндеріндегі қатысым қызметінің түрлерін анықтау және олардың тілдік көріністерін сипаттау. Зерттеу әдіснамасы – функционалды грамматика, прагмалингвистика, дискурс талдау, мәтін лингвистикасы.

Мәтінді тану, оның тілдік табиғатын ашу соңғы уақыттардағы жалпы тіл білімінде зерттеліп келе жатқан тың сала болып табылады. «Мәтін» деп нені тануға болады деген сауалдан басталып, әр жанр, стильге тән мәтіндерді талдау, мәтінтүзуші факторларды анықтау, оны тұтастай жүйе ретінде алып қарастыру, бөлшектерге, сегменттерге бөлу, бүтін мен бөлшек арасынан логикалық байланысты көре білу, таба алу, т.б. мәселелер мәтінді лингвистиканың зерттеу нысаны дәрежесіне көтерді.

Осы тұрғыда тіл зерттеушісі Г. Х. Рамазанова сөйлеу жанрлары қатысым қызметінің нақты көріністері болып табылатындығын атап көрсетті: В лингвистике представлены следующие жанры речевого общения: беседа, разговор, рассказ, история, предложение, признание, просьба, спор, замечание, совет, письмо, записка, сообщение (ватсапп и др.

гаджеты), дневник. Такое разделение основано на таких категориях как: тип коммуникативных установок, способ участия партнеров, ролевые отношения между участниками, характер их реплик, соотношение различных форм речи. Әр жанр белгілі бір коммуникативтік мақсатқа, адресатқа және сөйлеу жағдаятына байланысты қалыптасады. Сондықтан қатысым қызметінің ақпараттық, экспрессивтік, аппелятивтік және прагматикалық түрлері осы жанрлардың құрылымынан айқын байқалады. Олар арқылы адресант пен адресат арасындағы өзара әрекет, сөйлеу ниеті мен прагматикалық бағыт айқындалады [6; 116–128].

Қазақ филологиясында мәтінді талдау көпке дейін әдебиеттану нысаны ретінде ғана қарастырылып келгені белгілі. Мәтінтанудың бір саласы текстология ғылымының өзі тұтасымен әдебиетшілердің мойнына жүктеліп келгені сондықтан. Шын мәнісінде мәтінтану мәселесін, оның негізгі категориясы мәтінді лингвистикалық тұрғыдан сараптау, анализ жасау қазақ тіл білімінде күрделі де қиын және қолға кеш алынған мәселе екені белгілі.

Мәтінтану мен мәтінге тілдік талдау жүргізу кеш қолға алынғандықтан, мәтінтану ғылымы мен мәтінталдау ғылымы терминдерінің тұтас жүйесі жоқтығы, көбінің баламасы табылып, тілде толық орныға қоймағаны, ғылыми басты ұғымдары туралы түсініктің қалыптаса қоймағаны белгілі. Бірақ осы бағытта соңғы жылдары зерттеушілер ізденісі арқасында тың баламалар ұсынылуда. Жұмыс жазу барысында мәтінтану мен мәтінталдауға қатысты кейбір терминдердің баламалары ұсынылды.

Материалдар мен әдістер

Зерттеудің материалы ретінде әртүрлі жанрдағы қазіргі қазақ мәтіндері алынды. Соның ішінде, көркем әдебиет үлгілері (қазақ классиктерінің шығармаларынан үзінділер), қазіргі қазақ мәтіндері, ғылыми мәтіндерден үзінділер (қазақ тіл біліміндегі зерттеу мақалалары мен монографиялар), ресми мәтіндер, оның ішінде заң құжаттары, ресми хабарламалар, әкімшілік мәтіндер, сондай-ақ медиа мәтіндер (газет-журнал мақалалары, интернет жаңалықтары, әлеуметтік желідегі жазбалар) қарастырылды. Атап айтқанда, зерттеу ауқымына шамамен 250–300 бет көлеміндегі мәтіндер енгізілді.

Ғылыми зерттеу барысында төмендегідей әдістер пайдаланылды:

Мәтіндердегі қатысым қызметінің сипаттауда, олардың ерекшеліктерін айқындауда сипаттамалы әдіс қолданылды. Зерттеу кезінде түрлі жанрдағы мәтіндер алынып, салыстырмалы әдіс арқылы талданды. Соның ішінде Ахмет Байтұрсынұлының тілтанымдық еңбектері мен қазіргі филология ғылымындағы зерттеу мақалалары, М. Мақатаевтың экспрессивтік, эстетикалық қызметті айқын көрсететін поэзиялық шығармалары қарастырылды. О. Бөкейдің әңгімелері, Ш. Мұртазаның шығармаларынан үзінділер, шешендік сөздер, қазіргі таңдағы Қазақстан Республикасының

президенті Қ. Тоқаевтың халыққа Жолдауындағы мәтіндерден қатысым қызметінің қызметі зерделеніп, салыстырылды.

Мәтіндердегі лексикалық және грамматикалық, стилистикалық құралдардың қатысымдық қызметін айқындауда функционалды-семантикалық талдау жасалды.

Автор мен адресат арасындағы қарым-қатынас, жағдаят, интенция, прагматикалық маркерлерді айқындауда прагмалингвистикалық талдау, қазіргі медиа мен әлеуметтік желідегі мәтіндердің ерекшеліктерін ашуда дискурстық талдау жүргізілді. Осы әдістердің кешенді қолданылуы қазақ мәтіндеріндегі қатысым қызметінің типологиясын толыққанды айқындауға мүмкіндік берді.

Әдебиетке шолу

Қатысым қызметі мәселесі тіл білімінде функционалдық бағыттың қалыптасуымен тығыз байланысты қарастырылады. Тілдің тек құрылымдық жүйе емес, ең алдымен қоғамдық-коммуникативтік құбылыс екені XX ғасырдың екінші жартысынан бастап ғылыми тұрғыда кеңінен дәлелдене бастады. Осы тұрғыдан алғанда, мәтіндегі қатысым қызметтерін анықтау мен жіктеу мәселесі мәтін лингвистикасы, прагмалингвистика және семиотика салаларымен сабақтас дамыды. Жалпы тілдік коммуникацияның функционалдық табиғатын зерттеуде Ч. Морристің семиотикалық тұжырымдамасы маңызды орын алады. Ғалым тілдік таңбаның қызметін синтактика, семантика және прагматика деңгейлерінде қарастырып, таңбаның адресатпен байланысын басты назарға алады. Бұл бағыт кейін мәтіндегі қатысым қызметтерін прагматикалық тұрғыдан талдауға негіз болды [7]. Қатысымдық бірліктердің сөйлеу актісіндегі рөлі, адресант пен адресат арасындағы өзара әрекет осы теориялық ұстаным аясында түсіндіріледі.

Функционалдық лингвистикада тілдің ақпараттық, экспрессивтік, аппелятивтік, эстетикалық және прагматикалық қызметтері әртүрлі ғылыми мектептерде әрқилы жіктелгенімен, олардың барлығы мәтіннің коммуникативтік табиғатын ашуға бағытталған. Бұл бағыттағы зерттеулерде мәтін тек сөйлемдер жиынтығы емес, мақсатты ұйымдасқан тұтас қатысымдық құрылым ретінде қарастырылады.

Қазақ тіл білімінде тілдің қатысымдық қызметі мәселесі Ахмет Байтұрсынұлы еңбектерінен бастау алады. Ғалым тілдің қызметін ойды жеткізу, пікір білдіру, түсіндіру сияқты әрекеттермен байланыстыра отырып, тілдік бірліктердің қызметтік табиғатына назар аударған [1]. Оның «Тіл-құрал», «Әдебиет танытқыш» еңбектерінде тілдік категориялар тек грамматикалық тұрғыдан емес, қатысымдық-функционалдық тұрғыдан сипатталады. Бұл еңбектер қазақ мәтіндерін функционалдық бағытта зерттеудің алғашқы ғылыми негізі болып табылады.

Кейінгі кезеңдерде қазақ тіл білімінде мәтін лингвистикасы, прагмалингвистика, дискурс теориясы аясында қатысым қызметі жан-жақты қарастырыла бастады. Зерттеушілер мәтіндегі ақпараттық қызметті деректік мазмұнмен, экспрессивтік қызметті эмоциялық-бағалауыштық құралдармен, аппелятивтік қызметті ықпал ету және әрекетке шақырумен, эстетикалық қызметті көркемдік-образдылықпен байланыстыра талдайды. Сонымен қатар, мәтіндегі фатикалық, метатілдік, кумулятивтік, конструктивтік қызметтердің де коммуникативтік кеңістіктегі орны айқындалады.

Мәтінді қабылдаушының танымдық деңгейі, мәдени аясы, тілдік тәжірибесі қатысым қызметтерінің жүзеге асуына тікелей әсер етеді. Осы тұрғыдан алғанда, қатысым қызметін тек мәтін ішкі құрылымымен шектеу жеткіліксіз, оны адресаттың қабылдау ерекшеліктерімен бірлікте қарастыру қажеттілігі туындайды.

Нәтижелер және талқылау

Қатысым (коммуникация) – тілдің басты қызметі әрі сөйлеу әрекетінің негізгі мақсаты. Түркі тіл білімінде бұл ұғым тіл мен ойлаудың, қоғам мен мәдениеттің өзара байланысында қарастырылып, тілдің антропоцентристік бағытының өзегіне айналды. Тілдің қатысымдық қызметін зерттеу арқылы адамзаттың танымдық тәжірибесі, дүниетанымы мен әлеуметтік қарым-қатынасы айқындалады.

Осы тұрғыда Әнес Ғарифолла өзінің докторлық диссертациясында оқырманның қабылдауының жан-жақтылығын көрсетіп берді. Кез келген мәтінді қабылдау үшін эмпатияны қабылдауға қабілеттілік керек, себебі шығармадағы қатардағы кейіпкерлердің, сонымен бірге басты кейіпкердің көңіл-күй, мінез-құлық ерекшеліктерін түсінуге эмпатиялық қабілеттілік қажет, өйткені осы қабілеттілік арқылы, тұтасымен алғанда, шығарма авторының біртұтас концепциясын ұғынуға болады. Мәтінді әркім әртүрлі қабылдайды, қабылдау үдерісіне оқырманның білім деңгейі, өмірлік тәжірибесі, шыққан ортасы т.б факторлар әсер етеді [5; 12–13].

Қатысымдық бірліктердің тіл мен оны қолданушы тұлғалардың арасындағы қызметті прагматика теориясының негізін салған Ч. Моррис тұжырымдамаларынан басталса, Т. А. Ван Дейк, В. А. Гак, И. Р. Галперин, А. А. Леонтьев, Н. А. Арутюнова сынды шетелдік тіл зерттеушілер, сонымен қатар А. Байтұрсынұлы, Қ. Жұбанов, Р. Сыздық, М. Балақаев, Ф. Ш. Оразбаева, Б. Х. Хасанұлы, З. Ш. Ерназарова, Г. Н. Смагулова, Д. А. Әлкебаева сында қазақ ғалымдарының тұжырымдарымен сабақтасады.

Тілді таңбалық жүйе ретінде қарастырған американдық ғалым Ч. Моррис семиотиканың үш негізгі саласын айқындады: синтактика, семантика және прагматика. Ғалымның пікірінше, «прагматика – семиотиканың таңбалардың пайда болуы, қолданылуы және солардың орын алған мінез-құлықтағы

әсерлерін қарастыратын бөлігі» [7]. Яғни тілдік бірліктерді тек құрылымдық тұрғыда емес, оларды қолданушы тұлғалардың қарым-қатынас барысындағы мақсат-мүддесімен байланысты қарастыру қажет [7; 7–9].

Бұл қағидаға сүйене отырып, қатысымдық бірліктердің қызметін түсіндіруде сөйлеушінің ниеті (иллокутивтік күш) мен тыңдаушыға тигізетін әсері (перлокутивтік нәтиже) басты рөл атқарады. Демек, сөздің қатысымдық мәнін толық ашу үшін «кім айтты, қандай жағдайда айтты, кімге бағытталды» деген сұрақтарға жауап беру маңызды. Осы арқылы қатысым бірліктерінің ақпараттық, экспрессивтік, аппелятивтік, эстетикалық және прагматикалық қызметтері айқындалады.

Тіл зерттеушілерінің пайымдауынша, тілдің қатысымдық қызметі бірнеше түрге бөлінеді: ақпараттық, экспрессивтік, аппелятивтік, эстетикалық және прагматикалық. Бұл қызметтердің әрқайсысы тілдік қолданыстың түрлі жанрларында көрініс тауып, қоғамдағы қарым-қатынастың әр қырын жүзеге асырады.

Тілдің қатысымдық қызметінің бір түрі- ақпараттық қызмет. Бұл қызмет арқылы сөйлеуші объективті деректер мен мәліметтер береді. Ол көбінесе ғылыми мақалалар, ресми құжаттарда, газет-журнал, публицистикалық жазбаларда ақпараттық мазмұн басым болады. А. Байтұрсынұлының тілтану саласындағы «Тіл-құрал» еңбегінде «Қазақтың нағыз өз тіліндегі дыбыс 24. Бұлар 3 түрлі болғандықтан 3-ке бөлінеді. 5 дыбыс ашық айтылатын болғандықтан, дауыстап айтуға көнетін болғандықтан, ашық дыбыс, яки дауысты дыбыс деп аталады. Он жеті дыбыс тұйық айтылатын болғандықтан, яғни дауыстап айтуға көнбейтін болғандықтан, тұйық дыбыс, яки дауыссыз дыбыс деп аталады. Екі дыбыс дауысты дыбыстардай нағыз ашық айтылмайтын болғандықтан һәм дауыссыз дыбыстардай тым тұйық айтылмайтын болғандықтан, орта дыбыс, яки жарты дауысты дыбыс деп аталады. 24 дыбысқа араб хәріптерінен үйлескендерін өзгертпей, үйлеспегендерін өзгертіп хәріптер арналды» деп анықтама беруі, адресатқа берілген ақпарат болғандықтан, оны ақпаратты қабылдайтын тұлға тұтас ақпарат ретінде қабылдайды, осы ақпараттан білімін толықтырады, тәжірибеде қолданады [1; 34–36].

Адресаттың эмоциясын, сезімін жеткізудің құралы тіл болғандықтан, осы жерде қатысымның экспрессивтік қызметі басым тұрады. Мысалы, Мұқағали Мақатаевтың «Сенсіз өткен өмірім тең өлікпен,

Сен иемсің, айырылғанмын еріктен.

Сенсіз өмірім қуанышсыз, серіксіз,

Тағдыр сені ыстық етті неліктен?» деген өлең жолдарында сөйлеушінің ішкі күйзелісі, лирикалық эмоциясы көрінеді [8; 76–77].

Адресатқа әсер ету, белгілі бір әрекетке шақыруда аппелятивтік қызметтің түрі көрінеді. Бұл қызмет шешендік сөздер, публицистикалық

мақалалар, шешендік сөз, жарнамаларда кездеседі. Мысал ретінде Төле би: «Төле бидің тоқсан ауыз сөзінің тобықтай түйіні – ел бірлігі!» Мұнда халықты бірлікке шақыру бар. Тыңдаушыны белгілі бір әрекетке итермелеу – аппелятивтік қызметтің басты белгісі.

Шерхан Мұртаза: «Халық бізден әділет күтеді, халық бізден шындық күтеді!». Қоғамдық санаға ықпал ету, әділетке шақыру, үндеу-аппелятивтік қызметтің белгісі болып тұр [9]. Шерхан Мұртазаның қанатты сөзі қоғамдағы әділет пен шындықтың маңызын айқындап, азаматтық үндеудің үлгісі ретінде көрініс табады Қазақ публицистикасында қатысым қызметінің маңызды түрлерінің бірі – аппелятивтік қызмет, адресатқа әсер ету, белгілі бір әрекетке үндеу, итермелеу, санасына ой салу, үндеу жасау. Бұл қызмет көбіне қоғамдық-әлеуметтік мазмұндағы мәтіндерде, публицистикалық және эссе жанрларында айқын байқалады. Мұнда автор оқырманның сана-сезіміне әсер етіп, оны әділет жолында белсенді болуға шақырады. Адресанттың тыңдаушыға бағытталған тікелей ықпалы, үндеу сипаты мен қоғамдық санаға әсер етуі-аппелятивтік қатысым қызметінің басты белгілері болып табылады.

Аппелятивтік қызметтің басты мақсаты- тыңдаушының эмоциясына, ерік-жігеріне әсер етіп, оны нақты әрекетке ынталандыру. Осы тұрғыдан алғанда, Ш. Мұртазаның аталған сөзі қазақ публицистикасындағы азаматтық үндеудің көркем үлгісі ретінде бағаланады. Мұндай мәтіндерде тілдің экспрессивтік және прагматикалық әлеуеті де айқын көрінеді, себебі автор тек ақпарат беріп қана қоймай, тыңдаушының дүниетанымына ықпал етуге ұмтылады.

Демек, Шерхан Мұртазаның бұл сөзі қоғамның моральдық санасын оятуға, әділет пен шындық қағидаттарын дәріптеуге бағытталған аппелятивтік қатысым қызметінің көрнекті мысалы болып табылады

Кейбір сөйлемдер ақпарат беріп қана қоймай, белгілі бір әрекетке үндейді. Мысалға алатын болсақ, Қ. Тоқаевтың халыққа Жолдауынан: «Инвестиция тарту – орталық атқарушы органдардың ғана міндеті емес. Осы маңызды жұмысқа жергілікті билік те атсалысып, бәрі жұмыла жұмыс істеуге тиіс. Әкімдердің аймақтағы инвестициялық ахуалға тікелей жауапкершілігін белгілеу керек.

Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі аймақтардың инвестициялық тартымдылық индексін енгізуге тиіс. Мүмкін, бұл жұмысқа тәуелсіз сарапшыларды тартқан жөн болар.

Инвестицияға қолайлы ахуал қалыптастыруға тікелей әсер ететін ең басты мәселе – макроэкономикалық тұрақтылық.

Бірақ қазіргі басты мәселе: жоғары инфляция экономикалық көрсеткіштер мен халықтың табысын «жұтып қойып» жатыр.

Оның дайын тұрған шешімі жоқ, бұл – көптеген мемлекет бетпе-бет келіп отырған түйткіл. Мәселе бәріне ортақ болғанымен, ол біздің жағдайда айрықша сезіліп отыр.

Осы макроэкономикалық құрсаудан шығуымыз керек. Қиындықтар күні кеше ғана пайда болған жоқ. Оны шешу үшін әлемдегі озық тәжірибелерді ескеріп, жұртқа ұнай бермейтін шаралар қабылдауға және оның жауапкершілігін көтеріп алуға дайын болу қажет. Үкімет пен Ұлттық банк қазіргі қалыптасқан ахуалдың қиындығын ескере отырып, алдына қойған мемлекеттік ауқымдағы міндетті біртұтас команда ретінде атқаруы керек. Қазір әркім көрпені өзіне қарай тартатын кез емес».

Бұл сөйлемдер тек ақпарат беріп қана қойған жоқ, халықты әлемнің озық тәжірибелерін қолданып, инвестиция тартып, экономикамызды көтеруге үндейтіні көрініп тұр. Оқып отырған адресат әрекет жасайды, белгілі бір мақсатқа жұмыс жасайды. Өйткені осы аппелятивтік қатысымдағы сөздер тікелей оқып отырған тұлғаға әсер етеді, тапсырма береді, белгілі бір әрекетке ықпал етеді [10].

Кез келген мәтін оқырманына ләззат сыйлай алмайды. Ал, кейбір мәтіндер тек ақпарат беріп қана қоймай, эстетикалық ләззат береді. Мәтінді оқып отырған адресат біресе күйінеді, біресе лаулап жанып, біресе қиялға бой алдыруы мүмкін. Мұндай сөйлемдерді қатысымның эстетикалық қызметіне жатқызамыз. Талдап айтатын болсақ, О.Бөкейдің «Қар қызы» шығармасында: «Алтай өңіріне алпыс жылдан бері дәл осындай қалың қар жауғанын көрген жоқпыз», – деседі қариялар. Расында да, бас көтертпей жауғаны соншама, есіктің алды, қораның маңындағы қарды тазалап үлгере алмайсың. Ауыл-үйдің арасына күреп жалғыз аяқ жол салудың өзі азабы мол жұмыс. Кейбір салақ кісілердің бел ағашы борсыған мал қамайтын қоралары сыр беріп алды – топ етіп төбесі ойылып түсіп жатыр. Күннің көзі жылт етіп ашыла қалса, аппақ қардың астында бүк түсіп, қаздың жұмыртқасындай томпайып-томпайып тілсіз жатқан үйлерді, сол үйлердің қар кептелген мұржасынан жұлындай көтеріліп, жуастау будақтаған түтінді көріп, бұл ауылдың адамдары қарға тұншығып өліп қалмағанына тәуба жасайсыз.

Төрт түлік тебін жоқ, омалып қорада тұр. Тебінге шығарғанды қойып, суатқа апара алмай әуре-сарсаңда жүр. Міне, ұрланып басталып жапалақтай жауған қар мәңгілік сабырмен аспан астын түгел жаулап алған. Аспан деп, баяғы ұғыммен айтамыз, әйтпесе аспан жоқ, мың-миллион – сансыз қар көбелектер ғана бір-бірін қуа жарысып, ойына келгенін істейді. Осыншалық ғажап, құлаққа қорғасын құйғандай тыныштықты Нұржан бұрын көрмеп еді. Дүниеде қар жауған сәттегідей бейбіт те тыныш өмір бар ма екен, -деп ойлады жүзін аспанға қарата. Жыбыр-жыбыр қалықтаған қар жапалақтар бетіне асықпай келіп қонып, жылбысқалана еріп, суға айналып бетін айғыздап

аға жөнеледі. Ептеп қытықтай ма-ау...» – деп қардың жауғанын оқырманға соншалықты шынайы эстетикалық сипат береді. Адресат сөйлемдерді оқып отырып, «қар» туралы ақпарат алып қана қоймай, қардың сұлулығын көзбен көргендей болады, сезеді. Бұл да осы эстетикалық қатысымның бірден-бір ерекшелігі болып табылады [3; 2–3].

Сөйлеушінің тілдік таңдау арқылы белгілі бір мақсатқа жетуін қатысымның прагматикалық қызметі деп атаймыз. Қазақ прозасында О.Бөкейдің шығармаларындағы мәтіндерде қатысымның прагматикалық қызметі айқын көрінеді. О.Бөкейдің «Атау кере» шығармасы оқып отырған адамды философиялық түйін ретінде оқырманды рухани ізденіске, өзін-өзі тануға итермелейді. Мұнда әр сөйлемнің прагматикалық бағдары айқындалған.

«Пәле болатын себебі-табиғат-ана абыройдан айырылады, содан соң ашуланады, айталық, қазір жер бетінде табиғат апаты тым көбейіп кетті. Түбі неге апарып соғарын кім білсін; бекерден бекер мөңкитіндей не көрінді, ашуланады ғой жарықтық» деген сөйлемдерінде терең философиялық ой мен адамзаттың табиғатты құрметтеуі сияқты идеясы жатыр. Оқып отырған адресатқа ой салып, жақсы іс істеуді үгіттейді, ойландырады. Адресатты ойландырып отырып, жаңа көзқарас қалыптастыруға итермелейді [4; 86–87].

Фатикалық қызмет тілдің адресант пен адресат арасындағы қарым-қатынасты орнату, сақтау және реттеу функциясы қызметін атқарады. Бұл қызметтің негізгі мақсаты – ақпарат жеткізу емес, коммуникациялық байланыстың үзілмеуін қамтамасыз ету. Фатикалық қызмет барысында сөйлеу мазмұны екінші қатарға ығысып, қарым-қатынастың өзі алдыңғы орынға шығады.

Фатикалық қызмет көбіне ауызекі сөйлеу тілінде, диалогтік құрылымдарда, сондай-ақ көркем мәтіндегі кейіпкерлер арасындағы тілдесуде көрініс табады. Мұндай жағдайда қолданылатын тілдік бірліктер ақпараттық жүктемеден гөрі байланыс орнату мен эмоциялық жақындасуға бағытталады. Фатикалық қызмет тілдік коммуникациядағы өзге қызметтерден мақсаттық бағытымен ерекшеленеді. Ақпараттық, экспрессивтік немесе аппелятивтік қызметтерде негізгі назар мазмұнға, әсер етуге немесе әрекетке шақыруға бағытталса, фатикалық қызметтің басты нысаны- қатысымның өзі, яғни адресант пен адресат арасындағы байланысты орнату және сақтау.

Ақпараттық қызметте сөйлеу жаңа дерек беруге бағытталады, ал фатикалық репликаларда ақпараттық жүктеме минималды немесе мүлде болмайды. Экспрессивтік қызмет эмоцияны білдіруді көздесе, фатикалық қызмет эмоцияны білдіруді емес, сөйлесудің жалғасып жатқанын растауды мақсат етеді. Аппелятивтік қызмет адресаттың іс-әрекетіне ықпал етсе, фатикалық қызмет тек әлеуметтік-прагматикалық контактіні қамтамасыз етеді.

– Е, қалайсың?

– Жүріп жатырмыз ғой... деген диалогта «қалайсың?» сұрағы нақты ақпарат алуға емес, қарым-қатынасты бастауға бағытталған. Жауап та деректік сипатта емес, фатикалық қызмет атқарады [3]. Осы тұрғыдан алғанда, фатикалық қызмет мәтіннің мазмұндық құрылымына емес, коммуникативтік ұйымдасуына қызмет ететін функция ретінде сипатталады.

Метатілдік қызмет- тілдің өзін-өзі сипаттау, түсіндіру, талдау функциясы. Бұл қызметте тіл объект ретінде қарастырылып, тілдік бірліктердің мағынасы, қызметі, құрылымы тілдің өз көмегімен ашылады. Метатілдік қызметтің басты мақсаты – тілдік ұғымдарды нақтылау және жүйелеу. Метатілдік қызмет көбіне ғылыми-лингвистикалық мәтіндерде, сөздіктерде, оқулықтарда, анықтамалық еңбектерде жүзеге асады. Ахмет Байтұрсынұлы еңбектерінде метатілдік қызмет айқын көрінеді. Мысалы, ол грамматикалық ұғымдарды арнайы анықтамалар арқылы түсіндіреді: *Сөйлем – пікірді білдіретін сөздер тобы.*

Бұл тұжырымда тіл тілдің өзін сипаттау үшін қолданылып отыр. Мұнда ақпараттық қызметтен гөрі метатілдік қызмет басым, себебі сөйлемнің мазмұны емес, оның тілдік табиғаты ашылады. Метатілдік қызмет ғылыми мәтіннің теориялық негізін қалыптастырып, ұғымдық аппараттың бірізділігін қамтамасыз етеді.

Кумулятивтік қызмет – тілдің тарихи, мәдени, әлеуметтік тәжірибені жинақтап, сақтау және ұрпақтан-ұрпаққа жеткізу функциясы. Бұл қызмет арқылы тіл ұлттық жадының қоймасы ретінде қызмет атқарады.

Кумулятивтік қызмет әсіресе фольклорда, тарихи мәтіндерде, көркем әдебиетте, тұрақты тіркестер мен мақал-мәтелдерде көрініс табады. Көркем прозада ұлттық дүниетаным, салт-дәстүр, өмір тәжірибесі тіл арқылы сақталып беріледі. Мысалы, Оралхан Бөкей шығармаларында табиғат пен адам қарым-қатынасы ұлттық таным негізінде бейнеленеді.

Қазақ үшін тау – жай ғана жер емес, тағдыр.

Бұл сөйлемде ғасырлар бойы қалыптасқан ұлттық көзқарас жинақталған. Мұнда тіл ақпарат беріп қана қоймай, мәдени тәжірибені сақтаушы құрал ретінде қызмет етеді. Кумулятивтік қызмет мәтіннің мәдени-танымдық әлеуетін арттырып, ұлттық болмысты тілдік деңгейде бекітеді.

Конструктивтік қызмет – тілдің ойды қалыптастыру, ұйымдастыру және жүйелеу құралы ретіндегі қызметі. Бұл қызметте тіл дайын ойды жеткізбей, ойдың қалыптасуына тікелей ықпал етеді. Конструктивтік қызмет көбіне ғылыми, философиялық, аналитикалық мәтіндерде айқын байқалады. Ғылыми мәтіндерде ұғымдар бірізді түрде құрылып, логикалық жүйе түзіледі:

Мәтін – көпқабатты құрылым. Оның семантикалық, прагматикалық және құрылымдық деңгейлері өзара тығыз байланыста қарастырылады.

Бұл үзіндіде ой кезең-кезеңімен құралып, тіл арқылы ғылыми пайым қалыптасады. Мұнда тіл тек жеткізуші емес, ойды құрастырушы механизм ретінде көрінеді. Конструктивтік қызмет мәтіннің логикалық тұтастығын қамтамасыз етіп, ғылыми танымның тілдік негізін қалыптастырады.

Метатілдік қызмет тілдің өзін сипаттауға бағытталса, кумулятивтік қызмет тіл арқылы тарихи-мәдени тәжірибені сақтайды, ал конструктивтік қызмет ойдың қалыптасуы мен жүйеленуін қамтамасыз етеді. Бұл қызметтер мәтінде дербес емес, өзара байланыста жүзеге асып, тілдің көпқырлы функционалдық табиғатын айқындайды.

1-кесте

Қызмет түрі	**Негізгі анықтамасы**	**Негізгі мақсаты**	**Жанрлық көрінісі**
Ақпараттық	Тіл арқылы адресатқа деректер, ақпараттар, мәліметтер жеткізу	Адресатты жаңа біліммен таныстыру, ақпарат беру	Ғылыми еңбектер, монографиялар, оқулықтар, ресми құжаттар, жаңалықтардың мәтіні
Экспрес-сивтік	Сөйлеушінің эмоциясы мен сезімін білдіру	Тыңдаушыға эмоциялық әсер ету	Поэзиялық және прозалық көркем шығармалар
Аппелятивтік	Тыңдаушыға ықпал ету, әрекетке шақыру	Қоғамдық санаға әсер ету, белгілі бір іс-әрекетке итермелеу	Публицистика, шешендік сөз, жарнама
Эстетикалық	Көркем тіл арқылы әсемдік сезімін туғызу	Эстетикалық ләззат сыйлау	Әдеби шығарма (поэзия, проза)
Фатикалық	Қарым-қатынасты орнату және сақтау қызметі	Коммуникацияны бастау, жалғастыру немесе аяқтау	Диалог, ауызекі сөйлеу, тұрмыстық қатынас мәтіндері
Метатілдік	Тілді тіл арқылы түсіндіру, сипаттау	Тілдік бірліктердің мағынасын нақтылау	Лингвистикалық зерттеулер, сөздіктер, оқу құралдары
Кумулятивтік	Тарихи-мәдени ақпаратты сақтау және ұрпаққа жеткізу	Ұлттық жадыны сақтау, мәдени тәжірибені жинақтау	Фольклор, шежіре, тарихи мәтіндер

Конструк-тивтік	Ойды қалыптастыру және жүйелеу құралы ретінде қызмет ету	Танымдық үдерісті ұйымдастыру	Ғылыми, философиялық мәтіндер

Ескерту: Кестеде қатысымдық қызметтің түрлеріне анықтама мен олардың қолданылуы туралы көрсетілген.

Кестеде мәтіндегі қатысым қызметтері адресат пен адресант арасындағы коммуникацияның мақсат-міндетіне байланысты әртүрлі деңгейде көрініс табады. Ақпараттық, экспрессивтік, аппелятивтік және эстетикалық қызметтер мәтіннің жанрлық сипатын айқындаса, фатикалық, метатілдік, кумулятивтік қызметтер мәтіннің функционалдық кеңістігін кеңейтеді.

Көркем және публицистикалық мәтіндерде қатысым қызметтері жекедара емес, кешенді түрде жүзеге асады. Мәселен, О. Бөкей шығармаларында эстетикалық және экспрессивтік қызметтер тоғысып келсе, Ш. Мұртаза публицистикасында аппелятивтік қызмет жетекші орын алады, ал М. Мақатаев поэзиясында эмоциялық-экспрессивтік сипат басым.

Қатысымдық қызметтердің барлығы тілдің қоғамдағы орны мен адам санасына ықпалын дәлелдейді. Сөйлеу тілдік қатынас жасау үдерісінде өз ойын басқаларға білдіру, басқаның ойын білу мақсатында орындалып, қатысымдық бірліктер арқылы жүзеге асады. Қатысымдық бірліктер ойды білдірудің, пікір алысудың, қатынас жасаудың лингвокогнитивтік ерекшеліктерін көрсетеді. Қатысымдық бірліктерге тән бұл қасиеттер адамның физиологиялық қабілетін, психологиялық мүмкіндігін, танымдық зердесін, мәдени өркендеуін тануға арқау болады.

Мәтіннің жан-жақтылығын көрсете келіп, А. Байтұрсынұлы сөзімен түйіндеуге болады: «Айтушы ойын өзі үшін айтпайды. Өзге үшін айтады. Сондықтан ол ойын өзгелер қиналмай түсінетін қылып айту керек» [2].

Сөйлеу дүниедегі болып жатқан құбылыстарды пайымдаудың, бағамдаудың тілдегі бейнесін анықтауға, адамзаттың ой-өрісін танытуға арқау болып, тілтанымның көпсалалы психологиялық негізін ашады. Сөйлеу үдерісі дүниені танудан басталып, адамның психологиясын танумен дамып, ойлаумен байланысқа түседі.

Қорытынды

Қазақ мәтіндеріндегі қатысым қызметінің типологиясы тілдің қоғамдық-әлеуметтік мәнін, оның қарым-қатынастағы рөлін айқындайды. Зерттеу барысында қатысым қызметінің ақпараттық, экспрессивтік, аппелятивтік, эстетикалық және прагматикалық түрлері әр жанрдағы мәтіндерде өзіндік ерекшелігімен көрініс беретіні анықталды.

Ақпараттық қызмет ғылыми еңбектер мен ресми мәтіндерде дерек пен мәлімет жеткізуге негізделсе, экспрессивтік қызмет поэзия мен көркем әдебиетте адамның ішкі сезімін, эмоциялық күйін бейнелеумен ерекшеленеді. Аппелятивтік қызмет публицистикалық мәтіндер мен ресми жолдауларда халықты әрекетке, қоғамдық жауапкершілікке шақыру арқылы жүзеге асады. Эстетикалық қызмет көркем шығарманың басты белгісі ретінде оқырманға рухани ләззат сыйласа, прагматикалық қызмет заманауи прозада оқырманды ойландыруға, көзқарасын қалыптастыруға бағытталады.

Қазақ әдебиеті мен публицистикасынан алынған мысалдар тілдің қатысымдық қызметтері жеке дара емес, бір-бірімен өзара байланысты, кешенді түрде іске асатынын дәлелдеді. Әдеби мәтінде ақпараттық мазмұн экспрессивтік және эстетикалық қызметпен ұштасып, публицистикада ақпараттық пен аппелятивтік қызмет қатар қолданылса, қазіргі прозада прагматикалық бағдар жетекші орынға шықты.

Осылайша, қазақ мәтіндеріндегі қатысым қызметінің типологиясын саралау – тілдің тек қарым-қатынас құралы ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік-прагматикалық, мәдени-эстетикалық құбылыс екендігін айқындайды. Бұл зерттеу қазақ тіл білімінің антропоцентристік бағыттағы жаңа ізденістеріне негіз болып, қатысымдық талдау әдіснамасын толықтыра түседі.

Қатысым қызметінің типологиясын талдау қазақ тіл білімінің антропоцентристік бағытын толықтыра түсетін маңызды ғылыми нәтиже берді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 **Рамазанова, Г. Х.** Стратегии реализации предложения в профессиональном дискурсе // Яссауи университетінің хабаршысы. – 2025. – № 3(137). – 116–128-бб.

2 **Моррис, Ч.** Foundations of the Theory of Signs. – Chicago: University of Chicago Press, 1938. – P. 7–9.

3 **Байтұрсынұлы, А**. Әдебиет танытқыш. – Алматы: Жалын, 1991. – 462-б.

4 **Әнес, Ғ.** Мәтін кеңістігі: семантикалық, этимологиялық аспект: PhD дис. ... филос. докторы (PhD). – Алматы, 2010. – Б. 12–13

5 **Макаров, М. Л**. Коммуникативная структура текста. – Тверь, 1990. – 152 с.

6 **Байтұрсынұлы, А**. Тіл-құрал / Е. Тілешовтың құрастыруымен. – Алматы, 2009. – 34–36-бб.

7 **Мақатаев, М**. Шығармалары: өлеңдері мен дастандары. – 3-басылым. – Алматы, 2013. – 1-т. – 76–77-бб.

8 **Шындықтың шарайнасы**: Ш. Мұртазаның көзқарасы мен ұстанымы // Egemen Qazaqstan. – 2022. – [Электронды ресурс]. – URL: https://egemen.

kz/article/322683-shyndyqtynh-sharaynasy-sherkhan-murtazanynh-kozqarasy-men-ustanymy (қаралған күні: 08.09.2022).

9 **Тоқаев, Қ.Ж.** Жасанды интеллект дәуіріндегі Қазақстан: өзекті мәселелер және оларды түбегейлі цифрлық трансформация арқылы шешу: Қазақстан халқына Жолдау // Ақорда. – 2025. [Электронды ресурс]. – URL: https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyn-kazakstan-halkyna-zholdauy-zhasandy-intellekt-dauirindegi-kazakstan-ozekti-maseleler-zhane-ony-tubegeyli-cifrlyk-ozgerister-arkyly-sheshu-881957 (қаралған күні: 08.09.2025).

10. **Бөкей, О.** Қар қызы // Қазақ прозасының қазынасынан. – Алматы : Rarity, 2010. – Б. 2–3.

11 **Бөкей, О**. Шығармалары: роман, повестер. – Алматы, 2013. – 2-т. – 86–87-бб.

12 **Оразбаева, Ф. Ш.** Тілдік коммуникация негіздері. – Алматы: Республикалық баспа кабинеті, 1995. – 252-б.

REFERENCES

1 **Ramazanova, G. Kh.** Strategii realizatsii predlozheniya v professional'nom diskurse [Strategies for Sentence Realization in Professional Discourse]. // In Vestnik Yassawi Universiteta – 2025. – № 3(137). – P. 116–128.

2 **Morris, Ch.** Foundations of the Theory of Signs. – Chicago : University of Chicago Press, 1938. – P. 7–9.

3 **Baitursynuly, A.** Adebiet tanytqysh [Theory of Literature]. – Almaty : Zhalyn, 1991. – 462 p.

4 **Anes, G.** Matin kenistigi: semantikalyq, etimologiyalyq aspekt [Text Space: Semantic and Etymological Aspect]. PhD Dissertation. – Almaty, 2010. – 12–13-бб.

5 **Makarov, M. L.** Kommunikativnaya struktura teksta [Communicative Structure of the Text]. – Tver, 1990. – 152 p.

6 **Baitursynuly, A.** Til-qural [Language Manual] / Compiled by E. Tileshov. – Almaty, 2009. – P. 34–36.

7 **Maqatayev, M.** Shygarmalary: olenderi men dastandary [Collected Works: Poems and Epic Poems] / 3rd ed. Vol. 1. – Almaty, 2013. – P. 76–77.

8 **Shyndyqtyn sharainasy: Sh.Murtazanyn kozqarasy men ustanumy** [The Mirror of Truth: Sherkhan Murtaza's Views and Principles] // Egemen Qazaqstan, 2022. [Electronic resource]. – Available at: https://egemen.kz/article/322683-shyndyqtynh-sharaynasy-sherkhan-murtazanynh-kozqarasy-men-ustanymy (accessed 08 September 2022).

9 **Tokayev, K.-J.** Zhasandy intellekt dauirindegi Kazakhstan: ozekti maseleler zhane olardy tubegeyli cifrlyq transformatsiya arqyly sheshu [Kazakhstan in the Era of Artificial Intelligence: Current Issues and Their Solution through Comprehensive Digital Transformation]. // Address to the People of Kazakhstan. Akorda, 2025. [Electronic resource]. – Available at: https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyn-kazakstan-halkyna-zholdauy-zhasandy-intellekt-dauirindegi-kazakstan-ozekti-maseleler-zhane-ony-tubegeyli-cifrlyk-ozgerister-arkyly-sheshu-881957 (Accessed 08 September 2025).

10 **Bokei, O.** Qar qyzy [The Snow Maiden]. // In: Qazaq prozasynyn qazynasynan [Treasury of Kazakh Prose]. – Almaty : Rarity, 2010. – P. 2–3.

11 **Bokei, O.** Shygarmalary: Roman men povester [Collected Works: Novels and Novellas].– Almaty, 2013. – Vol. 2. – P. 86–87.

12 **Orazbayeva, F. Sh.** Tildik kommunikatsiya negizderi [Fundamentals of Language Communication]. – Almaty : Respublikalyq baspa kabineti, 1995. – 252 p.

29.04.26 ж. баспаға түсті.
25.05.26 ж. түзетулерімен түсті.
10.08.26 ж. басып шығаруға қабылданды.

**Ж. Ибраева[1], Г. Четиндаг Суме[2], О. Эртисхан[3]*
[1]Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Республика Казахстан, г. Алматы;
[2]Университет Фырат, Турция, г. Элязыг;
[3]Институтапрофессионального развития
по Павлодарской области АО «Национальный центр
повышения квалификации «Өрлеу»»,
Республика Казахстан, г. Павлодар.
Поступило в редакцию 29.04.26.
Поступило с исправлениями 25.05.26.
Принято в печать 10.08.26.

ВИДЫ КОММУНИКАТИВНОЙ ФУНКЦИИ В КАЗАХСКИХ ТЕКСТАХ И ИХ ЯЗЫКОВОЕ ВЫРАЖЕНИЕ

В данной статье обобщаются виды коммуникативных функций в казахских текстах и подробно рассматриваются их языковые проявления. Основная функция языка – быть средством общения, вместе с тем его информационные, экспрессивные, аппелятивные, эстетические и прагматические стороны анализируются с научной точки зрения.

В статье уточняется место текста среди языковых уровней, его соотношение с другими языковыми единицами, а также раскрываются понятия и функции лингвистики текста. Для достижения поставленной цели определены следующие задачи: 1) рассмотреть теоретические основы коммуникативных функций; 2) выявить типологию коммуникативных функций в казахских текстах; 3) описать реализацию коммуникативных функций на языковых уровнях. Особенности восприятия адресатом (получателем информации) текста при чтении описываются и классифицируются.

В ходе исследования были проанализированы тексты различных жанров, включая лингвистические труды Ахмета Байтурсынулы и современные филологические статьи. Рассматривались поэтические произведения М. Макатаева, ярко демонстрирующие экспрессивную и эстетическую функции языка. Также были изучены и сопоставлены коммуникативные аспекты текстов: отрывков из рассказов О. Бокея и произведений Ш. Муртазы, образцов ораторского искусства, а также Посланий Президента Республики Казахстан К. Токаева народу.

Коммуникативная роль языковых единиц в речевых актах обосновывается концепциями Ч. Морриса, а также трудами Ахмета Байтурсынулы, современными филологическими исследованиями и примерами информационной, прагматической, экспрессивной и эстетической функций в современных казахских текстах.

Ключевые слова: коммуникативная функция языка, казахские тексты, адресат, языковая единица, лингвистика текста.

**Zh. Ibrayeva[1], G. Çetindağ Süme[2], O. Ertiskhan[3]*
[1]Al-Farabi Kazakh National University,
Republic of Kazakhstan, Almaty;
[2]Firat University, Elazığ, Turkey;
[3]Institute of Professional Development in Pavlodar Region,
Orleu National Center for Professional Development JSC,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar.
Received 29.04.26.
Received in revised form 25.05.26.
Accepted for publication 10.08.26.

TYPES OF COMMUNICATIVE FUNCTIONS IN KAZAKH TEXTS AND THEIR LINGUISTIC MANIFESTATIONS

This article summarizes the types of communicative functions in Kazakh texts and examines their linguistic manifestations in detail. While the primary function of language is to serve as a means of communication, its informational, expressive, appellative, aesthetic, and pragmatic aspects are analyzed from a scientific perspective. The article elaborates on the position of the text within language levels, its relation to other linguistic units, as well as the concepts and functions of text linguistics.

To achieve the intended goal, the following objectives were set: 1) to examine the theoretical foundations of communicative functions; 2) to identify the typology of communicative functions in Kazakh texts; 3) to describe the realization of communicative functions at different language levels.

The study involved an analysis of diverse text genres, including the linguistic works of Akhmet Baitursynuly and contemporary philological research articles. The expressive and aesthetic functions of language were examined through the poetic works of M. Makataev. Furthermore, the communicative functions were analyzed and compared across several sources, including excerpts from the short stories of O. Bokei, the literary works of Sh. Murtaza, examples of oratory, and the official Addresses to the People by the President of the Republic of Kazakhstan, K. Tokayev.

The peculiarities of the addressee's (the recipient of information) perception while reading the text are described and classified. The communicative role of language units in speech acts is substantiated by Ch. Morris's theoretical framework, supported by the linguistic works of Akhmet Baitursynuly, modern philological research, and examples of informational, pragmatic, expressive, and aesthetic functions in contemporary Kazakh texts.

Keywords: communicative function of language, Kazakh texts, addressee, linguistic unit, text linguistics.

ҒТАМР 16.31.02

https://doi.org/10.48081/BTOUPh3.2026/342-354

***Н. Б. Ибраева[1], Қ. С. Ерғалиев[2], С. Ж. Ерғалиева[3], Б. Ж. Сарыбаева[4], Ж. М. Бердыбекова[5]**

[1,2,4,5]Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.;
[3]Торайғыров университеті, Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.
[1]ORCID: https://orcid.org/0009-0009-5992-2193
[2]ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0479-6088
[3]ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2832-6996
[4]ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1096-8918
[5]ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2199-3203
*e-mail: nazia-25@mail.ru

ҚАЗАҚ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРІНДЕГІ ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫҢ КӨРІНІСІ

Мақалада ерте заманадан бері қалыптасып, бүгінгі күнге дейін атадан балаға мирас болып беріліп, сақталып келе жатқан, халықтың тұрмыс-тіршілігі мен мінез-құлық нормалары, салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпы, тарихы мен шаруашылығы, рухани әрі материалдық мәдениеті мен дүниетанымы жайлы мағлұматтарды жинақтаған асыл да бай тілдік мұра – қазақ тілінің тұрақты сөз тіркестері қарастырылып, олардың бойындағы ұлттық құндылықтардың көрінісі жан-жақты талдауға түседі. Ал бұл сұрыптау, саралау, сипаттау, салыстыру және лингвомәдени талдау әдістерін қолдану арқылы жүзеге асырылады.

Тақырыпты ашу барысында, алдымен, философия, әлеуметтану және тіл білімі іліміндегі ғалымдардың «құндылық» ұғымы туралы білдірген тұжырымдары сипатталып, құндылық пен құндылықтық бағдар, жалпыадамзаттық құндылық пен ұлттық құндылықтың өзара ұқсастықтары мен айырым белгілері зерделенеді. Кейін фразеологиялық бірліктер лексика-семантикалық ерекшеліктеріне қарай отбасы құндылығы, еңбекқорлық, адамгершілік, қонақжайлылық, үлкенді құрметтеу, бірлік пен татулық, батырлық пен намыс сияқты топтарға жіктеліп, лингвомәдениеттанымдық қырдан сараланады. Нәтижесінде ұлттық мәдениетті, сана-сезімді, рухани құндылықтар мен халықтық дүниетанымды білдіретін тілдік бірліктер – қазақ фразеологизмдерінің әлемнің тілдік бейнесі мен әлемнің ұлттық құндылықтық бейнесін қалыптастырудағы рөлі мен орны анықталады.

Кілтті сөздер: құндылық, жалпыадамзаттық құндылық, ұлттық құндылық, құндылықтық бағдар, фразеологиялық бірлік, әлемнің тілдік бейнесі.

Кіріспе

Қазіргі лингвистикалық еңбектерде тіл ұлттың тарихи жады мен дүниетанымын, рухани мәдениеті мен құндылықтар жүйесін ұрпақтан ұрпаққа жеткізетін құрал ретінде кең құлаш жайып зерделену үстінде. Оларда халықтың күнделікті тұрмыс-тіршілігі мен қоршаған ортаға деген көзқарасы, адамгершілік ұстанымдары мен әлеуметтік тәжірибесі талданып, тілдік бірліктерде көрініс табатын ұлттың рухани-мәдени ерекшеліктері жан-жақты сарапануда. Дей тұрғанмен ерте заманадан бері қалыптасып, бүгінгі күнге дейін атадан балаға мирас болып беріліп, сақталып келе жатқан, халықтың тұрмыс салты мен мінез-құлық нормалары, салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпы, тарихы мен шаруашылығы, рухани әрі материалдық мәдениеті мен жалпы дүниетанымы жайлы ақпараттарды бойына жинақтаған асыл да бай тілдік мұра – қазақ тілінің тұрақты сөз тіркестеріндегі ұлттық құндылықтардың көрінісі лингвомәдениеттанымдық тұрғыдан толыққанды зерттелмеуі, олардың әлемнің тілдік бейнесі мен әлемнің ұлттық құндылықтық бейнесін қалыптастырудағы рөлі мен орнының анықталмауы жұмыстың көкейкестілігін көрсетеді.

Халықтық даналықты, рухани тәжірибе мен моральдық-этикалық ұстанымдарды, ұлттық мінез-құлық пен болмысты, дүниетанымды бейнелейтін, этностың тарихи жады мен құндылықтық бағдарларын сақтайтын әрі оны келесі ұрпаққа жеткізетін фразеологиялық бірліктерді мәдени кодтың тілдік репрезентанты ретінде зерттеу бүгінгі ізденістердің басты бағыттарының бірі болып табылады.

Жұмыстың мақсаты – құндылық және құндылықтық бағдар, жалпыадамзаттық және ұлттық құндылық ұғымдарының мән-мағынасын ашып, қазақ фразеологизмдеріндегі ұлттық құндылықтардың репрезентациясын зерделеу.

Осы мақсатқа қол жеткізуде төмендегідей міндеттерді шешу көзделді:

• философиялық, әлеуметтік және лингвистикалық еңбектерде «құндылық» ұғымы жайлы қалыптасқан тұжырымдарға шолу жасап,

жалпыадамзаттық және ұлттық құндылықтардың өзара ұқсастықтары мен айырмашылықтарын айқындау;

• құндылық пен құндылықтық бағдар түсініктерінің аражігін ашып, қазақ фразеологизмдеріндегі ұлттық құндылықтардың көрінісін лингвомәдениеттанымдық тұрғыдан талдау, олардың әлемнің тілдік бейнесі мен әлемнің ұлттық құндылықтық бейнесін қалыптастырудағы рөлі мен орнын анықтау.

Материалдар мен әдістер

Жұмыста теориялық әрі әдіснамалық негіз ретінде шетелдік және отандық зерттеушілердің құндылық, жалпыадамзаттық құндылық, ұлттық құндылық, құндылықтық бағдар, фразеологизмдердегі ұлттық құндылық мәселелеріне қатысты ғылыми ой-пікірлері пайдаланылды. Мақаланы жазу барысында мақсат-міндеттерден туындаған мынадай әдіс-тәсілдер қолданылды: тақырып бағытындағы ғылыми зерттеу еңбектерін жинақтау мен жүйелеуде сұрыптау және саралау әдістері; тілдік деректерді зерделеуде салыстыру және сипаттау, лингвомәдени талдау әдістері. Бұлар құндылық ұғымының табиғаты мен мәнін жан-жақты ашуға, фразеологизмдердегі ұлттық құндылықтардың тілдік әрі мәдени көрінісін, олардың танымдық қызметі мен семантикалық ерекшеліктерін айқындауға мүмкіндік берді, жинақталған материалдарды теориялық әрі тәжірибелік тұрғыдан жүйелі де дұрыс жеткізілуін қамтамасыз етті.

Нәтижелер және талқылау

Бүгінгі күні ғылыми ортада «құндылық» ұғымының табиғаты мен мәні жайлы алуан түрлі көзқарас қалыптасқан. Атап айтқанда, құндылық – а) адамның белгілі бір қажеттілігін қанағаттандыратын әрі пайдалы қасиеттерге ие зат не құбылыс; ә) тұлға мен қоғам дамуының жоғары идеалын білдіретін ұстаным; б) адам мінез-құлқын реттейтін норма; в) жеке адам немесе әлеуметтік топ үшін қандай да бір құбылыстың маңыздылығын танытатын түсінік. Аталған анықтамалар оның әмбебаптығын, көпқырлылығы мен күрделілігін, тарихи-мәдени шарттылығы мен динамикалық сипатын айғақтайды және олардың қай-қайсысы болса да құндылық табиғатының белгілі бір қырын ашады, сан түрлі теориялық тұжырымдарға негізделеді, құндылықтық қатынастардың субъектілерімен байланысты болады. Яғни олар әлеуметтік шындықта орын алатын құндылықтық қатынастырдың көріністерін бейнелейді. Сондықтан бұл көзқарастарды бір-біріне қарама-қарсы емес, керісінше, құндылық туралы тұтас теориялық тұжырымдаманы құрайтын өзара байланысты ғылыми таным-түсінік ретінде қарастырған абзал.

Қазіргі гуманитарлық ғылымда құндылықтың әрдайым адаммен байланысты болып, әлеуметтік сипатқа ие екендігі жалпыға ортақ қағида ретінде қабылданады. Олар қоғамдық тәжірибе, жеке тұлғаның іс-әрекеті,

белгілі бір тарихи кезеңдегі әлеуметтік қатынастар мен адамдар арасындағы қатысым негізінде қалыптасады. Яғни құндылық қоғамнан тыс өмір сүре алмайды, қайта әлеуметтік өзара әрекеттестік барысында туындап, дамиды және адамзаттың тарихи-мәдени тәжірибесін сипаттайды.

Қоршаған болмыстағы қандай да бір құбылыс немесе заттарға ықылас танытылып, ерекше көңіл бөлінуі, олардың өзгешелігі мен маңыздылығына айрықша назар аударылуы қызығушылықтың тууына әкеледі. Қызығушылық қажеттілік пен құндылықтың арасындағы дәнекер буын іспетті қызмет атқарады. Сондықтан олар бір-бірімен тығыз байланысты, бірінен екіншісі туындайтын ұғымдар саналады. Ол жөнінде Т. Шибутани: *«Егер қандай да бір затқа ерекше қызығушылық танытылса, онда оны құндылыққа ие деп айтуға болады»*, – дейді [1, 105-б.].

Осымен үндес пікірді А.Г.Здравомысловтың еңбектерінен де кездестіруге болады. Ғалым құндылықты қоғамның тарихи даму кезінде қалыптасатын әлеуметтік қызығушылықтардың туындысы ретінде зерделейді. Оның пікірінше, құндылық – «тарихи даму барысында қоғамдық қатынас нәтижесіндегі рухани салада пайда болған қызығушылық» [2, 166-б.].

Демек, құндылық қоршаған ортадағы заттар мен құбылыстардың қоғамдық немесе жеке тұлғалық маңыздылығын білдіретін, қоғамдық қатынаспен байланысын көрсететін, тарихи даму барысында әлеуметтік қызығушылықты тудыратын түсінік болып табылады.

Құндылықты жекелеген зат немесе құбылыс тұрғысынан емес, олардың адам мен қоғам өміріндегі маңыздылығын сипаттайтын философиялық және әлеуметтік категория ретінде қарастырған зерттеушілердің бірі – М. В. Киссель оған «философиялық және әлеуметтік әдебиеттерде шынайы өмірдегі белгілі бір зат не құбылыстың адами, әлеуметтік және мәдени маңызын білдіру үшін қолданылатын термин» деген анықтама береді [3, 765-б.]. Сөйтіп, ғалым құндылық ұғымының әмбебап сипатын айқындап, оны адам, қоғам және мәдениет арасындағы өзара байланысты бейнелейтін теориялық категориялардың бірі деп түсінеді.

Құндылықты заттың табиғи қасиетімен немесе адамның субъективті түйсігімен түсіндіру жеткіліксіз деген ұстанымдағы З. К. Темірғазина құндылық белгілі бір заттың немесе құбылыстың онтологиялық қасиеті емес, керісінше, оның адам немесе әлеуметтік топ үшін алатын маңызын білдіретін субъект пен объектінің өзара қатынасының нәтижесі болып табылатынын, басқаша айтқанда, құндылық объектінің өзінен емес, оған субъектінің беретін мәнінен туындайтынын айтады. Ғалым құндылықтың екіжақты табиғатын атап көрсетеді: ол – біріншіден, белгілі бір объектімен байланысты түсінік, екіншіден, адамның дүниетанымымен, рухани дүниесімен, бағалау әрекетімен ұштасатын ұғым. Бұл жердегі объект – құндылықты тасымалдаушы, ал

субъект (жеке адам немесе әлеуметтік топ) – құндылықтық мәнді айқындап, объектінің маңызын білдіретін бағалаушы [4, 20–21-бб.].

Демек, құндылық – белгілі бір заттың немесе құбылыстың адам мен қоғамға деген маңыздылығын танытатын, жеке тұлғаның дүниетанымы мен өмірлік ұстанымының қалыптасуына ықпал ететін түсінік. Ол қоғамның тарихи дамуы, ұлттық мәдениет, рухани мұра және әлеуметтік тәжірибе негізінде пайда болып, жеке тұлға мен тұтас қоғамның мінез-құлық ерекшеліктерін, іс-әрекеттерін реттейтін бағдар, адамның мақсат-мүддесін, таңдауы мен өмірлік бағытын айқындайтын өлшем болып табылады. Н. Д. Арутюнованың түсінігінше, құндылық – адам үшін қоршаған ортадағы ерекше мәнге ие зат пен құбылыс, жеке тұлғаның іс-әрекетінің мазмұны мен бағытын көрсететін мәдениеттің іргелі сипаттамаларының бірі [5, 6-б.].

Адам үшін қандай да болмасын зат, құбылыс немесе оқиғаның құндылығы оны бағалаумен айқындалады. Тарихи-мәдени дәстүр мен әлеуметтік тәжірибенің, адамгершілік қағидалар мен жеке тұлғаның өмірлік ұстанымдарының ықпалымен қалыптасатын бағалау адамның (қоғамның) қоршаған болмыстағы заттардың маңыздылығы, оларға деген қызығушылығы, қажеттілігі арқылы анықталып, өзінің дүниетанымымен, өзге құндылықтар жүйесімен салыстыру негізінде жүзеге асады. Сондықтан ол адамның көзқарасын, белгілі бір қоғамның құндылықтық түсініктерін сипаттайды.

Тіл білімінде дүниетанымның құрамдас бөлігі саналатын бағалау адам мен қоғамның шынайы өмірдегі заттар мен құбылыстарға деген оң я теріс көзқарасы арқылы білдіріледі. Бұған Н. В. Якушинаның пікірі дәлел: бағалау – «тіл иелерінің қандай да бір затқа оның қасиеттерінің белгілі бір құндылықтық өлшемдерге сәйкестігі немесе сәйкес келмеуі негізінде қалыптасатын оң я теріс қатынасты білдіретін ұғым» [6, 7-б.].

Сондай-ақ ғылымда құндылық ұғымымен қатар жүретін құндылықтық бағдар деген түсінік бар. Олар жеке тұлғаның құндылықтар жүйесінің әртүрлі қырын сипаттағандықтан, аталған ұғымдардың өзара ұқсастықтары мен айырым белгілерін ажырату қажет. Құндылық деп адам немесе белгілі бір әлеуметтік топ үшін ерекше мәнге ие, олардың материалдық, рухани әрі мәдени қажеттіліктерін қанағаттандыратын кез келген зат, құбылыс, идея немесе қағида түсінілсе, құндылықтық бағдар деп адамның санасында өмірлік мақсаттар мен дүниетанымдық ұстанымдардың негізі ретінде қабылданған құндылықтардың жүйелі көрінісі танылады. Құндылықтық бағдар тұлғаның мінез-құлық өзгешеліктерін, өмірлік ұстанымдарын, шешім қабылдау ерекшеліктерін, қоршаған ортаға деген көзқарасын білдіреді және адамның іс-әрекетін реттеп, оның әлеуметтік ортадағы бағытын анықтайды.

Е. Ф. Серебренниковаңың пайымдауынша, адамның құндылықтар жүйесі, алдымен, қоғамда тарихи тұрғыдан қалыптасқан идеологиялық

қағидалар мен әлеуметтік нормаларға, мәдени дәстүр мен аға буынның тәжірибесіне негізделеді, екіншіден, жеке тұлғаның өмірлік тәжірибесі, қызметі және өзіндік дүниетанымы арқылы қалыптасатын жеке құндылықтық бағдарлардан құралады. Демек, адамның құндылықтар жүйесі жеке және қоғамдық факторлар нәтижесінде қалыптасады [7, 12-б.].

Ғылымда құндылықтарды жалпыадамзаттық және ұлттық деп жіктеушілік бар. Қоғамның рухани сабақтастығын қамтамасыз ететін әрі түрлі мәдениет пен халыққа ортақ моральдық бағдар саналатын жалпыадамзаттық құндылықтардың құндылықтар жүйесінде алатын орны айрықша. Олар тарихи тұрғыдан мәдени, отбасылық, діни және әлеуметтік-тарихи дәстүрлер аясында қалыптасып, ұрпақтан ұрпаққа беріліп, таралады. Қазіргі кезде бұндай құндылықтар қоғамның бірлігі мен ынтымағын, мемлекеттердің тұрақты дамуы мен өркендеуін қамтамасыз ететін маңызды фактор болып табылады. Олар іштей патриотизм мен толеранттылық, бірлік пен ынтымақтастық, бейбітшілік пен сүйіспеншілік, мейірімділік пен әділдік, еңбек, шығармашылық қызмет, отбасы, табиғатқа құрмет, салауатты өмір салты т.б. болып бөлінеді. Алайда әр халықта, әр қоғамда, әр мәдениетте бұл құндылықтардың арақатынасы мен иерархиясы тарихи-мәдени даму ерекшеліктеріне байланысты әрқалай болады.

Халықтың тарихи тұрғыдан қалыптасқан ерекшелігі мен мәдени тәжірибесін, дәстүрі мен дүниетанымдық болмысын бейнелейтін, қоғамдық сананың тұрақты формаларын бекітіп, этнос өкілдерінің мінез-құлық үлгілерін айқындайтын, адамдар арасындағы қарым-қатынасты реттеп, ұлттық мәдени бірегейлікті сақтайтын әрі әлеуметтік және мәдени-нормативтік негіз қызметін атқаратын ұлттық құндылықтар белгілі бір этникалық қауымдастық өкілдеріне тән рухани идеалдар жүйесі болып табылады. Олар халықтың мәдени жады мен дүниетанымын сақтайтын басты құрал болғандықтан, ұлттың сөздік қорында «кодталып», әлемнің тілдік бейнесі мен әлемнің ұлттық құндылықтық бейнесінен орын алады. Сондай ұлттық құндылықтарды білдіретін тілдік бірліктердің бірі – фразеологизмдер.

«Кемінде екі сөздің тіркесуінен жасалған, мағынасы біртұтас, құрамы мен құрылымы тұрақты, даяр қалпында қолданылатын» [8, 166-б.] қазақ тілінің тұрақты сөз тіркестері «...баста еркін тіркестің ауыспалы, образды мағынада қолданылуынан, тарихи оқиға, наным, аңызға байланысты сөздердің тұрақты қайталануынан пайда болған» [9, 49-б.]. Олардың «... мағыналарында халықтың тұрмыс күйін, өмір шындығын, идеологиясын айқын көрсететін белгілер бар» [10, 205-б.]. Яғни әлемнің тілдік бейнесі мен әлемнің ұлттық құндылықтық бейнесінің құрамдас бөлігі болып табылатын, халықтың тарихи жадын сақтап, ұрпақтан ұрпаққа мәдени дәстүрді, адамгершілік қағидалар мен ұлттық дүниетанымды жеткізетін қазақ тілінің

фразеологиялық бірліктері жұмыста іштей отбасы құндылығы, еңбекқорлық, адамгершілік, қонақжайлылық, үлкенді құрметтеу, бірлік пен татулық, батырлық пен намыс сияқты лексика-семантикалық топтарға жіктеліп қарастырылды. Бұлай зерделеу, біріншіден, аталған тілдік бірліктердің мән-мазмұнын, жалпы табиғатын жүйелі түрде талдауға септігін тигізсе, екіншіден, олардың ұлттық-мәдени ерекшеліктерін ашып, әлемнің ұлттық құндылықтық бейнесіндегі орнын айқындауға негіз болады.

Туыстық қатынастар мен үлкенді құрметтеуге, ұрпақ сабақтастығы мен баланы тәрбиелеуге, яғни отбасы құндылығына байланысты қалыптасқан фразеологизмдер қатарына ет жақын, жеті атасын білу, қара шаңырақ, отау тігу, тек тарту, тұқымын жалғау, тұяқ қалдыру, түтін түтету, шаңырақ көтеру, ізін жалғау т.б. сынды лексемалар жатады. Бұл жердегі қара шаңырақ – «үлкен үй; тәрбие алған, ұшып шыққан ұя» [11, 329-б.], түтін түтету – «өз алдына үй болу» [11, 529-б.] деген мағынаны білдіреді: Қара шаңыраққа берген құдайдың бақытын біреуге қиям деп рас айтып отырсың ба? (С. Мұқанов). Шолпан ауылға келгеннен кейін әркімнің есігінде жүрген жетім бауырларының басын қосып, өз алдына түтін түтетеді. (Ғ. Мүсірепов)

Демек, қазақ дүниетанымында «отбасы» – қоғамның басты тірегі, ал «шаңырақ» ұлттық мәдениет пен рухани сабақтастықтың символы саналады. Сондықтан отбасыға қатысты фразеологизмдер ұлттық құндылықтардың тілдегі көрінісін танытатын маңызды лингвомәдениеттанымдық бірлік болып табылады.

Қазақ тіліндегі еңбекқорлыққа қатысты фразеологизмдерге бел жазбай еңбек ету, білекті сыбану, жанын салу, күн көру, қара терге түсу, қол қусырып отырмау, қолы алтын, қолынан іс келу, маңдай терін төгу, нан табу, тірлік ету, тынбай еңбек ету т.б. сияқты тілдік бірліктер жатады және олар халықтың еңбекке құрметі мен адал кәсібін, маңдай термен күн көруін бейнелейді.

Мысалы, жанын салу, қара терге түсу, маңдай терін төгу тіркестері еңбектің оңайлықпен келмейтінін, ол адамнан табандылық пен күш-қуатты талап ететінін білдірсе, білекті (жеңді) сыбану тіркесі қандай да бір істі жауапкершілікпен, жан-тәнімен орындауды көрсетеді, қолы алтын, қолынан іс келу тіркестері адамның шеберлігі мен кәсіби біліктілігін аңғартады. Бұл фразеологизмдер қазақ танымында еңбекқорлық жеке адамның, тұтас қоғамның әл-ауқаты мен берекесінің негізі ретінде бағаланады.

Адалдық, әділдік, жомарттық, кеңпейілділік, кешірімділік, кішіпейілділік, қайырымдылық, мейірімділік, шыншылдық сияқты моральдық-этикалық құндылықтарды бейнелейтін адамгершілікке байланысты фразеологизмдерге адал жолдан таймау, ақ жүрек, ары таза, жақсылық жасау, жанашыр болу, жүзі жылы, жүрегі жұмсақ, кешіріммен қарау, көңілін қалдырмау, қол ұшын беру, қолы ашық, пейілі кең, сөзінде тұру, турасын айту т.б. жатады. Бұл жерде

«ақ жүрек» деп «ақ, адал көңіл» [11, 24-б.], «жүзі жылы» деп «жайдары, мейірімді» [11, 213-б.] адамды айтады: Құп білемін, сізге жақпас, Ескі жара білтелеу. Ақ жүрегің енді ұнатпас, Мезгілі жоқ қай медеу (Абай). Ол тілі майда, жүзі жылы, сақал-мұрты жоқ, көсе жігіт екен (С. Шәріпов)

Ақ жүрек, жүрегі жұмсақ тұрақты тіркестері адамның ішкі рухани тазалығын, мейірімді мінезін сипаттаса, қолы ашық, пейілі кең тіркестері жомарттық пен кеңпейілділікті, сөзінде тұру, турасын айту тіркестері адамның жауапкершілігін, шындыққа беріктігін білдіреді.

Демек, қазақ қоғамында адамгершілік қасиеттер жеке тұлғаның басты өлшемі ретінде қабылданып, ұлттық дүниетанымда ерекше орын алады.

Халқымыздың қонақты құрметтеу, дастарқан жаю, кеңпейілділік, жомарттық, сыйластық, ізеттілік сияқты ұлттық құндылықтарын бейнелейтін қонақжайлылыққа байланысты қалыптасқан тұрақты тіркестерге дастарқан жаю, дәм ауыз тию, дәмдес болу, дәм-тұзын тату, ерулік беру, қонақ күту, құдайы қонақ, құтты қонақ, төрге шығару, төрден орын беру т.б. жатады.

Қазақ танымында қонақ күту әдеп пен адамгершіліктің, береке мен бірліктің белгісі болып табылады. Бұл жердегі төрден орын беру, төрге шығару тіркестері қонаққа деген құрметті, дастарқан жаю лексемасы қазақ мәдениетіндегі қонақ күту дәстүрінің мән-маңызын көрсетсе, құдайы қонақ ұғымы қазақ халқында кез келген жолаушыны құрметпен қарсы алу дәстүрінің қалыптасқанын, дәм-тұзын тату, дәм ауыз тию тіркестері адамдар арасындағы сыйластық, рухани жақындық белгісін білдіреді.

Демек, қонақжайлылыққа байланысты қалыптасқан тұрақты тіркестер қазақ халқының ұлттық танымында қонақты қадірлеу, дастарқан мәдениеті мен адами қарым-қатынастың маңызды құндылығы ретінде орныққан.

Қазақтың «үлкенге құрмет, кішіге ізет білдіру» ұстанымы – оның өзге халықтан ерекшелейтін басты белгісі. Олардың жасы үлкен адамдарды сыйлау, ақыл-кеңесіне құлақ асу, ізет көрсетуден туындаған ақ батасын алу, ақыл сұрау, ақылына құлақ асу, алдынан кесіп өтпеу, алдынан шығу, басын ию, жол беру, иіліп сәлем беру, ізет көрсету т.б. сынды үлкенді құрметтеуге қатысты тұрақты сөз тіркестері тәрбие, адамгершілік пен ұлттық дәстүрдің көрсеткіші саналады.

Мысалы, алдынан кесіп өтпеу, басын ию, жол беру тіркестері үлкенге деген құрметті, әдептілікті көрсетсе, ақ батасын алу, ақылына құлақ асу тіркестері жасы үлкен адамның өмірлік тәжірибесі мен даналығын жоғары бағалауды білдіреді. Қазақ қоғамында үлкенді сыйлау – тек этикалық норма емес, ұрпақ тәрбиесі, қоғамдық үйлесім мен рухани сабақтастықтың басты қағидаларының бірі.

Халықтың ынтымақ, ауызбіршілік, өзара сыйластық, келісім, ұйымшылдық сынды ұлттық құндылықтарын көрсететін бірлік пен татулыққа байланысты

қалыптасқан тұрақты тіркестерге ауызбірлігі жарасу, бас біріктіру, берекебірлігі арту, бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығару, жұдырықтай жұмылу, қол ұстасу, тізе қосу, ынтымағы жарасу, іргесі сөгілмеу т.б. жатады.

Мысалы, бас біріктіру, бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығару, жұдырықтай жұмылу тіркестері ортақ мақсат барысындағы күш біріктіру идеясын, ауызбірлігі жарасу, ынтымағы жарасу тіркестері адамдар арасындағы татулық пен өзара сыйластықтың сақталуын білдірсе, іргесі сөгілмеу тіркесі отбасы, әулет, ел бірлігінің берік болуын сипаттайды.

Бұлар қазақ қоғамында бірлік пен татулықтың жеке адамдар арасындағы қарым-қатынаспен қатар, елдің тұтастығы мен тұрақтылығының басты шарты ретінде бағаланады. Сондықтан ұлттық дүниетанымдағы ынтымақ идеясы елдікті танытатын маңызды лингвомәдени бірлік саналады.

Халықтың батырлық, ерлік, қайсарлық, ар-ождан, ел қорғау, жігер, мәрттік сынды ұлттық құндылықтарын бейнелейтін батырлық пен намысқа байланысты қалыптасқан тұрақты тіркестер қатарына абыройын төкпеу, арын аяққа таптатпау, бетінен оты шығу, ерлік көрсету, жанын шүберекке түю, жүрек жұтқан, жүрегінің түгі бар, намысқа тырысу, намысын қолдан бермеу, өлімге бас тігу т.б. жатады. Негізінен, олар көшпелі өмір салтына, жауынгерлік дәстүрге байланысты туындаған. Сондықтан бұндай фразеологизмдер адамның мінез-құлқын сипаттаумен қатар, қазақ қоғамындағы ер азаматтың моральдық-этикалық бейнесі мен ұлттық құндылықтар жүйесін көрсететін маңызды лингвомәдени бірліктер болып табылады.

Қорытынды

Қысқасы, қазақ тілінің тұрақты тіркестері ұлттық құндылықтарды танытып қана қоймайды, сонымен қатар халықтың тарихи тәжірибесін, салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпын, рухани дүниесін сақтайтын мәдени код қызметін атқарады. Олардың мағыналарында ұлттық дүниетаным, этностың өмір сүру қағидалары көрініс тауып, әлемнің ұлттық құндылықтық бейнесі қалыптасады.

Демек, ұлттық мәдениетті, сана-сезімді, рухани құндылықтар мен халықтық дүниетанымды білдіретін аталған тілдік бірліктерді лингвомәдениеттанымдық тұрғыдан зерттеу қазақ тілінің ұлттық-мәдени әлеуетін тереңірек тануға, ұлттық бірегейлікті айқындауға және рухани мұраны сақтауға мүмкіндік береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 **Shibutani, T.** Society and personality : an interactionist approach to social psychology [Text]. – New Yersey : Prentice-Hall, 1961. – 630 p.

2 **Здравомыслов, А. Г.** Потребности. Интересы. Ценности [Текст]. – М. : Политиздат, 1986. – 222 с.

3 **Киссель, М. В.** Ценность // Философский энциклопедический словарь / гл. ред. Л. Ф. Ильичев, П. Н. Федосеев, С. М. Ковалев, В. Г. Панов [Текст]. – Москва : Советская энциклопедия, 1983. – С. 765.

4 **Темиргазина, З. К.** Избранные работы по лингвистике : в 2-х т. I том : Лингвистическая аксиология : Оценочные высказывания в русском языке [Текст]. – Павлодар : ЭКО, 2010. – 310 с.

5 **Арутюнова, Н. Д.** Аксиология в механизмах жизни и языка // Проблемы структурной лингвистики 1982 [Сборник статей] / Отв. ред. В. П. Григорьев [Текст]. – М. : Наука, 1984. – С. 5–23.

6 **Якушина, Р. М.** Динамические параметры оценки (на материале современного английского языка) : автореф. дисс. … канд. филол. наук [Текст]. – Уфа, 2003. – 21 с.

7 **Серебренникова, Е. Ф.** Этносемиометрия как способ лингвистического аксиологического анализа // Лингвистика и аксиология : этносемиометрия ценностных смыслов : коллективная монография [Текст]. – М. : ТЕЗАУРУС, 2011. – С. 7–48.

8 **Аханов, К.** Тіл білімінің негіздері : оқулық. 4-басылуы [Мәтін]. – Алматы : «Санат» баспасы, 2003. – 496-б.

9 **Айғабылов, А.** Қазақ тілінің лексикологиясы : оқу құралы [Мәтін]. – Алматы : «Зият Пресс» баспасы, 2004. – 64-б.

10 **Кеңесбаев, І., Мұсабаев, Ғ.** Қазіргі қазақ тілі : лексика, фонетика. 2-басылуы [Мәтін]. – Алматы : Мектеп, 1975. – 304-б.

11 **Кеңесбаев, І.** Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі [Мәтін]. – Алматы : Қазақ ССР-нің «Ғылым» баспасы, 1977. – 712-б.

REFERENCES

1 **Shibutani, T.** Society and personality : an interactionist approach to social psychology [Text]. – New Yersey : Prentice-Hall, 1961. – 630 p.

2 **Zdravomyslov, A. G.** Potrebnosti. Interesy. Senosti [Needs. Interests. Values] [Text]. – Moscow : Politizdat, 1986. – 222 p.

3 **Kissel, M. V.** Senost [Value] // Philosophical Encyclopedic Dictionary / edited by L. F. Ilyichev, P. N. Fedoseyev, S. M. Kovalev and V. G. Panov [Text]. – Moscow : Soviet Encyclopedia, 1983. – P. 765.

4 **Temirgazina, Z. K.** İzbrannye raboty po lingvistike : v 2-h t. I tom : Lingvisticheskaia aksiologia : Osenochnye vyskazyvania v ruskom iazyke [Selected Works on Linguistics : In 2 Volumes. Volume I : Linguistic Axiology : Evaluative Statements in the Russian Language] [Text]. – Pavlodar : EKO, 2010. – 310 p.

5 **Arutyunova, N. D.** Aksiologia v mehanizmah jizni i iazyka [Axiology in the Mechanisms of Life and Language] // Problems of Structural Linguistics 1982 [Collection of Articles] / edited by V. P. Grigorev [Text]. – Moscow : Nauka, 1984. – P. 5–23.

6 **Yakushina, *R. M.*** Dinamicheskie parametry osenki (na materiale sovremennogo angliskogo iazyka) : avtoref. diss. … kand. filol. nauk [Dynamic Parameters of Evaluation (Based on the Material of Modern English) : abstract of the Candidate of Philological Sciences Dissertation] [Text]. – Ufa, 2003. – 21 p.

7 **Serebrennikova, E. F.** Etnosemiometria kak sposob lingvisticheskogo aksiologicheskogo analiza [Ethnosemiometry as a Method of Linguistic Axiological Analysis] // Linguistics and Axiology : Ethnosemiometry of Value Meanings : A Collective Monograph [Text]. – Moscow : Thesaurus, 2011. – P. 7–48.

8 **Akhanov, K.** Tıl bılımınıñ negızderı : oqulyq. 4-basyluy [Foundations of Linguistics] [Text]. – Almaty : «Sanat» Publishing House, 2003. – 496 p.

9 **Aigabylov, A.** Qazaq tılınıñ leksikologiasy : oqu quraly [Lexicology of the Kazakh Language : textbook] [Text]. – Almaty : «Sanat» Publishing House, 2004. – 64 p.

10 **Kenesbayev, I., Musabayev, G.** Qazipgi qazaq tili : leksika, fonetika. 2-basyluy [Modern Kazakh Language : Lexis, Phonetics] [Text]. – Almaty : Mektep, 1975. – 304 p.

11 **Kenesbayev, I.** Qazaq tılınıñ frazeologialyq sozdıgı [Phraseological Dictionary of the Kazakh Language] [Text]. – Almaty : «Gylym» Publishing House of the Kazakh SSR, 1977. – 712 p.

12.07.26 ж. баспаға түсті.
14.07.26 ж. түзетулерімен түсті.
10.08.26 ж. басып шығаруға қабылданды.

**Н. Б. Ибраева[1], К. С. Ергалиев[2], С. Ж. Ергалиева[3],*
Б. Ж. Сарыбаева[4], Ж. М. Бердыбекова[5]
[1,2,4,5]Павлодарский педагогический университет имени А. Маргулана,
Республика Казахстан, г. Павлодар;
[3]Торайгыров университет,
Республика Казахстан, г. Павлодар.
Поступило в редакцию 12.07.26.
Поступило с исправлениями 14.07.26.
Принято в печать 10.08.26.

РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ НАЦИОНАЛЬНЫХ ЦЕННОСТЕЙ В КАЗАХСКИХ ФРАЗЕОЛОГИЗМАХ

В статье рассматриваются устойчивые словосочетания казахского языка как ценное языковое наследие, сформировавшееся с древнейших времен и сохранившееся до наших дней благодаря передаче из поколения в поколение. Они аккумулируют сведения о повседневной жизни народа, нормах поведения, традициях и обычаях, истории, хозяйственной деятельности, духовной и материальной культуре, а также мировоззрении казахского народа. Особое внимание уделяется всестороннему анализу отражения национальных ценностей, заключённых в казахских фразеологизмах. Исследование проводится с использованием методов отбора, систематизации, описания, сопоставления и лингвокультурологического анализа.

В ходе исследования рассматриваются научные подходы к понятию «ценность», представленные в философии, социологии и языкознании, анализируется соотношение понятий «ценность» и «ценностная ориентация», а также сходства и различия между общечеловеческими и национальными ценностями. Далее фразеологические единицы классифицируются по их лексико-семантическим особенностям на группы, отражающие семейные ценности, трудолюбие, нравственность, гостеприимство, уважение к старшим, единство и согласие, мужество и честь, после чего анализируются с позиций лингвокультурологии. В результате исследования определяется роль и место казахских фразеологизмов как языковых единиц, отражающих национальную культуру, национальное самосознание, духовные ценности и народное мировоззрение, в формировании языковой картины мира и национальной ценностной картины мира.

Ключевые слова: ценность, общечеловеческая ценность, национальная ценность, ценностная ориентация, фразеологическая единица, языковая картина мира.

**N. B. Ibrayeva[1], K. S. Yergaliyev[2], S. Zh. Yergaliyeva[3],*
B. Zh. Sarybayeva[4], Zh. M. Berdybekova[5]
[1,2,4,5]A. Margulan Pavlodar Pedagogical University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar;
[3]Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar.
Received 12.07.26.
Received in revised form 14.07.26.
Accepted for publication 10.08.26.

REPRESENTATION OF NATIONAL VALUES IN KAZAKH PHRASEOLOGICAL UNITS

The article examines Kazakh phraseological units as a valuable linguistic heritage that has been formed since ancient times and preserved to the present day through intergenerational transmission. These stable expressions accumulate information about the people's everyday life, norms of behavior, traditions and customs, history, economic activities, as well as the spiritual and material culture and worldview of the Kazakh people. Particular attention is paid to a comprehensive analysis of the reflection of national values embodied in Kazakh phraseological units. The study employs the methods of selection, classification, description, comparison, and linguocultural analysis.

The study first reviews scholarly approaches to the concept of "value" developed in philosophy, sociology, and linguistics. It then examines the relationship between the concepts of "value" and "value orientation", as well as the similarities and differences between universal human values and national values. Furthermore, phraseological units are classified according to their lexical-semantic features into groups representing family values, diligence, morality, hospitality, respect for elders, unity and harmony, courage and honor, and are subsequently analyzed from a linguocultural perspective. The findings reveal the role and significance of Kazakh phraseological units as linguistic means reflecting national culture, national identity, spiritual values, and the people's worldview in shaping both the linguistic picture of the world and the national value-based picture of the world.

Keywords: value, universal human value, national value, value orientation, phraseological unit, language picture of the world.

ҒТАМР 17.01.09

https://doi.org/10.48081/BTOUPh3.2026/355-367

Ж. А. Исабекова[1], *Э. С. Сейсенбиева[2], Ж. Ж. Аитова[3], Б. С. Бегманова[4]

[1]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы;
[2,4]Қазақ Ұлттық қыздар педагогикалық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы;
[3]Alikhan Bokeikhan University,
Қазақстан Республикасы, Семей.
[1]ORCID: https://orcid.org/0009-0001-6502-3487
[2]ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5198-9280
[3]ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3771-2656
[4]ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9135-6752
*e-mail: elka1975@inbox.ru

Р. МҰҚАНОВАНЫҢ «КҮНӘ» ӘҢГІМЕСІНІҢ КӨРКЕМДІК ТАБИҒАТЫ ЖӘНЕ НАРРАТИВТІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Бұл мақалада қазіргі қазақ әдебиетіндегі әңгіме жанрының көркемдік табиғаты мен нарративтік ерекшеліктері теориялық және практикалық тұрғыдан кешенді түрде қарастырылады. Әңгіме – әдебиеттегі шағын көлемді, бірақ мазмұны терең прозалық жанр. Ол автордың көркемдік дүниетанымын, өмір шындығына көзқарасын нақты оқиға мен кейіпкер арқылы танытатын форма. Зерттеуде әңгіменің ішкі құрылымын, сюжеттік-композициялық ұйымдасуын, баяндау тәсілдерін (бірінші жақ, үшінші жақ, авторлық баяндау) және кеңістік пен уақыт координаталарын талдау негізгі орын алады.

Мақалада баяндау формаларына (нарративтік позицияларға) ерекше назар аударылып, кейіпкердің ішкі әлемін, психологиясын ашуда ішкі монолог, естелік, психологиялық портрет, авторлық ремарка сияқты көркем тәсілдердің қызметі сараланады. Сонымен бірге қазіргі қазақ прозасында жиі кездесетін фрагментарлық құрылым, ретроспективті баяндау, көпфокалды наррация, метанарративтік элементтер, интертекстуалдылық сияқты құбылыстар авторлық стиль мен көркемдік ізденістердің жаңаша сипат алғанын айғақтайды.

Нарратология тұрғысынан алғанда, әңгіме жанры – баяндаушы мен баяндалатын оқиғаның арақатынасын, кейіпкердің бейнелену тәсілін, көркем кеңістіктің ұйымдасу ерекшеліктерін көрсету арқылы қазіргі әдебиеттанудың сұраныстарына жауап береді. Осы орайда баяндаушының фокализациясы, хронотоп, ішкі-тысқы көркемдік байланыстар, оқырманмен интерактивті қарым-қатынас орнату элементтері де назардан тыс қалмайды.

Мақала нәтижесінде әңгіме жанрының көркемдік болмысы Р. Мұқановаңың «Күнә» әңңгімесі тереңнен ашылып, оның нарратологиялық құрылымы қазіргі әдеби процестегі эволюциялық өзгерістермен сабақтастықта зерделенеді. Сонымен қатар, зерттеу нәтижелері мектептегі әдебиет сабағында көркем мәтінді оқытуда, оның құрылымдық-мағыналық қырларын талдауда, оқушылардың әдеби танымын арттыруда әдістемелік негіз бола алады.

Бұл мақала әдебиеттанушыларға, қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімдеріне, көркем шығарманы талдауға ден қойған әдіскерлер мен болашақ зерттеушілерге арналған.

Кілтті сөздер: нарратология, психологиялық проза, ішкі монолог, көркемдік уақыт, символика, ұлттық дүниетаным.

Кіріспе

Әңгіме жанры көркем проза табиғатын зерттеудің негізгі нысандарының бірі болып табылады. Әңгіме жанрындағы нарративтік ерекшеліктерді айқындау ұлттық әдебиеттің көркемдік-эстетикалық даму динамикасын түсінуге мүмкіндік береді. Мақалада әңгіме жанрының көркемдік табиғатын, оның баяндау жүйесі мен құрылымын зерттеу арқылы қазіргі қазақ прозасындағы нарративтік ерекшеліктер анықталады.

Қазақ прозасында адамның ішкі рухани әлемін, психологиялық жай-күйін, ар-ұждан мәселесін көркемдік тұрғыдан бейнелеу XX ғасырдың соңындағы әдеби үдерісте ерекше көрініс таба бастады. Осы бағытта қалам тербеген жазушылардың бірі Роза Мұқанова десек қатлеспейміз. Жазушы шығармаларында адам жанының құпия қатпарлары, моральдық таңдаулар, рухани күйзеліс пен ар алдындағы жауапкершілік мәселелері терең әрі шебер суреттелген.

Жазушы Р. Мұқановаңың «Күнә» әңгімесі адам психологиясын, күйзелісін, рухани азап пен күнә сезімін көркемдік тұрғыдан бейнелеген туындыларының бірі. Шығармада басты кейіпкер Баянның өмір бойы арқалап өткен күнәсі, сол күнәның оның жан дүниесіне түсірген салмағы және Алладан үзбей кешірім сұрауы үмітінің негізгі идеялық өзегі.

Мақаланы зерттеудің мақсаты «Күнә» әңгімесінің көркемдік табиғаты мен нарративтік құрылымын талдау, шығармадағы баяндау формалары мен психологиялық бейнелеу тәсілдерін анықтау болып табылады.

Материалдар мен әдістері

Мақалада зерттеу материалы ретінде Роза Мұқановаңың «Күнә» атты әңгімесінің мәтіні алынды. Шығармадағы басты кейіпкер Баянның тағдыры, оның жас кезінде жасаған күнәсі, өмір бойы сол күнәсінің моральдық салмағын көтеруі, Құдайдан кешірім сұрау арқылы рухани тазаруға ұмтылысы мақаланың зерттеу нысаны ретінде қарастырылды. Сонымен қатар әңгімедегі композициялық құрылым, баяндау жүйесі, уақыт пен кеңістік категориялары, символдық бейнелер мен діни-рухани мотивтер зерттеу материалының құрамына енгізілді.

Зерттеу барысында әдебиеттану ғылымында қалыптасқан бірқатар теориялық және әдіснамалық тәсілдер қолданылды. Атап айтқанда, нарратологиялық талдау әдісі арқылы әңгімедегі баяндау құрылымы, нарратор позициясы, уақыт пен кеңістік ұйымдасуы, ішкі монолог пен еске алу формалары сараланды. Бұл әдіс шығарманың баяндау жүйесін, кейіпкер санасының берілу ерекшеліктерін және оқиға мен психологиялық процестердің арақатынасын анықтауға мүмкіндік берді.

Психологиялық талдау әдісі кейіпкердің ішкі жан дүниесін, күнә сезімі мен ар алдындағы азаптың көркемдік бейнеленуін зерттеуге қолданылды. Әсіресе, Ақ Баянның ішкі монологтары, естелікке құрылған баяндау формасы, күйзеліс пен тәубеге келу процестері осы әдіс арқылы сарапталды.

Құрылымдық талдау әдісі шығарманың композициялық жүйесін, сюжеттік желінің ұйымдасуын, негізгі оқиға мен ретроспективті эпизодтардың байланысын анықтауға мүмкіндік берді. Бұл тәсіл арқылы әңгіменің ішкі құрылымы, негізгі көркемдік түйіндері мен символдық детальдары талданды.

Семиотикалық талдау элементтері шығармадағы символдық бейнелер мен діни мотивтердің мәнін ашуға пайдаланылды. Күнә, кешірім, тәубе, бала бейнесі, жерлеу көрінісі сияқты символдық мәнге ие детальдар мәтіндік деңгейде интерпретацияланды.

Сонымен қатар интерпретациялық әдіс қолданылып, шығарма идеясы, авторлық позиция және кейіпкер тағдырының философиялық астары тұтас көркемдік жүйе ретінде қарастырылды.

Осы әдістердің кешенді түрде қолданылуы «Күнә» әңгімесінің көркемдік табиғатын, нарративтік құрылымын және психологиялық мазмұнын жан-жақты талдауға мүмкіндік берді.

Зерттеу барысында әңгіме жанрының табиғаты мен нарратологияға ғылыми тұрғыда зерттеу жүргізе отырып іргелі ғылыми зерттеулерге атап

айтар болсақ, А. Байтұрсынов, Қ. Жұмалиев, З. Қабдолов, З. Ахметов, Б. Майтанов, А. Темірболат және орыс ғалымдары М. Бахтин, Ю. Лотман, О. Мамуркина, Джун Мира мен батыс ғалымдары Л. Долежал, Ж. Женнет, Дж. Принс, В. Шмид және т.б. ғалымдарының еңбектері негізге алынды.

Нәтижелер және талқылау

Әдебиеттану ғылымында әңгіме жанры прозаның шағын, ықшам, бірақ мазмұны терең түрі ретінде танылады. Әңгімеде, көбінесе, бір оқиға, бір немесе бірнеше кейіпкер және қысқа уақыт аралығындағы жағдайлар сипатталады. Әңгіме жанрының тағы бір ерекшелігі – оқиғаның шынайылығы мен көркем жинақтылығы.

«Қазақ әдебиетіндегі әңгіменің даму эволюциясы көркемдік деңгейдің үнемі өсуімен сипатталады. XX ғасырдың ортасынан бастап бұл жанрда авторлық интерпретация, лирикалық баяндау, ішкі монолог секілді нарративтік тәсілдер дами түсті» [1, 113-б.].

Нарратив – бұл оқиғаны баяндау тәсілі мен құрылымдық ұйымдасуы. Әдебиеттегі нарративтік құрылым белгілі бір мәтіннің сюжеттік құрылымы мен баяндау жүйесіне қатысты теориялық ұғым. Нарратив термині француз тілінен шыққан «narration» – «әңгімелеу» деген мағынада қолданылады.

Нарратив теориясы XX ғасырда структурализм мен постструктурализм бағыттарының негізінде дамыды. Л. Долежал, Ж. Женнет, Дж. Принс, В. Шмид М. Бал, Т. Тодоров сынды зерттеушілер көркем мәтіндегі баяндау табиғатын, оқиға құрылымын, автор мен кейіпкердің өзара қатынасын ғылыми негізде саралап берді.

«Нарратив – бұл тек мәтіндік құрылым ғана емес, ол – оқырман мен автор арасындағы коммуникативтік кеңістік. Көркем шығармада оқиға қалай баяндалады, кім баяндайды, қай перспективадан баяндалады – осы сұрақтар нарратив теориясының негізін құрайды» [2, 8-б.].

Нарративтік баяндау арқылы жазушы оқиғаны белгілі бір реттілікпен, көзқараспен, интонациямен береді. Бұл көркем шығарманың композициялық тұтастығына, оқырман қабылдауына, мәтіннің семантикалық деңгейіне тікелей әсер етеді.

Нарратология терминін алғаш ұлттық әдебиеттану саласындағы теориялық еңбектің авторы А. Байтұрсынов «Баяншы» еңбегінде жазған. Ғалымның пікірінше нарратор авторды әуезелеуші, толғаушы, жазушы, ақын, сарындаушы деп атаған. Автордың айтқан әуезелеуші немесе баяншы, қазіргі әдебиеттану ғылымындағы нарратор, әңгімешімен тұтастықта көрінуі әлемдік көркем прозада бар тәсіл.

«Мәтінде оқиға болған күннің өзінде, сюжетсіз ол еш нәрсе емес. Мәтіндегі оқиғаларға жан бітіру үшін, міндетті түрде сюжет қажет» – деп ғалым В. Шмид айтқандай көркем шығарма немесе туынды жазушының

жанын беріп жазған қажырлы еңбегі, жан толғанысы, қоғамдағы әлеуметтік тұрмыстық-жағдай және т.б. [3, 55-б.]. Әдебиетте өмір шындығынан шығарма жазу, оны оқырманның қабылдауы үлкен еңбекті талап етеді. Шығармада өмір шындығын жазу бір алды, оны белгілі бір кейіпкер арқылы жеткізу, сол шындықты өз ойынмен баяндап беру мүлде бөлек дүние. Шығармада өмірде бастан кешкен оқиғаларды айна қатесіз тізбектеп кейіпкер жасау бұл авторлық шеберлік болып табылады.

«Нарратологиялық зерттеулер саласына енген құбылыстар бұрын әдебиеттану, лингвистика, психология, мифология және кино сыншылары және жалпы эстетикада зерттелген. Ресми және құрылымдық әдебиеттанудан шыққан нарратология бұдан әрі пәнаралық мәртебеге ие болды» [4, 19-б.].

Қазіргі қазақ әңгімелерінің ішінде жазушы психологиялық тақырыпта жазылған әңгімелер өзіндік ерекшеліктерімен дараланып тұрады. Сондай талантты жазушының бірі Роза Мұқановаңың психологиялық тақырыпта жазылған «Құбыжық» (2002), «Қаралы төбе», «Өзің», «Тұтқын» (2003), «Композитор», «Мұқағали», «Мәңгілік бала бейне» т.б. әңгімелерін атауға болады. Жазушы Жүсіпбек Қорғасбек Р.Мұқанова туралы былай деген: «Роза Мұқанова шығармаларын адамның жанына үңілуден туындатады. Адамның жаны үлкен қасіретте барынша ашылады. Роза адам қолымен жасалған хайуани қасіреттен адами мағына іздейді. Сезімге тиетін детальдар табады» [5, 4-б.].

Қазіргі қазақ прозасында адам болмысы мен рухани ізденіс тақырыбы алдыңғы қатарда тұр. Бұл бағытта Роза Мұқановаңың шығармалары күрделі философиялық, психологиялық проблемаларды көркемдік-поэтикалық деңгейде көтеретін ерекше туындылар қатарына жатады. Жазушының «Күнә» атты әңгімесі – адам жанының қарама-қайшылықтарын, күнә мен кешірім, кінә мен ар-ождан мәселелерін тереңнен қозғайтын шығарма [6]. Бұл әңгімені нарратологиялық тұрғыда зерттейтін болсақ көркем проза табиғатын, баяндау құрылымының мүмкіндіктерін және кейіпкер психологиясының көркем берілу жолдарын анықтауға мүмкіндік береді.

«Күнә» әңгімесінің негізгі өзегі – адам жанының рухани азабы мен күнәдан арылу жолындағы күресі. Шығармада Ақ Баянның өмір бойы арқалаған қылмысы – жаңа туған сәбиді өлтіруге қатысуы – оның бүкіл тағдырын айқындайтын моральдық жүк ретінде бейнеленеді.

Жазушы күнә ұғымын тек діни категория ретінде емес, адамның ішкі рухани әлеміндегі ең ауыр психологиялық салмақ ретінде көрсетеді. Ақ Баянның өмірі сырттай қарағанда қарапайым әйел тағдыры болғанымен, оның ішкі әлемі тоқтаусыз күйзеліс пен тәубеге келу сезіміне толы.

Кейіпкердің күнәмен өмір сүруі – экзистенциалдық трагедия ретінде суреттеледі. Ол күнәні ұмыта алмайды, одан қашып құтыла алмайды. Осы арқылы жазушы адамның ар алдындағы жауапкершілігін басты тақырыпқа айналдырады.

«Күнә» – көлемі жағынан шағын, бірақ идеялық-мазмұндық тұрғыдан ауқымды, психологиялық-философиялық сипаттағы проза жанр. Мұнда классикалық «сюжет-оқиға» жүйесінен гөрі, кейіпкердің ішкі ахуалы мен ой дүниесіндегі қақтығыстар алдыңғы орынға шығады. Бұл қазіргі нарратология ғылымының назарындағы интроспективті прозаға тән сипат. «Күнә» әңгімесінде баяндаушы оқиғаға тікелей қатыспайды, яғни үшінші жақтағы гетеродиегетикалық баяндаушы қызмет атқарады. «Баяндау мен ақыл-ойға деген көзқарастар қалыптасуды, дамуды және айқас тозаңдануды жалғастыруда және бұл тәсілдердің қайсысы болашақта ең генеративті болатынын болжау қиын, олардың сайып келгенде, нарратологияның кең саласына қандай әсер ететінін айтпағанда» [7, 52-б.].

«Өзін-өзі жазалаудың жолын таппай қамығып, тұншығып күй кешеді бұл байқұс. Түннің, қап-қараңғы қапас түннің тұнжырап енгенін қалайды. Тек ағарып таң атпаса екен. Алты қырдың астынан етегін жайып таң көрінсе-ақ сол түндегі жасаған күнәһарлығын бетіне салып аймандай етпек, о Құдай» [8, 45-б.].

Бұл баяндаушы оқиғалар мен кейіпкер ойларын объективті түрде жеткізгенімен, көбіне кейіпкердің ішкі әлеміне еніп, оның жан дүниесін, терең психологиялық күйзелісін суреттейді. Мұндай тәсіл ішкі фокализацияның кең қолданылғанын аңғартады. Кейіпкердің жан күйзелісі, психологиялық күйі баяндау барысында ішкі фокализация арқылы беріледі. Бұл оқырманға кейіпкердің эмоциялық хал-ахуалын терең сезінуге мүмкіндік беретін тәсіл. М. Б. Храпченко: «Ішкі монолог адамдардың рухани жан дүниесін жаңғырту құралы» – деп кейіпкер мінезін сомдаудағы негізгі қызметін атап көрсетсе, ғалым Б. Майтанов: «Қаһарман санасындағы стихияны таныту арқылы өмірді түрлі аспектілерде кең бейнелеуге негіз болады», – деп кейіпкердің көркемдік сипатына тоқталып өтеді [9, 112-б.]; [10, 56-б.]. Әңгімедегі негізгі нарративтік тәсілдердің бірі – ішкі монолог. Автор кейіпкердің жан дүниесін сыртқы әрекеттен гөрі, оның ішкі ой ағысы арқылы көрсетеді. Ақ Баянның өмірі өткен шақтағы естеліктер, өкініш, тәубе, қорқыныш сияқты психологиялық күйзелістер арқылы беріледі.

Кейіпкердің санасындағы уақыт үздіксіз кері шегіністер арқылы көрінеді. Өткен шақтағы бір ғана оқиға оның бүкіл өмірін көлеңкеде қалдырады. Бұл – психологиялық прозаның басты белгілерінің бірі.

Ішкі монологтар арқылы кейіпкердің жан айқайы, өз-өзімен күресі, Құдайдан кешірім сұрауы беріледі. Мұнда сыртқы әрекет аз, негізгі драматизм ішкі әлемде өтеді. Әңгімеде басты кейіпкердің ішкі жан дүниесіндегі арпалысты жеткізуде ішкі монолог пен сана ағыны ерекше көркемдік қызмет атқарады. Бұл – кейіпкердің адам өлтіру мен кешірім арасындағы моральдық таңдауы арқылы көрінеді:

«Таң алдындағы намазын оқып жатып: «Алла, Ал…ла», – деп ауырта дауыс шығарды кемпір. Сәлден соң ерінін ғана жыбырлатып, сыбыр-сыбыр етті. Қолына ұстап, тәсбиғының тізілген көзін санады. Бұрынғыдай емес, бұл жолы ұзақ санады. Ернін жымқыра тістеліп, көзін жұмып алып теңселіп отыр. Жылап отыр. Маржандап аққан көз жасы иегінен төмен қарай дөңгелеп түсіп, алдындағы жайнамазға сіңіп жоқ болады. Кемпір көзін ашпайды, тізесіне қойған екі қолын да қозғамайды. Көзін ашпайды кемпір, қорқады. Көзін жұмғаны – күнәсін мойындағаны» [8, 45-б.].

Бұл үзіндіде автор кейіпкердің ішкі санасындағы қақтығысты жеткізеді. Ішкі дауыс шын мәнінде, кейіпкердің ар-ожданының диалогы. Бұл жерде рефлексия мен моральдық шешімсіздік негізгі нарративтік қозғаушы күшке айналып отыр. Жазушы күнә мен кешірім, кек пен мейірім, мораль мен құндылық категорияларын терең толғаныстар арқылы бейнелейді. Бұл тақырыптарды жеткізуде тек оқиға желісі емес, баяндау тәсілдері де үлкен рөл атқарады.

«Нарратив құрылымының негізгі компоненттері – сюжет пен хронотоп. Сюжет – оқиғалардың реттілігі мен логикалық байланысы. Хронотоп – шығармадағы уақыт пен кеңістік өлшемдерінің көркемдік бірлігі» [11]. Роза Мұқановаңың «Күнә» әңгімесінде хронотоп шектеулі кеңістікте өтеді – көбінесе ауыл, үй сияқты символдық мәні бар кеңістіктер. Бұл шектеулі кеңістік кейіпкердің ішкі шектеулеріне параллель беріледі.

Роза Мұқанова – қазақ прозасында өзіндік үні бар, терең психологиялық иірімдерге бойлай білетін қаламгер. «Күнә» әңгімесі адам жанының қарама-қайшылығын, күнә мен тәубенің, рухани күйреу мен арылудың ара-жігін философиялық және психологиялық деңгейде суреттейді. «Баяндалған оқиғаны көзбен көріп, бастан кешкен куәгердің көзімен беру оқырманның оқиғаға сенуіне себепкер болары да сөзсіз. Үшінші жақтан, яғни авторлық баяндау мұнда басты рөл атқарса да мәтін сыршылдығымен, сенімділігімен, шынайылығымен оқырманға ой салады» – деп әдебиеттанушы ғалым Г.Пірәлі айтқандай әңгімеде авторлық баяндау, кейіпкердің ішкі монологтары мен символика арқылы оқырманды күнәнің салмағы мен адамның ішкі азабына терең үңілуге жетелейді [12]. Әңгіме бастан-аяқ үшінші жақтан, авторлық баяндау тәсілімен беріледі. Жазушы шеберлігімен, сенімдігілімен оқырманға терең ой қалдырып, әңгіме соңы былай аяқталады:

«...– Жер дүние айналып кетті дөңгелеп. Содан бері елу жыл өтті, елу жыл бойы жайраңдап бір сөйлемепті, күлмепті.Таң намазын жылаумен, зарлаумен қарсы алып күй кешіпті.

Тағы да төбе басында жападан жалғыз өз күнәсін өзі жуып отыр. Алақанын таң шапағына жайып, жылайды аңырап. Әжім кеулеген жұмсақ маңдайын қара жерге сүйгізіп теңселеді кемсеңдеп.

Түн – күнә, таң – ақталу еді бұл үшін. Ақталып отыр Арыла алмай күнәдан, ақталып отыр» [8, 55-б.].

Әңгімде он төртке жаңа толған Ақ Баянн байдың жалғыз ұлына ұзатылады. Бай ауылына келін болған Ақ Баянды бәйбіше жалғыз үйдің қатынын қазан-ошаққа майлыққа салмаңдар деп, сендерден тірлік артылмайды деген соң құс төсектің үстінде қайынсыңлісіне арнап, іс тігіп қана отырады. Нұғымардың қарындасы Гүлбаһрамды әкесі кедей жігітке 25 жылқы қалыңмалға беремін деп шарт қояды. Бере қояр ондай малы жоқ кедей жігіт қыздан айырылып қаламын деген қорқынышпен, қызды ауылға жиі-жиі келгіштеп жүреді, оны Ақ Баянда байқайды. Тоқал бір сұмдықты сезіп, Ақ Баянға қызға қарамадың, қарабет болдық, түнгі ұйқыңды азайт деп ескерту айтады. Түнделетіп тоқал, Баянды ертіп, Гүлбаһрамды ауылдан алысқа алып кетеді. Қыздың толғағы басталған еді. Туған жас нәрестені көзін құрт деп, сол жерде көміп кетеді. Осыдан бастап Ақ Баянның түн ұйқысы бұзылып, күндіз күлкіден қалады. Әңгімеде кейіпкердің ішкі монологы психологиялық күрделі көркемдік бейнелеу құралы арқылы баяндалады.

«– Әлһәмдү лилләһи, күнә деп, күнәһармын деп ойламадым. Азаптан құтқар, мазақтан құтқар біздерді дедім. Бар болғаны сол еді ғой, жаратқан. Ол кезде мен жас едім. Он беске келіп, оң-солымды білгеніммен бай туысы не айтса сол жөн шығар деп басымды шұлғи беретін жас едім. Тым жас едім: – кемпірдің иегі қимылдап, кемсеңдеп кетті, етегіне шалына қозғалып, еңбектей орнынан тұрды. Таң намазы кәрінің көз жасымен жуылып, үнемі осылай, шермен, мұңмен аяқталатын» [8, 47-б.].

Әңгіменің ең басты баяндаушысы ол гетеродиегетикалық нарратор, яғни оқиғаға қатыспайтын, сырттай бақылаушы. Дегенмен, автор кей сәттерде ішкі фокализацияны қолдана отырып, оқырманды кейіпкердің ішкі жан дүниесіне терең бойлатады.

Роза Мұқановаың «Күнә» әңгімесі – нарратологиялық құрылымы терең, психологиялық және философиялық мазмұнға толы шығарма. Автордың баяндау тәсілі, ішкі монологтар, символика, фокализация және уақыт құрылымы – әңгіменің көркемдік деңгейін арттыра түсті. Шығармадағы баяндау жүйесі мен кейіпкердің ішкі драмасы арқылы адам мен күнәнің, ар мен арылудың байланысы философиялық-психологиялық деңгейде ашылған.

Қорытынды

Мақаламызды қорытындылай келе, Роза Мұқановаың «Күнә» әңгімесі – қазіргі қазақ прозасындағы нарративтік-композициялық құрылымы күрделі, терең философиялық-психологиялық шығарма деген түйінге келдік. Себебі, талдау барысында анықталғандай, мәтіннің көркемдік қуаты тек тақырып өзектілігімен емес, сонымен қатар баяндау тәсілдерінің ерекшелігімен де тығыз байланысты. «Көркем прозадағы нарраторлық позиция – оқырманға

жеткізілетін ақиқаттың формасы. Бұл – әдеби шындық пен көркем қиялдың шекарасын анықтайтын тәсіл» [13, 215-б.].

Біріншіден, шығармада гетеродиегетикалық баяндаушының қызметі кейіпкердің ішкі әлеміне терең бойлап, ішкі фокализация мен сананың ағымы тәрізді баяндау формаларын шебер қолдану арқылы іске асырылған. Бұл тәсіл оқырманға кейіпкердің ар-ождан, күнә мен кешірім, сенім мен үміт арасындағы күресін жан-жақты сезінуге мүмкіндік береді.

Екіншіден, шығарманың уақыт пен кеңістік құрылымы нақты оқиғалық шеңбермен шектелмей, кейіпкердің жан дүниесіне тәуелді психологиялық хронотоп деңгейінде беріледі.

Үшіншіден, ішкі монолог, рефлексия, ретроспекция, полифония, символдық бейнелеу, имплицитті авторлық ұстаным сынды нарратологиялық элементтер мәтінге тереңдік пен көркемдік салмақ береді. Бұл көркем проза үлгісі ретінде постмодерндік баяндау формаларына да жақын келеді.

Осы талдау барысында «Күнә» әңгімесі қазақ әдебиетінде нарратология ғылымының терминдерімен толыққанды сипатталатын және ішкі адам болмысына бағытталған проза үлгісі ретінде бағаланады. Бұл – Роза Мұқанова шығармашылығының поэтикалық кеңістігін, адам табиғатын ашудағы жаңашыл жолын көрсететін маңызды көркем мәтін.

Нарратив – әңгіме жанрының ішкі құрылымын, көркемдік деңгейін айқындайтын басты құрал. Роза Мұқанова шығармаларында баяндау тәсілдерінің түрленуі, фокализацияның әрқилылығы, сюжеттік құрылым мен хронотоптың бірлігі жазушының шеберлігін айғақтайды. Нарративтік ерекшеліктер кейіпкер әлемін терең танып, оқырманды мәтінге эмоциялық тұрғыдан жақындата түседі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 **Қабдолов, З.** Сөз өнері [Мәтін]. – Алматы: Санат, 2007. – 360-б.

2 **Bal, M.** Narratology: Introduction to the Theory of Narrative [Text]. – Toronto : University of Toronto Press, 2017. – 228 p.

3 **Шмид, В.** Нарратология [Текст]. – М. : Языки славянской культуры, 2003. – 312 с.

4 **Serdechnaya, V.** Narratology as a narrative philosophy [Text] // Context and reflection: philosophy about the world and man. Russian peer–reviewed journal. – № 1. – 2011. – 18–42 p.

5 **Қорғасбек, Ж.** «Мәңгілік бала бейнені іздеу» // «Түркістан» газеті, № 19. – 2014.

6 **Мұқанова, Р.** Көп томдық шығармалар жинағы [Мәтін]. Т. 2. – Алматы : Жазушы, 2004. – 328-б.

7 **Herman, D.** Cognitive Narratology [Text] // Handbook of Narratology 2nd edition / ed. Hühn P. et al. Berlin, NY : Walter de Gruyter, 2014. – 46-64 p. – [Electronic resource] – https://dokumen.pub/handbook-of-narratology -2nd-edition-fully-revised-and-expanded-9783110316469-9783110316346.html

8 **Мұқанова, Р.** Муза. Әңгімелер мен драмалық хикаяттар [Мәтін]. – Алматы : Жазушы, 2004. – 328-б.

9 **Храпченко, М.** Творческая индивидуальность писателя и развитие литературы [Текст]. – М.,1972. – 242 с.

10 **Майтанов,** Б. Сөз сыны. Зерттеулер, мақалалар [Текст]. –Алматы : Ғылым, 2002. – 344 б.

11 **Бахтин, М.** Эстетика словесного творчества [Текст]. – М. : Искусство, 2018. – 423 с.

12 **Пірәлі, Г.** Шәрбану шығармаларындағы нарратология мәселелері // Егемен Қазақстан. – 2021, 28 қаңтар. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https:// egemen. kz/ article /262876-sharbanu-shygharmalaryndaghy-narratologiya-maseleleri

13 **Genette, G.** Narrative Discourse: An Essay in Method [Text]. – Ithaca : Cornell University Press, 2020. – 142 p.

REFERENCES

1 **Qabdolov, Z.** Sóz óneri [The art of the word] [Text]. – Almaty : Sanat, 2007. – 360 p.

2 **Bal,** M. Narratology: Introduction to the Theory of Narrative [Text]. – Toronto : University of Toronto Press, 2017. – 228 p.

3 **Shmıd, V.** Narratologıa [Narratology] [Text]. – Moscow : slaván mádenıetiniń tilderi, 2003. – 312 p.

4 **Serdechnaya, V.** Narratology as a narrative philosophy [Text] // Context and reflection: philosophy about the world and man. Russian peer–reviewed journal. – № 1, 2011. – 18-42 p.

5 **Qorǵasbek, J.** Máńgilik bala beıneni izdeý [Eternal Child video search] [Text] // «Túrkistan» gazeti. – № 19. – 2014.

6 **Muqanova, R.** Kóp tomdyq shyǵarmalar jınaǵy [Collection of multi-volume works] [Text]. Vol. 2. – Almaty : Jazýshy, 2004. – 328 p.

7 **Herman, D.** Cognitive Narratology // Handbook of Narratology 2nd edition / ed. Hühn P. et al. Berlin, NY. : Walter de Gruyter, 2014. – 46-64 p. [Electronic resource]. – https://dokumen.pub/handbook-of-narratology -2nd-edition-fully-revised-and-expanded-9783110316469-9783110316346.html

8 **Muqanova, R.** Mýza. Áńgimeler men dramalyq hıkaıattar [Muza. Stories and dramatic stories] [Text]. – Almaty : Jazýshy, 2004. – 328 p.

9 **Hrapchenko, M.** Jazýshynyń shyǵarmashylyq daralyǵy jáne ádebıettiń damýy [The creative personality of the writer and the development of literature] [Text]. – Moscow, 1972. – 242 p.

10 **Maıtanov, B.** Sóz syny. Zertteýler, maqalalar [Word criticism. Research, articles] [Text]. – Almaty : Ǵylym, 2002. – 344 p.

11 **Bahtın, M.** Aýyzsha shyǵarmashylyqtyń estetıkasy [Aesthetics of verbal creativity] [Text]. – Moscow : Óner, 2018. – 423 p.

12 **Piráli, G.** Shárbanýý shyǵarmalaryndaǵy narratologıa máseleleri [Problems of narratology in the works of syrups] // Independent Kazakhstan. – 2021, January 28. [Electronic resource]. – Access mode: https:// egemen. kz/ article /262876-sharbanu-shygharmalaryndaghy-narratologiya-maseleleri

13 **Genette, G.** Narrative Discourse: An Essay in Method [Text]. – Ithaca : Cornell University Press, 2020. – 142 p.

31.01.26 ж. баспаға түсті.
01.07.26 ж. түзетулерімен түсті.
10.08.26 ж. басып шығаруға қабылданды.

*Ж. А. Исабекова[1], *Э. С. Сейсенбиева[2], Ж. Ж. Аитова[3], Б. С. Бегманова[4]*
[1]Казахский Национальный университет имени аль-Фараби,
Республика Казахстан, г. Алматы;
[2,4]Казахский национальный женский педагогический университет,
Республика Казахстан, г. Алматы;
[3]Alikhan Bokeikhan University,
Республика Казахстан, г. Семей.
Поступило в редакцию 31.01.26.
Поступило с исправлениями 01.07.26.
Принято в печать 10.08.26.

ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ПРИРОДА И НАРРАТИВНЫЕ ОСОБЕННОСТИ РАССКАЗА Р. МУКАНОВОЙ «ГРЕХ»

В статье всесторонне рассматриваются художественная природа и нарратологические особенности жанра рассказа в современной казахской литературе. Рассказ представляет собой компактную, но содержательно глубокую форму художественной прозы, посредством которой автор передаёт своё восприятие действительности через конкретные события и персонажи. Особое внимание в исследовании уделяется внутренней структуре рассказа, композиционному построению, видам повествования (от первого

и третьего лица, авторская речь), а также пространственно-временным координатам.

Анализируются такие нарративные приёмы, как внутренняя речь, воспоминания, психологический портрет, ремарка автора, которые способствуют раскрытию внутреннего мира героя. Современные казахские рассказы демонстрируют широкое применение фрагментарного повествования, ретроспектив, метанарратива, интертекстуальности, что указывает на эволюцию авторского стиля и развитие литературного сознания.

С точки зрения нарратологии, жанр рассказа позволяет исследовать отношения между рассказчиком и повествованием, способы изображения персонажа, организацию художественного пространства. Наряду с этим рассматриваются такие понятия, как фокализация, хронотоп, внутренняя и внешняя композиционная связь, а также интерактивные элементы взаимодействия с читателем.

В результате статьи художественное бытие жанра рассказа глубоко раскрывается в рассказе Р. Мукановой «Грех», нарратологическая структура которого изучается в преемственности с эволюционными изменениями в современном литературном процессе. Сделанные выводы могут быть полезны при обучении литературе в школах, особенно в части анализа структуры и смыслового содержания текста, а также для развития литературного мышления учащихся.

Статья адресована литературоведам, преподавателям казахского языка и литературы, методистам, а также всем, кто интересуется нарратологией и преподаванием художественного текста.

Ключевые слова: нарратология, психологическая проза, внутренний монолог, художественное время, символика, национальное мировоззрение.

*J. A. Isabekova[1], *E. S. Seisenbieva[2], Zh. Aitova[3], B. S. Begmanova[4]*
[1]Al-Farabi Kazakh National University,
Republic of Kazakhstan, Almaty;
[2,4]Kazakh National Women's Pedagogical University,
Republic of Kazakhstan, Almaty;
[3]Alikhan Bokeikhan University,
Republic of Kazakhstan, Semey.
Received 31.01.26.
Received in revised form 01.07.26.
Accepted for publication 10.08.26.

ARTISTIC NATURE AND NARRATIVE FEATURES OF R. MUKANOVA'S SHORT STORY "SIN"

This article provides a comprehensive analysis of the artistic nature and narratological features of the short story genre in contemporary Kazakh literature. As a concise yet thematically rich form of prose, the short story offers authors a focused medium to express their worldview and depict reality through specific events and characters. The study examines the internal structure of the short story, its compositional organization, various narrative types (first-person, third-person, and authorial narration), and the spatial-temporal dimensions within the text.

The research emphasizes narrative strategies such as internal monologue, memory, psychological portraiture, and authorial commentary, which contribute to revealing the inner world of the characters. Modern Kazakh short stories increasingly exhibit narrative innovations including fragmentation, retrospection, multi-focal narration, metanarrative techniques, and intertextuality, reflecting a shift in authorial style and the evolving nature of literary consciousness.

From a narratological perspective, the short story genre allows for an in-depth exploration of the relationship between narrator and narrative, methods of character representation, and the organization of narrative space. Key theoretical concepts such as focalization, chronotope, internal and external compositional links, and reader-text interaction are also considered in this study.

As a result of the study, the artistic essence of the short story genre is explored in depth in R. Mukanova's short story "Sin", whose narratological structure is examined in connection with the evolutionary changes of the modern literary process. These findings offer methodological value for teaching literature in schools, particularly in helping students analyze the structural and semantic layers of fictional texts and develop literary thinking.

This article is intended for literary scholars, teachers of Kazakh language and literature, curriculum developers, and researchers interested in narrative theory and the pedagogy of literary analysis.

Keywords: narratology, psychological prose, inner monologue, artistic time, symbolism, national worldview.

ҒТАМР 17.07.41

https://doi.org/10.48081/BTOUPh3.2026/368-382

***Д. М. Ихсан[1], Қ. Р. Кемеңгер[2]**

[1,2]Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Астана қ.
[1]ORCID: https://orcid.org/0009-0006-3092-4791
[2]ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0691-4527
*e-mail: ikhsandaniyar@gmail.com

М. ДУЛАТҰЛЫНЫҢ ӨМІРІ МЕН ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ (ХХ ҒАСЫРДЫҢ 20 ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ТҮРКІСТАН БАСПАСӨЗІ НЕГІЗІНДЕ)

Түркістан Республикасының ресми басылымы саналған «Ақ жол» газетінде (1920–1926) қазақ халқының біртуар перзенті, көрнекті алаш қайраткері Міржақып Дулатұлының өмірі мен шығармашылығына байланысты құнды дерек көп кездеседі. Қалам қайраткерінің «Ақ жол» газетінде біршама мақаласы, хабары және алты өлеңі жарияланған. Аталған өлеңдердің үшеуі ақынның шығармалар жинағына еніп, ғылыми айналымға қосылса, қалған үшеуі арнайы қарастырылмаған. Мақаланың мақсаты – Міржақып Дулатұлы өмірінің Ташкент, Семей кезеңдерін Түркістан баспасөзінің ресми үні – «Ақ жол» газеті негізінде нақтылау және «Балқия» драмасы, арнайы қарастырылмаған үш өлеңнің шығу тарихы, жазылу кезеңін анықтап, автор бейнесін ашу. Бұл мақсатта газетте басылған мақалалар, өлеңдер, деректер және тұлғаға қатысты жазылған ғылыми зерттеулер, естеліктер, сол кезеңде шыққан мерзімді басылымдар қаралды. Ташкент кезеңіне дейінгі қызметін нақтылау үшін РФ Омбы облысының тарихи архивіндегі құжаттар қосымша қаралды. Мақалада мәдени-тарихи, биографиялық, құрылымдық-сипаттамалық әдістер қолданыс тапқан. Зерттеу нәтижесінде «Балқия» драмасы мен үш өлеңнің жазылуы, шығу тарихы нақтыланып, тарихи дерегі мол туындылар екені айқындалды. Зерттеу нәтижесінде 1920-жылдары жазылып, Ташкенттегі Халық ағарту комиссиясында баспаға дайындалған «Балқия» драмасы және үш өлеңнің жазылуы, шығу тарихы нақтыланып, тарихи дерегі мол, көркемдік әлеуеті жоғары туындылар екені айқындалды. Автордың өмірбаянында ерекше орын алатын Ташкент және Семей кезеңдері Түркістан баспасөзінің материалдары мен архив құжаттары негізінде жан-жақты нақтыланып, жаңа деректермен толықтырылды. Зерттеу нәтижелері Міржақып Дулатұлының өмірі мен шығармашылығына қатысты деректерді одан әрі зерттеуге, нақтылауға және толықтыруға мүмкіндік береді.

Кілтті сөздер: Міржақып Дулатұлы, Түркістан, драма, поэтика, баспасөз, өлең.

Кіріспе

Ұлт-азаттық Алаш қозғалысының көрнекті қайраткері, ақын, жазушы, драматург, публицист Міржақып Дулатұлының есімі толық ақталғаннан бері өмірі мен шығармашылығы әдебиеттану, алаштану салалары бойынша жазылған еңбектерде жан-жақты қарастырылып, зерттеліп келеді. Әсіресе, Гүлнар Міржақыпқызының «Шындық шырағы» кітабында құнды деректер мен естеліктер молынан берілген [1]. Марат Әбсеметтің «Міржақып» кітабында ақынның өмірі мен шығармашылығы талданса [2], Сәбира Иманбаеваның «Міржақып Дулатов – Алаштың жарық жұлдызы» атты зерттеуінде өмірі мен қызметі жазылған [3].

Алайда қайраткердің ғұмырнамасы нақты түзіліп, әдеби мұрасы толық жинақталды дей алмаймыз. Сондықтан мақалада «Ақ жол» газетінде жарық көрген мақалалар мен хабарлар арқылы Ташкент, Семей кезеңдеріне қатысты ғұмырнамалық деректері толықтырылып, «Балқия» драмасы мен «Қайтер едім?», «Қазақ-қырғыз шәкірттеріне», «Мұңды тілек» өлеңдерінің шығу тарихы мен жазылу кезеңі нақтыланып, құрылымы мен мазмұны талданды.

Әуелі «Ақ жол» газетінің шығу тарихын қарастырған кезде Нәзір Төреқұл мен Сұлтанбек Қожанұлы қатар аталады. 1920 жылдың 19 қазанында Түркістан коммунистік партиясы Орталық атқару комитетінің хатшысы Нәзір Төреқұл қол қойған қаулыда «Ақ жол» газетіне Сұлтанбек Қожанұлы редактор, Міржақып Дулатұлы жауапты хатшы ретінде бекітілген [4, 147-б.]. Келесі айдан кейін, яғни бірінші қараша күні өткен Түркістан Республикасы КОАК-нің төралқа мәжілісінде «Ақ жол» мен «Қызыл байрақ» газеттері шығатыны жазылған [5, 297-б.]. Осылайша, 1920 жылдың 7 желтоқсанынан бастап аптасына үш рет Түркістан Республикасының Кіндік Басқарма Комитеті мен Ортақшыл партияның Кіндік Комитеті атынан «Ақ жол» газеті жарыққа шықты. Жауапты хатшы, бас жазушы Міржақып Дулатұлы газеттің қалыптасуы мен дамуына елеулі үлес қосып, 1920 жылдың желтоқсанынан 1921 жылдың мамыр айына дейін қызмет етті [6, 215-б.].

Алаш қайраткерінің Ташкент, Семей кезеңіне тоқталмастан бұрын 1920 жылы Ташкентке барғанға дейін Омбы кезеңі де өмірбаяны жайлы зерттеулерде көп ескерілмейтінін атаймыз. Патша үкіметі кезінде Омбы қаласында М. Дулатұлы қазақ жері 1920 жылдың 26 тамызында автономиялы республика болып бекітілгеннен кейін қызмет істегенін архив деректері растайды. РФ Омбы облысының Тарихи архивіндегі қорда 1920 жылдың қазан айында қызметтен босатылған адамдар тізімінде М. Дулатұлы есімі көрсетіледі [7]. Тізімде 28-ші адам болып жазылған М. Дулатұлының бұл мекемеде атқарған қызметі «инструктор по национальным меншинствам», яғни аз ұлттар бойынша нұсқаушы деп көрсетілген. Архив қорында атыжөні «Дулатов Мир-Якуб» деп жазылған қайраткер Омбыдағы қызметінен 1920 жылдың 25 қазанында Ташкенттегі Түркістан орталық атқару комитетіне ауысқаны көрсетілген. Бұл істің 52 парағында аталған қызметке Торғай облысының Сарықопа болысының №1 ауылынан келгені, Қостанай қаласында педагогика курсын бітіргені, әскерде болмағаны белгіленген [8]. Енді Түркістан баспасөзі негізінде Алаш қайраткерінің Ташкенттегі «Ақ жол» газеті мен Білім комиссиясында, Семейдегі «Аштарға жәрдем» комитетіндегі жұмыстарын нақтылай түсеміз.

М. Дулатұлының «Оян, қазақ!», «Азамат», «Терме» өлеңдер жинағы ғылыми қауымға етене таныс. Аталған жинақтарға енбеген өлеңдері сол кезеңдегі мерзімді басылымдарда жарияланған. Соның ішінде «Ақ жол» газетіне 6 өлеңі жарық көріпті. Көптомдық «Ақ жол» газетінің бірінші томына кірген «Қайтер едім?», «Мұңды тілек» өлеңдері ақынның 1991 жылғы алғашқы жинағына, екі томдықтың өлеңдері топтастырылған 1996 жылғы бірінші томына, 2002 жылғы бес томдығының бірінші томына және 2013 жылғы алты томдығының бірінші томына енбегені және «Қазақ-қырғыз шәкірттеріне» өлеңінің тек бір шумағы берілгені анықталды [9–12]. Ал қалған үш шығармасы – «Тарихи күн», «Мен азатпын, сен де азат», «Бүркіт кегі» өлеңдері жинаққа енген. Жоғарыда аталған үш өлеңі басқа шығармаларымен үндес, сарындас. Сол себепті М. Дулатұлының өмірі мен тарихи оқиғалар арқылы шығармалардың шығу тарихын анықтап, құрылымын талдау мақала мақсатының бірі етіп алынды.

XX ғасырдың алғашқы жартысындағы қазақ қоғамының басты мәселелерінің бірі қазақ қызының қалың малға сатылуы, өз ықтияры болмауы, өзінен жасы үлкен адамға, әйел үстінен әйелдікке алынуы болды. М. Дулатұлы қазақ қалам қайраткерлерінің арасынан алғаш болып осы тақырыпты көтеріп, роман жазды. Әдебиеттанушы Ж. Кынаджы «Балқия» жайлы зерттеуінде: «Бұл драма қазақ әйелінің мәселесін ғана емес, жәдит қозғалысын, усул-жәдидке деген айқын көзқарастың көрінуімен аса құнды туынды» [13], – деп тұжырым жасайды. Сондай-ақ драма 1922 жылы

Орынбор қаласында жазылып, басылып шыққаны көрсетілген. Шынында «Балқия» драмасында әйел құқы ғана емес, қазақ қоғамының бірнеше түйткілді, өзекті мәселесі көтерілген. Дегенмен «Ақ жол» газетіндегі деректер арқылы драманың 1922 жылға дейін жазылып, тіпті Орынборда емес, Ташкентте басылуы тиіс болғанын, 1921 жылдың қаңтарында Ташкенттегі «Колизей» театрында алғаш ойналғанын дәлелдей аламыз.

Материалдар мен әдістері

Мақалаға қатысты негізі деректер «Ақ жол» (газеті) көптомдығының 1, 2, 5, 7, 8-томдарына енген өлеңдер, қысқаша хабарлар мен мақалалардан алынды. Ташкент қаласына қашан, қайдан барғаны РФ Омбы облысының Тарихи архивінің 318-қорындағы деректермен қосымша нақтыланды. Деректерді талдау мен өлеңдерінің шығу тарихы, жазылу кезеңін нақтылау, құрылымын талдау кезінде мәдени-тарихи, биографиялық, құрылымдық-сипаттамалық әдістер қолданылды.

Нәтижелер мен талқылау

Алаш қайраткерінің осы күнге дейін ғұмырнамасына қатысты ақтаңдақ тұстар анықталып, өлеңдері мен драмасының шығу тарихы, жазылу кезеңі нақтыланып, құрылымдық-сипаттамалық талдау жасалды.

Нәзір Төреқұл, Сұлтанбек Қожанұлы бастаған мемлекет және қоғам қайраткерлерінің шақыртуымен Омбыдан Ташкентке келген М. Дулатұлы Алаш қозғалысы кезінде жанында болған тұлғаларды маңайына жинай бастады. Олардың қатарында Алаш қайраткерлері Ғазымбек Бірімжан мен Ахметсапа Жүсіп бар. Үшеуінің 1921 жылдың мамырында түскен суреті Гүлнар Міржақыпқызының қолында сақталған. М. Дулатұлы қаламдас інісі Ғ. Бірімжанды «Ақ жол» газетіне қызметке орналастырған [1, 56-б.].

Жарты жылға созылған Ташкент кезеңінде көп істің басы-қасында болған. Газет басқармасынан бөлек Түркістан ағарту халық комиссариаты жанынан құрылған Білім комиссиясының жұмысына араласты. «Ақ жол» газетінің 1921 жылдың 2 ақпаны күні шыққан санында қазақ-қырғыз оқушылары үшін керекті кітаптар даярланатын Білім комиссиясы құрылғаны жазылған [14, 25-б.]. Алтыншы ақпан күнгі қазақ ағарту институтында өткен мәжіліс туралы газеттің бірнеше санына «О. Ғ.» бүркеншік есімімен «Білім комиссиясының мәжілісі» атты көлемді мақала басылды [14, 88-б.]. Иса Тоқтыбай ашқан жиында Міржақып Дулатұлы баяндама жасап, оқу құралын жазу, бастыру, журнал шығару, білім тілін қадағалайтын комиссия құру мәселесін көтерген. «Ақ жол» газетінің 1921 жылғы №28 санында қазақ, өзбек, түрікпен тілдерінде халық ағартушы комиссариат жанындағы Білім комиссиясы атынан «Шолпан» журналы шығатын болып, жазушылар ұйымына Қ. Құлетов, И. Табынбаев, М. Дулатов, К. Бөриев, Ш. Фитрат, Айбек, Ғ. Сафаров кіретіні жазылған [14, 160-б.].

Оқу құралы мен кітап жазу жұмысы қарқынды басталса да, жыл ортасында саябырлап қалған. «Ақ жол» газетіне «Келден» псевдонимімен «Қазақ-қырғыз білім комиссиясы» атты көлемді мақала жарияланған [15, 131-б.]. Көсемсөзде 1921 жылдың басында құрылған комиссия жұмысының есебіндей жазылып, оқу құралдарының дені жазылмаған соң бұрын шыққан А. Байтұрсынұлы мен М. Дулатұлының кітаптары баспаға тапсырылғаны жазылған. И. Тоқтыбайдың орнына келген Х. Досмұхамедұлы білім, тарих-этнография, әдебиет, суретшілік, үгіт-насихат, библиография бөлімдерін ашып, сауық кітаптарына ден қойғанын да ұмыт қалдырмайды.

Ташкент баспасынан мына кітаптарды бастыруға лайық көріп, жаздыртып, даярлатыпты: «1) «Балқия» – 4 перделік драма М. Дулатұлынікі; 2) «Алтын сақина» – 3 перделік драма Қ. Кемеңгерұлынікі; 3) «Сылаң қыз» – 1 перделік комедия Ж. Аймауытұлынікі; 4) «Айлалы қонақтар» – 1 перделік комедия Қ. Басымұлынікі; 5) «Жебір болыс» – 3 перделік драма Ж.Аймауытұлынікі; 6) «Қызыл қашар» – 1 перделік М. Дулатұлынікі – «Қазақ» газетінен» [15, 131-б.].

Осы дерек арқылы алты сауық кітабы 1921 жылы, тіпті оған дейін жазылғанын және Ташкент қолжазбасы бар екенін нақтылай түсеміз. Мәселен, «Алтын сақина» драмасы 1923 жылы Ташкентте басылғаны туралы дерек ғана бар. Алайда Орынбор нұсқасынан басқасы табылмаған. Ал «Сылаң қыз» 1922 жылы Орынборда, «Жебір болыс» 1925 жылы Мәскеуде шыққан. М. Дулатұлының «Қызыл қашары» «Қазақ» газетінің 1915 жылғы №160 санына жарияланған. Осының ішінде негізгі зерттеу нысанымызға жататын «Балқия» драмасы бірінші аталып тұр. «Ақ жол» газетінің 1921 жылғы 12 қаңтарда шыққан №13 санына С. Қожанұлының «Қазақша сауық кеші» дейтін мақаласы жарияланған [16, 243-б.]. Автор сауық кеш жайында: «осы ғинуардың тоғызында Ташкентте мемлекет театры – «Колизейде» қазақ-қырғыз сауық кеші болып өтті. Бұл сауықты Ташкенттегі қазақ-қырғыз институты атынан сол институттың оқушы һәм оқытушылары жасады. Белгілі қазақ жазушысы Міржақып Дулатұлы жазған «Балқия» деген драма ойналды» [16, 243-б.], – деп жазды. «Бұрын ойналмаған һәм дүниеге енді ғана шығып отырған драма» (С. Қожанұлы) 1920 жылы жазылды деп айта аламыз. Тағы бір айта кетерлігі, «Балқия» драмасынан кейін Ташкентте театр ойыншылар ұйымы ашылатын болып шешілген. «Ақ жол» газетінің 1922 жылғы 9 шілде күнгі санында Орынбор баспасынан «Балқия» драмасы кітап болып шыққаны жазылған [17, 44-б.]. Демек Түркістан баспасөзінде жарық көрген хабарлар мен мақалалар арқылы «Балқия» драмасы Міржақып Дулатұлының Ташкент кезеңінде, нақтырақ айтсақ, 1920 жылдың соңына таман жазылды деуге негіз бар.

Ал драманың шығу тарихы туралы ғалым Марат Әбсемет мынадай дерек келтіреді: «Міржақып Қызылжарда Жанима есімді қызды ұнатып, сүйеді. «Оян, қазақ!» кітабы Уфада жарық көрген соң, әрі үкіметке қарсы қызмет еткендіктен патшаның күзетшілерінің қудалауынан ол Жәнимамен бірге Қызылжардан біржола кетеді. Сүйіскен жастар жасырынады. Бірақ олардың бұл бақыты ұзаққа созылмайды. Ақынның соңына түскен жергілікті жандармерия оны тұтқындап, түрмеге жабады. Осының негізінде кейін ол «Балқия» пьесасын жазады» [2, 21-б.]. Міржақыптанушы-ғалымның пікірінше, Қасымның прототипі – Міржақып, Балқия – Жәнима. Алайда «пікірлі, халықшыл, жәдит мұғалімнің» бейнесі – Міржақып Дулатұлы, ал оқиғаның орын алған уақыты 1910-1911 жылдары болса, драмада айтылатын «Қазақ» газеті, пьеса жайы, Тұрысбек Маман балаларының мұғалім іздеуі тура келмейді. Біздің пікірімізше, драма 1913–1914 жылдардағы оқиғаны бейнелейді. Бас кейіпкер Жәнима болуы біршама ойлантады. Жәнима – Міржақыптың балдызы. Оған арнап жазған өлеңдері де бар. Ақынның жары Ғайнижамал Баймұратқызының немере сіңлісі Ғазиза естелігінде: «Гүлнар, саған түсінік берейін: «Балдызға» – Жәнима сұлуға арнаған папаңның өлеңі 1914 жылы жазылған емес, оны тойларыңда көргенде Жәнима әлі жас болатын. Бұл өлең 1921 жылы Дулатовтың Қаржас ауылына келгенінде жазылған, Жәниманың бойжетіп сылаң қаққан кезі еді» [1, 202-б.], – деп жазған болатын. Демек бас кейіпкер Балқияның прототипі Жәнима деп дөп басып айта алмаймыз.

«Балқия» драмасы – «Бақытсыз Жамал» романының заңды жалғасы. Міржақыптың романы отарлық кезеңдегі әлеуметтік теңсіздік пен ұлттық құндылықтардың жойылу қаупін бейнелейтін терең психологиялық шығарма [18]. Роман мен драманың мекеншағы бір болса да, әртүрлі кезеңде жазылған. Роман 1909-10 жылдары патша үкіметі тұсында, драма 1920 жылдары Совет үкіметі орнай бастаған кезде жазылды. Екі шығарманың оқиғалары, мәселелері бір болғанымен, жазылу кезеңінің әсерінен Балқия Жамалға қарағанда батыл, еркін кейіпкер ретінде көрінеді. Кейінгі шығармада жаңа мен ескі оқу, мұғалім мен надан молда арасындағы қақтығыс, бай мен кедей арасындағы алшақтық, қыз баласының өз еркі жоқтығы, болыс сайлау мәселесі, жемқор тілмаш тірлігі, шешек ауруы, газет пен пьеса ісі романға қарағанда жан-жақты көрініс тапқан. Драманың жазылу кезеңі бай, кедей арасында теңдік орнап, кедей бейнесі басқа қырынан көрініп жатқан тұс болатын. Сол себепті драмада: «Кедейлікке көндім. Бірақ малға қызығып баламды жылатсам, мұсылман болмайын, жақсы-жаман болса да, өз теңіне берем» [12, 250-б.], – деп патша заманындағы кедей Нұрмақ арқылы жаңа заман кедейіне ой салады. Ал Балқия арқылы барша қазақ қызының мұң-зары «Елім-ай» әніне салынған Ғалияның өлеңімен беріледі. Қасым мұғалімнің

аузына молдалардың жинайтын зекеті мектеп пайдасына жұмсалуы керек деген сөз салады. Түйіндей айтқанда, драмада Совет үкіметіне дейін орын алған ескі әдет пен жаман қылықтарды өткір сынап, енді жаңа үкіметте мұның бірде бірі қайталанбауы керектігін ұқтырғысы келеді.

Ақынның үш өлеңінің екеуі Ташкент кезеңінде жазылған. Соның бірі – «Ақ жол» газетінің 1920 жылғы №1 санына «Азамат» бүркеншік есімімен жарияланған «Қайтер едім?» өлеңі [16, 33-б.]. Алты шумақтан тұратын өлең батырлар жырынша екпіндете жазылған. Ұлт тарихының қилы кезеңінде жұртты ағартуға зор үлес қосқан, қазіргі Қазақстанның оңтүстік аймағында ұлттық рухты асқақтатқан, Орта Азия республикалары арасында шекаралық межелеу барысында қазақ мүддесін қорғаған, мұраны түгендеген, тіл, әдебиет, мәдениет, саясат, экономика, әлеумет сынды түрлі саланың жаңалығын халыққа жылдам жеткізген қазақ баспасөзі тарихында қадірлі орны бар «Ақ жол» газеті Міржақып Дулатұлының рухты өлеңімен ашылған. Патша тақтан тайған 1917 жылы жазған өлеңінің тақырыбын ақын «Қайда едің?» деп екінші жақтан қойса, билікке большевиктер келе бастаған кездегі туындысын бірінші жақтан «Қайтер едім?» деп атайды. «Қайда едіңді?» жазған кезде ақын Алаш ұлттық автономиясынан үміт жібін әлі кеспеді. Өз билігі қолында автономиялы жұрт боламыз деп сенді. Бірінші шығармасында сес көрсету, өктем сөйлеу, менікі дұрыс деген мағынадан ақыл айту, сынау басым болса, екінші өлеңде «Әлі де болсам жүректі, «Ер болсам сондай бір керім» деп бұрынғы қайратты шағын жоқтағандай әсер қалдырады. Атауын риторикалық сауал ретінде алуы тегін емес. Ақынның аталған екі туындысынан бөлек «Азамат» жинағына енген «Қайтер едің?» атты белгілі туындысы бар. 1917 жылы жазылған «Қайда едің?» және одан бұрын туған «Қайтер едің?» өлеңдері ғылыми ортаға бұрыннан мәлім. Байқасақ, бұл шығарма да екінші жақтан берілген. Яғни өлеңді шығарушы автор бар да, оның мазмұнынан ғибрат алуға тиісті оқырман, екінші тарап бар. «Қайда едің?» өлеңінде аумалы-төкпелі заманда жасырынып, бастарын бұғып қалған, патша тақтан құлағаннан кейін кейбір көсем, шешен, данышпан, қамқор, жомарт, жанашыр болып шыға келген белсенділер ащы сыналады. Олардың намысын қайрайтын, жігерін жанитын, ұлтқа риясыз қызмет істеуін тілейтін үндеу айтылады. Ал «Қайтер едің?» өлеңінде жаны ашып, тура жолға бастайтын тұста кері тартушылардан түңіліп, сол орында «сен болсаң, не істер едің, қайтер едің» деп жауап қажет етпейтін сауал қояды.

«Қайтер едім?» өлеңінде өткен күнге деген ақынның өкініші, күйініші суреттеледі. 1918–1919 жылдары Торғайда Алаш әскерін құрғаны, басқарғаны белгілі. Енді ақын отарлықтың қамытын салған таптың үнін өшіріп, күлін көкке ұшыру үшін қандай болғысы келгенін көркем суреттейді:

«Сұлы мен сүтке семірген,
Сулығын шайнап кемірген,
Шапқан сайын елірген,
Наз бедеу болса мінгенім» [16, 33-б.],

– деп жазады. «Бедеу» сөзі бүгінгі күні бір ғана мағынада көбірек қолданылғанымен, батырлар жырында басқаша сипатты береді. Бұл турасында ғалым Р. Сыздық былайша пікір білдіреді: «Наз бедеу деген тіркес – қазақ жырларында тұрақты поэтизм, мұнда наз – парсы сөзі, мағынасы – «грациозный». Демек, наз бедеу – сұлу ат.

Қарағай менен бітер тал,
Кімге келмес керімсал,
Наз бедеу атқа бітер жал («Қобыланды батыр»).

Бедеу сөзі жеке келіп те, ат сөзімен тіркесіп те қолданыла берген» [19, 59-б.].

Басына дулыға сауыт киіп, астына наз бедеу мініп, нар кескенін асынып, найзасын қолына алған, жалтақтамайтын, саспайтын ер болса, қай жауға болса, «қайдасың» деп айғай саларын айтады. Батырлар жырымен сусындап өскен ақын қазақ даласында құрылған Алаш әскері жаугершілік замандағы қазақ батырларындай бес қаруы түгел болса кез келген жауға бас имейтін еді деп армандайды.

Екінші «Қазақ-қырғыз шәкірттеріне» өлеңі «Ақ жол» газетінің 1920 жылғы № 2 санына 7 шумақ болып басылған [16, 52-б.]. М. Дулатұлының шығармалар жинағына өлеңнің бір шумағы «Міржақыптың құттықтауы» деп М. Әбдіхалықовтың айтуымен берілген [12, 185-б.]. Қысқаша анықтамаға сүйенсек, өлең Орынбордағы қазақ халық ағарту институтының 1922-23 жылдары өткен жастар жиналысында айтылыпты.

1922 жылдары айтылған өлең 1920 жылдың желтоқсанында басылым бетін көрген. Тіпті желтоқсанда емес, одан бұрын жазылуы және Ташкенттегі қазақ ағарту институтының шәкірттеріне арналуы мүмкін. Қазақ ағарту институтында қазақ зиялыларының мәжілістері, Білім комиссиясының жиындары, «Талап» қауымының дәрістері жиі өткен. Семей қаласына кеткенге дейін ақын да жиі қатысып тұрған. Қыр қуарып, Сыр су алып, күйзелген қазақ даласы оқу-білім қуған жастарына ерекше қуанғанын газет арқылы көркем түрде жеткізе білген. Оқушылардан үлкен үміт күтетінін:

«Көңіл қошы, көз нұры сіз,
Қазақ-қырғыз халқының.
Жарық жұлдыз, ай-күні сіз,
Сәулеңді шаш, жарқыным» [16, 52-б.],

– деп білдіреді. «Ақ жол» газетіндегі деректер арқылы педагогика курсы мен училище негізінде құрылған институт 1920 жылдың қарашасынан бастап жұмыс істегенін біле аламыз [16, 282-б.].

Демек Міржақыптың құттықтау өлеңі Ташкенттегі қазақ ағарту институтының шәкірттеріне арналған. Біріншіден, өлең «Ақ жол» газетінің 1920 жылғы 10 желтоқсандағы екінші санына жарияланған. Екіншіден, ақынның Ташкентке келуі мен институттың ашылуы тұспа-тұс келеді. Үшіншіден, тұлғаның газет бетінде институт туралы жазған мақалалары мен кездесуге барғаны туралы деректер бар [16, 141-б.]. Сонымен қатар оқу орнының оқытушылары мен шәкірттері «Балқия» драмасын алғаш қойғанын да ерекше атауға болады.

М. Дулатұлы қысқа ғана Ташкент кезеңінде шығармашылығына көбірек көңіл бөліп, бірнеше өлең мен «Балқия» драмасын жазды. Ал Семей қаласына 1921 жылдың жазында барып, халық тергеушісі, кейін губерниялық Кеңес халық сотының орынбасары болып, қайраткерлік қыры басым болды [6, 215-б.].

Семей кезеңінде жазылған, жинаққа енбеген «Мұңды тілек» өлеңі «Ақ жол» газетінің 1922 жылғы №181 санына Ж. Аймауытұлының «Атқа мін, азамат» мақаласымен қатар жарияланған [20, 309-б.]. Өлең мен мақала мазмұны бірдей. Екеуі де аштыққа ұшыраған халыққа жәрдем жинау ісіне арналған. Жүсіпбек Аймауытұлы көсемсөзінде: «Ашыққан елді қайыршы деп жүрмесін. Сұраушыға, тіленшіге беретін малын ауырсынбасын. Қазақтың үлеспеген еншісі бар. Қазақтың бірінен бірі жейтін қонағасысы, алатын қолқасы бар» [20, 308-б.], – деген үндеуі өлеңде жалғасын тапқан.

М. Дулатұлының Семей кезеңіне қатысты көп айтыла бермейтін ісі – «Аштарға жәрдем» комитетінің жұмысына араласып, Семей уездерінен жылу жинауы. Тоғыз шумаққа 1921–22 жылы жұтқа ұшыраған халықтың ауыр тағдырын, күйзелген қазақ тұрмысын, жылу жинаған қазақ қайраткерлерінің жанкешті еңбегін көркем сыйдыра білген. Тарихи өлеңде қазақ зиялыларының:

«Азаматы алты алаштың нағып тұр?
Нағып тұрсын? Көзден жасы ағып тұр,
«Ел қыламын, елден жылу жиамын»,
Деп қамығып, елге мұңын шағып тұр» [20, 310-б.],

– деп сауапты іске жұмыла кіріскенін суреттейді. Қазақ үкіметінің басында тұрған қайраткердің көбі ел ішіндегі аштыққа мән бермеген тұста М. Дулатұлы 1921 жылдан бастап «Ақ жол» газетіне үндеулер жазып, Семейде жәрдем жұмысына араласты. Аштық туралы «Ел күйзелді», «Аштық қырғынынан қайтсек құтыламыз?», «Ашыққан елге жәрдем қайткенде мол жиналады?», «Жаз келді», «Қазақ әлі қорлықта», «Қоныс аудару керек» көсемсөздерін жазды.

1922 жылдың 9 наурызында Семейде қазақ азаматтарының мәжілісі өткен. Мәжілістің екінші мәселесі, яғни ашыққан елге, оның ішінде Торғай

еліне жәрдем беру шарасы бойынша баяндама жасап, жоба ұсынды. Қатысушылар жобаны бір ауыздан қабылдап, қаулы шығарды. Жеке жәрдем комитетін ашуға рұқсат берілмесе де, жоба негізінде губерниялық аштар комиссиясымен бірігіп, Қостанай губерниясына жақын уездерден жәрдем жинау жұмысы басталған. Өйткені, Қостанайға көмектесуі тиіс болған Ақмола губерниясы аштыққа ұшырап, бұл іс Семейге жүктелген. Елден жылу жинаушылар арасында М. Дулатұлының да аты аталады. Қарқаралы уезінен жиналған 7 мың малды апаруға басшы табылмай, Жүсіпбек Аймауытұлы екеуі келіседі. Алайда М. Дулатұлы басқа уездің малын жөнелту қызметіне қалады. Жылудың не себепті Торғайға апарылғаны туралы Ж. Аймауытұлының мақалаларында айтылады. Торғай жәрдемінен кейін шу шығып, 1926 жылдың наурызында өткен «Торғай ісі» сотына ұласқан болатын. «Мұңды тілек» өлеңі, міне, осындай арты үлкен дауға айналған жылу малы жиналып жатқан кезде шығарылған. Жәрдем жинау оңай болмағанын:

«Сенген елі – аман алаш нағып тұр?
«Міне, малым, айдап ал!» деп бағып тұр.
Бұл қиялым, бұл үмітім бос кетпей,
Жасаған-ай, елдің пейілін ағыттыр! [20, 310-б.]»,

– деген ақынның мұңды тілегі мен тәтті қиялынан айқын білінеді. Өлеңде Алаш оқығандарының бірлесе іс қылып аштыққа ұшыраған қазақ халқына жылу жиғанын анық көреміз.

Қаржыландыру туралы ақпарат.

Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті қаржыландыратын «BR28713085 – XX–XXI ғасырлардың алғашқы ширегіндегі зияткерлік тарихты қазақ тарихшылары мен әдебиетшілерінің еңбектері арқылы кешенді пәнаралық зерттеу» бағдарламасы аясында орындалды.

Қорытынды

Түркістан баспасөзі, оның ішінде «Ақ жол» газеті және басқа да авторлардың мақалаларын зерттеп, талдаудың нәтижесінде М. Дулатұлы өмірінің Ташкент, Семей кезеңдерінде атқарған қызметтері нақтылана түсті. «Балқия» драмасы мен «Қайтер едім?», «Қазақ-қырғыз шәкірттеріне», «Мұңды тілек» өлеңдерінің жазылу, шығу тарихы, құрылымы, мазмұны ғұмырнамасы негізінде талданды.

Зерттеу барысында М. Дулатұлының өмірі мен шығармашылығын толықтыруда, зерттеуде XX ғ. 20 жылдарындағы Түркістан баспасөзіне қарасты «Ақ жол» газетінің деректік қоры жоғары екені туралы қорытынды жасалды. «Ақ жол» газетінен бөлек архив құжаттары мен естеліктер де қарастырылды. М. Дулатұлы өлеңдері мен драмасының жазылу, шығу тарихы, тақырыптық арқауы, жанрлық сипаты, мазмұны, құрылымы т.б. туралы пайымдаулар айтылды. Білім комиссиясы, «Аштарға жәрдем»

комитеттерінде істеген қызметтері шығармашылық лабораториясын талдау арқылы айқындалды.

Мақаланың нәтижелері тұлғаның өмірі мен шығармашылығын зерттеушілерге тың мағлұматтар қосып, ақынның мол мұрасын тереңірек қарастыруды, жіті зерттеуді одан әрі дамытуға пайдасын тигізеді деп ойлаймыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 **Дулатова, Г. М.** Шындық шырағы [Мәтін]. – Алматы : Мектеп, 2013. – 408-б.

2 **Әбсемет, М.** Міржақып [Мәтін]. – Алматы : Кенже-Пресс, 1995. – 154-б.

3 **Иманбаева, С.** Міржақып Дулатов – Алаштың жарық жұлдызы [Мәтін]. – Алматы : Қазмемагру, 2001. – 233-б.

4 **Тұрсұн, Х., Хазретәліқызы, Р., Арслонзода, Р. А.** Алаш ұлт-азаттық қозғалысын толық ақтау бойынша материалдар. Т. VII. [Мәтін].– Алматы : Нур, 2024. – 432-б.

5 **Қожанұлы, С.** Шығармалары [Мәтін]. – Алматы : Арыс, 2009. – 352-б.

6 **Дулатұлы, М.** Алты томдық шығармалар жинағы. 6-том [Мәтін]. – Алматы : Мектеп, 2013. – 440-б.

7 РФ Омбы облысының Тарихи архиві [Мәтін], 318-қор, 1-тізбе, 61-іс, 6-бума, 5-п.

8 РФ Омбы облысының Тарихи архиві [Мәтін], 318-қор, 1-тізбе, 61-іс, 6-бума, 52-п.

9 **Дулатов, М.** Шығармалары [Мәтін]. – Алматы : Жазушы, 1991. – 384-б.

10 **Дулатұлы, М.** Шығармалары. 1-т. [Мәтін]. – Алматы : Ғылым, 1996. – 280-б.

11 **Дулатұлы, М.** Бес томдық шығармалар жинағы. 1-том. [Мәтін]. – Алматы : Мектеп, 2002. – 366-б.

12 **Дулатұлы, М.** Алты томдық шығармалар жинағы. 1-том [Мәтін]. – Алматы : Мектеп, 2013. – 368-б.

13 **Kınacı, C.** Ceditçi Kazak Aydını Mirjakıp Duvlatulı'nın (1885–1935) Balkıya (1922) Tiyatro Eserinde Kazaklarda Kadın Sorunu [Text] // Bilig. – 2017. – Vol. 82. – P. 41–63. [Электронды ресурс]. – https://dergipark.org.tr/tr/pub/bilig/issue/48713/619803

14 **Есенқарақызы, Х.** Ақ жол. Т.2 [Мәтін]. – Нұр-Сұлтан : Алашорда қоғамдық қоры, 2020. – 384-б.

15 **Есенқарақызы, Х.** Ақ жол. Т.5 [Мәтін]. – Нұр-Сұлтан : Алашорда қоғамдық қоры, 2020. – 384-б.

16 **Есенқарақызы, Х.** Ақ жол. Т.1 [Мәтін]. – Нұр-Сұлтан : Алашорда қоғамдық қоры, 2020. – 384-б.

17 **Есенқарақызы, Х.** Ақ жол. Т.8 [Мәтін]. – Нұр-Сұлтан : Алашорда қоғамдық қоры, 2020. – 384-б.

18 **Исмакова, А.** Міржақып Дулатұлының шығармашылығы: деколониялық дискурс [Мәтін] // Л. Н. Гумилев атындағы ЕҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – 2025. – № 2(151). – 218-б.

19 **Сыздықова, Р.** Сөздер сөйлейді [Мәтін]. – Алматы : Ел-шежіре, 2014. – 412-б.

20 **Есенқарақызы, Х.** Ақ жол. Т.7 [Мәтін]. – Нұр-Сұлтан : Алашорда қоғамдық қоры, 2020. – 384-б.

REFERENCES

1 **Dulatova, G. M.** Shyndyq shyragy [The Lamp of Truth] [Text]. – Almaty : Mektep, 2013. – 408 p.

2 **Absemet, M.** Mirzhaqyp [Mirzhakyp] [Text]. – Almaty : Kenzhe-Press, 1995. – 154 p.

3 **Imanbayeva, S.** Mirzhaqyp Dulatov – Alashtyn zharyq zhuldyzy [Mirzhaqyp Dulatov as a prominent figure of the Alash Movement] [Text]. – Almaty : Qazmemagru, 2001. – 233 p.

4 **Tursun, Kh., Khazretalikyzy, R., Arslonzada, R. A.** Alash ult-azattyq qozgalysyn tolyq aqtau boiynsha materialdar. T. VII [Materials on the Complete Rehabilitation of the Alash National-Liberation, Vol. VII] [Text]. – Almaty : Nur, 2024. – 432 p.

5 **Qozhanuly, S.** Shygarmalary [Works] [Text]. – Almaty : Arys, 2009. – 352 p.

6 **Dulatuly, M.** Alty tomdyq shygarmalar zhinagy. 6-tom [Collected Works in Six Volumes. Vol. 6] [Text]. – Almaty : Mektep, 2013. – 440 p.

7 RF Omby oblysynyn Tarihi arxivi, 318-qor, 1-tizbe, 61-is, 6-buma, 5-p. [Historical Archive of Omsk Region of the Russian Federation, Fund 318, Inventory 1, File 61, Bundle 6, p. 5] [Text].

8 RF Omby oblysynyn Tarihi arxivi, 318-qor, 1-tizbe, 61-is, 6-buma, 52-p. [Historical Archive of Omsk Region of the Russian Federation, Fund 318, Inventory 1, File 61, Bundle 6, p. 52] [Text].

9 **Dulatov, M.** Shygarmalary [Works] [Text]. – Almaty : Zhazushy, 1991. – 384 p.

10 **Dulatuly, M.** Shygarmalary. 1-t. [Works. Vol. 1] [Text]. – Almaty : Gylym, 1996. – 280 p.

11 **Dulatuly, M.** Bes tomdyq shygarmalar zhinagy. 1-tom [Collected Works in Five Volumes. Vol. 1] [Text]. – Almaty : Mektep, 2002. – 366 p.

12 **Dulatuly, M.** Alty tomdyq shygarmalar zhinagy. 1-tom [Collected Works in Six Volumes. Vol. 1] [Text]. – Almaty : Mektep, 2013. – 368 p.

13 **Kınacı, C.** Ceditçi Kazak Aydını Mirjakıp Duvlatulı'nın (1885–1935) Balkıya (1922) Tiyatro Eserinde Kazaklarda Kadın Sorunu [Text] // Bilig. – 2017. – Vol. 82. – P. 41–63. [Electronic resourse]. – https://dergipark.org.tr/tr/pub/bilig/issue/48713/619803

14 **Esenqaraqyzy, Kh.** Aq zhol. T.2 [White path. Vol. 2] [Text]. – Nur-Sultan : Alashorda qogamdyq qory, 2020. – 384 p.

15 **Esenqaraqyzy, Kh.** Aq zhol. T. 5 [White path. Vol. 5] [Text]. – Nur-Sultan : Alashorda qogamdyq qory, 2020. – 384 p.

16 **Esenqaraqyzy, Kh.** Aq zhol. T.1 [White path. Vol. 1] [Text]. – Nur-Sultan : Alashorda qogamdyq qory, 2020. – 384 p.

17 **Esenqaraqyzy, Kh.** Aq zhol. T.8 [White path. Vol. 8] [Text]. – Nur-Sultan : Alashorda qogamdyq qory, 2020. – 384 p.

18 **Ismakova, A.** Mirzhaqyp Dulatulynyn shygarmashylygy: dekolonyalyq diskurs [Mirzhakyp Dulatuly's Creativity: Decolonial Discourse] [Text] // |L. N. Gumilev atyndagy EYU Khabarshysy. Filologiya seriyasy. – 2025. – № 2(151). – P. 218.

19 **Syzdyqova, R.** Sozder soileqdi [Words Speak] [Text]. – Almaty : El-shezhire, 2014. – 412 p.

20 **Esenqaraqyzy, Kh.** Aq zhol. T.7 [White path. Vol. 7] [Text]. – Nur-Sultan : Alashorda qogamdyq qory, 2020. – 384 p.

01.10.25 ж. баспаға түсті.
17.10.25 ж. түзетулерімен түсті.
10.08.26 ж. басып шығаруға қабылданды.

*Д. М. Ихсан[1], К. Р. Кеменгер[2]
[1,2]Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева,
Республика Казахстан, г. Астана.
Поступило в редакцию 01.10.25.
Поступило с исправлениями 17.10.25.
Принято в печать 10.08.26.

ЖИЗНЬ И ТВОРЧЕСТВО М. ДУЛАТУЛЫ (НА ОСНОВЕ ТУРКЕСТАНСКОЙ ПЕРИОДИКИ 20-Х ГОДОВ XX ВЕКА)

В официальном издании Туркестанской Республики – газете «Ак жол» (1920–1926) встречается множество ценных сведений, связанных с жизнью и творчеством выдающегося сына казахского народа, видного деятеля Алаша Миржакыпа Дулатулы. В газете «Ак жол» было опубликовано значительное количество статей, сообщений, а также шесть стихотворений автора. Из указанных стихотворений три вошли в поэтический сборник автора и были введены в научный оборот, тогда как остальные три специально не рассматривались. Цель статьи – исследовать ташкентский и семипалатинский периоды жизни Миржакыпа Дулатулы на основе официального органа туркестанской прессы газеты «Ак жол», а также выявить историю создания, определить период написания, провести анализ и сопоставление драмы «Балкия» и трёх стихотворений, не вошедших в поэтический сборник, с целью раскрытия образа автора. С данной целью были рассмотрены статьи, стихотворения, фактические материалы, опубликованные в газете, а также научные исследования, посвящённые личности, и периодические издания того времени. С целью уточнения деятельности до ташкентского периода были дополнительно изучены документы Исторического архива Омской области Российской Федерации. В статье применены культурно-исторический, биографический и структурно-описательный методы анализа. В результате исследования были уточнены сведения о написании и истории создания драмы «Балкия» и трёх стихотворений, написанных в 1920-е годы. Установлено, что драма «Балкия», подготовленная к печати в Ташкентской Комиссии по народному образованию, и три стихотворения представляют собой произведения, обладающие высокой исторической значимостью и художественным потенциалом. Ташкентский и семипалатинский периоды жизни автора, имеющие особое значение в его биографии, было подробно уточнены и дополнены на основе материалов Туркестанской прессы и документов архива. Итоги исследования способствуют дальнейшему изучению и дополнению сведений о жизни и творчестве Миржакыпа Дулатулы.

Ключевые слова: Миржакып Дулатулы, Туркестан, драма, поэтика, пресса, стихотворения.

*D. M. Ikhsan[1], K. R. Kemenger[2]
[1,2]L. N. Gumilyov Eurasian National University,
Republic of Kazakhstan, Astana.
Received 01.10.25.
Received in revised form 17.10.25.
Accepted for publication 10.08.26.

LIFE AND WORKS OF M. DULATULY (BASED ON THE 1920S TURKESTAN PERIODICAL)

The official publication of the Turkestan Republic, the "Ak zhol" newspaper (1920–1926), contains a wealth of valuable materials related to the life and literary work of M. Dulatuly, an outstanding son of the Kazakh nation, a prominent Alash figure. Numerous articles, reports, and six poems by Dulatuly were published in "Ak zhol". Of these, three poems were included in the poet's collected works and introduced into academic circulation, while the remaining three have not yet been given dedicated scholarly attention. The aim of this article is to examine the Tashkent and Semey periods of M. Dulatuly's life based on the official organ of the Turkestan press – the newspaper "Ak zhol", as well as to identify the history of creation, determine the period of composition and conduct an analysis, comparison of the drama "Balkiya" and three poems not included in his poetic collection, with the purpose of revealing the author's literary persona. To further clarify the activities preceding the Tashkent period, archival documents from the Historical Archive of the Omsk Region (RF) were examined. The article applies cultural-historical, biographical and structural-descriptive analytical methods. As a result of the study, information concerning the writing and history of the creation of the Balkiya and three poems written in the 1920s was clarified. It was established that the drama Balkiya, prepared for publication by the Tashkent Commission on Public Education, and the three poems are works of significant historical value and high artistic potential. The Tashkent, Semey periods of the author`s life, which hold particular importance in his biography, were thoroughly clarified, supplemented based on materials from the Turkestan press, documents archive. The findings contribute to the further study and enrichment of the biographical, creative legacy of M. Dulatuly.

Keywords: Mirzhakyp Dulatuly, Turkestan, drama, poetics, press, poetry.

МРНТИ 14.35.07

https://doi.org/10.48081/BTOUPh3.2026/383-397

***Г. Р. Кадырова[1], Л. Т. Килевая[2], А. Б. Джумашева[3], Е. Р. Арзиева[4]**

[1,2,3]Казахский национальный исследовательский технический университет имени К. И. Сатпаева, Республика Казахстан, г. Алматы;
[4]Нархоз университет, Республика Казахстан, г. Алматы.
[1]ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3825-4423
[2]ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5477-8756
[3]ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5123-0066
[4]ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3916-4451
*e-mail: g.kadyrova@satbayev.university

ЛИНГВОСИНЕРГЕТИЧЕСКИЙ ЭФФЕКТ В ПЕРСПЕКТИВЕ ТРАНСФОРМАЦИИ СОВРЕМЕННОЙ КОММУНИКАЦИИ

В предлагаемой статье затрагивается проблема синергетического эффекта коммуникации в условиях современного коммуникативного процесса в виде трансформации с его традиционной формы общения на общение онлайн. Анализируются характерные коммуникативные данные анкетного опроса, участниками которого явились лица, имеющие опыт общения в системе онлайн.

Актуальность исследования обусловливается недостаточностью эмпирических данных обозначенного формата коммуникации в контексте позитивного и негативного синергетического эффекта. В качестве методов исследования были использованы вербально-коммуникативный, сравнительный методы, метод анкетирования, качественного анализа и прием количественного анализа в рамках статистического метода. Материал собирался в полевых условиях методом сплошной выборки.

Полученные на основе анализа результаты свидетельствуют о том, что при изложении мнения относительно коммуникации в режиме онлайн, с учетом его сторонников и противников, превалирует мнение о существенных коммуникативных издержках. Это в свою очередь

указывает на негативный синергетический эффект развития данного формата коммуникации на современном этапе.

Сформулировано следующее предложение: с целью преодоления коммуникативных преград при общении в режиме онлайн эффективным является уход от типичной коммуникации, при которой доминирующей оказывается риторика одного из собеседников, в то время как второй превращается в пассивного получателя информации. Позитивный синергетический эффект наступает при полноправном участии собеседников в коммуникативном процессе. Экстраполяция исследования заключается в выявлении способности коммуницировать на расстоянии лиц разных социальных слоев населения; в разработке коммуникативной модели удаленного общения, воплощающей позитивный лингвосинергетический эффект.

Ключевые слова: лингвосинергетика, коммуникативный акт, речевой акт, перлокутивный эффект, коммуникативные преимущества, коммуникативные издержки, лингвосинергетический эффект.

Введение

Изменения в современном мире, связанные с цифровизацией всех сфер жизни общества, напрямую затрагивают коммуникативный процесс, неизбежно приводя его к транформации. Она заключается в переходе с традиционного непосредственного общения на общение в режиме онлайн. Отсюда обозначается проблема лингвосинергетического эффекта интернет-коммуникации.

Данная проблема в последние десятилетия затрагивается в целом ряде трудов ученых, однако она касается исключительно изменения формата обучения в высших учебных заведениях.

Предлагаемая статья содержит попытку проанализировать мнения коммуникантов о цифровом общении в проекции на структуры речевого и коммуникативного актов и на этой основе выявить позитивный и негативный синергетический эффект современного коммуникативного процесса [1, с. 2]. На основе исследований в области лингвистической синергетики в качестве дефиниции термина «лингвосинергетический эффект» предлагается следующее определение: это результативная направленность процесса, происходящего в языковом (коммуникативном) развитии, при столкновении его с сопровождающими процессами [2, с. 67]. Применительно к интернет-общению он может иметь как позитивный, так и негативный характер.

Фактическим материалом исследования послужили данные эксперимента в виде анкетирования, в основе которого лежал вопросник, включающий пять вопросов и отдельных высказываний. В эксперименте приняли

участие 86 респондентов, являющихся студентами и преподавателями Казахского национального исследовательского технического университета им. К. И. Сатпаева и АФ Санкт-Петербургского гуманитарного университета профсоюзов Республики Казахстан, лица разного возрастного и гендерного состава, имеющие опыт общения в режиме онлайн.

Достоверность результатов проведенного анализа обеспечивается благодаря обширному фактическому материалу и использованию комплекса научных методов, среди которых определяющими явились метод анкетирования, вербально-коммуникативный, качественный, сравнительный и прием количественного анализа в рамках статистического метода.

Материалы и методы

Сторонники виртуального общения как формата будущего образования акцентируют внимание главным образом на приоритетах социокультурной направленности. Так, в статье О. М. Коморниковой среди целого ряда преимуществ такого рода обучения выделяется лишь один, связанный с коммуникативной проблемой. Он касается только просодической стороны коммуникации: «большие возможности для одаренных детей, так как в традиционной школе материал преподносится в общем для всех темпе вне учета индивидуального ритма» [3, с. 50]. В социокультурном поле дискуссии по онлайн-обучению затрагивается также проблема коммуникативного взаимоотношения между обучающимися. Д. Ахметова, в частности, подчеркивает, что дистанционное обучение способствует: а) формированию коммуникативной культуры, выражаемой в толерантном отношении к точке зрения собеседников; б) умению передавать свои мысли письменно; в) приобщению к мировому информационному сообществу [4, с. 62]. А. И. Шутенко отмечает увеличение интенсивности общения студента с преподавателем в онлайн-формате [5, с. 58], с чем трудно согласиться.

Пейоративное поле, представленное противниками дистанционного формата общения, указывают на его коммуникативную ущербность, обусловленную отсутствием непосредственного контакта студента с преподавателем, харизма которого как коммуниканта при таком общении влияет на эффективность усвоения материала [6, с. 1200]. Согласно справедливому мнению Л. Ф. Чупрова, в формате онлайн-общения теряется роль преподавателя как коммуникативной личности, в результате чего «происходит подмена преподавательского искусства технологией, а следовательно, преподавателя-мастера преподавателем-технарем» [7, с.116].

К вызовам цифровой коммуникации ряд исследователей относит также проблему академической нечестности, иными словами, участившегося плагиата, распространившегося в последние годы в научной среде [8, с. 55].

Важно подчеркнуть, что ученые, исследующие коммуникативный процесс в цифровом формате, единодушны в том, что коммуникация в этом случае является опосредованной. Интернет при этом выступает не только как канал общения, но и как особая коммуникативная среда, становясь таким образом равноправным участником коммуникации [9, с. 194]. Как отмечает Н. М. Блинова, это приводит к специфике межличностных отношений, также трансформируемых в опосредованные [10]. Не случайно исследователи обращаются к образу коммуниканта как к виртуальной языковой личности интернет-опосредованной коммуникации. Виртуальная языковая личность определяется ими как существующая в реальной жизни языковая личность, погруженная «в ситуацию общения в виртуальной реальности, основным средством самопрезентации которой является ее коммуникативное поведение, созданные сообщения» [9, с. 200].

По располагаемым данным, исследователи цифровой коммуникации интерпретируют процесс изложения информации преподавателем в онлайн-формате как коммуникативный акт, что представляется несколько сомнительным. Согласно центральному тезису М. Грайса, доминирующей целью любого высказывания является кооперация между отправителем информации и ее получателем [11]. Практически полное отсутствие фактора обратной связи, реакции студентов на излагаемую информацию, утрата невербальных средств общения в условиях цифровой коммуникации позволяет трактовать процесс изложения материала главным образом как речевой акт. В качестве аргумента выступает актуализация трех его составляющих: локуции, иллокуции и перлокуции. Именно от перлокутивного эффекта речевого акта преподавателя зависит адекватное восприятие информации. Не случайно, исследуя качество цифровой коммуникации, Е. А. Соколова опирается на ту составляющую коммуникативного акта, которая связана с процессом восприятия информации, то есть фактически с перлокуцией речевого акта. Ученый представляет данный процесс в виде когнитивного механизма, включающего: а) прием информации, б) ее обработку, в) интерпретацию поступающих через цифровые коммуникативные технологии данных. Согласно исследователю, правильная интерпретация декодированных сообщений является базисом для адекватного социального сознания, неверная интерпретация ведет к искаженному сознанию [12]. Однако, поскольку данная интерпретация коммуникации как речевого акта является предположительной и требует дальнейших изысканий, в настоящей статье мы придерживаемся установленного в лингвистической науке применительно к анализируемому фактическому материалу термина «коммуникативный акт».

Лингвосинергетический эффект цифровой коммуникации, как представляется, основывается на разной степени реализации в этом формате трех основных функций языка как средства коммуникации, выделяемых немецким лингвистом К. Бюлером. К ним ученый относит следующие функции: выражения, или экспрессивную; обращения, или апеллятивную; сообщения, или репрезентативную [13]. Целесоообразно предположить, что инициативный характер при онлайн-общении имеет третья из этих функций, в то время как действие двух других функций, а именно: экспрессивной и апеллятивной – носит ограниченный характер. Иными словами, эта коммуникация лишена, на наш взгляд, эмоциональности и своеобразной глубины.

Результаты и обсуждение

С целью выявить степень синергетического эффекта цифровой коммуникации нами была проанализирована вербально-коммуникативная составляющая мнений о цифровом формате общения, которые были получены на основе проведеннного эксперимента. Обобщающую проблему разработанного вопросника можно сформулировать в виде метафорического вопроса: Сломает ли Google шпиль МГУ? Данный вопрос является перефразированным утверждением спецпредставителя Президента РФ по цифровому и технологическому развитию Дмитрия Пескова: «Google должен сломать шпиль МГУ» [14].

Проведенный эксперимент заключался в анкетировании участников, имеющих опыт интернет-общения. Они были разделены на три группы: группа А – студенты 3-го курса в возрасте 19-20 лет; группа В – студенты 4-го курса в возрасте 21-22 лет; группа С – преподаватели университета с учеными степенями и званиями. Испытуемым предлагалось ответить на вопросы и прокомментировать свой ответ. При этом проводимый эксперимент нуждается в двух оговорках. Первая заключается в возможной определенной погрешности полученных данных, что обусловливается ограниченным числом участников эксперимента и начальной стадией его проведения. Вторая оговорка касается содержательной стороны анкет, имеющей общеобразовательную, расширенную, направленность, предполагающую большую возможность для сепаративных действий в виде извлечения вербально-коммуникативной составляющей из полученных ответов.

Первый вопрос заключался в следующем: Как Вы относитесь к возможной перспективе перехода на новый, виртуальный, формат высшего образования? Изложите, пожалуйста, свое отношение к перспективе подачи информации в условиях цифровых коммуникаций.

Ответы на него распределились таким образом. Респонденты, независимо от групповой принадлежности, в основном дали положительный ответ, а именно: положительно – 42,8 %, почти положительно – 23 %,

почти отрицательно – 29 %, а абсолютно отрицательно – только 6,3 %. Применительно к коммуникативному аспекту в полученных ответах с абсолютным положительным отношением к онлайн-общению уже усматриваются определенные маркеры, обозначающие его коммуникативные издержки. Участники эксперимента, указывая на ряд временных и пространственных преимущества онлайн-формата, невольно для себя используют вербальные средства, передающие значение трудности осмысления материала, утрату обратной связи как доминирующего фактора активной коммуникации: Я считаю, что дистанционное обучение позволяет студентам распределять время на выполнение и усвоение чего-либо в соответствии с индивидуальными особенностями и оно не ограничено рамками времени и пространства // Дистанционное обучение дает возможность получения высшего образования людям с ограниченными возможностями, которые не могут посещать университет. Единственное, что в таком формате не всегда удается что-то уточнить.

Приведенные высказывания свидетельствуют о том, что, несмотря на значимую перспективу цифрового общения, в процессе его развития наступает процесс бифуркации, приводящий к негативному синергетическому эффекту.

Более отчетливо процесс бифуркации усматривается в ответах информантов, обозначивших свою позицию по цифровой коммуникации в виде практически положительного к ней отношения. Примечательно, что в такого рода анкетах при выражении мнения достаточно часто используется словосочетание живое общение, наречие вживую, а также часто встречающиеся лексемы трудности, тяжело и ряд словосочетаний, передающих сложности в восприятии информации: Считаю, что это очень удобно, но частичное лучше, чем полное, так как существуют предметы, которые лучше понимаются при живом общении// Отношусь неоднозначно. Практические занятия лучше проводить в университете, а лекции можно виртуально. И лекции по профильным предметам лучше также проводить вживую // Я была бы против того, чтобы образование стало полностью виртуальным. Никакой «высший формат» не заменит общение с преподавателем в живом виде//

Подчеркнем, что социокультурные преимущества онлайн-формата общения противопоставляется большой объем предлагаемой информации, что интерпретируется информантами как негативный фактор. Как правило, в ответах в эксплицитной форме излагаются коммуникативные издержки, передающиеся путем использования лексем и словосочетаний негативной коннотативной окрашенности и относятся как к сторонникам, так и к противникам цифрового общения. Приведем следующий иллюстративный материал: …будут возникать трудности с пониманием некоторых предметов,

так как тяжело самому разобраться в теме, особенно если выкладывают лекцию на 30+ страниц и требуют переписать ее в конспект // Положительно, если бы преподаватели не давали на дом такую ужасную нагрузку // была бы не против, если бы не задавали заданий, для выполнения которых нужен целый день.

Важно обратить внимание, что в данном случае участники эксперимента направляют негативный коммуникативный фактор исключительно в сторону преподавателя – адресанта коммуникативного акта. Он находит подтверждение в исследованиях российского ученого Е. А. Соколовой, согласно которой, большой объем информации, исходящей от одного из участников коммуникации, приводит к когнитивной перегрузке и препятствует ее восприятию и переработке [12]

Как отмечалось выше, коммуникативный акт в формате онлайн-общения в определенной мере трансформируется в речевой акт, зачастую замыкающийся на адресанте и не предполагающий обратной связи. Совершенно очевидным оказывается, что в ответах на второй вопрос: Что для Вас является целью обучения в дистанционном формате? акцент всех групп респондентов смещается в основном в сторону получения знаний, причем как теоретических, так и практических. Данная позиция вербализуется благодаря глаголам получить, приобрести и их соответствующим отглагольным образованиям: Получение образования в более удобном формате // Приобретение знаний через индивидуальную программу// Традиционное обучение даст намного больше знаний и опыта.

Приведенный иллюстративный материал свидетельствует о том, что студент как получатель информации в формате цифрового коммуникативного процесса, равноправным участником которого является интернет как канал общения, абсолютно не осознает, что в этом процессе он обозначает себя как пассивного получателя информации. Это сводит лингвосинергетический эффект к негативному сценарию.

Следует подчеркнуть, что, интерпретируя себя как пассивного адресата, участники эксперимента, выразившие согласие с возможной утратой в будущем традиционных университетов в их современном виде, в своих ответах апеллируют к значительной роли преподавателя как адресанта коммуникативного акта, без активного участия которого не может быть реализована какая бы то ни была цифровая коммуникация: Я думаю, рано или поздно виртуальные университеты начнут вытеснять традиционные, но не думаю, что полностью. Ведь кто-то должен выкладывать лекции, составлять задания, проверять их.

В представленном ответе особого внимания заслуживает последнее предложение. С одной стороны, конструкция представляет собой

общеупотребительную модель типа Кто-то же должен это делать, с другой – трактовку преподавателя как виртуальную языковую личность с нивелированием определенной персонификации. Эта трактовка со всей очевидностью вписывается в высказывание информанта, прозвучавшее как ответ на пятую позицию анкеты: Можно выбирать преподавателя в мировом масштабе, который импонирует. Фрагмент данной позиции как раз состоял в нивелировании образа преподавателя как привычной личности, с которым связан целый пласт человеческих отношений, и замены его виртуальной языковой личностью, обладающей огромным запасом знаний и педагогическим мастерством: Согласны ли Вы с точкой зрения ученых, относительно того, что получение высшего образования посредством мобильных платформ постепенно вытеснит с рынка образовательных услуг традиционные университеты, поскольку организация онлайн-обучения позволит найти лучшего преподавателя, лекции которого можно распространить на миллионы людей по всему миру.

Интерес с точки зрения лингвосинергетического эффект онлайн-общения представляют ответы на четвертый пункт вопросника: Ознакомьтесь, пожалуйста, со следующими высказываниями и ответьте на вопрос: сохранятся ли университеты в своем традиционном виде либо их вытеснят университеты виртуальные?

а) Американский исследователь Питер Фердинанд Друкер, на основе изучения изменений, происходящих в последние десятилетия в ряде ведущих университетов мира, прогнозирует следующее: Университеты не выдержат, поскольку будущее связывается не с традиционным академическим местом, не с традиционной аудиторией. Пришло время обучения на расстоянии [15].

б) Заголовки статей в СМИ: Виртуальные университеты: образование будущего?; Виртуальные университеты: Утопия? Реальность? Перспектива?; Неужели университеты пора похоронить?

Вместе с тем, как свидетельствуют полученные данные анкетирования, именно с этим пунктом анкеты связано доминирующее положение коммуникативной составляющей. Вне зависимости от сторонников или противников цифровой коммуникации, более 70 % участников эксперимента указывают на стремление любого человека к живому общению: Благодаря живым дискуссиям человек развивается в социуме, развивает коммуникабельность // Возможно, человеческое обучение может стать дорогим, тогда перспектива виртуального вполне реальна// Возможно, в дальнейшем виртуальные университеты возьмут верх, но на данный момент ничто не заменит человеческой коммуникации.

Приведенный материал показывает значимость для респондентов гуманитарной составляющей в подходе к получению информации, возможной при равноправном человеческом общении.

Потребность в непосредственной коммуникации (57 %) особенно отчетливо отражается высказываниях, передающих как мнение о самом процессе общения, так и о сопровождающих его элементах. Коммуникативная эффективность в этом процессе, согласно участникам эксперимента, достигается благодаря навыкам коммуникативной культуры, умению слышать собеседника: Ничто не заменит коммуникативного союза (профессор языкознания)// Мы воспитаем эгоистов, не способных работать в группе, а молодежь не почувствует вкуса лучших лет жизни, которыми являются студенческие годы (доцент-историк). Сопровождающими элементами является общение с однокурсниками, друзьями. Именно в такого рода коммуникации, согласно ответам вопросника, воплощаются экспрессивная и апеллятивная функции языка как средства общения. В вербальном отношении особая роль здесь отводится лексемам экспрессивной коннатативной направленности: Университетская жизнь – это друзья, это практика, любовь, взаимоотношения с преподавателями, интриги, мероприятия, слезы, улыбки! Это то, через что должен пройти каждый// Университет – это не только образование, но и аура, атмосфера (ассоц. профессор).

Негативный лингвосинергетический эффект от цифровой коммуникации последовательно прослеживается в ответах информантов группы С, сопровождамых высказываниями с категоричной риторикой. Данная риторика передается благодаря антиномии, при которой негативно окрашенные лексемы типа зомби, а также социальные и психологические термины типа деградация, антиутопия вступают в противоречие с прилагательным-определением человеческий: Разрушат, а потом будут восстанавливать, но будет поздно, так как мир заполнят зомби с дипломами (профессор языкознания) // Произойдет полная деградация общества. Образование полностью влияет на производительность труда! Если интернет заменит «человеческие» лекции, то наступит полная антиутопия и образование людей станет равно умственным способностям героев Толстой «Кысь».

Выводы

Проанализированные мнения казахстанского общества относительно перпективы цифровой коммуникации в эксплицитной либо имплицитной форме указывают в большей степени на коммуникативную ущербность данного формата. Это позволяет интерпретировать его лингвосинергетический эффект как негативный. С целью получения позитивного синергетического эффекта необходимо изменение риторики общения коммуникантов, при которой нивелируется доминирующая позиция одного из участников и оба

они превращаются в полноправных участников коммуникативного процесса. Это позволяет внести ряд предложений, направленных на повышение лингвосинергетического эффекта цифровой коммуникации: дальнейшее выявление и анализ коммуникативных способностей участников общения разных социальных слоев населения; формирование коммуникативной модели удаленного общения на основе данных лингвистического эксперимента, позволяющего выявить его коммуникативные преференции либо ущербность; проведение мастер-классов по реализации данной коммуникативной модели.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 **Гураль, С. К.** Синергетика и лингвосинергетика // Вестник Томского государственного университета. – 2007. – № 302. – С. 7–9.

2 **Сметанина, О. М.** Синергетические процессы в языковой образовательной культуре // Вопросы образования и подготовки кадров. – 2014. – № 4. – С. 66–70.

3 **Коморникова, О. М.** Перспективы дистанционного обучения: взгляд студентов [Текст]. – Вестник Шадринского университета, 2019. – Т. 4 (48). – С. 48–51.

4 **Ахметова, Д.** Парадоксы дистанционного обучения [Текст] // Высшее образование в России, 2007. – № 3. – С. 57–62.

5 **Шутенко, А. И.** Информационные технологии дистанционного обучения как инструменты повышения доступности и полноценности вузовской подготовки [Текст] // Вестник по педагогике и психологии Южной Сибири, 2016. – № 4. – С. 56–67.

6 **Чванова, М. С., Киселева, И. А.** Проблема дистанционного обучения в сети Интернет [Текст] // Вестник Тамбовского университета, 2017. – 21,5. – С. 1200–1207.

7 **Чупров, Л. Ф.** Российское дистанционное образование – «философский камень» современности [Текст] // Современные наукоемкие технологии, 2008. – № 7. – С. 116.

8 **Багдасарян, Д. А.** Искусственный интеллект в высшем образовании: возможности изменения и угрозы социальной безопасности общества // Коммуникации в условиях цифровых изменений: сборник материалов VII Междунар. научно-практ. конф. – СПб. : Изд-во СПбГЭУ, 2023. – С. 53–55.

9 **Алексеенко, И. С., Гукосьянц, О. Ю.** Специфика интернет-опосредованной коммуникации и феномен виртуальной языковой личности // Политическая лингвистика. – 2014. – № 4(50). – С.193–202.

10 **Блинова, Н. М.** Интернет-коммуникация: специфика опосредования межличностных отношений // Известия Иркутского государственного университета. Сер. «Психология». – 2014. Т.9. – С.17-22. [Электронный ресурс]. – https://isu.ru/izvestia. (Дата посещения: 17.01.2024)

11 **Грайс, Г. П.** Максимы// Логика и речевое общение. – 1975. [Электронный ресурс]. – https://kant.narod.ru/grice.htm (Дата посещения: 01.12.2024).

12 **Соколова, Е. А.** Качество современной коммуникации в условиях цифровизации // Коммуникации в условиях цифровых изменений: сборник материалов VII Междунар. научно-практ. конф. – СПб. : Изд-во СПбГЭУ, 2023. – С. 279-281.

13 **Бюлер, К.** Теория языка: репрезентативная функция языка / пер. с нем./общ.ред. и коммент. Т. В. Булыгиной, 2-е изд. – М. : Прогресс, 2000. – 501 с. [Электронный ресурс]. – https://un-sci.com/ru/2021/05/27/karl-byuler-instinkt-dressura-intellekt (Дата посещения: 14.02.2024).

14 «Сломает ли Google шпиль МГУ?»: Авторский взгляд на статью Д. Пескова. – 2019. – [Электронный ресурс]. –https://news.donnu.ru/2019/02/06/slomaet-li-google-shpil-mgu-avtorskij- vzglyad-nikity-mihalkova-na-problemy-sovremennogo-obrazovaniya. (Дата посещения: 14.02.2024).

15 **Drucker, Peter F.** E-learing – edukacja przyszłości? [Электронный ресурс]. – https://nowymarketing.pl/7970e-learing-egukacja-przyszlości (Дата посещения: 01.12.2024).

16 **Shevyakova, T. V., Kilevaya, L. T.** Modeling communicative activity : tutorial for master's students. – Almaty, 2021. – 128 p.

REFERENCES

1 **Gural`, S. K.** Sinergetika i lingvosinergetika [Synergetics and lingvosynergetics] [Text] // Bulletin of Tomsk State University, 2007. – № 302. – P. 7–9.

2 **Smetanina, O. M.** Sinergeticheskie processy` v yazy`kovoj obrazovatel`noj kul`ture [Synergetic processes in language educational culture] [Text] // Issues of education and training, 2014. – № 4. – P. 66–70.

3 **Komornikova, O. M.** Perspektivy` distancionnogo obucheniya: vzglyad studentov [Distance learning prospects: students' view] [Text] // Bulletin of Shadrinsk University, 2020. – Vol. 4 (48). – P. 48–51.

4 **Akhmetova, D.** Paradoksy` distancionnogo obucheniya [Paradoxes of distance learning] [Text] // Higher education in Russia, 2007. – № 3. – P. 57–62.

5 **Shutenko, A. I.** Informacionny`e texnologii distancionnogo obucheniya kak instrumenty` povy`sheniya dostupnosti i polnocennosti vuzovskoj podgotovki [Information technologies of distance learning as the tools for increasing

the accessibility and completeness of university training] [Text] // Bulletin of Pedagogy and Psychology of Southern Siberia, 2016. – № 4. – P. 56–67.

6 **Chvanova, M. S., Kiseleva, I. A.** Problema distancionnogo obucheniya v seti Internet [The problem of distance learning on the Web] [Text] // Bulletin of Tambov University, 2017. – 21.5. – P. 1200–1207.

7 **Chuprov, L. F.** Rossijskoe distancionnoe obrazovanie – «filosofskij kamen`» sovremennosti [Russian distance education is the «philosopher's stone» of modern times] [Text] // Modern science-intensive technologies, 2008. – № 7 – P. 116.

8 **Bagdasaryan, D. A.** Iskusstvenny`j intellekt v vy`sshem obrazovanii: vozmozhnosti izmeneniya i ugrozy` social`noj bezopasnosti obshhestva [Artificial Intelligence in Higher Education: Potential for Change and Threats to Social Security] [Text] // Communications in the context of digital changes: collection of materials of the VII International. scientific and practical. conf. – St. Petersburg : Publishing house of St. Petersburg State University of Economics, 2023. – P. 53– 55.

9 **Alekseenko, I. S., Gukos`yancz, O. Yu.** Specifika internet-oposredovannoj kommunikacii i fenomen virtual`noj yazy`kovoj lichnosti [The specificity of internet-mediated communication and the phenomenon of virtual linguistic personality] [Text] // Political linguistics, 2014. – No. 4(50). – P.193–202.

10 **Blinova, N. M.** Internet-kommunikaciya: specifika oposredovaniya mezhlichnostny`x otnoshenij [Internet communication: the specifics of mediating interpersonal relationships] – News of Irkutsk State University. Series «Psychology», 2014. – Vol. 9. – P. 17–22. – [Electronic resource]. – https://isu.ru/izvestia. (Accessed: 17.01.2024).

11 **Grajs, G. P.** Maksimy`. Logika i rechevoe obshhenie [Text] [Electronic resource]. – https://kant.narod.ru/grice.htm. – (Accessed: 1.12.2024).

12 **Sokolova, E. A.** Kachestvo sovremennoj kommunikacii v usloviyax cifrovizacii [Quality of modern communication in the context of digitalization] [Text] // Communications in the Context of Digital Change : Proceedings of the VII International Scientific and Practical Conf. – St. Petersburg : Publishing House of St. Petersburg State University of Economics, 2023. – P. 279–281.

13 **Byuler, K.** Teoriya yazy`ka: reprezentativnaya funkciya yazy`ka [Theory of language: the representational function of language] [Electronic resource]. – https://un-sci.com/ru/2021/05/27/karl-byuler-instinkt-dressura-intellekt. (Accessed: 14.02.2024).

14 «Slomaet li Google shpil` MGU?»: Avtorskij vzglyad na stat`yu D. Peskova [«Will Google Break the MSU Spire?»: An Author's View of D. Peskov's Article] [Electronic resource]. – https://news.donnu.ru/2019/02/06/slomaet-li-google-shpil-mgu-avtorskij-vzglyad-nikity-mihalkova-na-problemysovremennogo-obrazovaniya (Accessed: 14.02.2024).

15 **Drucker, Peter F.** E-learing – edukacja przyszłości? [Does E-learning education of the future?] [Electronic resource]. – https: nowymarketing.pl/7970e-learing-egukacja-przyszlości (Accessed: 1.12.2024).

16 **Shevyakova, T. V., Kilevaya, L. T.** Modeling communicative activity: tutorial for master's students. – Almaty, 2021. – 128 p.

Поступило в редакцию 03.10.25.
Поступило с исправлениями 17.10.25.
Принято в печать 10.08.26.

**Г. Р. Кадырова[1], Л. Т. Килевая[2], А. Б. Джумашева[3], Е. Р. Арзиева[4]*
[1,2,3]Қ. И. Сәтбаев атындағы Қазақ ұлттық
техникалық зерттеу университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.;
[4]Нархоз университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
03.10.25 ж. баспаға түсті.
17.10.25 ж. түзетулерімен түсті.
10.08.26 ж. басып шығаруға қабылданды.

ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ КОММУНИКАЦИЯНЫ ТРАНСФОРМАЦИЯЛАУ ПЕРСПЕКТИВАСЫНДАҒЫ ЛИНГВОСИНЕРГЕТИКАЛЫҚ ӘСЕР

Ұсынылған мақалада қазіргі заманғы қатысымдық процесс жағдайында коммуникацияның синергетикалық әсері ету мәселесі оның дәстүрлі қарым-қатынас формасынан онлайн қарым-қатынасқа трансформациялануы тұрғысынан қарастырылады. Онлайн жүйеде қарым-қатынас тәжірибесі бар тұлғалар қатысқан сауалнаманың коммуникативтік деректері талданады.

Зерттеудің өзектілігі позитивті және негативті синергетикалық әсері контекстіндегі коммуникацияның белгіленген форматының эмпирикалық деректерінің жеткіліксіздігімен негізделеді. Зерттеу әдістері ретінде вербалды-коммуникативтік, салыстырмалы әдістер, сауалнама әдісі, сапалық талдау және статистикалық әдіс шеңберінде сандық талдау тәсілі қолданылды. Материал жаппай іріктеу әдісімен далалық жағдайда жиналды.

Талдау негізінде алынған нәтижелер онлайн режимінде коммуникацияға қатысты пікірді білдіру кезінде оның жақтастары мен қарсыластарын ескере отырып, елеулі коммуникативтік

шығындар туралы пікір басым болатынын көрсетеді. Бұл өз кезегінде коммуникацияның осы форматының қазіргі кезеңдегі дамуының теріс синергетикалық әсерін көрсетеді.

Келесі ұсыныс тұжырымдалды: онлайн режимінде қарым-қатынас кезінде коммуникативтік кедергілерді еңсеру мақсатында әңгімелесушілердің бірінің риторикасы басым болып табылады, ал екіншісі ақпаратты пассивті қабылдаушыға айналады. Позитивті синергетикалық әсер әңгімелесушілердің коммуникативтік процеске толыққанды қатысуы кезінде туындайды. Зерттеудің экстраполяциясы әр түрлі әлеуметтік топтардағы адамдардың қашықтықтан қарым-қатынас жасау қабілетін анықтаудан, оң лингвосинергетикалық әсерді бейнелейтін қашықтықтан байланыстың коммуникациялық моделін әзірлеуден тұрады.

Кілтті сөздер: лингвосинергетика, коммуникативтік акт, сөйлеу актісі, перлокутивтік әсер, коммуникативтік басымдылықтар, коммуникативтік шығындар, лингвосинергетикалық әсер.

**G. R. Kadyrova[1], L. T. Kilevaya[2], A. B. Jumasheva[3], Y. R. Arziyeva[4]*
[1,2,3]K. I. Satbayev Kazakh National Technical University,
Republic of Kazakhstan, Almaty;
[4]Narxoz University, Republic of Kazakhstan, Almaty.
Received 03.10.25.
Received in revised form 17.10.25.
Accepted for publication 10.08.26.

LINGUOSYNERGIC EFFECT IN THE CONTEXT OF TRANSFORMATION OF MODERN COMMUNICATION

The proposed article addresses the problem of the synergistic effect of communication in the context of the modern communication process in the form of transformation from its traditional form of communication to online communication.

It analyzes the characteristic communicative data of the questionnaire survey, conducted among the participants with experience in online communication. The relevance of the study is due to the lack of empirical data on the designated communication format in the context of the positive and negative synergistic effect. The verbal-communicative, comparative methods, questionnaires, qualitative analysis and the quantitative analysis technique within the statistical method were used in the research.

The material was collected in the field using the continuous sampling method. The results obtained on the basis of the analysis indicate that when expressing an opinion regarding online communication, taking into account its supporters and opponents, the opinion about significant communicative costs prevails. This, in turn, indicates a negative synergistic effect of the development of this communication format at the present stage.

The following proposal is formulated: in order to overcome communication barriers in online communication, it is effective to move away from typical communication, in which the rhetoric of one of the interlocutors is dominant, while the second turns into a passive recipient of information. A positive synergistic effect occurs with the full participation of interlocutors in the communication process. The extrapolation of the study consists in identifying the ability of people of different social strata to communicate at a distance; in developing a communicative model of remote communication that embodies a positive linguasynergetic effect.

Keywords: linguasynergetics, communicative act, speech act, perlocutionary effect, communicative advantages, communicative costs, linguasynergetic effect.

МРНТИ 14.35.07

https://doi.org/10.48081/BTOUPh3.2026/398-408

Б. Н. Калиев[1], *Б. З. Ахметова[2], А. Ш. Тлеулесова[3], Т. Ж. Токсанбаева[4], Б. К. Аяпбергенов[5]

[1]Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, Республика Казахстан, г. Костанай;

[2,3,4,5]Казахский агротехнический исследовательский университет имени С. Сейфуллина, Республика Казахстан, г. Астана.

[1]ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6165-6068

[2]ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8018-6532

[3]ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3471-6109

[4]ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3605-8699

[5]ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5327-9058

*e-mail: bigajsha@mail.ru

РЕГИОНАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ СЛОВООБРАЗОВАНИЯ ИМЕН В РЕЧЕВОЙ ПРАКТИКЕ СЕВЕРНОГО КАЗАХСТАНА

В данной статье рассматривается этнокультурная языковая картина мира жителей Северного Казахстана в рамках концептуальной и когнитивной лингвистики. Исследование направлено на выявление того, как ментальные модели, культурные коды и ценностные установки отражаются в языковом сознании и речевой практике полилингвального региона. Проблематика работы связана с необходимостью комплексного анализа взаимодействия языка, мышления и культуры в условиях полиэтничности и трансформацию этнокультурных смыслов. Методологическая база исследования включает совокупность современных методов: психолингвистические методы (анализ речевых реакций), когнитивно-лингвистический анализ концептов и фреймов, а также элементы лингвистического моделирования, позволяющие описать динамику языковых процессов в условиях межкультурного взаимодействия. Полученные результаты позволяют реконструировать ключевые этнокультурные концепты, характерные для североказахстанского социокультурного пространства, описать механизмы их актуализации в различных типах дискурса и выявить факторы, влияющие на устойчивость культурных смыслов. Установлены особенности когнитивных механизмов номинации, отражающих специфические способы категоризации действительности. Практическая значимость определяется возможностью применения результатов в разработке образовательных программ, направленных на сохранение культурного наследия, а также в совершенствовании межкультурной коммуникации в полиэтничных сообществах.

Ключевые слова: когнитивная семантика, лингвоэкология, языковое сознание, психолингвистические методы, Северный Казахстан.

Введение

Изучение региональных разновидностей русского языка представляет собой одно из актуальных направлений современной лингвистики, поскольку позволяет выявить особенности взаимодействия общеязыковых закономерностей и локальных социокультурных факторов. Речевая практика Северного Казахстана, сформировавшаяся в условиях длительного межэтнического и межкультурного контакта, демонстрирует своеобразие номинативных процессов, в частности – в сфере словообразования имён.

Актуальность настоящего исследования обусловлена необходимостью комплексного описания региональных особенностей словообразовательных моделей, функционирующих в устной речи североказахстанского ареала, а также выявления их семантической, прагматической и аксиологической специфики. Особый интерес представляет анализ производных имён субъективного типа, формирующихся на основе оценочно-мотивирующих суждений и фиксирующих индивидуально значимые признаки личности.

Объектом исследования является словообразовательная система разговорно-просторечной речи Северного Казахстана, а предметом – регионально маркированные модели образования имён, реализующие идентифицирующие и характеризующие функции.

Цель работы заключается в выявлении и описании специфики деривационных процессов, отражающих особенности региональной картины мира и локальной номинативной традиции.

Таким образом, рассмотрение словообразовательных особенностей имён в речевой практике Северного Казахстана позволяет не только уточнить механизмы региональной вариативности русского языка, но и выявить способы языковой репрезентации социального опыта и ценностных ориентиров данного этнокультурного сообщества.

Новым является предпринятый в исследовании социолингвистический подход к анализу словообразовательной семантики дериватов. Имя в силу

расчлененной словообразовательной структуры отражает специфику процесса обозначения лиц, репрезентируя, таким образом, информацию об атрибутах, составляющих внутреннюю структуру социальной роли и определяющих ее внешнюю дистрибуцию.

Проведен опрос среди представителей национальностей об отношении их к родному языку культуре (по вопроснику, составленному исследовательской группой) среди представителей белорусской и корейской национальностей на территории Северного Казахстана (Акмолинская, Костанайская области).

Научные изыскания, проведенные среди жителей Северного Казахстана, показали, что в каждой семье традиционно и почитаются старинные традиции, профессиональные из поколения в поколение.

Материалы и методы

Методологическую основу исследования составляют принципы системно-структурного, социолингвистического и функционально-прагматического подходов к изучению словообразовательных процессов в региональном варианте русского языка на территории Северного Казахстана. Комплексный характер работы обусловил использование совокупности взаимодополняющих методов.

В работе применялись:

– анализ и синтез научной литературы по проблемам региональной лексикологии;

– описательный метод для характеристики словообразовательных моделей;

– сопоставительный анализ с общеязыковыми нормами литературного языка;

– классификация и систематизация выявленных единиц;

– метод включённого наблюдения.

Теоретической базой исследования послужили труды по социолингвистике и региональной вариативности языка.

Материалом исследования послужили:

– записи устной разговорной речи жителей сельских населённых пунктов Северного Казахстана.

Корпус исследования включает более 500 единиц словообразовательных образований (имена существительные, прилагательные, дериваты), зафиксированных в естественной речевой среде.

Сочетание методов позволило обеспечить репрезентативность материала и объективность полученных результатов, а также выявить структурные и социокультурные особенности словообразования имён в региональном варианте русского языка Северного Казахстана.

Изучение имён бытийного типа в разговорной речи жителей Северного Казахстана имеет длительную исследовательскую традицию, восходящую к работам по диалектной номинации и этнолингвистике XX века (Н. Д. Арутюнова, А. А. Потебня, Л. А. Булаховский и др.). В исследованиях подчёркивалось, что процессы наименования отражают не только языковую систему, но и социально-культурные механизмы идентификации внутри локальных сообществ [1, 35]. Однако в региональном материале Северного Казахстана до сих пор недостаточно изучены:

В других ситуациях причина, по которой используется определённое наименование. Поэтому постановка задачи исследования – выявить и описать модели идентификации через производные имена бытийного типа – является актуальной и методологически значимой. Она позволяет реконструировать способы категоризации личности в локальных говорах и проследить, как языковая форма фиксирует социальные роли, поведенческие нормы и культурные установки.

Результаты и обсуждение

Идентифицирующие признаки, лежащие в основе образования производных имён бытийного типа, могут быть обусловлены как функциональными характеристиками субъекта, так и необходимостью выражения дополнительных смыслов в высказывании. Так, термин «лапотники» относится к людям, носившим лапти, фиксируя их повседневную практику и социально-бытовой уклад [1, 67].

В ряде случаев производные номинации служат для выражения скрытых, имплицитных значений, которые становятся очевидными только в структуре высказывания. Например: «Старшего зовут братка, а меньшуху… еще скажут последыш это у нас, или заскребыш, скажут» (Акмолинская область).

Иногда мотивировка наименования утрачена или неизвестна самим носителям: «Нас кацапами зовут, а пошто, не знаю» (Костанайская область, п. Пресногорьковка). Подобные случаи относятся к идиоматически производной лексике с неясной этимологией[1, 115].

Особую группу составляют высказывания, где субъектная роль замещается производной формой бытийного типа, связанной с пропозицией действия. В таких структурах действие предшествует имени и мотивирует его: «А курятниками, курчами их звали потому, что они курят…» (Костанайская область, с. Ершовка). Пропозиция действия формирует таксономическую рамку, вводя объект в систему знаний слушающего. Это согласуется с позицией Н. Д. Арутюновой о необходимости знания групповой принадлежности для идентификации личности [2, 56].

В ряде высказываний активизируется пропозитивный смысл, а глагол-связка опускается: «запойник или напойник… предметом, которым

косят траву, ловко заправлят» (Костанайская область, с. Веселый подол). Производная форма выполняет идентифицирующую функцию, хотя мотивирующее суждение выражено неполно.

Имена бытийного типа часто включают оценочные и эмоционально-экспрессивные коннотации, связанные с культурными нормами и идеологемами:

«Она вся в мать глазастая. Ту тоже все лупанкой звали» – чрезмерно большие глаза воспринимаются как отклонение от нормы. (зафиксировано на территории Акмолинской области).

В речевой практике Северного Казахстана фокус высказывания нередко сосредоточен на действии субъекта, которое формирует функциональную характеристику лица и лежит в основе значения производного имени.

Субъектное значение объединяет характеристику объекта действия и указание на лицо – носителя признака. Например: «Эти люди – топщики, которые занимались лесом…» (с. Весёлый Подол, Костанайская область). Здесь словообразовательная модель фиксирует признак через соотнесённость с действием, но само наименование оформляется как результат коллективной или неопределённо-личной номинации, что отражает специфику региональной речевой традиции.

Включение производной номинативной формы в речи говорящего показывает репрезентирующую ключевую характеристику личности, в рему высказывания в качестве информативного компонента [3, 228]. В результате усиливается квалифицирующий компонент семантической структуры бытийного деривата, что позволяет говорящему обозначить и соотнести социальные роли человека в реальной действительности: «тот тамошный мужик – валенки, ботинки подшивал, и его прозвали так – прошивальщик» (Костанайская область, с.Пресногорьковка).

В случаях, когда субъектная позиция замещается неодушевлённым наименованием с конкретно-предметной семантикой, производное имя бытийного типа, функционирующее в каузативной роли, отражает процесс закрепления имени за объектом уже в «чужом» контексте [4, 211]. Это смещает коммуникативный акцент на сам акт номинации и его мотивацию в ходе речевого взаимодействия. Например: «Называется село так по тем людям, заселившимися изначально; (с. Троебратное, Костанайская область).

В подобных случаях объекту приписываются определённые признаки посредством семантики наименования, что обеспечивает его распознавание и включение в систему социальных ролей и оценок. Тем самым выделяется конкретный «контакт» в системе диспозиций, который в иных коммуникативных условиях мог бы быть представлен иначе [5, 46].

Оценочные и эмоционально-экспрессивные коннотации, лежащие в основе субъективной модальности мотивирующих суждений, усиливают качественные характеристики, первоначально связанные с культурными установками, отражающими актуализированную аксиологию носителей языка [6, 82].

Иллюстративный материал демонстрирует, что имена нередко фиксируют отклонение признака от локально принятой нормы и тем самым выполняют оценочно-характеризующую функцию. Так, в записях из Акмолинская область отмечается: «Ой да липушка ваша туды иде! Глядь вся в мать лупатая (большие глаза). Так все липчанкой звали» – имя липа соотносится с признаком чрезмерно больших глаз, выходящих за пределы представления о нормальном размере. Номинация строится на гиперболизированном выделении внешней черты и содержит выраженную пейоративную коннотацию [7].

В другом примере: «И тогда молодой когда была-то привыкла лодырничать, её и лодыркой прозвали таки» (Акмолинская область) – производное имя лодырка мотивировано поведенческой характеристикой: склонностью к безделью, уклонению от работы. Оценочность здесь соотнесена с традиционным представлением о социальной роли женщины – хозяйки, жены, матери; отклонение от ожидаемой модели поведения получает вербальное закрепление в форме деривата [8, 23]. В высказываниях «взлохмач, рогач – гривы, копна волос никак не чесаные… говорят: вот лохмы» (Акмолинская область) производные имена формируются на основе внешней характеристики – неопрятных, взъерошенных волос.

Аналогичным образом строятся номинации, связанные с физиологическими особенностями слуха: «если глуховат… про него всяко говорят здеся: как обзовут – глух, глухий… а когда ухо вовсе не слышать – так глухонем» (Акмолинская область; Павлодарская область). В данных случаях наблюдается вариативность производных форм, отражающая степень выраженности признака, при этом каждая из них несёт определённую оценочную нагрузку.

Совокупность подобных примеров свидетельствует о том, что в разговорно-просторечной практике Северного Казахстана словообразовательные средства активно участвуют в формировании оценочной характеристики личности. Производное имя выступает как инструмент социальной категоризации, фиксируя не только объективный признак, но и отношение к нему со стороны носителей региональной языковой традиции.

Вместе с тем в центре настоящего анализа находятся прежде всего пейоративные образования, поскольку именно они наиболее активно репрезентируют ключевые параметры человеческого поведения. Такие дериваты соотносятся с универсальными оценочными предикатами

«хорошо» / «плохо», выступающими базовыми ориентирами народной аксиологии и задающими шкалу интерпретации личностных качеств [9, 215].

Выводы

Проведённое исследование позволило установить, что словообразование имён в речевой практике Северного Казахстана представляет собой системно организованный и вместе с тем регионально маркированный процесс, отражающий специфику локальной языковой картины мира. Материал, собранный на территории Костанайской, Акмолинской и Павлодарской области, свидетельствует о высокой продуктивности деривационных моделей, ориентированных на характеристику личности через поведенческую установку или ярко выраженный признак.

Спецификой региональной номинативной практики является избирательность мотивации: в имени актуализируется один социально значимый признак, который становится доминирующим в характеристике лица. При этом значительную роль играют диспозиционные предикаты, фиксирующие устойчивую склонность субъекта к определённому типу поведения. Это указывает на тесную связь словообразовательных процессов с прагматическими установками говорящего и ценностными ориентирами сообщества.

Таким образом, региональные особенности словообразования имён в Северном Казахстане обусловлены совокупностью лингвистических и социокультурных факторов. Производное имя выступает не только результатом формально-структурной деривации, но и средством интерпретации реальности, отражающим нормы, стереотипы и аксиологические координаты локального социума. Перспективы дальнейших исследований связаны с расширением корпуса полевых материалов и сопоставительным анализом североказахстанской речевой практики с другими региональными вариантами русского языка.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 **Иванцова, Е. В.** Феномен языковой личности[Текст] – Томск : Изд-во Томского ун-та, 2002 – 312с.

2 **Темиргазина, З. К.** Оценочные высказывания в русском языке [Текст] – Павлодар : НПФ «ЭКО», 1999. – 272 с.

3 **Колпакова, Н. Б.** Участие производных имен лица в формировании смысловой структуры текста / Н. Б. Колпакова [Текст] // Проблемы лексикографии, мотивологии, дериватологии. – Томск : Изд-во Томского университета, 2008. – С. 227–234.

4 **Кунанбаева, С. С.** Концептологические основы когнитивной лингвистики в становлении полиязычной личности [Текст]. – Алматы, 2017. – 264 с.

5 **Матвеева, Т. В.** К вопросу о ритме как жанрообразующем признаке разговорной речи / Т. В. Матвеева [Текст] // Жанры речи. – Саратов, 1997. – С. 44-51.

6 **Постовалова, В. И.** Картина мира в жизнедеятельности человека // Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира / отв. ред. Б. А. Серебренников. – М. : Наука, 2020. – 343 с.

7 **Сабитова, З. К.** Человек в языке, интерпретативная парадигма: учебное пособие / З. К. Сабитова.–2-е изд., испр. и доп. [Текст]. – Павлодар : Изд-во Типографии Сытина, 2011. – 481 с.

8 **Сулейменова, Э. Д.** «Russian Overseas Flagship» языковая ситуация в Казахстане [Текст] // Russian Language Journal. – 2020. – Vol.70: Iss.1.– С. 23-57

9 **Nurtazina, M. B.** Konceptualnoe prostranstvo rechevogo povedeniya kommunikantov / M. B. Nurtazina // Teoreticheskie i metodologicheskie aspekty yazykoznaniya: Materialy mezhdunarodnoj nauchno-teoreticheskoj konferencii (30 noyabrya–1 dekabrya) [Text].– Almaty, 2004. – P. 214–219.

10 **Shakirova, G. R., Galiullina, G. R.** Forming of Morphological Competence of Students through Independent Activity at the Lessons of the Native Language / G. R. Shakirova, G. R. Galiullina [Text] // Journal of Research in Applied Linguistics. – 2019. – Vol.10, Is. – P. 861–868.

11 **Farnham, F.** Achilles Shield: Some Observations on Pope's Iliad / Fern Farnham. – Cambridge University Press, 2020. – 201 p.

REFERENCES

1 **Ivanczova, E. V.** Fenomen yazykovoj lichnosti [The phenomenon of linguistic personality] [Text]. –Tomsk : Izd-vo Tomskogo un-ta, 2002. – P. 312.

2 **Temirgazina, Z. K.** Ocenochnye vyskazyvaniya v russkom yazyke [Evaluative statements in Russian] [Text]. – Pavlodar : NPF «E`KO», 1999. – 272 p.

3 **Kolpakova, N. B.** Uchastie proizvodnyh imen lica v formirovanii smyslovoj struktury teksta [The participation of derived names of a person in the formation of the semantic structure of the text] / N. B. Kolpakova// Problemy leksikografii, derivatologii. – Tomsk : Izd-voTomskogo universiteta, 2008. – P. 227–234.

4 **Kunanbaeva, S. S.** Konceptologicheskie osnovy` kognitivnoj lingvistiki v stanovlenii poliyazychnoj lichnosti [Conceptual foundations of cognitive linguistics in the formation of a multilingual personality] [Text]. – Almaty, 2017. – 264 p.

5 **Matveeva, T. V.** K voprosu o ritme kak zhanroobrazuyushhem priznake razgovornoj rechi /T.V. Matveeva [К вопросу о ритме как жанрообразующем признаке разговорной речи] [Text] // Zhanry rechi. – Saratov, 1997. – P.44–51.

6 **Postovalova, V. I.** Kartina mira v zhiznedeyatelnosti cheloveka [The picture of the world in human life]. Rol' chelovecheskogo faktora v yazyke: YAzyk i kartina mira / otv. red B. A. Serebrennikov. – Moscow, Nauka, 2020. – 30–43 p.

7 **Sabitova Z. K.** Chelovek v jazyke, interppretativnaya paradigma: uchebnoje posobije /Z. K. Sabitova. –2-je izd., ispr. i dop. [Man in language, an interpretive paradigm: a textbook] [Text].– Pavlodar: Izd-vo Tipografii Sytina, 2011. – 481 p.

8 **Sulejmenova, E. D.** «Russian Overseas Flagship» i yazykovaya situaciya v Kazaxstane [The «Russian Overseas Flagship»and the language situation in Kazakhstan] [Text]. – Russian Language Journal. –2020.–Vol.70: Iss.1.– P. 23–57.

9 **Nurtazina, M. B.** Konceptualnoe prostranstvo rechevogo povedeniya kommunikantov / M.B. Nurtazina // Teoreticheskie i metodologicheskie aspekty yazykoznaniya: Materialy mezhdunarodnoj nauchno-teoreticheskoj konferencii [The conceptual space of communicants' speech behavior] [Text]. – Almaty, 2004. – P. 214–219.

10 **Shakirova, G. R., Galiullina, G. R.** Forming of Morphological Competence of Students through Independent Activity at the Lessons of the Native Language / G.R. Shakirova, G.R. Galiullina // Journal of Research in Applied Linguistics [Text]. – 2019. – Vol. 10, Is. – P. 861–868.

11 **Farnham, F.** Achilles Shield: Some Observations on Pope's Iliad / Fern Farnham. – Cambridge University Press, 2020. – 201 p.

Поступило в редакцию 17.04.26.
Поступило с исправлениями 30.04.26.
Принято в печать 10.08.26.

*Б. Н. Калиев[1], *Б. З. Ахметова[2], А. Ш. Тлеулесова[3],*
Т. Ж. Токсанбаева[4], Б. К. Аяпбергенов[5]
[1]А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті,
Қазақстан Республикасы, Қостанай қ.;
[2,3,4,5]С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті,
Қазақстан Республикасы, Астана қ.
17.04.26 ж. баспаға түсті.
30.04.26 ж. түзетулерімен түсті.
10.08.26 ж. басып шығаруға қабылданды.

СОЛТҮСТІК ҚАЗАҚСТАННЫҢ СӨЙЛЕУ ТӘЖІРИБЕСІНДЕГІ ЕСІМ СӨЗДЕРДІҢ СӨЗЖАМДЫҚ АЙМАЙҚТЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Бұл мақалада тұжырымдамалық және когнитивтік лингвистика аясындағы Солтүстік Қазақстан тұрғындары әлемінің этномәдени тілдік бейнесі қарастырылады. Зерттеу психикалық модельдердің, мәдени кодтардың және құндылық көзқарастарының тілдік санада және көп тілді аймақтың сөйлеу тәжірибесінде қалай көрінетінін анықтауға бағытталған. Жұмыстың проблематикасы полиэтностық жағдайдағы тілдің, ойлау мен мәдениеттің өзара әрекеттесуін және этномәдени мағыналардың өзгеруін кешенді талдау қажеттілігімен байланысты. Зерттеудің әдіснамалық базасы қазіргі заманғы әдістердің жиынтығын қамтиды: психолингвистикалық әдістер (сөйлеу реакцияларын талдау), тұжырымдамалар мен кадрлардың когнитивтілингвистикалық талдауы, сондай-ақ мәдениетаралық өзара әрекеттесу жағдайында тілдік процестердің динамикасын сипаттауға мүмкіндік беретін лингвистикалық модельдеу элементтері. Алынған нәтижелер Солтүстік Қазақстан әлеуметтік-мәдени кеңістігіне тән негізгі этномәдени тұжырымдамаларды қайта құруға, оларды дискурстың әртүрлі түрлерінде өзектендіру тетіктерін сипаттауға және мәдени мағыналардың тұрақтылығына әсер ететін факторларды анықтауға мүмкіндік береді. Шындықты категориялаудың нақты тәсілдерін көрсететін номинацияның когнитивті механизмдерінің ерекшеліктері анықталды. Практикалық маңыздылығы мәдени мұраны сақтауға бағытталған білім беру бағдарламаларын әзірлеуде, сондай-ақ көпэтностық қауымдастықтардағы мәдениетаралық коммуникацияны жетілдіруде нәтижелерді қолдану мүмкіндігімен анықталады.

Кілтті сөздер: когнитивтік семантика, лингвоэкология, тілдік сана, психолингвистикалық әдістер, Солтүстік Қазақстан.

*B. N. Kaliev[1], *B. Z. Akhmetova[2], A. Sh. Tleulesova[3],*
T. Zh. Toksanbaeva[4], B. K. Ayapbergenov[5]
[1]A. Baitursynov Kostanay Regional University,
Republic of Kazakhstan, Kostanay;
[2,3,4,5]Kazakh Agrotechnical Research University named after S. Seifullin,
Republic of Kazakhstan, Astana.
Received 17.04.26.
Received in revised form 30.04.26.
Accepted for publication 10.08.26.

REGIONAL FEATURES OF NAME FORMATION IN THE SPEECH PRACTICES OF NORTHERN KAZAKHSTAN

In this article, the ethnocultural linguistic worldview of the inhabitants of Northern Kazakhstan is examined within the framework of conceptual and cognitive linguistics. The study aims to identify how mental models, cultural codes, and value orientations are reflected in the linguistic consciousness and speech practices of a multilingual region. The research problem is linked to the need for a comprehensive analysis of the interaction between language, thought, and culture in conditions of polyethnicity and the transformation of ethnocultural meanings.

The methodological basis of the study includes a set of modern approaches: psycholinguistic methods (analysis of verbal reactions), cognitive-linguistic analysis of concepts and frames, as well as elements of linguistic modeling that make it possible to describe the dynamics of linguistic processes in the context of intercultural interaction. The results obtained allow for the reconstruction of key ethnocultural concepts characteristic of the sociocultural space of Northern Kazakhstan, the description of mechanisms for their actualization in various types of discourse, and the identification of factors influencing the stability of cultural meanings. The study establishes specific features of cognitive mechanisms of nomination that reflect distinctive ways of categorizing reality.

The practical significance of the research lies in the possibility of applying its findings to the development of educational programs aimed at preserving cultural heritage, as well as to improving intercultural communication in multiethnic communities.

Keywords: cognitive semantics, linguoecology, linguistic consciousness, psycholinguistic methods, Northern Kazakhstan.

ҒТАМР 16.21.21

https://doi.org/10.48081/BTOUPh3.2026/409-424

А. К. Касенова[1], Г. К. Исмагулова[2], М. С. Кулахметова[3]

[1,2]Л. Н. Гумилев атындағы Еуразиялық Ұлттық университеті, Қазақстан Республикасы, Астана қ.;

[3]Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

[1]ORCID: https://orcid.org/0009-0003-3264-4505

[2]ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2342-575X

[3]ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5500-6416

*e-mail: a.kasen_2010@mail.ru

АҒЫЛШЫН ТІЛДІ БЕЙРЕСМИ КОММУНИКАЦИЯДА ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ СТРАТЕГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУДЫҢ ГЕНДЕРЛІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Бұл мақала гендерлік лингвистика аясында ерлер мен әйелдердің сөйлеу стратегияларын талдауға арналған. Зерттеудің мақсаты – гендерлік сөйлеу ерекшеліктерін анықтау, олардың әлеуметтік құрылымдармен, билік қатынастарымен және мәдени нормалармен байланысын көрсету, сондай-ақ гендерлік айырмашылықтардың тілдік деңгейде қалай көрініс табатынын айқындау.

Теориялық бөлімде феминистік лингвистика, дискурстық талдау және әлеуметтік-конструктивистік парадигма негізінде гендер ұғымының қалыптасуы қарастырылды.

Зерттеу жұмысының эмпирикалық материал ретінде ағылшын тіліндегі материалда ерлі зайыптың сұхбаты алынды. Зерттеуде сапалық, дискурстық, контент-талдау және салыстырмалы әдістер қолданылды. Нәтижесінде ерлердің сөйлеуінде нарративтік баяндау, тікелей мәлімдеме, директивтілік және бәсекеге бағытталған стратегиялар басым екені анықталды. Әйелдердің сөйлеуінде эмоционалды қолдау стратегиялары жиі қолданылатыны байқалды.

Сонымен қатар теориялық еңбектерде нақты көрсетілмеген қосымша стратегиялар эмпирикалық жолмен анықталды. Зерттеу гендерлік сөйлеу мінез-құлқының әлеуметтік-прагматикалық сипатын дәлелдейді және ағылшын тіліндегі заманауи дискурсты талдауға үлес қосады.

Кілтті сөздер: гендерлік лингвистика, сөйлеу стратегиялары, гендерлік коммуникация, дискурстық талдау, билік қатынастары, hedging, interruption.

Кіріспе

XX ғасырдың екінші жартысында орын алған терең әлеуметтік-саяси және интеллектуалдық өзгерістер гуманитарлық ғылымдарда жаңа пәнаралық бағыт – гендерлік зерттеулердің қалыптасуына негіз қалады. Гендерлік талдау феминизмнің жалғасы ретінде дамып, оның идеялық алғышарттары Ж. Ж. Руссо мен Дж. С. Милль еңбектерінде көрініс тапты. Ж. Ж. Руссо жыныстық айырмашылықтарды табиғи әрі өзгермейтін құбылыс деп санап, ер мен әйелдің қоғамдағы рөлдері осы табиғи ерекшеліктерге сай қалыптасуы тиіс деді [1]. Ал Дж. С. Милль жыныстар арасындағы айырмашылықтарды әлеуметтік тәрбие мен қоғамдық институттардың нәтижесі деп түсіндіріп, теңсіздікті тарихи-құқықтық құрылымдармен байланыстырды [2]. Осы идеялар кейінгі феминистік теориялар мен гендерлік зерттеулердің әлеуметтік-конструктивистік негізін қалады.

Осы тұрғыдан, тілдік тәжірибе де гендерлік контекстте зерттеліп, әлеуметтік құрылымдар мен патриархаттық нормалардың әсерін көрсетуге мүмкіндік алды: Р. Т. Лакофф әйелдердің сөйлеу ерекшеліктерін дәл осы әлеуметтік бағыныштылық пен патриархаттық нормалардың тілдік көрінісі ретінде сипаттайды [1], ал Ч. Крамарае «үнсіз топ» теориясы арқылы әйелдердің ерлер тәжірибесіне негізделген үстем дискурсқа бейімделуге мәжбүр екенін дәлелдейді [2]. Бұл зерттеулер тілдің патриархаттық сипатын айқындап, гендерлік лингвистиканың теориялық негізін қалыптастырды.

Осы теориялық өзгерістердің нәтижесінде «гендер» ұғымы гуманитарлық ғылымдарда орталық аналитикалық категорияға айналды. Постструктуралистік теориялардың ықпалымен гендердің көптүрлілігі туралы идея қалыптасты. Осы бағытта американдық ғалымдар Л. Николсон мен В. Бергвалл гендерлік идентификацияның этникалық, таптық және мәдени факторлармен өзара байланысын талдап, гендерді әмбебап емес, әлеуметтік контекске тәуелді құбылыс ретінде қарастыруға негіз қалады [5].

Осы көпқырлы теориялық ұстанымдарды жүйелеу мақсатында Ресей ғалымы О. А. Воронина гендерді түсіндірудің жеті жетекші тәсілін ұсынды: әлеуметтік-демографиялық категория, әлеуметтік конструкция, субъективтілік формасы, идеологиялық құрылым, стратификациялық категория, технология және мәдени метафора ретінде қарастырылады [6, 20]. Бұл жіктеу гендердің әлеуметтік рөлдер, билік қатынастары мен мәдени символикамен тығыз байланысын көрсетеді. Гендер қазіргі

гуманитарлық ғылымда көпөлшемді категория болып, тіл арқылы гендерлік ерекшеліктердің қалыптасуын түсіндіреді.

Е. И. Горошко гендерлік лингвистиканың Еуропа мен АҚШ-та қалыптасқан үш негізгі зерттеу бағытын айқындайды: социолингвистикалық, психолингвистикалық және когнитивтік.

Зерттеулерге сәйкес, социолингвистикалық бағыт ерлер мен әйелдердің сөйлеуіндегі айырмашылықтарды әлеуметтік билік пен мәртебемен байланыстырады, психолингвистикалық бағыт статистикалық ерекшеліктерді анықтауға бағытталады, ал когнитивтік тәсіл тілдік айырмашылықтардың ойлау мен тілдік санамен байланысын түсіндіруге мүмкіндік береді [7, 508–542].

Аталған жіктеуді тереңдете отырып, А. В. Кирилина гендерлік лингвистиканың бірнеше өзара сабақтас бағыттарын бөліп көрсетеді. Бұл бағыттарға: социолингвистикалық зерттеулер (Джон Джозеф Гамперц), феминистік лингвистика (Робин Толмач Лакофф), гендерлік дискурс зерттеулері (Дебора Кэмерон, Адриан Пилкингтон), маскулиндікті зерттеу (Томас Эрхарт, Герман Херрманн), психолингвистикалық және лингвомәдени бағыттар (Дебора Таннен, Дэниел Мальц) жатады [8, 14–22].

Бұл бағыттардың әрқайсысы дербес әдіснамалық негізге ие болғанымен, барлығының ортақ мақсаты - тіл арқылы гендердің әлеуметтік табиғатын ашу.

Гендерлік дискурс зерттеулері гендерді статикалық құрылым емес, әлеуметтік өзара әрекет барысында қалыптасатын үдеріс ретінде қарастырады. Сондықтан гендер мәселесін тілдік қатысымда талдау дискурстық парадигма аясында тереңдейді.

Д. Кэмерон мен А. Пилкингтон гендерді тұрақты сипат емес, коммуникацияда үнемі қайта құрылатын дискурсивтік категория деп түсіндіреді. Олардың пікірінше, ерлер мен әйелдер сөйлеуіндегі айырмашылықтар тілде алдын ала берілмейді, әлеуметтік өзара әрекет барысында қалыптасады [9; 10].

1980–1990 жылдары гендерлік зерттеулер лексикалық ерекшеліктерден коммуникативтік стратегияларды талдауға ауысты. Американдық социолингвист Д. Таннен You Just Don't Understand: Women and Men in Conversation кітабында «genderlect» теориясын ұсынып, ерлердің сөйлеуін ақпарат беру мен статус орнатуға бағытталған (*report-talk*), ал әйелдердің сөйлеуін қатынасты нығайту, өзара түсіністікке қол жеткізуге бағытталған (*rapport-talk*) деп сипаттайды [11]. Бұл айырмашылықтар тілдің құрылымынан гөрі әлеуметтік интеракцияның мақсаттарына байланысты туындайды, және олар ер мен әйел арасындағы коммуникацияда жиі түсініспеушілікке әкеледі.

Гендерлік лингвистика аясында жүргізілген зерттеулер ерлер мен әйелдердің сөйлеу әрекетінде қолданатын стратегияларының бірдей еместігін көрсетеді.

Гендерлік коммуникацияны прагматикалық және дискурстық қырынан қарастырған зерттеулерде тілдік мінез-құлықтың әлеуметтік шарттылығы ерекше мәнге ие. К. Уэст пен Д. Циммерман, Дж. Коутс, В. П. ДеФранциско, М. Гудвин, Р. Лакофф, П. Браун мен С. Левинсон, сондай-ақ Дж. Пилкингтон, сондай-ақ қазақстандық зерттеушілер Г. К. Исмагуловаңың, Г. К. Шаикова, Г. А. Кривенко, Д. А. Сабирова, А. Е. Таскарина және жақын шетел ғалымы Кайназарова А. Б. ғылыми еңбектерінде гендерлік коммуникацияның түрлі қырлары жан-жақты талданады.

Аталған зерттеулерде комплимент айту, кешірім сұрау, жұмсарту формалары (hedging), сөзді бөлу, үнсіздік, минималды жауаптар және басқа да дискурстық амалдардың гендерлік тұрғыда әлеуметтік мағына қалыптастырып, билік пен статус көрсету, ынтымақтастық орнату, қарым-қатынасты реттеу сияқты коммуникативтік стратегиялармен тығыз сабақтасатыны дәлелденеді. Бұл ең алдымен сөзді бөлу стратегиясынан көрініс табады.

К. Уэст пен Д. Циммерманның зерттеулерінде әңгіме барысында сөйлеушінің сөзін бөлу, оның сөйлеу құқығын шектеу ретінде анықталады. Мұндай тактика әсіресе аралас жынысты топтарда байқалып, ерлердің әйелдерге қарағанда жиі қолданатыны дәлелденген. Авторлар бұл құбылысты қоғамдағы билік пен мәртебе асимметриясының тілдік көрінісі деп түсіндіреді [12, 105–129].

Сөйлеуде үстемдік тек сөзді бөлу арқылы емес, сұраққа жауап бермеу, жауапты кешіктіру және үнсіздік сияқты стратегиялар арқылы да жүзеге асады.

В. П. ДеФранциско *Gender in Communication: A Critical Approach* еңбегінде ерлердің осы тактикалар арқылы, сондай-ақ тақырыпты таңдау мен сөйлесу ұзақтығын реттеу арқылы диалог бағытын бақылауда ұстайтынын көрсетеді. Әйелдер белсенді қатысқанымен, негізгі бақылау көбіне ерлер жағында болады [13, 176]. Ерлер сөйлеуіне тән маңызды стратегияның бірі – директивті тактикалар, яғни тікелей бұйрықтар қолдану. М. Гудвиннің зерттеулерінде ер балалар топтарында көшбасшылардың тәртіпті тікелей нұсқаулар арқылы орнататыны көрсетілген [14]. Бұл модель ересек ерлердің коммуникациясында да сақталып, бәсекеге және мәртебеге бағытталған сөйлеу стилін қалыптастырады.

Ал нәзік жандыларға келгенде К. Уэст пен Д. Циммерман әйел сөйлеуінің маңызды белгісі – репликалардың немесе сөйлемдердің қабаттасуы (overlap) дейді. Яғни, К. Уэст пен Д. Циммерман overlap-ты қысқа, қолдаушы репликалар ретінде сипаттайды. Ғалымдардың зерттеуінде, бұл overlap-тың өзді бөлу стратегиясынан айырмашылығы-коммуникацияда басым болу емес, керісінше ынтымақтастыққа қызмет етеді [12].

Д. Лакофф және Дж. Коутстың пайымдауынша, әйелдердің сөйлеу стратегиялары ынтымақтастық пен келісімді сақтауға бағытталған. Олардың бірі – *hedging*, яғни тікелей жауаптан қашу, ол пікірталаста өз позициясын жұмсартып жеткізуге және коммуникативтік қақтығыстан сақтануға мүмкіндік береді [3].

Әйелдер сөйлесуінде минималды жауаптар (hmm, oh және т.б.) ерекше рөл атқарады. Дж. Коутс бұл репликаларды тыңдаушының белсенді қатысуының белгісі ретінде сипаттайды. Мұндай жауаптар сөйлеушіні қолдауға, әңгімені бірлесе құруға бағытталған және топ ішіндегі тең қатынасты нығайтады [15].

Әйелдер жиі қолданатын тағы бір стратегия – комплимент айту. Дж. Холмстың зерттеулерінде комплименттер позитивті сыпайылық формасы ретінде қарастырылады және әлеуметтік жақындықты орнату мен қолдаудың маңызды құралы болып табылады [16].

Бұған қоса, әйелдер коммуникациясында сыпайылық стратегиялары кеңінен қолданылады. Браун мен Левинсонның face теориясына сәйкес, әйелдер өздерінің төменірек әлеуметтік мәртебесін сезіне отырып, сұхбаттасушының «бет-бейнесін» сақтауға көбірек күш салады. Бұл оларды сыпайы, мұқият және келісімге бейім сөйлеуге итермелейді [17].

Жалпы алғанда, әйелдердің сөйлеу стилі кооперативті сипатқа ие. Олар үшін әңгіменің нәтижесінен гөрі, қарым-қатынастың өзі, өзара түсіністік пен әлеуметтік байланыс маңыздырақ.

Зерттеліп отырған тақырып бойынша белгілі лингвистердің еңбектерін талдай отырып, гендерлік аспектіде ерлер мен әйелдерге тән негізгі сөйлеу стратегияларының тізімі жасалды.

1-кесте – Гендерлік аспектіде ерлер мен әйелдерге тән негізгі сөйлеу стратегиялары

№	Ер адам	Әйел адам
1	Сөзді бөлу (interruption) Сөйлеушінің репликасына ірі көлемде кірігу арқылы оны сөз құқығынан айыру;	Әңгіме немесе репликаларды қабаттастыру (overlap) Қысқа, қолдаушы репликалар арқылы ынтымақтастық пен қатысымдық теңдікті білдіреді.
2	Тақырыпты бақылау Әңгіменің тақырыптық бағытын және ұзақтығын бақылау арқылы коммуникациялық нормаларды белгілеу	Сыпайылылық Face-needs-ті сақтау; коммуникацияда қысымға жиі ұшырайтын әйелдерге тән әдіс.

3	Жауап бермеу (non-response) Сұраққа жауап бермеу немесе жауапты кешіктіру арқылы әңгіме барысын басқару және сериктеске қысым көрсету.	Комплимент айту Позитивті вежливость формасы ретінде әлеуметтік байланыс пен келісімді нығайтуға қызмет етеді.
4	Үнсіздік Үнсіздік ерлердің сөйлеуінде билікті сақтау және коммуникациялық.	Минималды жауаптар (hmm, oh) Минималды репликалар тыңдаушының белсенді қатысуын білдіреді және әңгіме бірлесе құрылатынын көрсетеді.
5	Директивті тактикалар (бұйрық, команда) Иерархиялық топтарда тікелей командалар арқылы тәртіпті сақтау және көшбасшылық позициясын көрсету.	Hedging (тікелей айтудан қашу) Сөйлеуді жұмсарту, абсолютті позициядан бас тарту арқылы келісім мен ынтымақтастықты сақтау стратегиясы.
6	Бәсекеге бағытталған сөйлеу (competitive style) Сөйлеу барысында доминирлеу, бәсекелестік және мәртебені бекіту	Ынтымақтастыққа бағытталған сөйлеу (cooperative style) Сөйлеу топтық дауысқа, келісімге және ортақ тәжірибені растауға бағытталады.

Берілген мәтіндер негізінде ерлер мен әйелдердің сөйлеу стратегиялары әлеуметтік құрылымдармен, билік қатынастарымен және мәдени нормалармен тығыз байланысты екені байқалады. Ерлердің стратегиялары көбіне доминанттық пен бақылауға бағытталса, әйелдердің сөйлеу тактикалары ынтымақтастық (cooperative) пен сыпайылыққа негізделген.

Алайда қазіргі гендерлік лингвистика бұл айырмашылықтарды абсолютті деп қарастырмай, оларды коммуникация жағдайына, әлеуметтік ортаға және топтық тәжірибеге тәуелді құбылыс ретінде түсіндіреді.

Қорыта айтқанда, гендерлік лингвистиканың қалыптасуы әлеуметтік-конструктивистік парадигмамен тығыз байланысты және тілдің гендерлік иерархия мен билік қатынастарын қалыптастырып, қайта өндіретін механизм екенін айқындайды.

Зерттеу мақаласының негізгі мақсаты – ерлер мен әйелдердің сөйлеу стратегияларының ерекшеліктерін анықтау, олардың әлеуметтік құрылымдармен, билік қатынастарымен және мәдени нормалармен байланысын көрсету, сондай-ақ гендерлік айырмашылықтардың тілдік деңгейде қалай көрініс табатынын талдау.

Қойылған мақсат келесі міндеттерді шешуді көздейді:

– гендерлік лингвистика теорияларын талдап, негізгі ұғымдарды жүйелеу;

– ерлер мен әйелдердің сөйлеу стратегияларын анықтау;

– сұхбат негізінде тілдік стратегиялардың көрінісін талдау;

– коммуникативтік ерекшеліктерді салыстырып, нәтижелерді теориямен байланыстыру.

Бұл міндеттерді орындау гендерлік сөйлеу стратегияларының нақты коммуникациядағы көрінісін айқындауға және олардың әлеуметтік-прагматикалық сипатын дәлелдеуге мүмкіндік береді.

Материалдар мен әдістері

Біздің жұмысымыздағы зерттеудің негізгі әдістері транскрипт жасау, дискурстық талдау, контент-талдау, салыстырмалы талдаулары арқылы гендерлік сөйлеу стратегияларын зерттеуге бағытталған.

Осы зерттеу жұмысының негізгі материалдары ретінде АҚШ-тағы таңғы жаңалықтар мен сұхбаттар бағдарламасы «CBS Mornings» таңдалып, онда ағылшын тілінде әйел мен ер адамның қатысуымен жүргізілген сұхбат қолданылды.

Зерттеу жұмысында мақала тақырыбы мен зерттеу бағытына сәйкес сапалық (qualitative) және сипаттамалы-аналитикалық әдістер кешені қолданылды. Бұл әдістер ерлер мен әйелдердің сөйлеу стратегияларын нақты, теориялық тұрғыдан дәлелдеп көрсетуге мүмкіндік берді.

Зерттеуде ерлер мен әйелдердің сөйлеу стратегияларын анықтау үшін сапалық және сипаттамалы-аналитикалық әдістер қолданылды. DownSub арқылы бейнематериалдан транскрипт алынып, дискурстық талдау жасалды. Контент-талдау арқылы теориялық стратегиялардың нақты көріністері анықталды, салыстырмалы әдіс арқылы ерлер мен әйелдердің тілдік мінез-құлықтары салыстырылды. Нәтижесінде теориялық стратегиялардың ағылшын тілінде сөйлейтін спикерлерде де кездесетіні, сондай-ақ қосымша стратегиялардың бар екені анықталды.

Талдау үдерісінде дискурс талдауы, контент-талдау, салыстырмалы талдау және сипаттамалы әдіс кешенді түрде қолданылып, гендерлік сөйлеу стратегияларының нақты коммуникациядағы көрінісі эмпирикалық тұрғыда дәлелденді.

Мұндай зерттеулер тіл мен қоғамның өзара байланысын түсінуге, гендерлік сөйлеу айырмашылықтарының әлеуметтік себептерін анықтауға және қарым-қатынастағы түсінбеушіліктерді азайтуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар олар гендерлік стереотиптерді сын тұрғысынан бағалауға және тиімді коммуникацияны дамытуға ықпал етеді.

Нәтижелер және талқылау

Гендерлік сөйлеу мінез - құлқы тілде тарихи түрде қалыптасқан әлеуметтік стереотиптерге негізделеді, және бұл ерекшеліктер тілдік жүйеде қалыптасқан практикалар ретінде жазылған.

Қазақстандық зерттеуші Гульнар Исмагулова *«Лингвокультурологический аспект гендерных отношений»* диссертациясында ерлер мен әйелдердің

сөйлеу стратегияларын әлеуметтік, мәдени және тілдік аспектілер бойынша салыстырады. Ол ерлер қысқа сөйлемдер арқылы негізгі ойды жеткізсе, әйелдер үшін өзгелердің пікірі мен балама шешімдер маңызды екенін атап көрсетеді, бұл коммуникациялық стильдердің айырмашылығын және тосқауылдың қалыптасуын түсіндіреді [18].

Қазіргі кезде көптеген әйелдер нейтралды, ерлер стиліне жақын сөйлеу дағдысын меңгеруде, бұл гендерлік стратегиялардың жақындасуына ықпал етеді. Алайда бастапқы отбасылық стиль негізгі болып сақталып, бейтарап стиль қосымша меңгерілген дағды ретінде қалады.

Г. К. Шаикова, Г. А. Кривенко, Д. А. Сабирова, А. Е. Таскарина еңбектерінде ерлер мен әйелдердің диалогтік коммуникациядағы сөйлеу стратегиялары гендерлік және әлеуметтік факторларға байланысты қалыптасатыны көрсетіледі. Ерлердің сөйлеуі нәтижеге, логикаға және тікелейлікке бағытталса, әйелдердің сөйлеуі ынтымақтастыққа, жұмсақтыққа және эмоциялық қолдауға негізделеді. Авторлар қазіргі қоғамда бұл айырмашылықтар біртіндеп азайып келе жатқанын және тиімді коммуникация дұрыс стратегия мен тактиканы таңдауға тәуелді екенін қорытындылайды [19].

Кайназарова А. Б. «American Journal Of Philological Sciences» еңбегінде гендер тілдік қолданыс пен сыпайылық стратегияларына әсер етеді, ерлер көбіне тікелей және директивті стиль қолданса, әйелдер жұмсақ әрі қолдаушы тәсілдерге сүйенеді; бұл айырмашылықтар әлеуметтік және мәдени факторлармен тығыз байланысты, сондықтан инклюзивті әрі әділ коммуникацияны дамыту қажет деген қорытынды жасайды [20, 17–23].

Зерттеу материалына отандық және шетелдік ғалымдардың гендерлік лингвистика, феминистік теория және коммуникативтік стратегияларға қатысты еңбектері енгізілді.

Бұл зерттеу нақты репликаларға негізделген, ағылшын тіліндегі ер мен әйелдің сұхбатын талдайды. Репликалар жарияланымдардан алынған, онда ер мен әйел өз өмірі, махаббаты мен отбасы туралы ойларын бөліскен. Талдау тіл арқылы ер мен әйелдің коммуникациялық стратегияларын, олардың өз ойларын білдіру және диалогты басқару тәсілдерін анықтауға мүмкіндік береді.

1-кесте – Ерлердің тілдік стратегиялары

Ерлер стратегиялары	Тілдік стратегияның көріну түсіндірмесі
Сөзді бөлу (interruption)	-
Әңгімені бақылау	-

Жауап бермеу (non-response)	George бастапқыда махаббат туралы сұраққа тікелей жауап бермей, өз тарихына ауысады: *«…I didn't know whether… she would like me…».*
Үнсіздік	Пауза мен күлімсіреу арқылы ойды күшейту: «… and uh, and the fun part was…».
Тікелей мәлімдемелер (direct statements)	*«We've never had a fight… We're trying to find something to fight about.»* – оларда ешқандай қақтығыс болмағанын тікелей айтады, гармониялық жұп бейнесін қалыптастырады.
Күлкі және өзін-өзі сынау (humor/self-deprecation)	«We're trying to find something to fight about.»– жеңіл күлкі арқылы қатынастарды оң сипатта көрсетеді.
Нарративтік стратегия	George сезімдері мен шешім қабылдау тарихын баяндап, әңгімені жеке және сенімді етеді: *«… the minute she walked in the door I was just taken by her…»; «I knew fairly quickly that I wanted to spend the rest of my life with Amal.»*
Фактілер арқылы мақтау (praise through facts)	*«…she's brilliant and stands for things that matter… and she's also beautiful and funny…»* – серіктесінің қасиеттерін фактілермен мақтайды.
Эмоциялық баға (emotional evaluation)	*«I feel so extraordinarily lucky to have met this incredible woman.»* – өзінің эмоционалды көзқарасын көрсетеді.

Кесте мәліметтеріне сүйенсек бұл коммуникацияда сөзді бөлу (interruption) және әңгімені бақылау стратегиялары кездеспеді. Ер адамның сөйлеу стратегиялары көбіне тікелей, сенімді және нарративтік сипатта көрінеді. Ол әңгіме барысында тақырыпты бақылап, өз тәжірибесін баяндау арқылы аудиторияға өз эмоциясын жеткізеді. Мысалы, тікелей мәлімдемелер арқылы қатынастардағы қақтығыстың жоқтығын көрсетіп, гармониялық жұп бейнесін қалыптастырады. Нарративтік стратегия эмоциялық және жеке тәжірибе арқылы әңгімені сенімді етеді. Сонымен қатар, күлкі және өзін-өзі сынау арқылы қарым-қатынасты жеңіл әрі оң сипатта көрсетеді. Фактілер арқылы мақтау және эмоциялық баға стратегиялары арқылы серіктесінің қасиеттерін ашып, өз сезімін көрсетуге мүмкіндік береді.

Жалпы алғанда, ер адамның стратегиялары competitive / report-talk стиліне тән, яғни ақпаратты басқару және өз ойларын сенімді жеткізуге бағытталған.

2-кесте – Әйелдердің тілідк стратегиялары

Стратегия	Тілдік стратегияның көріну түсіндірмесі
қолдау (overlap)	Amal қысқа әңгімені қолдайтын жауаптар береді: *«I don't know… I met him and I thought…»*
сыпайылық (politeness)	*«I didn't necessarily imagine…»*– George пікірін тікелей теріске шығармай, сыпайы жеткізеді
Мақтау / серіктесті бағалау	*«…I'm so glad that there's someone like him…»* – эмоционалды оң пікір білдіреді. Өз сөздерінде Амаль Джордж туралы жиі ризашылықпен және сүйіспеншілікпен айтады *(«…what I have found with you is the great love I always hoped existed»),* бұл олардың арасындағы жағымды эмоционалдық реңкті күшейтеді.
Минималды жауап (hmm, oh)	*«yeah», «I think that…»*– сөйлесуді қолдайды
Hedging (уклонение от прямого высказывания)	*«…I didn't necessarily imagine…»*– жұмсақ, жанжақты формулировка. Сұхбат барысында Амаль өз сезімдерін үзілді-кесілді емес, алғыс айту мен таңданыс білдіру арқылы жеткізеді, мысалы: *«I feel so lucky…».*
Кооперативтік стиль	*«…I think it starts with love…»*– логикалық емес, эмоционалды байланыс көрсетеді
Эмоциялық баға	*«…I'm so glad…»*«wonderful»– эмоционалды қолдау көрсетеді.
Отбасы құндылықтарына бағытталған	Әңгімеде отбасы, махаббат және гармонияны көрсетеді, позитивті тонды сақтайды.

Әйел сөйлеу стратегиялары көбінесе эмоционалды қолдауға, сыпайылыққа және комплимент айтуға бағытталады. Олар әңгімені қолдап, минималды жауаптар арқылы позитивті байланыс орнатады. Hedging тәсілі арқылы ойларын жұмсақ жеткізеді. Кооператив стиль мен отбасы құндылықтарына назар аудару олардың rapport-talk, яғни қатынасты нығайтуға бағытталған сөйлеу мәнерін көрсетеді.

Қорыта айтқанда, әйелдердің сөйлеу стратегиясы эмоциялық қолдау мен жағымды диалог құруға негізделеді

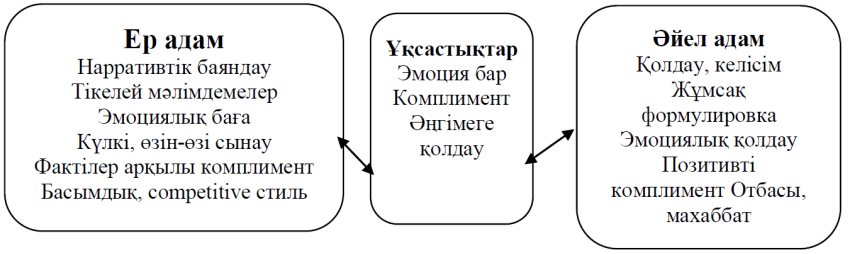
Ер адамдарда теориялық модельде көрсетілмеген қосымша стратегиялар – нарративтік тәсіл, күлкі/self-deprecation, фактілер арқылы мақтау және эмоционалды баға – сұхбат репликалары негізінде эмпирикалық

түрде анықталды. Олар ойды жеткізу, әңгімені басқару және жеке тәжірибені көрсету ерекшеліктерін айқындайды.

Әйелдерге тән қосымша стратегиялар – эмоциялық баға және отбасы құндылықтарына бағытталу – қатысымды ынтымақтастықты сақтау, эмоцияны жұмсақ жеткізу және әлеуметтік реңкті қолдау тәсілдерін көрсетеді.

Қысқаша айтқанда: қосымша стратегиялар теориялық категориядан емес, нақты репликаларды талдау нәтижесінде, яғни эмпирикалық жолмен пайда болды және гендерлік сөйлеу мәдениетінің нақты көрінісін толықтырады.

4-кесте – Сөйлесу стратегиялары: George & Amal Clooney

Сол жақ бағанда ерлердің стратегиялары – нарративтік баяндау, фактілер арқылы мақтау, юмор/self-deprecation, доминанттық пен сенімділікті көрсетуге бағытталған. Оң жақта әйелдер көбінесе эмоционалды қолдау, келісімге ұмтылу және серіктесті мақтау арқылы rapport-talk стилін көрсетеді. Орта бағанда екі жынысқа ортақ элементтер – эмоциялық баға, комплимент және әңгімені қолдау, қатынас пен әлеуметтік байланысты нығайтуға қызмет етеді.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, жүргізілген зерттеу ерлер мен әйелдердің сөйлеу стратегиялары тілдік құрылымнан гөрі әлеуметтік факторлармен, билік қатынастарымен және мәдени нормалармен тығыз байланысты екенін көрсетті. Теориялық еңбектерге сүйене отырып, гендерлік коммуникацияның дискурстық және прагматикалық сипаты айқындалды. Эмпирикалық талдау нәтижесінде ерлердің сөйлеуінде директивтілік, тақырыптық бақылау және нарративтік басымдық байқалса, әйелдердің сөйлеуінде ынтымақтастыққа бағытталған overlap, hedging, минималды жауаптар мен комплимент стратегиялары жиі қолданылатыны анықталды.

Сонымен қатар зерттеу барысында классикалық теорияларда нақты сипатталмаған қосымша коммуникативтік амалдар да айқындалып, гендерлік сөйлеу мінез-құлқының көпқырлы әрі динамикалық құбылыс екені дәлелденді.

Бұл нәтижелер гендерлік лингвистиканың әлеуметтік-конструктивистік парадигмасын нақты тілдік материал негізінде қуаттайды және заманауи ағылшын дискурсын зерттеуге үлес қосады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 **Rousseau, J. J.** Emile, or On Education. Translated by Allan Bloom [Text]. – New York : Basic Books, 1979. – P. 358.

2 **Mill, J. S.** The Subjection of Women [Text]. – London : Longmans, Green, Reader, and Dyer, 1869. – P. 5.

3 **Lakoff, R.** Language and Woman's Place [Text]. – New York : Harper and Row, 1975. – P. 7–40.

4 **Kramarae, C.** Women and men speaking: Frameworks for analysis [Text]. – Rowley, MA : Newbury House Publishers, 1981.

5 **Nicholson, L. J.** Interpreting gender [Text] // Signs: Journal of Women in Culture and Society. – 1994. – Vol. 20. – № 1. – P. 30–50.

6 **Bergvall, V. L., Bing, J. M., & Freed, A. F.** Rethinking language and gender research: Theory and practice [Text] // London, UK : Routledge, 1996.

7 **Горошко Е. И.** Гендерная проблематика в языкознании. В I главе. А. Жеребкина (Ред.), Введение в гендерные исследования [Текст]. – Харьков : ХЦГУ, 2001. – 508–542 с.

8 **Кирилина, А. В.** Философская база и методология гендерных исследований в применении к российской лингвистике. Гендерный фактор в языке и коммуникации [Текст] // Московский государственный лингвистический университет. – 1999. – № 7. 446. – 14–22 с.

9 **Cameron, D.** Language, Gender, and Sexuality: Current Issues and New Directions [Text] // Applied Linguistics. – 2005. – Vol. 26. – № 4 – P. 482– 502.

10 **Pilkington, J.** Don't try and make out that I'm nice. The Different Strategies Women and Men Use when Gossiping [Text] / J. Pilkington // Coates J. (ed.) Language and Gender. – Blackwell Publishers Ltd., 2001. – P. 254–269.

11 **Tannen, D.** You Just Don't Understand: Women and Men in Conversation [Text]. – New York, NY : Ballantine Books, 1990.

12 **Zimmerman, D. H., West C.** Sex Roles, Interruptions and Silences in Conversation [Text] / D. H. Zimmerman, C. West // B. Thorne, N. Henley (Eds.). Language and Sex : Difference and Dominance. – Rowley : Newbury, 1975. – P. 105–129.

13 **Francisco, De V.** The Sounds of Silence How Men Silence Women in Marital Relations [Text] / V. De Francisco // Coates J. (ed.) Language and Gender. Blackwell Publishers Ltd., 2001. – P. 176–184.

14 **Goodwin, M.** Cooperation and Competition across Girls' Play Activities [Text] / M.Goodwin // Coates J. (ed.) Language and Gender. – Blackwell Publishers Ltd, 2001. – P. 121–146.

15 **Coates, J.** Women Talk: Conversation between Women Friends. – Oxford : Blackwell, 1975.

16 **Holmes, J.** Women, Men and Politeness [Text]. – London : Longman, 1995. – P. 270.

17 **Brown, P., & Levinson, S. C.** Politeness: Some Universals in Language Usage [Text]. – Cambridge : Cambridge University Press, 1987.

18 **Исмагулова, Г. К.** Лингвокультурологический аспект гендерных отношений Сопоставительный аспект (на материале казахского, немецкого и русского) [Текст]: дис. ...кандидат филол. Наук 10.02.20: защищена/ Г. К. Исмагулова. – Тюмень, 2005. – 37 с.

19 **Шаикова, Г. К., Кривенко, Г. А., Сабирова, Д. А., Таскарина, А. Е.** Гендерная специфика речевых стратегий и тактик в диалогической коммуникации [Мәтін]. – Павлодар : Торайғыров университетінің хабаршысы, 2025. – 442–449-б.

20 **Kaniyazova, A. B.** Gender differences in language use and politeness strategies [Text] // American Journal Of Philological Sciences. – Oscar Publishing Services, 2024. – P.17–23.

REFERENCES

1 **Rousseau, J. J.** Emile, or On Education. Translated by Allan Bloom [Text]. –New York : Basic Books, 1979. – P. 358.

2 **Mill, J. S.** The Subjection of Women [Text]. – London : Longmans, Green, Reader, and Dyer, 1869. – P. 5.

3 **Lakoff, R.** Language and Woman's Place [Text]. – New York : Harper and Row, 1975. – P. 7–40.

4 **Kramarae, C.** Women and men speaking: Frameworks for analysis [Text]. – Rowley, MA : Newbury House Publishers, 1981.

5 **Nicholson, L. J.** Interpreting gender [Text] // Signs : Journal of Women in Culture and Society. – 1994. – Vol. 20. – № 1. – P. 30–50.

6 **Bergvall, V. L., Bing, J. M., & Freed, A. F.** Rethinking language and gender research: Theory and practice [Text] // London, UK : Routledge, 1996.

7 **Goroshko, E. I.** Gendernaya problematika v yazykoznanii [Gender issues in linguistics]. In Chapter I. A. Zherebkina (Ed.), Introduction to gender studies [Text]. – Kharkov : Kharkiv Center of State University of Economics, 2001. – 508–542 p.

8 **Kirilina, A. V.** Filosofskaya baza i metodologiya gendernykh issledovaniy v primenenii k rossiyskoy lingvistike [Philosophical basis and methodology of gender studies as applied to Russian linguistics] // In Gendernyy faktor v yazyke i kommunikatsii [Text]. – Moscow State Linguistic University. – 1999. – V7. 446. – P. 14–22.

9 **Cameron, D.** Language, Gender, and Sexuality: Current Issues and New Directions [Text] // Applied Linguistics. – 2005. – Vol. 26. – № 4 – P. 482– 502.

10 **Pilkington, J.** Don't try and make out that I'm nice. The Different Strategies Women and Men Use when Gossiping [Text] / J. Pilkington // Coates J. (ed.) Language and Gender. – Blackwell Publishers Ltd., 2001. – P. 254–269.

11 **Tannen, D.** You Just Don't Understand: Women and Men in Conversation [Text]. – New York, NY : Ballantine Books, 1990.

12 **Zimmerman, D.H., West C.** Sex Roles, Interruptions and Silences in Conversation [Text] / D.H. Zimmerman, C. West // B. Thorne, N. Henley (Eds.). Language and Sex: Difference and Dominance. – Rowley : Newbury, 1975. – P.105 –129.

13 **Francisco, De V.** The Sounds of Silence How Men Silence Women in Marital Relations [Text] / V. De Francisco // Coates J. (ed.) Language and Gender. Blackwell Publishers Ltd., 2001. – P. 176–184.

14 **Goodwin, M.** Cooperation and Competition across Girls' Play Activities [Text] / M. Goodwin // Coates J. (ed.) Language and Gender. – Blackwell Publishers Ltd, 2001. – P.121–146.

15 **Coates, J.** Women Talk : Conversation between Women Friends. – Oxford : Blackwell, 1975.

16 **Holmes, J.** Women, Men and Politeness [Text]. – London : Longman, 1995. – P. 270.

17 **Brown, P., & Levinson, S. C.** Politeness: Some Universals in Language Usage [Text]. – Cambridge : Cambridge University Press, 1987.

18 **Ismagulova, G. K.** Lingvokul'turologicheskiy aspekt gendernykh otnosheniy. Sopostavitel'nyy aspekt (na materiale kazakhskogo, nemetskogo i russkogo) [Linguoculturological Aspect of Gender Relations. Comparative Aspect (Based on Kazakh, German and Russian Material)] [Text]: dis. ... candidate of philological sciences 10.02.20: defended / G. K. Ismagulova. – Tyumen, 2005. – 37 p.

19 **Shaikova, G. K., Krivenko, G. A., Sabirova, D. A., Taskarina, A. E.** Gendernaya spetsifika rechevykh strategii i taktik v dialogicheskoi kommunikatsii [Gender specificity of speech strategies and tactics in dialogical communication] [Text]. – Pavlodar : Toraigyrov University Bulletin, 2025. – 442–449 p.

20 **Kaniyazova, A. B.** Gender differences in language use and politeness strategies [Text] // American Journal Of Philological Sciences. – Oscar Publishing Services, 2024. – P. 17–23.

17.03.26 ж. баспаға түсті.
30.04.26 ж. түзетулерімен түсті.
10.08.26 ж. басып шығаруға қабылданды.

**А. К. Касенова[1], Г. К. Исмагулова[2], М. С. Кулахметова[3]*
[1,2]Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева,
Республика Казахстан, г. Астана;
[3]Павлодарский педагогический университет имени Ә. Марғұлан,
Республика Казахстан, г. Павлодар.
Поступило в редакцию 17.03.26.
Поступило с исправлениями 30.04.26.
Принято в печать 10.08.26.

ГЕНДЕРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ СТРАТЕГИЙ В АНГЛОЯЗЫЧНОЙ НЕФОРМАЛЬНОЙ КОММУНИКАЦИИ

Данная статья посвящена анализу речевых стратегий мужчин и женщин в рамках гендерной лингвистики. Цель исследования – выявить гендерные особенности речи, продемонстрировать их связь с социальными структурами, властными отношениями и культурными нормами, а также определить, как гендерные различия отражаются на лингвистическом уровне.

В теоретической части рассматривалось формирование концепции гендера на основе феминистской лингвистики, дискурсивного анализа и социально-конструктивистской парадигмы.

Эмпирическим материалом для исследования послужило интервью с супружеской парой, взятое в ходе англоязычной программы. В исследовании использовались качественные, дискурсивные, контент-анализ и сравнительные методы.

В результате было установлено, что в речи мужчин преобладали повествовательная манера, прямые высказывания, директивность и конкурентные стратегии. Было отмечено, что в речи женщин чаще использовались разные приемы и стратегии эмоциональной поддержки.

Кроме того, эмпирически были выявлены дополнительные стратегии, которые не упоминаются явно в теоретических работах. Исследование доказывает социально-прагматическую природу гендерно обусловленного речевого поведения и вносит вклад в анализ современного дискурса на английском языке.

Ключевые слова: гендерная лингвистика, речевые стратегии, гендерная коммуникация, дискурс-анализ, властные отношения, смягчение фраз, прерывание.

*A. K. Kassenova[1], G. K. Ismagulova[2], M. S. Kulakhmetova[3]
[1,2]L. N. Gumilyov Eurasian National University,
Republic of Kazakhstan, Astana;
[3]Pavlodar Pedagogical Margulan University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar.
Received 17.03.26.
Received in revised form 30.04.26.
Accepted for publication 10.08.26.

GENDER FEATURES OF THE USE OF LINGUISTIC STRATEGIES IN ENGLISH-LANGUAGE INFORMAL COMMUNICATION

This article is devoted to the analysis of speech strategies of men and women within the framework of gender linguistics. The aim of the study is to identify gender-specific features of speech, demonstrate their connection with social structures, power relations and cultural norms, and determine how gender differences are reflected at the linguistic level.

The theoretical section examines the development of the concept of gender based on feminist linguistics, discourse analysis, and the social constructivist paradigm. The empirical data for the study was an interview with a married couple conducted during the English-language program. The study utilized qualitative methods, discourse, content, and comparative analysis.

The results revealed that men's speech was dominated by narrative, direct statements, directiveness, and competitive strategies. Women's speech was noted to be more likely to employ techniques and emotional support strategies.

Furthermore, additional strategies not explicitly mentioned in theoretical works were empirically identified. The study demonstrates the socio-pragmatic nature of gender speech-specific behavior and contributes to the analysis of contemporary English discourse.

Keywords: gender linguistics, speech strategies, gender communication, discourse analysis, power relations, softening of phrases, interruption.

МРНТИ 16.21.49

https://doi.org/10.48081/BTOUPh3.2026/425-439

З. В. Клюшина[1], *Е. Ю. Погожева[2], Е. А. Журавлева[3], А. А. Мадеева[4], К. С. Селезнева[5]
[1,2,3,4,5]Торайгыров университет,
Республика Казахстан, г. Павлодар.
[1]ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1443-7193
[2]ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8100-633X
[3]ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1090-1358
[4]ORCID: https://orcid.org/0009-0002-0261-5132
[5]ORCID: https://orcid.org/0009-0000-9058-887X
*e-mail: pogosheva@mail.ru

ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ КАК ОТРАЖЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОГО ХАРАКТЕРА В КОНТЕКСТЕ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ

В статье рассматриваются фразеологические единицы как важный элемент языковой картины мира и средство отражения национального характера. Особое внимание уделяется роли фразеологизмов в межкультурной коммуникации, где они выступают носителями культурно обусловленных смыслов, ценностей и стереотипов. Целью исследования является выявление специфичных черт национального характера в контексте межкультурной коммуникации, воплощённых во фразеологических единицах на русском и английском языках.

Применение культурных измерений Г. Хофстеде к анализу фразеологизмов отражает новизну исследования: междисциплинарного подхода, объединяющего лингвистику, культурологию и социологию, что помогает глубже понять, какие ценности лежат в основе национального характера, отражённого в устойчивых языковых выражениях. Кроме того, в работе предпринята попытка выявить общность и специфику национальных характеров в таких сферах как «английский/русский», «человек/мужчина/женщина», «семья», «жизнь» и «любовь». Анализ лишь малой части английских фразеологических единиц показал, что данные фразеологизмы являются важным источником исторической и культурологической

информации о жизни народа – носителя языка, что весьма актуально на современном этапе развития английского языка. Русские фразеологизмы отличаются богатой метафоричностью и часто ироническим отношением к стереотипам, тогда как англоязычные выражения более прямолинейны и прагматичны.

Полученные выводы и практический материал данного исследования могут послужить базой для создания двуязычного идиоматического словаря, а также пособия по межкультурной коммуникации и лингвострановедению.

Ключевые слова: национальный характер, межкультурная коммуникация, фразеологизмы, идиомы, сращения, этнокультурные особенности, языковая картина мира.

Введение

Актуальность темы данного исследования определяется высоким интересом к феномену культуры и проблемам языковой личности, недостаточной изученностью проблем национально-культурного своеобразия языковых единиц, а также потребностью изучения способов отражения в языке национального характера этноса [1; 2, 112–113]. Важную роль в определении национально-культурного сознания народа и его идентификации играют фразеологизмы, отражающие культурный, исторический, социальный и бытовой опыт народа [3; 4]. Освоение фразеологических единиц позволяет изучающим иностранный язык постигнуть вышеупомянутые аспекты жизни носителей языка, что способствует углублению знаний национально-специфического компонента и установлению межкультурной коммуникации [5].

Цель данной работы: выявление специфичных черт национального характера в контексте межкультурной коммуникации, воплощённых во фразеологических единицах на русском и английском языках.

Объектом изучения в настоящем исследовании являются фразеологические единицы русского и английского языков в сферах «английский/русский», «человек/мужчина/женщина», «семья», «жизнь» и «любовь». Предметом исследования выступает национальный характер данных этносов: национально-специфические черты на шкале Типологии культурных измерений Г. Хофстеде [6].

Применение культурных измерений Г. Хофстеде к анализу фразеологизмов отражает новизну исследования: междисциплинарного подхода, объединяющего лингвистику, культурологию и социологию, что помогает глубже понять, какие ценности лежат в основе национального характера, отражённого в устойчивых языковых выражениях [7]. Кроме того, в работе предпринята попытка выявить общность и специфику национальных

характеров в таких сферах как «английский / русский», «человек / мужчина / женщина», «семья», «жизнь» и «любовь».

Практическая значимость исследования состоит в том, что его результаты могут быть непосредственно использованы при обучении английской и русской идиоматике. Выводы и практический материал работы могут послужить базой для создания двуязычного идиоматического словаря, а также пособия по межкультурной коммуникации и лингвострановедению.

Материалы и методы

В исследовании применён следующий комплекс методов и приемов: при определении научных основ исследования проводился системный анализ лингвистической литературы; метод сплошной выборки фразеологических единиц из русскоязычных и англоязычных словарей фразеологизмов и идиом; анализ фразеологических единиц с использованием метода типологии культурных измерений Г. Хофстеде, экспланаторный метод.

Источником фактического материала послужили следующие англоязычные словари: «The Oxford Dictionary of Idioms» и «Cambridge International Dictionary of Idioms» [8; 9]. Источником фразеологизмов русского языка послужил справочник по фразеологии, составленный редакцией портала «Грамота.ру» по материалам самых авторитетных фразеологических словарей русского языка. Он рассказывает о происхождении и значении устойчивых выражений, о которых чаще всего спрашивали читатели портала.

Корпус исследуемого языкового материала составила выборка из 170 единиц английских идиом из англоязычных словарей «The Oxford Dictionary of Idioms» и «Cambridge International Dictionary of Idioms», и 130 единиц фразеологизмов русского языка из справочника по фразеологии, портала «Грамота.ру».

На наш взгляд, применение шести измерений национальных культур по Г. Хофстеде позволит выявить различия и сходства национальных характеров, отраженных во фразеологизмах русского и английского языков в различных сферах, наше исследование представляет сравнительный анализ фразеологизмов в сферах «английский/русский», «человек/мужчина/женщина», «семья», «жизнь» и «любовь» с учетом соответствующих измерений Гирта Хофстеде [6].

Модель Хофстеде включает шесть измерений национальных культур [6]: 1) дистанция власти (Power Distance Index, PDI), 2) индивидуализм / коллективизм (Individualism vs. Collectivism, IDV \ COL), 3) маскулинность / феминность (Masculinity vs. Femininity, MAS \ FEM), 4) избегание неопределенности (Uncertainty Avoidance Index, UAI), 5) ориентация на долгосрочную или краткосрочную перспективу (Long-Term vs. Short-Term Orientation, LTO \ ShTO) и 6) снисходительность (потворство) / сдержанность

(Indulgence vs. Restraint, I \ R). Каждый фразеологизм мы рассматриваем через призму одной (основной) культурной дихотомии и сопровождаем комментарием.

Результаты и обсуждение

Во фразеологическом фонде любого языка имеется определенное количество фразеологических единиц с компонентом – именем собственным. В любой культуре имя человека выступает как социально-культурный знак. Мы начали наше исследование с титульных наименований наций: русский / English (American). Именно они, на наш взгляд, позволят рельефно высветить особенности сопоставляемых национальных характеров.

Корпус ФЕ (фразеологических единиц) с компонентом «English / American» в анализируемых словарях представлен всего тремя единицами: «Be as American as apple pie» (Индивидуализм (IDV), «An Englishman's home is his castle» (Индивидуализм (IDV), «Close your eyes and think of England» (Сдержанность (R).

Недостаточная репрезентированность ФЕ с анализируемым компонентом не позволяет сделать обширных выводов, но мы видим индивидуализм и уникальность британской и американской культур, прославленную английскую сдержанность.

В то же время, русские ФЕ с компонентом «русский» представлены двумя пословицами и поговорками: «Русские долго запрягают, но быстро едут» (Долгосрочная ориентация (LTO), Высокий уровень избегания неопределенности (UAI), «Что русскому здорово, то немцу смерть» (Коллективизм (COL), Маскулинность (MAS). Устойчивых словосочетаний в русском языке с разной степенью спаянности компонентов 23: новый русский, русская весна, русская недвижимость, Русская освободительная армия, русская печь, Русская равнина, русские сапоги, русский авангард (второй русский авангард), русский крест, русский мир, русский рысак, русский стиль, русский тяжеловоз, русский шансон, русский язык, русским языком (говорить, объяснять), русским по белому, Русское государство, русское море, Русское царство, хороший русский.

На основании анализа фразеологизмов, содержащих компонент «русский», их соотнесения с измерениями Хофстеде, мы сделали несколько обобщающих выводов.

Преобладающее измерение коллективизм (COL): русская культура коллективистская, с высокой ценностью принадлежности к группе, общности, национальной идентичности: «русская весна», «русский мир», «Русский язык», «русское море». Ключевым мотивом, часто эмоциональным и патриотическим, является коллективная идентичность. Индивидуализм (IND) выражен в «Русский стиль», «Русский авангард», «новый русский».

Выраженная маскулинная культура (MAS): подчёркиваются ценности силы, выносливости, статуса, мужественности: «новый русский», «русская освободительная армия», «русские сапоги», «русский рысак», «русский тяжеловоз».

Высокая дистанция власти (PDI): сильна иерархичность, принятие власти и неравенства, доверие к авторитетам. Нормой является подчинение власти, что способствует пассивности и уязвимости перед структурами типа финансовых пирамид: «русская недвижимость», «русская равнина», «русское государство», «русское царство» (низкий PDI – «хороший русский»).

Следующее измерение – избегание неопределенности (UAI). Люди стремятся к ясности, прямоте, предсказуемости, даже если реальность таковой не является. В связи с этим люди ценят чёткие формулировки, инструкции и социальные нормы, и могут быть внутренне тревожны в условиях неопределённости – что характеризует высокий уровень избегания неопределенности (UAI): «русским языком (объяснять)», «русским по белому».

В ориентации на долгосрочную или краткосрочную перспективу наблюдается двойственность: одновременно терпение и стратегическое мышление (в традиционной культуре) «русская печь» (LTO) – и стремление к быстрой выгоде (в современной практике) «русская недвижимость» (ShTO).

Низкий уровень потворства удовольствиям (R) характеризует сдержанный характер, ориентированность на выживание, а не на удовольствие: «русский шансон» (ностальгия, народные чувства – сдержанность + идентичность).

Современные фразы «русская недвижимость», «новый русский» отражают изменения и культурные сдвиги – к индивидуализму, статусу, финансовой выгоде. Даже встроенные в традиционные модели мышления (вера в авторитет) уже несут черты индивидуализма и неприятия действий руководства (например, «хороший русский» – это устойчивое выражение, которое используют по отношению к людям, осуждающим внешнюю политику РФ в целом).

Антропоцентричность языка и мышления бесспорна, мы считаем, что анализ фразеологизмов и поиск черт, отражающих национальный характер, должен содержать единицы, содержащие в себе компонент «человек», или характеризующие личность, мужчину/женщину / Person, man/woman.

Англоязычный корпус исследуемого материала состоит из 69 фразеологизмов, проанализированных с позиций измерений Г. Хофстеде. Отобранные нами фразеологизмы позволяют сделать ряд обоснованных выводов о национальном характере, о характерных чертах культурных установок в Великобритании и США.

Высокий уровень индивидуализма (IDV). Множество фразеологизмов подчёркивают уникальность личности, самостоятельность и личную

ответственность: «be your own man/woman», «a self-made man», «the man of the moment», «the odd man out», «One man's meat is another man's poison». Англоязычные культуры (особенно британская и американская) высоко ценят индивидуальность, автономию и право на личный выбор.

Выраженная маскулинность (MAS). Много фразеологизмов связаны с силой, соревнованием, доминированием: «May the best man win», «man enough to do sth», «make a man of sb», «man's man», «an iron man», «separate the men from the boys». Подобные выражения транслируют ориентацию на успех, твёрдость, амбиции и статус, что отражает маскулинные ценности.

Сдержанность (Restraint – R) vs. Потворство (Indulgence – I). Интересна смесь: «a man/woman of his word», «a family man», «a man of God», «Man cannot live by bread alone» – подчёркивают самоконтроль и нравственные устои (сдержанность); «a man-about-town», «a man-eater», «the man/woman of your dreams» – выражают потакание желаниям, гедонизм, свободу в выражении себя. Как мы видим, англоязычная культура демонстрирует баланс между самоконтролем и потворством, возможно с уклоном в сторону потворства.

Высокая дистанция власти (PDI). Фразеологизмы типа «a girl Friday», «a yes man», «the men in grey suits», «low man on the totem pole», «a hatchet man» демонстрируют иерархичность, подчинённость, наличие авторитетов. Несмотря на формально демократические принципы, язык отражает устоявшуюся вертикаль власти и социальную стратификацию.

Избегание неопределенности (UAI). ФЕ «make an honest woman of sb», «a man of his word», «a scarlet woman», «man and boy» подчёркивают потребность в чёткости, моральных и социальных нормах. Однако встречаются и фразы с элементами принятия неопределённости: «go to see a man about a dog», «every man for himself», «dead men tell no tales». Англоязычные культуры (в частности, британская) демонстрируют умеренное избегание неопределенности, стремясь к порядку и стабильности, но также умеют иронично относиться к неоднозначным ситуациям.

В ограниченном проявлении Коллективизм (COL). Несколько фразеологизмов отражают ценность сообщества: «a family man», «as one man», «to a man», «every man jack of us», «a man of the people». Несмотря на то, что доминирует индивидуализм, коллективные ценности всё же важны, особенно в контексте семьи, верности группе и долгосрочных обязательств.

30 фразеологизмов русского языка раскрывают сферу «человек / мужчина / женщина».

Коллективизм (COL) высокий. Многие выражения подчеркивают важность близких связей («закадычный друг», «шерочка с машерочкой»); общественные роли и взаимодействие («рабочая лошадка», «козёл отпущения»); зависимость от мнения окружающих («казанская сирота»,

«мухи не обидит»). Русская культура в языке проявляется как глубоко коллективистская.

Маскулинность (MAS) умеренно-высокая. Выражения типа «дубина стоеросовая», «заячья душа», «профессор кислых щей», «человек с большой буквы» подчеркивают противопоставление «сильных» и «слабых», храбрость, целеустремлённость, оценку силы и компетентности. Русская культура содержит выраженные маскулинные элементы, особенно в образах героизма и социальной состоятельности. Однако часто сопровождается иронией или критикой чрезмерной маскулинности («шут гороховый», «бой-баба», «золотая молодежь»).

Сдержанность (Restraint, R) высокая. Фразеологизмы «божий одуванчик», «мокрая курица», «серая мышь», «человек с большой буквы» подчёркивают скромность, сдержанность, спокойствие. Часто используется ирония по отношению к чрезмерной эмоциональности или неуместной активности. В культуре поощряется самоограничение, контролируемость, осторожность в проявлении чувств.

Избегание неопределенности (UAI) высокое. Выражения отражают страх перед неопределённостью («заячья душа», «тёмная лошадка»), иллюстрируют настороженность к неожиданному или непонятному, устойчивость к риску (через иронию или осторожное поведение). Русская культура демонстрирует высокую потребность в предсказуемости и стабильности, что отражается в фразеологизмах как критика «неопределённых» и «сомнительных» фигур.

Дистанция власти (PDI) высокая. Выражения типа «казанская сирота», «козёл отпущения», «бой-баба», «шут гороховый», «золотая молодежь» подчёркивают наличие социальной иерархии, разницу в статусе, несправедливость, связанную с положением в обществе. Русская языковая картина мира отражает принятие вертикальной структуры, но нередко в сочетании с иронией, горечью или фатализмом, что указывает на амбивалентное отношение к власти.

Долгосрочная ориентация (LTO) умеренная. Некоторые выражения показывают уважение к опыту, памяти, времени («закадычный друг», «бабье лето», «стреляный воробей»); долгосрочные отношения и устойчивые привязанности.

Для наглядности и последовательного применения подхода Хофстеде данные представим в виде гистограмм на рисунке 1, иллюстрирующих различия.

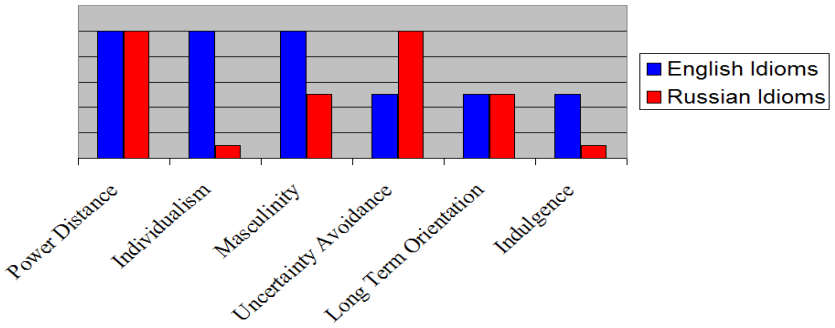

Рисунок 1 – Сравнительный анализ английских и русских фразеологизмов сферы «человек/мужчина/женщина»

Анализ фразеологизмов и поиск черт, отражающих национальный характер в сферах «семья и родственные отношения» (английские фразеологизмы в количестве 20 единиц, а русские – в количестве 32 единиц); «любовь» (в английском языке представлен в нашем исследовании в количестве 31 единицы, а в русском – в количестве 21 единицы); понимание «жизни», воплощенное в английских фразеологизмах, мы обнаружили в 47 единицах, в русских – в 24 единицах. Данные анализа можно увидеть в гистограммах 2, 3, 4.

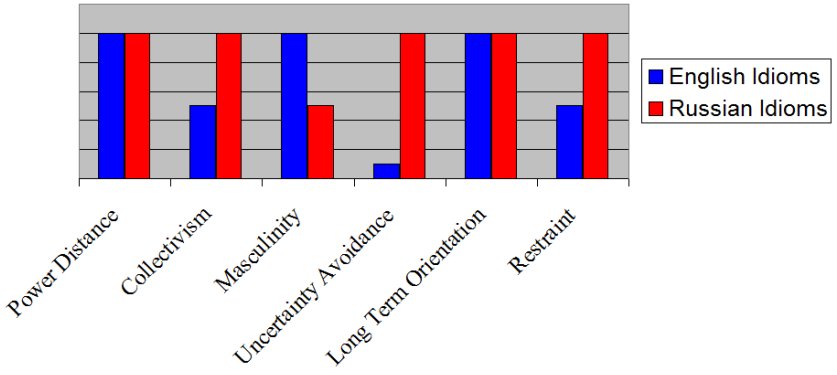

Рисунок 2 – Сравнительный анализ английских и русских фразеологизмов сферы «семья»

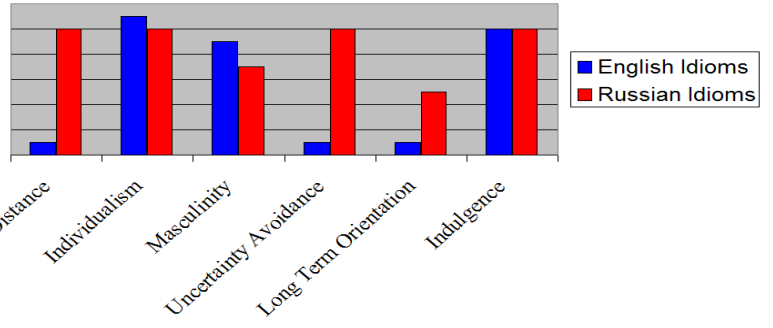

Рисунок 3 – Сравнительный анализ английских и русских фразеологизмов сферы «любовь»

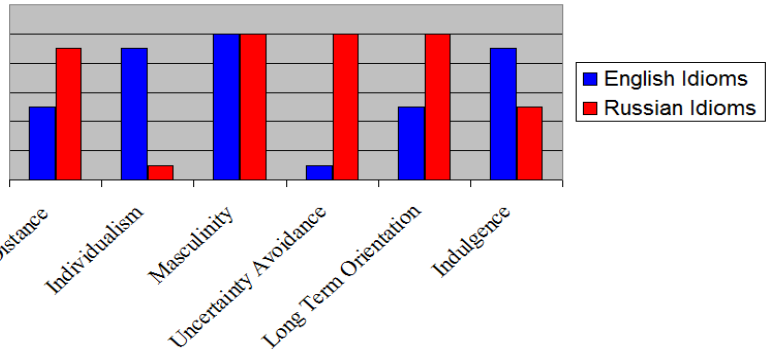

Рисунок 4 – Сравнительный анализ английских и русских фразеологизмов сферы «жизнь»

На основании анализа фразеологизмов с их соотнесением с измерениями Хофстеде мы сделали несколько обобщающих выводов, отражающих английский и русский культурный профиль через призму устойчивых выражений.

Проведен анализ фразеологизмов, содержащих титульное наименование наций. Недостаточная репрезентированность ФЕ с анализируемым компонентом на английском языке не позволяет сделать обширных выводов, но индивидуализм и уникальность британской и американской культур, прославленная английская сдержанность отражены в измерениях «Индивидуализм (IDV)» и «Сдержанность (R)».

Преобладающее измерение в русской культуре – коллективизм с высокой ценностью принадлежности к группе, общности, национальной идентичности,

частотна эмоциональная и патриотическая составляющие. Выраженная маскулинная культура: подчёркиваются ценности силы, выносливости, статуса, мужественности. Высокая дистанция власти: сильна иерархичность, принятие власти и неравенства, доверие к авторитетам. Следующее измерение – избегание неопределенности. Русские люди стремятся к ясности, прямоте, предсказуемости, даже если реальность таковой не является. В связи с этим люди ценят чёткие формулировки, инструкции и социальные нормы, и могут быть внутренне тревожны в условиях неопределённости. В ориентации на долгосрочную или краткосрочную перспективу наблюдается двойственность: одновременно терпение и стратегическое мышление (в традиционной культуре) и стремление к быстрой выгоде (в современной практике). Низкий уровень потворства удовольствиям характеризует сдержанный характер, ориентированность на выживание, а не на удовольствие.

Сравнивая уровни используемых Г. Хофстеде измерений (высокий – умеренный – низкий) применительно фразеологизмов сферы «человек», мы видим, что дистанция власти в сравниваемых национальных характерах высока; индивидуализм более высок в англоязычных культурах; высокий уровень маскулинности англоязычной культуры достигается за счет сниженных ироничных фразеологизмов; в русской культуре предпочитают избегать неопределенности; долгосрочные и краткосрочные ориентации нивелируются и представлены на среднем уровне; потворство выше в англоязычной культуре.

Исследуя уровни используемых Г. Хофстеде измерений (высокий – умеренный – низкий) применительно к фразеологизмам сферы «семья», отметим, что дистанция власти в сравниваемых национальных характерах высока; коллективизм более высок в русской культуре; более высокий уровень маскулинности англоязычной культуры; русские предпочитают избегать неопределенности; долгосрочные ориентации подчеркивают важность и ценность семейных традиций; сдержанность выше в русской культуре.

Сравнивая уровни обозначенных нами измерений по Г. Хофстеде (чрезмерно высокий – высокий – умеренный – низкий) применительно к фразеологизмам сферы личных чувств (любви), можно увидеть, что дистанция власти в русском национальном характере высока: очень высокий индивидуализм в английском и в русском характерах, умеренно высокая маскулинность в английском, в русском – выраженная, но неоднородная; низкое избегание неопределённости в английской культуре, у русских высокое избегание неопределенности; в русском языке чётко присутствуют и долгосрочные и краткосрочные ориентации, в английском – краткосрочность. Потворство ярко выражено в обеих культурах, но слегка отличается: в английской – высокая степень потворства удовольствиям,

страстям, в русской – склонность к драматизации личного чувства, восприятие любви как чего-то высокого.

Измерения по Г. Хофстеде (высокий – умеренный – низкий) применительно к фразеологизмам о восприятии жизни демонстрируют, что дистанция власти в русском национальном характере достаточно высока; уровень индивидуализма высокий в английском характере, в русском важнее не привлекать внимания, быть «как все», быть частью семьи/общества. Маскулинность высока в характерах обеих культур; низкое избегание неопределённости в английской культуре, у русских высокое избегание неопределенности. Русскому характеру свойственна долгосрочная ориентация, английскому – краткосрочная. В англоязычных культурах удовольствия принимают как части жизни, русские же рассматривают удовольствия скорее как сомнительные или временные.

Выводы

Проанализировав английские и русские фразеологизмы разных сфер («нация», «человек, мужчина и женщина», «семья», «любовь», «жизнь»), мы выявили, что в русском языке наблюдается значительно более широкий корпус фразеологических единиц с компонентом «русский» – как в традиционных, так и в современных выражениях. Это говорит о высокой значимости национальной идентичности в русском менталитете. Фразеологическая картина мира через образы «человека, мужчины и женщины» подтверждает культурные различия: англоязычные культуры акцентируют свободу и индивидуальность, русская – коллективизм, иерархичность и осторожность. Русская картина отличается богатой метафоричностью и часто ироническим отношением к стереотипам, тогда как англоязычные выражения более прямолинейны и прагматичны. Русский характер, раскрывающийся в сфере семьи демонстрирует ориентированность на стабильность, традицию, иерархию и коллективную идентичность, тогда как англоязычная – на автономность, личный выбор, успех и баланс между традицией и самореализацией.

Любовь в англоязычной культуре воспринимается как пространство свободы, эмоций, личного выбора и наслаждения, с элементами иронии и лёгкости. В то время как русские представляют любовь как глубокое, часто страдальческое и неконтролируемое чувство, одновременно романтизируемое и иронизируемое, где велика роль эмоциональной глубины, но также присутствует страх перед разрушительной силой страсти.

Понимание жизни в английском языке строится вокруг идей свободы, выбора и удовольствия, а в русском – вокруг адаптации, борьбы, выживания и моральной сдержанности. Эти различия укоренены в национальных системах ценностей и подтверждают роль языка как отражения культурного сознания.

На примере анализа лишь малой части английских фразеологических единиц мы видим, что данные фразеологизмы являются важным источником

исторической и культурологической информации о жизни народа – носителя языка, что весьма актуально на современном этапе развития английского языка [10]. Необходимо учитывать, что менталитет народа, как и его культура, представляет собой чрезвычайно неоднородное явление: наряду с национально-специфичными чертами он включает межнациональные и универсальные, общечеловеческие черты.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Энциклопедия Брокгауза и Ефрона. – СПб. : Брокгауз-Ефрон. – 1890-1907. [Электронный ресурс]. – URL: https://dic.academic.ru/ (Дата обращения 15.04.2025).

2 **Гнатенко, П. И.** Национальный характер: мифы и реальность / П. И. Гнатенко. – Киев : Вища школа, 1984. – 152 с.

3 **Жуков, В. П., Жуков, А. В.** Русская фразеология [Текст]. – М. : Высшая школа, 2006. – 408 с.

4 **Смагулова, Г. Н.** Межкультурная коммуникация: проблемы этноязыковых особенностей [Текст] / Г. Н. Смагулова // Вестник КазНУ. – Серия филологическая. – 2014. – № 2(148). – С. 108–112.

5 **Верещагин, Е. М., Костомаров, В. Г.** Язык и культура: Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного [Текст]. – М. : Рус. яз., 1990. – 246 с.

6 **Hofstede, G.** Dimensionalizing Cultures: The Hofstede Model in Context // Online Readings in Psychology and Culture. – 2011. – https://doi.org/10.9707/2307-0919.1014

7 **Кустова, Л. С.** Тайна национального характера [Текст] – М. : Издательство ИКАР, 2003. – 164 с.

8 Cambridge International Dictionary of Idioms / Academic Consultant Professor Michael McCarthy [Text]. – Cambridge University Press, 2005. – 587 p.

9 The Oxford Dictionary of Idioms / edited by Judith Siefring. Oxford [Text]. – New York : Oxford University Press, 2004. – 340 p.

10 **Тер-Минасова, С. Г.** Язык и межкультурная коммуникация: Учеб. Пособие [Текст] – М. : Слово/Slovo, 2000. – 624 с.

REFERENCES

1 Encyclopedia Brokgausa I Efrona [Encyclopedia of Brockhaus and Efron]. – S-Pb. : Brockhaus-Efron.– 1890-1907. [Electronic resource]. – URL: https://dic.academic.ru/ (Accessed: 15.04.2025).

2 **Gnatenko, P. I.** Nationalnyi charakter: mify I realnost' [National character: myths and reality] [Text] / P. I. Gnatenko. – Kiev : Vischa schkola, 1984. – 152 p.

3 **Zhukov, V. P., Zhukov, A. V.** Russkaya fraseologija [Russian phraseology] [Text]. – Moscow : Vysschaya shkola, 2006. – 408 p.

4 **Smagulova, G. N.** Mezhkulturnaya kommunikaciya: problemy etnoyasykovyh ocobennostei [Intercultural communication: problems of ethnolanguage features] [Text] // Vestnik KazNU. Seriya filologicheskaya.–2014. – № 2(148). – P. 108–112.

5 **Vereschagin, E. M., Kostomarov, V. G.** Yasyk I kul'tura: Lingvostranovedenie v prepodavanii russkogo yasyka kak inostrannogo [Language and culture: Linguistic and Foreign Studies in teaching Russian as a foreign language] [Text]. – Moscow : Russkii yasyk, 1990. – 246 p.

6 **Hofstede, G.** Dimensionalizing Cultures: The Hofstede Model in Context // Online Readings in Psychology and Culture. – 2011. – https://doi.org/10.9707/2307-0919.1014

7 **Kustova, L. S.** Taina nazionalnogo charaktera [The mystery of national character] [Text]. – Moscow : Isdatelstvo IKAR, 2003. – 164 p.

8 Cambridge International Dictionary of Idioms / Academic Consultant Professor Michael McCarthy [Text]. – Cambridge University Press, 2005. – 587 p.

9 The Oxford dictionary of idioms / edited by Judith Siefring. Oxford [Text] – New York : Oxford University Press, 2004. – 340 p.

10 **Ter-Minasova, S. G.** Yasyk I mezhkulturnaya kommunikaziya [Language and intercultural communication]: Textbook [Text]. – Moscow : Slovo, 2000. – 624 p.

Поступило в редакцию 04.04.26.
Поступило с исправлениями 06.05.26.
Принято в печать 10.08.26.

З. В. Клюшина[1], **Е. Ю. Погожева*[2], *Е. А. Журавлева*[3],
А. А. Мадеева[4], *К. С. Селезнева*[5]
[1,2,3,4,5]Торайгыров университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.
04.04.26 ж. баспаға түсті.
06.05.26 ж. түзетулерімен түсті.
10.08.26 ж. басып шығаруға қабылданды.

ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ БІРЛІКТЕР МӘДЕНИЕТАРАЛЫҚ КОММУНИКАЦИЯ КОНТЕКСТІНДЕГІ ҰЛТТЫҚ СИПАТТЫҢ КӨРІНІСІ РЕТІНДЕ

Мақалада фразеологиялық бірліктер әлемнің тілдік бейнесінің маңызды элементі және ұлттық сипатты бейнелеудің құралы ретінде қарастырылады. Фразеологизмдердің мәденитаралық коммуникациядағы рөліне ерекше назар аударылып, олардың мәдени шартталған мағыналар, құндылықтар мен стереотиптердің тасымалдаушысы ретінде қызмет атқаратындығы көрсетіледі. Зерттеудің мақсаты – орыс және ағылшын тілдеріндегі фразеологиялық бірліктердің негізінде көрінетін, мәдениетаралық коммуникация контекстіндегі ұлттық сипаттың өзіндік ерекшеліктерін анықтау.

Г. Хофстеде ұсынған мәдени өлшемдерді фразеологиялық бірліктерді талдауда қолдану зерттеудің жаңалығын айқындайды. Мұндай пәнаралық тәсіл лингвистика, мәдениеттану және әлеуметтанудың тоғысындағы зерттеу жүргізуге мүмкіндік беріп, тұрақты тілдік бірліктерде көрініс тапқан ұлттық сипаттың негізінде қандай құндылықтар жатқанын тереңірек түсінуге жол ашады.

Сонымен қатар, жұмыста «Ағылшын/Орыс», «адам/ер/әйел», «отбасы», «өмір» және «махаббат» сияқты тақырыптық салалар бойынша ұлттық сипаттағы ортақ және ерекше белгілерді айқындауға талпыныс жасалды. Ағылшын фразеологиялық бірліктерінің аз ғана бөлігін талдау олардың ағылшын тілінде сөйлейтін халықтың тарихи және мәдени өмірі туралы құнды ақпараттың көзі екенін көрсетеді. Бұл ағылшын тілінің қазіргі дамуы тұрғысынан да аса өзекті. Орыс фразеологизмдері бай метафоралылығымен және стереотиптерге жиі ирониялық қатынасымен ерекшеленсе, ағылшын тіліндегі тұрақты тіркестер көбіне турашыл әрі прагматикалық сипатқа ие.

Алынған тұжырымдар мен жиналған практикалық материал екітілді идиомалық сөздікке, сондай-ақ мәдениетаралық коммуникация мен лингвистикалық елтану арналған оқу құралының негізін қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Кілтті сөздер: ұлттық сипат, мәдениетаралық қарым-қатынас, фразеологиялық бірліктер, идиомалар, бірігулер, этномәдени ерекшеліктер, әлемнің тілдік бейнесі.

*Z. V. Klyushina[1], *E. Yu. Pogozheva[2], E. A. Zhuravleva[3], A. A. Madeyeva[4], X. S. Selezneva[5]*
[1,2,3,4,5]Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar.
Received 04.04.26.
Received in revised form 06.05.26.
Accepted for publication 10.08.26.

PHRASEOLOGICAL UNITS AS A REFLECTION OF NATIONAL CHARACTER IN THE CONTEXT OF INTERCULTURAL COMMUNICATION

The article examines phraseological units as an important element of the linguistic worldview and a means of reflecting national character. Special attention is paid to the role of phraseological units in intercultural communication, where they function as carriers of culturally determined meanings, values, and stereotypes. The aim of the study is to identify specific features of national character in the context of intercultural communication, embodied in Russian and English phraseological units.

The application of G. Hofstede's cultural dimensions to the analysis of phraseological units constitutes the novelty of the study. This interdisciplinary approach, combining linguistics, cultural studies, and sociology, makes it possible to gain a deeper understanding of the values underlying national character as reflected in fixed linguistic expressions. In addition, the study attempts to identify both commonalities and specific features of national character in such spheres as "English/Russian", "person/man/woman", "family", "life", and "love". An analysis of only a small number of English phraseological units has shown that these units represent an important source of historical and cultural information about the life of a native speaker, which is highly relevant at the present stage of the development of the English language. Russian phraseological units are characterized by rich metaphorical content and often an ironic attitude toward stereotypes, whereas English expressions tend to be more direct and pragmatic.

The findings and practical material of this study may serve as a basis for the creation of a bilingual idiomatic dictionary, as well as teaching materials on intercultural communication and linguistic and cultural studies.

Keywords: national character, intercultural communication, phraseological units, idioms, fusions, ethnocultural features, linguistic worldview.

SRSTI 39.19.27

https://doi.org/10.48081/BTOUPh3.2026/440-458

***D. A. Kozhas**
Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar.
ORCID: https://orcid.org/0009-0006-1306-7249
*e-mail: kapar.dina@mail.ru

LINGUOCULTURAL AND DISCURSIVE ASPECTS OF THE NATIONAL IMAGE

The article provides a comprehensive analysis of the linguocultural and discursive representation of national identity in Kazakhstan's media discourse. In the context of a multiethnic and multilingual society, mass media play a strategic role in strengthening national unity and shaping a holistic image of the nation. The study is based on a corpus of Kazakh- and Russian-language media texts published between 2020 and 2024. The analysis includes news reports, editorials, official statements, and televised materials that address issues of national values, national identity, and collective memory.

The research methodology integrates critical discourse analysis (N. Fairclough, T. van Dijk) and a linguocultural approach. The textual and visual materials reveal key discursive strategies, including unifying lexicon, national symbols, symbolic metaphors, binary oppositions (tradition/modernization), and references to historical and cultural heritage. Particular attention is paid to visual codes representing the state flag, national landscapes, and ethnic diversity. Kazakh-language media texts emphasize tradition and historical continuity, whereas Russian-language texts more frequently highlight civic unity and state ideology. The findings demonstrate the ideological potential of media discourse in shaping national consciousness and social cohesion. The results confirm the effectiveness of linguocultural analysis of media texts and provide a theoretical and practical basis for further research on national identity.

Keywords: national identity, media discourse, Kazakhstan, critical discourse analysis, linguoculture, bilingualism.

Introduction

National identity in contemporary scholarship is understood as a socially constructed and historically contingent phenomenon shaped by political, cultural,

and institutional processes. In post-Soviet societies, identity formation remains unstable. Colonial legacies, Soviet language policy, ethnic pluralism, and unresolved questions of sovereignty intersect and often conflict. Kazakhstan, which declared independence in 1991 as the last republic of the USSR, provides a clear example of these overlapping dynamics [1].

Since independence, two trajectories have structured the country's identity policy. The first is oriented toward restoring Kazakh ethnocultural heritage after decades of Russification. The second focuses on constructing a civic model of nationhood capable of integrating more than 130 officially registered ethnic groups. State programs such as Mangilik El and Rukhani Zhangyru combined references to historical continuity with narratives of modernization and international integration. According to our data, these initiatives shaped a stable discursive framework in which ethnocultural and civic elements coexist rather than compete.

Census statistics partially reflect this orientation. The proportion of citizens identifying Kazakh as their primary language increased from 64.4 % in 2009 to more than 74 % in 2021. At the same time, Russian retains strong positions in urban communication and professional domains. Despite growth in official figures, it remains unclear to what extent these shifts have transformed everyday communication in the regions. In informal settings – for example, in Pavlodar markets or cafés in Shymkent – Russian frequently continues to dominate. This gap between statistics and lived practice makes us cautious in drawing conclusions.

Language policy therefore redistributes communicative functions rather than replacing one language with another. In the course of analysis, we observed that Kazakh in media discourse is more often associated with heritage, historical memory, and cultural continuity, whereas Russian maintains a pragmatic role in administration, economic analysis, and expert communication. When comparative analysis of media texts was conducted, the results proved unexpected: the initial hypothesis was not confirmed. No consistent displacement of one language by the other was identified. Instead, the data indicate functional differentiation.

Between 2020 and 2024, identity discourse intensified under successive crises. During the COVID-19 pandemic, the Birgemiz ("We Are Together") campaign was regularly broadcast on Khabar TV, in the news program Akparat, and across official online platforms. The lexeme birlik ("unity") appeared systematically, accompanied by images of medical workers, volunteers, and national symbols. The pandemic was framed as a collective ordeal, while institutional shortcomings received limited attention. On Facebook, memes featuring the word birlik circulated widely, often combining humor with appeals to solidarity [2].

Solidarity dominated media narratives during this period

Comparison of Kazakh- and Russian-language outlets produced an unexpected result. Kazakh texts emphasized tradition and collective belonging.

Russian texts focused on civic duty and institutional stability. The assumption of uniform framing across languages was not supported by the data.

January 2022 altered the configuration of public discourse. The protests (Qandy Qantar), according to official data, resulted in more than 200 deaths. Media vocabulary shifted toward justice, dignity, and responsibility. The "New Kazakhstan" agenda brought renewed engagement with historical trauma, particularly the famine of 1931–1933. In our observations, this was one of the rare instances when collective trauma gained sustained visibility in mainstream discourse rather than appearing episodically. Telegram channels alternated between Kazakh and Russian captions, reflecting attempts to address different audiences.

At the same time, ecological discourse intensified. Environmental issues began to appear regularly in nationally oriented publications, especially in discussions of air pollution in Temirtau and Ust-Kamenogorsk, the condition of the Caspian Sea, and public reactions to industrial emissions. We observed that environmental themes were gradually incorporated into representations of national identity.

Coverage of the drying Aral Sea and the problems of the Irtysh River often combined ecological rhetoric with references to collective responsibility and historical memory. Kazakhstan was presented not only as a political entity but as a territory requiring protection. Ecology thus acquired a moral dimension.

Comparative analysis revealed differing patterns across language spheres. Comparative analysis showed clear differences between the two language spheres. Kazakh-language publications more often connect environmental topics with cultural memory and representations of the steppe, whereas Russian-language texts tend to focus on technological responses and economic implications. The hypothesis of identical framing was not confirmed. Ecological discourse thus constitutes an additional dimension of the national image, reinforcing the perception of territory as a shared value and environmental responsibility as an element of civic maturity.

In response to these dynamics, media do not merely transmit information. They organize interpretation. Through recurring lexical patterns, symbolic references, and visual imagery, media discourse consolidates models of belonging. Kazakh performs a symbolic function associated with cultural continuity; Russian maintains a role linked to institutional stability. Parallel discursive streams address overlapping yet socially differentiated audiences while reproducing the formula "unity in diversity".

The period 2020–2024 demonstrates accelerated transformation. Pandemic experience, social unrest, and environmental challenges reshaped symbolic emphases. Media narratives integrated these developments into frameworks of solidarity, justice, sustainability, and responsibility. Our comparative analysis

suggests that although symbolic repertoires diverged, the overarching narrative of unity persisted. The hypothesis of fragmentation was not confirmed; instead, adaptive integration prevailed.

Theoretical foundations

In this study, we rely on concepts from discourse analysis, cultural theory, and identity studies to examine how national representation operates in Kazakhstani media. Our main analytical framework is critical discourse analysis (CDA), particularly Fairclough's three-dimensional model. This model connects three levels: textual features, discursive practices, and wider sociocultural processes. It allows us to treat media texts not simply as linguistic products but as socially embedded practices in which power relations are reproduced and negotiated.

Within CDA, language is not viewed as a neutral reflection of reality. It actively shapes it. Lexical choices, evaluative markers, metaphors, and narrative sequencing influence how nationhood, legitimacy, and collective belonging are interpreted. Following Fairclough and van Dijk, we approach media discourse as a site where institutional authority intersects with routine communication. Through repetition and normalization, official narratives become part of everyday media language.

However, our empirical material also exposed certain limits of standard CDA. In several cases, especially in regional contexts, media discourse did not fully align with institutional templates. For example, during the pandemic, official slogans about unity circulated widely. Yet in Pavlodar Facebook groups, users often paired these slogans with irony or locally marked commentary. Regional TV segments reformulated state narratives in dialectal or informal styles. These combined zones of communication do not always fit neatly into institutional discourse models. This makes us cautious about treating CDA as fully exhaustive [3].

Alongside CDA, we draw on a linguocultural. From this standpoint, language carries historically embedded meanings and cultural memory. Concepts such as collective responsibility, heritage, and national continuity are not abstract categories. They are encoded in recurrent lexical patterns and culturally marked expressions. In our corpus, for instance, Kazakh-language publications frequently mobilized culturally specific terms linked to land, ancestry, and memory. Russian-language texts more often employed vocabulary associated with governance, reform, and modernization.

When we compared these corpora, the results were uneven. The hypothesis of identical framing across languages was not confirmed. Instead, we observed functional differentiation. Kazakh tended to foreground symbolic continuity. Russian leaned toward institutional stability. This divergence was systematic rather than incidental.

Visual material required a separate analytical lens. We therefore applied Barthes' semiotic distinction between denotation and connotation. Photographs

and video frames were treated as semiotic resources, not neutral illustrations. Images of traditional rituals, national landscapes, the dombra, the shanyrak, or state ceremonies carried connotative meanings that extended beyond their literal depiction. In coverage of Nauryz, for example, traditional symbols were repeatedly paired with references to economic reform or technological development. The visual layer produced a narrative in which tradition and modernization were presented as compatible.

We also draw on theories of imagined communities and symbolic politics. These approaches emphasize that national identity is sustained through repetition. Not through essence. In bilingual contexts such as Kazakhstan, this repetition takes differentiated linguistic forms. Different audiences are addressed. The ideological frame remains shared.

Even so, several questions remain open. Discursive patterns appear stable at the textual level, but it is unclear how deeply they penetrate everyday communication outside major urban centers. Our observations suggest variation rather than uniform reception. Media discourse constructs coherence. Social practice may be more fragmented.

Combined, CDA, linguocultural analysis, and visual semiotics provide the analytical framework for this study. We apply this integrated model to our corpus in order to trace how national image is constructed across textual and visual modalities. In the following section, we explain how these theoretical perspectives were operationalized in the empirical analysis [4].

Materials and methods

The study is based on an integrated qualitative framework combining linguistic analysis, critical discourse analysis, and a linguocultural perspective. This design makes it possible to explore how national identity is constructed in Kazakhstani media through the interaction of verbal and visual resources. Verbal and visual components are examined in relation to one another, with attention to their joint role in producing shared meanings and normalizing ideas of collective identity.

The media corpus was compiled manually and includes 150 Kazakh– and Russian-language texts published between 2020 and 2024. Materials were drawn from national print outlets (Egemen Qazaqstan, Kazakhstanskaya Pravda), state television channels (Khabar, Qazaqstan TV), official press releases, and widely accessed digital platforms. The selected period corresponds to intensified public debates on identity during the COVID–19 pandemic, the January 2022 protests, and subsequent political developments.

Corpus formation involved several steps. At the initial stage, approximately 320 publications were collected through keyword searches and thematic browsing. Search queries included “unity”, “nation”, “independence”, “heritage”, and “development”, together with their Kazakh equivalents (“birlik”, “tauelsizdik”,

“ult”, “mura”). The materials were then filtered to retain only texts containing explicit references to national values, cultural symbols, collective memory, or statehood. The final dataset represents a range of genres, including news reports (n = 60), analytical editorials (n = 35), interviews and political speeches (n = 30), and digital or social media content (n = 25).

Table 1 – Corpus Composition by Genre and Language

Genre	Kazakh-language texts	Russian-language texts	Total
News reports	34	26	60
Analytical editorials	18	17	35
Interviews & political speeches	16	14	30
Digital / social media content	17	8	25
Total	85	65	150

As indicated in Table 1, Kazakh-language texts are more frequent in news and digital formats, which reflects the increasing symbolic visibility of Kazakh in media representations of national identity. Russian-language materials appear more often in analytical genres, pointing to the continued role of Russian in expert-oriented and institutional communication. These tendencies should be interpreted with caution, as they do not fully capture everyday bilingual practices in regional contexts.

The bilingual composition of the corpus allows for comparison between Kazakh- and Russian-language representations of national identity. In the Kazakhstani context, both languages function as parallel channels of public communication, addressing overlapping but socially differentiated audiences. Kazakh-language texts often draw on ethnocultural themes and references to the past, while Russian-language materials more commonly address civic unity, modernization, and institutional developments.

Analytical work combined several complementary procedures. Critical discourse analysis, following Fairclough’s framework, was used to examine lexical choices, evaluative markers, modality, rhetorical strategies, and thematic organization, with particular attention to agency, inclusive pronouns, and representations of state actorsA coding system focused on linguocultural markers was employed in the study, including words and metaphors associated with collective memory and key national values. Particular attention was paid to references to historical figures and national holidays, as well as to recurring concepts such as birlik (unity), tauelsizdik (independence), otan (homeland), and babalar murasy (ancestral heritage). The analysis focused not only on their

presence in the corpus but on how these elements operate within specific media contexts and what meanings are activated through their use [5].

Visual materials were analyzed using a semiotic approach, with special reference to the distinction between denotative and connotative levels of meaning. Photographs, infographics, and video frames were examined in detail, ranging from national symbolism to representations of urban development, rural landscapes, scenes of ethnic diversity, and elements of festive rituals. Based on our observations, such visual choices establish particular interpretive frames and reinforce the meanings conveyed in the accompanying texts.

All materials were collected and organized using NVivo software. Coding proceeded in several stages: initial categories were refined through repeated engagement with the data, which made it possible to conduct a more systematic comparison of Kazakh- and Russian-language sources. We did not aim for statistical representativeness; instead, the study adopts a qualitative approach focused on understanding how media representations participate in the formation of the national image.

Within this framework, national identity is understood as a fluid and socially mediated process reproduced through everyday media practices in a multilingual post-Soviet context. At the same time, we acknowledge the limitations of the study, particularly the absence of spoken and informal forms of communication, which could further enrich the findings and represent an important direction for future research.

Literature Review

Research on media discourse and national identity draws on several interrelated traditions, including critical discourse analysis, cultural studies, sociolinguistics, and linguocultural research. Across these approaches, media are understood not merely as reflections of social reality but as active participants in the production of collective meanings and dominant narratives. Within this framework, identity is viewed as a discursive construct shaped through language use, symbolic references, and evaluative positioning. At the same time, bilingual media environments show meanings circulating across languages and contexts in ways that exceed linear models of discursive reproduction.

Within critical discourse analysis, identity is conceptualized as a discursive construct shaped through lexical choices, narrative structures, and evaluative positioning. Fairclough's three-dimensional model foregrounds the interaction between textual features, discursive practices, and broader sociocultural contexts, demonstrating how political projects become embedded in routine communication. Complementing this perspective, Wodak's discourse-historical approach incorporates collective memory and symbolic heritage, explaining how references to the past contribute to the naturalization of particular versions of belonging.

Bilingual exchanges in media environments reveal meanings circulating across languages and contexts faster than standard models of discursive reproduction tend to anticipate [6].

Cultural and semiotic perspectives highlight the symbolic foundations of nationhood. Barthes' concept of myth explains how culturally situated signs are transformed into taken-for-granted "common sense". Subsequent multimodal research further demonstrates that visual representations of tradition, landscape, and ritual generate affective attachments to the nation. Visual framing thus operates as a form of ideological mediation. In Kazakhstani media, this framing is frequently hybrid – ethnocultural symbols are juxtaposed with narratives of modernization, producing layered meanings that resist reduction to a single, stable national myth.

Recent work in media linguistics emphasizes the role of affect and emotion in nation-related discourse. Ahmed (2014) argues that collective identities are sustained not only through rational narratives but also through emotional alignments formed in public communication. Anderson's notion of imagined communities (2006) remains foundational for understanding how media participation enables individuals to experience belonging to abstract national collectives. From a discourse-analytical standpoint, van Dijk (2015) stresses ideological polarization and in-group/out-group representations, while Machin and Mayr (2012) demonstrate how subtle lexical and visual choices encode power relations in news discourse.

Post-Soviet scholarship draws attention to persistent tensions between ethnocultural revival and civic models of citizenship, as well as to the mediating role of public communication in negotiating these contradictions. Across Central Asia, national narratives commonly combine references to historical continuity with modernization discourse. These layered symbolic configurations aim to reconcile tradition with global integration, while simultaneously revealing internal tensions and competing value orientations within the same communicative space.

Studies focusing on Kazakhstan underline the significance of language policy and symbolic politics in shaping national consciousness. Dave (2019) and Isaacs (2022) show that the promotion of Kazakh coexists with pragmatic bilingualism, while Kudaibergenova (2020) highlights cultural performance in digital environments and Laruelle (2023) documents the expanding role of memory politics. Collectively, this scholarship suggests that bilingualism should be understood not as a transitional phase but as a relatively stable communicative condition that continually structures identity practices.

Research on bilingual media environments further indicates the existence of parallel language spheres. Kazakh-language discourse tends to foreground ethnocultural heritage and historical depth, whereas Russian-language media more frequently emphasize civic unity, institutional development, and international

orientation. While this dual structure may support inclusive nation-building, it also requires ongoing negotiation between linguistic communities, particularly in informal contexts, where Russian may retain greater functional dominance despite shifting symbolic hierarchies.

In post-socialist and post-imperial societies more broadly, identity is increasingly conceptualized as situational and negotiated rather than fixed. Brubaker (2011) emphasizes the contextual character of ethnicity and nationhood, while Pavlenko (2014) demonstrates how multilingual environments shape memory and self-positioning during periods of political and cultural transformation. Visual communication has likewise gained prominence: Rose (2016) conceptualizes images as socially embedded practices, and Aiello and Parry (2020) show how digital visual storytelling contributes to the circulation of national ideologies. Together, these perspectives support a multimodal understanding of identity, in which language and imagery jointly participate in meaning-making processes.

Results and discussion

Between 2020 and 2024, a corpus of 150 media texts was analyzed – 85 in Kazakh and 65 in Russian. Ethnocultural symbolism appeared in 68 % of the Kazakh-language materials, whereas Russian-language texts foregrounded civic modernization in 61% of cases. This quantitative difference points to distinct semantic priorities across language spheres and suggests that the two languages perform different kinds of symbolic work.

Genre distribution further supports this observation. Kazakh-language texts predominated in news reporting – 42 out of 60 items – and in digital formats, where 18 out of 25 publications were in Kazakh. Russian-language materials were more common in analytical editorials – 24 out of 35. These figures indicate that Kazakh-language media are more often used to narrate everyday events and symbolic rituals, while Russian-language outlets tend to explain, interpret, and frame institutional developments [7].

Table 2 – Dominant Discursive Strategies Identified in the Corpus

Strategy	Function	Kazakh media (%)	Russian media (%)
Cultural symbolism	Heritage legitimation	42	18
Civic rhetoric	Institutional cohesion	21	39
Binary oppositions	Moral polarization	28	31
Tradition–modernity synthesis	Dynamic continuity	36	29
Visual national framing	Emotional alignment	44	34

As shown in Table 2, Kazakh-language media demonstrate significantly higher reliance on cultural symbolism and visual national framing, whereas Russian-language outlets prioritize civic rhetoric and modernization discourse. This distribution supports the hypothesis of differentiated symbolic labor across linguistic domains.

On 12 March 2022, *Egemen Qazaqstan* published the headline “Ulttyq birlik – memleket turaqtylygy” (“National unity is the foundation of state stability”). Between 2021 and 2023, 37 Kazakh-language headlines paired cultural heritage with ideas of stability and governance. During the same period, Russian-language outlets employed modernization-related vocabulary – “progress” and “dialogue” – in 29 headlines. This contrast reflects differentiated framings of national development: one discourse grounds legitimacy in historical continuity, while the other emphasizes civic modernization.

Binary oppositions became more pronounced after January 2022. Among 54 analytical articles, contrasts such as “tradition and globalization” appeared in 31 texts, while “stability and chaos” occurred in 18. Comparative data show that Kyrgyz media in 2021–2022 used similar oppositional structures in 47 % of sampled articles, whereas Kazakhstani outlets demonstrated a higher frequency at 62 %. This pattern suggests that polarization functions not merely as description but as a structuring principle of national self-representation, especially in periods of sociopolitical tension.

Visual framing was consistent throughout the. Between 2020 and 2024, national symbols appeared in 112 texts. The Kazakh flag featured in 73 cases and the Bayterek Tower in 41. Multicultural classrooms were depicted in 26 materials, and rural landscapes in 34. Russian-language publications more often highlighted urban skylines – 22 cases – while Kazakh-language media emphasized rural imagery in 28. These recurring visual patterns reinforce particular spatial and cultural imaginaries of the nation, embedding state symbolism into everyday scenes and presenting unity as both territorial and social [9].

Lexical analysis further reveals systematic differentiation. In Kazakh-language texts, expressions such as ana tili (mother tongue) appeared in 19 publications, urpaq (generation) in 14, and babalar murasy (ancestral heritage) in 11. Russian-language materials more frequently relied on concepts such as “civil society” (17 instances), “dialogue” (21), and “progress” (23). These choices point to different orientations – genealogical and cultural continuity on the one hand, institutional and civic development on the other.

The period following January 2022 shows a noticeable increase in discursive intensity. References to dignity and justice appeared in 38 texts, compared with 14 in 2020–2021. Mentions of Soviet-era trauma rose from two instances before 2022 to nine in 2022–2023. These shifts indicate a recalibration of symbolic priorities

within media narratives. At the same time, scholarly interpretations diverge: Isaacs (2022) frames bilingualism primarily as pragmatic adaptation, whereas Laruelle (2023) emphasizes the strengthening symbolic position of Kazakh. This divergence highlights that even within academic discourse, the meaning and implications of bilingualism remain contested.

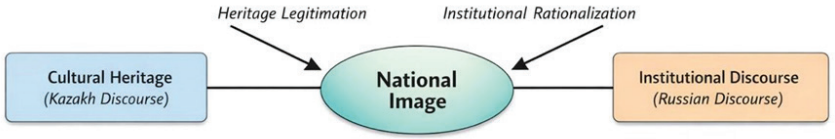

Figure 1 – Hybrid discursive architecture of national identity in Kazakhstani media

Overall, the findings indicate that national identity in Kazakhstani media is produced through the interaction of cultural symbolism, binary framing, and visual representation. Kazakh-language discourse tends to foreground ethnocultural continuity, while Russian-language materials emphasize civic modernization. Rather than cancelling each other out, these strategies tend to exist side by side within a layered model. It brings together elements of tradition and reform. In everyday media practice, bilingual communication often functions as a form of ideological flexibility. This makes it possible to reach different audiences without disrupting the shared national narrative.

From this perspective, hybridity extends beyond linguistic diversity. It points to a broader ideological orientation. One that supports coherence, yet leaves room for layered and sometimes divergent meanings. In this context, bilingual media discourse becomes a practical way of negotiating identity across multiple registers, combining cultural depth with civic inclusivity. By combining cultural heritage with civic modernization, Kazakhstani media produce a narrative that is simultaneously particular and inclusive. References to ancestral continuity, traditional symbols, and collective memory add emotional depth, while civic rhetoric and modernization discourse position Kazakhstan within wider frameworks of progress and institutional stability. The coexistence of these orientations shows how bilingual communication functions as a stabilizing mechanism in a society shaped by ethnic diversity and complex historical experience.

Visual semiotics further strengthens this hybrid model. Images of the flag, the Bayterek Tower, rural landscapes, and multicultural classrooms operate not as neutral illustrations but as symbolic anchors. They integrate ideological meanings into everyday media consumption, making unity and continuity appear natural and

self-evident. The repeated circulation of these visuals across genres and platforms normalizes symbolic references and gradually shapes collective understandings of nationhood. Notably, visual narratives often merge tradition with modernity – for example, televised ceremonies that combine folk music with digital projections – presenting cultural heritage and technological development as compatible rather than opposed.

Binary oppositions also play an important role in organizing identity discourse. Contrasts such as “tradition and globalization” or “stability and chaos” reduce complex social realities to morally intelligible categories. These oppositions offer audiences clear interpretive frames, positioning Kazakhstan as both culturally grounded and future-oriented. After the January 2022 events, these contrasts became more pronounced amid rising sociopolitical tension. Media narratives increasingly juxtaposed internal unity with external instability: a collective “we” was constructed through resilience and shared values, while an impersonal “they” became associated with chaos or external pressure. This form of discursive polarization did not merely reflect unfolding events; it also reinforced loyalty toward state institutions.

Differences between Kazakh-language and Russian-language texts clearly illustrate how symbolic emphasis is distributed. Kazakh-language materials frequently contain culturally marked expressions such as *ana tili* (mother tongue), urpaq (generation), and *babalar murasy* (ancestral heritage), foregrounding the genealogical and cultural foundations of identity. Russian-language texts rely more heavily on concepts such as “civil society”, “dialogue”, and “progress”, emphasizing institutional development and modernization. This pattern reflects different audience orientations: Kazakh-language discourse tends to prioritize cultural authenticity and historical depth, whereas Russian-language media more often promote a universalist and technocratic understanding of the nation.

After 2022, symbolic priorities shifted noticeably. References to dignity, justice, and moral renewal became more frequent – echoing official narratives of a “New Kazakhstan”. At the same time, memories of Soviet-era trauma – including famine and repression – gained greater visibility. These developments point to a move toward more reflective public discussions of legitimacy.

During this period, media discourse did not simply reproduce earlier identity frameworks. Instead, it reworked them by integrating calls for reform into established narratives of unity and continuity, thereby reshaping collective perceptions of national belonging.

Comparative material from neighboring countries helps situate these findings within a wider regional context. In Kyrgyzstan, similar oppositional patterns were present, though less pronounced. This contrast highlights how Kazakhstan’s bilingual environment intensifies discursive polarization. Uzbek media followed

a different trajectory, placing stronger emphasis on modernization while paying less attention to ethnocultural heritage. Such differences underscore the specificity of Kazakhstan's combined model, which brings together cultural revival and civic inclusivity.

National identity in Kazakhstani media therefore appears not as a fixed construct, but as something that takes shape over time. It is sustained through flexible discursive practices. Cultural symbolism adds emotional depth. Civic rhetoric provides institutional grounding. Visual framing, in turn, embeds ideological meanings in everyday experience. Through these interacting elements, a layered national narrative emerges – one that holds together tradition and modernization, ethnocultural distinctiveness and civic belonging.

Ecological discourse as an emerging dimension of national identity

Alongside ethnocultural and civic themes, ecological discourse became increasingly visible in Kazakhstani media between 2020 and 2024. Out of the 150 analyzed texts, 27 contained explicit references to environmental issues, sustainability, or ecological symbolism. The distribution was uneven: 19 of these appeared in Russian-language outlets, while only eight were found in Kazakh-language sources. This imbalance suggests that environmental topics are more often articulated through civic and policy-oriented frameworks than through narratives of cultural heritage.

Russian-language publications typically framed ecology in terms of modernization and global responsibility. Headlines emphasized concepts such as "green economy", renewable energy, and urban sustainability, positioning Kazakhstan within international agendas of climate action and technological development. Coverage of solar and wind energy projects, for example, presented environmental reform as evidence of institutional progress and alignment with global standards. Within this discourse, ecological issues were treated primarily as technical and administrative challenges linked to governance, economic diversification, and infrastructure development.

Kazakh-language media, by contrast, tended to embed environmental concerns within culturally marked narratives. Reports on water scarcity, desertification, and industrial pollution frequently invoked ancestral ties to land and traditional practices of stewardship. Lexemes such as tabiğat (nature) and jer ana (mother earth) appeared repeatedly, framing ecology as a matter of moral responsibility and cultural continuity. Environmental degradation was thus presented not only as a policy problem but also as a disruption of inherited relationships between people and territory.

Visual representation reinforced this linguistic differentiation. Russian-language outlets tended to focus on urban "green" initiatives. These included parks, cycling infrastructure, and examples of eco-friendly architecture. Kazakh-language

texts, by contrast, drew more heavily on rural landscapes, rivers, and steppe imagery, often accompanied by narratives of preservation. This difference reflects a broader representational divide visible across the corpus: civic modernization on the one hand, and ethnocultural rootedness on the other.

Ecological narratives were also shaped through binary oppositions. In Russian-language materials, environmental issues were frequently framed through contrasts such as "progress" versus "pollution" or "development" versus "degradation". Kazakh-language texts relied on a different set of oppositions, including "ancestral stewardship" and "modern neglect". These simplified moral frames offered readers clear points of orientation and linked ecological concerns to wider questions of collective responsibility.

After January 2022, references to the environment began to appear more closely connected with discourses of justice and renewal. Environmental themes were no longer presented in isolation. Instead, they increasingly intersected with broader reflections on social change and future direction. Fourteen texts explicitly linked ecological harm to social inequality and institutional accountability, particularly in reporting on industrial pollution in Temirtau and Ust-Kamenogorsk. In these cases, environmental damage was framed as part of wider demands for dignity and reform, integrating ecological themes into the emerging rhetoric of a "New Kazakhstan".

Taken together, these observations suggest that ecological media narratives do not function separately from national identity construction. Instead, it extends the existing bilingual division of symbolic labor: Russian-language media articulate ecology through civic modernization and global responsibility, while Kazakh-language outlets embed it in narratives of land, memory, and moral obligation. Environmental issues thus become another site where cultural continuity and institutional reform intersect, reinforcing the hybrid architecture of national identity [10].

Conclusion

Kazakhstan's bilingual media cannot be viewed simply as channels for delivering information. In the materials analyzed here, they appear as active spaces where national identity is continually shaped and renegotiated. Identity does not emerge as something fixed or predetermined. Instead, it takes form gradually, through language choice, meaning-related references, visual framing, and shifting discursive positions. Across the corpus, a clear distinction is observed: Kazakh-language texts more often emphasize ethnocultural continuity, ancestral memory, and rootedness in meaning and tradition. Russian-language media focus more on civic modernization, institutional change, and global connectivity.

These two approaches do not contradict or cancel each other out. They coexist within a shared media space and together form a hybrid model of nationhood that combines cultural depth with civic openness.

The data reveal a similar pattern in the distribution of symbolic roles.

Kazakh-language materials more frequently employ cultural imagery and visual references to national identity. Russian-language outlets, by contrast, place greater emphasis on civic rhetoric and narratives of modernization.

This distinction is also visible across genres: Kazakh-language media are more prominent in everyday news coverage and reporting on rituals and celebrations, while Russian-language platforms tend to concentrate on analytical content and political discussion.

Such an arrangement does not lead to fragmentation. Rather, it reflects a differentiated distribution of meaning. In this context, bilingual communication functions as a mechanism of integration, allowing different emphases to coexist within a shared national narrative.

After the January 2022 events, noticeable changes appeared in identity discourse.

References to dignity, justice, and responsibility became more frequent. At the same time, memories of Soviet-era trauma gained greater visibility.

In responding to the crisis, media did not abandon established narratives. Instead, they reinterpreted them by integrating new themes into familiar accounts of unity and continuity. Calls for reform were embedded within frameworks of unity and continuity, mediating between disruption and stability and contributing to new articulations of legitimacy in the context of political transition.

The multimodal dimension proved equally important. Visual elements – flags, monuments, rural landscapes, and multicultural classrooms – were not merely illustrative but constitutive. Through repetition across platforms and genres, they naturalized particular understandings of unity, territory, and belonging. The affective layer of discourse – resilience, shared suffering, and collective pride – shows that nation-building operates not only through rational argumentation but also through emotional alignment and symbolic participation. Identity is both narrated and.

The emergence of ecological media narratives between 2020 and 2024 adds another layer to this hybrid architecture. Russian-language outlets predominantly framed environmental issues through modernization agendas and global responsibility, linking sustainability to institutional reform and technological development. Kazakh-language materials more often connected ecological concerns to ancestral land, moral stewardship, and cultural continuity. Environmental themes therefore extend the existing bilingual division of meaning-related labor rather than disrupting it, integrating ecology into broader narratives of renewal, justice, and responsibility. This ecological dimension illustrates how global challenges are reframed through local meaning-related repertoires.

The Kazakhstani case highlights Central Asia as an important site for contemporary identity research. In a multilingual, post-Soviet society balancing

cultural revival with global integration, media discourse functions as a central arena for negotiating belonging. Bilingualism in Kazakhstan emerges not as a temporary or unstable phenomenon, but as a structurally embedded mode of communication. It allows for ideological flexibility while still maintaining symbolic cohesion across different audiences.

The study, however, has several limitations. The corpus was largely drawn from major national outlets and did not systematically include regional or oppositional media. In addition, the selected timeframe captures a moment of intense transformation, yet does not allow for long-term diachronic comparison. These constraints point to clear directions for further work. Future research could turn to social media spaces, where identity is negotiated in more participatory and fragmented ways, and expand comparative analysis across Central Asia to better understand how similar mechanisms operate under different political and linguistic conditions.

Even with these limitations, the materials examined here highlight the continuing importance of media discourse in shaping contemporary forms of nationhood in Kazakhstan. National identity appears not as a fixed essence but as an ongoing communicative process. It is sustained through bilingual differentiation, representational layering, ecological framing, and visual repetition. Kazakh-language media narratives provide historical depth and emotional grounding, while Russian-language media practices offer institutional articulation and global orientation. Together, they produce a combined national narrative that accommodates diversity while maintaining coherence.

Media in Kazakhstan therefore function not as passive reflections of state ideology but as active mediators of meaning. Through cultural symbolism, civic rhetoric, ecological framing, and affective alignment, they shape how belonging is understood, experienced, and projected into the future. National identity is continuously rearticulated through everyday communicative practices that balance heritage and reform, memory and modernization, rootedness and openness.

Ultimately, the study shows that identity in Kazakhstan is dynamic, layered, and negotiated. It is produced through the circulation of words, images, and emotions that together create a shared sense of belonging. Bilingual media sustain this process by offering differentiated yet complementary representational repertoires, allowing cultural revival and civic modernization to coexist within a coherent national framework. This hybrid architecture reflects broader post-Soviet negotiations, where sovereignty, historical memory, and global integration remain in tension but are mediated through communicative flexibility.

REFERENCES

1 **Bell, A.** News discourse and social identity. – Oxford : Wiley-Blackwell, 2016. – 256 p.

2 **Bell, A.** Media discourse and identity // Discourse, Context & Media. – 2018. – Vol. 24. – P. 1–7. – https://doi.org/10.1016/j.dcm.2018.02.002

3 **Blommaert, J.** Citizenship and discourse in globalization. – London : Routledge, 2017. – 200 p.

4 **Blommaert, J.** Identity in superdiversity. – Bristol : Multilingual Matters, 2019. – 180 p.

5 **Chouliaraki, L.** Symbolic mediation and collective identity. – London : Routledge, 2018. – 220 p.

6 **Coupland, N.** Language, identity and social change. – Cambridge : Cambridge University Press, 2018. – 240 p.

7 **Coupland, N.** Sociolinguistics of nationalism. – Cambridge : Cambridge University Press, 2021. – 260 p.

8 **Dave, B.** Language policy and identity in Kazakhstan. – London : Routledge, 2019. – 210 p.

9 **Dave, B.** Language, power and identity in Kazakhstan // Central Asian Survey. – 2022. – Vol. 41, № 2. – P. 261–279. – https://doi.org/10.1080/02634937.2022.2032985

10 **Isaacs, R.** Nation-building and identity in Kazakhstan: From tribe to nation-state. – London : I.B. Tauris, 2018. – 230 p. – London : Routledge, 2020. – 210 p.

Received 15.04.26.
Received in revised form 15.04.26.
Accepted for publication 10.08.26.

**Д. А. Кожас*
Торайғыров университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.
15.04.26 ж. баспаға түсті.
15.04.26 ж. түзетулерімен түсті.
10.08.26 ж. басып шығаруға қабылданды.

ҰЛТТЫҚ БЕЙНЕНІҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ ЖӘНЕ ДИСКУРСИВТІК АСПЕКТІЛЕРІ

Ұсынылып отырған зерттеу Қазақстан медиадискурсында ұлттық бірегейліктің қалай көрініс табатынын қарастырады. Көпэтносты әрі көптілді қоғам жағдайында бұқаралық ақпарат құралдары ұлттық бейненің қалыптасуына ықпал ететін маңызды алаң ретінде әрекет етеді. Зерттеу 2020–2024 жылдар аралығында жарияланған қазақ және орыс тілдеріндегі медиамәтіндер корпусына негізделген. Талдауға жаңалықтар, редакциялық мақалалар, ресми мәлімдемелер мен тележазбалар енгізіліп, олардағы ұлттық құндылықтар, ұлт болмысы және ұжымдық жады тақырыптары қамтылды.

Зерттеу әдістемесі ретінде сындарлы дискурс-талдау (Н. Ферклау, Т. ван Дейк) және лингвомәдени тәсіл қолданылды. Мәтіндік және визуалды материалдардан біріктіруші лексика, ұлттық рәміздер, символдық метафоралар, бинарлы оппозициялар (дәстүр/жаңғыру), тарихи және мәдени мұраға сілтемелер айқындалды. Сонымен қатар, мемлекеттік ту, ұлттық табиғат пен этностық әртүрлілікті бейнелейтін визуалды кодтардың маңызы анықталды. Қазақ тіліндегі мәтіндерде дәстүр мен тарихи сабақтастық басым болса, орыс тіліндегі мәтіндерде азаматтық бірлік пен мемлекеттілік идеясы көбірек көрініс табады. Алынған нәтижелер медиадискурстың ұлттық сана мен әлеуметтік тұтастықты қалыптастырудағы идеологиялық әлеуетін көрсетеді. Зерттеу қорытындылары медиамәтіндерді лингвомәдени тұрғыдан талдаудың тиімділігін дәлелдейді. Бұл тұжырымдар ұлттық бірегейлікті зерделеуге арналған болашақ зерттеулер үшін теориялық және тәжірибелік негіз бола алады.

Кілтті сөздер: ұлттық бірегейлік, медиадискурс, Қазақстан, сындарлы дискурс-талдау, лингвомәдениет, екітілділік.

*Д. А. Кожас
Торайгыров университет,
Республика Казахстан, г. Павлодар.
Поступило в редакцию 15.04.26.
Поступило с исправлениями 15.04.26.
Принято в печать 10.08.26.

ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЕ И ДИСКУРСИВНЫЕ АСПЕКТЫ НАЦИОНАЛЬНОГО ОБРАЗА

В статье проводится всесторонний анализ лингвокультурной и дискурсивной репрезентации национальной идентичности в медиадискурсе Казахстана. В условиях многоэтничного и многоязычного общества средства массовой информации играют стратегическую роль в укреплении национального единства и формировании целостного образа нации. Исследование основано на корпусе казахскоязычных и русскоязычных медиатекстов, опубликованных в 2020–2024 годах. В анализ включены новостные материалы, редакционные статьи, официальные заявления и телевизионные выступления, отражающие темы национальных ценностей, национальной идентичности и коллективной памяти.

Методологическую основу исследования составляют критический дискурс-анализ (Н. Фэрклоу, Т. ван Дейк) и лингвокультурный подход. В результате выявлены ключевые дискурсивные стратегии, включая объединяющую лексику, национальную символику, символические метафоры, бинарные оппозиции (традиция/модернизация), а также обращения к историческому и культурному наследию. Особое внимание уделяется визуальным кодам, репрезентирующим государственный флаг, национальный ландшафт и этническое разнообразие. Установлено, что в казахскоязычных медиатекстах преобладают мотивы традиции и исторической преемственности, тогда как в русскоязычных текстах акцент делается на гражданском единстве и государственной идеологии. Полученные результаты демонстрируют идеологический потенциал медиадискурса в формировании национального сознания и социальной сплочённости и подтверждают эффективность лингвокультурного анализа медиатекстов.

Ключевые слова: национальная идентичность, медиадискурс, Казахстан, критический дискурс-анализ, лингвокультура, билингвизм.

SRSTI 17.07.29

https://doi.org/10.48081/BTOUPh3.2026/459-472

V. V. Kos[1], B. K. Zhumabekova[2]
[1,2]Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar;
[1]Nazarbayev Intellectual School of Science and Mathematics in Pavlodar,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar.
[1]ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4901-9509
[2]ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3327-0931
*email: valikikos2@gmail.com

NATURE AS A METAPHORICAL DOMINANT IN TED HUGHES' POETRY

This article examines metaphorical modeling in Ted Hughes' poetic works, with a focus on figurative language and symbolism. The article presents a study of historical, comparative, and typological linguistics. The purpose of the study is to classify the conceptual metaphors of Ted Hughes and build a structure of his poetic world. The function of metaphor as a cognitive mechanism is presented in the study to understand human emotions, philosophical concepts, and natural phenomena deeper. The research involves analyzing the animalistic and natural imagery that structures metaphorical modeling. The study of metaphorical modelling in Ted Hughes' poetic texts focuses on figurative language and symbolism and draws on typological, historical, and comparative linguistics. The article explains how metaphors compose a cognitive mechanism and help to understand natural phenomena, human emotions, and philosophical ideas. In Hughes's poetic vision, nature is a prominent source of inspiration for the spiritual, unexamined, and mythic external world and for internal mental processes. A complex interaction between the outer world and internal psychological mechanisms is also explored in the research through animal and landscape depictions, as well as through natural forces. By presenting nature as a strong, conflicting force, Hughes modifies the lines separating people from the natural world, presenting an existential and metaphysical viewpoint that challenges popular romantic representations. The study connects Hughes's poetic approach with his poetic imagination. The research acknowledges that nature serves as a symbolic language that conveys a deeper philosophical life exploration, death, and the unconscious

for Hughes, rather than merely providing a backdrop. This article provides a mature interpretation of Hughes' poetic imagination as his views are placed in line with contemporary ecological and psychological viewpoints.

Keywords: Ted Hughes, cognitive modeling, metaphorical dominant, semantic transition, symbolism, concepts.

Introduction

Metaphorical modeling is an initial part of cognitive linguistics and literary criticism, as it provides a unique opportunity to analyze complex concepts through artistic imagery. Ted Hughes's poetry is appropriate research material due to a sizable amount of bright metaphors that represent nature, human emotion, and philosophical concepts [1]. Ted Hughes' contribution to the development of conceptual metaphor in literary criticism remains understudied, which makes this study relevant.

Metaphorical models presented in the works of the poet are the object of the study. The structure of the metaphors, their functions, and the cognitive mechanisms underlying the creation of symbolic images are the subject of the study. The purpose of the study lies in identifying and systematizing the key conceptual metaphors applied by Ted Hughes, also in revealing their role in creating poetic language in cultural as well as historical context.

Research objectives are as follows:

1. To analyze the theory of conceptual metaphors and metaphorical models.
2. To delve into the cognitive mechanisms of metaphors in Ted Hughe's works.
3. To distinguish key metaphorical models in the literary text of the author.
4. To evaluate the metaphorical language and symbolism interaction.

The aim of the research focuses on nature's role as part of the metaphorical framework in Ted Hughes' poetry. The study explores how Hughes uses nature to address the conflicts between life and death, civilization and instinct, reason and emotion. The role of nature and its function in the poetic vision of Ted Hughes, as well as the scope and the philosophical background, are clarified in the study [2; 3]. Hughes presents nature through a spectrum of human emotions, instincts, and conflicts; hawks, jaguars, crows, and other biological beings represent intellectual concepts and psychological motivations. The poet`s use of nature frequently exceeds authentic and goes deep into symbolic and mythic, revealing a versatile observation of such clue topics as mortality, identity, and power [4; 5].

The scientific significance of the paper lies in its in-depth cognitive gears study by underlying the creation of metaphors, their role in shaping a poetic text, and their connections to cultural and historical contexts. The practical significance of the study lies in its application of the analysis of literary texts, cognitive linguistics, and academic approaches.

Materials and methods

Metaphor is interpreted as "a language expression in which one object or concept is represented in terms of another object or concept with which they have common characteristics" [6, 165]. According to E. V. Budaev, "metaphor is the main element of metaphorical modeling, which serves to create comparisons and enhance the expressiveness of language; and metaphorical modeling is the use of metaphors to build cognitive models that help to better understand and interpret complex concepts and phenomena" [7, 38].

Metaphorical modeling is often performed with conceptual metaphors, which are "defined as cognitive structures connecting two distinct conceptual domains". These include the systematic proximity of two conceptual domains, where one domain (source) is used to understand the other (target) [8, 16].

On the part of metaphorical modeling, it is also necessary to take the semantic-cognitive approach into consideration, since they are closely related to each other and interact within the framework of cognitive linguistics [9].

The semantic-cognitive approach to the study of metaphor is the assimilation of semantic and cognitive aspects to understand how metaphors shape language and thinking. The semantic-cognitive approach is based on the theory of conceptual metaphors, which states that "metaphors are not just literary tropes, but fundamental cognitive mechanisms. They allow us to understand one conceptual area (target domain) through another one (source domain)" [10].

This approach was evolved within cognitive linguistics, particularly through the work of G. Lakoff and M. Johnson [11], Karabayeva et al. [12], Zhu [13]. The essential mechanism is mapping, where structural elements from the source domain are transferred to the target domain. This allows us to use existing knowledge of more specific phenomena to understand abstract concepts.

Concepts are the focus of interest of modern linguistics; many linguists offer their classification. Concept classification, as proposed by M. V. Pimenova, provides a structured and multifaceted approach to analyzing concepts, taking into account their cognitive and functional characteristics. This approach gives us a deeper understanding of how concepts structure thinking and world perception [14, 128].

A. T. Ispandyarova [15], Meng et al [16] proposed a new metaphor classification in the field of cognitive linguistics, which is based on cognitive functions and the nature of the transfer of meanings. In his works, Hantouleh et al. [17] consider metaphor as "a cognitive modeling tool that helps a person to understand and organize the world".

Moving from metaphor classification to metaphorical modeling requires understanding how metaphors organize cognitive processes. To identify a metaphorical model, source and target domains are defined, and a metaphorical model is then constructed to integrate the key elements and the relationships between them. In practice,

metaphorical modeling is used to analyze texts, scientific and philosophical concepts, as well as to create new metaphorical expressions in different fields, including literature. In this article, metaphorical modeling is used to analyze the works of Ted Hughes in order to better understand his poetic images and concepts.

Ted Hughes` animalistic poetry reflects his strong bond with nature and his inquiries about animal world along with his talent in creating dynamic images.

Metaphor is not only a literary device but also a way to understand the human world and nature.

N. D. Arutyunova thinks that conceptual metaphor is a linguistic phenomenon, and a cognitive mechanism that determines the way we think and percept. The interpretive potential of the conceptual metaphor lies in its ability to create deep and multi-valued associations, allowing readers to explore and interpret complex concepts and ideas [18; 19].

In modern Ted Hughes' poetry, metaphorical modeling plays an initial role in creating illustrated images and conveying deep meanings. In his works, symbolism and figurative language can be traced, which are used to explore human experience, nature, and human relations. According to M. V. Pimenova, "in the class of space concepts there is a subclass of biological concepts (man, bird, animal, fish), built on the conceptual oppositions' man-made – natural, man–inhuman" [14; 129]. This is widely used in the works of Ted Hughes. "Hughes' metaphors not only portray nature but also require the readers to ponder on the subject".

N. A. Ghazzoul in the work"Linguistic and Stylistic Analysis of Ted Hughes' "Hawk Roosting"tries to reflect the Hawk`s superpower, its psychology, and mental perception of the world through analysis of linguistic features [19, 799]. That is why the unique world of Ted Hughes is also known as "Animal Kingdom".

Thomas West, in his book about Ted Hughes, writes that "metaphors challenge the reader to identify himself with the main character", which means the reader must perceive extreme figurative language as a tool for revealing deep emotional sense.

The study of conceptual metaphors in Ted Hughes' poetry is based on data obtained through the method of continuous sampling, which facilitates a comprehensive analysis of the poet's metaphorical thinking, which involves several steps and methods to provide a deep understanding and classification of metaphors.

The descriptive method is used to define and categorize the collected conceptual metaphors. This method allows us to examine each metaphor in detail, determining its structure and functions.

The method of modelling involves building metaphorical models with the source domain (where the metaphorical value comes from) and the target domain (where this value is transferred).

Semantic analysis gives an understanding of how metaphors form a semantic field and interact with other elements of the text. Each word and expression in a metaphor

is analyzed in terms of its semantic meaning and how that meaning changes in a metaphorical context.

Results and discussion

The collection of poems "The Hawk in the Rain"is written by Ted Hughes in 1957 and is full of conceptual metaphors that portray the poet`s perceptions, emotions, and thoughts. The most recognizable is the poem "The Hawk in the Rain"itself, which is about a free, brutal and powerful hawk. The hunt description is the image of struggle and emancipation desire.

I drown in the drumming ploughland,
I drag up heel after heel from the swallowing of the earth's mouth,
From clay that clutches my each step to the ankle
With the habit of the dogged grave, but the hawk

In this verse of the poem "The Hawk in the Rain,"the human experience is presented with the help of interaction with earth: *"clay that clutches my each step to the ankle with the habit of the dogged grave"*. Here, the ground is presented as clay that copies the author`s every step, attaching him to the ankle. The metaphor assigns a sense of burden, heaviness, and resistance by creating an image of human hardship in a scenic way. *"I drown in the drumming plougland"*– the metaphor connects tiresome work, represented by a field, the symbol of hard agricultural labor, with the feeling of drowning, the symbol of hopelessness. The conceptual metaphor is: *"difficulty or back-breaking work is drowning"*. The source domain: "drowning", the target domain: "difficult living conditions."The elements of the metaphorical model are as follows: *"drowning"* – immersion in difficulties, *"arable field*" – work, and everyday worries.

The metaphor *"the swallowing of the earth`s mouth"* presents the earth as a human being with a mouth and an ability to absorb. The earth is alive and has a human ability, so it "swallows". This escalates the sense of struggle and resistance by making the earth a more active participant in the given model. The conceptual metaphor "the swallowing of the earth's mouth"effectively creates the image of the earth as an active, absorbing force that man is forced to fight against to move forward.

Source domain: *"the mouth"*, target domain: *"the earth"*. Metaphorical model elements are as follows: "mouth" – "absorption, consumption".

A conceptual metaphor of determination sounds as follows: "With the habit of the dogged grave", and it compares this quality with the inevitability of the grave. The metaphor reflects self-confidence and resilience and reminds us that human stubbornness is as inevitable as death.

Table 1 – A Semantic Transition: From Mortality to Determination

Source domain	**Target domain**
Grave	Inevitability, constancy

Habit	Perseverance, repeatability
Obstinacy	Inflexibility to change

The destructive force of wind is presented by the help of metaphors in the poem: "Wind":

This house has been far out at sea all night,
The woods crashing through darkness, the booming hills,
Winds stampeding the fields under the window
Floundering black astride and blinding wet

The conceptual metaphor *"the woods crashing through darkness"* presents the forest as a force breaking through dimness, creating a bright vision of the forest as a powerful strength breaking through darkness. This metaphor emphasizes the energy, amazement, and visualizing it as a living interaction with darkness. *"Winds stampeding the fields under the window"*: winds that *"rush"* are meant as a gathering of bulls running at huge speed, which creates an image of the wind's strength. The wind is presented as a herd running through the fields, so it builds an image of a chaotic natural force.

Another meaningful poem, "Thistles", performs a metaphor of life with thousands of pretty autumnal thistles. They represent both suffering and struggle, as well as beauty and endurance. *"Against the rubber tongues of cows and the holding hands of men"*– the thistle is described as something that resists and antagonizes cows and hardeners, which have rubber tongues and grasping hands. This conceptual metaphor shows the defiance of two – the tongues of cows and the hands of people. Thistle resists gentle and persistent natural pressure and human intervention. This metaphor emphasizes efforts to overcome external influences, conveying a struggle with the influence of nature and society.

"Their sons appear Stiff with weapons,
fighting back over the same ground"

These lines present a thistle as a soldier armed with a weapon to demonstrate its strength and independence.

The "Thought- Fox" is one of the most well-known Ted Hughes poems where the fox metaphorically presents creativity. It reflects the poet`s inner world as it appears and disappears, causing different emotions. The origin of human thoughts is described in the poem. The fox is a typical symbol of curiosity and intelligence and the metaphor conveys the complexity and flexibility of human thought. The fox image emphasizes that the thought is fluent and unpredictable:

"I imagine this midnight moment's forest:
Something else is alive
Beside the clock's loneliness
And this blank page where my fingers move".

The midnight forest serves to reveal mysterious aspects of the human mind. "Midnight Moment Forest" tells us that even a moment can be as intense and confusing as forest. The midnight serves as a symbol of mystery and darkness, and enhances the sense of density and depth that is also suitable for the forest description. The conceptual metaphor is: "Thought is a fox".

The fox in the poem represents an idea that makes its way to the poet step by step as the fox moves carefully and quietly. These associations have a strong bond with inspiration that comes unexpectedly and, step by step, becomes clear. The conceptual metaphor of a blank page – "white sheet" presents desolation and potential for creation. "The Thought-Fox" contains numerous conceptual metaphors to reveal the process of creativity. The fox serves as a symbol of inspiration; the night is traditionally the time to reflect and the time to create; the white sheet is a blank space for potential; the process of creativity is hunting. These metaphors together create a profound image of the poem writing process with mentioning moments of uncertainty, sudden inspiration, and expectation.

Table 2 – Metaphorical model: the fox and the forest as metaphors for creativity

Source domain	**Target domain**
fox	idea, inspiration
forest	poet`s state of mind
midnight	darkness, mystery
moment	inspiration time

Ted Hughes in his *"The Thought-Fox"* uses conceptual metaphors to convey the nature of creativity. The poem turns the unconscious into the clarity of the written form and presents the enactment of creativity – the process of hunting for the inspiration and the product of it.

According to an examination of his poetry, Ted Hughes uses nature as a major metaphorical dominant. In his poetry there is a central place for conceptual metaphors about animalistic and landscape imagery which present human emotions and philosophical concepts. Ted Hughes regularly uses symbolism and figurative language.

Natural forces are presented as dynamic and strong, showing their major sufficient impact on human emotions and awareness. Wild life serves as recurring source domains in Ted Hughes poetry, presenting spiritual, existential, and mythological dimensions. Natural world related metaphors were detected to understand the symbolic organization of Ted Hughes` poetic world with such important topics as life and death; the unconscious.

The results showed the use of nature in Hughes` poetry exaggerates aesthetic and descriptive intent, also serves as a cognitive process to understand reality and spread

philosophical and emotional ideas. The study highlights the importance of nature as a source of inspiration and a vehicle for interactions between humans and nature.

Conclusion

Metaphorical modeling in the poems of Ted Hughes explains the deep cognitive structures and images created by the poet. Analyzing metaphorical models helps us to learn how metaphors outline perception and cognition through specific models and analogies. The dyad "language and man" in cognitive linguistics turns into the triad "language – man – cognition".

The classification of metaphors in the poet language of Ted Hughes:

1. **Animal World:** There is an animal connection and an animal imagery in every piece. He makes an incredible use of various fauna members, creating images that can be both definite and abstract, reflecting different aspects of human experience.

2. **Plant World:** Countless metaphors in Hughes»s poems are related to natural phenomena. Nature becomes not just a background, but a way of expressing deep human feelings and states for him.

3. **Inner world and emotions:** Metaphorical models often reflect the internal states and conflicts of the human mind. They help create images that express emotional experiences and internal struggles. And the natural world helps the poet here, because through metaphors of animals and plants, the poet succeeds in conveying subtle mental experiences and other processes.

REFERENCES

1 **Qurbonova, N. R., Ikromova, N. I.** The manifestation of metaphysical features in Ted Hughes' poetry // Web of Teachers : Inderscience Research. – 2025. – 3(4). – P. 209–212. [Electronic resource]. – https://webofjournals.com/index.php/1/article/view/3888

2 **Awasthi, M.** Perched on Deceit: The Hawk as a Symbol of Political Abuse in Hughes' Poetry. The Academic // International Journal of Multidiciplinary Research. – 2025. – 3(4). –P. 1404–1411. – https://doi.org/10.5281/zenodo.15406906

3 **Mandal, R. A.** Nazism, war and a reading of the hawk in the rain by Ted Hughes // International Journal of English Language and Literature Studies. – 2024. – 11(1). – 2025. – P.16–21. – https://doi.org/10.18488/journal.23.2024.11.1.16.21

4 **Aubakir1, S. S., Kitibaeva, A. K., Ospanova, Zh. T.** An analysis of figurative language in the interpretation of contemporary English poetry // Вестник Карагандинского университета. Серия «Филология». – 2024. – 29, 1(113). – https://doi.org/10.31489/2024Ph1/16-23

5 **Kos, V., Zhumabekova, B., Saurbayev, R., Yerekhanova, F., Nygmetova B.** The diachronic evolution of metaphors in the realm of English poetry: A comparative

analysis of the literary works of Shakespeare, Wordsworth, and Eliot // International Journal of English Language and Literature Studies. – 2026. – 15(1).

6 **Скляревская Г. Н.** Метафора в системе языка. – Филологический факультет. – СПбГУ, 2004. – 165 с.

7 **Будаев, Э. В.** Метафорическое моделирование постсоветской действительности в российском и британском политическом дискурсе: дис. – 2006.

8 **Кос, В. В., Жумабекова, Б. К.** Концептуальные метафоры в стихотворных произведениях Уильяма Вордсворта // Вестник Торайгыров университета. Филологическая серия. – 2024. – 2. – С. 259-273. – https://doi.org/10.48081/EEJZ9108

9 **Morugova, Y. A.** Metaphoric Transfer in Term Formation: Exploring Anthropomorphic and Non-Anthropomorphic Models in Military Symbolic Language // Вестник Карагандинского университета. Серия «Филология». – 2024. – 29, 4(116). – С. 21–32. – https://doi.org/10.31489/2024Ph4/21-32

10 **Zhabayeva, S. S.** The cognitive semantics of language: exploring Linguacultural aspects and the specifics of metaphoric representation // Вестник Евразийского гуманитарного университета. – 2024. – 3. – С. 7–16. – https://doi.org/10.55808/1999-4214.2024-3.01

11 **Lakoff, G., Johnson, M.** Conceptual Metaphor in Everyday Language // The Journal of Philosophy. – 1980. – 77(8). – P. 453–486.

12 **Карабаева, Л. К., Ереханова, Ф. Т., Тасполатов, Б. Т.** Актуальные проблемы когнитивной лингвистики на современном этапе // Вестник Университета Ясауи. – 2024. – 1(131). – С. 135–148. – https://doi.org/10.47526/2024-1/2664-0686.12

13 **Zhu, D.** Improvement of metaphor understanding via a cognitive linguistic model based on hierarchical classification and artificial intelligence SVM // Sci Rep. – 2025. – 15(18947). – https://doi.org/10.1038/s41598-025-04171-5

14 **Пименова, М. В.** Типы концептов и этапы концептуального исследования //Вестник Кемеровского государственного университета. – 2013. – 2. – 2 (54). – С. 127–131.

15 **Испандиярова, А. Т.** Қазақ халық лирикасындағы когнитивті метафораның семантикалық сипаты // Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы. – 2024. – 4. – 121–130-бб. – https://doi.org/10.55808/1999-4214.2024-4.11

16 **Meng, H., Li, X., Sun, J.** Large language models prompt engineering as a method for embodied cognitive linguistic representation: a case study of political metaphors in Trump's discourse // Front. Psychol., Sec. Psychology of Language. – 2025. – 16. – https://doi.org/10.3389/fpsyg.2025.1591408

17 **Hantouleh, E., Altakhaineh, A. R., Alshewite, K. M.** Metaphor comprehension in AIand humans: Insights from English language learners and Alexa's NLP capabilities // International Journal of English Language and Literature Studies. – 2025. – 14(2). – P.134–149. [Electronic resource]. – https://archive.aessweb.com/index.php/5019/article/view/5460/8315

18 **Арутюнова, Н. Д.** Изображение. Метафора. Символ. Знак (эскиз концептуального анализа) // Формальный метод в описании языков славянских. – Белосток : Dział Wydawnictw Filii UW w Białymstoku, 1990. – 83 с.

19 **Ghazzoul, N.** A Linguistic and Stylistic Analysis of Ted Hughes's "Hawk Roosting" // Theory and Practice in Language Studies. – 2021. – 11(7). – P. 798–805. – https://doi.org/10.17507/tpls.1107.05

REFERENCES

1 **Qurbonova, N. R., Ikromova, N. I.** The manifestation of metaphysical features in Ted Hughes' poetry // Web of Teachers: Inderscience Research. – 2025. – 3(4). – P. 209–212. [Electronic resource]. – https://webofjournals.com/index.php/1/article/view/3888

2 **Awasthi, M.** Perched on Deceit: The Hawk as a Symbol of Political Abuse in Hughes' Poetry. The Academic // International Journal of Multidiciplinary Research. – 2025. – 3(4). –P. 1404–1411. – https://doi.org/10.5281/zenodo.15406906

3 **Mandal, R. A.** Nazism, war and a reading of the hawk in the rain by Ted Hughes // International Journal of English Language and Literature Studies. – 2024. – 11(1). – 2025. – P.16–21. – https://doi.org/10.18488/journal.23.2024.11.1.16.21

4 **Aubakir, S. S., Kitibaeva, A. K., Ospanova, Zh. T.** An analysis of figurative language in the interpretation of contemporary English poetry // Вестник Карагандинского университета. Серия «Филология». – 2024. – 29, 1(113). – https://doi.org/10.31489/2024Ph1/16-23

5 **Kos, V., Zhumabekova, B., Saurbayev, R., Yerekhanova, F., Nygmetova B.** The diachronic evolution of metaphors in the realm of English poetry: A comparative analysis of the literary works of Shakespeare, Wordsworth, and Eliot // International Journal of English Language and Literature Studies. – 2026. – 15(1).

6 **Skljarevskaja, G. N.** Metafora v sisteme jazyka [Metaphor in the language system]. – Filologicheskij fakul'tet SPbGU, 2004. – 165 p. [In Russian]

7 **Budaev, Je. V.** Metaforicheskoe modelirovanie postsovetskoj dejstvitel'nosti v rossijskom i britanskom politicheskom diskurse [Metaphorical modeling of post-Soviet reality in Russian and British political discourse]: dis. – 2006. [In Russian]

8 **Kos, V. V., Zhumabekova, B. K.** Konceptual'nye metafory v stihotvornyh proizvedenijah Uil'jama Vordsvorta [Conceptual Metaphors in William Wordsworth's

Poetry] // Vestnik Torajgyrov universiteta. Filologicheskaja serija. – No 2. – 2024. – P. 259–273. – https://doi.org/10.48081/EEJZ9108 [In Russian]

9 **Morugova, Y. A.** Metaphoric Transfer in Term Formation: Exploring Anthropomorphic and Non-Anthropomorphic Models in Military Symbolic Language // Вестник Карагандинского университета. Серия «Филология». – 2024. – 29, 4(116). – С. 21–32. – https://doi.org/10.31489/2024Ph4/21-32

10 **Zhabayeva, S. S.** The cognitive semantics of language: exploring Lingua-cultural aspects and the specifics of metaphoric representation // Вестник Евразийского гуманитарного университета. – 2024. – 3. – С. 7–16. – https://doi.org/10.55808/1999-4214.2024-3.01

11 **Lakoff, G., Johnson, M.** Conceptual Metaphor in Everyday Language // The Journal of Philosophy. – 1980. – 77(8). – P. 453–486.

12 **Karabaeva, L.K., Erehanova, F.T., Taspolatov, B.T.** Aktual'nye problemy kognitivnoj lingvistiki na sovremennom jetape [Current issues of cognitive linguistics at the present stage] // Vestnik universiteta Jasaui. – Vol. 1, No 131. – 2024. – P. 135–148. – https://doi.org/10.47526/2024-1/2664-0686.12 [In Russian]

13 **Zhu, D.** Improvement of metaphor understanding via a cognitive linguistic model based on hierarchical classification and artificial intelligence SVM // Sci Rep. – Vol.15, No 18947. – 2025. – https://doi.org/10.1038/s41598-025-04171-5

14 **Pimenova, M. V.** Tipy konceptov i jetapy konceptual'nogo issledovanija [Types of concepts and stages of conceptual research] // Vestnik Kemerovskogo gosudarstvennogo universiteta. – T. 2, No 2(54). – 2013. – P. 127–131. [In Russian]

15 **Ispandijarova, A. T.** Қазақ халық лирикасындағы когнитивті метафораның семантикалық сипаты [The semantic nature of cognitive metaphor in Kazakh folk lyrics] // Eurazija gumanitarlyқ institutynyң Habarshysy. – No 4. – 2024. – B. 121–130. – https://doi.org/10.55808/1999-4214.2024-4.11 [In Kazakh]

16 **Meng H., Li X., Sun J.** Large language models prompt engineering as a method for embodied cognitive linguistic representation: a case study of political metaphors in Trump's discourse // Front. Psychol., Sec. Psychology of Language. – No 16. – 2025. – https://doi.org/10.3389/fpsyg.2025.1591408

17 **Hantouleh E., Altakhaineh A. R., Alshewite K. M.** Metaphor comprehension in AIand humans: Insights from English language learners and Alexa's NLP capabilities // International Journal of English Language and Literature Studies. – Vol.14, No 2. – 2025. – P. 134–149. [Electronic resource]. – https://archive.aessweb.com/index.php/5019/article/view/5460/8315

18 **Arutjunova, N. D.** Izobrazhenie. Metafora. Simvol. Znak (jeskiz konceptual'nogo analiza). Formal'nyj metod v opisanii jazykov slavjanskih [Image. Metaphor. Symbol. Sign (sketch of conceptual analysis). Formal method in describing Slavic languages]. – Belostok : Dział Wydawnictw Filii UW w Białymstoku, 1990. – 83 p. [In Russian]

19 **Ghazzoul, N.** A Linguistic and Stylistic Analysis of Ted Hughes's "Hawk Roosting" // Theory and Practice in Language Studies. – Vol.11, No7. – 2021. – P. 798–805. – https://doi.org/10.17507/tpls.1107.05.

Received 03.04.26.
Received in revised form 28.04.26.
Accepted for publication 10.08.26.

*В. В. Кос[1], Б. К. Жумабекова[2]
[1,2]Торайғыров университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.
03.04.26 ж. баспаға түсті.
28.04.26 ж. түзетулерімен түсті.
10.08.26 ж. басып шығаруға қабылданды.

ТЕД ХЬЮЗ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ТАБИҒАТТЫҢ МЕТАФОРАЛЫҚ ДОМИНАНТ РЕТІНДЕ БЕРІЛУІ

Бұл мақалада Тед Хьюздің поэтикалық шығармаларындағы метафоралық модельдеу бейнелі тіл мен символизмге баса назар аудара отырып қарастырылады. Мақалада тарихи, салыстырмалы және типологиялық лингвистика зерттеледі. Зерттеудің мақсаты – Тед Хьюздің тұжырымдамалық метафораларын жіктеу және оның поэтикалық әлемінің құрылымын құру. Біздің жұмысымыз сонымен қатар метафоралардың табиғи құбылыстарды, адам эмоцияларын және философиялық ұғымдарды түсінудің когнитивтік механизмі ретінде қалай жұмыс істейтінін анықтауға бағытталған. Зерттеу метафоралық модельдеуді құрайтын анималистік және табиғи бейнелерді талдауды қамтиды. Тед Хьюздің поэтикалық мәтініндегі метафоралық модельдеуді зерттеу толығымен бейнелі тіл мен символизмге бағытталған және оған типологиялық, тарихи және салыстырмалы лингвистика кіреді. Мақалада метафоралардың когнитивтік механизмді қалай құрайтыны және табиғи құбылыстарды, адам эмоцияларын және философиялық идеяларды түсінуге қалай көмектесетіні түсіндіріледі. Хьюздің поэтикалық көзқарасында табиғат рухани, зерттелмеген және мифтік сыртқы әлем мен ішкі психикалық процестер үшін шабыттың көрнекті көзі ретінде көрсетілген. Зерттеуде жануарлар мен ландшафт бейнелері, сондай-ақ табиғи күштер арқылы сыртқы әлем мен ішкі психологиялық механизмдер арасындағы күрделі өзара әрекеттесу де зерттеледі.

Табиғатты күшті, қарама-қайшы күш ретінде ұсыну арқылы Хьюз адамдарды табиғи әлемнен бөлетін сызықтарды өзгертеді, танымал романтикалық көріністерге қарсы тұратын экзистенциалды және метафизикалық көзқарасты ұсынады. Зерттеу Хьюздің поэтикалық тәсілін оның поэтикалық қиялымен байланыстырады. Зерттеуде табиғат Хьюз үшін тек фон берудің орнына терең философиялық өмірді зерттеуді, өлімді және бейсаналықты жеткізетін символикалық тіл ретінде қызмет ететіні мойындалады. Бұл мақалада Хьюздің поэтикалық қиялының жетілген түсіндірмесі берілген, өйткені оның көзқарастары қазіргі заманғы экологиялық және психологиялық көзқарастарға сәйкес орналастырылған.

Кілтті сөздер: Тед Хьюз, когнитивті модельдеу, метафоралық доминант, семантикалық ауысу, символизм, ұғымдар.

*В. В. Кос[1], Б. К. Жумабекова[2]
[1,2]Торайгыров университет,
Республика Казахстан, г. Павлодар.
Поступило в редакцию 03.04.26.
Поступило с исправлениями 28.04.26.
Принято в печать 10.08.26.

ПРИРОДА КАК МЕТАФОРИЧЕСКАЯ ДОМИНАНТА В ПОЭЗИИ ТЕДА ХЬЮЗА

В данной статье рассматривается метафорическое моделирование в поэтических произведениях Теда Хьюза с акцентом на образный язык и символизм. В статье представлено исследование с использованием исторической, сравнительной и типологической лингвистики. Цель исследования – классифицировать концептуальные метафоры Теда Хьюза и построить структуру его поэтического мира. Наша работа также направлена на выяснение того, как метафоры функционируют как когнитивный механизм для понимания природных явлений, человеческих эмоций и философских концепций. Исследование включает анализ анималистических и природных образов, которые структурируют метафорическое моделирование. Изучение метафорического моделирования в поэтическом тексте Теда Хьюза полностью сосредоточено на образном языке и символизме и включает типологическую, историческую и сравнительную лингвистику. В статье объясняется, как метафоры образуют когнитивный механизм и помогают понимать природные явления,

человеческие эмоции и философские идеи. В поэтическом видении Хьюза природа представлена как важный источник вдохновения для духовного, неизведанного и мифического внешнего мира, и внутренних психических процессов. В исследовании также рассматривается сложное взаимодействие между внешним миром и внутренними психологическими механизмами посредством изображений животных и пейзажей, а также природных сил. Представляя природу как сильную, противоречивую силу, Хьюз меняет границы, разделяющие человека и природный мир, представляя экзистенциальную и метафизическую точку зрения, которая бросает вызов популярным романтическим представлениям. Исследование связывает поэтический подход Хьюза с его поэтическим воображением. В исследовании признается, что природа служит символическим языком, передающим более глубокое философское исследование жизни, смерть и бессознательное для Хьюза, а не просто фоном. Эта статья предлагает зрелую интерпретацию поэтического воображения Хьюза, поскольку его взгляды соотносятся с современными экологическими и психологическими точками зрения.

Ключевые слова: Тед Хьюз, когнитивное моделирование, метафорическая доминантность, семантический переход, символизм, концепции.

SRSTI 16.31.02

https://doi.org/10.48081/BTOUPh3.2026/473-487

B. A. Koshimova[1], *A. Z. Kenbayeva[2], Sh. S. Abisheva[3], R. O. Zhumanbayeva[4]

[1,3]Sh. Yessenov Caspian University of Technology and Engineering, Republic of Kazakhstan, Aktau;
[2]M. Utemisov West-Kazakhstan University, Republic of Kazakhstan, Uralsk;
[4]Toraighyrov University, Republic of Kazakhstan, Pavlodar.
[1]ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5544-3712
[2]ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3536-8713
[3]ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4856-9936
[4]ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9469-8686
*e-mail: kenbayeva84@gmail.com

SEMANTICS OF COLORONYMS IN THE TOPONYMIC SYSTEM (BASED ON TOPONYMS OF MANGISTAU)

The article discusses the semantic and structural features of colour designations in the toponymy of the Mangistau region. The aim of the study is to identify the peculiarities of usage, semantic functions and the place of colour components found in the geographical names of the region in the toponymic system. Colour designations are one of the most widespread lexical-semantic models in Kazakh toponymy and play an important role in reflecting the characteristics of the natural environment.

During the study, toponymic materials from the Mangistau region were collected and systematised. The analysis was conducted using semasiological, onomasiological, comparative-historical, and quantitative-statistical methods. The data obtained showed that the main components denoting colour in the toponymy of the region are the words "aq", "qara", "sary", "qyzyl", "kok", "qonyr" and "ala". These components mainly form an attributive model consisting of a defining and a defined component and are found in the names of various geographical objects.

The results of the analysis showed that colour components are not limited to indicating the external colour of an object. They also reflect the natural landscape features of a geographical object, its hydrological

properties, geological composition and spatial-dimensional characteristics. In addition, some colour designations have acquired a terminological character in the course of historical development and have formed as stable elements of the toponymic system. In the composition of individual toponyms, there are also cases of sacred and historical-ideological significance of colour components.

The results of the study allow us to systematise the semantic structure of colour designations in the toponymy of the Mangistau region and determine their role in reflecting the natural environment and historical development of the region. The presented materials can serve as a basis for further research into regional toponymy and a more in-depth study of the functions of colour designations in Kazakh onomastics.

Keywords: colour names, toponymic system, semantic characteristics, Mangistau toponymy, geographical names, toponym formation, onomastics, regional toponymy.

Introduction

Toponyms containing colour designations are not limited to their nominal function and designation of the external colour of an object. They have a certain ethno-cultural, geographical, symbolic and semantic significance and act as complex linguistic units that determine the system of motivation in the naming of spatial objects. Colour components, indicating a characteristic feature of a natural object, specify the reason (motive) for the formation of the name and reflect the natural-geographical and historical features of a given region.

In Turkic linguistics, the functions of colour designations in toponymy and their multi-layered semantics are comprehensively examined in the works of A. N. Kononov, E. M. Murzayev, G. K. Kongashpaev, Ye. Koishybaev, K. Konkobayev, A. Kaidar, T. Zhanuzakov, B. Biyarov. A. Sh. Pangereyev, S. Kaskabassov have studied the functions of place names in the folklore of the Turkic peoples and S. Kondybai has cited numerous myths concerning the origins of place names. These works prove that colour components are used not only in their chromatic meaning, but also in their spatial-dimensional, qualitative, terminological and symbolic meanings.

The functions of colour designations in the toponymic system are determined from a semasiological and onomasiological point of view. From a semasiological perspective, the semantic development and sphere of use of each colour component are identified, while from an onomasiological perspective, the nature of motivation in naming a geographical object is analysed. In this context, colour designations can reflect not only the external characteristics of a natural object, but also its geological

composition, hydrological properties, spatial and volumetric characteristics, or historical significance.

Materials and methods

The research was aimed at determining the semantic structure, motivational characteristics and usage specifics of colour names in the toponymic system of the Mangystau region. The methodological basis of the work is formed by the principles of traditional onomastics, as well as the tenets of semasiological and onomasiological analysis. As research material, a corpus of geographical names recorded in the Mangystau region was used. In compiling the materials, provincial and district topographical maps, geographical reference works, regional studies, earlier onomastics research and local historical records were used. From the collected names, toponyms containing colour components such as white, black, red, yellow, blue, brown, and multicoloured were selected. During the selection process, the main criterion was that the colour lexeme appeared in the name either as an independent determinant or as part of a compound structure.

Thanks to the methodological approaches adopted, the motivational basis, semantic expansion and regional characteristics of colour components have been systematically identified. Using a comparative-historical method, the meanings of colour components in Mangistau place names were compared with similar designations in Turkic languages. Using quantitative statistical analysis, the frequency of use of colour components in the region's toponymy was identified and calculated as a percentage. However, using methods of systematisation and classification, these were divided into several groups according to their semantic features, enabling a systematic presentation of the multi-layered semantic structure of colour names. The application of semantic, onomasiological, comparative-historical and quantitative-statistical methods in the study ensured a comprehensive analysis of the semantic structure of colour-denoting names in the toponymy of the Mangistau Region.

Results and decision

The results of the conducted research showed that colour names in the Mangystau toponymy are systematic and motivated. Quantitative and semantic analysis data demonstrate that colour components are not limited to expressing an object's external hue but also reveal its geographical, hydrological and historical characteristics. The data established in this section are compared with conclusions from scientific literature, and the semantic structure and usage specifics of colour-form names are examined comprehensively.

First of all, the predominance of the 'white' and 'black' components in terms of frequency is striking. This phenomenon is not accidental. Firstly, the geological structure of the Mangystau region, with its abundant limestone, gypsum, chalk and marl, provided the basis for the active use of the aq (white) component. Secondly,

the word qara (black) extends its functional range beyond its colour meaning to also convey spatial-dimensional semantic fields such as ‘large’, ‘deep’, ‘massive’, and ‘prominent’. The term sary (yellow) is most often applied to ‘muddy’, ‘bare’, ‘brackish’ or ‘silt-laden’ bodies of water, while in some cases it denotes yellowish rock or hills and ridges whose grass has prematurely turned yellow. The qyzyl (red) component, on the one hand, denotes geological or landform colour, and on the other, appears in ideological names established during the Soviet era. This is an important indicator of the historical stratification of the region’s toponymy. The relatively rare ‘blue’, ‘brown’ and ‘mottled’ components also have their own semantic load. While the word kok is sometimes used in the senses of ‘high’, ‘well-grassed’ and ‘transparent’ qonir may denote grazing sand or a hilly feature.

A. N. Kononov states that the adjective ‘white’ when combined with the hydrographic term su, conveys the meaning *akъ* = ‘flow’, ‘current’, and thus *akъsu* denotes ‘flowing water’. Moreover, A. N. Kononov considers that amog Chinese and Iranian peoples, the colors *kok* (blue), *kogildir* (light blue), and *zhasyl* (green) represents the west; *sary* (yellow) symbolizes the centre; *qyzyl* (red) corresponds the south; *aq* (white) is the east; and *qara* (black) represents the north and the north-west [1, p.84].

A similar study of color references in place names is consistent with the findings of Turkic studies, which show that color terms in the names of geographical features, particularly in epic traditions, reflect both typological similarities and ethnocultural characteristics, pointing to the existence of a shared linguistic and cultural space formed through the historical interaction of Turkic-speaking communities [2, p. 217].

In the toponymy of Mangystau, the most frequent color component is aq (white) identified in 166 names (6.1 %). This figure demonstrates that it is an exceptionally productive and semantically multilayered element in the regional naming system. An analysis of the use of the *aq* component shows that it is not limited to a chromatic meaning alone, but also possesses a number of derived and transferential semas.

E. M. Murzayev explains the meanings conveyed by the word aq in the toponyms *Aksu, Aqquyu, Aqqudyk, Aqqum, Aqtau* as denoting ‘white’ or ‘pure’ and reflecting natural characteristics. But *Aqquyu* literally means ‘white’, ‘pure’ water, *Aqqum* refers clean, vegetation-free dunes. *Aqsu* denotes high-quality freshwater. The term also has parallels in other Turkic languages (e.g., Turkmen agsu, Azerbaijani *ahsu*). *Aktau* denotes a treeless, open, steppe-like mountain [3, pp. 43–44].

According to K. Konkobayev, the hydronym *Aqbulak* is interpreted as follows: “Among the Kyrgyz, water is not referred to as ‘ak su’ in the literal sense; rather, the hydronym denotes ‘a spring gushing from its source’” [4, p. 103]. In this regard

Ye. Koyshibayev states that *aq* in toponyms such as *Aqtobe* and *Aqdon* means ‘grass’ or ‘grass-covered’ [5, pp. 26–27].

U. B. Serikbayeva, who has researched the ethnolinguistic characteristics of the color terms *aq* (white) and *qara* (black) in the Kazakh language, explains that the motivation behind place names such as *Aqqudyq* (a white well) is motivated by a set of interrelated factors. These indicators include the ‘white’ (calcareous) or light-yellow soil of the well, the abundance of fresh water and total hydrological richness, as well as the perception of the site as sacred or socially significant [6, p. 71]. The word aq in Mangystau toponyms primarily conveys meanings such as ‘pure’, ‘clear’, ‘fresh’, or ‘potable’, particularly in hydronyms such as *Aqsu, Aqbas, Aqquduk, Aqshymyrau, Aqespe, Aqbulak* etc. Here the element *aq* indicates the quality of the water.

If the color term *aq* is examined in oronyms and microtoponyms, it becomes evident that it most frequently denotes geological composition. In the Mangystau region, where the landscape is dominated by limestone, gypsum, and chalk formations, place names such as *Aqmola, Aqqora, Aqmeshit, Aqsaz, Aqtam, Aqtas, Aqtau, Aqmaya, Aqshiganaq, Aqotau, Aqsyirtau*, and *Aksengir* are attested. In these cases, the element *aq* refers not only to the color of the object but also to its mineral composition.

In the toponymy of Mangystau, the second most frequent semantic component after *aq* is *qara* (145 names, 5.3 %). This figure indicates that it is a stable and semantically broad feature in the region’s naming system. The semantic field of the word *qara* (black) is considerably more complex and polysemous than that of the aq component.

Having examined findings of the Kazakh scholar U. B. Serikbayeva who has carried out extensive ethnolinguistic research on the colors ‘white’ and ‘black’, observes that within the wide spectrum of color terms in the Kazakh language, these two stand out as the most fundamental, frequently used, and semantically rich.

As for the word *qara* in hydronyms, it is often used to mean ‘deep’, ‘abundant in water’, or ‘emerging from underground’. In names such as *Qaraasu, Qarabulaq, Qaraqudyq, Qarashymyrau, Qarabas, Qaraquy*, the word *qara* does not denote the colour of the water but its volumetric and qualitative characteristics [7, p. 22].

In the names of mountains belonging to the Mangystau region, the word *qara* most often appears in the meaning of ‘ridged’, ‘stony’ and ‘massive’. In names such as *Qaratau, Qaratobe, Qarakiya and Qarataushyk*, the qara component defines the object’s volumetric-spatial characteristics. Here, the word *qara* moves closer to a terminological designation of a geomorphological feature rather than a colour connotation.

Additionaly, the word «qara»is sometimes used in the sense of ‘thick’, ‘dense’. This meaning is clearly visible in names such as *Qaratuley, Qaratogay,*

Qarazhuzgen. This is also a manifestation of the transition of the color meaning to a qualitative and quantitative one. Another unusual phenomenon is the use of the word qara in postposition. In oronyms such as *Qara, Quzdyqara, Donqara,* and *Suluqara*, the word *qara* appears as an ancient term used to mean 'mountain', 'peak' or 'hill' [8, p. 189].

The next, we noticed that the interesting color *qyzyl* (red) we studied is found in 55 names (2.3 %) of Mangystau toponyms. Although it is ranked after the words *qara* and *aq*, its semantic field is characterized by its own peculiarities.

Russian scientist A. V. Urazmetova considers most of the toponyms formed with the combination of the word «red» to be artificial toponyms, that is, political toponyms formed from the ideology of the Soviet era (*Krasnoarmeysk, Krasnoye Znamya, Krasnyi Oktyabr*) [9, p. 265], while Azerbaijani scientist H. Ya. Askerova explains the location of the *qyzyl* (red) component in toponyms in political and geographical regions by the universality of some concepts in nature and the commonality of basic color concepts in the human mind [10, p. 3007]. We consider that the use of the colour name qyzyl is closely connected with natural-geographical and historical-social factors.

In names such as *Qyzyltas, Qyzylmola, Qyzyltam, Qyzylqala, Qyzylqorgan,* the main reason is that the object is associated with pink or reddish soil, rock or building material. Some iron-rich or pink marl rocks in the Mangystau region served as the basis for the formation of such names. In hydronyms, the word *qyzyl* can be used in the meaning of 'shallow', 'water with a visible bottom'. Ye. Koishybayev shows that the word qyzyl means 'shallow water with a visible bottom'. In names such as *Qyzylauyz, Qyzylbas, Qyzylsu, Qyzylquduk, Qyzylsuat,* this meaning is likely to be formed due to the shallowness of the water or the reddish composition of the soil, rather than the transparency of the water. In oronyms, the word *qyzyl* is sometimes used in the sense of 'narrow', 'thin'. In such names, the word qyzyl does not denote a natural object, but a certain historical and ideological content. This phenomenon reflects the historical stratification of the toponymy of the region.

According to scholars, this color symbolizes historical events and cultural traditions, and its use in place names characterizes strength, energy, heroism, and the importance of a particular place [11, p. 551]. Therefore, the word *qyzyl* is an important onomastic element in the toponymy of the region, not limited to the description of nature, but also preserving the linguistic imprint of historical periods and social changes.

The next group of toponyms is made up of names formed with the word *sary* (yellow). During the study, we noticed that the *sary* component is registered in 64 names (2.4 %) on the geographical map of the Mangystau region.

Researchers K. Konkobayev and Ye. Koishybayev note that in Turkic languages the word *sary*, beyond its literal meaning 'yellow', is used

in the meanings of 'large', 'wide', or 'abundant'. According to U. Yerzhanova, in West Kazakhstan toponymy sary conveys meanings such as 'marshy land' and 'muddy' or 'shallow water', as seen in names like *Saryquduq, Sarysu*, and *Sarykol*. These meanings are closely linked, as muddy water is typically characteristic of shallow, marshy areas [12, p. 98].

In general, the *sary* (yellow) component in Mangystau toponymy appears as a multi-layered semantic structure, denoting: the yellowish color of the object; clay or barren land; bitter, salty or muddy water; and in some cases, the concept of vastness or abundance.

In Mangystau toponymy, the *kok* (blue) component is recorded in 27 names (1 %). Although the numerical indicator is relatively low, its semantic function is not one-sided and includes several layers of meaning. It is known that the word *kok* is used in Turkic languages in connection with the concepts of blue sky, green vegetation, height and transparency.

In a number of toponyms, the word *kok* is used in its literal color sense. In names such as *Koktash, Koktam, Kokkumbet*, the kok component indicates the color of the object. The word kok can be used in the sense of 'abundant grass', 'green' in relation to vegetation. This meaning is observed in names such as *Koksai, Kokzhal*, and *Kogez*. In such names, the word *kok* denotes the natural and ecological characteristics of the land [13, p. 21]. In oronyms, the word *kok* is used in the meaning of 'high'. In the names such as *Koktobe, Koktortkil, Kokzhar*, the *kok* component is associated with the spatial-dimensional nature of the object. This usage indicates that the color meaning is intertwined with the concept of height and begins to acquire a terminological connotation. But in hydronyms, the word *kok* can be used in the meaning of 'transparent', 'clean'. In the names *Kokbulaq, Kokquduq,* the *kok* component indicates the qualitative characteristics of water.

In Mangystau toponymy, the *qonyr* (brown) component is found in 13 names (0.5 %). Despite its low numerical value, its semantic function is associated with certain natural and geographical features and a historical terminological layer. First of all, the word *qonyr* (brown) is used in a number of names in its literal color sense. In names such as *Qonyrquduk, Qonyrtobe, Qonyrorpa, Qonyringen,* it is likely that the object is named in connection with the brown soil, rock or relief. Such uses are associated with the brown soil or brown rock areas of the region.

Kazakhstani researchers B. Khassenov, A. Adilova1 and Zh. Rapisheva highlight several semantic layers of the term *qonyr* (brown) examining the colour symbolism of space (the four cardinal directions) in Turkic languages, conclude that each 'corner' has its own colour. In their research, scholars identify the colour symbolism of these four directions, referring to them as 'kindik' (centre), a term used in modern Kazakh mythology to reconstruct imagery and explain the symbolic meaning of words. However, following linguistic, ethnographic and

mythological analyses, these scholars have concluded that the colour of the centre is brown [14, p. 1754].

However, K. Kaimuldinova, in highlighting several semantic layers of the term 'konyr', suggests that the word 'konyr' sometimes means 'sand covered with vegetation', that is, a sandy area suitable for grazing livestock [15, pp. 15–16]. In our view, this meaning can be considered linked to the traditional system of agriculture based on livestock farming in the Mangistau Region, as in some place names the component 'konyr' may also indicate the land's suitability for agriculture.

During the research, it was found that in the Mangystau toponymy the *ala* (mottled) color component occurs in only 10 names (0.37 %). Even if ala is rare in quantitative or percentage terms, we observed that its semantic characteristics are based on a specific motivation within the regional naming system. The reason for this is, first and foremost, that the word *ala* appears in its literal color meaning, i.e., it is used in the sense of 'mottled' or 'mixed-coloured'. In names such as *Alatobe, Alabiye,* and *Alabutaly*, the primary motivation may be that the object's color is not uniform, but is described as a mixture of different shades. Such usage often arises from the uneven nature of the soil, rock, or vegetation.

In conclusion, the *ala* component in the toponymy of Mangystau region denotes the variegated or mixed colour shade of an object. Thus, although the word ala does not belong to the productive components of the region's toponymy, it is a means of depicting the visual characteristics of the natural environment.

The results of the study revealed that colour names account for a certain proportion of the geographical names in the toponymy of the Mangystau region. According to the research materials, the most frequent colour components are white (166 names, 6.1 %) and black (145 names, 5.3 %). These are followed by yellow (64 names, 2.4 %), red (55 names, 2.3 %), blue (27 names, 1 %), brown (13 names, 0.5 %) and mottled (10 names, 0.37 %) components were recorded.

Structurally, color names are primarily formed through the attributive model. The determiner-plus-head model (*Aqtau, Qarasu, Sarytobe, Qyzylqudyq, Koktobe*) predominates. Moreover, in some names the color component appears postpositionally (*Donqara, Quzdyqara*).

Depending on their usage, colour components were recorded in various toponymic series. They are: in hydronyms – (*Aqsu, Qarasu, Sarysu, Kokbulaq, Qyzylqudyq,* etc.); in oronyms – (*Aqtau, Qaratau, Sarytobe, Koktobe, Qonyrding doni* (Qonyr's hill) and others); in settlement names such as (*Qyzylasker, Aqsugur, Sarytortkil* and others); in the names of sacred sites – (*Aqaulie, Kok-tam* and others); in microtoponyms related to wells, springs and water sources – (*Aqqudyq, Qaraqudyq, Saryshynrau, Qonyrqudyq, Aqshymyrau* and others).

As our colleagues from Pavlodar, K. Kurmanbekuly, A. M. Karatayeva and B. N. Biyarov, state that each toponym accurately describes the terrain it denotes,

precisely concept, and that they did not make extensive use of anthroponyms, political or religious names as sedentary peoples do [16, p. 355]. The compiled toponymic material shows that color names are used in combination with various geographical features within a toponymic system and are based on a structurally consistent model.

Information about Funding

This research was funded by the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan under the program-targeted financing project BR24993043 – "Ancient Turkic Toponyms in Chinese and Other Eastern Sources – A Foundation for Modern Turkic Integration: Historical-Etymological and Linguistic Perspective".

Conclusion

The analysis carried out showed that the color names in the Mangystau toponymy are not random but have a motivated and systematic character. We noticed that a number of colour components have undergone a process of termisation. For example, the postpositional use of the word qara (black) in the sense of 'mountain', 'peak' or the word qonyr (brown) which approaches to oronymic meaning shows that, during the historical development of these coloronyms, they moved away from their original colour-related sense and began to function as geographical terms.

In conclusion, the names for types and colours in the Mangystau region accurately reflect the specific features of the natural environment, demonstrate the stability of the folk-naming tradition, and preserve the linguistic traces of historical periods. forming the semantic integrity of the regional toponymic system. Thus, the colour components in the Mangystau toponymy are not merely descriptive elements, but are revealed as complex onymic units that integrate natural-geographical conditions, the historical process of formation, and linguistic tradition.

REFERENCES

1 **Кононов, А. Н.** Способы и термины определения стран света у тюркских народов [Текст] // Тюркологический сборник. – М., 1978. – С. 72–90.

2 **Pangereyev, A. S., Umatova, Z. M., Azamatova, A. K., Ibrayeva, Z. K., Karagoishiyeva, D. A., Umarova, G. S., Kenbayeva, A. Z.** Ethnocultural Originality of Color Toponyms in Turkic Folklore [Text] // Eurasian Journal of Applied Linguistics. – 2023. – 9(3). – P. 216-225. – http://dx.doi.org/10.32601/ejal.903019.

3 **Мурзаев, Э.** География в названиях [Текст]. – М., 1982. – 176 с.

4 **Конкобаев, К.** Топонимия Южной Киргизии [Текст]. – Фрунзе : Илим, 1980. – 172 с.

5 **Койчубаев, Е.** Краткий толковый словарь топонимов Казахстана [Текст]. – Алма-Ата : Наука, 1974. – 277 с.

6 **Серікбаева, Ұ.** Қазақ тіліндегі «ақ» және «қара» түр-түс атауларының этнолингвистикалық сипаты : филол. ғыл. канд. ...дис. [Мәтін]. – Алматы, 2003. – 131-б.

7 **Shuriyeva, A., Kuzembayeva, G., Pangereyev, A., Abisheva, Sh., Zhetkizgenova, A.** Eurasian bilingual hydronyms nominations with the components «ak/kara» [Text] // XLinguae. – 2024. – 17(2). – P. 16–28. – https://doi.org/10.18355/XL.2024.17.02.02.

8 Орталық Қазақстанның жер-су аттары [Мәтін]. – Алматы, 1989. – 254 б.

9 **Urazmetova, A. V.** Color Perception Of The Topomymic Picture Of The World [Text] // ΠΡΑΞΗΜΑ. Journal of Visual Semiotics. – 2023. – № 4. – P. 261–278. – https://doi.org/10.23951/2312-7899-2023-4-261-278.

10 **Askerova, Kh. Y.** Color Toponyms in French and Azerbaijani Onomastics [Text] // Path of Science. – 2022. – Vol. 8. – № 5. – P. 3001–3008. – http://dx.doi.org/10.22178/pos.81-2.

11 **Abdrakhynova, N., Madiyeva, G., Hasan, G.** Geosymbolism of Colors in Kazakh and Turkish Toponyms: A Comparative Linguistic and Cultural Study [Text] // Forum for Linguistic Studies. – 2025. – 7(3). – P. 549–566. – https://doi.org/10.30564/fls.v7i3.8483.

12 **Ержанова, Ұ.** Батыс Қазақстан облысы топонимдерінің этнолингвистикалық сипаты : филол. ғыл. канд. ...дис. [Мәтін]. – Алматы, 1998. – 157-б.

13 **Pangereyev, A. S., Kabylov, A. D., Aldashev, N. M., Umatova, Z. M., Suleimenova, Z. Y., Shuriyeva, A. Y.** Epic Toponyms as Carriers of a Linguocultural Code [Text] // Eurasian Journal of Applied Linguistics. – 2023. – 9(1). – P. 13–23. – http://dx.doi.org/10.32601/ejal.901002.

14 **Khassenov, B., Adilova, A., Rapisheva, Z.** Colour Symbolism in Turkic Culture: A New Look in the Reconstruction of Colour Designation [Text] // Pertanika J. Soc. Sci. & Hum. – 2022. – 30(4). – P. 1753–1766. – https://doi.org/10.47836/pjssh.30.4.15.

15 **Каймулдинова, К.** Қазақ топонимдерінің этноэкологиялық негіздері [Мәтін]. – Алматы, 2001. – 92-б.

16 **Құрманбекұлы, Қ., Картаева, А. М., Бияров, Б. Н.** Әдеби туристік-өлкетануды дамытудағы топонимдердің қызметі (Шығыс Қазақстан облысы бойынша) [Мәтін] // Торайғыров университетінің Хабаршысы. Филологиялық серия. – 2026. – № 1. – 336–345-бб. – https://doi.org/10.48081/BGQF1758.

REFERENCES

1 **Kononov, A. N.** Sposoby` i terminy` opredeleniya stran sveta u tyurkskix narodov [Methods and terms used by Turkic peoples to identify the cardinal directions] [Text] // In Tyurkologicheskij sbornik. – M., 1978. – P. 72–90.

2 **Pangereyev, A. S., Umatova, Z. M., Azamatova, A. K., Ibrayeva, Z. K., Karagoishiyeva, D. A., Umarova, G. S., Kenbayeva, A. Z.** Ethnocultural Originality of Color Toponyms in Turkic Folklore [Text] // Eurasian Journal of Applied Linguistics. – 2023. – 9(3). – P. 216–225. – http://dx.doi.org/10.32601/ejal.903019.

3 **Murzaev, E.** Geografiya v nazvaniyax [Geography in names] [Text]. – Moscow, 1982. – 176 p.

4 **Konkobaev, K.** Toponimiya Yuzhnoj Kirgizii [The place-names of Southern Kyrgyzstan] [Text]. – Frunze : Ilim, 1980. – 172 p.

5 **Kojchubaev, E.** Kratkij tolkovy`j slovar` toponimov Kazaxstana [A Concise Explanatory Dictionary of Place Names in Kazakhstan] [Text]. – Alma-Ata : Nauka, 1974. – 277 p.

6 **Serıkbaeva, Ū.** Qazaq tılındegı «aq» jäne «qara» tür-tüs ataularynyñ etnolingvistikalyq sipaty : filol. ğyl. kand. ...dis. [The Ethnolinguistic Character of the Kazakh Colour Terms ‘Aq’ and ‘Qara’ : diss. of cand. of phil. sc.] [Text]. – Almaty, 2003. – 131 p.

7 **Shuriyeva, A., Kuzembayeva, G., Pangereyev, A., Abisheva, Sh., Zhetkizgenova, A.** Eurasian bilingual hydronyms nominations with the components «ak/kara» [Text] // In XLinguae. – 2024. – 17(2). – P. 16-28. – https://doi.org/10.18355/XL.2024.17.02.02.

8 Ortalyq Qazaqstannyñ jer-su attary [Toponyms of Central Kazakhstan]. – Almaty, 1989. – 254 p.

9 **Urazmetova, A. V.** Color Perception Of The Topomymic Picture Of The World [Text] // In ΠΡΑΞΗΜΑ. Journal of Visual Semiotics. – 2023. – № 4. – P. 261–278. – https:doi.org/10.23951/2312-7899-2023-4-261-278.

10 **Askerova, Kh. Y.** Color Toponyms in French and Azerbaijani Onomastics [Text] // In Path of Science. – 2022. – Vol. 8. – № 5. – P. 3001–3008. – http://dx.doi.org/10.22178/pos.81-2.

11 **Abdrakhynova, N., Madiyeva, G., Hasan, G.** Geosymbolism of Colors in Kazakh and Turkish Toponyms : A Comparative Linguistic and Cultural Study [Text] // In Forum for Linguistic Studies. – 2025. – 7(3). – P. 549–566. – https://doi.org/10.30564/fls.v7i3.8483.

12 **Erjanova, Ū.** Batys Qazaqstan oblysy toponimderınıñ etnolingvistikalyq sipaty : filol. ğyl. kand. ...dis. [The ethnolinguistic characteristics of toponyms of the West Kazakhstan Region: diss. of. cand. of phil. sc.] [Text]. – Almaty, 1998. – 157 p.

13 **Pangereyev, A. S., Kabylov, A. D., Aldashev, N. M., Umatova, Z. M., Suleimenova, Z. Y., Shuriyeva, A. Y.** Epic Toponyms as Carriers of a Linguocultural Code [Text] // In Eurasian Journal of Applied Linguistics. – 2023. – 9(1). – P. 13–23. – http://dx.doi.org/10.32601/ejal.901002.

14 **Khassenov, B., Adilova, A., Rapisheva, Z.** Colour Symbolism in Turkic Culture: A New Look in the Reconstruction of Colour Designation [Text] // In Pertanika J. Soc. Sci. & Hum. – 2022. – 30(4). – P. 1753–1766. – https://doi.org/10.47836/pjssh.30.4.15.

15 **Kaimuldinova, K.** Qazaq toponimderınıñ etnoekologialyq negızderı [The Ethnoecological Foundations of Kazakh Toponyms] [Text]. – Almaty, 2001. – 92 p.

16 **Qūrmanbekūly, Q., Kartaeva, A. M., Biarov, B. N.** Ädebi turistık-ölketanudy damytudağy toponimderdıñ qyzmetı (Şyğys Qazaqstan oblysy boiynşa) [The Role of Toponyms in the Development of Literary Tourism and Regional Studies (Case Study : East Kazakhstan Region)] [Text] // In Bulletin of Toraigyrov University. Philological Series. – 2026. – № 1. – P. 336–345. – https://doi.org/10.48081/BGQF1758.

Received 27.04.26.
Received in revised form 18.05.26.
Accepted for publication 10.08.26.

*Б. А. Кошимова[1], *А. З. Кенбаева[2], Ш. С. Абишева[3], Р. О. Жуманбаева[4]*
[1,3]Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті,
Қазақстан Республикасы, Ақтау қ.;
[2]Махамбет Өтемісов ат. Батыс Қазақстан университеті,
Қазақстан Республикасы, Орал қ.;
[4]Торайғыров университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.
27.04.26 ж. баспаға түсті.
18.05.26 ж. түзетулерімен түсті.
10.08.26 ж. басып шығаруға қабылданды.

ТҮР-ТҮС АТАУЛАРЫНЫҢ ТОПОНИМИЯЛЫҚ ЖҮЙЕДЕГІ СЕМАНТИКАЛЫҚ СИПАТЫ (МАҢҒЫСТАУ ӨҢІРІНІҢ ТОПОНИМИЯЛЫҚ МАТЕРИАЛЫ НЕГІЗІНДЕ)

Мақалада Маңғыстау өңірі топонимиясындағы түр-түс атауларының семантикалық және құрылымдық ерекшеліктері қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – өңірдегі географиялық атаулар құрамында кездесетін түстік компоненттердің қолданыс ерекшеліктерін, мағыналық қызметін және топонимиялық жүйедегі

орнын анықтау. Түр-түс атаулары қазақ топонимиясында кең таралған лексика-семантикалық модельдердің бірі болып табылады және олар табиғи ортаның ерекшеліктерін бейнелеуде маңызды қызмет атқарады.

Зерттеу барысында Маңғыстау өңірінің топонимиялық материалдары жинақталып, жүйеленді. Талдау семасиологиялық, ономасиологиялық, салыстырмалы-тарихи және сандық-статистикалық әдістер негізінде жүргізілді. Жинақталған деректер өңір топонимиясында түсті білдіретін негізгі компоненттердің ақ, қара, сары, қызыл, көк, қоңыр және ала сөздері екенін көрсетті. Бұл атаулар көбіне анықтауыш пен анықталушыдан тұратын атрибутивтік модель арқылы жасалып, түрлі географиялық нысандардың атауларында кездеседі.

Талдау нәтижелері түстік компоненттердің тек нысанның сыртқы түсін білдірумен шектелмейтінін көрсетті. Олар географиялық объектінің табиғи-ландшафтық ерекшеліктерін, гидрологиялық қасиеттерін, геологиялық құрамын және кеңістік-өлшемдік сипаттарын бейнелеуге қызмет етеді. Сонымен қатар кейбір түстік атаулар тарихи даму барысында терминдік сипатқа ие болып, топонимиялық жүйеде тұрақты элемент ретінде қалыптасқан. Жекелеген атаулар құрамында түстік компоненттердің сакралды және тарихи-идеологиялық мәнге ие болу құбылыстары да байқалады.

Зерттеу нәтижелері Маңғыстау өңірі топонимиясындағы түр-түс атауларының семантикалық құрылымын жүйелеуге, олардың табиғи орта мен тарихи даму үдерісін бейнелеудегі рөлін айқындауға мүмкіндік береді. Бұл материалдар өңірлік топонимияны әрі қарай зерттеуге және қазақ ономастикасындағы түстік атаулардың қызметін тереңірек түсіндіруге негіз болады.

Кілтті сөздер: түр-түс атаулары, топонимиялық жүйе, семантикалық сипат, Маңғыстау топонимиясы, географиялық атаулар, топонимжасам, ономастика, өңірлік топонимия.

*Б. А. Кошимова[1], *А. З. Кенбаева[2], Ш. С. Абишева[3], Р. О. Жуманбаева[4]*
[1,3]Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова, Республика Казахстан, г. Актау;
[2]Западно-Казахстанский университет имени Махамбета Утемисова, Республика Казахстан, г. Орал;
[4]Торайгыров университет, Республика Казахстан, г. Павлодар.
Поступило в редакцию 27.04.26.
Поступило с исправлениями 18.05.26.
Принято в печать 10.08.26.

СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЦВЕТОВЫХ ТЕРМИНОВ В ТОПОНИМИЧЕСКОЙ СИСТЕМЕ (НА ПРИМЕРЕ ТОПОНИМИЧЕСКОГО МАТЕРИАЛА МАНГИСТАУСКОЙ ОБЛАСТИ)

В данной статье рассматриваются семантические и структурные особенности терминов, обозначающих цвета, в топонимике Мангистауской области. Целью исследования является определение особенностей употребления семантических функции и положение в топонимической системе цветовых компонентов, присутствующих в географических названиях региона. Названия, обозначающие цвета, являются одной из наиболее распространенных лексико-семантических моделей в казахской топонимике и играют важную роль в отражении особенностей природной среды.

В ходе исследования были собраны и систематизированы топонимические материалы Мангистауской области. Анализ проводился с использованием семасиологического, ономасиологического, сравнительно-исторического и количественного и статистического методов. Собранные данные показали, что основными компонентами, обозначающими цвет в топонимике региона, являются слова ақ («белый»), қара (черный), сары (желтый), қызыл (красный), көк (синий), қоңыр (коричневый) и ала (пестрый). Эти названия в основном образованы по атрибутивной модели, состоящей из определителя и основного слова, и встречаются в названиях различных географических объектов.

При анализе было установлено, что цветовые компоненты не ограничиваются выражением внешнего оттенка объекта. Они служат для описания природных и ландшафтных характеристик географического объекта, его гидрологических свойств, геологического состава и пространственно-размерных атрибутов. Кроме того,

некоторые цветовые названия в ходе исторического развития приобрели терминологический характер и закрепились в топонимической системе в качестве постоянного элемента. В некоторых названиях цветовые компоненты, как показывает анализ, также обладают сакральным и историко-идеологическим значением.

Результаты исследования позволяют систематизировать семантическую структуру топонимов, обозначающих цвета, в топонимике Мангистауской области и прояснить их роль в отражении природной среды и процессов исторического развития. Эти материалы служат основой для дальнейших исследований региональной топонимики и более глубокого понимания функции цветовых названий в казахской ономастике.

Ключевые слова: цветономинации, топонимическая система, семантические характеристики, топонимика Мангистау, географические названия, образование топонимов, ономастика, региональная топонимика.

ҒТАМР 17.01.07

https://doi.org/10.48081/BTOUPh3.2026/488-497

Л. Қ. Құмар
Торайғыров университеті, Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.
ORCID: https://orcid.org/0009-0005-2637-0936
*e-mail: kumarlaura1996@gmail.com

Б. МАЙЛИН ПРОЗАСЫНДАҒЫ ГАСТРОПОЭТИКАЛЫҚ ДЕТАЛЬДАР

Мақалада гастропоэтикалық детальдардың көркемдік-эстетикалық қызметі қарастырылады. Гастропоэтикалық бағыт әлемдік гуманитарлық ғылымдарда кеңінен зерттелгенмен, қазақ әдебиетінде, соның ішінде XX ғасыр басындағы қаламгерлердің шығармашылығы бойынша нысанға алынбаған. Осы тұрғыдан алғанда Б. Майлин прозасындағы гастропоэтикалық детальдарды қарастыру әдебиеттану ғылымындағы өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Зерттеудің мақсаты – жазушы шығармаларындағы тағам мен дастарқанға қатысты детальдардың идеялық-мазмұндық және поэтикалық ерекшеліктерін анықтау. Зерттеу барысында көркем шығармадағы тағамды суреттеу арқылы кейіпкер мінезін ашу, қоғам келбеті мен әлеуметтік ортаны бейнелеу, ұлттық дүниетаным мен мәдени кодты таныту мәселесі Б. Майлин шығармалары негізінде талданып, ғылыми тұжырымдар жасалады. Зерттеуде тағам тек тұрмыстық қажеттілік ретінде емес, қоғам көрінісін, кейіпкердің психологиялық күйін, әлеуметтік мәртебесін және мәдени болмысын ашатын көркемдік құрал ретінде қарастырылатыны дәлелденеді. Көркем шығармада ас ішу көріністері арқылы кейіпкерлер арасындағы қарым-қатынас, қоғамдағы иерархия, ұлттық дәстүрлер мен құндылықтар бейнеленетіні тұжырымдалады. Зерттеу нәтижесінде тағамдық образдардың шығарманың идеялық мазмұнын тереңдетіп, көркемдік құрылымын байытатыны анықталады. Мақалада жасалған қорытындылар қазақ әдебиетіндегі гастропоэтикалық зерттеулердің теориялық негізін толықтыруға мүмкіндік беретіні анық.

Кілтті сөздер: гастропоэтика, деталь, Б. Майлин, ұлттық дүниетаным, мәдени код.

Кіріспе

Қазақ әдебиеттану ғылымында жаңа бағыттардың бірі ретінде гастропоэтика мәселесі зерттеле бастады. Гастропоэтика термині – қазақ әдебиеттану ғылымы үшін жаңа қолданыстардың бірі. Термин gastro және poetica деген екі ұғымнан құралған. Гастро деген тағам, ас деген ұғымды берсе, поэтика дегеніміз көркемдік жүйе дегенді білдіреді. Бұл әдебиетте көркем шығармадағы тағамның поэтикалық қызметін зерттейтін бағыт ретінде қалыптасқан. Ол тек әдебиеттанумен ғана емес, мәдениеттану, семиотика, философия сияқты ғылым салаларымен де байланысты. Осы аталған ғылымдардың тоғысында қалыптасқан. Тағам тек биологиялық қажеттілік емес, ол көркем шығармада кейіпкердің әлеуметтік жағдайын, мінезін, қоғамды, тарихи кезең ерекшелігін танытатын маңызды деталь ретінде көрінеді. Сондықтан гастропоэтиканы зерттеу ұлттық әдебиетті жаңа ғылыми бағыттар тұрғысынан зерделеуге жол ашатыны анық.

Аталмыш бағыт әлемдік гуманитарлық ғылымдарда кеңінен қарастырылғанымен, қазақ әдебиетінде, соның ішінде XX ғасыр басындағы қаламгерлердің шығармашылығы бойынша зерттелмеген. Осы тұрғыдан алғанда Б. Майлин прозасындағы гастропоэтикалық детальдарды зерттеу әдебиеттану ғылымындағы өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Жазушы прозасындағы гастропоэтикалық детальдардың көркемдік қызметі арнайы зерттеулерге нысан болмаған. Бұл тақырыптың өзектілігін көрсетеді. Сонымен қатар тақырыптың өзектілігі гастропоэтика мәселесінің қазақ әдебиеттану ғылымында жеткіліксіз деңгейде зерттелгенімен және ұлттық мәдени кодты көркем шығарма арқылы танудың маңыздылығымен айқындалады.

Материалдар мен әдістері

Зерттеудің теориялық және әдіснамалық негізін көркем деталь поэтикасына арналған зерттеулер құрайды. Гастропоэтикалық детальдарды талдауда М. А. Шолоховтың «Тихий Дон» романындағы көркем детальдың ерекшелігін қарастырған П. В. Трофимова [1], башқұрт әдебиетіндегі көркем детальдардың идеялық-эстетикалық қызметін зерттеген А. З. Ахметова [2], көркем детальды шығарманың жанрлық, композициялық құрылымын қалыптастыратын көпқызметті көркемдік құрал ретінде теориялық тұрғыдан негіздеген К. Р. Шарафутдинова [3], шығарманың көркемдік тұтастығын қалыптастырудағы детальдың қызметін қарастырған Д. Д. Мурувватиён [4] және тағы басқа зерттеушілердің теориялық қағидалары әдіснамалық негіз ретінде қолданылды. Себебі гастропоэтикадағы тағамға қатысты образдар мен детальдар көркем шығармадағы жай тұрмыстық элементтер емес, кейіпкердің психологиялық жағдайын, әлеуметтік ортасын, ұлттық және мәдени ерекшелігін танытатын көркемдік құрал ретінде қызмет атқарады.

Гастропоэтика – гуманитарлық ғылымдардың дамуымен сабақтаса дамып келе жатқан сала. Ғылыми зерттеулерде бұл бағыттың негізін семиотика, мәдени антропология сияқты ғылымдардың қалыптастырғандығы айтылады. Жалпы тағам туралы зерттеулер әртүрлі аспектіде жазылған. Гуманитарлық бағыттағы зерттеулерде тағамның символикасы [5], мәдени коммуникация формасы ретіндегі қызметі [6] қарастырылған. Көркем шығармадағы қызметін зерттеген Wendy R. Katz: «Food in children›s literature is rarely incidental; it often reveals character and social relationships» деп, көркем шығармадағы тағам бейнесінің кездейсоқ қолданылмайтынын, ол кейіпкер мінезін ашудың құралы екенін айтады [7, 192-б.]. Көркем детальдар шығарманың идеясына қызмет етеді [8] және шығарма идеясымен байланысып, белгілі бір көркемдік қызмет атқарады.

Зерттеуде сипаттамалы-талдау, герменевтикалық және контекстік талдау әдістері қолданылды. Бұл әдістер Б. Майлин прозасындағы гастропоэтикалық детальдардың көркемдік қызметін, ұлттық мәдени кодпен байланысын және шығарманың идеялық мазмұнын ашудағы рөлін анықтауға мүмкіндік берді.

Нәтижелер және талқылау

Гастропоэтиканы қарапайым сөзбен түсіндіретін болсақ, көркем шығармадағы тағам, дәм, ас ішу арқылы ой мен сезімді жеткізу, яғни тамақ арқылы мағына беру. Сондықтан гастропоэтиканы көркем әдебиеттегі тамаққа қатысты көріністерді жай ғана тұрмыстық деталь емес, мағына тудыратын, мәтінді «сөйлететін» көркем құрал ретінде зерттейтін бағыт десек болады.

Тағам әдебиетте таңба (символ), мәдени код және коммуникация құралы ретінде көрінеді. Көркем шығармадағы кейіпкердің не жейтіні, кіммен жейтіні және қалай жейтінінің бәрі шығармадағы белгілі бір ақпаратты береді. Біріншіден, тамақ әлеуметтік маркер болады. Себебі тамақ арқылы бай мен кедей, ауыл мен қала, дәстүр мен жаңашылдық өзгеріс және т.б. қоғам келбеті көрінеді. Екіншіден, тамақ коммуникация формасы ретінде көрінеді. Мәселен, бірге тамақ ішу келісімді білдірсе, дастарқанға отырудан бас тарту қарсылықты, жалғыз ішу оқшауланууды білдіруі мүмкін. Қандай мағынаны білдіретінін контекс арқылы анықтауға болады. Үшіншіден, тамақ кейіпкердің эмоциясы мен психологиясын білдіреді. Көркем шығармадағы кейіпкер тәбетінің болмауы күйзелісті білдірсе, автор кейіпкердің ашкөздене ішуін сипаттау арқылы мінез ерекшелігін көрсетуі мүмкін. Төртіншіден, тамақ мәдени код. Қазақтың қымызы, бауырсағы, еті сияқты басқа халықтардың да ұлттық тағамдары бар. Бұлардың көркем шығармада берілуі ұлттық дүниетанымды білдіреді. Бесіншіден, тамақ көркем шығармада поэтикалық функцияны да атқарады. Гастропоэтика «не айтылды» емес, «қалай әсер етті» дегенді де қамтиды. Оқырман иіс пен дәмнің суреттелуі арқылы мәтінді

сезеді. «... көркем шығармалардағы тағамға қатысты көріністер авторлық стильдің маңызды компоненті болып табылады. Тағам мәтінде символдық мәнге ие болып, сюжеттің дамуына ықпал етеді, кейіпкерлердің мінез-құлқы мен әлеуметтік жағдайын ашады, сондай-ақ оқырманға эмоционалды әсер қалдырады» [9, 232-б.].

Б. Майлиннің «Раушан коммунист» повесін гастропоэтикалық тұрғыдан талдайтын болсақ, повесте дастарқан, ондағы тағам мен ішімдік түрлері тек тұрмыстық көрініс емес, қоғамдағы рухани өзгерістер мен ұлттық құндылықтар трансформациясының көркем коды ретінде беріледі. Жазушы қазақ қоғамындағы жаңа заман ықпалын гастропоэтикалық детальдар арқылы шебер көрсетеді. Мысалы:

«Алты бутылка пиво, екі бутылка портвейн столдың үстіне қатарланды» [10, 26-б.].

Бұл жерде автор дәстүрлі қазақ дастарқанындағы шұбат пен қымыздың орнына алкогольдік ішімдіктердің келуін көрсету арқылы ұлттық мәдениеттің өзгеруін, ауыл психологиясының жаңарауын және кеңестік кезең ықпалының күшеюін көрсетеді. Бұл эпизодта пиво мен портвейн жай сусын емес, әлеуметтік өзгерістің символына айналып отыр. Бұны автор «Желдібай Жындыбаев» әңгімесінде жалғастырған. Ауылға тексеруге келген әкім:

«Ауылнайдың ауылының қарасы көрінісімен Желдібай шаба жөнелді. Ауылнай жас бала жігіт. Көлеңкесінен қорқып отырған әке-шешесі бар екен, олар қалбаңдап алдынан шығып, Желдібайды үйіне түсірді. Төрт қабат көрпенің үстіне Желдібай барып отыра бергенде, кемпір орнынан тұрып, тысы жыртық ақ жастықты Желдібайдың арқасына тоса берді.

– Ауылнай, қайдасың?

– Мұндамын.

– Қане, бірдемең бар ма, тоңып келдім...

Ауылнай, бала жігіт қой, түсінбеді білем, аузын ашып тұрып қалды. Желдібай жымың етіп күліп жіберді.

– Бала екенсің ғой, «көк мойының» бар ма деймін?

Желдібайды жылыту үшін он бес шақырым жердегі қаладан «көк мойын» әкелуге адам шаптырылды.

... «Көк мойынның» қалғанымен басын жазып Желдібай далаға шыға келгенде, күн сәскелікке келіп қалып еді» [11].

Келтірілген үзіндідегі «көк мойын» қоғамдағы кеңестік кезең өзгерісін бейнелейді. Желдібай Жындыбаев келе салып, шай немесе қымыз, шұбат емес, арақ сұрайды. Оның арақты еркін сұратып, он бес километр жерден алдыртуы сырттан келген мәдени ықпалды еркін де қалыпты құбылыс ретінде қабылдағанын көрсетеді. Бұл жерде автор Жындыбаевтың белгілі қазақы ортадан, дәстүрден алыстап, жаңа әлеуметтік ортаның мінез-құлқын

қабылдағанын көрсеткен. Осы арқылы ішімдік гастропоэтикалық код ретінде кейіпкердің әлеуметтік және рухани трансформациясының белгісіне айналған.

«Қонақтарға тәттіні құйып, өздері пивоны ішті. Бір-екі рет ішкеннен кейін әңгіме қыза бастады. Раушан сампылдап сөйлеуге айналды. Бәкен де көкіп жөнелді. Сап-салмақты Дәметкен де бұлттан шыққан күндей, шырайы жанып ашылып, езуін жимай күлуге айналды. Әбіш Дәметкеннің о жер, бұ жерін бір ұстап, қыттықтап, бұлқынғанда құшақтап қалып отырды» [10, 26-б.].

Бұл үзіндіде гастропоэтикалық деталь әйел психологиясы мен ұлттық мінез өзгеруінің көрінісі ретінде беріледі. Әйел адамның еркін отырып ішімдік ішуі, ер адамдармен ашық қалжыңдасуы, қатты дауыстап күлуі қазақ әйелінің әдеп нормасына сай келмейді. Раушанның «сампылдап сөйлеуі» қазақ әйеліне тән ұстамдылықтың әлсіреуі, дәстүрлі қазақы ибаның азаюы мен эмоционалды бақылаудың жоғалуы сияқты мағыналарды білдіреді. Бұл жерде автор ішімдікті рухани трансформацияның символына айналдырып отыр. Дәметкеннің көркем бейнесінен маңызды психологиялық өзгерісті байқауға болады. Оны автор былайша суреттейді:

«Сап-салмақты Дәметкен де бұлттан шыққан күндей, шырайы жанып ашылып, езуін жимай күлуге айналды» [10, 26-б.].

Бұл сәттегі Дәметкенде бұрынғы биязы, сабырлы, байсалды, ұяң қазақ әйелінің бейнесі жоқ. Ішімдіктің әсерінен ұлттық тәрбиедегі ұят пен иба шекарасының бұзылған көруге болады. Дәметкен ішкі тежелуі әлсіреп, «еркін мінезге» ауысқан.

«Әбіш Дәметкеннің о жер, бұ жерін бір ұстап, қыттықтап, бұлқынғанда құшақтап қалып отырды» [10, 26-б.].

Бұл эпизодтан бірлік пен қонақжайлықтың, туыстық пен рухани жақындықтың символы болған қазақы дастарқан кеңістігі моральдық шекарасы әлсіреген орта ретінде көрінеді. Дастарқан мәдениетімен қатар, қазақ қоғамындағы ер мен әйел арасындағы қарым-қатынас этикасы өзгеріске түскен. Көпшілік алдында әрі дастарқан басында ер адамның әйелге қол тигізуі қазақы тәрбиеге жат екені белгілі. Қазақта қалыптасқан дастарқан мәдениеті бар. Автор бұл жерде қазақы қоғамға жаңа тұрмыстық мәдениеттің ене бастауын көрсетеді.

Шығарманы гастропоэтикалық тұрғыдан талдау барысында автордың дастарқанды мәдени қақтығыс кеңістігі ретінде көрсеткенін байқауға болады. Пиво, портвейн сияқты ішімдіктердің түрі еуропалық тұрмыс мәдениетінің символы ретінде көрінеді. Автор осы шығармасында ішімдіктің қазақ дастарқанына келуін суреттеу арқылы ұлттық бақылау жүйесінің әлсіреуін, ұлттық тәрбиенің өзгеруін, қазақ әйелі мінезінің трансформациясын көрсетеді. Сонымен қатар жаңа әлеуметтік еркіндіктің пайда болуы мен дәстүрлі моральдық нормалардың әлсіреуін бейнелейді.

«– Ойбай, жеңгей, тәттінің неше атасының ұлын тап десеңіз де табамыз, – деп Әбіш басындағы картузын столға алып ұрды» [10, 26-б.].

Автор гастропоэтикалық және этномәдени тұрғыдан терең мағынасы бар мәдени-символдық деталь қолданған. Қазақ дүниетанымында бас киім қасиетті саналған. Оны жерге тастамаған, үстінен аттамаған және дастарқанға қоймаған. Себебі бас киім – адамның абыройы, намысы мен әлеуметтік мәртебесі. Ол ер азаматтың беделімен де байланысты. Бас киімді дастарқан сияқты киелі жерге «алып ұру» дәстүрлі мәдени нормаға қайшы. Бұл жерде автор Әбішке бас киімін столға алып ұрғызу арқылы оның қызбалығын, даңғойлығын көрсеткен. Сонымен қатар бұл детальда символдық мағына бар. Картуз – кеңестік жаңа кезеңнің көрінісі. Оған дейін қазақ картуз кимеген және қазақ тілінің лексикалық қорында ондай қолданыс та болмаған. Екіншіден, автор дастарқан деген атауды емес, стол деген атауды қолданады. Дастарқан ұлттық мәдени кеңістік болса, «столға ұру» – дәстүрдің бұзылуы. Бас киімді дастарқанға тастау – ұлттық этиканың әлсіреуі. Екінші жағынан, қазақ қоғамындағы рухани-мәдени өзгеріс, яғни жаңа тұрмыстық мәдениеттің енуінің көрінісі болып табылады. Б. Майлин шығармаларында осындай көріністер арқылы қазақ қоғамындағы өтпелі кезең бейнеленеді. Гастропоэтикалық детальдар арқылы ұлттық мәдениеттің өзгерісін, қазақ әйелінің табиғатындағы рухани трансформацияны және қазақ қоғамындағы кеңестік мәдени ықпалдың күшеюін жеткізеді.

Қорытынды

Б. Майлин прозасын гастропоэтикалық тұрғыдан саралау барысында тамақтың мәтіндегі «жасырын тіл» екені анықталды. Оның көркем шығармадағы қызметін әдебиеттанудағы жаңа бағыт ретінде гастропоэтика зерттейтіні тұжырымдалды. Тағам тек тұрмыстық қажеттілік ретінде емес, қоғам көрінісін, кейіпкердің психологиялық күйін, әлеуметтік мәртебесін және мәдени болмысын ашатын көркемдік құрал ретінде қарастырылып, көркем шығармада ас ішу көріністері арқылы кейіпкерлер арасындағы қарым-қатынас, қоғамдағы иерархия, ұлттық дәстүрлер мен құндылықтар бейнеленетіні туралы қорытындылар жасалды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 **Трофимова, В. П.** Своеобразие художественной детали в романе М. А. Шолохова «Тихий Дон» [Текст] : автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М., 2009. – 27 с.

2 **Ахметова, А. З.** Идейно-эстетическая функция символических образов и художественных деталей в башкирской литературе средних веков [Текст] : дис. ... канд. филол. наук. – Уфа, 2009. – 120 с.

3 **Шарафутдинова, Р. К.** Художественная деталь как жанровый компонент экспозиции во французском романе конца 1850-х – начала 1860-х гг. («Мадам Бовари» Г. Флобера и «Отверженные» В. Гюго) [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М., 2017. – 21 с.

4 **Мурувватиён, Д. Д.** Становление филологического романа в таджикской литературе XX века (на примере романа «Фирдоуси» Сотима Улугзода) [Текст]: дис. ... канд. филол. наук. – Душанбе, 2018. – 125 с.

5 **Lévi-Strauss, C.** The Raw and the Cooked: Introduction to a Science of Mythology [Text]. – New York : Harper & Row, 1990. – 444 p.

6 **Harris, J.** Chocolat [Text]. – London : Doubleday, 1999. – 336 p.

7 **Katz, W. R.** Some Uses of Food in Children's Literature [Text] // Children's Literature in Education. – 1980. – Vol. 11, No. 4. – P. 192–199.

8 **Androsova, T. L., Vasilyeva, T. N.** Specificity of Artistic Detail Functioning in the Story «The Travel by V. N. Gavrilyeva [Text] // Philology. Theory & Practice. – 2021. – Vol. 14. – No. 2. – https://doi.org/10.30853/phil201029.

9 **Құмар, Л. Қ., Жуманбаева, Р. О.** Әлем әдебиетіндегі тағам мотиві: зерттелуіне ғылыми шолу [Мәтін] // Торайғыров университетінің Хабаршысы. Филология сериясы. – 2026. – № 2. – 230–239-бб. – https://doi.org/10.48081/BGQF1989.

10 **Майлин, Б.** Раушан – коммунист [Мәтін]. – Алматы, 1980. – 58-б.

11 **Майлин, Б.** Желдібай Жындыбаев [Мәтін] // Bilim-all [Электронды ресурс]. – URL: https://bilim-all.kz/article/7946 (Қаралған күні: 03.05.2026)

REFERENCES

1 **Trofimova, V. P.** Svoeobrazie hudožestvennoj detali v romane M. A. Šolohova «Tihij Don» [The Specificity of Artistic Detail in M. A. Sholokhov's Novel «And Quiet Flows the Do»] [Text] : Extended abstract of Cand. philol. sci. diss. – Moscow, 2009. – 27 p.

2 **Ahmetova, A. Z.** Idejno-èstetičeskaâ funkciâ simvoličeskih obrazov i hudožestvennyh detalej v baškirskoj literature srednih vekov [Ideological and Aesthetic Function of Symbolic Images and Artistic Details in Bashkir Literature of the Middle Ages] [Text] : Dis. ... cand. philol. sci. – Ufa, 2009. – 120 p.

3 **Šarafutdinova, R. K.** Hudožestvennaâ detal′ kak žanrovyj komponent èkspozicii vo francuzskom romane konca 1850-h – načala 1860-h gg. («Madam Bovari» G. Flobera i «Otveržennye» V. Gûgo) [Artistic Detail as a Genre Component of Exposition in the French Novel of the Late 1850s–Early 1860s ("Madame Bovary" by G. Flaubert and "Les Misérables" by V. Hugo)] [Text]. Extended abstract of Cand. philol. sci. diss. – Moscow, 2017. – 21 p.

4 **Muruvvatiën, D. D.** Stanovlenie filologičeskogo romana v tadžikskoj literature XX veka (na primere romana «Firdousi» Sotima Ulugzoda) [The Formation of the Philological Novel in Tajik Literature of the 20th Century (On the Example of the Novel "Firdousi" by Sotim Ulughzoda)] [Text]. Dis. ... cand. philol. sci. – Dushanbe, 2018. – 125 p.

5 **Lévi-Strauss, C.** The Raw and the Cooked: Introduction to a Science of Mythology [Text]. – New York : Harper & Row, 1990. – 444 p.

6 **Harris, J.** Chocolat [Text]. – London : Doubleday, 1999. – 336 p.

7 **Katz, W. R.** Some Uses of Food in Children's Literature // Children's Literature in Education [Text]. – 1980. – Vol. 11, No. 4. – P. 192–199.

8 **Androsova, T. L., Vasilyeva, T. N.** Specificity of Artistic Detail Functioning in the Story «The Travel» by V. N. Gavrilyeva [Text] // Philology. Theory & Practice, – 2021. – Vol. 14. – No. 2. – https://doi.org/10.30853/phil201029.

9 **Kumar, L. K., Žumanbaeva, R. O.** Älem ädebïetindegi tağam motivi : zertteluine ğılymi šolu [The Food Motif in World Literature : A Scientific Review of Its Research] [Text] // [Bulletin of Toraighyrov University. Philology Series]. – 2026, – № 2, P. 230–239. – https://doi.org/10.48081/BGQF1989.

10 **Majlin, B.** Raušan – kommunist [Raushan the Communist] [Text]. – Almaty, 1980. – 58 p.

11 **Majlin, B.** Želdibaj Žyndybaev [Zheldibai Zhyndybaev] [Text] // Bilim-all [Electronic resource]. – Available at : https://bilim-all.kz/article/7946 (Accessed May 03, 2026).

03.07.26 ж. баспаға түсті.
08.07.26 ж. түзетулерімен түсті.
10.08.26 ж. басып шығаруға қабылданды.

**Л. К. Кумар*
Торайгыров университет,
Республика Казахстан, г. Павлодар.
Поступило в редакцию 03.07.26.
Поступило с исправлениями 08.07.26.
Принято в печать 10.08.26.

ГАСТРОПОЭТИЧЕСКИЕ ДЕТАЛИ В ПРОЗЕ Б. МАЙЛИНА

В статье рассматривается художественно-эстетическая функция гастропоэтических деталей. Несмотря на то, что гастропоэтическое направление широко исследуется в мировой гуманитарной науке, в казахской литературе, в том числе

в творчестве писателей начала XX века, данная проблема изучена недостаточно. В этом контексте исследование гастропоэтических деталей в прозе Б. Майлина является одной из актуальных проблем литературоведения. Цель исследования – определить идейно-содержательные и поэтические особенности деталей, связанных с пищей и культурой застолья в произведениях писателя. В ходе исследования на материале произведений Б. Майлина анализируются способы раскрытия характера персонажей через описание пищи, отражение общественной жизни и социальной среды, а также репрезентация национального мировоззрения и культурного кода. Доказано, что пища рассматривается не только как бытовая необходимость, но и как художественное средство раскрытия картины общества, психологического состояния персонажей, их социального статуса и культурной идентичности. Сделан вывод о том, что пищевые образы углубляют идейное содержание произведения и обогащают его художественную структуру. Полученные результаты позволяют дополнить теоретические основы гастропоэтических исследований в казахской литературе.

Ключевое слова: гастропоэтика, художественная деталь, Б. Майлин, национальное мировоззрение, культурный код.

**L. K. Kumar*
Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar.
Received 03.07.26.
Received in revised form 08.07.26.
Accepted for publication 10.08.26.

GASTROPOETIC DETAILS IN THE PROSE OF B. MAILIN

The article examines the artistic and aesthetic functions of gastropoetic details in literary works. Although gastropoetics has been widely studied in the humanities worldwide, this issue has not been sufficiently explored in Kazakh literature, particularly in the works of early twentieth-century writers. In this regard, the study of gastropoetic details in the prose of B. Mailin is considered one of the relevant issues in literary studies. The aim of the research is to identify the ideological, semantic, and poetic features of details related to food and table culture in the writer's works. The study analyzes B. Mailin's prose to reveal how food descriptions are used to portray characters, depict society and the social environment,

and represent the national worldview and cultural code. The research demonstrates that food is presented not merely as an everyday necessity but as an artistic device revealing social reality, the psychological state of characters, their social status, and cultural identity. It is concluded that food images deepen the ideological content of literary works and enrich their artistic structure. The findings contribute to expanding the theoretical foundations of gastropoetic studies in Kazakh literature.

Keywords: gastropoetics, artistic detail, B. Mailin, national worldview, cultural code.

SRSTI 16.21.27

httpd://doi.org/10.48081/BTOUPh3.2026/498-512

B. Zh. Kurmanova[1], *A. Utegenova[2], N. Zh. Kurman[3], A. A. Zhumagulova[4]

[1,2]K. Zhubanov Aktobe Regional University,
Republic of Kazakhstan, Aktobe;
[3]Kazakhstan branch of Lomonosov Moscow State University,
Republic of Kazakhstan, Astana;
[4]L. N. Gumilyov Eurasian National University
Republic of Kazakhstan, Astana.
[1]ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5305-215X
[2]ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6152-5298
[3]ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5757-9031
[4]ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9473-0204
*e-mail: assel_de_nur88@mail.ru

LANGUAGE SITUATION: DEFINITION AND RESEARCH APPROACHES

The article explores the structural and content-related aspects of defining a language situation, which is a central category in sociolinguistics. A language situation represents the hierarchy of language use within a specific administrative-territorial unit. As a system, a language situation consists of both permanent elements and variable components. While the elements of a language situation include the spheres of language use, its components are the languages themselves and their forms of existence. This study clarifies the classifications of language situations based on research in this field. The authors describe the language situation in Kazakhstan, relying on theoretical conclusions and established classifications. For the first time, the qualitative aspect of the language situation in Kazakhstan is revealed, identifying the number of languages that constitute the modern linguistic landscape and determining their functional domains. A classification of the actually functioning languages in the country is provided. One of the key issues discussed in the article is the nature of language existence forms, which are considered in sociolinguistics as linguistic states. The authors argue that the use of idioms (languages) encompasses various social spheres, each of which is served by different forms of language existence. Furthermore, the authors highlight the intensive development of translanguaging in Kazakhstan's language situation, which is vividly manifested in people's speech practices and urban epigraphy.

Keywords: language situation, dominant language, exoglossic/endoglossic language situations, translanguaging, language stratification.

Introduction

As a central category in sociolinguistics, the concept of the linguistic situation began to be thoroughly examined in the 1960s and 1970s, when scholars such as A. Avrorin and L. B. Nikolsky provided its initial definitions and theoretical foundations. A thorough examination of this phenomenon goes beyond the analysis of quantitative data, such as the size of speaker communities and their geographical or social distribution.

The linguistic situation is generally understood as a socially conditioned configuration of languages shaped by demographic factors and language policy [1; 2]. Moreover, the linguistic situation also encompasses minor languages such as dialects, jargons, and speech varieties, as well as functional styles operating within administrative-territorial units and ethnic communities. Importantly, not every set of languages can be defined as a linguistic situation: they must be interconnected within a continuum of social communication, interacting with each other and reflecting the linguistic orientations and attitudes of community members toward the languages spoken in their region [3, p. 133].

According to A. Avrorin, a linguistic situation is a unified structure in which communicative acts are realized through the relationships among its components, incorporating ethnodemographic characteristics and sociolinguistic properties of both the sender and recipient of communication [4, p. 276]. For example, outside the territory of Kazakhstan, the Kazakh language is treated as a foreign language because the local population does not speak it, whereas for Kazakh speakers abroad it functions as a means of intra-ethnic, familial, and interpersonal communication, thereby forming part of the linguistic situation of another country. The same principle applies to the languages of ethnic minorities within Kazakhstan, which historically have been used across diverse domains including family communication, personal interaction, education, culture, and the media.

Uzbek, Uyghur, and Tajik continue to be used in formal educational settings, while languages such as Korean, German, and others are maintained primarily within cultural, community, and heritage-based practices. This distribution highlights one of the key challenges facing contemporary Kazakhstani sociolinguistics: the need to examine the everyday language practices of small

ethnic communities, the dynamics of their language shift, and the ways speakers navigate between native and non-native linguistic codes in different social contexts.

This study is concerned with addressing the analysis of Kazakhstan's linguistic situation concerning processes of national identity formation and the implementation of multilingual language policy. The research focuses its main goals on: explication of the theoretical foundation of the concept of the linguistic situation as proposed within modern sociolinguistics; identification of the primary elements with respect to the linguistic landscape of Kazakhstan; establishment of Kazakh language as an important instrument for building national identity; and the more general sociocultural implications of multilingualism. Kazakhstan's contemporary linguistic situation in its sociolinguistic and cultural dimensions is the object of the research. The research assumes that Kazakh, as a core marker of national identity, is a significant language with dominant status in the linguistic situation of the country and that a multiplicity of languages simultaneously helps to integrate people in society and produces many policy issues. The novelty of this study arises from its 'integrative' approach, in which sociolinguistic analysis and national identity discourses become one for providing a more complex knowledge of the ways multilingualism plays into construction of modern cultural values.

Materials and Methods

The empirical support for this research is based on the summarized results of the Results of the National Population Census 2021 as statistical data. The linguistic situation analysis makes use of a variety of complementary research procedures, such as analytical and synthetic procedures, generalization, and comparative analysis. The methods chosen were informed by the research objectives and acknowledge that the topic under study is multi-dimensional, each method focusing on one feature of the research question. The data was meticulously analyzed and synthesized, so that single language components were located and analysed as part of a larger analytical scheme. The generalization process made it easier to take a more general theoretical position, based on some selected empirical findings in order to secure the internal consistency of the study. Comparative analysis was used to understand linguistic and cultural features across diverse social settings and allowed for uncovering both typical and contextual effects of language use. The relevance of these methods to the object of the study - identifying the structural, semantic and functional aspects of the linguistic situation - justifies their application. Their application also guarantees transparency and reproducibility of the outcomes, as other scientists going through the same steps of analysis would be able to validate, optimize, or contest the outcomes shown in this article.

Results and Discussion

In sociolinguistics, the linguistic situation is seen as a model for social purposes that both the speaker and listener follow, aligning with the socio-

functional and linguistic hierarchy of socio-communicative systems and subsystems within a specific political-administrative entity or cultural area at a certain time. It also encompasses the linguistic system and subsystems belonging to speech communities, or a set of functionally stratified linguistic units that ensure communication in a particular region or state. The renowned linguist E. G. Tumanyan describes the linguistic situation as the entirety of languages that are functionally interrelated and mutually reinforcing within a single administrative-political and territorial dimension of a state, or as the existential form of a single language [5]. In the linguistic situation of Kazakhstan, the stable elements are actual bilingualism, trilingualism, and multilingualism, such as Kazakh-Russian, mother tongue-Kazakh, mother tongue-Russian, mother tongue-foreign language, mother tongue-Kazakh-Russian, mother tongue-Kazakh-Russian-English, etc. Meanwhile, the elements of the linguistic situation include the languages actively used in communication – Kazakh as the state language, Russian as the lingua franca, and the mother tongues of different ethnic groups residing in Kazakhstan, functioning at various levels for social relations. According to the Results of the National Population Census 2021, Kazakhs make up 70.4 % of the population, Russians 15.5 %, and other groups 14.1 %. The number of people proficient in the Kazakh language and who report their mother tongue is shown in the table below (Table 1*).

Table 1 – Quantitative Indicators of Ethnic Groups' Language Proficiency (2021)

№	Ethnic Groups	Total Population	Mother Tongue	Proficient in Kazakh / Uses Kazakh in Daily Life
1	Kazakhs	13,497,891	13,380,107	11,861,654 / 7,550,482
2	Russians	2,981,946	2,853,224	708,069 / 262,389
3	Uzbeks	614,047	583,456	383,322 / 252,331
4	Ukrainians	387,327	77,258	87,676 / 28,157
5	Uighurs	290,337	247,322	186,661 / 118,271
	Other Ethnic Groups	1,178,527	812,506	541,028 / 199,826

Source: Summary Results of the 2021 National Census of the Republic of Kazakhstan // https://stat.gov.kz/national/2021/.

From the functional purpose of language in society, languages are basically of two types. The first includes languages having relatively neutral roles that complement communication in a wide range of social activities. The second category includes languages in this hierarchical structure as communicative space is distributed by hierarchy; this is manifested by placing different languages in communicative space with dissimilar functions in different positions on a scale. In addition to this

typology, wider linguistic formations, often referred to as archisystems, should also be considered. Rooted in ethnic, social, and socio-territorial communities, such systems integrate individual languages and their varieties into a wider linguistic community, where each occupies a particular functional position within the overall linguistic situation [6]. In Kazakhstan, our linguistic situation is determined by the languages that ethnic groups actively use, in both private and public activities [7]. The literary form is largely dominant but different language forms may also exist. It is found in the research done between 2021 and 2023 that the language conditions in Aktobe are influenced by Kazakh and Russian, which function in colloquial, spoken literary, and standard literary forms. Furthermore, the dialectal and vernacular varieties of both languages are also part of the linguistic situation representing a fairly underexplored area in Kazakhstani sociolinguistic research. Currently, it is not reported as to the number of languages available in the country's linguistic situation, but an analysis of their use in different social contexts, including daily oral communication, social and personal interaction, educational, cultural and media contexts, has made it possible to make inferences about the languages in the linguistic situation of Kazakhstan (Table 2) [8].

Table 2 – Classification of Languages in Actual Use in Kazakhstan

Language Type	**Languages**	**Demographic Vitality of the Language**	**Proficiency in Mother Tongue**	**Domains of Language Use**				
		Ethnic Population	**Number of Speakers**	**Family and Domestic Sphere**	**Intra-Ethnic Communication**	**Mass Media**	**Education Sector**	**Culture**
Widely Spoken	Kazakh	13 497 891	13 380 107 / 99,12%	X	X	X	X	X
	Russian	2 981 946	2 853 224 / 95,7%	X	X	X	X	X
Moderately Spoken	Uzbek	614 047	583 456 / 95,02%	X	X		X	X
	Ukrainian	387 327	77 258 / 19,%	X	X			X
	Uighur	290 337	247 322 / 85,2%	X	X		X	X
	German	226 092	77 252 / 34,2%	X	X			X
	Tatar	218 653	129 314 / 59,1%	X	X			X
	Azerbaijani	145 615	108 538 / 74,5%	X	X			X
	Korean	118 450	49 222 / 42%	X	X			X
	Turkish	85 478	71 935 / 84,2%	X	X			X
	Dunggan	78 817	74 107 / 94,02%	X	X			X
Less Spoken	Belarusian	76 484	42 299 / 55,3%	X				X
	Tajik	49 827	45950 / 92,2%	X			X	X

Note: X indicates the presence of the language in the respective domain.

A linguistic situation can be described as monolingual, bilingual, or multilingual, depending on how many languages are used as active participants in social communication. Multilingualism is a situation in which a number of languages co-exist in one national-territorial unit, where one language often remains dominant [5, p. 78]. Based on these criteria we may find that between the two or the many languages used in Kazakhstan, both are at different levels of social communication across different domains. At present, Kazakh functions as both the state language and its demographically dominant language.

At the same time, Russian retains significant amounts of communicative weight – as the language of official documentation and in interethnic interaction lingua franca. Recent studies suggest that Russian in Kazakhstan is increasingly becoming diversified, leading to something like the British and American English in terms of both linguistic content. This shift, the result of strong contact with Kazakh, is, at present, most apparent lexically. Recent lexical items also emerge in Russian via mass media, everyday oral conversation and increasingly digital channels, social media and so on. These alterations, and particularly of media titles and language referring to current political and social issues, are relatively under-researched among Kazakhstani sociolinguistics, and need further systematic study [9].

An interconnected system of elements that makes up a linguistic situation, the study of their relationship lays out the groundwork to categorise that system's typology in terms of factors. Several authors have suggested other typological models of linguistic situations, mirroring the range of viewpoints and language settings in which their classification take place.

The terminology used to describe Kazakhstani language situation – exoglossic, endoglossic, balanced, unbalanced – was first coined by L. B. Nikolsky and applied by B. Zh. Kurmanova to the Kazakhstani language situation. By this classification, Kazakhstan's linguistic situation can be stated as exoglossic and unbalanced, with Kazakh and Russian used as two dominant languages [9]. At the same time, it is clear that linguistic conditions cannot be only described by the numbers, and instead need to be understood from dimensions of qualitative data that show how languages are practically working, dealing, and meaning-making within social practice. Qualitative indicators include the linguistic attributes of the languages in the linguistic situation, such as structural and genetic relationships between languages, their functional roles, and their dominance or subordination within a specific context.

Qualitative indicators classify Kazakhstan's linguistic situation as multilingual, consisting of languages that are both genetically related and unrelated. The social domains in which these languages play are also unequal – Kazakh is the local language and Russian the imported language, both serving as dominant languages. Globalization, then, is a great event, and needs to be recognized not just as economic but as a powerful engine for cultural exchange and adaptation. In pursuing economic competitiveness and international integration through the development in cultural traditions, many states simultaneously try to protect their national identity by expanding the use of native languages and culture. With this in mind, Kazakhstan has been proactively designing and shaping a national linguistic environment, to promote the state status of the Kazakh language – the language of the titular nation – and to create a context in which the mother tongue for the nation's various ethnicities can be preserved and developed. This orientation is strongly illustrated by the Concept for the Development of Language Policy in the Republic of Kazakhstan for 2023–2029, which highlights that Kazakh is the state language codified in the Constitution and its special status is also that of unity (in the sense of being the language of the whole nation, as the state language of the Republic of Kazakhstan has been called its nation language) and that its spiritual and national heritage is supported. Thus, proficiency in the state language in its public and official service is considered to be necessary condition for social cohesion and development of shared civic values. Simultaneously, however, the Concept emphasizes how encouraging interethnic communication can ensure that the linguistic and cultural resources of the ethnic groups are safeguarded and developed which will increase the overall linguistic resource of societies [10]. An important landmark stage of Kazakhstan's language policy was the adoption of the «Trilingual Policy»cultural project, which was first deliberated in 2007 and subsequently implemented in 2009. This work provided the basis for the institutionalization of trilingualism (Kazakh, Russian, and English), which was further strengthened by the 2010 Concept for Language Education and the State Compulsory Standard for Higher Education [10]. This idea and standard goal is to develop an integrated system of linguistic education that is universal, which would be using the trilingual model (Kazakh, Russian, and English) as a platform, with a common scientific-theoretical base, but with the domestic and international education modes. This idea and standard today underpin the multilingual education of the higher education system by trying constantly to train specialists who speak three languages.

The branches of education, the internet, and visual media contribute simultaneously to Kazakh-English, Russian-English, mother tongue-Russian, and mother tongue-Kazakh bilingualism. Additionally, Kazakh-Russian-English, Russian-Kazakh-English, mother tongue-Russian-English, and mother

tongue-Kazakh-English trilingualism have also developed. The phenomenon of translanguaging has begun to emerge among students according to some studies. Based on the study of students' use of code-switching in spontaneous conversations, frequent use of Russian words such as literatura, klassika, den' studentov, starosta, vecherinka, fotosessiya, nedelya, ponedel'nik, chai, slyakot', pal'to, etc., and English borrowings like ok, like, trend, look, fashion girl, quiz, PlayStation, please, vine, etc., were identified. In addition, oral language practices have led to the emergence and use of hybrid words that integrate multiple languages. For example, some words have roots originating in Russian or English but show Kazakh affixes, while others have roots in the Kazakh background but have Russian suffixes and inflections. This mixed word construction illustrates the phenomenon of emergent language use in language interactions within spontaneous student speech and is consistent with translanguaging. We observe in practice how grammatically hybrid Russian-Kazakh and English-Kazakh units of speech can be heard in the form of units occurring in different parts of speech. These forms are nouns (dietada 'on a diet'; ostanovkadan 'from the bus stop'; kvartiranttaryng 'your tenants'; komuslugalaryn 'their utility bills'; vaindar 'vines'; temadan 'from the topic'; laiktyryn 'their likes'; doktordan 'from the doctor'), numerals (shestoyda 'on the sixth'), adjectives (khuden'kayasyn 'you are skinny'), and verbs (zvondangdarsh 'call him/her') [11]. They demonstrate that translanguaging becomes a feature of Kazakhstan's current linguistic condition at an organic level of spontaneous dialogue, as speakers integrate linguistic assets from a variety of languages spontaneously in interaction, rather than as an occasional or marginal phenomenon. Another key shaping factor for the linguistic landscape of Kazakhstan in this contemporary era is urban epigraphy, which is regarded as the totality of written inscriptions present in public space – on street signs, commercial façades, advertisements, walls, and other urban surfaces. In linguistic landscape analysis, urban epigraphy is analyzed as an explicit point of contact between language policy and everyday language use. The multilingual nature of writings in the streets and urban areas in the urban context results from language preferences for certain communicative orders and the degree to which certain lexicon is symbolic for specific social groups. Both official and unofficial written forms of communication are included in the urban linguistic landscape. Official inscriptions include street name plaques, road signs, information boards, memorial plaques, commercial signage, posters, and billboards, while unofficial text appears in the form of announcements and handwritten notices, graffiti slogans, and temporary placards. The systematic examination of urban epigraphy allows for the discovery of processes that either promote the development of languages or alternatively constrict their functional domains. It offers analytical tools for

addressing phenomena described by authorities as «linguistic vandalism»and also offers strategies for regulating visual language use in public space.

On a regional basis, urban epigraphy represents a significant part of the linguistic context, where such aesthetic practices expand the availability of some languages while diminishing the communicative space in others. This is especially exemplified by instances such as Kazakh, Russian, and English social use in urban commercial contexts. More and more hybrid business names are becoming popular in sectors including catering, retail, pharmacies, beauty salons, and dental clinics. Examples include «Auyz tea», «Ай Luna» (Ai Luna), «Балапанчик» (Balapanchik), «My tandir», «TANDIR HOUSE», «Bauyrsaq Qazaq Fastfood», «Keruen City», «AQTOBE MALL», «Әлия Center» (Aliya Center), «NAZY flowers», «Ademi Kids», «I'm Sulu», «NUR SKIN», «NazBrows», «OTBASYpharm», «Nurpharm», «Aktau-Nur Farm», «DOS SMILE», «Sapa Dent», and «Шипа DENT» (Shipa DENT) [12].

Since translanguaging employs versatile linguistic resources in the field of social and cognitive activities, the way in which language mixing works in practical, functional, and pragmatic terms is particularly relevant to investigate [13]. Lexical features are often freely linked, but linguistic inflection points are quite consistent [14]. But also certain shifts – as in, between the formal Kazakh siz and informal sen (irrespective of being either of age or geographic position) – represent change in old social norms and cultural norms. It then follows that translanguaging analysis is mainly oriented on functional and pragmatic aspects of language mixture, the greater adoption of the new translanguaging paradigm in the field of linguistic situation studies significantly enlarges the analytical horizon for studying bilingual and multilingual speech activities as acts of creative linguistic praxis.

On the whole, it reveals that the linguistic situation of Kazakhstan is influenced by a combination of relatively stable elements (bilingualism and multilingualism) and variable components (linguistic systems that operate in different social forms). The Kazakh language remains a universal point of national identity and Russian is also a lingua franca for inter-ethnic communication. At the same time, translanguaging practices between Kazakh, Russian, and English indicate a new era in the country during its sociolinguistic evolution, closely linked to globalization processes and the restructuring of urban communicative spaces. Translanguaging and urban epigraphy – which have drawn more attention now than ever before – and also highlight the ongoing reconfiguration of the linguistic landscape of Kazakhstan – underline the necessity of more sociolinguistic study into this emerging phenomenon.

Funding Information

Funding for this article was provided by the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant № AP27510383 «The impact of the linguistic landscape in Kazakhstani schools on the formation of national consciousness of schoolchildren»).

Conclusion

We regard the linguistic situation as a dynamic network, a transparent and evolving social dynamic under the impact of social change and language policy related to the particular administrative-territorial context. Instead, stability develops through a dynamic relationship between stable and variable elements as constructed on the basis of demographic, communicative and sociocultural aspects. From this perspective, both bilingualism and multilingualism are crucial structural features of modern linguistic situations, particularly through the lens of translanguaging and its materialization in the context of everyday communication. Today, translanguaging in current-day Kazakhstan manifests in speakers activating the full spectrum of their communicative repertoires, which allows for conversations between languages to develop and cultures to co-create; however, does so on the contrary, also creating potential symbolic fissures.

The study results demonstrate that the linguistic situation in Kazakhstan is characterized by the coexistence of long-standing motifs – most significantly, Kazakh's central function in national identity construction and the role of Russian as the lingua franca – contrasted with contemporary changes in translanguaging processes and urban epigraphy, and the emerging impact of English. The trend of multilingual development is not coincident. Rather, this is evidence that Kazakhstan's language is growing ever more complex and more diverse. These findings suggest that more interdisciplinary research is required to understand more specifically how multilingualism and translanguaging structure language policy, cultural assimilation, and national identity in today's world.

REFERENCES

1 **Фергюсон, Ч. А.** Проблемы влияния языковой ситуации на обучение второму языку [Текст] // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XXV : Контрастивная лингвистика: Переводы. – М. : Прогресс, 1989. – С. 122–127.

2 **Никольский, Л. Б.** Синхронная социолингвистика : Теория. Проблемы. Методы [Текст]. – М. : Наука, 1976. – 168 с.

3 **Швейцер, А. Д.** Современная социолингвистика : Теория, проблемы, методы [Текст]. – М. : Наука, 1976. – 176 с.

4 **Авторин, В. А.** Проблемы изучения функциональной стороны языка: К вопросу о предмете социальной лингвистики [Текст]. – Ленинград: Наука, 1975. – 276 с.

5 **Туманян, Э. Г.** Типология языковой ситуации [Текст] // Теоретические проблемы социолингвистики. – М., 1980. – С.70–79.

6 Қысқаша қорытындылар. 2021 жылғы Қазақстан Республикасы халқының ұлттық санағының қорытындылары. [Электрондық ресурс]. – https://stat.gov.kz/national/2021/.

7 **Курманова, Б. Ж., Утегенова, А., Исламгалиева, В. Ж.** О формах существования казахского и русского языков в языковой ситуации Актюбинской области [Текст] // Вестник Евразийского гуманитарного института. – 2022. – № 3. – С.50–61. [Электронный ресурс]. – https://ojs.egi.kz/BULLETIN/article/view/65.

8 **Курманова, Б. Ж., Утегенова, А.** Языковая и этноязыковая ситуация Актюбинской области. / Монография. – Актобе, 2023. – 194 с.

9 **Курманова, Б. Ж.** Социально-лингвистические проблемы функционирования государственного языка в западном регионе Республики Казахстан [Текст]: автореферат. – Алматы, 2002. – 28 с.

10 Қазақстан Республикасында тіл саясатын дамытудың 2023–2029 жылдарға арналған тұжырымдамасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2023 жылғы 16 қазандағы № 914 Қаулысы.

11 **Kurmanova, B. Zh. and at.all.** Multilingual Practices in the Students' Microcommunity [Text] // International Journal of Society, Culture & Language (IJSCL). – 2023. – Vol. 11, Iss. 1. – P. 146–159. – https://doi.org/10.22034/ijscl.2022.1978443.2862.

12 **Utegenova, A. and at.all.** Translingual Practices in the Linguistic Landscape in the Western Region of Kazakhstan [Text] // Theory and Practice in Language Studies. – 2024. – Vol. 14. – №. 2. – P. 392–403. – https://doi.org/10.17507/tpls.1402.10.

13 **Karpava, S., Ringblom, N., & Zabrodskaja, A.** Translanguaging space and translanguaging practices in multilingual Russian speaking families [Text] // Russian Journal of Linguistics. – 2021. – Vol. 25. – № 4. – P. 931–957. – https://doi.org/10.22363/2687-0088-2021-25-4-931-957.

14 **Li, W.** Translanguaging as a practical theory of language [Text] // Applied Linguistics. – 2018. – Vol. 39. – № 2. – P. 9–30. – https://doi.org/10.1093/applin/amx039.

REFERENCES

1 **Ferguson, Ch. A.** Problemy vliyaniya yazykovoy situatsii na obuchenie vtoromu yazyku [The problems of language situation influence on second language learning] [Text] // Novoe v zarubezhnoy lingvistike. Vyp. XXV: Kontrastivnaya lingvistika: Perevody. – Moscow : Progress, 1989. – P. 122–127.

2 **Nikolsky, L. B.** Sinkhronnaya sotsiolingvistika: Teoriya. Problemy. Metody [Synchronous sociolinguistics: Theory. Problems. Methods] [Text]. – Moscow : Nauka, 1976. – 168 p.

3 **Shveytser, A. D.** Sovremennaya sotsiolingvistika: Teoriya, problemy, metody [Modern sociolinguistics: Theory, problems, methods] [Text]. – Moscow : Nauka, 1976. – 176 p.

4 **Avrorin, V. A.** Problemy izucheniya funktsional'noy storony yazyka: K voprosu o predmete sotsial'noy lingvistiki [Problems of studying the functional side of language: On the subject of social linguistics] [Text]. – Leningrad : Nauka, 1975. – 276 p.

5 **Tumanyan, E. G.** Tipologiya yazykovoy situatsii [The typology of language situation] // Teoreticheskie problemy sotsiolingvistiki [Theoretical problems of sociolinguistics] [Text]. – Moscow, 1980. – P. 70–79.

6 Qysqasha qorytyndylar. 2021 jyly Qazaqstan Respublikasy halkynyn ulttyq sanaǵynyn qorytyndylary [Brief Results of the National Population Census 2021]. [Electronic resource]. – https://stat.gov.kz/national/2021/.

7 **Kurmanova, B. Zh., Utegenova, A., Islamgaliyeva, V. Zh.** O formakh sushchestvovaniya kazakhskogo i russkogo yazykov v yazykovoy situatsii Aktyubinskoy oblasti [On the forms of existence of the Kazakh and Russian languages in the language situation of the Aktobe region] [Text] // Bulletin of the Eurasian Humanities Institute. – 2022. – № 3. – P. 50–61. – https://doi.org/10.55808/1999-4214.2022-3.05.

8 **Kurmanova, B. Zh., Utegenova, A.** Yazykovaya i etnoyazykovaya situatsiya Aktyubinskoy oblasti [Linguistic and ethnolinguistic situation in the Aktobe region] [Text]. Monografiya. – Aktobe, 2023. – 194 p.

9 **Kurmanova, B. Zh.** Sotsial'no-lingvisticheskie problemy funktsionirovaniya gosudarstvennogo yazyka v zapadnom regione Respubliki Kazakhstan [Socio-linguistic problems of the functioning of the state language in the western region of the Republic of Kazakhstan] [Text]: avtoreferat. – Almaty, 2002. – 28 p.

10 Qazaqstan Respublikasynda til sayasatyn damytudyn' 2023–2029 jyldarga arnalgan' túzhyrymdamasyn bekitu turaly [On the approval of the 2023-2029 language policy development concept of the Republic of Kazakhstan] // Qazaqstan Respublikasy Ukimetinin' 2023 jyly 16 qazandagy № 914 Qaulysy.

11 **Kurmanova, B. Zh., and at.all.** Multilingual Practices in the Students' Microcommunity [Text] // International Journal of Society, Culture & Language (IJSCL). – 2023. – Vol. 11, Iss. 1. – P. 146–159. – https://doi.org/10.22034/ijscl.2022.1978443.2862.

12 **Utegenova, A., and at.all.** Translingual practices in the linguistic landscape in the western region of Kazakhstan [Text] // Theory and Practice in Language Studies. – 2024. – Vol. 14. – № 2. – P. 392–403. – https://doi.org/10.17507/tpls.1402.10.

13 **Karpava, S., Ringblom, N., & Zabrodskaja, A.** Translanguaging space and translanguaging practices in multilingual Russian speaking families [Text] // Russian Journal of Linguistics. – 2021. – Vol. 25. – № 4. – P. 931–957. – https://doi.org/10.22363/2687-0088-2021-25-4-931-957.

14 **Li, W.** Translanguaging as a practical theory of language [Text] // Applied Linguistics. – 2018. – Vol. 39. – № 2. – P. 9–30. – https://doi.org/10.1093/applin/amx039.

Received 13.03.25.
Received in revised form 13.10.25.
Accepted for publication 10.08.26.

*Б. Ж. Курманова[1], *А. Утегенова[2], Н. Ж. Құрман[3], А. А. Жумагулова[4]*
[1,2]Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті,
Қазақстан Республикасы, Ақтөбе қ.;
[3]М. В. Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік
университетінің Қазақстан филиалы,
Қазақстан Республикасы, Астана қ.;
[4]Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Астана қ.
13.03.25 ж. баспаға түсті.
13.10.25 ж. түзетулерімен түсті.
10.08.26 ж. басып шығаруға қабылданды.

ТІЛДІК ЖАҒДАЯТ: АНЫҚТАМАСЫ ЖӘНЕ ЗЕРТТЕУ ЖОЛДАРЫ

Мақалада әлеуметтік лингвистикада орталық категория болып табылатын тілдік жағдаяттың анықтамасының құрылымдық-мазмұндық қыры ашылады. Тілдік жағдаят – белгілі бір әкімшілік-аумақтық бірліктегі тілдердің қолданылу иерархиясы. Ал тілдік жағдаят жүйе ретінде өзінің тұрақты элементтері мен өзгермелі компоненттеріне ие және ол элементтерді тілдердің қолданыс аялары құраса, өзгермелі компоненттерін тілдер құрайды. Сондай-ақ ұсынылып отырған мақалада тілдік жағдаяттың жіктемелері осы саладағы зерттеулердің негізінде нақтыланып көрсетіледі. Авторлар тілдік жағдаят туралы теориялық тұжырымдар мен жіктемелерге сүйене отырып, Қазақстанның тілдік жағдаятына сипаттама береді. Ең алғаш рет еліміздің тілдік жағдаятының сапалық қыры ашылып, бүгінгі күнгі тілдік жағдаятты құрайтын тілдердің саны анықталып, олардың қолданыс салалары айқындалады. Сонда елдегі шынайы қолданыстағы тілдер өздерінің салалық қолданыстарына қарай жіктеліп кең тараған, орташа тараған, аз тараған тілдер деп жіктелген. Мақалада тағы бір қызығушылық тудыратын мәселе – тілдік жағдаятпен қатар әлеуметтік лингвистикада тілдік жай-күй деп қарастырылатын тілдердің өмір сүру формасының еліміздегі сипаты. Авторлар тілдердің қолданыс аясы жеке қарым-қатынастан бастап әлеуметтегі әр түрлі ірі және кіші салаларды қамтитыны, ал өмір сүру формасына келетін болсақ, көбіне олардың әдеби формасы қолданылатыны туралы айта келе, кейбір тасымалдаушысы аз тілдің диалект немесе говор формасының да ауыз екі сөйлеуде қолданылып жатқаны туралы пікір айтады. Сондай-ақ мақалада бүгінгі күнгі қазақстандық тілдік жағдаятта жаңа құбылыстардың пайда болып жатқаны айтылады. Сондай жаңа құбылыс ретінде транслингвизм құбылысының тұрғындардың сөйлеу тәжірибелерінде, қала эпиграфикасында жедел дамып жатқаны туралы айтылады.

Кілтті сөздер: тілдік жағдаят, доминантты тіл, экзоглосты/эндоглосты тілдік жағдаятар, транслингвизм, тілдік стратификация.

*Б. Ж. Курманова[1], *А. Утегенова[2], Н. Ж. Курман[3], А. А. Жумагулова[4]*
[1,2]Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова,
Республика Казахстан, г. Актобе;
[3]Казахстанский филиал Московского Государственного
Университета имени М. В. Ломоносова,
Республика Казахстан, г. Астана;
[4]Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилёва,
Республика Казахстан, г. Астана.
Поступило в редакцию 13.03.25.
Поступило с исправлениями 13.10.25.
Принято в печать 10.08.26.

ЯЗЫКОВАЯ СИТУАЦИЯ: ОПРЕДЕЛЕНИЕ И НАПРАВЛЕНИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ

В статье раскрываются структурные и содержательные аспекты определения языковой ситуации, которая является центральной категорией социолингвистики. Языковая ситуация – это иерархия использования языков в конкретной административно-

территориальной единице. Языковая ситуация как система имеет свои постоянные элементы и переменные компоненты. Если элементами языковой ситуации является сферы использования языков, то компонентами выступают смаи языки и их формы существовавния. В представленной статье уточняются классификации языковой ситуации на основе исследований в этой области. Авторы описывают языковую ситуацию в Казахстане, основываясь на теоретических выводах и классификациях языковой ситуации. Впервые раскрыт качественный аспект языковой ситуации в нашей стране, определено количество языков, составляющих современную языковую ситуацию, выявлены сферы их использования. Проведена классификация реально функционирующих языков в стране. Одним из вызывающих интерес вопросов, раскрытых в статье является характер формы существования языков, который рассматривается в социолингвистике как языковое состояние. Авторы утверждают, что использование идиом (языков) охватывает разные социальные сферы, которые обслуживаются различными формами их существования. Также авторами отмечаются, что в языковой ситуации Казахстана интенсивно развивается явление транслингвизма, который ярко проявляется в речевой практике населения и городской эпиграфике.

Ключевые слова: языковая ситуация, доминирующий язык, экзоглоссные/эндоглоссные языковые ситуации, транслингвизм, языковая стратификация.

МРНТИ 14.37.27

https://doi.org/10.48081/BTOUPh3.2026/513-523

***С. Д. Мамыр[1], А. С. Демченко[2]**

[1,2]Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Республика казахстан, г. Алматы.
[1]ORCID: https://orcid.org/0009-0003-7818-4946
[2]ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0635-9247
*e-mail: sabina.mamyr@mail.ru

КАЗАХСТАНСКАЯ ГОРОДСКАЯ ПОВЕСТЬ: ЖАНРОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ И КЛЮЧЕВЫЕ КОНЦЕПТЫ

Современная казахстанская городская повесть представляет собой самобытное литературное явление, искусно сочетающее в себе традиционные нарративные формы и элементы мифопоэтического мышления для художественного осмысления динамично развивающейся городской среды. В представленной статье проводится детальный анализ жанровых особенностей и ключевых концептов, характерных для повестей Елены Клепиковой «В городе яблок. Были и небыли» и Ильи Одегова «Снег в паутине».

Основной целью данного исследования является всестороннее выявление уникальных жанровых характеристик и концептуальной системы, присущих казахстанской городской повести начала XXI века.

Методологическая база исследования опирается на комплексное применение жанрово-стилистического и концептуального анализа, а также на использование элементов когнитивной лингвистики для более глубокого проникновения в смысловую структуру произведений. В ходе проведенного анализа были выявлены такие ключевые концепты, как «городская память» и «городская идентичность», играющие центральную роль в формировании художественного мира исследуемых повестей.

Результаты данного исследования способствуют расширению теоретических горизонтов в области изучения городской литературы и локального текста, а также могут быть успешно использованы в образовательных программах по литературоведению, культурологии и урбанистике.

Ключевые слова: городская повесть, концепт, жанровые особенности, городская память, идентичность.

Введение

Процессы урбанизации и социокультурной трансформации в современном Казахстане выводят тему города в число центральных для национальной литературы. Городская проза становится ключевым инструментом для художественного осмысления этих динамичных изменений и рефлексии над новой городской идентичностью. В литературоведении эта тенденция привела к формированию понятия «алма-атинский локальный текст» – многослойного конструкта, включающего в себя произведения разных авторов и эпох, объединенные общим городским пространством (см., напр., работы В. Проскурина, Ж. Баянбаевой). Несмотря на общий интерес к данной проблематике, жанровые особенности и концептуальная система именно современной казахстанской городской повести начала XXI века остаются недостаточно изученными, что и определяет актуальность данной работы.

Настоящее исследование сфокусировано на анализе двух репрезентативных произведений: повести «В городе яблок. Были и небыли» Елены Клепиковой и «Снег в паутине» Ильи Одегова – авторов, чье творчество, по мнению критики, является знаковым для современного литературного процесса в Алматы. Такой выбор позволяет на конкретных примерах выявить ключевые тенденции жанра и проанализировать способы концептуализации городского пространства, не претендуя на исчерпывающий охват всего направления, но намечая векторы для будущих исследований.

Теоретическая значимость статьи заключается во вкладе в развитие теории локального текста и уточнении представлений о городе как семиотическом феномене в контексте литературы Центральной Азии.

Практическая ценность работы состоит в том, что ее результаты могут быть интегрированы в учебные курсы по современной казахстанской литературе и РКИ, а также использованы в культурологических исследованиях, посвященных формированию городской идентичности.

Материалы и методы

В качестве материала исследования были отобраны две повести казахстанских авторов начала XXI века: «В городе яблок. Были и небыли» Елены Клепиковой (2016) и «Снег в паутине» Ильи Одегова (2015). Выбор данных произведений обусловлен их репрезентативностью для казахстанской городской прозы, соответствием теме исследования (городское пространство как символ) и хронологической актуальностью, позволяющей выявить современные жанровые тенденции.

Ход работы включал этапы: подготовительный (определение базы, выбор материала, цели и задач), жанровый анализ (структурные и нарративные особенности), концептуальный анализ (ключевые концепты, их интерпретация), интерпретативный этап (осмысление результатов, анализ образа города) и заключительный (формулирование выводов).

Методология исследования базируется на комплексном подходе, сочетающем жанровый и концептуальный анализ. Методы жанрового анализа включали дескриптивно-аналитический, сравнительно-сопоставительный и нарративный методы. Концептуальный анализ опирался на лингвокультурологический, когнитивный, структурно-семантический, контекстуальный и дефиниционный методы, реализуясь в пять этапов: определение концептов и лексем-репрезентантов, исследование контекстов, классификация признаков, интерпретация функций, анализ концептуальных приращений. Теоретической базой послужили труды по теории концепта, литературной урбанистике и локальному тексту.

Результаты и обсуждение

Проведенный анализ выявил, что ключевой жанровой особенностью казахстанской городской повести начала XXI века становится сознательный отход от линейного нарратива в пользу многоуровневой – или полифонической – повествовательной структуры. Вместо последовательного развития сюжета, повести Е. Клепиковой и И. Одегова демонстрируют комбинирование различных временных пластов и дискурсивных перспектив, что служит главным инструментом для художественного исследования концептов «Городская память» и «Городская идентичность».

Композиция повести Елены Клепиковой «В городе яблок. Были и небыли» характеризуется «калейдоскопической фрагментарностью». Повествование ведется от лица разных «голосов», включая сам город, который заявляет о себе так: «Я самый старый голос нашего города. Я тих, но слышен всем. Я пережил войны и революцию, сели и землетрясения. Я помню многое и о многом могу рассказать» [1, с. 2]. Этот прием персонификации превращает город из места действия в полноценного героя, носителя исторической памяти. В свою очередь, в повести И. Одегова «Снег в паутине» линейность нарушается вкраплениями символических образов. Медитативные описания природы замедляют повествование и переводят его в символический план: «Снег медленно таял, сугробы расползались, превращались в ручьи и текли, текли по длинным улицам...» [2, с. 38].

Такая структура отличает анализируемые произведения от классической модели русской городской повести, для которой, по наблюдениям В. В. Абашева [3] и Н. Е. Меднис [4], была более характерна линейность композиции. Подобное жанровое новаторство может быть обусловлено

спецификой формирования в русскоязычной литературе Казахстана так называемого «алма-атинского локального текста». Как отмечает Ж. А. Баянбаева, для этого текста характерно переплетение традиционных и современных культурных кодов, включая сильное влияние мифопоэтического мировосприятия [5, с. 6].

Центральными концептами, формирующими художественный мир повестей, выступают «Городская память» и «Городская идентичность». Город предстает не просто фоном, а хранителем культурного наследия. Герои активно исследуют прошлое, пытаясь через память о городе понять собственную идентичность. Персонаж И. Одегова, Абай, ощущает город как враждебное пространство, опутавшее его невидимыми нитями прошлого и настоящего: «Только чувство, что весь город словно паутиной опутан. Липкой, черной паутиной. И кто-то в эту паутину влип крепко. <…> А я уворачивался, пригибался, старался… Все думал паука найти, разглядеть» [2, с. 29]. Этот образ точно передает мучительный поиск самоопределения в сложном городском социуме.

Здесь проявляется ключевое отличие от московского текста в русской литературе, в частности, от прозы Ю. В. Трифонова. Если у Ю. В. Трифонова концепты памяти и истории зачастую материализуются в замкнутых пространствах – квартирах, комнатах, и связаны с предметами быта и вещами [10, с. 3], то в казахстанской повести память оказывается «вынесена» вовне. Как отмечают Ж. А. Баянбаева, А. Б. Туманова и Р. И. Утепова, для русскоязычных писателей Казахстана память и родина чаще связаны с открытыми городскими и природными ландшафтами [9, с. 3]. В повести Е. Клепиковой городские объекты становятся «местами памяти», аккумулирующими коллективный опыт: «С тех пор они не разлучались. Каждый год Байтурсын и Таня приходили к своему дереву, приходили сначала с детьми, потом с внуками» [1, с. 12]. Эта связь урбанистического и природного начал, по мнению Г. С. Суюновой, отражает стремление сохранить «степную идентичность» в условиях урбанизации [6, с. 182].

Взаимодействие жанровых особенностей и ключевых концептов позволяет рассматривать казахстанскую городскую повесть как уникальный феномен, сочетающий реалистическую традицию и мифопоэтический нарратив. Этот синтез обогащает художественное восприятие городской среды и формирует специфическое национальное видение урбанистического пространства, открывая новые перспективы для изучения художественного освоения города в литературе Центральной Азии. «Фрагментарность композиции подчеркивает разрозненность индивидуальных воспоминаний, коллективной памяти и городской истории» в повести Е. Клепиковой [1, с. 57]. «Снег выполняет роль семиотического знака, который одновременно

маркирует границы реального и ирреального, замедляет ход времени, скрывает город и выявляет его сакральную природу» в «Снеге в паутине» И. Одегова [2, с. 42].

Ключевые научные положения, вытекающие из анализа:

Казахстанская городская повесть начала XXI века характеризуется сложной, многослойной композицией, сочетающей реалистический и мифопоэтический дискурсы, что формирует ее уникальный художественный облик произведений.

Концепты «Городская память» и «Городская Идентичность» выступают семантическим ядром казахстанской городской повести, отражая специфику взаимодействия истории, культуры и современности в художественном освоении урбанистического пространства.

Казахстанская городская повесть создает отличительную картину мира, представляя город как живой организм с исторической динамикой, способный к трансформации и взаимодействию с персонажами, что отличает ее от традиционной русской городской прозы.

Полученные результаты подтверждают теорию локального текста и концептуальной урбанистики В. Н. Топорова, особенно в части концепции города как автономного культурного субъекта с собственной памятью и мифологией [7]. Однако, в отличие от европейских и российских моделей, казахстанская литература демонстрирует более выраженную связь урбанистического пространства с природой и сакральными символами, что дополняет и расширяет существующие представления о художественном освоении города в литературе Центральной Азии.

Информация о финансировании

Статья подготовлена в рамках грантового финансирования Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан ИРН: AP23488969 «Обретение исторической субъектности и преодоление культурных травм в исторических нарративах творческой интеллигенции Казахстана (1951 – 1991 гг.)»

Выводы

В результате комплексного жанрово-концептуального анализа повестей Е. Клепиковой и И. Одегова выявлено специфическое жанровое своеобразие казахстанской городской повести начала XXI века. Предпринятое исследование позволило систематизировать ключевые характеристики этого литературного направления и определить его место в контексте современной литературы.

Ключевыми результатами исследования являются следующие:

– жанровая специфика. Казахстанская городская повесть демонстрирует новаторскую многослойность композиции, сочетая хроникальное

повествование, мифопоэтические вставки и фрагментарность. Эта жанровая гибридность позволяет авторам передать динамику и противоречивость городской жизни, используя различные повествовательные перспективы;

– концептуальное наполнение. Центральными концептами, структурирующими смысловое пространство повестей, выступают «Городская память» и «Городская идентичность». Они реализуются через художественное осмысление урбанистической среды не как фона, а как активного субъекта исторического и культурного опыта, что придает произведениям глубину и философскую насыщенность;

– уникальная картина мира. Сочетание композиционных и стилистических приемов формирует отличительную картину мира казахстанского города, в которой реалистическое изображение современной городской среды органично переплетается с символическими и мифологическими мотивами. Это создает особую художественную атмосферу, передающую уникальный колорит казахстанской урбанистической культуры.

Таким образом, выдвинутая гипотеза о специфическом жанровом своеобразии казахстанской городской повести получила убедительное подтверждение. Результаты анализа доказывают, что данное литературное направление обладает ярко выраженной идентичностью, отличаясь оригинальным сочетанием жанровых элементов, доминированием концептов памяти и идентичности и особым художественным видением городского пространства.

Настоящее исследование вносит существенный вклад в изучение современной казахстанской литературы и расширяет научное понимание процессов развития городской прозы в национальных литературах. Впервые в отечественном литературоведении проведен комплексный жанрово-концептуальный анализ казахстанской городской повести, что позволило выявить ее уникальные характеристики и определить ее место в литературном процессе. Выявленные закономерности обогащают теорию жанра повести и расширяют инструментарий концептуального анализа в литературоведении.

Перспективы дальнейших исследований, вытекающие из ограничений настоящей работы, видятся в следующих направлениях:

Расширение аналитической базы: для верификации сделанных выводов необходимо привлечение более широкого корпуса текстов. В первую очередь, это произведения авторов, являющихся ключевыми для формирования «алматинского текста», таких как Юрий Домбровский, и других современных писателей, продолжающих эту традицию.

Сравнительно-типологический анализ: Перспективным является сопоставление художественных моделей казахстанской городской повести с аналогичными жанровыми образованиями в других национальных

литературах постсоветского пространства. Это позволит выявить как общие тенденции, так и уникальные национальные черты в художественном осмыслении городского опыта в регионе.

Изучение жанровой семантики: углубленный анализ жанра как семиотической структуры, в русле подходов, предложенных А.С. Демченко, позволит более точно определить семантические и структурные константы, характеризующие казахстанскую городскую повесть как уникальное явление.

Практическая значимость результатов исследования заключается в возможности их внедрения в образовательный процесс:

– разработка учебных курсов. Материалы исследования могут быть использованы при разработке и модернизации учебных курсов по истории казахстанской литературы XXI века, теории жанра и концептуальному анализу художественного текста для студентов филологических специальностей;

– культурологические и урбанистические исследования. Выводы работы могут быть востребованы в культурологии и урбанистике для углубленного анализа репрезентации города в литературе и процессов формирования городской идентичности в Казахстане и Центральной Азии;

– методика преподавания РКИ. Аналитические материалы и интерпретации могут быть адаптированы для использования в программах по изучению русского языка как иностранного, предлагая аутентичный культурно-лингвистический материал для понимания казахстанской культуры и менталитета через художественную литературу.

Таким образом, проведенное исследование вносит значимый вклад в литературоведение, систематизируя и углубляя знания о казахстанской городской повести, и открывает новые горизонты для дальнейшего изучения урбанистической литературы Центральной Азии и ее культурного значения. Выявленные закономерности жанровой и концептуальной эволюции могут стать основой для новых исследовательских проектов и образовательных инициатив в области гуманитарных наук.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 **Клепикова, Е.** В городе яблок. Были и небыли [Текст]. – Алматы : Изд-во Издательские решения, 2016. – 85 с.

2 **Одегов, И.** Снег в паутине [Текст] // Новый мир. – 2015. – № 12. [Электронный ресурс]. – URL : https://nm1925.ru/articles/2015/201512/sneg-v-pautine-6207/

3 **Абашев, В. В.** Городская повесть в русской литературе XIX–XX веков [Текст]. – М. : Изд-во Московского университета, 2005. – 312 с.

4 **Меднис, Н. Е.** Городская повесть : жанровая специфика и художественные функции [Текст]. – СПб. : Наука, 2010. – 276 с.

5 **Баянбаева, Ж. А.** Алма-Атинский локальный текст в творчестве Ю. О. Домбровского : функционально-семиотический аспект [Текст]. – Алматы : КазНУ, 2017. – 198 с.

6 **Суюнова, Г. С.** Об отражении городской идентичности в урбонимиконе [Текст] // Вестник ЕНУ им. Л. Н. Гумилева. Серия «Филология». – 2018. – № 3(124). – С. 177–184.

7 **Топоров, В. Н.** Петербург и «Петербургский текст» русской литературы [Текст] // Топоров, В. Н. Миф. Ритуал. Символ. Образ. – М., 1995. – С. 259–367.

8 **Трифонов, Ю. В.** Московские повести : хроника и символика урбанистического пространства [Текст]. – М. : Советский писатель, 1970. – 278 с.

9 **Баянбаева, Ж. А., Туманова, А. Б., Утепова, Р. И.** Представления о родине в художественном пространстве русскоязычных писателей Казахстана [Текст] // Неофилология. – 2016. – № 4(8). [Электронный ресурс]. – URL : https://cyberleninka.ru/article/n/predstavleniya-o-rodine-v-hudozhestvennom-prostranstve-russkoyazychnyh-pisateley-kazahstana

10 **Шурупова, О. С.** Концептосфера городских сверхтекстов русской литературы (лингвокультурологический аспект) : автореф. дис. … д-ра филол. наук [Текст]. – Елец, 2017. – 55 с.

REFERENCES

1 **Klepikova, E.** V gorode iablok. Byli i nebyli [In the City of Apples. True and False Stories] [Text]. – Almaty : Izd-vo Izdatel'skie resheniia, 2016. – 85 p.

2 **Odegov, I.** Sneg v pautine [Snow in the Web] [Text] // Novyi mir. – 2015. – No. 12. [Electronic resource]. – URL : https://nm1925.ru/articles/2015/201512/sneg-v-pautine-6207/

3 **Abashev, V. V.** Gorodskaia povest' v russkoi literature XIX–XX vekov [Urban Novella in Russian Literature of the 19th–20th Centuries] [Text]. – Moscow : Moscow University Press, 2005. – 312 p.

4 **Mednis, N. E.** Gorodskaia povest': zhanrovaia spetsifika i khudozhestvennye funktsii [Urban Novella: Genre Specifics and Artistic Functions] [Text]. – St. Petersburg : Nauka, 2010. – 276 p.

5 **Baianbaeva, Zh. A.** Alma-Atinskii lokal'nyi tekst v tvorchestve Iu. O. Dombrovskogo : funktsional'no-semioticheskii aspekt [The Alma-Ata Local Text in the Works of Yu. O. Dombrovsky: Functional-Semiotic Aspect] [Text]. – Almaty : KazNU, 2017. – 198 p.

6 **Suinova, G. S.** Ob otrazhenii gorodskoi identichnosti v urbonimikone [On the Representation of Urban Identity in the Urbanonymicon] [Text] // Vestnik ENU im. L. N. Gumileva. Series Philology. – 2018. – No. 3(124). – P. 177–184.

7 **Toporov, V. N.** Peterburg i «Peterburgskii tekst»russkoi literatury [Petersburg and the «Petersburg Text»in Russian Literature] [Text] // Toporov, V. N. Myth. Ritual. Symbol. Image. – Moscow, 1995. – P. 259–367.

8 **Trifonov, Iu. V.** Moskovskie povesti : khronika i simvolika urbanisticheskogo prostranstva [Moscow Novellas: Chronicle and Symbolism of the Urban Space] [Text]. – Moscow : Soviet Writer, 1970. – 278 p.

9 **Baianbaeva, Zh. A., Tumanova, A. B., Utepova, R. I.** Predstavleniia o rodine v khudozhestvennom prostranstve russkoiazychnykh pisatelei Kazakhstana [Representations of Homeland in the Literary Space of Russian-Speaking Writers of Kazakhstan] [Text] // Neofilologiia. – 2016. – No. 4(8). [Electronic resource]. – URL : https://cyberleninka.ru/article/n/predstavleniya-o-rodine-v-hudozhestvennom-prostranstve-russkoyazychnyh-pisateley-kazahstana

10 **Shurupova, O. S.** Kontseptosfera gorodskikh sverkhtestov russkoi literatury (lingvokul'turologicheskii aspekt) [The Conceptosphere of Urban Supertexts in Russian Literature (Linguoculturological Aspect)] [Text]. – Elets, 2017. – 55 p.

Поступило в редакцию 07.03.25.
Поступило с исправлениями 13.10.25.
Принято в печать 10.08.26.

**С. Д. Мамыр[1], А. С. Демченко[2]*
[1,2]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
07.03.25 ж. баспаға түсті.
13.10.25 ж. түзетулерімен түсті.
10.08.26 ж. басып шығаруға қабылданды.

ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ҚАЛАЛЫҚ ПОВЕСТЬ: ЖАНРЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ МЕН НЕГІЗГІ КОНЦЕПТТЕРІ

Қазіргі қазақстандық қалалық повесть – қарқынды дамып келе жатқан қалалық ортаны көркемдік тұрғыдан пайымдауға мүмкіндік беретін дәстүрлі баяндау формалары мен мифопоэтикалық ойлаудың элементтерін шебер үйлестіретін өзіндік әдеби құбылыс. Мақалада Елена Клепиковаың «Алма қаласында. Болғаны мен болмағаны» және Илья Одеговтың «Өрмекшінің торындағы қар»

атты повестерінің жанрлық ерекшеліктері мен негізгі концептілері жан-жақты талданады. Зерттеудің басты мақсаты – XXI ғасырдың басындағы қазақстандық қалалық повестерге тән бірегей жанрлық сипаттамалар мен концептуалдық жүйені толық ашып көрсету. Зерттеудің әдіснамалық негізі ретінде жанрлық-стилистикалық және концептуалдық талдау әдістерінің кешенді қолданылуы, сондай-ақ шығармалардың мазмұндық құрылымына тереңірек бойлауға мүмкіндік беретін когнитивтік лингвистиканың элементтері алынды. Жүргізілген талдау барысында зерттелген повестердің көркемдік әлемін қалыптастыруда маңызды рөл атқаратын «қалалық жад» пен «қалалық сәйкестік» секілді негізгі концептілер анықталды. Зерттеу нәтижелері қалалық әдебиет пен локалдық мәтін теориясын зерттеудің теориялық көкжиегін кеңейтуге ықпал етіп, әдебиеттану, мәдениеттану және урбанистика бойынша білім беру бағдарламаларында табысты қолданылуы мүмкін.

Кілтті сөздер: қалалық повесть, концепт, жанрлық ерекшеліктер, қалалық жад, сәйкестік.

**S. D. Mamyr[1], A. S. Demchenko[2]*
[1,2]Al-Farabi Kazakh National University,
Republic of Kazakhstan, Almaty.
Received 07.03.25.
Received in revised form 13.10.25.
Accepted for publication 10.08.26.

KAZAKHSTANI URBAN NOVELLA: GENRE FEATURES AND KEY CONCEPTS

Modern Kazakhstani urban novella represents a distinctive literary phenomenon, skillfully combining traditional narrative forms with elements of mythopoetic thinking to artistically interpret the dynamically evolving urban environment. The presented article provides a detailed analysis of genre-specific features and key concepts inherent in the novellas by Elena Klepikova "In the City of Apples. True and False Stories" and Ilya Odegov "Snow in the Web". The primary goal of this study is to comprehensively identify the unique genre characteristics and conceptual framework specific to the Kazakhstani urban novella of the early 21st century. The methodological basis of the research relies on the integrated application of genre-stylistic and conceptual analyses, supplemented by elements of cognitive linguistics for a deeper insight into the semantic structure

of the works. The analysis revealed key concepts such as "urban memory" and "urban identity", playing a central role in shaping the artistic world of the examined novellas. The findings contribute to expanding theoretical horizons in the study of urban literature and local texts, and can be effectively employed in educational programs in literary studies, cultural studies, and urban studies.

Keywords: urban novella, concept, genre-specific features, urban memory, identity.

ҒТАМР 16.21.29

https://doi.org/10.48081/BTOUPh3.2026/524-539

***Б. Мәди**
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
ORCID: https://orcid.org/0009-0008-1906-8167
*e-mail: bayan.Madi@outlook.com

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ЭМОЦИЯЛЫҚ ЕТІСТІКТЕРДІҢ ФРЕЙМДІК-СЕМАНТИКАЛЫҚ МОДЕЛІ

Соңғы жылдары семантика саласының қарқынды дамуы етістік мағынасын зерттеуді дәстүрлі формалды бағыттан когнитивтік және психолингвистикалық тұрғыдан түсіндіруге алып келді. Қазақ тіл білімінде етістіктерге қатысты жүргізілген көптеген зерттеулерде семантикалық-мағыналық топтар анықталғанымен, олардың басым бөлігі статикалық сипаттағы сөздік материалдарға сүйенген сипаттамалық талдаулармен шектеліп келеді. Мұндай тәсілдер етістік мағынасының тілдік тәжірибе, эмоциялық қабылдау, денелік сезіну және мәдени контекст арқылы қалыптасу үдерістерін толық ашып көрсете бермейді.

Қазақ тіліндегі эмоциялық етістіктер зерттеу нысаны ретінде алынып, олардың семантикалық жүйесі фрейм семантикасы мен психолингвистиканың теориялық ұстанымдары негізінде кешенді түрде талданады. Зерттеу барысында «Қазақ әдеби тілінің сөздігі» дереккөзіне сүйене отырып, эмоциялық мағына білдіретін етістіктер іріктеліп, олардың семантикалық құрылымы домен, жалпы фрейм, негізгі фрейм және микрофрейм деңгейлері бойынша жүйеленді. Әрбір етістіктің мағынасы эмоцияның пайда болуы, қабылдануы және тілдік түрде концептуалдану сатыларымен байланыста қарастырылды.

Зерттеу нәтижелері қазақ тіліндегі эмоциялық етістіктердің динамикалық сипатын айқындауға, олардың когнитивтік және психологиялық негіздерін терең түсіндіруге мүмкіндік береді. Алынған тұжырымдар қазақ тілін оқыту әдістемесінде, түсіндірме және салалық сөздіктер құрастыруда, корпус лингвистикасы мен табиғи тілді өңдеу салаларында ғылыми-теориялық және қолданбалы негіздерді жетілдіруге мүмкіндік береді.

Кілтті сөздер: Эмоциялық етістіктер, фреймдік семантика, денелік философия, валенттілік құрылым, синтаксистік-семантикалық ерекшелік.

Кіріспе

Соңғы жылдары лексикалық семантика лингвистикалық зерттеулердің маңызды бағыттарының бірі болғандықтан, етістік жүйесін зерделеу синтаксис пен семантиканың өзара байланысын айқындауда жетекші бағыттардың біріне айналды. Қазақ тіл білімінде Н. Т. Сауранбаев, Ы. Е. Маманов, А. С. Аманжолов, М. Оразов сынды ғалымдар етістіктерді дәстүрлі тіл біліміне сай семантикалық топқа бөліп, олардың жүйелік сипатын қарастырды [1]; [2]; [3]; [4]. Алайда бұл зерттеулердің басым бөлігі формальды лингвистика аясында жүргізілгендіктен, етістік мағынасының нақты қолданыс үстінде қалай қалыптасатынына, оның когнитивтік және әлеуметтік-мәдени уәждеріне толық назар аударыла қойған жоқ.

Қазіргі когнитивтік бағыттың күшеюі тілдік мағынаны адамның тәжірибесі мен мәдени ортаның өзара ықпалы нәтижесі ретінде қарастыруға мүмкіндік берді. Қазақ тіліндегі семантикалық зерттеулерде бұл бетбұрыс М. Оразовтың «Қазақ тілінің семантикасы» атты еңбегінде етістік мағынасын қолданыспен байланыстыра талдауы арқылы айқын көрінеді [4, 189-б.]. Дегенмен етістік семантикасын түсіндіруде, әсіресе мағынаның сөйлеу әрекеті барысында қалыптасу тетіктерін ашуда әлі де жүйелеуді қажет ететін мәселелер бар. Біздің ойымызша, бұл мәселе тілді тұтынушының объективті дүниені тілдік құралдар арқылы қалай кодтайтынын анықтаумен тікелей байланысты.

Осыған байланысты, біздің зерттеуімізде қазақ тіліндегі эмоциялық етістіктер негізгі нысан ретінде қарастырылады. Зерттеудің теориялық негізін фреймдік семантика мен адамның когнитивтік тәжірибесіне сүйенетін денелік философия (embodied philosophy) ұстанымдары құрайды. Зерттеудің басты мақсаты – эмоциялық етістіктерді фреймдік-семантикалық тұрғыдан топтастырып, олардың синтаксис пен семантика арасындағы байланысын көрсету [5, 624-б.]. Нәтижесінде қазақ тіліндегі эмоциялық етістіктердің фреймдік моделі ұсынылады, бұл етістік семантикасын тереңірек түсіндіруге және сөздік жасау, корпус лингвистикасы мен табиғи тілді өңдеу сияқты зерттеу салаларында пайдалануға негіз бола алады.

Материалдар мен әдістері

Зерттеу жұмысының нысаны – қазақ тіліндегі эмоционалды етістіктер. Зерттеу барысында нысанды кешенді түрде талдау мақсатында өзара байланысты бірнеше әдістер қолданылды. Алдымен сөздіктер негізінде эмоцияны білдіретін етістіктер іріктеліп, жүйеленді. Эмоционалды

етістіктердің сөйлемдегі қызметін айқындау үшін сөйлем құрамдас бөліктерін сараптау және валенттілік құрылымды талдау әдістері пайдаланылды.

Зерттеудің теориялық және әдіснамалық негізі ретінде «Қазақ әдеби тілінің сөздігі» негізгі дереккөз болып алынып, эмоционалды етістіктерді бастапқы деңгейде анықтауға мүмкіндік берді [6]. Эмоция ұғымын түсіндіруде М. Оразовтың «Қазақ тілінің семантикасы» еңбегіндегі теориялық тұжырымдар басшылыққа алынды [4, 190-б.]. Сонымен қатар, эмоцияның тілдегі көрінісін түсіндіруде Дж. Лакофф пен М. Джонсон ұсынған денелік философия (embodied philosophy) қағидалары қолданылды [5, 624-б].

Зерттеудің соңғы кезеңінде Дж. Филлмордың фреймдік семантика теориясына сүйене отырып, эмоционалды етістіктерге фреймдік-семантикалық талдау жүргізілді [7, 137-б.]. Нәтижесінде эмоционалды етістіктердің концептуалдық, семантикалық және синтаксистік сипаттарын қамтитын фреймдік модельдер ұсынылды.

Нәтижелер және талқылау

Эмоция адам тәжірибесінің ажырамас бөлігі әрі тілдің сөздік жүйесіндегі маңызды семантикалық сала болып табылады. М. Оразовтың анықтамасына сәйкес, эмоционалды етістіктер адамның көңіл күйі мен психологиялық қалпына қатысты әрекеттерді білдіреді [4, 192-б.]. Қазақ тіл білімінде Н. Т. Сауранбаев, Ы. Е. Маманов, А. С. Аманжолов, М. Оразов, Н. Оралбай, А. Османова сияқты ғалымдардың еңбектерінде эмоционалды етістіктер арнайы нысан ретінде қарастырылмағанымен, олардың етістік жүйесіндегі орны мен семантикалық ерекшеліктері сөз болады [1]; [2]; [3]; [4]; [8]; [9]. Алайда қазақ тіліндегі эмоционалды етістіктерді қандай негіздер бойынша жүйелеуге болатыны және олардың синтаксистік құрылымы мен семантикалық мағынасының өзара байланысы әлі де толық айқындалмаған.

Осыған байланысты зерттеуде эмоционалды етістіктерді айқындаудың негізгі семантикалық белгілері ретінде [+көңіл күй] және [+психологиялық әрекет] алынды. «Қазақ әдеби тілінің сөздігі» (1–15 том) негізінде жүргізілген алдын ала талдау нәтижесінде, эмоционалды етістіктердің бір бөлігі ішкі когнитивтік-психологиялық деңгейде жүзеге асатыны және кей жағдайда сөйлеу актісінде сыртқы әрекет ретінде көрінбеуі мүмкін екені анықталды. Аталған параметрлерге сүйене отырып, қазақ тілінен 342 эмоционалды етістік іріктеліп, оларды жүйелі түрде топтастыруға негіз қаланды.

Зерттеудің келесі кезеңінде эмоционалды етістіктер мағыналық ерекшеліктеріне қарай фреймдік жүйелерге бөлініп қарастырылады. Фрейм семантикасы мағына, құрылым және контекст арасындағы байланысты кешенді түрде сипаттауға мүмкіндік беретін әдіснама ретінде алынып, эмоционалды етістіктердің домендік, жалпы, негізгі және микрофреймдік деңгейлері

айқындалады. Бұл тәсіл эмоционалды етістіктердің семантикалық қана емес, синтаксистік қызметін де жүйелі түрде түсіндіруге мүмкіндік береді.

Бірінші деңгей: Домен. Бірінші деңгейдегі домен фрейм оқиғаға қатысты мағыналық өрістің ең кең шегін белгілеп, семантикалық жүйедегі ең жоғарғы концептуалдық аймақ ретінде қарастырылады. Бұл деңгей төменгі фреймдерге тірек болатын ортақ мағыналық үлгіні қалыптастырып, прототиптік қатысушылар мен олардың әдепкі қатынастарын біріктіретін концептуалдық модельді білдіреді [5].

Дәстүрлі лингвистикада тіл көбіне жабық таңбалар жүйесі ретінде сипатталып, эмоция мен психикалық әрекеттер тілден тыс абстрактілі мағына ретінде түсіндірілді [10, 105-б.]. Мұндай көзқарас эмоциялық құбылыстардың тәжірибелік-денелік негізін және олардың тілде қалай кодталатынын толық ашып көрсете алмайды. Соның нәтижесінде зерттеу нысаны негізінен грамматикалық құрылымдармен шектеліп, эмоцияның физиологиялық алғышарттары мен когнитивтік тетіктері назардан тыс қалды.

Осыған байланысты зерттеуде эмоция мен психикалық үдерістер когнитивтік және психолингвистикалық тұрғыдан қайта қарастырылады. Денелік философия эмоцияның физиологиялық негізін, ал когнитивтік лингвистика оның тілде концептуалданып, құрылымдану жолдарын түсіндіреді. Денелік тәжірибеге сүйенген бұл көзқарас бойынша эмоция абстрактілі ішкі күй емес, дене, жүйке жүйесі және когнитивтік механизмдердің бірлігінен туындайтын тұтас тәжірибе болып табылады. Эмоциялық үдерістің жүруі шартты түрде мынадай тізбек арқылы сипатталады: сыртқы түрткі → қабылдау → физиологиялық реакция → когнитивтік бағалау → эмоциялық тәжірибе → тілдік кодтау.

Жоғарыдағы тұжырымдарға сүйене отырып, қазақ тіліндегі эмоционалды етістіктердің ең жоғарғы семантикалық деңгейі эмоциялық домен фрейм ретінде айқындалады. Бұл фрейм прототиптік қатысушылар мен олардың әдепкі қатынастарына негізделіп, төменгі деңгейдегі барлық фреймдер үшін ортақ құрылым қызметін атқарады. Эмоционалды етістіктерде эмоциялық күй сыртқы себепші түрткіден де, субъектінің ішкі психологиялық жағдайынан да туындап, белгілі бір нысанға бағытталу, әрекет немесе реакция арқылы тілде көрініс табады.

Екінші деңгей: жалпы фрейм. Эмоцияның пайда болу жолына сәйкес, сыртқы түрткінің әсерінде, жүйке жүйесінің реакциясын тудырады. Осы үдерістен екі түрлі жағдай туындайды: эмоцияны сезген субъектінің тұрғысынан және эмоцияны тудыратын себепші түрткінің тұрғысынан. Тұрғының өзгеруі сөйлемдегі бастауыштың таңдалуына да, эмоционалды етістіктердің оқиғадағы рөлін айқындауға да әсер етеді. Бұл мәселені мысал арқылы төменде талдап көрсетеміз:

(1) Ренжідім.

[Ренжі - Vэмоция]-ді-м-ø		
[Мен -ø эмоцияны сезген субъект (жасырын түрде)]		Vэмоция
бастауыш		баяндауыш
(NP- атау септік)		Vэмоция

(2) Мен саған ренжідім.

[Мен-ø эмоцияны сезген субъект]	[са-ған эмоция бағытталған нысан]	
бастауыш		толықтауыш
NP-атау септік		NP-барыс септік
[ренжі- Vэмоция -ді-м-ø.]		
баяндауыш		
Vэмоция		

(3) Мен сені ерекше сүйемін.

[Мен- ø эмоцияны сезген субъект]	[сен-і эмоция бағытталған нысан]	[ерекше дәрежелік үстеу]
бастауыш		толықтауыш
NP- атау септік	NP-табыс септік	AdvP
[сүй-е - Vэмоция] мін-ø.		
баяндауыш		
Vэмоция		

(1)–(3) мысалдарды талдау нәтижесінде ренжі-, сүй- сияқты эмоционалды етістіктер сөйлемде баяндауыш қызметін атқарып, бастауыштың эмоцияны сезген субъектіден тұратыны байқалады. Бастауыш жасырын болған жағдайда да қазақ тіліндегі бастауыш пен баяндауыштың сәйкестігі арқылы оның кім екені анықталады. Жалпы алғанда, эмоцияны сезген субъектінің тұрғысынан берілгенде, сөйлемнің назарында эмоцияның қалай пайда болғаны емес оның бастан кешіру процесі тұрады, ал эмоцияның нәтижесі кейінгі орында қалады. Мұндай құрылым екі түрде көрінеді: (1) эмоцияны сезген субъект бастауыш болу + Vэмоция формасы; (2) эмоцияны сезген субъект Бастауыш болу + эмоция бағытталған нысан толықтауыш болу + Vэмоция формасы.

(4) Бұл хабар мені шошытты.

[Бұл хабар-ø себепші түрткі]	[мен-і эмоцияны сезген субъект]	[шошы Vэмоция - т-]т-ы.
бастауыш	толықтауыш	баяндауыш
NP- атау септік	NP-табыс септік	Vэмоция

(5) Бұл хабар әкесін ерекше шошытты.

[Бұл хабар- ø себепші түрткі]	[әке-сі-н эмоцияны сезген субъект]	[ерекше]
бастауыш	толықтауыш	пысықтауыш
NP-атау септік	NP-табыс септік	AdvP
[шошы-т- Vэмоция]т-ты.		
баяндауыш		
Vэмоция		

(6) Мұғалімның сөзі оқушыларды тебірендірді.

[Мұғалім-ның сөз-і-ø себепші түрткі]	[оқушылар-ды эмоцияны сезген субъект]	[тебірен- Vэмоция]-дір-ді-ø.
бастауыш	толықтауыш	баяндауыш
NP-атау септік	NP-табыс септік	Vэмоция

(4) – (6) мысалдарды талдау нәтижесінде (1) – (3) мысалдардан өзгеше бір құрылым байқалады: шошы-, тебірену- сияқты эмоционалды етістіктер қолданылған сөйлемдерде оқиға эмоцияны сезген субъектінің емес, эмоцияны тудыратын себепші түрткінің тұрғысынан баяндалады. Сондықтан мұндай сөйлемдерде бастауыш қызметін себепші түрткі атқарады, ал эмоцияны сезген субъект толықтауыш болады. Оқиғаның назарында себепші түрткі тұрғандықтан, бұл компонент сөйлемде түсірілмейді. Берілген үш мысал эмоционалды етістіктердің қолданыстағы үлгісінің тағы бір түрін көрсетеді. Жалпы алғанда, себепші түрткі тұрғысында эмоция оқиғасының жиі кездесетін түрі мынандай: себепші түрткі бастауыш ретінде, эмоцияны сезген субъект толықтауыш ретінде келіп, етістік дәрежелік үстеулер арқылы күшейтіліп беріледі. Яғни себепші түрткі бастауыш болу + эмоцияны сезген субъект толықтауыш болу +Vэмоция формасы.

Осы талдаулар қазақ тіліндегі эмоция оқиғаларын екі негізгі көзқарасқа бөлуге мүмкіндік береді: эмоцияны сезген субъектінің көзқарасы және себепші түрткінің көзқарасы.

Сонымен қазақ тілін эмоционалды етістіктің жалпы фреймі төмендегідей болады: эмоцияны сезген субъектінің көзқарас тұрғысында: (1) эмоцияны сезген субъект бастауыш болу +Vэмоция формасы; (2) эмоцияны сезген субъект бастауыш болу + эмоция бағытталған нысан толықтауыш болу + Vэмоция формасы. Себепші түрткі көзқарас тұрғысында: (1) себепші түрткі бастауыш болу + эмоцияны сезген субъект толықтауыш болу+ Vэмоция формасы.

Үшінші деңгей: негізгі фрейм. Негізгі фреймді талдау барысында оның ішіндегі әрбір жағдайды жеке қарастырып, бір фрейм шегіндегі түрлі синтаксистік-семантикалық құрылымдардың ортақ және айрықша қырларын айқындау қажет. Біз талдауды алдымен жалпы фреймдегі эмоция сезген субъектінің көзқарас тұрғысынан бастаймыз.

(7a) Апасы ренжіді.

[Апа-сы- ø эмоцияны сезген субъект]		[ренжі-Vэмоция]-ді- ø.
бастауыш		баяндауыш
NP- атау септік		Vэмоция

(7b) Апасы мағжанға қатты ренжіді.

[Апа-сы-ø эмоцияны сезген субъект]	[Мағжан-ға эмоция бағытталған нысан]	[қатты]
бастауыш	толықтауыш	
NP- атау септік	NP-барыс септік	AdvP
[ренжі- Vэмоция]-ді- ø.		
баяндауыш		
Vэмоция		

(7c) Апасы Мағжанды ерекше сағынды.

[Апа-сы-ø эмоцияны сезген субъект]	[Мағжан-ды эмоция бағытталған нысан]	[ерекше]
бастауыш	толықтауыш	
NP-атау септік	NP-табыс септік	AdvP
[сағын- Vэмоция]-ды- ø.		
баяндауыш		
Vэмоция		

(7a–c) мысалдарды талдау эмоцияны сезген субъектінің көзқарасы тұрғысынан эмоциялық оқиғаларды білдіруде эмоционалды етістіктердің екі негізгі қызметін айқындайды: субъект бойында туындаған эмоцияны тікелей білдіру; эмоцияның бағытталған нысанын немесе реакция объектісін көрсету.

Объект нысаны көрсетілмеген жағдайда салт эмоционалды етістіктер бір валентті құрылымда жұмсалып, эмоцияны тек субъектінің ішкі күйі ретінде білдіреді. Мұндай жағдайда эмоционалды етістіктің міндетті валентті құрылымы төмендегідей сипатталады: [+Эмоцияны сезген субъект валент – атау септік] – Vэмоция. Егер салт эмоционалды етістік эмоцияның бағытталған нысанын немесе себебін көрсету қажеттілігіне ие болса, ол барыс септігіндегі есіммен тіркесіп, екі валентті салт эмоционалды етістік ретінде жұмсалады: [+Эмоцияны сезген субъект валент – атау септік] [+Нысан валент – барыс септік] – Vэмоция.

Сабақты эмоционалды етістіктер эмоцияның бағытталған нысанын міндетті түрде талап етеді және субъект бастауыш қызметін атқарған жағдайда әрдайым екі валентті құрылымда қолданылады. Бұл типтегі құрылымдарда эмоцияның реакция нысаны табыс септігі арқылы беріледі: [+Эмоцияны сезген субъект валент – атау септік] [+Нысан валент – табыс септік] – Vэмоция.

Осылайша, эмоцияны сезген субъект бастауыш болған құрылымдарда салт эмоционалды етістіктер контекстке қарай бір немесе екі валентті болып жұмсалса, сабақты эмоционалды етістіктер тұрақты түрде екі валентті құрылыммен сипатталады.

Енді біз себепші түрткі тұрғысындағы сөйлемдерге назар аударайық.

(8a) Кино адамдарды зеріктірді.

[Кино-ø себепші түрткі]	
[адам-дар эмоцияны сезген субъект-ды]	
бастауыш	толықтауыш
NP- атау септік	NP-табыс септік
[зерік-Vэмоция]	[-тір өзгелік етіс]-ді-ø.
баяндауыш	
V эмоция- өзгелік етіс	

(8b) Сұрақтар студенттерді қобалжытты.

[Сұрақ-тар-ø себепші түрткі]	[студент-тер сезген субъект -ді]
бастауыш	толықтауыш
NP-атау септік	NP-табыс септік
[қобалжы- Vэмоция]	[т- өзгелік етіс]-ты-ø.
	баяндауыш
	V эмоция- өзгелік етіс

(8c)Мағжан апасын ренжі-т-ті.

[Мағжан-ø себепші түрткі]	[апасы эмоцияны сезген субъект-н]
бастауыш	толықтауыш
NP-атау септік	NP-табыс септік
[ренжі-Vэмоция]	[-т- өзгелік етіс]-ті- ø.
баяндауыш	
V эмоция- өзгелік етіс	

(9a) Мен оған ұнадым.

[Мен- ø себепші түрткі]	[о-ған эмоцияны сезген субъект]	[ұна- Vэмоция]ды-м.
бастауыш	толықтауыш	баяндауыш
NP-атау септік	NP-барыс септік	Vэмоция- өздік етіс

(9b) Бұл ой маған жақты.

[Бұл ой-ø себепші түрткі]	[ма-ған эмоцияны сезген субъект]	[жақ- Vэмоция]т-ы.
бастауыш	толықтауыш	баяндауыш
NP-атау септік	NP-барыс септік	Vэмоция- өздік етіс

(8a–c) мысалдары себепші түрткі тұрғысынан берілген эмоциялық оқиғалардың құрылымын айқын көрсетеді. Бұл құрылымдарда себепші түрткі бастауыш қызметін атқарып, эмоцияны сезген субъект табыс септігіндегі толықтауыш позициясында беріледі. Сөйлемдегі эмоционалды етістіктердің барлығы өзгелік етіс жұрнақтары арқылы сабақты мағынада жұмсалып, бастапқыда салт болып келетін эмоционалды етістіктердің де сабақты етістікке ауысуына негіз болады. Осыған сәйкес, себепші түрткі бастауыш болған құрылымдарда эмоционалды етістік әдетте екі валентті сабақты етістік ретінде қолданылады. Оның валенттік үлгісі төмендегідей: [+Себепші түрткі валент – атау септік] [+Эмоцияны сезген субъект валент – табыс септік] – Vэмоция (өзгелік етіс).

(9a–b) мысалдарында да себепші түрткі бастауыш қызметін атқарады, алайда олардың құрылымы өзгешелеу: эмоцияны сезген субъект барыс септігінде беріледі де, етістік өзгелік емес, өздік етіс формасында жұмсалады. Бұл жағдайда валенттік үлгі мынадай түрде көрінеді: [+Себепші түрткі валент – атау септік] [+Эмоцияны сезген субъект валент – барыс септік] – Vэмоция (өздік етіс). Алайда мұндай құрылым қазақ тілінің барлық деңгейінде бірдей өнімді емес және кейбірінде сирек кездеседі. Бұл үлгінің қалыптасуына орыс тілінің ықпалы әсер етуі мүмкін, ал Қытайдағы қазақтардың тілдік қолданысында мұндай форма мардымсыз.

Жалпы алғанда, қазақ тіліндегі эмоционалды етістіктердің валенттілігі тұрақты сипатқа ие емес, ол сөйлемде жүзеге асатын танымдық көзқарасқа тәуелді түрде айқындалады. Эмоцияны сезген субъект бастауыш болған жағдайда эмоционалды етістіктер бір немесе екі валентті құрылымда жұмсалып, субъектінің ішкі эмоциялық күйін білдіруге бағытталады. Ал бастауыш позициясы себепші түрткіге ауысқанда, етістіктің сабақтылығы *-т/-тыр/-дір* сияқты өзгелік етіс жұрнақтары арқылы жасалып, эмоцияны сезген субъект толықтауыш қызметіне ығысады. Мұндай динамикалық валенттік ауысулар қазақ тіліндегі конструкция туындату тетігінің айқын көрінісі болып табылады және қазақ тілінің эмоцияны сезген субъект айқындаушы тілдер қатарына жататынын дәлелдейді.

Төртінші деңгей микрофрейм. Микрофрейм негізгі фрейм шегінде синтаксистік құрылымы жалпы ұқсас, бірақ семантикалық ерекшелік жағынан жүйелі түрде айырмашылыққа ие болатын етістіктердің жиынтығы ретінде қарастырылады. Іріктелген эмоционалды етістіктердің саны – 342 болды. Талдау барысында біз алдымен «Қазақ тілінің синонимдер сөздігі» еңбегінде берілген етістік синонимдік топтарын басшылыққа ала отырып, мағыналық ұқсастықтарына қарай алдын ала топтастырып, төрт мағыналық топқа бөлдік: Көңіл-күйді білдіретін етістіктер, саны – 132 [11]. Бұл топ өз ішінде жағымды, бейтарап және жағымсыз мағыналық үш шағын

топқа жіктеледі *(қуан, мақтан, тебірен, елжіре, таңғал, жабырқа, ренжі, шошы т.б.)* қатынас-эмоция етістіктері, саны – 167. Бұл топ өз ішінде 20 синонимдік шағын топқа бөлінеді. Бұлар *сүйіспеншілік, ризашылық, ниет, өшпенділік, жағымсыздық, күйіну, менсінбеу, қадірлеу, аяу, құрметтеу, сағыну, уайымдау, мән беру, қорқу, мойындау, кешірімшілдік, қызғаныш, қысылу, сенім және жатсыну* сияқты эмоциялық реңктерді қамтиды. Түйсік (перцепция) етістіктері, саны – 35, олар *алжы, алжас, көсемсі, аңғар* т.б. етістіктерді қамтиды. Таным (когниция) етістіктерінің саны – 8, мысалы: *түсін, илан, сен, күдік* т.б.

Негізгі фрейм көрсеткендей, эмоция қимылы толықтай субъектінің ішкі күйінен туындаған жағдайда эмоционалды етістіктер бір валентті салт өздік етіс ретінде қолданылады. Бұл құрылымға тән семантикалық белгілер: [+ішкі сезім] [+субъект бақылауы] [+салт] [+өздік етіс]. Ал эмоция субъектінің ішкі күйімен қатар сыртқы түрткі арқылы күшейген жағдайда, етістік барыс септігіндегі объектімен тіркесіп, екі валентті салт өздік етіс құрылымында жұмсалады. Оның семантикалық сипаттары: [±ішкі сезім] [+субъект бақылауы] [+салт] [+өздік етіс]. Іріктеу нәтижесі бұл деңгейдегі микрофреймнің негізінен көңіл-күйді білдіретін эмоционалды етістіктерден құралатынын көрсетті. Олар мағыналық тұрғыдан жағымды, бейтарап және жағымсыз топтарға жіктеледі.

Эмоцияны сезген субъект тұрғысындағы үшінші құрылымда эмоция айқын бағыттылыққа ие болып, субъектінің сыртқы факторларға реакциясы ретінде көрінеді. Мұндай жағдайда эмоционалды етістік табыс септігіндегі объектімен екі валентті сабақты өздік етіс түрінде қолданылады. Бұл құрылымның семантикалық белгілері: [±ішкі сезім] [+субъект бақылауы] [+сабақты] [+өздік етіс]. Жүргізілген талдау көрсеткендей, бұл микрофреймге қатынас-эмоция, түйсік және таным етістіктері жатады және олардың негізі сабақты етістіктер болып табылады.

Себепші түрткі бастауыш болатын эмоциялық оқиғаларда микрофреймдер екі негізгі құрылым арқылы айқындалады. Бірінші құрылымда эмоция сыртқы түрткінің әсерінен туындап, бастауыш – себепші, ал эмоцияны сезген субъект табыс септігінде беріледі. Етістік өзгелік жұрнақ арқылы сабақты формада қолданылады. Оның семантикалық белгілері: [+сыртқы түрткі] [+сабақты] [+өзгелік етіс] [+эмоция туындату]. Екінші құрылымда кейбір сабақты эмоционалды етістіктер (ұнау-, жақ-) барыс септігіндегі объектімен өздік етіс күйінде жұмсалып, эмоцияның бағытталуын білдіреді. Бұл құрылымның семантикалық сипаттары: [+сыртқы түрткі] [+сабақты] [+өздік етіс] [+эмоция бағыттау].

Сонымен, алдыңғы зерттеулер мен эмоцияның пайда болу жолдарын түсіндіретін денелік философия (embodied) қағидаларына сүйене отырып,

зерттеуде қазақ тіліндегі эмоция етістіктерінің домендік, жалпы, негізгі және микрофреймдік жүйесі жасалды. Ұсынылған фреймдік модель эмоцияның тілде қалай концептуалданып, құрылымдалатынын тіл тұтынушының танымдық көзқарасы тұрғысынан жүйелі түрде көрсетуге бағытталған.

Домен				
Жалпы фрейм	Негізгі фрейм			микрофрейм
	Синтаксистік құрылымы	Валенттілік құрылымы	Семантикалық ерекшелігі	Семантикалық ерекшелігі
Эмоцияны сезген субъект тұрғысында	Эмоцияны сезген субъект бастауыш болу + $V_{эмоция}$	[+Эмоцияны сезген субъект валент–атау септік]– $V_{эмоция}$	Бір валентті эмоционалды салт етістік	[+ішкі сезім] [+субъект бақылауы] [+салт] [+өздік етіс]
	Эмоцияны сезген субъект бастауыш болу + эмоция бағытталған нысан толықтауыш болу + $V_{эмоция}$	[+Эмоцияны сезген субъект валент–атау септік][+Нысан валент–барыс септік] – $V_{эмоция}$	Екі валентті эмоционалды салт етістік	[±ішкі сезім] [+субъект бақылауы] [+салт] [+өздік етіс]
		[+Эмоцияны сезген субъект валент–атау септік][+Нысан валент–табыс септік] – $V_{эмоция}$	Екі валентті эмоционалды сабақты етістік	[±ішкі сезім] [+субъект бақылауы] [+сабақты] [+өздік етіс]
Себепші түрткі тұрғысында	Себепші түрткі бастауыш болу + эмоцияны сезген субъект толықтауыш болу + $V_{эмоция}$	[+Себепші түрткі валент–атау септік] [+Эмоцияны сезген субъект валент – табыс септік] – $V_{эмоция}$ – өзгелік етіс	Екі валентті эмоционалды сабақты етістік өзгелік етіс жұрнақ арқылы сабақтылықты тудырған	[+сыртқы түрткі] [+сабақты] [+өзгелік етіс] [+эмоция туындату]
		[+Себепші түрткі валент – атау септік] [+Эмоцияны сезген субъект валент – барыс септік] – $V_{эмоция}$–өздік етіс	Екі валентті эмоционалды сабақты етістік	[+сыртқы түрткі] [+сабақты] [+өздік етіс] [+эмоция бағыттау]

1-сурет – Қазақ тіліндегі эмоционалды етістіктердің фреймдік семантикалық моделі

Қаржыландыру туралы ақпарат

Зерттеу Қытай мемлекеттік стипендиялар кеңесі (China Scholarship Council) тарапынан қолдау тапты.

Қорытынды

Бұл зерттеу фрейм семантикасы мен денелік философия ұстанымдары негізінде қазақ тіліндегі эмоционалды етістіктердің синтаксистік-семантикалық құрылымын жүйелеп, олардың валенттілік құрамының когнитивтік негізіне қарай өзгеретінін көрсетті. Эмоциялық оқиғалардың тілдік көрінісі эмоцияны сезген субъект пен сыртқы себепші түрткі арасындағы қатынасқа тәуелді динамикалық модель екені анықталды.

Зерттеудің теориялық құндылығы – эмоционалды етістіктерді ***домен – жалпы фрейм – негізгі фрейм – микрофрейм*** деңгейлері бойынша алғаш рет тұтастай жіктеп, олардың семантикалық жүйесін және синтаксистік сәйкестіктерін айқындауында. Бұл эмоциялық мағыналардың тілде денелік тәжірибе мен когнитивтік механизмдер арқылы құрылатынын дәлелдейді.

Зерттеудің тәжірибесі қазақ тілін оқыту, сөздік жасау, корпус лингвистикасы және табиғи тілді өңдеу салаларының дамуына мүмкіндік береді. Зерттеу негізінен жазба тіл материалына сүйенгендіктен, ауызекі сөйлеу мен жаңа медиа деректерін қамту, сондай-ақ эмоционалды етістіктердің теңеу үлгілерін және психолингвистикалық қырларын кеңейте қарастыру болашақ зерттеулерімізге бағыт бола алады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 **Сауранбай, Н. Т.** Қазақ тіліндегі сөз таптары және олардың таптастырылуы туралы [Текст]. – Алматы : Халық мұғалімі, 1939. – № 9.

2 **Маманов, Ы.** Қазақ тіл білімінің мәселелері [Текст]. – Алматы : Арыс, 2007. – 256 б.

3 **Аманжолов, С. А.** Қазақ тілінің грамматикасы. I б. : фонетика мен морфология [Текст]. – Алматы : Қазақ мемілекет баспасы, 1938.

4 **Оразов, М.** Қазақ тілінің семантикасы [Текст]. – Алматы : Рауан, 1991. – 189 – 264-б.

5 **Lakoff, G., Johnson, M.** Philosophy in the Flesh: The Embodied Mind and Its Challenge to Western Thought [Текст]. – New York : Basic Books, 1999. – 624 p.

6 Қазақ әдеби тілінің сөздігі : 15 томдық / бас ред. А. Ысқақов, Н. Уәли [Текст]. – Алматы : Арыс, 2011.

7 **Fillmore, C. J.** Frame semantics [Текст] // Linguistics in the Morning. – Seoul : Hanshin, 1982. – P. 137.

8 **Оралалиева, Е. Н.** Танымдық қазақ тілі : оқу құралы [Текст]. – Алматы : Мұрагер баспасы, 2005. – 198-б.

9 **Османова, А.** Синонимдес етістіктердің семантика-стилистикалық қызметі [Текст]. – Алматы : Ғылым, 1991. – 189–198-б.

10 **Соссюр, Ф. де.** Курс общей лингвистики [Текст]. – М. : Соцэкгиз, 1949.

11 **Болғанбаев, А.** Қазақ тілінің синонимдер сөздігі [Текст]. – Алматы : Мектеп, 1975. – 304-б.

12 **Zhang, D.** Functional-Typological Study of the Modality System in Altaic Languages [Текст]. – Beijing : Min University of China Press, 2013. – P. 342.

13 Chang, L. Alternation across semantic fields: A study on Mandarin verbs of emotion [Текст] // Computational Linguistics and Chinese Language Processing. – 2000. – Vol. 5(1). – P. 61–80.

REFERENCES

1 **Sauranbai, N. T.** Qazaq tilindegi soz taptary zhane olardyng toptastyryluy turaly [On parts of speech in the Kazakh language and their classification] [Text]. In Halyq mughalimi. – Almaty, 1939. – No. 9.

2 **Mamanov, Y.** Qazaq til biliminin maseleleri [Issues of Kazakh linguistics] [Text]. – Almaty : Arys, 2007. – 256 p.

3 **Amanzholov, S. A.** Qazaq tilinin grammatikasy. I bolim : fonetika men morfologiia [Grammar of the Kazakh language. Vol. I: Phonetics and morphology] [Text]. – Almaty : Qazaq memlekettik baspasy, 1938.

4 **Orazov, M.** Qazaq tilinin semantikasy [Semantics of the Kazakh language] [Text]. – Almaty : Rauan, 1991. – 189–264 p.

5 **Lakoff, G., Johnson, M.** Philosophy in the Flesh: The Embodied Mind and Its Challenge to Western Thought [Text]. – New York : Basic Books, 1999. – 624 p.

6 Qazaq adebi tilinin sozdigi : 15 tomdyq / bas red. A. Ysqaqov, N. Uali [Dictionary of the Kazakh literary language : in 15 volumes] [Text]. – Almaty : Arys, 2011.

7 **Fillmore, C. J.** Frame semantics [Text]. In Linguistics in the Morning. – Seoul : Hanshin, 1982. – 137 p.

8 **Oralalieva, E. N.** Tanymdyq qazaq tili : oqu quraly [Cognitive Kazakh language : textbook] [Text]. – Almaty : Murager baspasy, 2005. – 198 p.

9 **Osmanova, A.** Sinonimdes etistikterdin semantika-stilistikalyq qyzmeti [Semantic and stylistic functions of synonymous verbs] [Text]. – Almaty : Gylym, 1991. – 189–198 p.

10 **Saussure, F. de.** Kurs obshchei lingvistiki [Course in General Linguistics] [Text]. – Moscow : Sotsekgiz, 1949.

11 **Bolganbaev, A.** Qazaq tilinin sinonimder sozdigi [Dictionary of Kazakh synonyms] [Text]. – Almaty : Mektep, 1975. – 304 p.

12 **Zhang, D.** Functional-Typological Study of the Modality System in Altaic Languages [Text]. – Beijing : Minzu University of China Press, 2013. – 342 p.

13 **Chang, L.** Alternation across semantic fields: A study on Mandarin verbs of emotion [Text] // In Computational Linguistics and Chinese Language Processing. – Vol. 5(1). – 61–80 p.

17.03.26 ж. баспаға түсті.
30.04.26 ж. түзетулерімен түсті.
10.08.26 ж. басып шығаруға қабылданды.

**Б. Мәди*
Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Республика Казахстан, г. Алматы.
Поступило в редакцию 17.03.26.
Поступило с исправлениями 30.04.26.
Принято в печать 10.08.26.

ФРЕЙМОВО-СЕМАНТИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ ЭМОЦИОНАЛЬНЫХ ГЛАГОЛОВ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

В последние годы интенсивное развитие семантических исследований привело к смещению анализа значения глаголов от традиционных формально-структурных подходов к когнитивным и психолингвистическим интерпретациям. Несмотря на то, что в казахском языкознании выполнено значительное количество исследований, направленных на выделение семантико-смысловых групп глаголов, большинство из них ограничивается описательным анализом, основанным на статических словарных данных. Подобные исследования не в полной мере раскрывают механизмы формирования глагольного значения через языковой опыт, эмоциональное восприятие, телесные ощущения и культурный контекст.

В данной статье объектом исследования являются эмоциональные глаголы казахского языка, а целью – комплексный анализ их семантической системы с опорой на теоретические положения фреймовой семантики и психолингвистики. В ходе исследования на материале «Словаря казахского литературного языка» были отобраны глаголы с эмоциональной семантикой и систематизированы по уровням домена, общего фрейма, базового фрейма и микрофрейма. Значение каждого глагола рассматривается в связи с этапами формирования эмоции, включая её возникновение, восприятие и языковую концептуализацию.

Полученные результаты позволяют глубже раскрыть динамический характер эмоциональных глаголов в казахском языке и их когнитивно-психологические основания. Выводы исследования имеют теоретическое и прикладное значение для преподавания казахского языка, лексикографии, корпусной лингвистики и области обработки естественного языка, создавая основу для дальнейших научных и практических разработок.

Ключевые слова: эмоциональные глаголы, фреймовая семантика, телесная философия, валентная структура, синтаксико-семантические особенности.

**B. Madi*
Al-Farabi Kazakh National University,
Republic of Kazakhstan, Almaty.
Received 17.03.26.
Received in revised form 30.04.26.
Accepted for publication 10.08.26.

A FRAME-SEMANTIC MODEL OF EMOTIONAL VERBS IN THE KAZAKH LANGUAGE

In recent years, the rapid development of semantic studies has shifted the analysis of verb meaning from traditional formal approaches toward cognitive and psycholinguistic perspectives. Although numerous studies on Kazakh verbs have identified semantic and lexical groups, most of them remain limited to descriptive analyses based on static dictionary data. Such approaches do not fully reveal the mechanisms through which verb meanings are formed via linguistic experience, emotional perception, bodily sensations, and cultural context.

This article focuses on emotional verbs in the Kazakh language and aims to provide a comprehensive analysis of their semantic system based on the theoretical frameworks of frame semantics and psycholinguistics. Drawing on data from the Dictionary of the Kazakh Literary Language, emotional verbs were systematically selected and analyzed. Their semantic structure was organized across multiple levels, including domain, general frame, basic frame, and microframe. Each verb is examined in relation to different stages of emotion construction, encompassing the emergence, perception, and linguistic conceptualization of emotional experience.

The findings of the study contribute to a deeper understanding of the dynamic nature of emotional verbs in Kazakh and highlight their cognitive

and psychological foundations. The results offer valuable theoretical and practical implications for Kazakh language teaching, lexicography, corpus linguistics, and natural language processing, providing a basis for further research and applied developments in these fields.

Keywords: emotional verbs, frame semantics, embodied philosophy, valency structure, syntactic-semantic features.

МРНТИ 16.21.41

https://doi.org/10.48081/BTOUPh3.2026/540-560

Н. В. Монгилёва[1], *Э. Б. Медетова[2]

[1,2]Костанайский региональный университета имени Ахмет Байтұрсынұлы, Республика Казахстан, г. Костанай.

[1]ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2150-2312

[2]ORCID: https://orcid.org/0009-0009-5494-3147

*e-mail: medelvira.0306@gmail.com

ДИСКУРСИВНЫЕ СТРАТЕГИИ ДЕПРИВАТИЗАЦИИ ГЕНДЕРНОГО НАСИЛИЯ В СОВРЕМЕННОМ МЕДИАПРОСТРАНСТВЕ (НА МАТЕРИАЛЕ ИНТЕРВЬЮ ЖИЗЕЛЬ ПЕЛИКО)

В статье рассматриваются лингвокогнитивные и прагматические механизмы деприватизации травматического опыта в современном французском медиадискурсе. Актуальность исследования обусловлена необходимостью осмысления роли речевых средств в трансформации общественного восприятия гендерно-маркированных преступлений: от их романтизации и квалификации в качестве изолированных частных происшествий (fait divers) до признания объективными социальными фактами (fait social). Материалом исследования послужил корпус публичных выступлений Жизель Пелико, включающий резонансные интервью в телевизионной программе La Grande Librairie и медиапроекте HugoDécrypte. Методология работы опирается на сочетание критического дискурс-анализа (CDA), теории лингвокогнитивного фреймирования и концепций дискурсивного этоса. В ходе анализа выявлена и систематизирована система дискурсивных стратегий и языковых маркеров, обеспечивающих переход от «этоса пассивной жертвы» к «этосу субъекта сопротивления». Установлено, что референциальная стратегия реализуется через жесткую деэвфемизацию и релексикализацию контекста, заменяющие бытовые наименования точными юридическими и социологическими денотатами. Стратегия распределения агентивности обеспечивает синтаксическую реконфигурацию ролей посредством активного залога и возвратных глаголов владения и контроля. Стратегия ценностно-аффективной идентификации выносит деструктивный аффект стыда в публичное пространство, перенаправляя вектор порицания на агрессора по формуле «стыд меняет сторону». Композиционная стратегия масштабирует индивидуальную травму до уровня коллективного социального протеста. Практическая ценность работы заключается в экстраполяции полученных результатов на казахстанский медийный контекст, где дискурсивное сопровождение правовых реформ («Закон Салтанат») выступает ключевым условием модернизации общественного сознания и искоренения виктимблейминга.

Ключевые слова: деприватизация травмы, гендерно-маркированное насилие, феминицид, дискурсивный этос, агентивность, деэвфемизация, ментальные модели, «Закон Салтанат».

Введение

В современном медиапространстве личный травматический опыт неизбежно утрачивает статус приватного события, превращаясь в объект коллективного восприятия и социальной оценки. Репрезентация гендерно-маркированных преступлений в СМИ демонстрирует такую трансформацию: выбор речевых средств становится инструментом, формирующим языковое сознание массовой аудитории [1].

Согласно Д. Рассел и Р. Хармса, под гендерно-маркированным преступлением понимается широкий спектр форм насилия (от психологического давления до физической агрессии), обусловленных патриархальными социальными структурами и неравенством властных отношений между мужчинами и женщинами [2]. В данной иерархии подчинения феминицид выступает крайним проявлением насилия – умышленное убийство женщины из-за её гендерной принадлежности или «убийство женщины, потому что она женщина». Появление в общественной риторике термина феминицид позволило акцентировать, что речь идет не о «бытовых инцидентах» или «вспышках безумия», а о закономерном результате систематического унижения. В политологии и социологии под феминицидом понимается не вид убийства, а феномен гендерного неравенства в обществе, которое становится объектом критической оценки деятельности государства по обеспечению безопасности граждан [3].

Однако признание преступления «системным» напрямую зависит от способов его репрезентации в информационном поле. В этом процессе современный медиадискурс играет амбивалентную роль. Согласно исследованию Софи Дюбек, интерпретация феномена «феминицид» в прессе носит парадоксальный характер: сделав это понятие «видимым»

для общества, СМИ зачастую лишают его изначального общественно-политического смысла [3]. Во французском медиапространстве сохраняется устойчивая тенденция размещать сообщения о гендерных преступлениях в рубрике происшествий (fait divers), привлекая внимание читателей такими деталями, как délits de la jalousie (драма ревности) или crime passionnel (преступление страсти), а не на общей статистике и социальных причинах. Как отмечают исследователи, медийная репрезентация гендерных преступлений во Франции индивидуализирует событие, делает его единичным и частным, что препятствует его признанию как системного факта (fait social) и блокирует институциональную критику государственной политики безопасности [3, 69].

На фоне данной проблемы принципиально важным становится процесс деприватизации насилия. Деприватизация в дискурсе означает смещение ракурса интерпретации: преступление признается не частным инцидентом (конфликтом двух лиц), а следствием несовершенства государственной системы и общественной патологией. Личное несчастье индивида переводится в сферу коллективной ответственности общества и государства.

Материалом настоящего исследования послужило телевизионное интервью Ж. Пелико в программе La Grande Librairie, приуроченное к выходу её книги Et la joie de vivre [4]. История Жизель Пелико, прожившей в браке с Домиником Пелико более 50 лет, стала резонансным событием, вышедшим за пределы частного уголовного дела. В ноябре 2020 года открылись факты многолетнего (около 10 лет) систематического применения к ней тактики химического подчинения (soumission chimique) с целью совершения многократных актов физической агрессии со стороны десятков посторонних лиц (в деле фигурирует 51 обвиняемый). Жизель Пелико приняла беспрецедентное решение отказаться от законного права на закрытый режим слушаний (huis clos), выбрав стратегию абсолютной публичности.

Ярким примером деприватизации в казахстанском обществе стала дискуссия вокруг термина семейно-бытовое насилие после резонансного дела Салтанат Нукеновой (ноябрь 2023 – апрель 2024 г.). До этого момента преступления против женщин в Казахстане зачастую конструировались в медиа и правовом поле как приватный конфликт или семейная драма. Такая номинация диктовала соответствующую социальную практику: тактику примирения сторон и сохранение «ячейки общества» любой ценой. Под влиянием дела Нукеновой гражданское общество и независимые медиа совершили радикальный поворот: проблема была переопределена из «бытового спора» в «систематическое насилие» и «уголовное преступление». Как только явление было деприватизировано в дискурсе, прежняя практика примирения стала восприниматься обществом как недопустимая

легитимация насилия, что привело к принятию пакета законодательных поправок, известных как «Закон Салтанат» (апрель 2024 г.).

Но если в случае Салтанат Нукеновой деприватизация произошла через коллективный голос общества, то Жизель Пелико осуществляет этот процесс лично. Отказываясь скрывать «позор» преступления в приватном пространстве суда, Пелико переместила вектор стыда с себя как пострадавшей стороны на агрессоров и, шире, на социальные структуры, допустившие подобное. В телевизионном интервью и в книге Ж. Пелико деконструирует навязанный медиасистемой образ «сломленной жертвы», заявляя о системном характере произошедшего и праве на «радость жизни» вопреки перенесенному опыту.

Таким образом, объектом данной работы является современный французский медиадискурс репрезентации гендерно-маркированного насилия, представленный в публичных выступлениях пострадавшей стороны. Предметом – лингвокогнитивные стратегии и речевые маркеры деприватизации травматического опыта, обеспечивающие трансформацию события из категории частного происшествия (fait divers) в категорию социально-политического факта (fait social). Целью исследования становится выявление и систематизация дискурсивных стратегий и речевых средств, с помощью которых осуществляется лингвистический перевод личной травмы в поле коллективной социальной ответственности.

Материалы и методы

Выбор телевизионного интервью Жизель Пелико для программы La Grande Librairie в качестве материала исследования обусловлен статусом данного текста в современном французском медиапространстве: это первое подробное публичное выступление информанта после начала резонансного судебного процесса в Авиньоне. Наряду с этим в исследовательский корпус было включено ее эксклюзивное интервью независимому журналисту Юго Траверу, так как его проект HugoDécrypte является одним из влиятельных новых форм медиа во Франции, ориентированную на широкую, в том числе и молодежную аудиторию, что обеспечивает исследуемому дискурсу максимально социальный резонанс [5].

Проанализированный корпус объемом более 45 000 печатных знаков фиксирует момент осознанного перехода от молчания к публичной манифестации травматического опыта. Выбор формата интервью обусловлен необходимостью анализа «живого» дискурса жертвы, которая сознательно переходит от молчания к публичности. Объем исследуемого материала позволил провести лингвокогнитивный анализ, выявить повторяющиеся репрезентации (например, tsunami, déflagration, femme objet или poupée de chiffon) и проследить трансформацию дискурсивного этоса.

Методология исследования интегрирует подходы критического дискурс-анализа (CDA), лингвокогнитивного фреймирования и прагмалингвистики. В работе использованы социокогнитивный анализ для выявления ментальных моделей ситуации (в терминах Т. А. ван Дейка), анализ дискурсивного этоса (Р. Амосси и Д. Менгено) для деконструкции образа говорящего, а также семантико-синтаксический анализ, направленный на выявление категорий агентивности в синтаксических структурах, описывающих акты насилия (согласно С. Миллс и Д. Кэмерон). Для систематизации эмпирических данных в работе предлагается матрица лингвистических маркеров деприватизации.

Теоретический обзор

Наше понимание мира и самих себя не являются объективным отражением реальности, а конструируется людьми в процессе ежедневного социального взаимодействия [6, с. 3]. Согласно теории социального конструктивизма Вивиен Берр, все способы понимания мира культурно и исторически относительны; наши концепции зависят от конкретных социальных и экономических условий того времени и места, где мы живем. То, что мы считаем «истиной», является не продуктом объективного наблюдения, а результатом социальных взаимодействий и практик, в которые постоянно вовлечены индивиды [6]. При этом язык признается активным инструментом созидания социальной реальности. Посредством речевых актов индивиды конструируют категории и концепции, определяющие облик конкретной культуры и эпохи.

Теория социального конструирования постулирует, что выбор определенных речевых конструкций детерминирует характер последующих социальных действий. Например, если пьянство конструируется дискурсом как «преступление», социальным последствием становится тюремное заключение; если же оно квалифицируется как «болезнь», уместным действием признается медицинское вмешательство [6].

Анализируя способы описания проблемы в СМИ, Софи Дюбек утверждает, что маскулинность дискурса особенно проявляется в предпочтении эвфемизмов. Так, долгое время французская пресса использовала термины crime passionnel (преступление страсти) или drame familial (семейная драма) вместо термина феминицид. Подобные описательные формулировки выводят мужскую агрессию из зоны критического анализа, делая системный характер насилия «невидимым». Фемининность дискурса, напротив, создается часто с помощью конструкций, характеризующих женщин как émotionnelle, naturellement fragile, démoiselle en détresse и centré sur le bien-être de la famille. Как следствие, женщине навязывается представление о себе сквозь призму собственной неполноценности, что закрепляет существующую властную асимметрию. Любая номинация, приписывающая индивиду

жесткий социальный шаблон (будь то «ослепленный страстью» агрессор или «хрупкая» жертва), имеет деструктивные последствия. Навязывание подобных готовых моделей интерпретации события лишает его участников субъектности, блокирует возможность личного сопротивления и превращает жизненный опыт в речевую конструкцию, выгодную для сложившихся отношений в обществе.

Лингвистическим инструментом такой трансформации выступает категория дискурсивного этоса (от фр. éthos discursif) – конструируемого непосредственно в речи образа говорящего (автора). В отличие от «сказанного» этоса (ethos dit), представляющего собой прямые утверждения автора о себе, дискурсивный этос является показанным (ethos montré). Однако, он не вербализуется эксплицитно, а проявляется через интонацию (теплую или суровую), ритм, выбор слов и характер аргументов [8]. Реализация дискурсивного этоса в медиапространстве имеет стратегический характер и разворачивается непосредственно в процессе речепорождения. Конструирование дискурсивного этоса происходит через систему взаимосвязанных речевых макро- и микростратегий, предопределяющих рецепцию текста аудиторией. Особая роль в этом процессе отводится ценностно-маркированным концептам, понятным и близким аудитории. Например, политик может апеллировать к коллективной памяти и стереотипам, демонстрировать солидарность с ценностями лингвокультурного сообщества, что автоматически дает ему «право голоса» и легитимность в глазах общества [8].

Для анализа механизмов трансформации восприятия насилия в обществе необходимо обратиться к теории ментальных моделей Т. А. ван Дейка, согласно которой интерпретация текста адресатом детерминированы внутренними когнитивными структурами – ситуационными моделями. Согласно ученому, лингвистический код дискурса управляет когнитивным процессом: модифицируя лексические и синтаксические параметры высказывания, адресант трансформирует ментальную модель события в сознании аудитории [9].

Особую важность в управлении фокусом внимания адресата имеет репрезентация агентивности с помощью грамматических структур. Сравним: elle a été violée (она подверглась насилию) // viol a été déposé (изнасилование произошло). Использование пассивного залога или безличных конструкций, как это сделано во втором высказывании, приводит к «исчезновению» агрессора из ментальной модели ситуации, превращая преступление в бессубъектное событие. Деприватизация травмы, напротив, требует реактуализации Агента и акцентирование системного характера преступления. Фокус внимания на действия преступника и патриархальность сложившихся в обществе отношений через активный залог и конкретные

номинации позволяет трансформировать частное происшествие в объект социальной ответственности. Таким образом, изменение речевых конструкций влечет за собой трансформацию социальных практик и способно изменить отношение общества к гендерному насилию.

Результаты и обсуждение

Комплексный лингвокогнитивный анализ текста интервью Жизель Пелико позволил выявить ключевые механизмы дискурсивной деприватизации травмы. В ходе исследования было установлено, что лингвистическое восстановление субъектности и перевод события из категории частного происшествия в поле социальной ответственности осуществляются через систему взаимосвязанных дискурсивных стратегий.

Референциальная стратегия представляет собой целенаправленный выбор лексических единиц для дефиниции самого события, идентификации его участников и установления причинно-следственных связей между ними. В рамках данной стратегии осуществляется первичная интерпретация реальности: через именование субъектов и объектов автор задает границы того, как событие будет воспринято аудиторией. Лингвистическими средствами реализации этой стратегии выступают специальная терминология и релексикализация (иначе, замена слов). В корпусе нашего эмпирического материала вместо бытовых и «размытых» описаний, например, incident familial, erreur (семейный инцидент, ошибка) используются уголовно-правовые, медицинские и социологические денотаты soumission chimique, viol, outil de domination masculine (химическое подчинение, насилие, инструмент мужского доминирования). Подобные номинации позволяют говорящему конструировать дискурсивный этос экспертности. Оперируя институциональными терминами, автор репрезентирует себя транслятором объективного знания, занимающего позицию интеллектуально зрелого наблюдателя. Такая бескомпромиссность в выборе конкретных номинаций формирует этос гражданской ангажированности. Субъект речи манифестирует себя как социально ответственное лицо, которое через точность именования стремится преодолеть «дискурсивную невидимость» насилия. Таким образом, референциальная стратегия превращает номинацию в акт политического высказывания, легитимируя право пострадавшей стороны на собственное «видение» реальности.

Стратегия распределения агентивности заключается в управлении позиционированием субъекта внутри синтаксических структур, т.е. за счет грамматико-синтаксической реконфигурации. Суть стратегии сводится к перемещению автора по шкале Актор – Объект (или Пациенс). Дискурсивный этос говорящего в данном случае предопределен тем, какую грамматическую роль он приписывает себе в репрезентации события.

Качественная характеристика лингвистических средств реализации данной стратегии включает два полярных инструментария. Активный залог, предпочтение личных местоимений первого лица (Je), а также возвратные глаголы владения и контроля (se réapproprier, se reconstruire, se sauver) манифестируют волевую субъектность. Для конструирования объективности (деперсонализации) используется пассивный залог, номинализации (замена глагола существительным, например, «viol» вместо «il a violé») и безличные конструкции, типичные для юридического дискурса. В результате создается двойственный этос. С одной стороны, через «агентные» конструкции выстраивается этос решительного, автономного актора, который берет под контроль интерпретацию своего прошлого. С другой стороны, использование элементов деперсонализации и «объективного» синтаксиса формирует этос беспристрастного арбитра, транслирующего «чистый» социальный факт, что придает высказыванию статус неоспоримой истины. Синтаксически возвращая себе статус Агента, субъект совершает речевое действие по деприватизации насилия, превращая его из «ce qu'on m'a fait» в «ce que je témoigne et ce que je supporte».

Стратегия ценностно-аффективной идентификации направлена на радикальную перестройку дистанции между говорящим, агрессором и аудиторией. Суть стратегии заключается в выводе деструктивного аффекта (стыда, вины) из приватного пространства пострадавшей стороны в зону ответственности оппонента и выстраиванием новой системы социальной солидарности. Средствами реализации данной стратегии становятся лингвистические конструкции, имеющие маркеры инклюзии и эксклюзии: местоимения nous (мы) для создания этоса солидарности с обществом и жертвами, противопоставление этих форм местоимению ils (они), маркирующему лагерь агрессоров. Ключевым маркером перемещения деструктивного аффекта в нашем практическом материале выступает фраза la honte change de camp (стыд меняет сторону), где абстрактное чувство стыда субстантивируется (превращается в объект) и лингвистически перемещается из пространства «Я» в пространство «Они». В результате говорящий конструирует этос сопротивления и морального превосходства. Управление дистанцией позволяет автору выйти из изоляции (уязвимой зоны приватной беды) и занять позицию коллективного субъекта, наделенного правом судить и обличать. Стыд перестает быть личным бременем женщины и превращается в социальное требование к обществу. Таким образом, через изменение идентификационной рамки «je ne suis plus seule, la honte n'est plus à moi» (я больше не одна, стыд больше мне не принадлежит), происходит окончательный переход события из статуса индивидуального происшествия (fait divers) в категорию острого социального факта (fait social).

Композиционная стратегия отвечает за формально-логическую организацию текста, обеспечивающую его связность и доказательность. Суть стратегии заключается в рациональном структурировании травматического опыта. Воспроизводя хронологию событий, говорящий выстраивает их в логичную систему аргументов, что также превращает рассказ о личной трагедии в логически обоснованный социальный протест. Реализация данной стратегии включает использование широкого спектра логических связок (причинно-следственных, уступительных, резюмирующих), тематическое структурирование речи от частного факта к обобщению, а также соблюдение строгого ритма высказывания. Текст интервью характеризуется четким развертыванием мысли: от выдвижения тезиса к его доказательной демонстрации и итоговому выводу. Так формируется этос рационального, интеллектуально зрелого и системно мыслящего автора. Апеллируя к логике, говорящий минимизирует избыточный эмоциональный аффект, что позволяет субъекту выйти из навязываемой роли «эмоционально нестабильной жертвы». Сама структура текста становится инструментом деприватизации: говорящий заставляет аудиторию воспринимать насилие не как «трагическую случайность», а как результат сбоя социальных и правовых институтов.

Дискурсивный этос Жизель Пелико эволюционирует из навязываемой медиасистемой роли пассивной «жертвы» в этос «субъекта сопротивления». Это позволяет преодолеть традиционную ролевую триаду Патрика Шародо Жертва – Злодей – Спаситель [11] и взломать замкнутую структуру происшествия, описанную Роланом Бартом как Structure du fait divers [12]. Согласно Р. Барту, fait divers – это событие, лишенное внешних связей, «чистое» происшествие, которое поглощает само себя [12]. Деприватизация травмы в дискурсе Пелико разрушает эту герметичность, превращая «частный инцидент» в масштабный социальный феномен.

Для выявления механизмов этой трансформации нами была разработана таблица лингвистических маркеров (см. Таблицу 1), что позволило проанализировать дискурсивные стратегии деприватизации на конкретных речевых фактах.

Таблица 1 – Речевые маркеры дискурсивных стратегий деприватизации насилия

№	Дискурсивная стратегия	Ключевые речевые маркеры	Прагматический эффект
1	Референциальная стратегия	Специальная терминология (юридическая, медицинская); релексикализация (замена бытовых эвфемизмов строгими денотатами). *viol, soumission chimique, outil de domination (насилие, химическое подчинение, инструмент доминирования)*	Концептуализация события как системного преступления. Разрушение эвфемистического контура «семейной драмы».
2	Стратегия распределения агентивности	Активный залог; возвратные глаголы владения и контроля; вертикальные метафоры. *se reconstruire, se sauver, je veux rester droite,femme debout (восстановиться, спасти себя, я останусь женщиной стоящей прямо)*	Утверждение волевой субъектности. Деконструкция фрейма «идеальной (т.е. пассивной) жертвы».
3	Стратегия ценностно-аффективной идентификации	Инклюзивное *nous (мы);* эксклюзивное *ils (они)*; объективация чувства стыда *la honte change de camp (стыд меняет лагерь)*	Вынос категории стыда в публичное пространство и разрушение механизмов виктимблейминга
4	Композиционная стратегия	Логические связки; тематическое структурирование (от частного факта к обобщению); соблюдение четкого ритма высказывания; минимизирование эмоционального аффекта. *toutes les femmes (все женщины)*	Выход из эго-пространства частной травмы в макросоциальное и политическое поле солидарности.

Систематизация лингвистических маркеров позволяет перейти к анализу прагматического эффекта, обусловленного взаимодействием выделенных стратегий в пространстве интервью: синергия лексических, грамматико-синтаксических и композиционных средств порождает ряд устойчивых когнитивных и социальных сдвигов.

В ходе анализа текста интервью Ж. Пелико нами были выделены четыре доминирующих прагматических эффекта, которые обеспечивают трансформацию события из герметичного частного происшествия

(fait divers) в категорию открытого социального факта (fait social), требующего коллективного осмысления и ответных действий со стороны общества и государства.

1. Эффект концептуализации события как системного преступления реализуется через референциальную стратегию. Первым и базовым этапом деприватизации травмы в дискурсе Ж. Пелико становится разрушение эвфемистического контура, конструируемого агрессором или обывательским сознанием. Суть данного эффекта заключается в намеренном отказе от бытовых эвфемизмов «erreur», «drame familial» (ошибка, семейная драма), которыми медиа зачастую пытается смягчить насилие. В тексте интервью происходит жесткий речевой акт релексикализации: героиня называет вещей их истинными именами.

В анализируемом материале зафиксировано противопоставление обыденных существительных и юридических денотатов. Il me le dit, il m'annonce qu'il a fait une bêtise (Он мне сказал, что совершил глупость). Лексема bêtise (глупость, оплошность), использованная бывшим супругом при попытке скрыть масштаб содеянного, подвергается деконструкции. Информант вскрывает этот лингвистический подлог и по-новому фиксирует реальность. Dominique m'a violée et fait violer. Et c'est la première fois où je prononce le mot «viol» (Доминик меня изнасиловал и заставил насиловать. Впервые я произнесла слово насилие). Фокусировка на самом речевом действии (prononce le mot) подчеркивает значимость номинации. Переход от минимизирующего денотата bêtise к предикатам violée et fait violer (изнасиловал и заставил изнасиловать) возвращает событию его истинный правовой статус.

Более того, Ж. Пелико масштабирует референциальную стратегию, вводя технические термины в качестве социальных категорий. ...on a parlé de la soumission chimique. Il faut savoir quand même que la soumission chimique est un outil de domination masculin (Следует отметить, что химическое подчинение является инструментом мужского доминирования). Понятие soumission chimique (химическое подчинение) трансформируется из медицинского факта в инструмент насилия и мужского доминирования (outil de domination masculine). Выстраивается причинно-следственный синтаксический параллелизм: soumission chimique - outil de violence - outil de domination masculine. Повтор конструкции est un outil de... лишает контекст компонентов «случайность», связывая частный случай со патриархальной системой. Прагматический эффект усиливается через использование дегуманизирующих метафор. Описывая себя на видео как poupée de chiffon (тряпичную куклу), Ж. Пелико достигает предельную объективацию и утрату субъектности. Je suis une poupée de chiffon, désarticulée. On voit une

morte, vraiment une morte dans son lit (Я тряпичная куклу, неподвижная. В постели лежит мертвая женщина, настоящий мертвец). Эта метафора противопоставляется оценке действий агрессоров как abjection (мерзость, низость), что выводит ситуацию из зоны «интимности» в поле морально-правового суда.

Наконец, стратегия деэвфемизации дополняется деконструкцией сексистских стереотипов о возрасте. Информант называет навязываемый обществом образ пострадавшей une femme vieillissante, d'une femme obsolète (стареющая, устаревшая женщина), которая якобы «не служит больше ничему». Использование прилагательного obsolète (устаревший аппарат) обличает стирание субъектности женщины.

Таким образом, через референциальную стратегию событие окончательно концептуализируется как социально-политический факт. Аудитория лишается возможности воспринимать произошедшее как «частную проблему семьи», видя за ним работу системных механизмов гендерного неравенства.

2. Эффект утверждения волевой субъектности (агентности) происходит за счет стратегии распределения агентивности.

Центральным элементом сопротивления в дискурсе Ж. Пелико является возвращение себе роли активного участника событий (Агента). Суть данного эффекта заключается в разрушении стереотипа «une bonne victime» – образа пассивной, сломленной и беспомощной женщины, который традиционно закреплен в массовом медиадискурсе.

Интервьюер осознанно преодолевает этот шаблон. Ça veut surtout dire que je suis une femme debout aujourd›hui, parce qu›on a toujours tendance à se dire que la victime doit être une bonne victime, c›est-à-dire dépressive, suicidaire (Я женщина, стоящая на ногах, потому что у нас все еще есть склонность считать, что женщина должна быть «правильной жертвой», депрессивной, склонной к суициду). В данном фрагменте происходит разрушение устойчивого социального представления о «правильной жертве» (bonne victime), что Ж. Пелико иронично описывает прилагательными dépressive, suicidaire (депрессивная, склонная к самоубийству). Этому образу пассивного угасания она противопоставляет вертикальную метафору: Je suis une femme debout (я – женщина, стоящая на ногах / несдавшаяся). Определение debout (стоящая) вводит в контекст содержание о волевой устойчивости и резко контрастирует с описанием ее физического состояния на видеозаписях преступников cette femme inerte sur son lit (эта инертная женщина на своей постели).

Переход из состояния inerte (пассивный объект, тело) в состояние debout (активный субъект) реализуется через семантику возвратных глаголов и метафоры восстановления. ...essayer de me reconstruire sur ce champ de ruines (постараться восстановить себя на этом поле руин). Использование

местоимения me (себя/ меня) акцентирует то, что говорящий сам выступает инициатором своей реабилитации. Глаголы активного действия в первом лице je n'ai jamais lâché (я никогда не сдавалась), je leur tiendrai tête (я буду противостоять им) окончательно закрепляют за автором этос сопротивления. Настойчивое повторение фразы je me suis sauvée (я спасла себя сама) подчеркивает завершенность процесса возвращения контроля над собственной жизнью. Mais j'ai pu aussi me sauver moi. Et maintenant, je pense que je me suis sauvée aussi (Я смогла также спасти себя и сейчас я думаю, что я также спасаю себя).

Разрушение стереотипа об идеальной жертве (в интервью «идеальная» жертва – это пассивная, несопротивляющаяся жертва) происходит сразу в нескольких направлениях. Жизель отказывается от образа «сломленного» человека и прямо заявляет, что ее сила, радость жизни (joie de vivre) и способность смеяться не делают её страдания менее значимыми. Она опровергает ожидания того, что пострадавшая обязана пребывать в состоянии вечного траура и депрессии. Je pense que cette joie de vivre, elle a toujours été en moi (Я думаю, это радость к жизни всегда была во мне). Вместо того чтобы оставаться объектом (poupée de chiffon тряпичной куклой), она берет на себя роль активного действующего лица, которое само рассказывает свою историю «Oui, mais c'est vrai et je me dis que, bien sûr qu'il faut continuer le combat, il ne faut rien lâcher. Moi, j'ai mis ma petite pierre à l'édifice, je me suis opposée par ce procès hors normes» (Да, это действительно так. И я говорю себе, что, конечно, нужно продолжать эту борьбу, нельзя сдаваться. Я внесла свой небольшой вклад в общее дело, выступив против всего этого благодаря этому беспрецедентному судебному процессу). Тем самым Ж.Пелико лишает СМИ права на исключительное толкование её травмы. Пелико отмечает абсурдность того, что её внешняя сдержанность и отсутствие слез на публике использовались защитой для преуменьшения масштаба преступления. Она сознательно отказывается демонстрировать ожидаемую «разбитость», чтобы сохранить внутреннюю силу и достоинство в зале суда. Parce que je ne renvoyais pas l'image de la bonne victime. La bonne victime, forcément, va s'écrouler. Il faut qu'elle soit dépressive. Il faut qu'elle soit suicidaire. Il faut qu'elle craque. Il faut qu'elle pleure. Moi, non. Je ne leur ai pas donné ce plaisir. J'avais décidé qu'en prenant cette décision, je l'assumerais jusqu'au bout, même si ça serait difficile. Bien sûr, ça n'a pas été facile (Потому что я не соответствовала образу «правильной жертвы». Ведь «правильная жертва», как принято считать, обязательно должна сломаться. Она должна быть в депрессии. Она должна быть склонна к самоубийству. Она должна не выдержать. Она должна плакать. Но я – нет. Я не доставила им такого удовольствия. Приняв это решение, я решила идти до конца и нести за него ответственность, даже

понимая, насколько это будет трудно. Конечно, легко не было»). Стереотип предполагает, что пострадавшая должна скрываться и испытывать стыд. Ж.Пелико разрушает это представление, отказываясь от закрытого режима суда (huis clos), чтобы открыто противостоять агрессорам.

Таким образом, благодаря речевым средствам, меняющим акценты, и отказу от навязанных социальных ожиданий, Ж. Пелико утверждает новую модель поведения. Пострадавшая сторона предстает не как пассивная жертва, а как волевой Актор, который восстанавливает себя и сам диктует условия своего присутствия в медиапространстве.

3 Эффект выноса стыда в публичное пространство и разрушение механизмов виктимблейминга реализуется через стратегию ценностно-аффективной идентификации. Одной из самых разрушительных черт гендерных преступлений является безапелляционное навязывание стыда пострадавшей стороне, что часто ведет к самообвинению. Реплики Ж. Пелико радикально меняют этот стереотип, переводя стыд из глубоко личного, внутреннего переживания во внешнюю, социально-политическую категорию. ...parce que cette honte, elle vous colle à la peau. Et cette honte, c'est une double peine... Et je me suis dit que de lutter à l'échelle individuelle contre cette honte, c'était aussi œuvrer pour le collectif. (…потому что этот стыд буквально прилипает к твоей коже, от него невозможно избавиться. И этот стыд… И я сказала себе, что бороться с этим стыдом на индивидуальном уровне – значит одновременно действовать во благо всего общества). На первом этапе говорящий описывает традиционное состояние пострадавшей через телесную метафору parce que cette honte, elle vous colle à la peau (потому что этот стыд, он прилипает к вашей коже). Здесь стыд представлен как чужеродная, но при этом неотделимая от человека субстанция. Конструкция c'est une double peine (это двойное наказание / приговор) переводит эмоцию в юридический план, подчеркивая несправедливость того морального бремени, которое общество накладывает на женщину.

Центральным речевым приемом, направленным на вынос вины во внешнюю среду, является фраза La honte change de camp (Стыд меняет лагерь). Семантика существительного honte (стыд) с определенным артиклем превращает абстрактное чувство в почти осязаемую сущность, в конкретный объект. Такая интерпретация позволяет отделить стыд от личности женщины и представить его как некую вещь, которую можно переместить. Глагол changer (менять) подчеркивает акт физического отчуждения этой эмоции. Несмотря на то, что лексема honte в предложении выполняет роль подлежащего, за этой трансформацией стоит воля самой Жизель Пелико, которая своим решением запускает процесс этих изменений. Лексема camp (лагерь) вводит в контекст пространственную метафору. Насилие в этом

метафорическом образе репрезентируется как поле боя или политическое противостояние, разделенное на два четких сектора: «лагерь пострадавшей» и «лагерь агрессоров». Речевая конструкция активирует траекторию движения: стыд «вымывается» из пространства женщины и принудительно переносится в пространство преступников. Данной репликой Ж. Пелико отменяет старую общественную установку, согласно которой стыд статичен и «принадлежит» пострадавшей, достигается эффект освобождения пострадавшей от навязанного чувства.

Эффект преодоления стыда реализуется также через противопоставление личного усилия общественному благу. Lutter... c'était aussi œuvrer («бороться... означало также трудиться/работать»). Говорящий связывает индивидуальное речевое усилие (à l›échelle individuelle) с результатом для всего общества (pour le collectif). Таким образом, деструктивная эмоция перестает быть «постыдным секретом» отдельного человека, превращаясь в объект коллективной вины и становясь инструментом социальной ответственности.

4 Эффект превращения личной истории в коллективное достояние реализуется через синергию композиционной и референциальной стратегий. Завершающим и наиболее сложным этапом деприватизации травмы в интервью Ж. Пелико становится ее окончательное преобразование личной трагедии в историю всего общества. Имя Ж. Пелико отчуждается от нее самой как частного физического лица и превращается в символический капитал французского общества. Этот эффект достигается за счет синергии логической композиции текста и намеренного расширения круга участников событий.

Процесс слияния личного опыта с общественным происходит путем использования слов с обобщающим значением, когда героиня рассказывает о своей книге. ...ce livre est un message d'espoir à toutes les femmes qui traversent des périodes très compliquées (эта книга – послание надежды всем женщинам...). Словосочетание toutes les femmes расширяет границы контекста фразы, превращая индивидуальный опыт в универсальный манифест. Говорящий последовательно выстраивает дискурсивный этос человека, действующего в интересах группы, а не только в своих собственных. Je n'ai pas pensé qu'à moi à ce moment-là (Я не думала только о себе в тот момент) // Je voulais que mon histoire serve aux autres (Я хотела, чтобы моя история послужила другим). Прямое отрицание эгоцентричности подчеркивает социальную направленность её речи. Упоминая «других» женщин Жизель Пелико превращает свою травму в пространство политической борьбы за права женщин. Parce que je pense qu'il fallait quand même donner un grand coup de pied dans la formilière de cette société machiste et patriarcale (Потому что я считаю, что всё-таки необходимо было серьёзно встряхнуть это мачистское и патриархальное общество).

На полную деприватизацию указывают пространственные маркеры в репликах, в которых Жизель Пелико описывает адреса на присылаемых для нее письмах. Il y avait marqué sur les enveloppes «Gisèle Pellicot Mazan» ou «Gisèle Pellicot Avignon» et ça arrivait directement dans la cour d'assises d'Avignon (На конвертах было написано просто: «Жизель Пелико, Мазан»или «Жизель Пелико, Авиньон», и письма приходили прямо в суд присяжных Авиньона). Исчезновение из адресации конкретного домашнего адреса (улицы, номера дома) и его замена связкой Имя + Город + Суд свидетельствует о том, что личность автора полностью отделяется от приватной жизни. Субъект лингвистически и географически синхронизируется с пространством правосудия (cour d'assises). Как отмечает сама героиня: cette histoire, elle ne vous appartient plus totalement (эта история больше не принадлежит вам полностью).

Благодаря последовательному переходу от «Я» к «Мы», история Ж. Пелико становится инструментом коллективного требования безопасности. Таким образом, дискурс Пелико выполняет свою главную задачу: он выводит насилие из тени частной жизни (fait divers), превращая его в объект национального правосудия и политической воли (fait social).

Выводы

Резюмируя проведенный лингвопрагматический анализ, необходимо подчеркнуть, что медийная репрезентация гендерно-маркированных преступлений является динамическим полем дискурсивной борьбы за социальные смыслы. На примере анализа интервью Жизель Пелико было доказано, что процесс деприватизации травмы и перевода резонансного события из статуса единичного происшествия (fait divers) в категорию социального факта (fait social) детерминирован синергетическим взаимодействием комплекса дискурсивных стратегий.

Выявленные стратегии – референциальная, композиционная, а также стратегии распределения агентивности и ценностно-аффективной идентификации – функционируют как взаимосвязанные инструменты конструирования социальной реальности. Релексикализация события через отказ от эвфемизмов в пользу жестких денотатов (химическое подчинение, феминицид, инструмент доминирования) создает лексическую базу для перестройки ментальных моделей в сознании аудитории. Этот процесс подкрепляется грамматической агентивностью: переход к активным возвратным формам глаголов и личным местоимениям первого лица разрушает стереотип «пассивной жертвы». Важное значение приобретает вынос стыда в публичное пространство, зафиксированный в формуле «стыд меняет сторону», что позволяет закрепить за пострадавшей стороной этос субъектности и сопротивления. Благодаря строгой архитектонике текста личная травма окончательно утрачивает статус приватного «несчастья»,

трансформируясь в универсальный манифест и инструмент коллективного социального действия.

Лингвокогнитивный анализ кейса Ж. Пелико представляет собой значимый методологический ориентир для исследования процессов деприватизации насилия в Казахстане. Исследование подтверждает, что эффективность правовых реформ напрямую коррелирует с характером их дискурсивного сопровождения в медиаполе. Как показал опыт обсуждения «Закона Салтанат», радикальный отказ от бытовых эвфемизмов и утверждение речевой агентивности пострадавших являются необходимыми лингвистическими условиями для институциональных изменений. Закрепление в национальной речевой культуре механизмов перенаправления вектора порицания на агрессора позволяет переформатировать коллективные ментальные модели, переводя проблему из зоны «семейной герметичности» в зону государственной ответственности. Таким образом, филологический анализ дискурсивных стратегий вносит вклад в понимание механизмов модернизации общественного сознания, способствуя переходу от декларативной справедливости к реальным социальным реформам и защите человеческой субъектности как во Франции, так и в Казахстане.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 **Горностаева, Ю. А.** Репрезентация фемицида в латиноамериканских СМИ: от легитимации к делегитимации насилия над женщинами // Филологические науки // Вопросы теории и практики. – 2021. – Т. 14. – № 8. – С. 2567–2572.

2 **Russell, D. E., & Harmes, R. A.** (Eds.). Femicide in global perspective. – Teachers College Press, 2001

3 «Médias et féminicides : le temps presse» Grande enquête #NousToutes sur l'évolution du traitement médiatique des féminicides entre 2017 et 2022. [Electronic resource]. – https://www.noustoutes.org/wp-content/uploads/2024/11/CP-Medias-et-feminicides_le-temps-presse.pdf

4 Gisèle Pélicot s'exprime pour la première fois à la télévision – La Grande Librairie [Electronic resource]. – https://www.youtube.com/watch?v=1ML_hkYdyzc

5 L'interview de Gisèle Pelicot, par HugoDécrypte. [Electronic resource]. – https://www.youtube.com/watch?v=5DQ6r9jPbWE

6 **Galbin, A.** An Introduction to Social Constructionism // Social Research Reports. – 2014. – Vol. 26. – P. 82–92. [Electronic resource]. – https://scispace.com/pdf/an-introduction-to-social-constructionism-2qftsksj84.pdf

7 **Sophie, Dubec.** Visibiliser le « féminicide » en le vidant de soncaractère systémique : retour sur les conditions discursives de l'incorporation d'un

conceptféministe dans la PQN (2015-2020) // Recherches en communication. est Maîtresse de conférences à l'Université Sorbonne Nouvelle et chercheuse au Laboratoire Irméccen. n°57. – Article publié le 18/12/258. [Electronic resource]. – https://ojs.uclouvain.be/index.php/rec/article/view/85123/80453

8 **Dominique, Maingueneau.** L'èthos: un articulateur // L'ethos en question. – 13. – 2013. – https://doi.org/10.4000/contextes.5772

9 **Абдукеримова, Г. С.** Лингвокультурологические особенности французского политического медиадискурса дискурса. Дисс… на соискание степени доктора философии. – Алматы, 2024.

10 **Сергаева, Ю. В., Никитина, Е. В.** Домашнее насилие как объект дискурс-анализа // Studia Linguistica. – СПб., 2020. – № 29. – С. 31–40.

11 **Patrick, Charaudeau.** Le discours d'information médiatique. La construction du miroir social. – Paris, Nathan / Institut national de l'audiovisuel, 1997. [Electronic resource]. – https://www.persee.fr/doc/lsoc_0181-4095_1998_num_85_1_2826

12 **Barthes, Roland.** «Structure du fait divers», dans Œuvres complètes, 1962-1967. – Paris : Seuil, 2002. – Vol. 2. – P. 442–451.

13 **Edwards, D.** Discourse and Cognition. // Sage Academic Books. – 2012. – https://doi.org/10.4135/9781446221785. [Electronic resource]. – https://sk.sagepub.com/book/mono/discourse-and-cognition/toc

REFERENCES

1 **Gornostaeva, Yu. A.** Reprezentaciya femicida v latinoamerikanskix SMI: ot legitimacii k delegitimacii nasiliya nad zhenshhinami [Representation of Femicide in Latin American Media: From the Legitimation to the Delegitimation of Violence against Women] // Filologicheskie nauki // Voprosy` teorii i praktiki. – 2021. – Vol. 14. – № 8. – P. 2567–2572.

2 **Russell, D. E., & Harmes, R. A.** (Eds.). Femicide in global perspective. – Teachers College Press, 2001

3 «Médias et féminicides :le temps presse» Grande enquête #NousToutes sur l'évolution du traitement médiatique des féminicides entre 2017 et 2022. [Electronic resource]. – https://www.noustoutes.org/wp-content/uploads/2024/11/CP-Medias-et-feminicides_le-temps-presse.pdf

4 Gisèle Pélicot s'exprime pour la première fois à la télévision – La Grande Librairie. [Electronic resource]. – https://www.youtube.com/watch?v=1ML_hkYdyzc

5 L'interview de Gisèle Pelicot, par HugoDécrypte [Electronic resource]. – https://www.youtube.com/watch?v=5DQ6r9jPbWE

6 **Galbin, A.** An Introduction to Social Constructionism. // Social Research Reports. – 2014. – Vol. 26. – P. 82–92. [Electronic resource]. – https://scispace.com/pdf/an-introduction-to-social-constructionism-2qftsksj84.pdf

7 **Sophie, Dubec.** Visibiliser le « féminicide » en le vidant de soncaractère systémique : retour sur les conditions discursives de l'incorporation d'un conceptféministe dans la PQN (2015-2020) // Recherches en communication. est Maîtresse de conférences à l'Université Sorbonne Nouvelle et chercheuse au Laboratoire Irméccen. n°57. – Article publié le 18/12/258. [Electronic resource]. – https://ojs.uclouvain.be/index.php/rec/article/view/85123/80453

8 **Dominique, Maingueneau.** L'èthos: un articulateur // L'ethos en question. – 13. – 2013. – https://doi.org/10.4000/contextes.5772

9 **Abdukerimova, G. S.** Lingvokul`turologicheskie osobennosti franczuzskogo politicheskogo mediadiskursa diskursa [Linguocultural Features of French Political Media Discourse]. Diss… na soiskanie stepeni doktora filosofii. – Almaty, 2024.

10 **Sergaeva, Yu. V., Nikitina, E. V.** Domashnee nasilie kak ob``ekt diskurs-analiza [Domestic Violence as an Object of Discourse Analysis] // Studia Linguistica. – St.-Petersburg, 2020. – № 29. – P. 31–40.

11 **Patrick, Charaudeau.** Le discours d'information médiatique. La construction du miroir social. – Paris, Nathan / Institut national de l'audiovisuel, 1997. [Electronic resource]. – https://www.persee.fr/doc/lsoc_0181-4095_1998_num_85_1_2826

12 **Barthes, Roland.** «Structure du fait divers», dans Œuvres complètes, 1962-1967. – Paris : Seuil, 2002. – Vol. 2. – P. 442–451.

13 **Edwards, D.** Discourse and Cognition. // Sage Academic Books. – 2012. – https://doi.org/10.4135/9781446221785. [Electronic resource]. – https://sk.sagepub.com/book/mono/discourse-and-cognition/toc

Поступило в редакцию 30.07.26.
Поступило с исправлениями 30.07.26.
Принято в печать 10.08.26.

Н. В. Монгилёва[1], **Э. Б. Медетова*[2]
[1,2]Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай аймақтық университеті,
Қазақстан Республикасы, Қостанай қ.
30.07.26 ж. баспаға түсті.
30.07.26 ж. түзетулерімен түсті.
10.08.26 ж. басып шығаруға қабылданды.

ҚАЗІРГІ МЕДИА КЕҢІСТІГІНДЕГІ ГЕНДЕРЛІК ЗОРЛЫҚ-ЗОМБЫЛЫҚТЫ ДЕПРИВАТИЗАЦИЯЛАУДЫҢ ДИСКУРСИВТІ СТРАТЕГИЯЛАРЫ (ЖИЗЕЛЬ ПЕЛИКОНЫҢ СҰХБАТТАРЫ НЕГІЗІНДЕ)

Мақалада қазіргі француз медиадискурсындағы травматикалық тәжірибені деприватизациялаудың (жекешеліктен шығарудың) лингвокогнитивтік және прагматикалық механизмдері қарастырылады. Зерттеудің өзектілігі гендерлік қылмыстарды қоғамдық қабылдауды өзгертудегі тілдік құралдардың рөлін түсіну қажеттілігімен негізделеді: оларды оқшауланған жеке оқиғалардан (fait divers) объективті әлеуметтік фактілерге (fait social) дейін қайта бағалау. Зерттеу материалы ретінде Жизель Пеликоның La Grande Librairie телебағдарламасы мен HugoDécrypte медиажобасында берген сұхбаттарының корпусы алынды. Жұмыстың әдістемесі сын тұрғысынан дискурс-талдау (CDA), лингвокогнитивті фреймдеу және дискурсивті этос концепцияларының интеграциясына сүйенеді. Талдау барысында «пассивті құрбан этосынан» «қарсылық білдіруші субъект этосына» өтуді қамтамасыз ететін дискурсивті стратегиялар мен тілдік маркерлер жүйеленді. Референциалды стратегия тұрмыстық эвфемизмдерден бас тартып, заңды және социологиялық денотаттарды қолдану арқылы жүзеге асатыны анықталды. Агентивтілікті бөлу стратегиясы ықпалды етіс пен өздік етістіктер арқылы синтаксистік рөлдерді қайта құрады. Құндылықты-аффективті идентификация стратегиясы ұят сезімін қоғамдық кеңістікке шығарып, кінә векторын «ұят жақты өзгертеді» формуласы бойынша агрессорға бағыттайды. Композициялық стратегия жеке травманы ұжымдық әлеуметтік наразылық деңгейіне дейін кеңейтеді. Жұмыстың практикалық құндылығы алынған нәтижелерді қазақстандық медиа контекстіне экстраполяциялауда жатыр, онда құқықтық реформаларды («Салтанат заңы») дискурсивті сүйемелдеу қоғамдық сананы жаңғыртудың негізгі шарты ретінде көрінеді.

Кілтті сөздер: медиадискурс, травманы деприватизациялау, гендерлік зорлық-зомбылық, феминицид, дискурсивті этос, агентивтілік, деэвфемизация, ментальды модельдер, Жизель Пелико, «Салтанат заңы».

*N. V. Mongilyova[1], *E. B. Medetova[2]*
[1,2]Akhmet Baitursynuly Kostanay Regional University,
Republic of Kazakhstan, Kostanay.
Received 30.07.26.
Received in revised form 30.07.26.
Accepted for publication 10.08.26.

DISCURSIVE STRATEGIES FOR THE DEPRIVATIZATION OF GENDER-BASED VIOLENCE IN MODERN MEDIA SPACE (BASED ON GISÈLE PELICOT'S INTERVIEWS)

The article examines the linguocognitive and pragmatic mechanisms of the deprivatization of traumatic experience in modern French media discourse. The relevance of the study is driven by the need to understand the role of linguistic means in transforming the public perception of gender-based crimes: shifting from their romanticization and framing as isolated private incidents (fait divers) to their recognition as objective social facts (fait social). The empirical material comprises the corpus of public statements by Gisèle Pelicot, including high-profile interviews on the television program La Grande Librairie and the digital media project HugoDécrypte. The methodology integrates Critical Discourse Analysis (CDA), linguocognitive framing theory, and concepts of discursive ethos. The analysis reveals and systematizes a matrix of discursive strategies and linguistic markers that facilitate the transition from an "ethos of a passive victim" to an "ethos of a subject of resistance". It is established that the referential strategy operates through rigorous de-euphemization and relexicalization, replacing domestic labels with precise legal and sociological denotations. The agency distribution strategy provides a syntactic reconfiguration of roles using active voice constructions and reflexive verbs of control. The value-affective identification strategy projects the destructive affect of shame into the public domain, redirecting blame onto the perpetrator via the formula "shame changes sides". The compositional strategy scales individual trauma to the level of collective social protest. The practical value of the study lies in extrapolating these findings to the Kazakhstani media context, where the discursive support of legal reforms ("Sultanat Law") acts as a vital condition for modernizing public consciousness and eradicating victim-blaming.

Keywords: media discourse, deprivatization of trauma, gender-based violence, femicide, discursive ethos, agency, de-euphemization, mental models, Gisèle Pelicot, "Sultanat Law".

SRSTI 17.07.41

https://doi.org/10.48081/BTOUPh3.2026/561-571

G. M. Muzhigova[1], *P. T. Auyesbayeva[2], A. F. Zeinulina[3]
[1]Al-Farabi Kazakh National University,
Republic of Kazakhstan, Almaty;
[2]M. O. Auezov Institute of Literature and Art,
Republic of Kazakhstan, Almaty;
[3]Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar.
[1]ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6228-7495
[2]ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7716-9715
[3]ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7039-2375
*e-mail: ksaryarka@inbox.ru

THE IMAGE OF THE YOUNGEST SON IN KAZAKH FAIRY TALES

This article presents a comprehensive scientific analysis of the image of the youngest son in Kazakh folk tales. The article's primary goal is to define the role of the youngest son in the folklore system and identify his artistic and ideological functions. The paper analyzes the position of the youngest son in traditional fairy tale plots, his characteristics in comparison with his older brothers, and his role in the development of the plot. The study used comparative analysis, description, and systematization methods. The key qualities of the youngest son are identified as intelligence, resourcefulness, hard work, patience, courage, simplicity, and fairness. Furthermore, the symbolic significance of this image in folklore and its social implications are revealed. The youngest son in fairy tales is often portrayed as a socially vulnerable yet spiritually strong character, embodying the triumph of goodness and justice. This article analyzes well-known Kazakh fairy tales such as "Er Töstık" and "Kerqūla atty Kendebai (Kendebai on horse Kerkula)". The study demonstrates that the image of the youngest son reflects the Kazakh people's principles of life, their moral and ethical values, and their attitude toward social justice. Furthermore, the educational, cultural, and cognitive significance of this image is explored, highlighting its relevance to modern society. In general, fairy tales in literature are diverse in genre: they include simple narratives dating back to prehistoric society, heroic tales, and works about everyday life and adventure.

Keywords: youngest son, Kazakh fairy tales, folklore, image, heroism, justice, worldview, educational value.

Introduction

Kazakh folk tales are one of the most important aspects of the spiritual heritage, which has evolved over centuries. Through artistic imagery, fairy tales convey a people's worldview, life experience, social views, and moral principles. From this perspective, the system of fairy tale characters is viewed not only as an artistic medium but also as a reflection of national identity.

"Fairy tales are a direct manifestation of the mental processes of the collective unconscious, and their significance for scientific research is greater than that of any other material. In fairy tales, archetypes are manifested in a simple, pure form, thanks to which archetypal images provide us with the key to understanding the processes occurring in the collective psyche. In myths, legends, or any other developed mythological material, we comprehend the structures and foundations (models) of the human psyche through their cultural layers" [1, p. 19].

One of the main characters in Kazakh fairy tales is the youngest son. This image is not unique to Kazakh folklore, but rather a universal archetype found in folk tales around the world. However, the image of the youngest son in Kazakh fairy tales is closely linked to national characteristics, traditional worldviews, and social structure, which is analyzed in our article.

The youngest son is most often depicted as the weakest and most inexperienced member of the family. Initially, he is often ignored or humiliated by his older brothers. However, as the story unfolds, it is this character who demonstrates his exceptional abilities, overcomes all challenges, and emerges victorious. This is a manifestation of the folklore motif of "the weak gaining strength" or "ascent from the bottom up".

The relevance of this study is due to the need to consider the image of the youngest son not only as an artistic figure, but also as a socio-cultural and philosophical phenomenon. This image reflects people's ideas about justice, moral values, and social ideals.

Materials and methods

In the course of studying Kazakh fantasy fairy tales, fundamental scholarly works were examined, in particular those by Sh. Ualikhanov, A. Divayev, A. Baitursynov, M. Auezov, S. Kaskabassov, B. Abilkassymov, and K. Matyzhanov, as well as the works of Russian scholars M. Gorkiy, A. Afanasyeva, V. Zhirmunskiy, and Western researchers such as E. M. Meletinskiy, V. Ya. Propp, and others.

Furthermore, hermeneutic, comparative, comparative-historical, descriptive, and systematizing methods were used to ensure the scientific effectiveness of the article.

Results and discussion

The structural and semantic features of the image of the youngest son in Kazakh folk tales are identified. The youngest son serves as the main driving force of the plot and fulfills a heroic function. According to V. Propp, fairy tale characters perform certain stable functions, and this system is characteristic of all folk tales [2, pp. 25–27]. In this context, the youngest son is a key character, eliminating shortcomings and restoring justice.

The image of the youngest son is most often revealed through an oppositional system. Compared to his older brothers, he is characterized as a bearer of positive qualities. S. Kaskabassov considers this feature to be an important, stable phenomenon in the character system of Kazakh folk tales [3, pp. 112–115].

A comparative analysis revealed that the image of the youngest son in Kazakh folk tales, although reminiscent of the image of "Ivan the Fool" in Russian folk tales, has significant differences. In the tales collected by A. N. Afanasyev, Ivan most often achieves success through chance or magic [4, pp. 78–82]. In Kazakh folk tales, however, the hero's success is directly linked to his personal qualities.

In understanding the symbolic significance of the image of the youngest son, the findings of E. Meletinskiy are important. The scholar views fairy tale characters as manifestations of mythological archetypes [5, pp. 134–138]. Accordingly, the youngest son represents the embodiment of the "chosen hero" archetype.

In this article, analyzing specific texts, we establish that in the tales "Er Töstık" and "Kerqūla atty Kendebai", the youngest son embodies the classic heroic model. V. Zhirmunskiy's works examine in detail the logic of development and structure of epic characters [6, pp. 210–215]. These findings allow for a deeper understanding of the image of the youngest son in Kazakh tales.

In the fairy tale "Er Töstık", the youngest son is typically depicted as the weakest and least dominant child. He is born after his brothers and is initially unnoticed within the family. However, according to the tale's plot, it is the youngest son who overcomes all trials, finds lost livestock and property, and restores justice [3, pp. 112–115].

And such a huge responsibility falls on Er Töstık's shoulders. The hero will first and foremost perform a heroic act to save his older brothers. Er Töstık will do this alone, without anyone's help, and will triumph. Therefore, this is a great deed, accomplished by the hero through his own efforts. One could say that this is the beginning of the trials that are yet to come. It is here that the youngest son's undeniable advantage over the others becomes apparent.

Er Töstık sets out alone to search for his eight missing brothers. He faces many difficulties along the way and eventually finds and returns them. Er Töstık's feat is considered heroic in the tale.

Even the mighty Samruk bird, considered the most powerful giant creature in the world, despite its immense strength, each year, while his father, Yernazar searches for brides for Töstik and his eight eldest sons, reveals his innermost feelings, saying, "My eight sons were a hill, and my Töstik was a mountain". This statement reflects the father's special hope for Töstik and his clear preference for him over others. Moreover, Töstik's victory over the iron-eared dragon further strengthens and vividly illustrates his heroic character.

The youngest son demonstrates resourcefulness in solving complex problems. For example, to find the missing item, Töstık correctly analyzes natural signs and performs actions that his brothers are incapable of. He does not give in to trials, endures all difficulties, and does not retreat from his goal. At the end of the tale, justice triumphs, and the youngest son is presented as a "just winner".

In this tale, the image of the youngest son symbolizes hard work, intelligence, and heroism, reflecting folk ideals.

In the tale "Kerqūla atty Kendebai (Kendebai on horse Kerkula)", Kendebai is the only child in the family. Kendebai, as a child, passes the main test only thanks to his intelligence and hard work [3, pp. 78–81].

"...Kendebai grew not by months, but by days: in six days he was laughing, in sixty days he was walking, in six years he was a young man. He became so strong that he could single-handedly knock down an enemy, defeat any opponent, and pull people out of deep wells. He hunted and helped his father, eventually catching a kulan, then became a skilled marksman, hitting his target unerringly, and brought down numerous argali and saiga antelopes, kulans and red deer. And thanks to him, the poor living in kibitkas on the banks of the Karasu were content and well-fed...

He was extremely kind, comforting those in need, disliking alienation and sharing his successes with everyone. Thus, he was nicknamed Kendebai on the horse Kerkula, and he became a hero and famous throughout the world" [7].

In this tale, Kendebai overcomes all difficulties through his own hard work, this is a key motif of heroism in Kazakh folk tales. He applies logical thinking to every problem and finds solutions in simple things. Kendebai's victory symbolizes justice and the results of hard work. He is depicted as a character who resists social inequality.

As can be seen from the two tales cited, the image of the youngest son is not only the protagonist but also the embodiment of folk ideals. In both tales, the youngest son is distinguished from his brothers, relies on his own innate abilities and intellect, establishes justice, and reflects the traditional values of the people.

Overall, the obtained results confirm that the image of the youngest son is not merely an artistic image but also a complex phenomenon with sociocultural and symbolic significance.

Researcher of Kazakh folk tales Ye. Tursynov notes: "...analysis of the genetic history of folk tale characters confirms the conclusions drawn from studying the accumulation and formation of the plot-thematic and typical composition of folk vocabulary. We find the most ancient foundations of the character system in dualistic myths and early folk tales: the youngest son, compared to his older brother, is lucky and dexterous. From a genetic perspective, this fundamental connection remains, but in the later Bronze Age, foolish characters who do everything wrong appear in folk tales. At this time, the former twins were transformed from dualistic mythology, represented by the totems of the ram and the sheep, into characters in everyday tales about a man and a foolish giant, which is associated with the mythological collapse of the early everyday way of life. During the era of primary class structures, humorous folk tales emerged, featuring a poor, simple-minded character who was hated and ridiculed by everyone. In the Middle Ages, the classic type of the wise hero was formed, described in instructive everyday tales (Zhirenshe). In a later period, in connection with the decline of the khan's power, changes in the socio-economic structure of Kazakh society, the sudden exacerbation of fundamental social contradictions and the development of the fairy tale tradition, the type of democratic hero emerged, that is, a "special" cunning person, dexterous, resourceful, and skillful" [8, p. 167].

"We usually say that a fairy tale is a fictional story. But is this really so? No. The fairy tale genre did not arise spontaneously or spring from the imagination. It is based on ancient prose genres that reflected the ideas and customs of primitive society, the mores and traditions of the time, that is, they recreated the reality of that era. Consequently, some things in a fairy tale that seem fantastic and wonderful to us are echoes of past realities and phenomena. Moreover, it should be taken into account that in the early stages of the emergence and development of the fairy tale, people did not perceive it as fiction, but believed in the events described in it, since the tale did not deviate greatly from its origins and, therefore, did not fulfill an artistic function" [9, p. 178].

Although fantasy tales originated in ancient times and retain characteristics of the classical era, they reflect the everyday life, traditions, and customs of our people. Of course, they convey the reality of life not directly, but through aesthetic interpretation. The struggle for life, the manifestations of existence, and human relationships – all of this is reflected in the aesthetic spirit of the people [10, p. 171].

The main character of the tales under consideration, and their aesthetic goal, is a folk ideal. The tale celebrates precisely this folk ideal. The main characters of Kazakh tales include a hunter-archer, a warrior hero, the youngest son, the bald boy, and other representatives of a people experiencing social inequality. All of them are ideal figures born from folk dreams, meaning the ideal is a historical phenomenon. In ancient times, when people confronted powerful forces of nature

and battled animals for the sake of everyday life, a conqueror of these forces, such as a strong wrestler or a skilled archer, became the people's dream and ideal. In fairy tales, this is a hunter-archer who battles and defeats various monsters [11, p. 62].

In a later era, when humanity transitioned to a tribal society, the folk ideal became the brave warrior defending his clan from foreigners and invaders. This image appears in many Kazakh fairy tales [12]. As tribal society disintegrated, the ideal changed. Now it is the keeper of the traditions of a crumbling society, the continuer of the family line. In Kazakh life, this ideal is the owner of the ancestral home, the youngest son. In many of our fairy tales, it is this youngest son who becomes the protagonist [13].

When social inequality in society reaches its peak, the idealized and glorified image in fairy tales becomes representative of a people who have experienced social inequality, are oppressed by others, and suffer. During this period, fantasy tales become more realistic, focusing entirely on people, celebrating their dreams, and transforming the folk ideal into an aesthetic goal [14; 15].

Overall, the obtained results allow us to characterize the image of the youngest son as a multifaceted character possessing symbolic significance and reflecting the values of folk culture. Through this hero, the people's moral principles, social ideals, and spiritual values are artistically conveyed.

In summary, the image of the youngest son in Kazakh folk tales is important in terms of structure, symbolism, and educational value. He serves as the main driving force of the plot, enduring all trials and achieving victory through justice and perseverance.

Through the image of the youngest son, people reflect their moral and social ideals: hard work, intelligence, resourcefulness, and fairness play a significant role. Moreover, this character serves as a role model for young people, teaching them perseverance, fairness, and morality.

An analysis of the tales "Er Töstık" and "Kerqūla atty Kendebai" clearly reveals the qualities of the youngest son: he believes in his own strength, overcomes difficulties, compensates for the weaknesses and shortcomings of his brothers, and restores justice in society.

Thus, the image of the youngest son is not just a plot character, but also a reflection of national culture and folk worldview. Through this hero, fairy tales artistically convey social and spiritual values, moral principles, and folk ideals.

Conclusion

The study revealed the complex and multifaceted nature of the youngest son in Kazakh folk tales. The results showed that this character is not only a plot element but also a bearer of socio-cultural, educational, and symbolic significance.

The image of the youngest son serves as the main driving force of the tale's plot. Although initially presented as weak and inexperienced, his unique qualities

such as intelligence, resourcefulness, hard work, and fairness are revealed throughout the story. These qualities enable him to overcome all challenges and ultimately triumph.

As a comparative analysis shows, the image of the youngest son in Kazakh fairy tales bears some resemblance to similar characters in world folklore (for example, Ivan the Fool in Russian fairy tales, and the "youngest son"among Turkic peoples). However, his uniqueness in Kazakh tales lies in the fact that he achieves success through hard work and resourcefulness and restores social justice. This reflects the ideals and moral values of the people.

Examples from specific folk tales "Er Töstık" and "Kerqūla atty Kendebai" clearly demonstrate the symbolic and educational significance of the youngest son. He plays a vital role in the upbringing of youth, instilling hard work, perseverance, and fairness. Moreover, the image of the youngest son conveys the people's spiritual traditions, moral principles, and social ideals in artistic form.

In conclusion, the image of the youngest son in Kazakh fairy tales reflects folk culture, worldview, and ethical and social values. It remains relevant in modern literature, cinema, and cultural spaces, serving as an important tool for transmitting national values to future generations.

REFERENCES

1 **Balabekova, K., Otarbekova, Zh., Shoibekova, G., Orazbay, S., Ermers, R.** Concepts in folktales – Manifestations of embodied worldviews // XLinguae. – 2022. – Vol. 15. – Issue 4. – P. 18–27. [Electronic resource]. – URL: https://xlinguae.eu/2022_15_4_2.html

2 **Пропп, В. Я.** Фольклор и действительность [Текст]. – М. : Наука, 2008. – 320 с.

3 **Қасқабасов, С.** Қазақтың халық прозасы [Мәтін]. – Алматы : Ғылым, 2014. – 272-б.

4 **Афанасьев, А. Н.** Русские народные сказки [Текст]. – М. : Художественная литература, 1984. – 512 с.

5 **Мелетинский, Е. М.** Поэтика мифа [Текст]. – М. : Наука, 1976. – 407 с.

6 **Жирмунский, В. М.** Фольклор и эпос [Текст]. – М. : Наука, 1974. – 350 с.

7 Керқұла атты Кендебай. [Электронды ресурс]. – URL: https://adebiportal.kz/kz/balaqai/view/kerqula-atty-kendebai__126

8 **Тұрсынов, Е.** Древнетюркский фольклор: истоки и становление [Текст]. – Алматы : Дайк-Пресс, 2001. – 167 с.

9 **Baş, B.** Türk masallarinin söz varliği üzerine bir değerlendirme // Millî Folklor. – 2012. – No. 93. [Electronic resource]. – URL: http://www.millifolklor.com

10 Киргизские народные сказки [Текст] / пер. Д. Л. Брудный, К. Эшмамбетов. – Фрунзе, 1981. – 320 с.

11 **Ысмайылов, Е.** Қазіргі әдебиет және фольклор [Мәтін]. – Алматы : Арда, 2009. – 480 б.

12 **Balabekova, K., Otarbekova, Zh.** Kazak ulusal (gelenek ve görenek) masallarinda ulusun özbilinç imgesi olarak «han» kavrami [Electronic resource] // Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi. – 2020. – Vol. 47. – P. 169–182. – https://doi.org/10.17498/kdeniz.770894

13 Қазақ ертегілері [Мәтін]. – Алматы : Алматыкітап баспасы, 2017. – 264 б.

14 Манас. Киргизский народный героический эпос [Текст]. – Фрунзе : Кыргызстан, 1984. – Т. 1. – 350 с.

15 **Әуесбаева, П. Т.** Қиял-ғажайып ертегілерінің сюжеттік құрылымы [Мәтін] // Eurasian Journal of Philology: Science and Education. – 2018. – № 3 (171). – Б. 251–257.

REFERENCES

1 **Balabekova, K., Otarbekova, Zh., Shoibekova, G., Orazbay, S., Ermers, R.** Concepts in folktales – Manifestations of embodied worldviews // XLinguae. – 2022. – Vol. 15. – Issue 4. – P. 18–27. [Electronic resource]. – URL: https://xlinguae.eu/2022_15_4_2.html [in English]

2 **Propp, V. Ya.** Folklor i deistvitelnost [Folklore and reality] [Text]. – Moscow : Nauka, 2008. – 320 p. [in Russian]

3 **Qasqabasov, S.** Qazaqtyn halyq prozasy [Kazakh folk prose] [Text]. – Almaty : Gylym, 2014. – 272 p. [in Kazakh]

4 **Afanasyev, A. N.** Russkie narodnye skazki [Russian folk tales] [Text]. – Moscow : Khudozhestvennaya literatura, 1984. – 512 p. [in Russian]

5 **Meletinsky, E. M.** Poetika mifa [Poetics of myth] [Text]. – Moscow : Nauka, 1976. – 407 p. [in Russian]

6 **Zhirmunsky, V. M.** Folklor i epos [Folklore and epic] [Text]. – Moscow : Nauka, 1974. – 350 p. [in Russian]

7 Kerqula atty Kendebai [Kendebai on horse Kerkula] [Electronic resource]. – URL: https://adebiportal.kz/kz/balaqai/view/kerqula-atty-kendebai__126 [in Kazakh]

8 **Tursynov, E.** Drevnetyurkskii folklor: istoki i stanovlenie [Ancient Turkic folklore: origins and formation] [Text]. – Almaty : Daik-Press, 2001. – 167 p. [in Russian]

9 **Baş, B.** Türk masallarinin söz varliği üzerine bir değerlendirme [An evaluation of the vocabulary of Turkish fairy tales] // Millî Folklor. – 2012. – No. 93. [Electronic resource] – URL: http://www.millifolklor.com [in Turkish]

10 Kirgizskie narodnye skazki [Kyrgyz folk tales] [Text] / translated by D. L. Brudny, K. Eshmambetov. – Frunze, 1981. – 320 p. [in Russian]

11 **Ysmayylov, E.** Qazirgi adebiet zhane folklor [Modern literature and folklore] [Text]. – Almaty : Arda, 2009. – 480 p. [in Kazakh]

12 **Balabekova, K., Otarbekova, Zh.** Kazak ulusal (gelenek ve görenek) masallarinda ulusun özbilinç imgesi olarak «han» kavrami [The concept of «khan»as an image of national self-consciousness in Kazakh national fairy tales] // Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi. – 2020. – Vol. 47. – P. 169–182. [Electronic resource]. – https://doi.org/10.17498/kdeniz.770894 [in Turkish]

13 Qazaq ertegileri [Kazakh fairy tales] [Text]. – Almaty : Almatykitap baspasy, 2017. – 264 p. [in Kazakh]

14 Manas. Kirgizskii narodnyi geroicheskii epos [Manas. Kyrgyz folk heroic epic] [Text]. – Frunze : Kyrgyzstan, 1984. – Vol. 1. – 350 p. [in Russian]

15 **Auyesbayeva, P. T.** Qiyal-gazhaiyp ertegilerinin syuzhettik qurylymy [The plot structure of fairy tales] [Text] // Eurasian Journal of Philology: Science and Education. – 2018. – No. 3 (171). – P. 251–257. [in Kazakh]

Received 18.04.26.
Received in revised form 08.05.26.
Accepted for publication 10.08.26.

*Г. М. Мужигова[1], *П. Т. Әуесбаева[2], А. Ф. Зейнулина[3]*
[1]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.;
[2]М. О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.;
[3]Торайғыров университеті, Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.
18.04.26 ж. баспаға түсті.
08.05.26 ж. түзетулерімен түсті.
10.08.26 ж. басып шығаруға қабылданды.

ҚАЗАҚ ЕРТЕГІЛЕРІНДЕГІ КЕНЖЕ ҰЛДЫҢ БЕЙНЕСІ

Бұл мақалада қазақ халық ертегілеріндегі кенже ұл образы жан-жақты ғылыми тұрғыда қарастырылады. Мақаланың басты мақсаты кенже ұл бейнесінің фольклорлық жүйедегі орнын, оның көркемдік және идеялық қызметін айқындау. Мақалада дәстүрлі ертегі сюжеттеріндегі кенже ұлдың рөлі, оның ағаларымен салыстырғандағы ерекшеліктері және оқиға дамуындағы маңызы талданады. Мақаланы зерттеу барысында салыстырмалы-талдау, сипаттау және жүйелеу әдістері қолданылды. Кенже ұлдың негізгі қасиеттері ретінде ақылдылық, тапқырлық, еңбекқорлық, төзімділік,

батырлық, аңқаулық және әділдік сияқты белгілер анықталады. Сонымен қатар, бұл образдың халық дүниетанымындағы символдық мәні мен әлеуметтік мазмұны ашылады. Кенже ұл көбінесе әлеуметтік тұрғыдан әлсіз, бірақ рухани тұрғыдан күшті кейіпкер ретінде көрініп, әділдік пен шындықтың жеңісін білдіреді. Мақалада «Ер Төстік», «Керқұла атты Кендебай» сияқты ертегілер негізінде нақты талдаулар жүргізіледі. Зерттеу нәтижесінде кенже ұл образы қазақ халқының өмірлік ұстанымдарын, моральдық-этикалық құндылықтарын және әлеуметтік әділеттілікке деген көзқарасын бейнелейтіні дәлелденеді. Сонымен қатар, бұл образдың тәрбиелік, мәдени және танымдық маңызы айқындалып, оның қазіргі қоғам үшін де өзектілігі көрсетіледі. Жалпы әдебиетте қиял-ғажайып ертегілері жанрлық жағынан біркелкі емес, оның құрамында алғашқы қауымға тән қарапайым әңгімелер, батырлық ертегілер кездеседі, сондай-ақ тұрмыс-салтты авантюралық шығармалар да кездеседі.

Кілтті сөздер: кенже ұл, қазақ ертегілері, фольклор, образ, батырлық, әділдік, дүниетаным, тәрбиелік мән.

*Г. М. Мужигова[1], *П. Т. Ауесбаева[2], А. Ф. Зейнулина[3]*
[1]Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Республика Казахстан, г. Алматы;
[2]Институт литературы и искусства имени М. О. Ауэзова,
Республика Казахстан, г. Алматы;
[3]Торайгыров университет, Республика Казахстан, г. Павлодар.
Поступило в редакцию 18.04.26.
Поступило с исправлениями 08.05.26.
Принято в печать 10.08.26.

ОБРАЗ МЛАДШЕГО СЫНА В КАЗАХСКИХ СКАЗКАХ

В данной статье проводится комплексный анализ образа младшего сына в казахских народных сказках. Цель исследования заключается в определении его места в фольклорной системе, а также выявлении художественных и идейных функций данного образа. Рассматриваются особенности младшего сына в традиционных сюжетах, его роль в развитии повествования и отличия от старших братьев. В работе использованы методы сравнительного анализа, описания и обобщения. Выявляются основные черты героя: ум, находчивость, трудолюбие, выносливость, храбрость и справедливость. Особое внимание уделяется символическому

значению данного образа и его социальному содержанию. Младший сын в сказках часто выступает как социально уязвимый, но духовно сильный персонаж, олицетворяющий победу добра и справедливости. Анализ проводится на основе известных казахских сказок, таких как «Ер Төстік» и «Керқұла атты Кендебай». В результате исследования доказывается, что данный образ отражает жизненные ценности казахского народа, его морально-этические принципы и стремление к социальной справедливости. Также подчеркивается воспитательное, культурное и познавательное значение образа, а также его актуальность в современном обществе. В общей литературе фантастические сказки неоднородны по жанру, в них встречаются простые рассказы, характерные для первобытной общины, героические сказки, а также бытовые приключенческие произведения.

Ключевые слова: младший сын, казахские сказки, фольклор, образ, героизм, справедливость, мировоззрение, воспитание.

ҒТАМР 16.31.21

https://doi.org/10.48081/BTOUPh3.2026/572-588

***Ә. С. Мусаев[1], Е. А. Амангельдин[2], Д. А. Алкебаева[3]**

[1,2,3]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
[1]ORCID: https://orcid.org/0009-0004-0590-185X
[2]ORCID: https://orcid.org/0009-0008-2785-4547
[3]ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2348-4047
*e-mail: mussayev98@mail.ru

ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ҚҰРАСТЫРҒАН ҚАЗАҚ МӘТІНДЕРІНІҢ ГРАММАТИКАЛЫҚ, СТИЛИСТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мақалада жасанды интеллект (ЖИ) ұғымының тарихи-философиялық бастаулары мен оның тілдік жүйе ретінде қалыптасу үдерісі жан-жақты қарастырылады. Зерттеу барысында көне дәуірден бастау алатын «Логос» тұжырымы мен сөйлеу мен ойлаудың бірлігін бейнелейтін философиялық қағидаларға назар аударылып, олардың кейінгі логикалық және когнитивтік жүйелердің дамуына тигізген ықпалы сараланды. ЖИ философиясының басты мәселелерінің бірі – компьютердің саналы әрекетке қабілеттілігі Дж. Маккарти мен Дж. Серль еңбектері негізінде талданды. Компьютер тек синтаксистік операцияларды орындайды, бірақ тілдік мағынаны (семантиканы) түйсіне алмайды. Бұл көзқарас ЖИ жүйелерінің адам ойлауындағы мағыналық және контекстуалдық тереңдікті толық қамти алмайтынын дәлелдейді.

Зерттеуде табиғи тілді өңдеу (NLP) технологияларының даму кезеңдері мен олардың лингвистика, информатика және когнитивтік ғылымдар арасындағы байланысы ғылыми тұрғыда сарапталған. ChatGPT, Grok және Gemini сынды заманауи чат-боттардың қазақ тілінде мәтін генерациялау мүмкіндіктері салыстырмалы түрде талданып, олардың синтаксистік құрылымдарды құрастырудағы дәлдігі, семантикалық бірізділігі және прагматикалық икемділігі қарастырылды. Сонымен қатар ЖИ-дің қазақ тілінің морфологиялық және синтаксистік жүйесіне бейімделу деңгейі анықталып, оның тілдік нормаларға сай сөйлеу мәдениетін қалыптастырудағы мүмкіндіктері мен шектеулері айқындалды. ЖИ-дің тіл мәдениетін дамыту, цифрлық гуманитарлық ғылымдар контексінде қазақ тілін қолдау және ұлттық тілдік ресурстарды кеңейту бағыттарындағы әлеуеті де талқыланады.

Кілтті сөздер: жасанды интеллект, мәтін, цифрлық кеңістік, семантика, стилистика, грамматика, стиль, норма.

Кіріспе

XXI ғасырдың бас кезеңі қазіргі әлемнің келбетін айтарлықтай өзгерткен технологиялардың дамуындағы сапалы бетбұрыстармен ерекшеленді. Ақпараттық технологиялар коммуникацияның, экономиканың және басқарудың жаңа формалары үшін негіз болды. XXI ғасырда ақпаратты өңдеу, сақтау және беру технологиялары бұрын-соңды болмаған жылдамдықпен дамыды, ал бұл қоғамның барлық салаларын түбегейлі өзгертті. Соңғы жылдары Қазақстанда ғана емес, жалпы әлем бойынша өзекті мәселеге айналған тақырыптардың бірі – жасанды интеллект мәселесі. Жасанды интеллект (ЖИ) жаңа заманғы әлемді өзгертудің негізгі факторына айналды. Машиналық оқыту мен нейрожүйелердің қазіргі заманғы алгоритмдері бұрын тек адам баласына ғана қолжетімді болған бейнелер мен сөйлеуді тану, мәтіндерді аудару, ауруларды диагностикалау, экономикалық процестерді болжау секілді міндеттерді шешу үшін қарқынды пайдаланылуда.

Ел президенті Қ. К. Тоқаев өз жолдауында еліміздің даму бағытын айқындай отырып, алдағы үш жылда Қазақстанды толыққанды цифрлық мемлекет деңгейіне көтеруді көздейтін стратегиялық міндет жүктегенін атап өтті. Оның айтуынша, бұл үдерістің негізгі тетігі – жасанды интеллект, ол ұлттық жаңғырудың басты қозғаушы күшіне айналуға тиіс. Мұнда басты ниет жаһандық немесе аймақтық көшбасшылыққа ұмтылу емес, ең әуелі Қазақстанды жаңа дәуірдің талаптарына сай өркениетті, озық елдердің қатарына қосу, қоғамды заманауи технологиялық мүмкіндіктермен қамтамасыз ету болып табылады [1].

ЮНЕСКО өз баяндамаларында ЖИ-дің адамзат игілігі үшін орасан зор әлеуетке ие екенін атап көрсетеді. Ғылыми тұрғыдан алғанда, бұл технология адамзатқа пайда әкелу қағидаты негізінде дамытылып, жаһандық нормалар мен халықаралық стандарттарға сәйкес қолданылса, өркениетті прогрестің қуатты құралына айнала алады. Сонымен бірге бейбітшілік пен тұрақты дамудың құндылықтарына сүйену ЖИ-дің әлеуметтік, мәдени және экономикалық салалардағы тиімділігін арттыра түседі. Осылайша, ЮНЕСКО ЖИ-ді БҰҰ қабылдаған Тұрақты даму мақсаттарына жетуді жеделдететін бірегей мүмкіндік деп қарастырды [2].

ЖИ саласының басты мақсаты – өздігінен ой түйіп, күрделі мәселелерді шешуге қабілетті әрі алынған мәліметтер негізінде тәжірибе жинақтай алатын бағдарламалық жүйелерді жасау. Бүгінгі таңда ол медицина, қаржы, көлік өнеркәсібі, өнер, білім беру және басқа да көптеген салаларда кең ауқымда қолданылып келеді. Мұндай кең қолданыс ЖИ-дің ауқымды деректерді талдауға, негізделген шешім қабылдауға және белгілі бір тапсырмаларды адамға қарағанда жылдам әрі тиімді орындауға мүмкіндік беретін ерекшелігімен түсіндіріледі.

Қазіргі кезде ЖИ саласына қатысты ғылыми ізденістердің қарқыны айтарлықтай артып отырғаны белгілі. Әсіресе жасанды интеллекттің қазақ тілін өңдеу, тану және дамыту мәселелерін жүйелі түрде зерттеу – уақыт талабынан туындап отырған өзекті міндеттердің бірі.

Материалдар мен әдістері

ЖИ мәселесін лингвистикалық тұрғыдан қарастыруға кіріспес бұрын ең алдымен оның қалыптасу тарихын, жұмыс істеу тетіктерін, құрылымдық ерекшеліктері мен даму принциптерін жан-жақты меңгеру қажет. Себебі ЖИ тек техникалық құралдар жиынтығы ғана емес, сонымен қатар адамның ойлау жүйесін үлгілеуге бағытталған күрделі ғылыми құбылыс болып табылады. Осыған байланысты оның эволюциясын, негізгі теориялық негіздерін, алгоритмдік модельдері мен қолданылу салаларын терең зерделеу лингвистикалық талдаулардың сапалы жүргізілуіне толық мүмкіндік береді.

ЖИ технологиялары сырт көзге «заманауи» әрі техникалық тұрғыдан күрделі болып көрінгенімен, олардың бастауын көне грек философиясындағы «Логос» ұғымынан кездестіруге болады. Логос ұғымы сөйлеу мен пайымдаудың, сөз бен ойдың өзара байланысын білдіреді. Аристотель еңбектерінде ойлау тетіктерін зерделейтін ғылым жөнінде біршама тұжырым кездеседі. Бұл ойлау, түптеп келгенде, шынайы білімге қол жеткізуге бастама болатыны айтылады [3, 7-б.].

Н. Ю. Клюеваның зерттеулерінде ЖИ дамуының бір кезеңі Готфрид Лейбниц есімімен байланыстырылады [4, 81-б.]. Лейбництің идеялары жалпы компьютерлік ғылымдардың әдіснамасына, сондай-ақ жасанды интеллектінің қалыптасуына ерекше ықпал еткен. Олардың ішінде ең маңыздылары ретінде мыналарды атауға болады:

1. Ғылым үшін әмбебап тіл құру және білімді формализациялау идеясы;
2. Логикалық есептеу теориясы;
3. Ойлаудың логикалық операцияларын есептеу машинасы арқылы механикалық үлгілеу идеясы.

Белгілі болғандай, ЖИ технологияларының күрделілігіне қарамастан, оларды түсінудің алғашқы теориялық әрекеттері әлдеқашан басталған

екен. Алайда «жасанды интеллект» термині ғылыми еңбектерде алғаш рет XX ғасырдың басында пайда бола бастады.

«Жасанды интеллект» ұғымының негізін қалаушы ретінде Джон Маккартиді атаған орынды. Ғалым 1950 жылдары мынадай тұжырымды ұсынды: «Адам белгілі бір іс-әрекеттерді орындаған кезде, саналы деп танылады, ендеше роботтарды да саналы деп есептеу үшін дәл сол әрекеттерді орындай алатындай ету қажет» [5].

Жоғарыда айтылған ойларды саралай келе мынадай сұрақтар туындайды: Компьютер ойлау операцияларын жүзеге асыруға қабілетті ме? ЖИ құрастырған мәтіндерді саналы қызметтің көрінісі дей аламыз ба? Саналы мінез-құлықтың елеулі белгілерін адамның коммуникативтік әрекеттерді жүзеге асыру кезінде өзінің табиғи тілін қалай пайдаланатынын қарастыра отырып анықтауға болады. ЖИ коммуникативтік жүйе болып табылады. Оның құрылымында адам мен компьютер әрекетінің интерактивті нысанын, яғни олардың коммуникациясын қамтамасыз ететін ерекше тіл-интерфейс пайдаланылады. Сондықтан да жоғарыда аталған мәселе лингвистикалық деңгейдегі зерттеулерді талап етеді.

ЖИ философиясы тарихында жасанды жүйелердің саналылығына қатысты лингвистикалық тәсіл шеңберінде анықталған ең танымал тұжырымдардың бірі ретінде 1980 жылдардың басында американдық тілші ғалым Джон Серль ұсынған «Қытай бөлмесі» деп аталатын тұжырымдаманы атауға болады [6, 241-б.].

Дж. Серльдің тұжырымдамасын түсіну үшін оқшау, жабық бөлменің ішінде отырған адамды елестетейік. Бұл бөлмеге қытай иероглифтері бар қағаздар келіп түседі. Ішіндегі адам қытай тілін білмейді, символдардың мағынасын түсінбейді және оларды оқи да алмайды. Алайда бөлменің ішінде қандай символды қолдану керектігі және жауап ретінде қандай қағаздарды беру керектігі туралы толық нұсқаулық бар. Нәтижесінде сырттағы адам қытай тілінде сұрақ қоя отырып, байланысқан жауаптар алады. Бақылаушы үшін ішіндегі адам шынымен де тілді түсініп, мағыналы диалог жүргізетіндей әсер қалдырады, ал шын мәнінде ол берген жауаптарының мазмұнын түсінбейді, тек механикалық ережелерді ұстанады. Оның үстіне бөлмедегі адам қытай тілін үйрене алмайды, өйткені оның сыртқы әлеммен жалғыз «байланысы» ол үшін мәнсіз болып қалатын символдар жиынтығымен шектеледі. Бұл жағдай, Серльдің ойы бойынша, компьютердің жұмысын көрсетеді. Машина мазмұнға ешқандай мән бермей, екілік жүйеде кодталған деректермен жұмыс істейді: ол берілген бағдарламаға сәйкес арифметикалық және логикалық операцияларды орындайды. Осылайша, Серль компьютердің шынайы түсінігі жоқ деген қорытынды жасайды, өйткені оның қызметі семантикаға қол жеткізбей, тек қана синтаксистік құрылымдарды манипуляциялауға келіп тіреледі [7].

Жасанды жүйелердің тілі семантикаға ие емес. «Адам – компьютер» интерфейсіндегі барлық жұмыс машина тарапынан тек қана синтаксистік деңгейде жүзеге асады. Қазіргі тіл біліміндегі өзекті бағыттардың бірі – ЖИ ұсынатын синтаксистік құрылымдарды кешенді түрде талдау мен олардың тілдік заңдылықтарға сәйкестігін анықтау. Осы тұрғыдан алғанда, табиғи тілді өңдеу технологияларының дамуы ерекше мәнге ие. Себебі қазіргі кезеңде жасанды интеллекттің көмегімен тілдік деректерді өңдеу, талдау және генерациялау үдерістері қарқынды түрде жетіліп, тіл мен технологияның өзара ықпалдастығын тереңдетуде.

Табиғи тілді өңдеу (NLP – Natural Language Processing) – компьютердің адам тілін түсінуі мен оны жасауына мүмкіндік беретін технологиялық жүйе. Ол – ЖИ саласындағы басты зерттеу бағыттарының бірі. Табиғи тілді өңдеу – адамның табиғи тілін компьютерлік бағдарламалар арқылы талдау, ұғыну және генерациялау үдерісі. Бұл технология адам мен машина арасындағы тиімді коммуникацияны қамтамасыз етуге бағытталған.

Д. Хурана және басқалардың айтуынша, NLP саласындағы зерттеулер лингвистика, информатика және жасанды интеллект сияқты бірнеше ғылымның тоғысында жүргізіледі [8, 3115-б.].

Табиғи тілді өңдеу үдерісі әдетте үш негізгі деңгейде қарастырылады: синтаксистік, семантикалық және прагматикалық өңдеу. Синтаксистік өңдеу тілдің құрылымдық жағына, яғни сөйлемнің грамматикалық құрамына және сөздердің орналасу тәртібіне назар аударады. Семантикалық өңдеу тілдің мағынасын ашуға, яғни сөздер мен сөз тіркестерінің мағыналық мазмұнын анықтауға бағытталады. Ал прагматикалық өңдеу тілдің қолданылу жағдайы мен контексін, мысалы, диалогтағы мағыналық байланыстар мен сыпайылық нормаларын талдауға негізделеді.

Чен және басқа ғалымдар ЖИ-ді адамның интеллектуалдық әрекеттерін үлгілеуге бағытталған жүйе ретінде сипаттайды. Олардың пікірінше, ЖИ – бұл үйрену, пайымдау және күрделі мәселелерді шешу секілді адамға тән когнитивтік мінез-құлық үлгілерін қайталап орындай алатын компьютерлік бағдарламалар жиынтығы [9].

Жоғарыда қарастырылған деректер негізінде ЖИ табиғи тілді адам санасындағыдай деңгейде игере алмайтыны, оның жауаптары арнайы алгоритмдер мен кодтық жүйелер арқылы синтаксистік құрылымдар түрінде қалыптасатыны айқындалды.

Мақалада мұндай синтаксистік үлгілерге мысалдар ChatGPT, Grok және Gemini тәрізді ЖИ-ге негізделген ірі тілдік модельдерден алынды. Бұл модельдердің синтаксистік құрылымы мен стилистикалық белгілерін анықтау мақсатында стилистикалық талдау әдісі қолданылды. Сонымен қатар, чат-боттар ұсынған жауаптар кешенді түрде лингвистикалық талдаудан

өткізілді: олардың синтаксистік құрылымы, сөздердің өзара байланысу ерекшеліктері, мағыналық дәлдігі мен логикалық тұтастығы, прагматикалық сәйкестігі, сондай-ақ стильдік нормаларға қатыстылығы қарастырылды.

ЖИ жүйелері генерациялаған мәтіндердің мазмұндық және құрылымдық бірізділігін қамтамасыз ету, сондай-ақ алынған жауаптарды салыстырмалы талдау барысында дәлдік пен объективтілікті қамтамасыз ету мақсатында үш түрлі чат-ботқа да мазмұны мен құрылымы жағынан бірдей promt ұсынылды, берілген жауаптардың барлығы сол көлемде еш өзгертусіз алынды. Бұл зерттеу барысында модельдер арасындағы айырмашылықтарды сыртқы факторлардың ықпалынсыз айқындауға мүмкіндік берді.

Нәтижелер мен талқылау

Д. Алкебаеваның пікірінше, қазақ тілі – өзіндік бояуы мен айрықша ерекшелігі бар, әлеуеті жоғары, дамыған тілдердің бірі. Қазіргі кезеңде жасалып жатқан жасанды интеллект жүйелерінің сапасы мен бағыт-бағдары ұлттық тілдің болашақта сақталуына тікелей әсер етеді. Демек, қазақ тілінің табиғи қалпын келер ұрпаққа жеткізу ісі ЖИ технологияларында оның қаншалықты дұрыс және толық бейнеленуіне байланысты. Қазіргі таңда ЖИ саласында қазақ тілін пайдалану әлі де шектеулі болғанымен, оның бай тілдік қорын, құрылымдық және стильдік ерекшеліктерін дәл әрі толық трансформациялау мәселесі лингвистикалық зерттеулердің жаңа бағыты ретінде қалыптасып келеді [10, 21-б.].

Қазақ тіліне жақсы бейімделген осы күнгі ең танымал ЖИ чаттардың бірі – ChatGPT. OpenAI компаниясы әзірлеген ChatGPT атты чат-бот «генеративті ЖИ» мен табиғи тілді өңдеу (NLP) технологияларының синтезі негізінде жұмыс істейді.

Р.А. Есениннің мақаласында бұл инновациялық жүйе үлкен көлемдегі мәтіндік деректерді талдап, машинамен оқыту алгоритмдері арқылы табиғи тілді түсіну, өңдеу және жаңа мазмұн тудыру қабілетіне ие екендігі айтылады [11, 121-б.]. Мұндай тәсіл адамның сөйлеу үлгілерін модельдеуге және мағыналық жағынан тұтастық сақтай отырып жауап құрастыруға мүмкіндік береді. Қазіргі таңда осындай үлгіде жұмыс істейтін ChatGPT-ден бөлек көптеген құралдар бар.

Grok – X платформасының негізін қалаушы Илон Масктың компаниясы әзірлеген ЖИ-ге негізделген чат-бот. Бұл жүйе генеративті ЖИ мен табиғи тілді өңдеу (NLP) технологияларын қолдана отырып, қолданушымен интерактивті түрде сөйлесуге, мәтінді талдауға және деректерге сүйенген аналитикалық жауаптар беруге қабілетті.

Gemini – Google DeepMind зертханасы жасаған көпмодальды ЖИ жүйесі. Ол табиғи тілді өңдеумен қатар, сурет, код және кесте сияқты түрлі деректер түрлерін түсіне және өңдей алады.

ЖИ-ге негізделген аталған үш чат-бот та қазақ тілінде жауап құрастыру қабілетіне ие. Олар пайдаланушының сұрақтары мен тапсырмаларына сәйкес қысқа немесе көлемді мәтін түрінде жауаптар беруге бағдарланған. Дегенмен олардың әрқайсысының құрастырған мәтіндерінде айырмашылықтар байқалады. Негізгі ерекшелік – қазақ тілінің грамматикалық, орфографиялық және стильдік нормаларын сақтау дәрежесінде. Яғни бұл жүйелердің генерациялаған мәтіндерінде синтаксистік үйлесім мен мағыналық тұтастық әртүрлі деңгейде көрініс табады.

Ең алдымен үш чат-боттың қазақ тілінде жұмыс істеу әлеуетін тексеру мақсатында амандасу үлгілерін пайдаланып көрдік. Біздің тараптан «Сәлем! Қалың қалай?» деген қарапайым сұрақ қойылды. Жауаптар үлгісі мынадай болды: «Сәлем! Рахмет, бәрі жақсы! Өзің қалайсың?» (ChatGPT жауабы), «Сәлем! Жақсы, рахмет! Өзіңіздің қалыңыз қалай?» (Gemini жауабы), «Сәлем! Мен жақсымын, рахмет! Сен қалайсың?» (Grok жауабы). Қарым-қатынас мәдениеттілігі барлық жауаптарда сақталған, тыныс белгілердің қойылуы да ескерілген, дегенмен «рахмет» сөзінің соңғы жарық көрген орфографиялық сөздіктегі нұсқасы «рақмет» екендігін анықтай алмаған. Тағы айта кету керек нәрсе – сыпайылық формасын қолданудағы ерекшеліктер. ChatGPT және Grok екінші жақтағы «Сен» формасын қолданса, Gemini ғана сыпайы «Сіз» формасын пайдаланғаны анықталды.

«Менде бәрі тамаша! Көңіл күйім өте жақсы» деген жауапқа берілген кері байланыс былайша көрініс тапты: «Керемет екен! Көңіл күйіңнің жақсы болғаны мені де қуантады. Бүгінгі тамаша көңіл-күйіңнің сыры неде?» (ChatGPT жауабы), «Тамаша! Олай болса, қуаныштымын. Не жаңалық? Бүгін немен айналысып жатырсыз?» (Gemini жауабы), «Керемет! Көңіл күйіңнің жақсы екеніне қуаныштымын! Не істеп жүрсің, қандай жоспарлар бар?» (Grok жауабы). Жауаптардың мазмұнынан чат-боттардың сыпайылық деңгейі мен прагматикалық ерекшеліктерін байқауға болады. Олар біздің жақсы көңіл күйімізге шын ниетпен қуанып, түрлі сұрақтар қою арқылы диалогті әрі қарай жалғастыруға ынталандырады. Мысалы, «Не жаңалық? Бүгін немен айналысып жатырсыз?» немесе «Не істеп жүрсің, қандай жоспарлар бар?» деген сұрақтар қарым-қатынасты үзбей, өзара байланыс орнатуға бағытталған. Ал ерекше прагматикалық ұстанымды ChatGPT-дің жауабынан көреміз: «Бүгінгі тамаша көңіл күйіңнің сыры неде?» деген сұрақ эмоционалдық әсері күштірек болып, сөйлесушінің ішкі сезіміне әсер ететін тереңірек коммуникацияны білдіреді.

Бүгінгі таңда адамдар арасындағы қарым-қатынас тілдік коммуникацияның жалғыз түрі болудан қалып барады: біз барған сайын ЖИ-мен өзара әрекеттесіп келеміз. Бұл жағдай коммуникацияның түрлі қырларын, соның ішінде сыпайылық аспектісін де қайта қарастыруға итермелейді.

П. Рибино еңбегінде келтірілген мәліметтер ЖИ жүйелерінің адамға қатысты сыпайылық танытуы сол жүйелерге деген сенімді арттыратынын көрсетеді [12, 446-б.]. Сыпайылық стратегиясы, қолданушымен эмоционалдық байланыс орнатуға және жылы, жақын қарым-қатынас атмосферасын қалыптастыруға бағытталады. Мұндай стратегиялар мақтаулар, мақұлдау сөздері мен ризашылық білдіру сияқты тәсілдерді қамтиды; олардың барлығы жағымды эмоцияларды күшейтіп, қолданушы мен ЖИ арасындағы сенімді нығайтуға ықпал етеді.

Ендігі кезекте ЖИ чат-боттарының белгілі бір стильдегі мәтін түзушілік мүмкіндігін тексеру мақсатында «Көркем әдебиет стилінде көктем туралы шағын мәтін құрастырып бер» деген нұсқау берілді. Жауаптар үлгісі:

1. «Көктем келді. Жер беті жұмсақ жылы лепке оранып, табиғат қайтадан тірілді. Күннің күлімдеген нұрына еріп, қар еріп, өзендер сылдырап аға бастады. Ағаштар бүршік атып, далаға жасыл кілем төселді. Аспан мөлдір, самал жел гүл иісін алып, айналаны жып-жылы мейірімге бөлейді. Көктем – үміттің, жаңа өмірдің бастауы. Әр таңның шуағында бір қуаныш, әр гүлдің ашылғанында бір сыр бар секілді» (ChatGPT жауабы).

2. «Көктем келді. Жер-дүние жаңа тыныс алғандай. Қыстың қаһарлы ызғары шегініп, күн нұры жер бетін аялай сүйеді. Аспанның көгілдір пердесі ашылып, күннің алтын сәулесі маңайды жылыта түсті. Еріген қар сулары сылдырлап, сай-салаға қарай ағып, табиғаттың ұйқыдан оянған әсем әніндей естіледі. Ағаштардың ұшында әлі бүршіктер ғана тұрса да, олардан жаңа өмірдің иісі аңқып тұр. Жылы жақтан оралған құстар әуеде шырылдап, жаңа жайлы үн қосады» (Gemini жауабы).

3. «Көктем келіп, табиғат оянды. Жұмсақ жел ағаштардың жапырақтарын сыбдырлатып, алғашқы гүлдердің нәзік жапырақшаларын ақырын тербетті. Күн сәулесі жерді алтын нұрға бөлеп, өзендердің мөлдір суларын жарқыратып жіберді. Далада қарлығаштар әуелете ән салып, аспан көгілдір шапанын жайып жатты. Әрбір бүршік, әрбір өскін өмірдің жаңа тынысын сезінді. Көктем – үміттің, махаббаттың және жаңа бастамалардың мезгілі еді» (Grok жауабы).

Үш жауаптың мазмұнын талдай отырып, ЖИ-дің көркем әдебиет стилінің басты белгілерін айтарлықтай меңгергенін байқауға болады. Мәтіндерде «күннің күлімдеген нұры», «аспанның көгілдір пердесі», «жаңа өмірдің иісі», «өмірдің жаңа тынысы» сияқты бейнелі тіркестер, метафоралар мен эпитеттер кеңінен қолданылған. Бұл көркемдік элементтер мәтінге әсерлілік пен эмоциялық бояу беріп тұр. Алайда мұндай стильдік тәсілдердің шамадан тыс жиі пайдаланылуы жазушыға тән табиғи авторлық экспрессиядан гөрі, жасандылықтың басым екенін көрсетеді. Соның салдарынан мәтін эстетикалық тұрғыдан бай көрінгенімен, көркемдік тұтастық пен табиғилықтың жетіспеушілігі сезіледі. Сонымен қатар, кей тұстарда, әсіресе ChatGPT жауабынан грамматикалық

қателер байқалады. Енді дәл осы көктем тақырыбында ғылыми мәтін құрастыруды сұрадық. Сонда берілген жауаптар мынадай болды: «Көктем – жылдың төрт мезгілінің бірі, табиғаттың жаңару және жандану кезеңі. Бұл уақытта ауа температурасы біртіндеп көтеріледі, күн сәулесінің ұзақтығы артады, ал өсімдіктер дүниесінде белсенді өсу процесі байқалады» (ChatGPT жауабы). «Көктем – жылдың төрт мезгілінің бірі. Астрономиялық тұрғыдан бұл мезгіл күн мен түннің көктемгі теңесуі (Солтүстік жарты шарда шамамен 20–21 наурыз) сәтінен басталып, жазғы күн тоқырауына дейін созылады. Көктем мезгілінің негізгі сипаттамасы – орташа тәуліктік температураның біртіндеп жоғарылауы» (Gemini жауабы). «Көктем – жыл мезгілдерінің бірі, климаттық және биологиялық процестердің өзгеруімен сипатталады. Бұл кезеңде орташа тәуліктік температура 0°С-тан жоғарылайды, бұл өсімдіктердің вегетациялық кезеңінің басталуына ықпал етеді. Көктемде гидрологиялық цикл өзгеріске ұшырайды: қардың еруі нәтижесінде өзендер мен су айдындарының деңгейі көтеріледі» (Grok жауабы). Жауаптардан байқайтынымыз ЖИ ғылыми стильді өте жақсы меңгерген. Олай болуы да заңды, себебі ЖИ көбіне ғылыми ақпаратпен жұмыс істеуге, солар негізінде мәтіндерді құрастыруға, өңдеуге бағдарланған. Сондықтан сөйлемдер құрылымы, грамматикалық байланыс жақсы сақталған, стильдік талаптар толық орындалған. Көркем мәтінді құрастыруда авторлық мен, эмоцияның түрлі спектрлері талап етілетіндіктен, ЖИ ұсынған мәтіндерде жасандылық элементтері жиі байқалады. Ал ғылыми стильде тура мағынаның болуы, экспрессивті-эмоционалдық бояудың болмауы, ғылыми деректер молдығы басты талап болғандықтан, ЖИ берген жауаптар өте сапалы көрінеді. Бұл ЖИ-дің ғылым және білім беру саласында көбірек пайдаланылуын дәлелдей түседі.

ЖИ-дің берілген тірек сөздерді пайдалана отырып сөйлем құрастыру әлеуетін тексеру үшін мынадай тапсырма берілді: «Түн, шам, көше» сөздерін пайдаланып, сөйлем құрастыр». Жауап ретінде берілген сөйлемдер сипаты мынадай: «Түн қоюлана бастағанда, көше бойындағы жалғыз шам әлсіз жарығын төгіп тұрды» (ChatGPT жауабы), «Түн қараңғылығында жалғыз көше шамы жымыңдап, жолды сәулелендіріп тұрды» (Gemini жауабы), «Түнде көше тыныш еді, тек жалғыз шам жарығы қараңғылықты нәзік жарып тұрды» (Grok жауабы). Gemini және Grok берген жауаптардан «көше шамы жымыңдап», «қараңғылықты нәзік жарып тұрды» деген қате тіркестерді байқадық. Олар образдылықты көбейткенмен, семантикалық тұрғыдан дұрыс емес құрастырылған. Ал ChatGPT ұсынған жауап толық қанағаттанарлықтай деуге болады.

ЖИ құрастыратын мәтіндердегі ғылыми ақпараттың дұрыстығын тексеру үшін «Прагматика» терминінің ғылыми айналымға кім енгізді?» деген сұрақты қойдық. Бұл сұраққа үш чат-бот та «Прагматика» терминін ғылыми

айналымға алғаш енгізген – американдық семиотик Чарльз Моррис» деген жауапты ұсынды және аталған ғылымның «Foundations of the Theory of Signs» атты еңбегіне сілтеме жасады. Берілген жауаптар дұрыс және сөйлемдер құрылымы ғылыми стиль талаптарына сәйкес келеді. Орыс және ағылшын тіліндегі деректер қоры мол болғандықтан, бұндай сұрақтарға ЖИ қатесіз жауап бере алады. Енді қазақ тіл біліміне қатысты «Ахмет Байтұрсынұлы райдың неше түрін көрсетеді?» деген сұрақты қойдық. Бұл жолы жауаптар бір-бірінен айтарлықтай ерекшеленді. ChatGPT «Ахмет Байтұрсынұлы райдың 4 түрін (ашық рай, бұйрық рай, қалау рай, шартты рай) көрсетті» деген жауапты ұсынды, ал Grok «Ахмет Байтұрсынұлы шығыс рай, шартты және бұйрық рай деген 3 түрін атады» десе, Gemini Ахмет Байтұрсынұлы өзінің «Тіл – құралы» атты еңбегінде райдың 15 түрін көрсеткенін айтты. Жауаптарды талдай келе ChatGPT А. Байтұрсынұлы жазған нақты санды атай алмаса да, қазіргі қазақ тілі оқулықтарында көрсетілетін 4 түрін дәл көрсеткенін, Grok мүлдем қате жауапты бергенін, ал Gemini чат-боты дұрыс әрі нақты жауапты ұсынғаны анықталды.

К. Николенконың айтуынша, филологиялық талдау үдерісінде ЖИ-дің мәтінді ұғыну және өңдеу қабілетінде өзіндік ерекшеліктердің жиі көрініс табатыны байқалады. Бұл ерекшелік, негізінен, адамның шығармашылық интуициясына сүйенетін, нақты алгоритмге толық сыймайтын күрделі тілдік заңдылықтар мен контекстуалдық байланыстарды қамтиды. Сол себепті ЖИ-дің қызметінде қателікке бейім жағдайлар туындауы мүмкін. Мұндай ауытқулар, әсіресе тілдің диалектілік белгілерін, мәдени реңкі бар сөздерді немесе мағыналық астары терең тілдік бірліктерді талдау кезінде жиірек кездеседі [13, 60-б.].

Бүгін ЖИ аударма саласында өте жиі қолданылады. Басқа тілдерден қазақ тіліне мәтіндерді аударған кезде қазақ тілінің құрылымдық-семантикалық ерекшеліктеріне назар аударған жөн. Сол себепті ЖИ аударған мәтіндерді мұқият тексеру маңызды. Чат-боттарға «Думаю, я должен купить это платье» сөйлемін қазақ тіліне аудар» деген тапсырма бердік. Аударманың нұсқалары үш чат-ботта да бірдей болды: «Менің ойымша, мен бұл көйлекті сатып алуым керек». Жауапта қазіргі қоғамда кең қолданылып жүрген «сатып алу керекпін» сәтсіз калькасы қолданылмағаны, модаль сөздерді қолдану ережесі сақталғаны қуантарлық. Сонымен қатар, жастар тілінде жиі кездесетін «Мен ойлаймын...» деп өз ойын қате бастау ЖИ тілінде жоқ.

Цифрлық аударма – бұл адам-аудармашының когнитивті-коммуникативтік іс-әрекеті мен цифрлық ақпараттық-коммуникациялық құралдардың желілік өзара әрекеттесу жүйесін білдіретін аударманың жаңа түрі. Адам – ЖИ биномында адам-аудармашының санасында жүретін когнитивті процестердің сипаты да өзгереді.

ЖИ-дегі маңызды мәселелердің бірі – ағылшын, орыс тілдерінен бөлек тілдерде мәтін құрастыру және өңдеу проблемасы. Көптеген генеративті модельдер мұндай тілдермен жұмыс істеуде қиындықтарға тап болады, өйткені бұл тілдер бойынша қолжетімді деректер көлемі шектеулі.

Мысалы, ағылшын тіліндегі корпустарда көбіне батыстық мәдени құндылықтар басым көрініс табады. Соның салдарынан модельдер Рождество немесе Алғыс айту күні сияқты танымал батыс мерекелеріне қатысты мазмұнды оңай тудыра алады, бірақ өзге елдердің мәдени дәстүрлерін елемеуі мүмкін. Қазақ немесе өзбек тілдері секілді тілдер үшін цифрлық форматтағы мәтіндердің жеткіліксіздігі модельдердің сапалы үйренуіне кедергі келтіреді және нәтижесінде осындай тілдердегі мәтіндерді өңдеу барысында дәлсіздіктер жиі кездеседі.

Зерттеу барысында ЖИ негізіндегі үш чат-ботты салыстыра талдау нәтижесінде анықталған ерекшеліктерді 1-кестеден көре аласыздар.

1-кесте – ChatGPT, Gemini, Grok тіліндегі ерекшеліктер

Бағалау өлшемі	**ChatGPT**	**Gemini**	**Grok**
Мәтін түзушілік әлеуеті	Көркем және ғылыми стильдерде мәтін құрастыру қабілеті жоғары	Өте жоғары. Мәтін құрылымы жүйелі, логикалық байланыс берік	Орташа. Мәтін әсерлі, бірақ семантикалық сәйкессіздіктер бар
Грамматикалық ережелердің сақталуы	Грамматикалық ережелер көбіне сақталған, кейде қателер кездеседі	Өте жақсы сақталған. Орфография мен тыныс белгілері дұрыс	Орташа. Грамматикалық үйлесім жиі бұзылады
Синтаксистік құрылым дұрыстығы	Сөйлем құрылысы күрделі, дұрыс	Құрылымы нақты, логикалық байланыс айқын	Кей сөйлемде синтаксистік қателер бар
Жауаптардың ғылыми анықтығы	Жоғары. Ғылыми сұрақтарға нақты жауап береді	Өте жоғары. Дереккөздерге сүйеніп, дәл жауап ұсынады	Орташа. Кей ғылыми деректерді шатастырады

ЖИ-дің қолданбалы тіл білмі саласына интеграциялануы тілдерді оқыту, үйрету, зерттеу, мәтіндерді құрастыру мен өңдеу үрдістерін түбегейлі өзгертудің зор әлеуетін танытып отыр. ChatGPT, Gemini және Grok секілді диалогтік форматтағы чат-боттардың пайда болуы осы технологиялардың тілдік білім мен ғылыми ізденістер жүйесіне әсерін тереңірек түсінуді

қажет етеді. Осыған байланысты жүргізілген зерттеулер ЖИ құралдарының лингвистикалық теория мен практиканы дамытудағы ықпалын айқындауға бағытталып, әсіресе чат-бот үлгілерінің функционалдық мүмкіндіктеріне назар аударды.

Қорытынды

Мақалада талданған ғылыми деректер мен мысалдар негізінде мынадай қорытындылар шығаруға болады:

1. ЖИ ұғымының бастауы көне дәуірдегі грек философиясындағы «Логос» түсінігімен байланысты, ол сөйлеу мен ойлаудың бірлігін бейнелеген. Кейін бұл идея логикалық және танымдық жүйелердің дамуына негіз болды. ЖИ философиясындағы басты мәселе – компьютердің саналы әрекетке қабілеті. Барлық тұжырымдар тұжырымы ЖИ тек синтаксистік операцияларды орындап, мағынаны түсінбейтінін дәлелдеді.

2. ЖИ құрастырған көркем және ғылыми мәтіндер сапасы стильге байланысты өзгереді. Көркем стильде ЖИ эмоциялық әсер мен бейнелілік тудыруға тырысқанымен, мәтіннің табиғилығы мен авторлық экспрессиясы жетіспейді. Ал ғылыми стильде керісінше дәлдік, логикалық байланыс пен құрылым сақталып, ЖИ жоғары сапалы мәтіндер ұсына алады. Бұл ЖИ-дің ғылым және білім беру салаларында тиімді қолдануға лайық екенін дәлелдейді.

3. Семантикалық және прагматикалық сәйкестік мәселесі ЖИ тілінде айқын байқалады. ChatGPT мен Gemini жауаптарында прагматикалық икемділік (сыпайылық, эмоциялық қолдау) бар болғанымен, кейбір тіркестерде семантикалық дәлсіздік кездеседі. Бұл ЖИ-де адамдық интенция мен мәдени кодтың толық бейнеленбейтінін көрсетеді. Филологиялық тұрғыдан алғанда, ЖИ мәтіндерінің құрылымдық және стильдік ұйымдасуы тіл табиғатын модельдеудің жаңа деңгейін танытады. Алайда ол тілдік контексті, мәдени астары бар бірліктерді және диалектілік ерекшеліктерді толық түсіне алмайды, бұл оның шектеулігін дәлелдейтін фактор.

4. ЖИ аударма сапасы тілдің табиғи құрылымына байланысты өзгеріп отырады. Орыс тілінен қазақ тіліне аудармада грамматикалық құрылым сақталғанымен, кейбір синтаксистік және морфологиялық сәйкессіздіктер байқалады. Сондықтан ЖИ аудармаларының нәтижесін міндетті түрде адам тарапынан редакциялық тексеруден өткізу қажет.

Қорытындылай келе, жасанды интеллект жүйелері адамның тілдік және когнитивтік әрекеттерін ішінара модельдей алады, бірақ олар шынайы түсінік пен мағыналық тереңдікке ие емес. ЖИ синтаксистік тұрғыда жоғары нәтижелер көрсеткенімен, семантикалық және прагматикалық деңгейде адамның танымдық әлеуетін толық қайталай алмайды. Сол себепті ЖИ тілін зерттеу тек техникалық емес, филологиялық, когнитивтік және мәдени-лингвистикалық тұрғыдан кешенді талдауды қажет етеді. Болашақта ЖИ

технологияларының үнемі дамуына байланысты табиғи тілді өңдеу үдерісі анағұрлым интеллектуалды, жекелендірілген және гумандық сипатқа ие болады деп үміттенеміз. Себебі қазақ тілінің ЖИ жүйелеріндегі орны мен сапалы бейнеленуі ұлттық тілдің цифрлық кеңістіктегі өміршеңдігін қамтамасыз етудің басты шарты болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаевтың «Жасанды интеллект дәуіріндегі Қазақстан: өзекті мәселелер және оны түбегейлі цифрлық өзгерістер арқылы шешу» атты Қазақстан халқына Жолдауы, 2025 [Электронды ресурс]. – https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K25002025_1

2 Жасанды интеллект жөніндегі ЮНЕСКО баяндамасы, 2020 [Электронды ресурс]. – https://www.unesco.org/ru/artificial-intelligence

3 **Антоненко, В. И.** Искусственный интеллект как социальный феномен [Текст] // Социально-гуманитарные технологии. – 2018. – № 4(8). – С. 3–9.

4 **Клюева, Н. Ю.** Влияние идеи Лейбница на развитие компьютерных наук и исследования в области искусственного интеллекта [Текст] // Вестник Московского университета. Философия. – 2017. – № 4. – С. 79–92.

5 **McCarthy, J.** Recursive Functions of Symbolic Expressions and Their Computation by Machine, Part I [Text] // Communications of the ACM. – 1960. – Vol. 3, № 4. – P. 184–195.

6 **Миндигулова, А. А.** Феномен искусственного интеллекта : история возникновения и развития [Текст] // Социология. – 2023. – № 5. – С. 239–244.

7 **Серль, Дж.** Разум мозга – компьютерная программа? [Текст] // В мире науки. – 1990. – №3. – С.7–13.

8 **Khurana, D., Koli, A., Khatter, K.** Natural language processing: state of the art, current trends and challenges [Text] // Multimed Tools Appl. – 2023. – Vol. 82. – С. 3713–3744.

9 **Chen, X., Xie, H., Zou, D., Hwang, G.** Application and theory gaps during the rise of artificial intelligence in education [Text] // Computers and Education: Artificial Intelligence. – 2020. – № 1. – P. 60–72.

10 **Алкебаева, Д. А., Султан, Е.** Қазақ тілді жасанды интеллекттегі лингвистикалық өзгерістер [Мәтін] // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – 2025. – № 2. – 19–33-бб.

11 **Есенин, Р. А.** Психологические вызовы цифровой реальности: искусственный интеллект сегодня и в перспективе [Текст] // Профессиональное образование и рынок труда. – 2023. –№ 2. – С. 121–128.

12 **Ribino, P.** The role of politeness in human – machine interactions: A systematic literature review and future perspectives [Text] // Artificial Intelligence Review. – 2023. – № 1. – P. 445–482.

13 **Nikolenko, K.** Artificial Intelligence and Society: Pros and Cons of the Present, Future Prospects [Text] // Futurity Philosophy. – 2022. – № 2. – P. 54–67.

REFERENCES

1 Kasy`m-Zhomart Kemeluly` Tokaevty`n «Zhasandy` intellekt dauirindegi Kazakstan: ozekti maseleler zhane ony` tubegejli cifrly`k ozgerister arky`ly` sheshu» atty` Kazakstan xalky`na Zholdauy`, 2025 [Address of Kassym-Jomart Tokayev to the People of Kazakhstan «Kazakhstan in the Era of Artificial Intelligence: Current Issues and Their Solution through Radical Digital Transformations», 2025] [Electronic resource]. – https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K25002025_1

2 Zhasandy` intellekt zhonindegi YuNESKO bayandamasy`, 2020 [UNESCO Report on Artificial Intelligence, 2020] [Electronic resource]. – https://www.unesco.org/ru/artificial-intelligence

3 **Antonenko, V. I.** Iskusstvenny`j intellekt kak social`ny`j fenomen [Artificial Intelligence as a Social Phenomenon] // Social and Humanitarian Technologies. – 2018. – № 4(8). – P. 3–9.

4 **Klyueva, N. Yu.** Vliyanie idei Lejbnicza na razvitie komp`yuterny`x nauk i issledovaniya v oblasti iskusstvennogo intellekta [The Influence of Leibniz's Ideas on the Development of Computer Science and Research in the Field of Artificial Intelligence] [Text] // Vestnik Moskovskogo universiteta. Filosofiya. – 2017. – № 4. – P. 79–92.

5 **McCarthy, J.** Recursive Functions of Symbolic Expressions and Their Computation by Machine, Part I [Text] // Communications of the ACM. – 1960. – Vol. 3, № 4. – P. 184–195.

6 **Mindigulova, A. A.** Fenomen iskusstvennogo intellekta: istoriya vozniknoveniya i razvitiya [The Phenomenon of Artificial Intelligence: History of Origin and Developmen] [Text] // Sociology. – 2023. – № 5. – P. 239–244.

7 **Serl`, Dzh.** Razum mozga – komp`yuternaya programma? [The Mind of the Brain – a Computer Program?] [Text] // In the World of Science. – 1990. – №3. – P. 7–13.

8 **Khurana, D., Koli, A., Khatter, K.** Natural language processing: state of the art, current trends and challenges [Text] // Multimed Tools Appl. – 2023. – Vol. 82. – P. 3713–3744.

9 **Chen, X., Xie, H., Zou, D., Hwang, G.** Application and theory gaps during the rise of artificial intelligence in education [Text] // Computers and Education: Artificial Intelligence. – 2020. – № 1. – P. 60–72.

10 **Alkebaeva, D. A., Sultan, E.** Kazak tildi zhasandy` intellekttegi lingvistikaly`k ozgerister [Linguistic changes in Kazakh-language artificial intelligence] [Text] // Bulletin of the Kazakh National University. Philology series.– 2025. – № 2. – P. 19–33.

11 **Yesenin, R. A.**– 2023. – No. 2. – P. 121–128.

11 **Esenin, R. A.** Psixologicheskie vy`zovy` cifrovoj real`nosti: iskusstvenny`j intellekt segodnya i v perspektive [Psychological challenges of digital reality : artificial intelligence today and in the future] [Text] // Professional education and the labor market. – 2023. –№ 2. – P. 121–128.

12 **Ribino, P.** The role of politeness in human – machine interactions : A systematic literature review and future perspectives [Text] // Artificial Intelligence Review. – 2023. –№ 1. – P. 445–482.

13 **Nikolenko, K.** Artificial Intelligence and Society: Pros and Cons of the Present, Future Prospects [Text] // Futurity Philosophy. – 2022. – № 2. – P. 54–67.

31.10.25 ж. баспаға түсті.
04.11.25 ж. түзетулерімен түсті.
10.08.26 ж. басып шығаруға қабылданды.

*А. С. Мусаев[1], Е. Амангельдин[2], Д. А. Алкебаева[3]
[1,2,3]Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Республика Казахстан, г. Алматы.
Поступило в редакцию 31.10.25.
Поступило с исправлениями 04.11.25.
Принято в печать 10.08.26.

ГРАММАТИЧЕСКИЕ И СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ КАЗАХСКИХ ТЕКСТОВ, СОЗДАННЫХ ИСКУССТВЕННЫМ ИНТЕЛЛЕКТОМ

В статье всесторонне рассматриваются историко-философские истоки понятия искусственного интеллекта (ИИ) и процесс его формирования как языковой системы. В ходе исследования особое внимание уделено концепции «Логос», зародившейся в античную эпоху и отражающей единство речи и мышления, а также её влиянию на развитие последующих логических и когнитивных систем. Одной из главных проблем философии ИИ является способность компьютера

к осознанным действиям, что анализируется на основе трудов Дж. Маккарти и Дж. Серля. Согласно Серлю, компьютер выполняет лишь синтаксические операции, но не способен постигать смысл (семантику), что доказывает ограниченность ИИ в охвате смысловой и контекстуальной глубины человеческого мышления.

В исследовании научно проанализированы этапы развития технологий обработки естественного языка (NLP) и их взаимосвязь с лингвистикой, информатикой и когнитивными науками. Проведено сравнительное исследование возможностей современных чат-ботов, таких как ChatGPT, Grok и Gemini, в генерации казахских текстов, выявлены особенности их синтаксической точности, семантической последовательности и прагматической адаптивности. Также определён уровень адаптации ИИ к морфологической и синтаксической системе казахского языка, обозначены его возможности и ограничения в формировании речевой культуры, соответствующей языковым нормам. Рассмотрен потенциал искусственного интеллекта в развитии языковой культуры, поддержке казахского языка в контексте цифровых гуманитарных наук и расширении национальных языковых ресурсов.

Ключевые слова: искусственный интеллект, текст, цифровое пространство, стилистика, грамматика, стиль, норма.

*A. S. Mussayev[1], Y. Amangeldin[2], D. A. Alkebaeva[3]
[1,2,3]Al-Farabi Kazakh National University,
Republic of Kazakhstan, Almaty.
Received 31.10.25.
Received in revised form 04.11.25.
Accepted for publication 10.08.26.

GRAMMATICAL AND STYLISTIC FEATURES OF KAZAKH TEXTS GENERATED BY ARTIFICIAL INTELLIGENCE

This article comprehensively examines the historical and philosophical origins of the concept of artificial intelligence (AI) and the process of its formation as a linguistic system. The study pays special attention to the ancient concept of "Logos", which represents the unity of speech and thought, and its influence on the development of later logical and cognitive systems. One of the main philosophical issues of AI is the computer's ability to act consciously, analyzed through the works of J. McCarthy and J. Searle. According to Searle, the computer performs

only syntactic operations but cannot grasp meaning (semantics), proving that AI systems cannot fully capture the semantic and contextual depth of human thinking.

The research scientifically analyzes the stages of development of Natural Language Processing (NLP) technologies and their relationship with linguistics, informatics, and cognitive sciences. Comparative analysis of modern chatbots such as ChatGPT, Grok, and Gemini reveals their syntactic accuracy, semantic consistency, and pragmatic adaptability in generating Kazakh texts. Furthermore, the study identifies the degree of AI adaptation to the morphological and syntactic structure of the Kazakh language, outlining its capabilities and limitations in shaping linguistically normative communication. The potential of artificial intelligence to develop language culture, support the Kazakh language within the context of digital humanities, and expand national linguistic resources is also discussed.

Keywords: artificial intelligence, text, digital space, stylistics, grammar, style, norm.

ҒТАМР 16.21.37

https://doi.org/10.48081/BTOUPh3.2026/589-604

***Д. Мұқият[1], Л. Т. Алимтаева[2]**

[1,2]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
[1]ORCID: https://orcid.org/0009-0005-8920-0248
[2]ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6679-6174
*e-mail: Mukiatdilnur@gmail.com

БИЛИНГВ БАЛАЛАРДЫҢ СӨЙЛЕУІНДЕ ФОНЕТИКАЛЫҚ ИНТЕРФЕРЕНЦИЯНЫҢ КӨРІНІСІ

Бұл зерттеуде билингв балалардың сөйлеуінде кездесетін фонетикалық интерференция құбылысы жан-жақты қарастырылды. Зерттеудің негізгі мақсаты – екі тілді меңгеру процесінде қазақ және орыс тілдерінің дыбыстық жүйелерінің өзара ықпалын анықтау, фонетикалық интерференцияның негізгі түрлерін сипаттау және оны түзету жолдарын ұсыну. Зерттеу барысында билингв балалардың сөйлеу ерекшеліктері диагностикалық әдістер арқылы бағаланып, олардың қазақ тіліндегі дыбыстарды дұрыс меңгеру деңгейі, интонациялық өзгерістер және артикуляциялық ерекшеліктері талданды. Сонымен қатар ата-аналармен сауалнама жүргізіліп, тілдік ортаның фонетикалық интерференцияға әсері зерттелді. Алынған мәліметтер статистикалық әдістер арқылы өңделіп, фонетикалық интерференцияның жиілік көрсеткіштері анықталды. Зерттеу нәтижелері фонетикалық интерференцияның билингв балалардың сөйлеу дағдыларын қалыптастыруда маңызды рөл атқаратынын көрсетті. Қазақ тілі мен орыс тілінің фонологиялық ерекшеліктерін ажыратуда қиындықтар туындайтыны анықталды, әсіресе дауысты және дауыссыз дыбыстардың алмастырылуы, сөйлемдегі екпіннің өзгеруі және интонацияның бұзылуы жиі кездесетін қателер ретінде тіркелді. Сондай-ақ тілдік ортаның ықпалы қазақ тілінің фонетикалық нормаларын меңгеруде шешуші фактор екені анықталды. Алынған нәтижелер негізінде фонетикалық интерференцияны түзетуге арналған әдістемелік ұсыныстар жасалды. Дыбыстарды дұрыс артикуляциялау жаттығулары, интонациялық ерекшеліктерді меңгеру әдістері, сөздік қорды байытуға арналған тапсырмалар және ата-аналар мен мұғалімдермен жұмыс жүргізу стратегиялары ұсынылды.

Кілтті сөздер: билингвизм, фонетикалық интерференция, қазақ тілі, орыс тілі, дыбыстық жүйе, артикуляция, интонация.

Кіріспе

Қазіргі заман – көптілділік кең таралған жаһандану дәуірі. Бүгінде әлемнің ешбір аймағында бір ғана тіл қолданыста болатын қоғам жоқтың қасы. Көптеген елдердегі миграциялық үдерістердің белсенділігі нәтижесінде әртүрлі ұлт өкілдері бір ортада білім алады, бірге өмір сүреді. Бұл құбылыс әсіресе білім беру саласында айқын көрінеді: мектептер мен балабақшаларда әртүрлі тілдік және мәдени ортадан шыққан балалар кездеседі.

ЮНЕСКО және БҰҰ-ның білім беру саласындағы зерттеулері көрсеткендей, көптілділік – тұлғаның когнитивтік дамуына оң әсер ететін маңызды фактор [1]. Алайда билингвизмнің артықшылықтарымен қатар, белгілі бір қиындықтары да бар. Психолингвистикалық зерттеулерге сәйкес, билингв балаларда келесі негізгі мәселелер жиі кездеседі [2; 3]:

• Фонетикалық интерференция – билингв балалар бір тілдің дыбыстық жүйесін екінші тілге бейімдеп қолдануы мүмкін. Мысалы, қазақ және орыс тілдерін қатар меңгерген балалар кейбір дыбыстарды алмастырып айтуы мүмкін.

• Лексикалық интерференция – балалар бір тілден екінші тілге сөздерді механикалық түрде аударады немесе сөздерді араластырып қолданады.

• Әр тілдің өзіндік синтаксистік құрылымы бар. Билингв балалар кейде бір тілдегі сөйлем құрылымын екінші тілде қолдана отырып, грамматикалық қателіктер жібереді.

• Билингв балалардың оқу және жазу дағдылары екі тілде де баяу дамуы мүмкін. Бұл әсіресе бірінші тіл мен екінші тілдің жазу жүйелері әртүрлі болған жағдайда айқын байқалады.

• Бірден екі тілді меңгеру когнитивтік жүктемені арттыруы мүмкін. Кейбір балаларда тілді меңгеру жылдамдығы баяулап, ақпаратты өңдеу барысында қиындықтар туындауы ықтимал.

ЮНЕСКО-ның «Көптілді білім беру» (Multilingual Education) саясаты бұл мәселенің білім беру жүйесіне әсерін зерттейді және әр бала үшін ана тілі мен екінші тілді меңгерудің теңгерімді әдістерін ұсынуды қолдайды [4]. Еуропалық Одақтың «Тілдік әртүрлілік және білім беру» (Linguistic Diversity and Education) бағдарламасы билингв балалардың тілдік интерференциясын зерттеуге бағытталған [5]. АҚШ-тың Білім департаменті «Екі тілді білім беру және тіл саясаты» (Bilingual Education and Language Policy) құжатында билингв балалардың когнитивтік дамуына әсер ететін факторлар зерттеліп, олар үшін арнайы оқыту әдістері ұсынылады [6]. Фонетикалық интерференция – билингв балалардың екі тілдің дыбыстық заңдылықтарын

араластырып қолдануы. Бұл мәселе қазақ-орыс, қазақ-ағылшын, басқа да билингв балалардың сөйлеуінде жиі кездеседі [7].

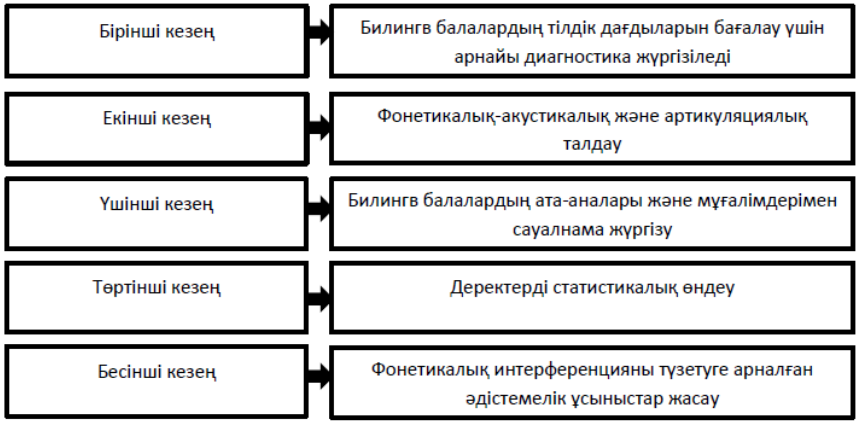
Фонетикалық интерференция туралы алғашқы теориялық зерттеулердің бірі У. Вайнрайхтың (Weinreich, 1953) «Languages in Contact» еңбегінде қарастырылған [8]. Автор интерференцияны билингвизмнің ажырамас бөлігі ретінде сипаттайды және оның фонетикалық, лексикалық, синтаксистік деңгейлерде қалай көрініс табатынын талдайды. Ресейлік зерттеуші Л. В. Щерба (1974) екі тілді меңгеру барысында артикуляциялық базаның өзгеріске ұшырайтынын анықтады [9]. Ол билингв балалардың фонетикалық интерференциясы олардың сөйлеуіне әсер етіп, бірінші және екінші тілдегі дыбыстарды дұрыс ажыратуды қиындататынын көрсетті. Қазақстандық ғалым Қ. Жұбанов (1999) қазақ-орыс билингвизмінің фонетикалық ерекшеліктерін зерттей отырып, қазақ тіліне тән [қ] және [ғ] сияқты фонемалардың орыс тілімен араласқан жағдайда өзгеріске ұшырайтынын анықтаған [10]. Флеге «Speech Learning Model» атты еңбегінде билингв балалардың фонетикалық жүйесінің қалыптасуы олардың екінші тілді қандай жаста үйренуіне тікелей байланысты екенін көрсетті [11]. АҚШ-тың Білім департаменті (2021) «Bilingual Education and Language Policy» баяндамасында фонетикалық интерференцияны жеңу үшін арнайы фонетикалық жаттығулар мен тілдік орта құру маңызды екенін атап өтеді [12].

Ким және Лави (Kim & Lavi, 2019) фонетикалық интерференцияның билингв балалардың сөйлеуіне ықпалын зерттей отырып, дыбыстық ауытқулардың жас ерекшеліктеріне қарай әртүрлі көрініс табатынын анықтады [13]. Олардың зерттеуі бойынша, екі тілді қатар меңгерген балаларда дауыссыз дыбыстарды алмастыру жиі кездеседі. Бейкер (Baker, 2020) өз еңбектерінде билингвизм мен фонетикалық интерференция арасындағы байланысты талдайды [14]. Оның зерттеулері фонетикалық интерференцияның қарым-қатынас сапасына қалай әсер ететінін көрсетіп, билингв балаларда белгілі бір дыбыстарды игерудің баяу жүретінін дәлелдейді. Смит және Джонсон (Smith & Johnson, 2021) зерттеулері фонетикалық интерференция билингв балалардың когнитивтік дамуына қалай әсер ететінін қарастырады [15]. Авторлар фонетикалық интерференцияның оқуға және жазуға әсерін бағалай отырып, ерте тілдік интервенцияның маңыздылығын атап көрсетеді.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Бұл зерттеу Алматы қаласындағы білім беру орталығында оқитын 50 билингв баланың фонетикалық интерференциясын талдауға бағытталған. Билингв балалардың сөйлеуінде фонетикалық интерференцияның көрінісін анықтау үшін бірнеше кезеңнен тұратын кешенді әдіснама қолданылды (Сурет 1).

Зерттеудің негізгі мақсаты – қазақ-орыс билингв балалардың сөйлеуінде фонетикалық интерференцияның ерекшеліктерін анықтау және оның тілдік дамуға әсерін бағалау.

1-сурет – Билингв балалардың сөйлеуінде фонетикалық интерференцияның көрінісін анықтауға арналған әдіснама

Зерттеудің бірінші кезеңінде билингв балалардың тілдік дағдыларын бағалау үшін арнайы диагностикалық материалдар әзірленді. Бұл материалдарда қазақ және орыс тілдерінің фонетикалық жүйелеріндегі айырмашылықтарды ескере отырып, зерттелетін дыбыстар тізімі құрастырылады. Осы мақсатта балаларға арнайы сөздік тестер, фразаларды оқу және еркін әңгімелеу тапсырмалары берілді. Зерттеудің екінші кезеңінде фонетикалық интерференцияның көріністерін анықтау мақсатында жазылған материалдарға фонетикалық-акустикалық және артикуляциялық талдау жасалды. Бұл кезеңде фонетикалық интерференцияның негізгі түрлері анықталады. Зерттеудің үшінші кезеңінде фонетикалық интерференцияның ықтимал себептерін анықтау үшін билингв балалардың ата-аналары және мұғалімдерімен сауалнама және сұхбат жүргізілді. Зерттеудің төртінші кезеңінде алынған деректер статистикалық әдістер арқылы өңделді

Нәтижелер және талқылау.

Диагностикалық кезеңде билингв балалардың сөйлеуінде фонетикалық интерференцияның көрінісін анықтау үшін үш негізгі тапсырма қолданылды: лексикалық-дыбыстық тест, сөйлеу актілерін орындау және еркін сөйлеу тапсырмасы. Алғашқы кезеңде лексикалық-дыбыстық тест жүргізілді. Балаларға екі тілдегі ұқсас, бірақ дыбысталуы әртүрлі сөздерді дұрыс айту тапсырылды. Мысалы, қазақ тіліндегі «қара» және орыс тіліндегі «кара»,

«қой» мен «кой», «қуыршақ» пен «кукла» сөздері арқылы қазақ тіліндегі [к] және орыс тіліндегі [к] дыбыстарының алмастырылу ықтималдығы тексерілді. Орыс тілінен енген сөздерде бұл дыбыстар жиі ауыстырылып қолданылып, кейбір балалар «қала» сөзін «кола» деп немесе «құм» сөзін «кум» деп айтуға бейім екені анықталды. Сондай-ақ «ғасыр» мен «группа», «бағдар» мен «гарантия», «бағалы» мен «голос» сөздері арқылы қазақ тіліндегі [ғ] дыбысының орнына орыс тілінің [г] дыбысын қолдану тенденциясы зерттелді. Кейбір балалар қазақша сөйлегенде орысша дыбыстау заңдылықтарын қолдана отырып, «ғасыр» сөзін «гасыр» деп айтуға бейім екені байқалды.

Зерттеу нәтижелері 1-кестеде көрсетілген.

1-кесте – Лексикалық-дыбыстық тест нәтижесі

Фонетикалық интерференция түрі	**Кездесу жиілігі** (%)	**Балалар саны (50-ден)**	**Мысалдар**
Қазақ тіліндегі [к] → орыс тіліндегі [к]	78 %	39 бала	«Қала» → «Кола», «Құм» → «Кум»
Қазақ тіліндегі [ғ] → орыс тіліндегі [г]	65 %	33 бала	«Ғасыр» → «Гасыр», «Бағдар» → «Гарантия»
Қазақ тіліндегі [ө] → орыс тіліндегі [о]	72 %	36 бала	«Өзен» → «Озен», «Өрік» → «Орик»
Қазақ тіліндегі [ә] → орыс тіліндегі [а]	63 %	32 бала	«Әлем» → «Алем», «Әже» → «Аже»
Созылыңқы дауысты дыбыстарды қысқарту	58 %	29 бала	«Балапан» → «Балпан», «Құдық» → «Кудык»
Орыс тілінің екпінін қазақ сөйлеміне енгізу	42 %	21 бала	«Менің атым – Асқар» → «Менің атым Асқар»

Бұл нәтижелер билингв балалардың қазақ тіліндегі артикуляциялық дағдылары толық қалыптаспағанын және екінші тілдің дыбыстық жүйесі сөйлеу әдеттеріне әсер ететінін көрсетті.

Екінші тапсырма сөйлеу актілерін орындау болды. Бұл кезеңде балаларға белгілі бір фонетикалық құрылымы бар сөйлемдерді қайталап айту ұсынылды. Тапсырма барысында қазақ және орыс тілдерінде бірдей мағына беретін сөйлемдер берілді, мысалы: «Жасыл қаламды алдым» және «Я взял зелёную ручку», «Менің кітабым үстелде жатыр» және «Моя книга лежит на столе», «Кешке театрға барамыз» және «Вечером мы идём в театр». Бұл сөйлемдерді қайталау кезінде балалардың дыбыстық интерференциясы әртүрлі деңгейде байқалды. Қазақша сөйлемдерді айтқан кезде кейбір балалар

орыс тіліндегі интонациялық үлгілерді қолданып, екпінді соңғы буынға ауыстырды немесе сөздерді орысша дыбыстауға тырысты (Кесте 2).

2-кесте – Сөйлеу актілерін орындау нәтижелері

Фонетикалық интерференция түрі	**Кездесу жиілігі** (%)	**Балалар саны (50-ден)**	**Мысалдар**
Қазақ сөйлемдерінде орысша екпінді қолдану	55 %	28 бала	«Менің кітабым үстелде жатыр» → «Менің кітабым үстелде жатыр»
Қазақ тіліндегі [ң] → орыс тіліндегі [н]	48 %	24 бала	«Менің атым – Асқар» → «Менин атым – Асқар»
Созылыңқы дауыссыз дыбыстарды қысқарту	60 %	30 бала	«Қонақ» → «Конак», «Құдық» → «Кудык»

Үшінші тапсырма еркін сөйлеу тапсырмасы болды. Бұл кезеңде балаларға алдын ала берілген тақырыптар бойынша сөйлеу ұсынылды. Тақырыптар қарапайым әрі баланың сөздік қорына сай таңдалды, мысалы: «Менің сүйікті ойыншықтарым», «Менің отбасым», «Менің мектебім», «Менің досым». Балалар өз ойын қазақ және орыс тілдерінде еркін жеткізуге тырысты. Бұл тапсырма барысында қазақша сөйлемдердің ішінде орыс тілінің артикуляциялық базасы жиі қолданылатыны байқалды. Кейбір балалар сөйлем ішінде қазақ және орыс тілдерін араластырып сөйлеуге бейім болды. Мысалы, «Менің ағам университетте оқиды» орнына «Менің брат оқиды универде», «Кеше мектепке бардым» орнына «Кеше пошла мектепке» деген сөйлемдер кездесті (Кесте 3).

3-кесте – Еркін сөйлеу тапсырмасы нәтижелері

Фонетикалық интерференция түрі	**Кездесу жиілігі** (%)	**Балалар саны (50-ден)**	**Мысалдар**
Қазақ және орыс тілдерін араластыру	68 %	34 бала	«Менің ағам университетте оқиды» → «Менің брат оқиды универде»
Қатаң және ұяң дауыссыздардың ауысуы	54 %	27 бала	«Тағам» → «Дағам», «Қорық» → «Горық»
Қазақша [ә] → орысша [а] дыбысына ауысуы	61 %	31 бала	«Әлем» → «Алем», «Әже» → «Аже»

Диагностикалық тапсырмалар нәтижесінде фонетикалық интерференцияның негізгі көріністері анықталды:

– Дауыссыз дыбыстардың алмастырылуы – [к] → [к], [ғ] → [г], [ң] → [н], [д] → [т].

– Дауысты дыбыстардың өзгеруі – [ө] → [о], [ә] → [а].

– Созылыңқы дыбыстардың қысқартылуы – қазақ тіліндегі ұзын дауысты және дауыссыз дыбыстардың орыс тілінің артикуляциялық базасына бейімделіп айтылуы.

– Екпіннің өзгеруі – қазақ тілінде алғашқы буынға түсетін екпіннің орыс тіліндегі соңғы буынға ауысуы.

– Сөйлем ішінде қазақ және орыс тілдерінің араласуы – сөз деңгейінде немесе грамматикалық құрылымдар арқылы интерференцияның көрінуі.

Бұл нәтижелер билингв балалардың сөйлеуінде фонетикалық интерференцияның айтарлықтай деңгейде көрінетінін дәлелдеді.

Фонетикалық-акустикалық және артикуляциялық талдау барысында билингв балалардың сөйлеуін тереңірек зерттеу үшін олардың айтылымы бейнежазбаға түсірілді. Бейнежазбалар негізінде жүргізілген фонетикалық-акустикалық және артикуляциялық талдау билингв балалардың сөйлеуінде фонетикалық интерференцияның тұрақты түрде кездесетінін көрсетті. Дауыссыз дыбыстардың жұмсаруы жиі тіркелген құбылыс болып шықты. Балалардың 77 %-ы қазақ тіліндегі қатаң дауыссыздарды орыс тілінің ұяң дыбыстарына алмастырып айтты. Мысалы, «Қар» сөзі «Кар», «Тапсырма» сөзі «Дапсырма», «Парта» сөзі «Барта» түрінде айтылды. Сонымен қатар, ұяң дауыссыздардың артикуляциялық әлсіреуі 65 % балада тіркелді. «Дағдарыс» сөзі «Тағдарыс», «Байқау» сөзі «Пайқау», «Ғаламтор» сөзі «Қаламтор» болып айтылған жағдайлар кездесті. Бұл ауытқулар қазақ тілінің қатаң дауыссыздарына тән артикуляциялық күштің билингв балаларда әлсіреуін көрсетеді.

Дауысты дыбыстардың өзгеруі де жиі кездесетін құбылыс болды. Қазақ тіліндегі [і] және [ы] дыбыстарының қысқартылып айтылуы 73 % балада байқалды. Балалар «Білім» сөзін «Билім», «Сынып» сөзін «Сұнып», «Мұғалім» сөзін «Мұғалим» деп айтуға бейім болды. Сондай-ақ қазақ тіліндегі созылыңқы дауысты дыбыстардың қысқаруы 68 % балада анық» сөзі «Шолмек» түрінде айтылды. Интонация мен екпіннің өзгеруі де жиі кездесетін интерференциялық құбылыс болды. Қазақ сөйлемдерінде орыс тілінің екпіндік заңдылықтарын қолдану 62 % балада байқалды. Мысалы, «Мен кітап оқыдым» сөйлемін балалар «Мен кітап оқыдым» деп, соңғы буынға екпін түсіріп айтты.

Бейнежазбаларда балалардың артикуляция ерекшеліктері де зерттелді. Еріндік дыбыстардың артикуляциясы өзгергені байқалды, әсіресе қазақ тіліндегі [ө], [ү], [ұ] дыбыстары дұрыс айтылмады. 59 % бала «Үлкен» сөзін

«Үлкен», «Өнер» сөзін «Онер», «Құрылыс» сөзін «Қурылыс» деп айтты. Сондай-ақ, тіл ұшының өзгерісі байқалып, [ш] дыбысының орнына [с], [ж] дыбысының орнына [з] қолданылды. Балалардың 64 %-ында «Жұмыс» сөзі «Зұмыс», «Шыдамды» сөзі «Сыдамды», «Жел» сөзі «Зел» болып дыбысталды. Тіл арты дыбыстарының жұмсаруы да 72 % балада анықталды. Қазақ тіліндегі [к] және [ғ] дыбыстары жұмсақ айтылып, «Қыс» сөзі «Кыс», «Ғарыш» сөзі «Гарыш», «Қарағай» сөзі «Карагай» болып өзгерді. Бұл өзгерістер балалардың орыс тілінің артикуляциялық базасына бейімделгенін көрсетеді (Кесте 4).

4-кесте – Фонетикалық-акустикалық және артикуляциялық талдау нәтижелері

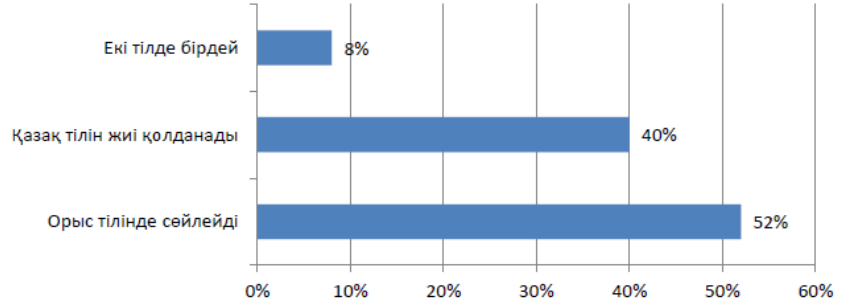
Фонетикалық интерференция түрі	**Кездесу жиілігі** (%)	**Балалар саны (50-ден)**	**Мысалдар**
Қазақ тіліндегі қатаң дауыссыздардың жұмсаруы	77 %	39 бала	«Қар» → «Кар», «Тапсырма» → «Дапсырма», «Парта» → «Барта»
Ұяң дауыссыздардың артикуляциялық әлсіреуі	65 %	33 бала	«Дағдарыс»→ «Тағдарыс», «Байқау» → «Пайқау», «Ғаламтор» → «Қаламтор»
Дауысты дыбыстардың қысқаруы	68 %	34 бала	«Білім» → «Билім», «Сынып» → «Сұнып», «Мұғалім» → «Мұгалим»
Қазақ сөйлемдерінде орысша екпін қолдану	62 %	31 бала	«Мен кітап оқыдым» → «Мен кітап оқыдым», «Жазда ауылға барамыз» → «Жазда ауылға барамыз»
Еріндік дыбыстардың толық айтылмауы	59 %	30 бала	«Үлкен» → «Улкен», «Өнер» → «Онер», «Құрылыс» → «Қурылыс»
Тіл арты дыбыстарының жұмсаруы	72 %	36 бала	«Қыс» → «Кыс», «Ғарыш» → «Гарыш», «Қарағай» → «Карагай»

Фонетикалық-акустикалық және артикуляциялық талдау нәтижесінде билингв балалардың сөйлеуінде келесі негізгі өзгерістер анықталды. Дауыссыз дыбыстардың жұмсаруы жиі тіркеліп, [к] → [к], [п] → [б], [т] →

[д], [ш] → [с], [ж] → [з] дыбыстары ауыстырылды. Дауысты дыбыстардың қысқаруы байқалып, [і] → [ы], [ө] → [о], [ү] → [у] дыбыстары өзгерді. Еріндік дыбыстар толық айтылмай, [ө], [ү], [ұ] дыбыстары орысша артикуляциялық жүйеге сәйкес бейімделді. Қазақ сөйлемдерінде орыс тілінің интонациясы мен екпін заңдылықтары қолданылып, екпін сөздің соңғы буынына түсті.

Бұл нәтижелер билингв балалардың сөйлеуінде фонетикалық интерференцияның артикуляциялық, акустикалық және интонациялық деңгейде тұрақты түрде кездесетінін көрсетті. Осыған байланысты келесі кезеңде фонетикалық интерференцияны түзету әдістері ұсынылады.

Ата-аналарға жүргізілген сауалнама нәтижелері билингв балалардың сөйлеу ерекшеліктерін тереңірек түсінуге мүмкіндік берді. Жалпы сауалнамаға 38 ата-ана қатысты. Алынған мәліметтер балалардың күнделікті қарым-қатынасында қай тілді басым қолданатынын, олардың сөйлеуінде фонетикалық интерференцияның қалай көрініс табатынын және ата-аналардың бұл мәселеге қаншалықты мән беретінін анықтауға көмектесті. Сауалнама нәтижелері көрсеткендей, ата-аналардың 52 %-ы баласының көбінесе орыс тілінде сөйлейтінін, 40 %-ы қазақ тілін жиі қолданатынын, ал 8 %-ы екі тілді бірдей деңгейде пайдаланатынын айтты (Сурет 2). Бұл билингв балалардың басым көпшілігі орыс тілінің ықпалына ұшырайтынын көрсетеді. Сонымен қатар ата-аналардың 58 %-ы баласының орыс тілінде оқуды және жазуды жақсы меңгергенін атап өтті, ал 36 %-ы қазақ тілінде сауаттырақ екенін айтты. Қалған 6 %-ы екі тілде бірдей деңгейде жазып, оқи алатынын көрсеткен.

2-сурет – Ата-аналарға жүргізілген сауалнама нәтижелері

Балалардың сөйлеуінде екі тілді араластыру мәселесі де өзекті болып шықты. Ата-аналардың 74 %-ы баласының сөйлеу барысында қазақ және орыс тілдерін араластырып сөйлейтінін растады, ал 26 %-ы мұндай жағдайдың

сирек немесе мүлдем кездеспейтінін айтты. Бұл нәтиже фонетикалық интерференцияның тек жеке дыбыстар деңгейінде ғана емес, жалпы сөйлеу құрылымына да әсер ететінін білдіреді.

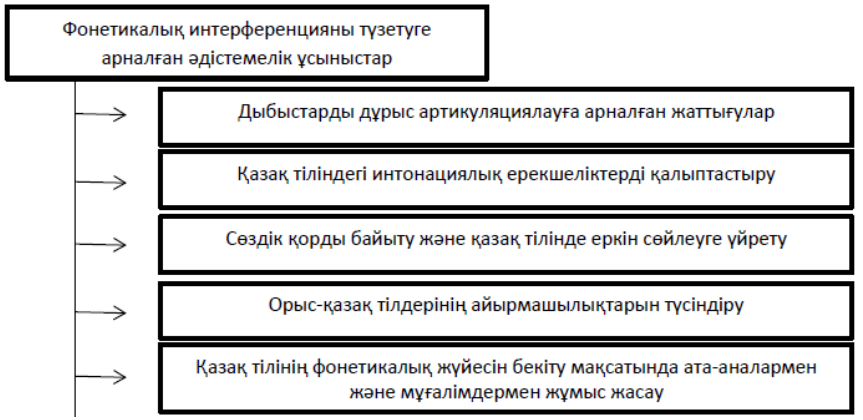
Сондай-ақ 60 % ата-ана баласының қазақ тілінде сөйлегенде орыс тілінің екпінін қолданатынын байқаған. Бұл балалардың сөйлем ішіндегі екпінді соңғы буынға қоюға бейім екенін және интонацияның да орыс тіліне жақындайтынын көрсетеді. Сонымен қатар, ата-аналардың 55 %-ы баласының кейбір қазақша дыбыстарды дұрыс айта алмайтынын атап өтті. Балалардың қай тілде өз ойын еркін жеткізетіні туралы сұраққа ата-аналардың 59 %-ы орыс тілінде, 32 %-ы қазақ тілінде, ал 9 %-ы екі тілде бірдей деңгейде сөйлей алатынын айтты. Бұл қазақ тілінде еркін сөйлеу дағдысының жеткіліксіз екенін және фонетикалық интерференцияның сөйлеу еркіндігіне әсер ететінін көрсетеді. Жалпы, сауалнама нәтижелері билингв балалардың сөйлеуінде фонетикалық интерференцияның жоғары деңгейде кездесетінін және оның басты себебі ретінде күнделікті қарым-қатынаста орыс тілінің басым қолданылатынын айқындады.

Зерттеу нәтижелері фонетикалық интерференцияның деңгейі балалардың тілдік ортасына, сөйлеу әдеттеріне және тіл меңгеру деңгейіне тікелей байланысты екенін көрсетті. Қазақша ортада тәрбиеленген балаларда фонетикалық интерференция деңгейі 41 %-ды құраса, орысша ортада өскен балаларда бұл көрсеткіш 78 %-ға жетті. Тіл меңгеру деңгейіне қарай қазақ тілін жақсы меңгерген балаларда фонетикалық интерференция 39 %-ды құраған, ал орысша жақсы меңгергендер арасында бұл көрсеткіш 80 %-ға дейін көтерілген (Кесте 5).

5-кесте – Фонетикалық интерференцияның жиілік көрсеткіштері

Зерттелген факторлар	**Фонетикалық интерференция деңгейі (%)**	**Балалар саны (50-ден)**
Тілдік орта (қазақша басым)	41 %	21 бала
Тілдік орта (орысша басым)	78 %	39 бала
Тіл меңгеру деңгейі (қазақша жақсы)	39 %	20 бала
Тіл меңгеру деңгейі (орысша жақсы)	80 %	40 бала
Қазақша жиі сөйлейтін балалар	45 %	22 бала
Орысша жиі сөйлейтін балалар	76 %	28 бала
Қазақша және орысша тең қолданатын балалар	55 %	10 бала

Сөйлеу дағдысы да маңызды рөл атқарды: қазақша жиі сөйлейтін балаларда фонетикалық интерференция 45 % болса, орыс тілін басым қолданатын балаларда бұл көрсеткіш 76 %-ға жеткен. Қазақша және орысша тең қолданатын балаларда фонетикалық интерференция 55 % деңгейінде тіркелді. Бұл мәліметтер қазақ тілі басым қолданылатын орта мен тұрақты сөйлеу тәжірибесі фонетикалық интерференция деңгейін төмендетуге ықпал ететінін дәлелдейді. Зерттеудің соңғы кезеңінде алынған нәтижелерді талдау негізінде билингв балалардың сөйлеуіндегі фонетикалық интерференцияны азайтуға бағытталған әдістемелік ұсыныстар жасалды. Бұл ұсыныстар фонетикалық интерференцияның негізгі себептерін ескере отырып, түзету жұмыстарына бағытталды (Сурет 3).

3-сурет – Фонетикалық интерференцияны түзетуге арналған әдістемелік ұсыныстар

Зерттеудің соңғы кезеңінде алынған нәтижелер негізінде билингв балалардың сөйлеуіндегі фонетикалық интерференцияны түзетуге арналған әдістемелік ұсыныстар жасалды.

Алдымен, дыбыстарды дұрыс артикуляциялауға арналған жаттығулар ұсынылды, себебі зерттеу барысында қазақ тіліндегі қатаң және ұяң дауыссыздарды шатастыру, дауысты дыбыстарды дұрыс артикуляциялама жиі кездесетіні анықталды. Осыған байланысты балаларға айна әдісі арқылы өз айтылымдарын бақылау ұсынылды, бұл әсіресе [к] және [қ], [г] және [ғ] дыбыстарын ажырата білуге көмектеседі. Сонымен қатар тіл бұлшықеттерін дамытуға арналған арнайы жаттығулар енгізілді. Бұл жаттығулар тілдің қозғалысын икемді етіп, артикуляциялық дағдыларды жетілдіруге бағытталды. Әріптерді бөліп айту әдісі арқылы балаларға сөздерді дұрыс

буындап айту үйретілді, мысалы, «тағам» сөзін «та-ға-м» деп емес, «та-ғам» деп айтуға жаттықты.

Жалпы, зерттеу нәтижелеріне сүйене отырып, фонетикалық интерференцияны азайтуға бағытталған нақты әдістемелік ұсыныстар жасалды. Олардың ішінде дыбыстарды дұрыс артикуляциялауға арналған жаттығулар, қазақ тіліндегі интонациялық ерекшеліктерді меңгеру әдістері, сөздік қорды дамытуға арналған тапсырмалар, екі тілдің айырмашылықтарын түсіндіру, ата-аналар мен мұғалімдермен бірлескен жұмыс жүргізу бар.

Қорытынды

Зерттеу нәтижелері билингв балалардың қазақ тіліндегі фонетикалық нормаларды меңгеруін жақсарту үшін тілдік орта мен сөйлеу тәжірибесін күшейту қажеттігін көрсетті. Бұл баланың сөйлеуіне саналы түрде әсер ету арқылы интерференцияны азайтуға болатынын дәлелдейді. Сонымен қатар ата-аналардың және мұғалімдердің балалардың тілдік дағдыларын қалыптастырудағы рөлі ерекше екені анықталды. Егер қазақ тілі үйде де, мектепте де белсенді қолданылса, балалардың дұрыс сөйлеу дағдылары тұрақты дамып, фонетикалық интерференция деңгейі төмендейді. Бұл зерттеудің нәтижелері тек билингв балалардың тілдік дамуын зерттеумен ғана шектелмейді. Ол қазақ тілін меңгерту процесінде кездесетін қиындықтарды жеңу үшін білім беру саласында жаңа әдістемелік тәсілдер енгізуге негіз бола алады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 MTB MLE resource kit : Including the excluded. [Electronic resource]. – URL: https://unesdoc.unesco.org/ark%3A/48223/pf0000370046

2 **Fortier, V., Simard, D.** Exploring the contribution of phonological memory to metasyntactic abilities in bilingual children [Text] // Language Awareness. – 2017. – Vol. 26, No 2. – P. 78–95. – https://doi.org/10.1080/09658416.2017.1345919

3 **Ali, A. M.** The Effect of Bilingualism on Cognitive Development in Children Review Article [Text] // Alustath Journal for Human and Social Sciences. – 2023. – Vol. 62, No 4. – P. 387–404. – http://dx.doi.org/10.36473/ujhss.v62i4.2278

4 **Ouane, A.** Towards a multilingual culture of education [Text]. – Hamburg : UNESCO Institute for Education, 2003. – P. 200–202.

5 **Hélot, C.** Linguistic diversity and education [Text] // The Routledge handbook of multilingualism. – Routledge, 2012. – P. 231–248.

6 **Shoba, J. A., Chimbutane, F.** Bilingual education and language policy in the global south [Text]. – New York : Routledge, 2013. – P. 876–878.

7 **Chionidou, A., Nicolaidis, K.** Voice onset time in bilingual Greek-German children [Text] // ICPhS. – 2015. – P. 71–73.

8 **Weinreich, U.** Languages in contact: Findings and problems. – Walter de Gruyter, 2010. – No 1. – P. 15–18.

9 **Щерба, Л.** Преподавание иностранных языков в школе [Текст]. – Litres, 2019. – С. 115–116.

10 **Кайыров, А.** Профессор Қ. Жұбанов және қазақ тілінің фонетикасы мәселелері [Мәтін] // Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университетінің Хабаршысы. – 2024. – Т. 32. – № 4. – С. 107–116.

11 **Flege, J. E.** Origins and development of the Speech Learning Model [Text] // Retrieved December. – 2005. – Vol. 13. – P. 20–21.

12 **Johnson, D. C.** Implementational and ideological spaces in bilingual education language policy [Text] // International Journal of Bilingual Education and Bilingualism. – 2010. – Vol. 13, No 1. – P. 61–79.

13 **Vikhrova, A. Y., Lypkan, T. V.** Softness of consonants in the oral speech of Russian-speaking bilinguals in Germany and monolinguals in Russia [Text] // Russian Language Studies. – 2023. – Vol. 21, No 3. – P. 261–277.

14 **Baker, C.** Foundations of bilingual education and bilingualism. – Multilingual matters, 2011. – P. 112–113.

15 **Johnson, J.** Factors related to cross-language transfer and metaphor interpretation in bilingual children [Text] // Applied Psycholinguistics. – 1989. – Vol. 10, No 2. – P. 157–177.

REFERENCES

1 MTB MLE resource kit: Including the excluded. [Electronic resource]. – URL: https://unesdoc.unesco.org/ark%3A/48223/pf0000370046

2 **Fortier, V., Simard, D.** Exploring the contribution of phonological memory to metasyntactic abilities in bilingual children [Text]. Language Awareness. – 2017. – Vol. 26, No 2. – P. 78–95. – https://doi.org/10.1080/09658416.2017.1345919

3 **Ali, A. M.** The Effect of Bilingualism on Cognitive Development in Children Review Article [Text]. Alustath Journal for Human and Social Sciences. – 2023. – Vol. 62, No 4. – P. 387–404. – http://dx.doi.org/10.36473/ujhss.v62i4.2278

4 **Ouane, A.** Towards a multilingual culture of education [Text]. – Hamburg : UNESCO Institute for Education, 2003. – P. 200–202.

5 **Hélot, C.** Linguistic diversity and education [Text]. The Routledge handbook of multilingualism. – Routledge, 2012. – P. 231–248.

6 **Shoba, J. A., Chimbutane, F.** Bilingual education and language policy in the global south [Text]. – New York : Routledge, 2013. – P. 876–878.

7 **Chionidou, A., Nicolaidis, K.** Voice onset time in bilingual Greek-German children [Text]. – ICPhS. – 2015. – P. 71–73.

8 **Weinreich, U.** Languages in contact: Findings and problems. – Walter de Gruyter, 2010. – No 1. – P. 15–18.

9 **Shcherba, L.** Prepodavanie inostrannykh yazykov v shkole [Teaching foreign languages at school] [Text]. – Litres, 2019. – P. 115–116.

10 **Kayyrov, A. Professor Қ.** Zhubanov zhane kazak tilinin fonetikasy maseleleri [Professor K. Zhubanov and problems of phonetics of the Kazakh language] [Text] // Batys Kazakstan innovatsiyalyk-tekhnologiyalyk universitetinin Khabarshysy. – 2024. – Vol. 32 , No 4. – P. 107–116.

11 **Flege, J. E.** Origins and development of the Speech Learning Model [Text]. – Retrieved December. – 2005. – Vol. 13. – P. 20.

12 **Johnson, D. C.** Implementational and ideological spaces in bilingual education language policy [Text] // International Journal of Bilingual Education and Bilingualism. – 2010. – Vol. 13, No 1. – P. 61–79.

13 **Vikhrova, A. Y., Lypkan, T. V.** Softness of consonants in the oral speech of Russian-speaking bilinguals in Germany and monolinguals in Russia [Text] – Russian Language Studies. – 2023. – Vol. 21, No 3. – P. 261–277.

14 **Baker, C.** Foundations of bilingual education and bilingualism. – Multilingual matters, 2011. – P. 112–113.`

15 **Johnson, J.** Factors related to cross-language transfer and metaphor interpretation in bilingual children [Text] // Applied Psycholinguistics. – 1989. – Vol. 10, No 2. – P. 157–177.

07.04.25 ж. баспаға түсті.
13.10.25 ж. түзетулерімен түсті.
10.08.26 ж. басып шығаруға қабылданды.

**Д. Мұқият[1], Л. Т. Алимтаева[2]*
[1,2]Казахский национальный университет имени Аль-Фараби,
Республика Казахстан, г. Алматы.
Поступило в редакцию 07.04.25.
Поступило с исправлениями 13.10.25.
Принято в печать 10.08.26.

ОТРАЖЕНИЕ ФОНЕТИЧЕСКОЙ ИНТЕРФЕРЕНЦИИ В РЕЧИ ДЕТЕЙ-БИЛИНГВОВ

В этом исследовании билингв подробно рассмотрел явление фонетической интерференции, обнаруживаемое в речи детей.

Основная цель исследования-выявить взаимодействие звуковых систем казахского и русского языков в процессе овладения двумя языками, охарактеризовать основные виды фонетической интерференции и предложить пути ее коррекции. В ходе исследования были оценены речевые особенности билингв-детей с помощью диагностических методов, проанализированы их уровень правильного усвоения звуков казахского языка, интонационные изменения и артикуляционные особенности. Кроме того, были опрошены родители, а также изучено влияние языковой среды на фонетические помехи. Полученные данные обрабатывались статистическими методами и определялись частотные показатели фонетической интерференции. Результаты исследования показали, что фонетическая интерференция играет важную роль в формировании речевых навыков у детей. Установлено, что возникают трудности в различении фонологических особенностей казахского и русского языков, особенно в качестве частых ошибок регистрировались замещение гласных и согласных, изменение акцента в предложении и нарушение интонации. На основании полученных результатов разработаны методические рекомендации по коррекции фонетической интерференции. Были предложены упражнения на правильную артикуляцию звуков, методы овладения интонационными особенностями, задания на обогащение словарного запаса и стратегии работы с родителями и учителями.

Ключевые слова: билингвизм, фонетическая интерференция, казахский язык, русский язык, звуковая система, артикуляция, интонация.

**D. Mukiyat[1], L. T. Alimtaeva[2]*
[1,2]Al-Farabi Kazakh National University,
Republic of Kazakhstan, Almaty.
Received 07.04.25.
Received in revised form 13.10.25.
Accepted for publication 10.08.26.

REFLECTION OF PHONETIC INTERFERENCE IN THE SPEECH OF BILINGUAL CHILDREN

In this study, a bilingual examined in detail the phenomenon of phonetic interference found in children's speech. The main purpose of the study is to identify the interaction of the sound systems of the Kazakh and Russian languages in the process of mastering two languages, to characterize

the main types of phonetic interference and suggest ways to correct it. The study assessed the speech characteristics of bilingual children using diagnostic methods, analyzed their level of correct assimilation of Kazakh language sounds, intonation changes and articulatory features. In addition, parents were interviewed, and the influence of the language environment on phonetic interference was studied. The results of the study showed that phonetic interference plays an important role in the formation of speech skills in children. It was found that there are difficulties in distinguishing the phonological features of the Kazakh and Russian languages, especially the substitution of vowels and consonants, a change in accent in a sentence and a violation of intonation were registered as frequent errors. Exercises for the correct articulation of sounds, methods of mastering intonational features, tasks for enriching vocabulary and strategies for working with parents and teachers were offered.

Keywords: bilingualism, phonetic interference, Kazakh language, Russian language, sound system, articulation, intonation.

ҒТАМР 14.25.09

https://doi.org/10.48081/BTOUPh3.2026/605-619

***Г. Ә. Мұхиддинова[1], Қ. Ө. Есенова[2]**

[1]Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті,
Қазақстан Республикасы, Қызылорда қ.;
[2]Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
[1]ORCID: https://orcid.org/0009-0002-9902-8590
[2]ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7402-3625
*e-mail: guljdil@mail.ru

ЛИНГВОАКСИОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫ: PRISMA ӘДІСІМЕН ЖАСАЛҒАН СИСТЕМАТИКАЛЫҚ ӘДЕБИ ШОЛУ

Бұл жүйелі шолу 1996 жылдан 2024 жылға дейінгі кезеңдегі лингвистика және аксиология ғылымдарының қазіргі жағдайын және оның әлем бойынша зерттеу белсенділігін талдауға бағытталады. Scopus және Google scholar дерекқорынан құжаттар тауып, олардың ішінен ағылшын, орыс тілінен басқа тілдегі мақалалар алып тасталды. Құжаттарды сұрыптау нәтижелері бойынша конференция материалдары, мақалалар, шолу мақалалары, кітаптар, кітап тараулары, шағын сауалнамалар таңдап алынды. Бұл мәліметтер ғылыми ізденістердің кең спектрін қамтиды және лингвистика және аксиология саласындағы зерттеулерді түсіну үшін маңызды дереккөздер болып табылады және бұл зерттеудің сенімділігі мен ғылыми негізділігін арттырады. Жарияланымдар санының жыл сайын артуы тақырыптың өзектілігін көрсетеді. Осы зерттеуді басшылыққа алған екі негізгі зерттеу сұрағын шешу үшін PRISMA (Preferred Reporting Items for Systematic Reviews and Meta-Analyses) әдісі қолданылды. Мақалада әр түрлі елдердегі зерттеулердің таралуы салыстырмалы түрде қарастырылды. Нәтижелер көрсеткендей, АҚШ, Польша, Солтүстік Америкада, әсіресе, Ресей Федерациясында лингвоаксиологияға қатысты зерттеулердің саны айтарлықтай жоғары, ал Оңтүстік Америка, Африка елдерінде бұл салада зерттеулер салыстырмалы түрде аз. Зерттеу нәтижелері лингвоаксиологияға қатысты ғылыми-зерттеу жұмыстарын әлі де көп жетілдіру мен дамыту қажет екенін көрсетеді. Сонымен қатар,

аксиология және лингвистика салаларының қай уақыт аралығында жемісті және қай жылдар аралығында жеткіліксіз зерттелгендігі жөнінде анықталды. Лингвоаксиология ғылымының даму кезеңдері, лингвоаксиология мен методиканың байланысы, оны зерттеушілер туралы зерделеу жасалды.

Кілт сөздер: лингвистика және аксиология, лингвоаксиология ғылымы, құндылық, лингвометодика, PRISMA, жүйелі әдеби шолу.

Кіріспе

Қазіргі таңда қазақ тілінің жүйелі-құрылымдық қызметімен қатар, танымдық қызметінің де шеңбері кеңейе түсті. Тіл ғылымының жаңа бағыттары жөнінде алғашқы пікірлер, көзқарастар ертеректе басталғанымен, кейінгі кезеңде ғана зерттеу нысанына айналып, «антропоөзектік» деген тілдің өзекті мәселесіне айналған жалпы ұғымға ие этнолингвистика, психолингвистика, социолингвистика, когнитивтік лингвистика және лингвомәдениеттану, лингвоаксиология салалары зерттелуде.

Осы салалардың ішінде лингвоаксиология туралы айтатын болсақ, ең алдымен, аксиология ғылымына басымдық беретініміз анық. Аксиология (axia – құндылық және logos – сөз) құндылықтарды зерттейтін ілім. Аксиология – құндылықтардың табиғаты, олардың әлеуметтік шындықта алатын орны және құндылық ұғымының жіктелуін зерттейтін философия ғылымының бір саласы. Қазіргі кезде аксиологиялық зерттеулер арасында тілге қатысты «лингвистикалық аксиология» дамып келе жатыр. Құндылықтар термині тіл арқылы ғана әлеммен байланыстыратыны белгілі. Тіл білімі мен аксиологияның арақатынасы тілдің аксиологиялық өрісін қарастыруға мүмкіндік береді.

Бұл зерттеу жұмысының мақсаты – қазіргі кезде лингвистика және аксиология ғылым салаларының зерттелуі қандай географиялық аумақты қамтиды және қандай ғылыми салалар мен уақыт аралығында зерттелген, лингвоаксиология ғылымының даму кезеңдерін, лингвоаксиология мен методиканың арақатынасы, оны зерттеушілер туралы анықтау.

Осы мақсатқа жету жолында төмендегідей зерттеу сұрақтары негізге алынып, оларға жауаптар берілді:

1. Лингвистика және аксиология салаларының зерттелуі қандай географиялық аумақты қамтиды және қай уақыт аралығында зерттелген?

2. Лингвистика және аксиология ғылымдары, олардың зерттеу объектісі, зерттеуші ғалымдар және лингвоаксиология мен методиканың арақатысы туралы қандай пікірлер бар?

Материалдар мен әдістері

Бұл зерттеу Scopus және Google scholar мәліметтер базасынан алынған деректерді талдау негізінде құрылды. Зерттеудің басты мақсаты – лингвоаксиология ғылымы, оның зерттелуі, зерттеу объектісі, құндылық ұғымы, оның жіктелуі туралы жарияланған ғылыми жұмыстарды жүйелі түрде шолу жасау. Scopus платформасындағы іздеу кезінде «лингвистика және аксиология» кілт сөздері енгізілді. Іздеу нәтижесінде 184 құжат табылды, олардың өзінен ағылшын, орыс тілінен басқа тілдегі мақалаларды алып тастағанда 153 мақала қалды. Олар мақалалар, конференция материалдары, кітаптар, шолу мақалалар түрінде берілген. Табылған ғылыми мақалалар жылдар бойынша жүйеленді, ол 1996 жылдан 2024 жылға дейінгі уақыт аралығын қамтыды. Келесі кезең құжаттарды сұрыптау нәтижелері бойынша мына құжат түрлері таңдалды: конференция материалдары 84 құжат, мақалалар 37 құжат, шолу мақалалары 11 құжат, кітаптар 12 құжат, кітап тараулары 7 құжат, шағын сауалнамалар мен шолулар 2 құжат. Бұл мәліметтер ғылыми ізденістердің кең спектрін қамтиды және лингвистика және аксиология саласындағы зерттеулерді түсіну үшін маңызды дереккөздер болып табылады. Жарияланымдар санының артуы: графикте уақыт өткен сайын жарияланымдардың санының біртіндеп өскені байқалады, бұл тақырыптың өзектілігінің артуын көрсетеді. Осы зерттеуді басшылыққа алған екі негізгі зерттеу сұрағын шешу үшін PRISMA (Preferred Reporting Items for Systematic Reviews and Meta-Analyses) әдісі қолданылды [1,1-б]. Бұл әдіс зерттеулерді жүйелі түрде іздеу, іріктеу, бағалау және талдау процесін кезең-кезеңімен сипаттайды. 1-кестеде қандай критерийлерге байланысты мақалалардың алынғандығы көрсетілді.

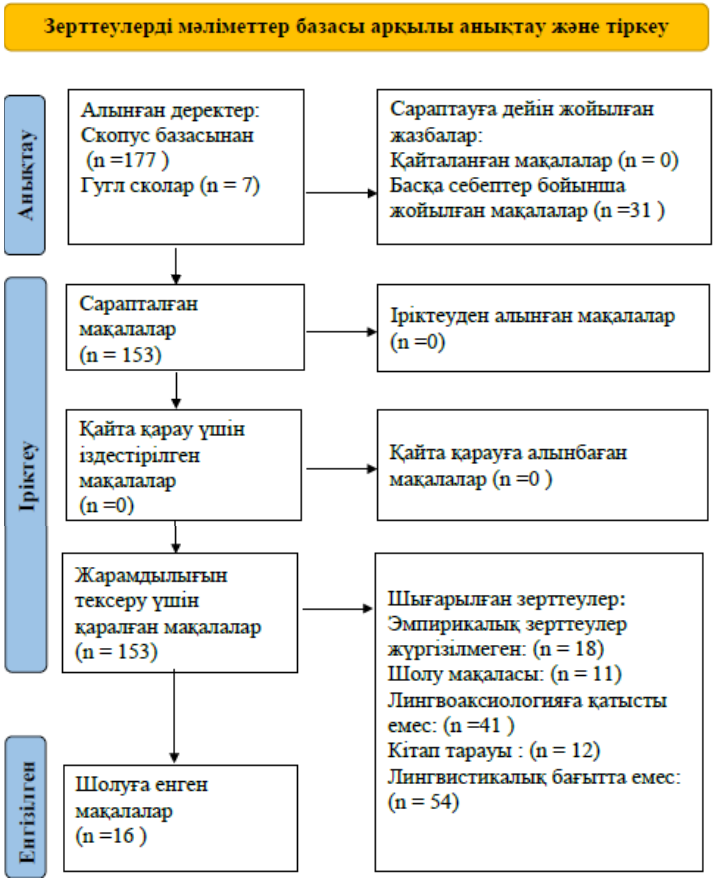
1-кесте. Қосу және алып тастау критерийлері

Қосу критерийлері (Inclusion Criteria)	**Алып тастау критерийлері (Exclusion Criteria)**
Эмпирикалық зерттеулер жүргізілген	Шолу мақалалар
Лингвистикаға бағытталған зерттеулер	Лингвистикаға қатысы жоқ
Тақырыпқа сәйкес келетін зерттеулер	Лингвоаксиологияға қатысты емес

Барлық табылған деректерді қарап шығып, олардың тақырыптары мен тезистерін тексеріп, сәйкес келмейтіндерін алып тастап, осы жүйелі шолуға қатыстылығы анықталды. Аннотацияны зерделеу арқылы эмпирикалық зерттеу екендігі анықтала бермейді, сондықтан таңдап алынған мақалалар толық оқылып, шешім қабылданды. Негізгі Scopus дерекқоры мен қосымша Google scholar дерекқорларынан алынған жазбаларды Excel бағдарламасына

біріктіріп, дубликаттар бар-жоғы тексерілді. Тексеру нәтижесінде мақалалардың бірін-бірі қайталамағандығы анықталды. 2-кестеден көріп тұрғандай жалпы 153 мақала сарапталып, соңында PRISMA әдісіне сәйкес Scopus және Google scholar дерекқорынан іріктелген 16 ғылыми мақалаға жүйелі әдеби шолу жасалды.

2-кесте – PRISMA 2020 жүйелі шолулар үшін арналған ағын диаграммасы (тек мәліметтер базалары мен тіркеу платформаларынан алынған іздеулер негізінде)

Нәтижелер және талқылау

Зерттеудің негізгі сұрақтарына жауап беру мақсатында төменде әр сұраққа жеке-жеке талдау жасалды.

1. *Лингвистика және аксиология салаларының зерттелуі қандай географиялық аумақты қамтиды және қай уақыт аралығында зерттелген?*

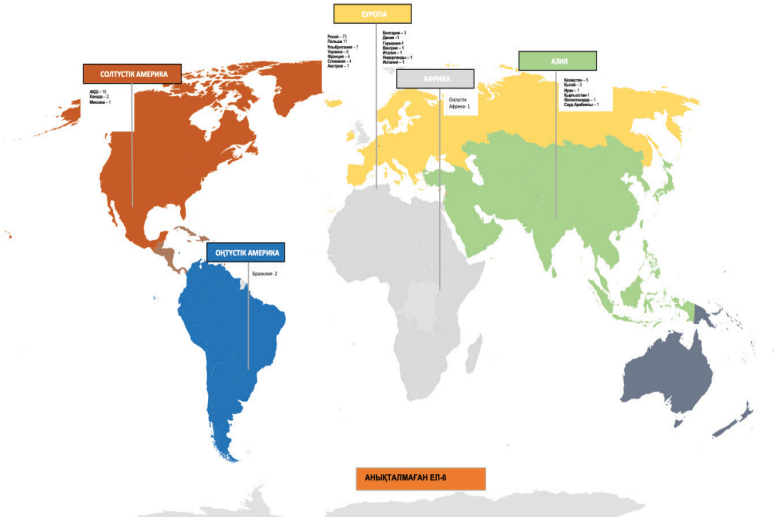
Аксиология және лингвистика ғылымдары бойынша 1996 жылдан бастап 2024 жыл аралығында (1996–2024) ғылыми-зерттеу жұмыстарының айтарлықтай өсуі байқалады. 1996 жылдан 2014 жылға дейін өте аз, тек 1,2 жұмыс қана ұсынылған, 2019, 2021, 2023 жылдары осы тақырыпқа арналған жарияланымдар санының едәуір артқаны көрінеді (1-сурет). Бұл салаға деген қызығушылықтың қазіргі жоғары деңгейі оның өзектілігі мен маңыздылығын айқындайды. Алайда 2025 жылға жоспарланған ғылыми басылымдар әлі жарияланып үлгермегендіктен, бұл жылға қатысты толық мәлімет жоқ. Зерттеу жарияланымдарының соңғы жылдарда өсуі лингвоаксиология ғылымына ерекше назар аударылып жатқанын және бұл бағытта жүргізілетін зерттеулердің болашақта да өзекті болатынын көрсетеді.

1-сурет – Лингвоаксиология саласының жылдар бойынша зерттелу хронологиясы

Лингвистика және аксиология туралы 153 зерттеу жарияланым әлемнің 32 елін, бес құрлықты қамтиды. Алайда бұл зерттеулердің таралуы құрлықтар арасында біркелкі болмаған. Еуропада 106 зерттеу жүргізілген, бұл жалпы зерттеулердің 69 %-ын құрайды. Еуропада зерттеулер әртүрлі елдерде жүргізілгенімен, ең көп ғылыми жұмыс Ресейде (73), Польшада (11). Солтүстік Америкада 18. Бұл құрлықтағы зерттеулердің 15-і АҚШ-та жүргізілген, бұл АҚШ-тың зерттеу саласындағы басым рөлін көрсетеді.

Азия зерттеулер саны бойынша үшінші орында. Азияда зерттеулердің саны 12, оның 5-еуі Қазақстанға, 2-еуі Оңтүстік Америкаға тиесілі. Оңтүстік Америкада зерттеулер санының аздығы аймақтағы ғылыми жұмыстардың жеткіліксіздігін көрсетеді. Африка құрлығында, оның ішінде Оңтүстік Африкада тек бір ғана еңбек жазылған. 6 зерттеу жұмысының географиялық аймағы көрсетілмеген. Аксиология және лингвистика саласындағы зерттеулердің таралуы көбіне дамыған елдерде шоғырланған. Еуропа елдері көш бастап тұр, оның ішінде Ресей 69 %-бен жетекші зерттеу орталығына айналып отыр. Азия мен Солтүстік Америка елдері, әсіресе АҚШ, Польша елдерінде жеткілікті зерттелген, Қазақстанда 5 зерттеу еңбегі бар. (2-сурет).

2-сурет – Лингвистика және аксиология ғылым салаларының әлем елдері бойынша зерттелуі.

2. *Лингвистика және аксиология ғылымдары, олардың зерттеу объектісі, зерттеуші ғалымдар және лингвоаксиология мен методиканың арақатысы туралы қандай пікірлер бар?*

Лингвистика және аксиология ғылымдарының байланысы, олардың зерттеу объектісі, қай жылдардан бастап зерттеле бастады деген мәселе зерделенеді. Ең біріншіден, әрине, жүйелі зерттеуіміздегі аксиология ғылымының мәні, зерттеу объектісі туралы айтылған мақалаларға тоқталдық [2, 66-б.]; [3, 181-б.]; [4, 14-б.]; [5, 454-б.]; [6, 275-б.].

Аксиология философияның ерекше бір саласы ретінде пайда бола бастады. Кейбір деректерде аксиология XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап дами

бастады деген пікір айтылады. Алғаш терминді 1902 жылы француз философы П. Лапи енгізді, ал 1904 жылы Э. фон Гартманн бұл терминді құндылықтармен айналысатын философияның бір бөлімін атау үшін қолданды [2, 66-б.]. Аксиология ежелгі философиядан бастап қалыптаса бастаған. Аксиология, шын мәнінде, философияның өзі сияқты ежелгі ғылым деп айтуға да болады. Аксиология (гр. axios – құнды, logos – ілім) – құндылықтардың табиғаты, олардың әлеуметтік шындықта алатын орны және құндылық әлемінің құрылымы туралы философиялық ілім. Бүгінде аксиологиялық ізденістер мен зерттеулер саны көбеюде [3, 181-б.]. Соңғы жылдары «аксиология» ұғымы ғылыми ортада кеңінен қолданылып келеді. Бұл – құндылықтарды, олардың функцияларын, табиғатын және өзара қатынастарын зерттейтін ғылым. Н. А. Асташова құндылықтарды адамның моральдық тәрбиесінің элементтері, ішкі адам мәдениетінің ең маңызды құрамдас бөліктері, жеке ойлау, тұлғалық қасиеттер мен сапалар түрінде көрініс табатынын және адамдардың қоғамға, табиғатқа, басқа адамдарға және өздеріне деген қатынасын анықтайтынын айтады [4, 14-б.]. Ал, ғалым Л. В. Баева аксиология мәдениеттерді, экономикалық монополияларды және әлеуметтік-саяси өмір драмасын теңестірудің әсерінсіз рухани жеке бостандықты сақтауға мүмкіндік береді деді [5, 454-б.]. Қазіргі замандағы құндылықтарды түсіну мен зерттеудің маңыздылығы әлемнің заманауи және іргелі антропологиялық мәселелерін шешуде оның мүмкіндіктері мен теориялық салдарын практикалық қолдануды қарастыруды қамтитындығын айтады [6, 275-б.].

Ал, мына мақалаларда лингвистика мен аксиология ғылымдарының байланысы, лингвоаксиология ғылымының зерттелуі, зерттеушілер, зерттеу объектісі жөнінде тоқталады [7, 110-б.]; [8, 410-б.]; [9, 1161-б.]; [10, 4-б.]; [11, 59, 61-б.]; [12, 227-б.]; [13, 203-б.]; [14, 14-б.].

Соңғы онжылдықтарда философиялық пән ретінде қалыптасқан аксиология ғылымы өзінің шеңберін кеңейтіп, қазіргі кезде көптеген гуманитарлық және әлеуметтік пәндерді де қамтып келеді [7,110-б.]. Құндылық категориясының зерттелу тарихы гуманитарлық білімде дәстүрге айналған. Алайда «тілдегі құндылықты» лингвистикалық тұрғыдан зерттеудің басталғанына көп болған жоқ. 2000 жылдардың басынан бастап «аксиологиялық лингвистика» немесе «лингвистикалық аксиология» деген толық ғылыми бағыт қалыптасты десек болады [8, 410-б.].

Авторлардың пікірінше, лингвоаксиологияны зерттеуде Н. Д. Арутюнова, Е. М. Вольф, Г. Павлов, Е. Ф. Серебрянникова, В. Н. Телия, Л. М. Васильев, Г. Лакофф, Н. А. Лукиановалардың еңбегі зор [9, 1161-б.]; [10, 4-б]. Г. Лакоффтың пікірінше, «лингвистиканың дамуы тілдік элементтердің таралуын зерттеу ретінде емес, адам мен оның тіл арқылы көрінетін құндылықтарын зерттеу ретінде қарастырылатын философия, психология,

логика, антропология, әлеуметтану және басқа да көптеген ғылым салаларында ғана айтарлықтай алға жылжу байқалады» [9, 1161-б.]. Шетелдік лингвист Эйхенвальд құндылық ұғымының көп қырлы және адам өмірінде жақсы, дұрыс, қалаулы нәрселер бағаланатынын, осыдан-ақ бұл ұғымның адамдардың өмір жолындағы жақсы, дұрыс, қалаулы нәрсені, оқиғаны немесе әрекетті айқындайтынын айтты. Құндылықтар тілде осы заттар, оқиғалар, іс-әрекеттер арқылы вербалданатынын және құндылық ұғымының лингвистикамен байланысты екендігін жеткізді [10, 4-б.].

Г. Павлов «тіл – сана – қоғам – мәдениет – адам» кешенін лингвистикалық аксиологияның объектісі деп санады. Н. Д. Арутюновтың «Тілдік мағынаның түрлері: бағалау, жағдай, факт» және Е. Ф. Серебрянниковаңың жетекшілігімен шыққан «Лингвистика және аксиология: құндылық мағыналарының этносимметриясы» ұжымдық монографиясы осы саладағы бірден-бір маңызды еңбек деп айтсақ болады [11, 61-б.]. Волгоград университетінің профессоры В. И. Карасиктің «аксиологиялық лингвистика» ғылыми-зерттеу зертханасының ашылуымен лингвоаксиологияның дамуы айтарлықтай алға жылжыды, онда әлемнің және мәдени доминанттардың тілдік бейнесінің құндылық фрагментін сипаттаудың теориялық бағдарламасын ұсынуға алғашқы әрекет жасалды.

Лингвоаксиологияны зерттеу мәселелері қазір лингвистердің жіті назарында, себебі бұл аспект ана тілін меңгерушілердің құндылық бағыттарын ашып көрсетеді, олар адамның когнитивтік әрекетімен байланысты эпистемологиялық, этикалық, философиялық, мәдени және әлеуметтанушылық мәселелердің күрделі жиынтығымен анықталады [12, 227-б.].

Е. В. Бабаева лингвоаксиологиялық пәнді құндылықтарды қалыптастыру және білдіру құралының тілі, аксиологиялық лингвистика ғылымы зерттеу объектісін «тіл – адам – құндылықтар – мәдениет» үштігінде қарастыратындығын жеткізді [13, 203-б.].

Тілді аксиологиялық талдаудың мақсаты – әлемнің тілдік бейнесінің аксиосферасын және әр түрлі әлеуметтік топтар мен идиолектердің аксиосфераларын қайта құру. Қазіргі тіл біліміндегі лингвоаксиология құндылықтарды тануға және құндылықтар жүйесін зерттеуге кең мүмкіндіктер береді [14, 14-б.].

Аксиологияның методикаға қатыстылығы туралы О. В. Алексеева, С. В. Николаенко, З. Ш. Ерназаровалардың мақаласында қозғалады [15, 424-б.]; [16, 91-б.]; [13, 204-б.]. Орыс тіл білімінде XX ғасырдың 90 жылдарында ғылыми әдістемелік терминосфераға А. Д. Дейкина «Аксиологиялық тәсіл» ұғымын енгізеді. Тілге құндылықтық қатынас идеясы білім беру ұйымдарының әр түрлі салаларында: мектеп, колледж,

университетте, пәндік нәтижелер мен метапәндерді қалыптастыру әдістемесінде, морфология, стилистика, сөйлеу мәдениетін дамыту әдістемесінде біршама дамиды. «Аксиологиялық лингвометодика» ғылыми мектебі мектепте және ЖОО-да орыс тілін оқытудың дүниетанымдық және құндылық аспектілерін жаңаша талдай бастайды. Орыс тіл білімінің қалыптасқан әдістемелік мектептері әр нәрсенің «әдістемелік тамырын» зерттесе, ғылымның жоғары деңгейде нәтижеге жетуге болатындығын айтады [15, 424-б.]. С. В. Николаенко мақаласында лингвомәдениеттану, әлеуметтік лингвистика және педагогика тұрғысынан оқушыларда құндылық ұғымын зерттеудің негізгі тәсілдері қарастырылады. Әлеуметтік аксиологиялық бағдарды қалыптастыру мақсатында орыс тілі сабақтарында жүргізілетін әдістемелік жұмыстар, оқушыларда құндылықтық адамгершілік қасиеттерді қалыптастыруға бағытталған тапсырмалардың түрлері ұсынылды [16, 91-б.]. Ал, қазақ тіл білімінде «Аксиологиялық лингвометодика» ұғымы әлі ене қойған жоқ. Лингвоаксиологияның әдістемеде қамтылуы тек осы бір ғана мақалада берілген. Бұнда ұлттық құндылықтардың қазақ тілі оқулықтарында қандай мазмұнда қамтылғаны, мектеп түлектері танымында ұлттық құндылықтар концептосферасының мазмұны қандай сипатта қалыптасқаны туралы, қазақ тілін оқыту мазмұнында қамтылған құндылықтар жүйесін лингвомәдениеттаным саласында ғылыми түрде зерттеліп мойындалған құндылықтар жүйесімен салыстырып, анықтауға байланысты мәселелер қозғалған [13, 204-б.].

Қорытынды

Қазіргі кезде аксиологияны лингвистикамен байланыстыра зерттеу, оның түрлі ғылым салаларымен қатыстылығы, негізгі термині құндылық ұғымын сипаттаудағы әр түрлі ұстанымдар, олардың жіктелуін сараптау лингвистердің жіті назарында болып отыр. PRISMA әдісін қолдану арқылы Scopus және Google scholar деректер базасынан алынған ғылыми еңбектерге жүйелі әдеби шолу жасау кезеңінде осы мәселелер зерделенді. Бірінші зерттеу сұрағында лингвистика және аксиология салаларының зерттелуі қандай географиялық аумақты және қандай ғылыми салалар мен қай уақыт аралығында қамтығаны қарастырылды. Аксиология саласы бойынша ең көп зерттеулер әлеуметтік ғылымдарға, содан соң өнер және гуманитарлық ғылымдарда жарияланған зерттеу жұмыстарына тиесілі. Ал, жер және планетарлық ғылымдар, энергия, математика, неврология, физика және астрономия ғылым салаларының үлесі мүлдем аз. «Лингвистикалық аксиологияны» зерттеуде Н. Д. Арутюнова, Е. М. Вольф, Г. Павлов, Е. Ф. Серебрянникова, В. Н. Телия, Л. М. Васильев, Н. А. Лукиановалардың еңбегі зор. Ғалымдардың еңбектерінен тіл және құндылықтар арасындағы байланыстарды зерттейтін тіл білімінің жаңа саласы лингвоаксиологияның

өзектілігін, адамзаттың дүниетанымы мен дүниеге көзқарасы, «әлемнің тілдік бейнесі» шеңберінде тіл мен құндылықтар әлемінің өзара байланысы және белгілі бір тілде сөйлеуші халықтың ұғымдарын, бағалау өлшемдерін тіл фактілері арқылы айқындауға болатындығы зерделенді.

Аксиологияны методикамен байланыстыра зерттеген О. В. Алексеева, С. В. Николаенко, З. Ш. Ерназаровалардың мақалаларының маңыздылығы байқалды. Бұл жүйелі әдеби шолу жұмысы бізге лингвоаксиология ғылымының даму барысы, оның түйінді мәселелері жөнінде мол мағлұмат береді. Алайда соңғы онжылдықтарда зерттеле бастаған лингвоаксиология ғылымына қатысты зерттеулер мен қажетті материалдардың кемшін екендігі, құндылық категориясына берілген анықтамаларда бірізділіктің болмауы байқалады. Қарастырған мақалалардың ішінде тек үш жұмыстың әдістеме ғылымымен байланысты зерделенгендігі – әлемдік және Отандық зерттеу жұмыстарында әдістеме мен аксиологияны біріктіре қарау, яғни құндылыққа бағдарлап оқыту мәселесі де толық қарастырылмағандығының дәлелі.

Қорыта келгенде, бұл жүйелі әдеби шолу арқылы жасалған талдау жұмыстары әлі де лингвоаксиология ғылымын зерттеуді қолға алып, білім беруде құндылықтық бағдарға баса назар аударатын, жетілдіретін зерттеу жұмыстарын дамыту қажеттігін көрсетіп отыр.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 PRISMA. PRISMA 2020 flow diagram for new systematic reviews [Electronic resource]. – 2020. [Electronic resource]. – URL : https://www.prisma-statement.org/ (Accessed: 07.11.2025).

2 **Ивин, А. А.** Современная аксиология: некоторые актуальные проблемы. [Текст] // Философский журнал. – 2010. – No2 1(4). – С. 66–78.

3 **Смағұлова, Г. Н., Өтеген, Б. Ұ.** Жалпы білім беретін мектептерде қазақ әдебиетін құндылықтарға негіздеп оқыту [Мәтін] // ҚР Ұлттық ғылым академиясының Хабаршысы. – 2022. – No1(395). – 179–186-бб.

4 **Gordienko, O. A., Zinkovskaya, V. E., Ryzhenko, Y. A., Rybalchenko, O. V., Kholodionova, S. I.** Axiological Components in Teaching Students from the CIS States the Russian Language in Non-Philological Universities [Text] // Revista ESPACIOS. ISSN 0798. – 2017. – Vol. 38 (№ 25). – P. 4–27.

5 **Krasnobayeva-Chorna, Z.** The Qualification of Value in a Linguistics. [Text] // X/1. – 2019. – P. 453–462.

6 **Qiaohua, L.** The Critical Role and Impact of Axiology in Understanding the Interaction Between Consciousness and Culture. Cultura. [Text] // International Journal of Philosophy of Culture and Axiology. – 2024. – 2.1(1). – P. 275–295.

7 **Sedakova, I., Kitanova, M., Zivkovich, S.J., Gusev, N.** Traditional and non traditional values in Russia, Bulgaria and Slovakia: Ethnolinguistic, comparative and historical dimensions. [Text] // Yearbook of Balkan and Baltic Studies. – 2020. – P. 109–132.

8 **Радбиль, Т. Б.** «Псевдоценности» в современном отечественном медийном дискурсе: опыт логического анализа имплицитной оценочности в языке печатных СМИ* [Text] // Медиалингвистика. – 2021. – Т. 8, № 4.– С. 406–420.

9 **Avazbakieva, F. R.** Linguoaxiological Features of Adjectives' Semantics, Describing a Person in Terms of Politeness in Tatar, Russian and English Languages. [Text] // Middle-East Journal of Scientific Research. – 2013. – No16 (8). – P.1161–1169.

10 **Minnikulov, U., Babanov, B. A.** An interdisciplinary approach to the study of the concept of value.[Text] // E3S Web of Conferences 413, 03019. – 2023. – P. 1–7.

11 **Коцюбинская, Л. В., Кузина, О. А.** К вопросу об аксиологии в лингвистике. [Текст] // Вестник Ленинградского государственного университета им. А. С. Пушкина. – 2015. – No 7 (1). – Б. 59–66.

12 **Kozhakhmetova, A., Ospanova, Z., Mussatayeva, M., Bissenbayeva, Z.** Axiological concepts of journalistic texts (lingua- stylistic analysis) [Text] // XLinguae. – 2020. – Vol. 13 Iss. 2, ISSN 1337-8384. – P. 225–234.

13 **Ерназарова, З. Ш.** Қазақ тілін оқытудың аксиологиялық бағыты [Мәтін] / Eurasian Journal of Philology : Science and Education. – 2018. – No2 (170). – Б. 201–209.

14 **Кәкімжанова, Ә. Л.** Шәкәрім Құдайбердіұлы дискурсындағы ұлттық құндылықтардың вербалдануы [Мәтін] // Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ Хабаршысы. – 2023. – № 3. – 11–19-бб.

15 **Алексеева, О. В.** Опыт научной школы А. Д. Дейкиной : концептуальность аксиологического подхода в процессе преподавания русского языка [Текст] // Русистка. Русский язык в современной школе: чему и как учить. – 2019. – № 4. – С. 414–427.

16 **Николаенко, С. В.** Социальные общеславянские ценности в аспекте методики обучения русскому языку [Текст] // Вестник Российского университета дружбы народов. – 2015. – №4. – С. 92–99.

REFERENCES

1 PRISMA. PRISMA 2020 flow diagram for new systematic reviews [Electronic resource]. – 2020. [Electronic resource]. – URL: https://www.prisma-statement.org/ (Accessed: 07.11.2025).

2 **Ivin, A. A.** Sovremennaya aksiologiya: nekotorye aktual'nye problemy [Modern axiology : Some current issues] // Philosophy Journal. – 2010. – Vol. 1, No. 4. – P. 66–78.

3 **Smagulova, G. N., Otegen, B. U.** Zhalpy bilim beretin mektepterde qazaq adebıetin qundylyqtarga negizdep oqyty [Teaching Kazakh literature based on values in general education schools] // Vestnik Natsional'noi akademii nauk Respubliki Kazakhstan [Bulletin of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan]. – 2022. – Vol. 1(395). – P. 179–186.

4 **Gordienko, O. A., Zinkovskaya, V. E., Ryzhenko, Yu. A., Rybalchenko, O. V., Kholodionova, S.** Aksiologicheskie komponenty v obuchenii studentov stran SNG russkomu yazyku v nefilologicheskikh vuzakh [Axiological components in teaching students from the CIS states the Russian language in non-philological universities] // Revista ESPACIOS. – 2017. – Vol. 38, No. 25. – P. 4–27. – https://doi.org/10.21638/spbu22.2021.407.

5 **Krasnobayeva-Chorna, Z.** Kvalifikatsiya tsennosti v lingvistike [The qualification of value in linguistics] // X. – 2019. – No. 1. – P. 453–462.

6 **Qiaohua, L.** The critical role and impact of axiology in understanding the interaction between consciousness and culture // International Journal of Philosophy of Culture and Axiology. – 2024. – Vol. 2, No. 1. – P. 275–295.

7 **Sedakova, I., Kitanova, M., Zivkovich, S., Guseev, N.** Traditsionnye i netraditsionnye tsennosti v Rossii, Bolgari i Slovaki: etnolingvisticheskie, sravnitelnye i istoricheskie aspekty [Traditional and non-traditional values in Russia, Bulgaria and Slovakia: Ethnolinguistic, comparative and historical dimensions] // Yearbook of Balkan and Baltic Studies. – 2020. – P. 109–132.

8 **Radbil, T. V.** «Psevdotsennosti» v sovremennom otechestvennom mediadiskurse: opyt logicheskogo analiza implitsitnoi otsenochnosti v yazyke pechatnykh SMI [«Pseudo-values» in modern Russian media discourse: A logical analysis of implicit evaluation in print media language] // Medialinguistics. – 2021. – Vol. 8, No. 4. – P. 406–420. – https://doi.org/10.13165/IE-21-15-1-04.

9 **Avazbakieva, F. R.** Lingvoaksiologicheskie osobennosti semantiki prilagatel'nykh, opisivayushchikh cheloveka s tochki zreniya vezhlivosti v tatarskom, russkom i angliskom yazykakh [Linguoaxiological features of adjectives semantics describing a person in terms of politeness in Tatar, Russian and English language] // Middle-East Journal of Scientific Research. – 2013. – Vol. 16, No. 8. – P. 1161–1169.

10 **Minnikulov, U., Babanov, B. A.** Mezhdistsiplinarnyi podkhod k izucheniyu ponyatiya tsennosti [An interdisciplinary approach to the study of the concept of value] // E3S Web of Conferences. – 2023. – Vol. 413. – P. 03019.

11 **Kotsiubynska, L. V., Kuzina, O. A.** K voprosu ob aksiologii v lingvistike [On the issue of axiology in linguistics] // Vestnik Leningradskogo

gosudarstvennogo universiteta imeni A. S. Pushkina [Bulletin of Leningrad State University named after A. S. Pushkin]. – 2015. – Vol. 7, No. 1. – P. 59–66.

12 **Kozhakhmetova, A., Ospanova, Z., Mussatayeva, M., Bissenbayeva, Z.** Aksiologicheskie kontsepty zhurnalistskikh tekstov : lingvostilisticheskii analiz [Axiological concepts of journalistic texts: Linguа-stylistic analysis] // XLinguae. – 2020. – Vol. 13, No. 2. – P. 225–234.

13 **Ernazarova, Z. Sh.** Qazaq tilin oqytudyn aksiologiyalyq bagyty [Axiological approach to teaching the Kazakh language] // Eurasian Journal of Philology: Science and Education. – 2018. – Vol. 2(170). – P. 201–209.

14 **Kakimzhanova, A. L.** Shakarim Kudaiberdiuly diskursyndagy ulttyk kundylyqtardyn verbaldanuy [Verbalization of national values in the discourse of Shakarim Kudaiberdiuly] // Vestnik KazUIR & WL named after Abylai Khan. – 2023. – No. 3. – P. 11–19.

15 **Alekseeva, O. V.** Opyt nauchnoi shkoly A. D. Deikinoi: kontseptualnost aksiologicheskogo podkhoda v protsesse prepodavaniya russkogo yazyka [Scientific school of A. D. Deikina : Conceptualization of the axiological approach in Russian language teaching] // Rusistika: Russian Language in the Modern School. – 2019. – No. 4. – P. 414–427.

16 **Nikolaenko, S. V.** Sotsial'nye obshcheslavyanskie tsennosti v aspekte metodiki obucheniya russkomu yazyku [Common Slavic social values in the methodology of teaching Russian] // Vestnik Rossiiskogo universiteta druzhby narodov [Bulletin of Peoples' Friendship University of Russia]. – 2015. – No. 4. – P. 92–99.

01.10.25 ж. баспаға түсті.
25.05.26 ж. түзетулерімен түсті.
10.08.26 ж. басып шығаруға қабылданды.

**Г. Ә. Мұхиддинова[1], Қ. Ө. Есенова[2]*
[1]Кызылординский университет имени Коркыт Ата,
Республика Казахстан, г. Кызылорда;
[2]Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
Республика Қазақстан, г. Алматы.
Поступило в редакцию 01.10.25.
Поступило с исправлениями 25.05.26.
Принято в печать 10.08.26.

ЛИНГВОАКСИОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА: СИСТЕМАТИЧЕСКИЙ ЛИТЕРАТУРНЫЙ ОБЗОР, ПРОВЕДЕННЫЙ МЕТОДОМ PRISMA

Этот систематический обзор направлен на анализ современного состояния лингвистики и аксиологии и ее исследовательской деятельности во всем мире в период с 1996 по 2024 год. Документы были получены из баз данных Scopus и Google Scholar, при этом были исключены материалы на языках, отличных от английского и русского. По результатам сортировки документов были отобраны материалы конференций, статьи, обзорные статьи, книги, главы книг, мини-опросы. Эти данные охватывают широкий спектр научных исследований и являются важными источниками для понимания исследований в области лингвистики и аксиологии, а также повышают надежность и научную обоснованность этого исследования. Ежегодное увеличение количества публикаций свидетельствует об актуальности темы. Метод PRISMA (Preferred Reporting Items for Systematic Reviews and Meta-Analyses) был использован для решения двух основных исследовательских вопросов, которые привели к этому исследованию. В статье относительно рассматривается распространенность исследований в разных странах. Результаты показывают, что в США, Польше, Северной Америке, особенно в Российской Федерации, количество исследований, связанных с лингвоаксиологией, значительно выше, тогда как в странах Южной Америки, Африки исследований в этой области относительно мало. Результаты исследования показывают, что исследовательские работы, связанные с лингвоаксиологией, все еще нуждаются в большом совершенствовании и развитии. Кроме того, было написано, в какой период времени области аксиологии и лингвистики были недостаточно изучены, в какой период времени они были плодотворными. Разработаны этапы развития науки лингвоаксиологии, взаимосвязь лингвоаксиологии и методики, ее исследователи, различные позиции в изучении понятия ценностей.

Ключевые слова: лингвистика и аксиология, лингвоаксиология, ценность, классификация ценностей, лингвометодика, PRISMA, систематический обзор литературы.

**G. A. Mukhiddinova[1], K. U. Yesenova[2]*
[1]Korkyt Ata Kyzylorda University,
Republic of Kazakhstan, Kyzylorda;
[2]Abai Kazakh National Pedagogical University,
Republic of Kazakhstan, Almaty.
Received 01.10.25.
Received in revised form 25.05.26.
Accepted for publication 10.08.26.

THE SCIENCE OF LINGUOAXIOLOGY: A SYSTEMATIC LITERATURE REVIEW MADE BY THE PRISMA METHOD

This systematic review aims to analyze the current state of linguistics and axiological sciences in the period from 1996 to 2024 and its research activity around the world. Documents were retrieved from Scopus and Google Scholar, and items in languages other than English and Russian were excluded. Based on the results of sorting documents, conference materials, articles, review articles, books, book chapters, and small questionnaires were selected. These data cover a wide range of scientific research and are important sources for understanding research in the field of linguistics and axiology, and this increases the reliability and scientific validity of the study. The annual increase in the number of publications indicates the relevance of the topic. The PRISMA (Preferred Reporting Items for Systematic Reviews and Meta-Analyses) method was used to solve the two main research questions that guided this study. The article examined the prevalence of research in different countries in comparison. The results showed that in the USA, Poland, North America, especially in the Russian Federation, the number of studies related to linguoaxiology is quite high, and in the countries of South America, Africa, there are relatively few studies in this area. The results of the study show that much improvement and development of research work related to linguoaxiology is still needed. At the same time, it was written about what periods of time the fields of Axiology and Linguistics were fruitful and during what years they were insufficiently studied. The study of the stages of development of the science of linguoaxiology, the relationship between linguoaxiology and methodology, its researchers, various positions in the study of the concept of values, their classification was developed.

Keywords: linguistics and Axiology, the science of linguoaxiology, value, classification of values, linguomethodics, PRISMA, systematic literature review.

ҒТАМР 16.21.51

https://doi.org/10.48081/BTOUPh3.2026/620-631

***Г. Б. Нурмаганбетова[1], Г. Т. Шоқым[2]**

[1,2]Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университет,
Қазақстан Республикасы, Ақтөбе қ.
[1]ORCID: https://orcid.org/0009-0007-4832-2040
[2]ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5243-591X
*e-mail: nurmaganbetova0606@mail.ru

МЕДИАДИСКУРСТАҒЫ ГЕНДЕРЛІК АСИММЕТРИЯ: ДИСКУРСТЫҚ ТАЛДАУ

Бұл мақалада 2019–2025 жж. медиадискурстағы гендерлік асимметрия мәселесі қарастырылады. Гендерлік асимметрия – гендерлік лингвистиканың маңызды мәселелерінің бірі. Тілдегі гендерге байланысты әлеуметтік теңсіздіктер-гендерлік асимметрияның негізгі нысаны. Осыған сәйкес мақалада гендерлік асимметрияның негізгі факторы ретінде әлеуметтік теңсіздік пен ұлттық-мәдени стереотиптер зерттелді. Мақалада БАҚ-тағы гендерлік асимметрия Н. Фэркло моделі негізінде қарастырылып, дискурстық талдау нәтижелері берілді.

Зерттеуде гендерлік асимметрияда анықталатын әлеуметтік рөл, әлеуметтік-мәдени стереотиптер маңызды фактор ретінде қарастырылды. Бұның негізінде БАҚ-тағы ер адамдар мен әйел адамдарға қатысты қалыптасқан гендерлік фрейминг үлгілері анықталды. Аталған ұғым қоғамдағы ер адамдар мен әйел адамдарға қатысты ерекшеліктерді көрсететін факторлар ретінде қаралады. Зерттеудің мақсаты – дискурстық талдау негізінде гендерлік асимметрия көріністерін анықтау. Осы мақсатқа қол жеткізу үшін egemen.kz сайтындағы мақалалар маңызды ресурстар ретінде қаралып, зерттеу объектісі ретінде алынып, үш деңгейлі талдау жүзеге асырылды. Зерттеу әдісі ретінде алынған дискурстық талдау гендерлік асимметрияның материалдарда қолданыс табуын анықтауға мүмкіндік берді. Зерттеу нәтижесінде гендерлік асимметрияның БАҚ-тағы көрінісі эмоциялық бояу, гендерлік маркерлер, гендерлік бейтарап тіл көріністері негізінде анықталды. Гендерлік бейтарап тіл көріністері ерлер мен әйелдер арасындағы теңдік концепциясын айқындай түседі.

Зерттеу жұмысының ғылыми маңыздылығы қазақ тіл біліміндегі гендерлік лингвистиканың маңызды мәселесі деп анықталатын гендерлік асимметрияның бағыт ретінде қалыптасуына өз үлесін қосады. Мақала нәтижесінде алынған тұжырымдар қазіргі қазақ қоғамындағы (филологиялық зерттеулерде) гендерлік асимметрияның прагматикалық потенциалын анықтауда практикалық маңызға ие болуы мүмкін.

Кілтті сөздер: Медиадискурс, гендерлік асимметрия, медиамәтін, гендерлік лингвистика, стереотип, репрезентация.

Кіріспе

Ерлер мен әйелдердің тілдік ерекшеліктері жыныстың (гендердің) әлеуметтік-мәдени байланысының көрінісінде анықталады. Гендерлік лингвистиканы алғашқылардың бірі болып зерттеген Г. Шоқым гендер мен тілдің байланысының алты бағытта жүзеге асатынын айтады. Олар: әлеуметтік-лингвистикалық бағыт, психолингвистикалық бағыт, идентификациялық бағыт, лингвомәдениеттанымдық бағыт, тілдегі феминистік сын, маскулиндік зерттеулер [1, 102-б.]. Гендерлік лингвистикадағы өзекті мәселелердің бірі де бірегейі – гендерлік асимметрия. Тіл біліміндегі гендерлік асимметрия – тілдегі әйелдер мен ерлердің әлеуметтік рөліндегі теңсіздіктердің көрінісі. Ауызекі сөзде «мұғалім – мұғалима», «азамат – азаматша» түрінде қолданылуымен ерекшеленеді, бұл жұптар грамматикалық формалар емес, дегенмен жыныстық мағына үстейтін сөзжасамдық немесе лексикалық варианттар. Тілдегі гендерге байланысты стереотиптердің көрініс табуы: ерлердің батыл, ақылды берілетін оң бағамен; әйелдерге берілетін нәзік, сұлу сынды сыртқы келбеттің бағалануымен анықталады. Соның ішінде бұқаралық ақпарат құралдарында әйелдердің сыртқы келбеті жиі бағаланып, кәсібилігі еленбей жатады. Әлеуметтік зерттеулер көрсеткендей (Р. Лакофф зерттеулерінде), ерлер мен әйелдердің тілдік стильдерінде айырмашылық бар. Ерлер бәсекелестікке негізделген кәсіби стильде, әйелдер қолдау, жалпы эмоциялық стильде танылады [2]. Бұл өз кезегінде қоғамдағы гендерлік асимметрияның бейнелеуіне алып келеді. Зерттеуімізде гендерлік асимметрия медиакеңістікте, соның ішінде баспасөз құралдары мен әлеуметтік желі негізінде қарастырылды. Медиадискурстағы гендерлік асимметрия – тіл мен визуал арқылы бейнеленетін қоғамдағы гендерлік иерархияның мәдени көрінісі.

Гендерлік лингвистиканың қалыптасуы феминистік қозғалыстармен байланысты. Дегенмен, басты айырмашылық – әйелдер мен ерлердің биологиялық ерекшеліктеріне қарамастан, мәдени, психологиялық белгілерін зерттеуде жатыр. Тілдегі гендерлік ерекшеліктерді лингвистер XVII ғасырдан бастап қарастырды. Посткеңестік кеңістікте XX ғасырдың

екінші жартысында зерттеле бастады. Мәселен, зерттеуші А. Кирилина Ресейдегі гендерлік лингвистиканың негізгі екі бағыты барын көрсетеді: ерлер мен әйелдер тіліндегі басымдық, анығырақ гендерлік асимметрия; коммуникациялық құралдар арқылы гендерлік белгілердің ажыратылуы [3]. Қазіргі кезеңде гендерлік лингвистикада мәдени-символикалық мазмұн, ұлттық-мәдени гендерлік түсініктердің сипатталуы маңызды [4, 49-б.]. Осылайша гендерлік лингвистикадағы басым бағыттың бірі гендерлік асимметрия жан-жақты талдауды қажет екенін көреміз.

Зерттеу барысында гендерлік асимметрияның медиадискурстағы (БАҚ, әлеуметтік желі) көріністері лингвомәдени аспектісінде зерттеу көзделеді. Сонымен бірге гендерлік асимметрияның белгілерін анықтай отырып, қазіргі кезеңдегі өзгерістерді анықтау мақсат етіледі. Осыған сәйкес мынадай міндеттер жүзеге асырылады:

1. Медиадискурстағы гендерлік асимметрияның аспектілерін дискурстық талдау әдісінде анықтау.

2. 2019–2025 жж. БАҚ-тағы гендерлік асимметрия көріністерін талдау және өзгерістерді айқындау;

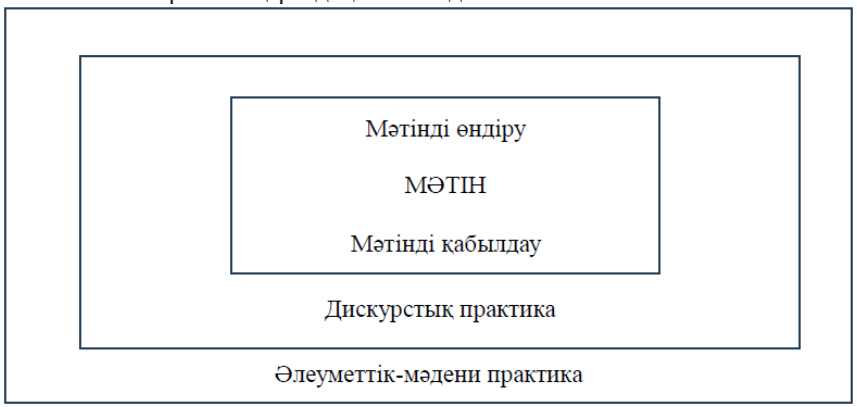
3. Қазіргі медиадискурстағы ұлттық-мәдени стереотиптердің басымдығын қарастыру;

Материалдар мен әдістері

Гендерлік асимметрия ұғымы – тілдік, әлеуметтік, мәдени контексте маңызды рөл атқарады. Посткеңестік кеңістікте гендерлік зерттеулердің филология ғылымында ерекше назарға ие болуы гендерлік жіктелімдерге байланысты стереотиптердің қоғамдық санадағы көрінісі негізінде анықталады.

Дискурстық талдау зерттеуші Н. Фэрклоның үш деңгейлі зерттеу моделі негізінде жүзеге асырылды [5, 59-б.]. БАҚ мәтіндеріне талдау жасау әлеуметтік-когнитивтік аспектіден бөлек, дискурстық талдауда анықталатын мәтін өзгерісін (трансформациясын) қамтиды. Бұл дегеніміз БАҚ мәтіндерінің қабылдау ерекшеліктерін белгілі бір уақыт кезеңінде өзгеріске ұшырайтынын көрсетеді. Сонымен бірге БАҚ мәтінін талдау әлеуметтік-мәдени контексті саралауға, оған билік пен идеологияның әсерін қарастыруды қажет етеді. Осы ретте Н. Фэрклоның үш деңгейлі моделі (1-кестеде) медиадискурстағы гендерлік асимметрияны анықтауда тиімді саналады.

1-кесте – Н.Фэрклоның үш деңгейлі моделі

Н. Фэрклоның үш деңгейлі моделінде бірінші құрылым – мәтін деңгейі. Аталған деңгейде БАҚ мәтінінің құрылымы, тілдік ерекшеліктер анықталады. Екінші деңгейде дискурстық практика медиамәтіннің жасалуы, таралуы, жалпы медиамәтіннің құрылуына назар аударылады. Үшінші деңгейде әлеуметтік практика тілдік құрылымдардың әлеуметтік-мәдени стереотиптерді анықтайтынын көрсетеді. Мәселен, медиадағы әйелдердің орнын көрсету немесе әлеуметтік рөлдердің мәдени код ретінде анықталуы талданады.

Зерттеу материалы ретінде egemen.kz электронды сайтындағы 2020–2024 жж. аралығындағы 70 мақала таңдалынып алынды. Дискурстық талдау барысында әйелдер мен ерлердің медиадағы қалыптасқан ұлттық-мәдени стереотиптерінің басымдығы, тілдік ерекшеліктері талданды.

Нәтижелер мен талқылау

Л. Ахметова бастаған зерттеушілер 2020–2024 жж. 13 журнал материалдарын талдау арқылы БАҚ-тағы ерлер басымдығын көрсетті [6, 36-б.]. Десек те ендігі бір топ зерттеушілері ғаламтордың дамуымен медиадағы әйелдер репрезентациясының күрделене түскенін алға тартады [7, 10-б.]. Сонымен бірге медиадағы әйелдер образы кәсіпкерлікпен, саясатпен байланысты анықталса да, ұлттық-мәдени стереотиптердің («отбасылық міндеттер», «ана болу» және т.б.) әлі де сақталғанын көреміз [8, 456–б.]. Этнографиялық контекстегі зерттеулерде анықталғандай, гендерлік экономиканың әлі де ерлерге басымдық беруін жалғастыруда [9, 382-б.]. БАҚ-тағы жарнамада еркек образы: отбасының тірегі, ата, табысты еркек, күйеу жігіт ретінде сомдалса; әйел образы: отбасының сақтаушысы, әже, табысты қыз, қалыңдық деп беріледі [10]. Осы тұста «табысты» сын

есімі көп жағдайда еркектерге қатысты жағымды бағалауға ие екенін атап өтуіміз керек.

Осы тұста egemen.kz [11] газетінің электронды нұсқасында 2020–2024 жж. аралығында «іскер әйел» тақырыбындағы 42 мақаланың болуы, сонымен бірге «іскер еркек» тақырыбында ешбір мақаланың болмауы-гендерлік асимметрияның көрінісі. Мұндағы «іскер әйел» гендерлік маркер ретінде қолданыс тапқан. Зерттеу материалы ретінде БАҚ-та жарияланған мақалаларды алуымыз адамның қоршаған әлем жайлы білім алуының көзі болуымен байланысты [12, 171-б.]. В. Максимова БАҚ-тағы гендерлік стереотиптерді зерттеу нәтижесінде «әйелдер» журналында эмоциялық бояудың басымдығына назар аударады. Сәйкесінше «ерлер» аудиториясына арналған журналдарда «біз» есімдігі жиі кездесетінін айтады [13, 101-б.]. Келесі кезекте egemen.kz газетіндегі гендерлік асимметрияға талдау (2-кестеде) берілген.

2-кесте – Гендерлік асимметрияны талдау (Н. Фэркло моделі бойынша)

№	Материал	Мәтін	Дискурстық практика	Әлеуметтік-мәдени практика
1	«Іргелі істің басындағы іскер әйелдер» egemen.kz (2020)	««Әйел бір қолымен бесікті тербетсе, екінші қолымен әлемді тербетеді» деген жақсы сөз бар». Осы арқылы *әйел адамның* кез келген істе жетістікке жете алатынын алға тартады.	Автор – ер адам, ауыл шаруашылығы мен тігіншілік саласындағы әйелдер мысал ретінде келтірілген.	Медиамәтін әйелдің «нәзік жанды» екенін алға тартып, кәсіпкер әйелдердің қоғамдағы маңызына тоқталады. Дегенмен ер адам моделі басымдық танытатынын көреміз.
2	Еркектерді аяламдар!» egemen.kz (2023)	Осылайша жалқаулық пен маскүнемдікке бой алдырған көпшілік, әсіресе ер азаматтар кеңес одағы ыдырағаннан кейін … екі қолдарына бір күрек таппай қиналды.	Автор – ер адам, ҚР суицидті көп жасайтындар ер адамдар екенін көрсете отырып, Кеңестік одағы ыдыраған кезбен сәйкестендіре отырып, ер адамды қолдауға шақырады.	Медиамәтінде ер адамды қолдау айқын сезіледі. Ер адам моделі айқын берілген.

3	«Әйел атқа қонса...» egemen.kz (2025)	Қос білегін сыбанып, қолына құрық ілген келіншектің кәтепті қара нарға жүк болатын шаруаны атқаруы – өзгеге өнеге, миятты мысал.	Автор – ер адам, әйел адамның ауыл шаруашылығымен айналысуын дәріптеу, эмоциялық бояу басым.	Медиамәтінде әйелді ат баптау ісін ерекшелеп, ер адамды моделін үлгі етеді: *қайратты адам*.

Сонымен бірге бұдан өзге 70 мақаланы талдау барысында әйелдерге қатысты гендерлік маркерлердің жиі кездесетінін және ер адам моделімен салыстыру жиі кездесетінін анықтай түсеміз. Әлеуметтік-мәдени стереотиптерде қалыптасқандай, ер адамдар «адам» ұғымында әрі қолдау қажеттігімен беріледі. Әйелдерге қатысты мақалаларда эмоциялық бояу басымдық тақырыптарда да көрінеді. Осы негізде БАҚ-тағы гендерлік асимметрия негізінде қалыптасатын гендерлік фреймингіге назар аударсақ. Ер адамға қатысты: жолбасшы, саясаткер, кәсіпкер; әйел адамға қатысты: ана, іскер әйел, саясаткер әйел (гендерлік маркер үнемі көрсетіліп отырады) атаулары жиі кездеседі.

Дегенмен egemen.kz газетіндегі бейтарап тіл көріністері де бар. Соңғы кездегі гендерлік асимметриядағы тенденцияның бірі – гендерлік бейтарап тіл. Мәселен, ағылшын тіліндегі fireman – firefighter деген үлгі бүгінгі БАҚ-та да көрініс тапқан (3-кесте).

3-кесте – БАҚ-тағы гендерлік бейтарап тіл көріністері

№	Материал	Бейтарап тіл көріністері	Түсіндірме
1	«Жаһан және гендерлік алшақтық» egemen.kz (2024)	«Гендерлік паритет», «гендерлік алшақтық».	Мақалада еркек, әйел деп бөлу кездеспейді, жалпы жеке тұлға деңгейінде қарастырады.
2	«Гендерлік теңдік мәселесі талқыланды» egemen.kz (2025)	«Гендерлік теңдік», «гендерлік алшақтық», «кәсіби біліктілік», «мансаптық өсу».	Мақалада ер мен әйелге ортақ кәсіби біліктілік аталады.
3	«Гендерлік теңдік – тек сандық көрсеткіш емес» egemen.kz (2025)	«Азаматтар», «кәсіби міндеттер», «кәсібилік», «мемлекеттік қызметшілер»	Мақалада әйелдер мен ерлердің жұмыс істеуі статистикалық мәліметтер келтірілген.

Осылайша бүгінгі қазақ қоғамында БАҚ материалдарында әйелдер мен еркектер арасындағы гендерлік асимметрия бейтарап тараптан да кездеседі. Бұған қарамастан басты модель ер адаммен байланысты анықталады. Әйелге қатысты дәстүрлі стереотиптер әлі де сол күйінде сақталуда. БАҚ-тағы материалдарда гендерлік маркерлер жиі кездеседі, десек те қоғамдағы өзгерістер бары да байқалады.

Қорытынды

Зерттеу барысында Н. Фэркло моделіндегі дискурстық талдау барысында БАҚ-тағы гендерлік асимметрияға қатысты өзгерістер анықталды. Бұған қарамастан медиадискурста әйелге қатысты гендерлік маркерлер жиі қолданылып, дәстүрлі стереотиптер сақталуда. Әйелдің кәсіби біліктілігі көбіне эмоциялық бояулармен жеткізіліп, негізгі міндеті отбасымен байланыстырылады. Ерлерді қоғам тарапынан қолдау жиі кездеседі. Бұл өз кезегінде ерлер мен әйелдер арасындағы гендерлік алшақтықтың әлеуметтік-мәдени аспектіде барын көрсетеді.

Медиадискурстағы гендерлік асимметрия әйелдердің орнын көрсету және кәсіби салада ерлермен салыстырудың жиі кездесетінін анықтауға мүмкіндік береді. egemen.kz газетінде талданған 70 мақалада гендерлік маркерлер, гендерлік фрейминг, гендерлік бейтарап тіл көріністері айқындалды. Талдау барысында әйелдерге қатысты нәзік жанды, әйел адам, келіншек деп көрсету-гендерлік маркердің көрінісі. Ерлерге қатысты ер азаматтар, қайратты адам деу әйел адамдармен салыстырудың нәтижесінде қалыптасқан. Дей тұрғанмен соңғы жылдары жарияланып жүрген мақалаларда азаматтар, кәсіби міндеттер, мемлекеттік қызметшілер деген тілдік бірліктер әр саладағы гендерлік маркерлердің азая бастағанын, гендерге жіктеудің бейтараптана бастағанын көрсетеді. Қорытындылайтын болсақ, 2019–2025 жж. медиадискурстағы гендерлік асимметрия көріністері әлі де ұлттық дәстүрден ажырамағанын, сонымен бірге кері құбылыс «гендерлік бейтарап» орын алып жатқанын анықтаймыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 **Шоқым, Г. Т.** Қ. Жұбановтың гендерлік лингвистикалық пайымдаулары. Профессор Қ. Жұбанов және лингвистикадағы жаңашылдық (ұжымдық монография). – Орал: «ГҰЛІМ» баспасы, 2015. – 101–111-бб.

2 **Lakoff, R.** Language and Woman's Place [Электронды ресурс] – URL: https://web.stanford.edu/class/linguist156/Lakoff_1973.pdf (Қараған уақыты: 16.03.2025)

3 Большая российская энциклопедия. [Электронды ресурс] – URL: https://old.bigenc.ru/linguistics/text/2349842 (Қараған уақыты: 16.03.2025)

4 **Жумашева, К. Б.** Қазақ тіліндегі «Еркек-әйел» бинарлы оппозициясының лексикографиялық репрезентациясы // Абылай хан ат. ҚазХҚжӘТУ Хабаршысы. «Филология ғылымдары» сериясы, №1, 2022. – Б. 45–57. – https://doi.org/10.48371/PHILS.2022.64.1.004

5 **Fairclough, N.** Media discoyrse. – London : Edward Arnold, 1995. – 206 p.

6 **Akhmetova, L. S., Shorokhov, D. P., Verevkin, A. V., Lifanova, T. U., Akhmetov, S. S., & Lifanov, S. V.** The gender balance of newspapers in kazakhstan: a critical content analysis // Al-Farabi Kazakh national university. Herald of Journalism. – 2024. – Vol. 73(3). – P. 29–43. – https://doi.org/10.26577/HJ.2024.v73.i3.3

7 **Cardella, G. M., Hernández-Sánchez, B. R., & Sánchez-García, J. C.** Women entrepreneurship: A systematic review to outline the boundaries of scientific literature // Frontiers in Psychology. – 2020. – Vol. 11. – Article 1557. – https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.01557

8 **Baskynbayeva, N., Massalimova, A., Omirbekova, A., Kuderina, A., & Abikenov, Zh.** Trends in the Transformation of Gender Stereotypes: Representation of Women's Image in the Modern Media Space of Kazakhstan // Changing Societies & Personalities. – 2024. – Vol. 8. – No 2. – P. 443–464. – https://doi.org/10.15826/csp.2024.8.2.282

9 **Kudaibergenova, D. T.** Project Kelin: Marriage, women, and re-traditionalization in post-soviet Kazakhstan // Women of Asia. – Routledge, (2018). – P. 379–390.

10 **Бейсенова, М. К., Имамбаева Г. Е.** Образ мужчины и женщины в казахстанской рекламе // Вестник Инновационного Евразийского университета. – 2016. – №1. – С. 33–36

11 **Дәуітбай, Г.** Маңғыстауда іскер әйелдер бас қосты / Г. Дәуітбай // Егемен Қазақстан. – 2024. – 30 қаңтар. [Электрондық ресурс]. – URL: https://egemen.kz/article/357128-manhghystauda-isker-ayelder-bas-qosty (Қараған уақыты: 16.03.2025)

12 **Малышева, Н. Г.** Гендерные стереотипы в средствах массовой коммуникации, ориентированных на аудиторию разных возрастов [Текст] / Н. Г. Малышева // Мир психологии. – 2004. – №3. – С. 171–176.

13 **Максимова, В. Е.** Репрезентация гендерных стереотипов в СМИ //Lingua mobilis. – 2011. – №7 (33). – С. 96–102.

REFERENCES

1 **Shoqym, G. T.** K.Zhubanovtyn genderlik lingvistikalyk paiymdaulary [K. Zhubanov's gender linguistic considerations.] / Profesor K.Zhubanov zhane lingvistikadagy zhanashyldyk (uzhymdyk monografia). – Oral : «GULIM» baspasy, (2015). – P. 101–111 [in Kazakh].

2 **Lakoff, R.** Language and Woman's Place [Electronic resource] – URL: https://web.stanford.edu/class/linguist156/Lakoff_1973.pdf (Accessed: 16.03.2025) [in English].

3 Bol'shaja rossijskaja jenciklopedija [The Great Russian Encyclopedia]. [Electronic resource]. –URL: https://old.bigenc.ru/linguistics/text/2349842 (Accessed: 16.03.2025) [in Russian].

4 **Zhumasheva, K. B.** Kazak tilindegi «Erkek–aiel» binarly opozisiasynyn leksikografialyk reprezentasiasy [Lexicographic representation of the binary opposition «man»and «woman»in the Kazakh language] // Abylai han at. KazHQzhATU Habarşysy. «Filologia gylymdary» seriasy, №1, (2022). – P. 45–57. – https://doi.org/10.48371/PHILS.2022.64.1.004 [in Kazakh].

5 **Fairclough, N.** Media discoyrse. – London : Edward Arnold, 1995. – 206 p.

6 **Akhmetova, L. S., Shorokhov, D. P., Verevkin, A. V., Lifanova, T. U., Akhmetov, S. S., & Lifanov, S. V.** The gender balance of newspapers in kazakhstan: a critical content analysis // Al-Farabi Kazakh national university. Herald of Journalism. – 2024. – Vol. 73(3). – P. 29–43. – https://doi.org/10.26577/HJ.2024.v73.i3.3.

7 **Cardella, G. M., Hernández-Sánchez, B. R., & Sánchez-García, J. C.** Women entrepreneurship: A systematic review to outline the boundaries of scientific literature // Frontiers in Psychology. – 2020. – Vol. 11. – Article 1557. – https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.01557.

8 **Baskynbayeva, N., Massalimova A., Omirbekova A., Kuderina A., & Abikenov, Zh.** Trends in the Transformation of Gender Stereotypes: Representation of Women's Image in the Modern Media Space of Kazakhstan // Changing Societies & Personalities. – 2024. – Vol. 8. – No 2. – P. 443–464. – https://doi.org/10.15826/csp.2024.8.2.282.

9 **Kudaibergenova, D. T.** Project Kelin: Marriage, women, and re-traditionalization in post–soviet Kazakhstan // Women of Asia. – Routledge, 2018. – P. 379–390. [in English].

10 **Bejsenova, M. K., Imambaeva, G. E.** Obraz muzhchiny i zhenshhiny v kazahstanskoj reklame [The image of men and women in Kazakhstani advertising] // Vestnik Innovacionnogo Evrazijskogo universiteta. – 2016. – №1. – P. 33–36 [in Russian].

11 **Däuıtbai, G.** Mañğystauda ısker äielder bas qosty [Business women gathered in Mangystau] / G. Dautbay // Sovereign Kazakhstan. – 2024, January 30. [Electronic resource]. – URL: https://egemen.kz/article/357128-manhghystauda-isker-ayelder-bas-qosty (Accessed: 16.03.2025).

12 **Malysheva, N. G.** Gendernye stereotipy v sredstvah massovoj kommunikacii, orientirovannyh na auditoriju raznyh vozrastov [Malysheva, N. G. Gender Stereotypes in Mass Media Aimed at Audiences of Different Ages] [Text] / N. G. Malysheva // Mir psihologii. – 2004. – № 3. – P. 171–176 [in Russian].

13 **Maksimova, V. E.** Reprezentacija gendernyh stereotipov v SMI [Representation of Gender Stereotypes in the Media] // Lingua mobilis. – 2011. – № 7 (33). – P. 96–102. [in Russian].

03.01.26 ж. баспаға түсті.
08.02.26 ж. түзетулерімен түсті.
10.08.26 ж. басып шығаруға қабылданды.

**Г. Б. Нурмаганбетова, Г. Т. Шоқым[2]*
[1,2]Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова,
Республика Казахстан, г. Ақтөбе.
Поступило в редакцию 03.01.26.
Поступило с исправлениями 08.02.26.
Принято в печать 10.08.26.

ГЕНДЕРНАЯ АСИММЕТРИЯ В МЕДИАДИСКУРСЕ: ДИСКУРСИВНЫЙ АНАЛИЗ

В данной статье рассматривается проблема гендерной асимметрии в медиадискурсе за 2019–2025 годы. Гендерная асимметрия является одной из ключевых проблем гендерной лингвистики. Социальное неравенство, проявляющееся в языке в связи с гендером, выступает основным объектом анализа. В соответствии с этим в работе исследованы социальное неравенство и национально-культурные стереотипы как главные факторы формирования гендерной асимметрии.

Определение гендерной асимметрии в СМИ проводилось на основе модели Н. Фэркло, в рамках которой выполнен дискурсивный анализ. В исследовании важное значение придается социальным ролям и социокультурным стереотипам, выявленным как основные факторы гендерной асимметрии. На этой основе были определены модели гендерного фрейминга, отражающие особенности восприятия мужчин и женщин в СМИ.

Цель исследования – проанализировать проявления гендерной асимметрии на основе дискурсивного анализа. Для достижения цели в качестве исследовательского материала были выбраны статьи сайта egemen.kz, на которых проведён трёхуровневый анализ. Используемый метод дискурсивного анализа позволил выявить формы проявления гендерной асимметрии в медиатекстах.

Результаты исследования показали, что гендерная асимметрия в СМИ проявляется через эмоциональную окраску, использование гендерных маркеров и элементы гендерно-нейтрального языка. Последние отражают концепцию равенства между мужчинами и женщинами.

Научная значимость исследования заключается в том, что оно способствует развитию направления гендерной лингвистики в казахском языкознании и вносит вклад в изучение гендерной асимметрии как лингвистического феномена. Полученные выводы могут иметь практическую ценность для определения прагматического потенциала гендерной асимметрии в современной филологической науке Казахстана.

Ключевые слова: медиадискурс, гендерная асимметрия, медиатекст, гендерная лингвистика, стереотип, репрезентация.

**G. Nurmaganbetova[1], G. Shokym[2]*
[1,2]K. Zhubanov Aktobe Regional University,
Republic of Kazakhstan, Aktobe.
Received 03.01.26.
Received in revised form 08.02.26.
Accepted for publication 10.08.26.

GENDER ASYMMETRY IN MEDIA DISCOURSE: A DISCOURSE ANALYSIS

This article examines the issue of gender asymmetry in media discourse during the period of 2019–2025. Gender asymmetry is one of the key problems in gender linguistics. Social inequalities reflected in language through gendered expressions are considered the main object of study. Accordingly, the article explores social inequality and national-cultural stereotypes as primary factors contributing to the formation of gender asymmetry.

The identification of gender asymmetry in the media was conducted using N. Fairclough's model, applying a three-level discourse analysis. The study highlights the importance of social roles and sociocultural stereotypes as crucial factors in shaping gender asymmetry. Based on this, patterns of gender framing were identified, illustrating how men and women are represented in the media.

The main purpose of the research is to analyze the manifestations of gender asymmetry through discourse analysis. To achieve this, articles from

egemen.kz were selected as the main research corpus, and a three-tier analysis was conducted. The discourse analysis method allowed the identification of patterns and features of gender asymmetry in media materials.

The results revealed that gender asymmetry in the media is reflected through emotional tone, the use of gender markers, and the presence of gender-neutral language. The latter contributes to emphasizing the concept of equality between men and women.

The scientific significance of this study lies in its contribution to the development of gender linguistics within Kazakh linguistic research and its role in conceptualizing gender asymmetry as a linguistic phenomenon. The findings have practical relevance for understanding the pragmatic potential of gender asymmetry in contemporary Kazakh philological studies.

Keywords: media discourse, gender asymmetry, media text, gender linguistics, stereotype, representation.

ҒТАМР 17.01.45

https://doi.org/10.48081/BTOUPh3.2026/632-649

Ғ. Н. Отарбаева[1], Б. Д. Жұмақаева[2], Ә. Р. Алпысбай[3]

[1,2]SDU University, Қазақстан Республикасы, Қаскелең қ.;
[3]Мемлекеттік тілді дамыту институты,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
[1]ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3557-9070
[2]ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2160-8117
[3]ORCID: https://orcid.org/0009-0000-6937-4578
*e-mail: alpysbai.aliya@bk.ru

КӨРКЕМ МӘТІН ИНТЕРПРЕТАЦИЯСЫ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЭМОЦИЯЛЫҚ ЗИЯТЫН (EQ) ДАМЫТУ МОДЕЛІ

Мақалада шығармаға интерпретация жасау, көркем мәтін арқылы білімгерлердің «жұмсақ дағдыларын» (soft skills) дамыту, соның ішінде эмоциялық зиятын дамыту мүмкіндіктерін айқындау мәселелері зерттеліп, оны жаңашыл көзқарастар тұрғысынан сараланған.

Мақаланың міндеттері жаңартылған білім бағдарламасындағы «талдау және интерпретация» оқу мақсатының жүзеге асуына диагностика жүргізу, көркем шығармаға интерпретация арқылы эмоциялық зиятты дамыту кезеңдерін және оған сәйкес қалыптасуы тиіс құзыреттіліктерді анықтау сынды жұмыстар бойынша алынған нәтижелермен бөлісу, оны ғылыми түрде негіздеуге бағытталады. Себебі оқушылардың көркем шығарманы түсіну, талдау, зерделеу дағдысын дамыта отырып, өзінің және өзгенің эмоцияларын танитын, жалпыадамзаттық құндылықтарды бойына сіңірген адам капиталын қалыптастыру үшін ұсынылған тақырыпта кешенді зерттеу жұмыстары мен нақты қолданбалы құралдар керек екені анық.

Мақалада көркем әдебиет пен эмоциялық зият ұғымдарының өзара байланысы қазіргі әдебиеттану, рецептивті эстетика және әдеби рефлексия теориялары тұрғысынан сараланып, олардың гуманитарлық білім кеңістігіндегі ғылыми әлеуеті айқындалады. Бұл зерттеу гуманитарлық білім кеңістігінің ғылыми әлеуетін арттырады. Сондай-ақ интерпретацияны оқу әрекетінің өзегі ретінде қарастырып, білім беру мазмұнын жаңаша пайымдауға негіз болады.

Кілтті сөздер: эмоциялық зият, мәтін интерпретациясы, әдеби рефлексия, көркем рецепция, рефлексивті талдау.

Кіріспе

Бүгінгі «VUCA әлем» (әлемдік тұрақсыздық, белгісіздік, күрделілік пен біркелкі емес жағдайларда) кезеңінде әлемдік білім беру парадигмалары да үнемі жаңарып, түрлі трансформацияға ұшырып жатқанын байқаудамыз. Ақпараттардың толассыз ағыны, ақпараттық технологиялар мен медиакеңістіктің жылдам қарқынмен дамуы, цифрлық коммуникацияның қолжетімділігі білім берудегі адам құндылықтарының қайта алға шығуын, білімгердің рухани, әлеуметтік, психологиялық тұрғыдан қалыптасуын өзекті ете түсті. Осыған орай білімгерлердің пән бойынша теориялық білімдерін ғана емес, алған білімін әлеуметтік, рухани, мәдени ортада іске асырып, пайдалана алуына басымдық берілуде. Қазақстан Республикасында мектепке дейінгі, орта, техникалық және кәсіптік білім беруді дамытудың 2023–2029 жылдарға арналған тұжырымдамасының 5-бағытына сәйкес «Білім алушылардың жалпыадамзаттық құндылықтары мен эмоционалдық интеллектісін дамыту» қазақстандықтардың жаңа буынын тәрбиелеудің негізі бөлімі ретінде көрсетілген [1].

Соңғы зерттеулерге сүйенсек, адамның кез келген саладағы табысты іс-әрекетінің 34 %-ы ақыл-ой зиятына, 66 %-ы эмоциялық зиятына байланысты екендігі көрсетілген [2]. Ал оқушының эмоциялық зиятын қалыптастыру мен дамытуға мектеп бағдарламасындағы бірден-бір әлеуетті пән – әдебиет. Көркем шығармаға жасалатын интерпретация мен оқушының эмоциялық зиятын дамыту – бір-бірінсіз жүзеге асуы екіталай, өзара байланысты екіжақты процесс. Эмоциялық зияты төмен оқушының мәтіннен керек ақпаратты тауып, оны өздігінше интерпретациялап, баға бере алуы да төмен. Сол сияқты білімгерге жас ерекшелігі мен қызығушылығына сәйкес кітапты ұсына білу, оны ортақ талқыға салу, талдау, кейіпкерге эмпатия білдіру, сюжеттік түйткілдерді шешу дағдыларын қалыптастыру – эмоциялық зиятты дамытудағы негізгі құралдардың бірі.

Материалдар мен әдістер

Мақалада төмендегідей зерттеу әдістерінің кешені пайдаланылды: көркем мәтін интерпретациясы және эмоциялық зият тақырыптары бойынша ғылыми әдебиеттерді әдіснамалық және теориялық талдау; оқушы зиятын дамыту мәселелері бойынша отандық және шетелдік ғалымдардың, білім беру жүйелерінің инновациялық тәжірибелеріне анализ және синтез; талдау, диагностикалық әдістер және зерттеу барысында қажет деп табылатын басқа да теориялық және эмпирикалық әдістер.

Нәтижелер және талқылау

Әдебиеттану ғылымында көркем мәтін интерпретациясы туралы зерттеулердегі негізгі көзқарастарды екі топқа жіктеуге болады. Біріншісі – көркем шығармаға жасалатын интерпретация әдеби талдаулар жасаудың құралы ретінде айқындалады. Ал екіншісі – көркем шығармадағы жай-күйді, эмоцияларды оқырман тарапынан сезініп, оқырманның ішкі әлемінің көрінісі ретінде қайта жарыққа шығуы. Біздің нысанымыз болып отырған мектеп оқушысы әлі кәсіби оқырман деңгейіне жетпеген, сондықтан шығарманы эмоциялық деңгейде қабылдап, жаңа өнімге айналдыра білуі қажет. Осы жерде «Баланың бойында эмоциялық интеллектіні қалыптастыруға әдебиет әлеуетті ме?», «Егер әлеуеті жетіп жатса, ол қалай жүзеге асады?» деген сұрақ туындайды.

«Баланың бойында эмоциялық зиятты қалыптастыруға әдебиет әлеуетті ме?» деген сұраққа ғалым О.В.Миронов былайша тоқталады: «Шығарманы терең түсініп, зерделей оқу жасөспірімдерде сананың рефлексивті компоненттерін қалыптастыруға, яғни ойлаудың динамикасы мен ассоциативтілігін, зейіннің белсенділігін, қиял, жады, және тағы басқа психикалық танымдық үдерістерді іске қосып, шынайы әлемді қабылдаудың жаңа сапа деңгейіне өтуге мүмкіндік береді» [3, 102-б.]. Аталған пікір көркем мәтінді қабылдау тек таным деңгейінде жүретін емес, оқырманның ішкі психоэмоциялық жай-күйіне әсер ететін үдеріс екенін негіздейді. Көркем шығарма мазмұнын терең түсіну барысында оқырман мәтіндегі оқиғалар мен кейіпкер әрекеттерін тек сырттай бақылап қана қоймайды, оны өзіндік эмоциялық тәжірибесі арқылы шынайы өмірмен байланыстыра қабылдайды. Яғни көркем мәтін оқырман санасында белгілі бір эмоциялық резонанс тудырып, қабылдау, пайымдау және мағыналық қайта құру сатыларынан өтеді. Бұл ойды В. А. Кухаренко төмендегі сызбада ұсынады [4, 243-б.]:

суреткердің қабылдауындағы шындық > Көркем шығарма < оқырман жасап алған шындық

Әдіскер-ғалым В. А. Доманский де қабылдаудың үш деңгейін көрсетеді: 1) сюжетті-оқиғалық деңгей (төменгі деңгей); 2) бейнелі-аналитикалық деңгей (орташа деңгей); 3) идеялық-эстетикалық деңгей (жоғары деңгей) [5, 17-б.]. Соның ішінде бейнелі-аналитикалық деңгейді екі топқа жіктейді: логика-түсіндірмелік және эмоциялы-бейнелік деңгей. Эмоциялы-бейнелік типке жататын білім алушылардың оқыған шығармаларына эмоционалдық қарым-қатынасы айқын байқалады және ол көп жағдайда субъективті ассоциацияларына негізделеді. Шығарманы оқу барысында кейіпкердің жан

әлемін барынша сезініп, кейіпкерлермен біте-қабысып кетіп жатады. Кейіпкерлер бейнесі оқырманның жеке тұлғалық бастан кешкендеріне сай еркін бейнеде қабылданатыны болмаса, бұл тип білім алушылары қиялы мен шығармашылық ойлауы тұрғысынан жоғары белсенділік танытады. Бұл деңгейде оқырманның шығарманы бағалаудағы басты критерийлері – эмоционалдық әсер ету дәрежесі, сюжеттің тартымдылығы, өмірлік мәселелерді көтеруі, шынайылығы, жеке өмірлік тәжірибесімен сәйкес келуі [6, 59-б.].

1-кесте – В. А. Доманский ұсынған білім алушылардың көркем шығарманы қабылдау деңгейлері

Қабыл дау деңгейлері	Қосымша деңгей	Ерекшеліктері	Көркем туындыны бағалау критерийлері	Оқырман-дық қызығу-шылықтары	Оқу мотивтері
1	2	3	4	5	6
Сюжетті-оқиғалық деңгей		Шығарма сюжетін шығарманың өзге элементтерімен өзара байланысы жоқ оқиғалар тізбегі деп қана санайды. Оқыған шығармадан алған әсерінің толық еместігі, ойлау үдерісінің жүйесіздігі байқалады. Сюжетті нақты өмірлік деректердің көрінісі ретінде қарап, тәрбиелік мәнін ұғуға тырысады. Шығарманың идеясын қарапайым, жеңіл түрде түсінеді. Эмоционалдық белсенділіктері жоғары болғанымен, шығарманың формалық ерекшеліктеріне, авторлық позицияның берілуіне назар аудармайды.	– өмірлік оқиғаларды суреттеуі; –шынайылығы; –қызықтылығы; –сюжеті тартысты оқиғаларға толы болуы; –тілінің қарапайым әрі жеңіл болуы.	Детективтер, тарихи және шытырман оқиғалы романдар. Поэзияға мүлде қызықпайды десе де болады.	Танымды, ойын-сауықтық, эмоционал-дық

Бейнелі-аналитикалық деңгей	Логика-түсініктемелік	Шығарманың эмоционалды-бейнелік компонеттеріне назар аудармайды, талқылауға бейім. Шығарманың тәрбиелік-этикалық, құндылықтық мәнін ашуға көбірек мән беріп, нақты деректерден алыстап кетіп жатады. Шығарма идеясын толық түсінбейді. Аталған білім алушыларда Эмоционалдық әсер ету дәрежесі өте төмен, шығармашылық ойлау мен қиял жоқтың қасы.	– танымдық құндылығы; – көркемдік материалдық өзектілігі; – композициялық құрылымының нақтылығы.	танымдық, тәрбиелік-дүниетанымдық	саясат, тарих, соғыс және қаһармандық, танымал тұла-лардың биографиялары мен мемуарлар, саяхат және шытыр-ман оқиғалар.
	Эмоционалды-бейнелік	Шығармаға эмоционалдық қарым-қатынасы айқын байқалады және ол субъективті ассоциацияларына негізделеді. Кейіпкердің жан әлемін барынша сезінеді. Қиял мен шығармашылық ойлау тұрғысынан белсенді. Шығарма идеясын толық әрі жүйелі түсіне бермейді. Өзіндік өмірлік тәжірибелері мен ұстанымдарына сүйеніп талдаулар жасайды, жазушының идеялық-эстетикалық көзқарастарын кейіпкерлер бейнесінен іздейді.	– танымдық құндылығы; – көркемдік материалдық өзектілігі; – композициялық құрылымының нақтылығы.	танымдық, тәрбиелік-дүниетанымдық.	саясат, тарих, соғыс және қаһармандық, танымал тұла-лардың биографиялары мен мемуарлар, саяхат және шытыр-ман оқиғалар.

Идеялық-эстетикалық деңгей		Көркем мәтінді толық, жүйелі, эстетикалық тұрғыда адекватты түсінумен, жоғары эмоционалдық және саналы интеллектуалдық түрде қабылдауымен ерекшеленеді. Өнер туындысын адамдарды, өмірді тану, өзін-өзі тану, рухани баю, тұлғалық тұрғыда өсу құралы деп таниды.	–психологиялық шынайылығы; –образдардың жан-жақтылығы; – көркемдік мәнері, шығарманың идеялық-көркемдік тереңдігі; – гуманизм және көтеріп отырған мәселесінің көркемдік тұрғыда сенімділігі; – көркемдік идеядарының қазіргі заманның руханяты тұрғысынан талаптарына сай болуы.	көркемдік деңгейі жоғары шығарма-ларды оқу	классика

Психология заңдылықтары мен механизмдерін зерттеп жүрген психолог С. Бақимова: «Эмоциялық интеллектіні дамытудың бір жолы өзі сезінетін эмоцияларды жақсы тану, атын атай алу. Яғни бізде болатын эмоциялардың барынша палитрасын беру үшін бізге сәйкесінше сондай бай сөздік қор керек. Ал оны қалай дамытуға болады? Оның маңызды бөлігі көркем әдебиет. Эмоциялық интеллектіні дамытудан басқа рөлі жайлы өзім сүйенетін психоанализ теориясынан айтсам, бұл жерде клиенттің еркін ассоциациясы маңызды, образды ойлай білетін адам мазмұнға бай, мағына жағынан бірнеше деңгейден тұратын терең ассоциацияларды көбірек ұсына алады», – дейді [7]. Өнердің, соның ішінде лирикалық шығармалардың, адамның эмоциялық, рухани әлеміне әсері туралы орыс ғалымдары Л. С. Выгодскийдің, А. А. Леонтьевтің, В. П. Зинченконың еңбектеріне де кездестіруге болады.

Г. Айзенк: «Эмоциялық зият» және «рухани зият» ұғымдары практикалық қолдану саласында тығыз байланыста. «Рухани зият» деп адамның өз өмірінің, түрлі оқиғалардың мәнін түсінетін, сонымен қатар құндылық бағдарларын анықтайтын қабілеті түсініледі. Рухани зият эмоциялық зияттың дамуына ықпал етіп, өзінің және басқалардың эмоцияларын түсінуге мүмкіндік беріп қана қоймайды, сонымен қатар олардың мәнін түсінуге, өз құндылықтарын тануға және әрекет етуге, өзі үшін және басқалар үшін құнды нәтижелерге қол жеткізуге көмектеседі», - дейді [8, 73-б.]. Ал рухани зиятты қалыптастырудың

да негізі көркем әдебиет екені анық. Алайда көркем шығарманың эмоциалық зиятты көтеруге ықпалы бар екендігі айтылып жүргенімен, оның қалай жүзеге асатыны, қандай әдістемемен берілетіні, білім беру жүйесіне қалай енгізілетіні жайлы зерттеулер мен қадам-қадамымен көрсетілген әдістемелік нұсқаулығы жасалмаған.

Білім беру жүйесі білім алушылардың интеллектуалды дамуына (IQ) көбірек көңіл бөледі де, эмоциялық тұрғыдан дамуына бейжай қарайды. Мемлекет әсіресе жаратылыстану және математика бағытындағы білімге көбірек назар аударуда. Осы орайда оқушылардың шығармашылық қабілетін шыңдап, эмоциялық интеллектісін ұштайтын пәндерге аз сағат берілетінін байқауға болады. Бұл – тек Қазақстанның білім беру жүйесінде ғана емес, әлемнің көптеген елдеріне тән үрдіс. Мысалы, заманауи білім беру жүйесін зерттеуші Кен Робинсонның айтуынша, батыстық білім беру жүйесінде оқушылардың шығармашылық қабілетін шыңдайтын пәндердің азайып кетуі негативті көрсеткіштерге әкелді. Ал шығармашыл тұлға өмір ағынында кездесетін үлкенді-кішілі мәселелерді оңай еңсеріп, сәтті шешімдер қабылдай алады. Ал бұл жеке тұлғаның сапалы өмір сүруіне сеп болатыны белгілі [9].

Интерпретация – қазіргі әдебиеттану мен гуманитарлық ғылымдарда әлі де түбегейлі зерттеуді қажет ететін күрделі теориялық мәселе. Әсіресе көркем шығарманы талдау мен интерпретациялау ұғымдарының аражігін нақты ажыратып көрсету, оқырмандық интерпретацияның жекелеген қырларын жүйелі түрде зерделеу бағытындағы еңбектер саны әлі де шектеулі. Дегенмен көркем мәтінді талдау мен талқылау үдерісінде жүзеге асатын қабылдау, түсіну, зерделеу, түйсіну секілді сатылы әрекеттердің психологиялық, педагогикалық және эстетикалық қырларын зерттеуде интерпретация әмбебап әдіс ретінде танылады.

Интерпретация үдерісінде, ең алдымен, көркем шығарманың мазмұны мен мағынасын, астарлы ойын әр оқырманның өз өмірлік тәжірибесімен байланыстыра отырып түсінуі маңызды. Осы тұрғыдан алғанда, А.Б. Есиннің «Интерпретация дегеніміз – адамның жеке өзінің түсінуі» деген тұжырымы ерекше мәнге ие. Ғалым бұл формуладағы негізгі салмақ «өзінің» деген ұғымға түсетінін атап көрсетіп, оны «өз басынан өткерген тәжірибе» ретінде түсіндіреді [10, 187-б.].

А. Б. Есин ұсынған «өзінің түсінуі» авторлық мағынаны жоққа шығару немесе оған қарсы қою емес, керісінше, оқырманның жеке тәжірибесі мен білім деңгейі автор ойымен сабақтасып, шығарманың идеялық мазмұны тереңдей түсіп, мағыналық өрісі кеңейе түсуін білдіреді. Демек, көркем мәтінді интерпретациялаудағы негізгі шарт – қабылдау (рецепция) мен түсінудің өзара бірлігі.

Герменевтикалық тұрғыдан алғанда, интерпретация «түсіну» актісі арқылы жүзеге асады және бұл түсіну әрдайым эмоциялық тәжірибемен астасып жатады.

Оқырман көркем мәтінді түсініп-түйсіну арқылы кейіпкердің жан дүниесіне еніп, оның психологиялық күйін, ішкі қайшылығын, моральдық таңдауын сезіне бастайды. Мұндай эмпатиялық қатынас эмоциялық зияттың өзегін құрайтын өзгенің эмоциясын тану мен түсіну қабілетін қалыптастырады. Осы тұрғыдан интерпретация үдерісі эмоциялық эмпатияны табиғи түрде дамытатын құрал ретінде көрінеді.

Интерпретацияның эмоциялық зиятты дамытудағы маңызды қыры – оқырманның рефлексивті қабілетін күшейтуі. Көркем мәтінді интерпретациялау барысында оқырман кейіпкер әрекетін бағалай отырып, өз эмоциялық реакциясын зерделейді, «мен не сезіндім?», «неліктен шығарма маған дәл осылай әсер етті?» деген сұрақтарға жауап іздейді. Бұл ішкі рефлексия эмоциялық өзін-өзі тануға, эмоцияны саналы түрде қабылдауға және оны реттей білуге негіз болады. Демек, интерпретация эмоциялық зиятты оқырмандық тұрғыдан реттеу компонентін қалыптастыруға ықпал етеді.

Демек, көркем шығармаларды түсіну мен интерпретациялау барысында дамитын әдеби интерпретация студенттердің эмоциялық зиятын тұлғалық рефлексияға ұласады. Г. И. Богин әдеби интерпретацияның маңыздылығын атап, «Интерпретация дегеніміз – мәтін семантикасына жасалатын рефлексия» деп сипаттайды [11, 232-б.].

Көркем рефлексия оқырманы автор интенциясын, болмысы және ішкі әлемін тануға, автор – мәтін – оқырман арасындағы эмоционалды байланыстың құрылуына ықпал етеді. Кейде бұл процесс оқырманның эстетикалық және эмоционалды әрекеттерін тудырып, шығармашылық ойлау қабілетін дамытады. Осы арқылы оқырманның қалыптан тыс, креативті ойлау дағдылары да жетіле түседі.

Филологиялық зерттеулер мен герменевтика аясында «әдеби рефлексия» кеңінен қарастырылады. Оның негізгі мақсаты – оқырманның мәтінді өздігінен түсінуі және талдауына мүмкіндік беру. Рефлексияның нысаны ретінде оқырманның жеке субъективтік ерекшеліктері мен шығарманың көркемдік компоненттері, мазмұндық құрылымы ескеріледі. Әдеби рефлексия көркем туындының эстетикалық мәнін бағалауға бағытталған үдеріс ретінде түсіндіріледі.

Г. И. Богин мәтінді түсіну типологиясын негізге ала отырып, көркем мәтінді интерпретациялау мен рефлексивті талдау келесі кезеңдерін атап көрсетеді: 1) Мағыналық түсіну – физикалық таңбаларды (сөздер, түстер, қарапайым формалар) қабылдау, оларды таныс немесе бейтаныс нысан ретінде тану және тілдік мағынасын түсіну; 2) Когнитивтік түсіну – мәтіннің мәнмәтініне назар аударып, таңбалық жағдайларды анықтау; 3) Кеңейтілген түсіну – жеке тұлғалық рефлексияның метамағына көшу. Тек осы кезеңде әдеби немесе көркем рефлексия толық көрініс табады [11, 247-б.].

Яғни көркем мәтінге жасалатын интерпретация және әдеби рефлексия – мәтінмен тек танысу емес, оны оқырманның жеке тәжірибесімен байланыстыра отырып, терең талдау және шығармашылық тұрғыда қайта ойлау процесі. Әр кезең оқырманның түсіну қабілетін дамытып, мәтінге эмоциялық тұрғыдан реакция тудыруына әсер етеді. Олай болса, көркем шығармаға жасалатын интерпретация арқылы оқушылардың эмоциялық зиятын дамыту әдіс-тәсілдерін айқындау – өзектілігі арта беретін мәселе. Осы мәселенің бір шешімі ретінде оқушылардың эмоциялық зиятын көркем шығармаға интерпретация арқылы дамыту моделін ұсынамыз. Ұсынылып отырған көркем шығармаға интерпретация арқылы оқушылардың эмоциялық зиятын дамыту моделі қазіргі білім беру жүйесіндегі бірқатар өзекті қайшылықтарды шешуге бағытталған.

Біріншіден, VUCA әлем жағдайында білім беру жүйесі тек пәндік білім берумен шектелмей, білім алушының эмоциялық тұрақтылығы, бейімделгіштігі, тұлғалық және рухани кемелденуін қамтамасыз етуді талап етеді. Ақпарат ағынының көптігі мен цифрлық коммуникацияның басымдығы оқушының шынайы өмірмен байланысын, шынайы қарым-қатынастар құру тәжірибесін таяздатып, эмпатия, рефлексия, өзін-өзі тану дағдыларының әлсіреуіне әкелуде. Осы тұрғыдан алғанда, ұсынылған модель эмоциялық зиятты дамыту арқылы оқушыны әлеуметтік және рухани тұрғыда қолдаудың тиімді тетігін ұсынады.

Екіншіден, қазіргі мектеп тәжірибесінде эмоциялық зияттың маңыздылығы жиі айтылғанымен, оны қалыптастырудың нақты пәнішілік, жүйелі және ғылыми негізделген әдістемелік үлгілері жеткіліксіз. Әсіресе әдебиеттің эмоциялық зиятты дамытудағы әлеуеті толық іске асырылмай отыр. Ұсынылып отырған модель көркем мәтінді интерпретациялау үдерісін эмоциялық зиятты дамытудың негізгі механизмі ретінде қарастырып, бұл олқылықтың орнын толтырады.

Үшіншіден, модель көркем шығарманы оқытуды формалды талдаудан тұлғалық-мағыналық деңгейге көтереді. Оқушы мәтінді тек ақпарат көзі ретінде емес, өзін-өзі тану, эмоциялық тәжірибе жинақтау, құндылықтарды пайымдау құралы ретінде қабылдайды. Бұл әдебиетті оқытудағы ынтасын арттырып, оқырмандық мәдениетті қалыптастырады.

Төртіншіден, модельдің өзектілігі оның пәнаралық және интегративтік сипатында көрінеді. Ол әдебиеттану, психология, педагогика, мәдениеттану салаларының тоғысында жасалып, эмоциялық және рухани дамуды кешенді түрде қамтамасыз етеді.

Осылайша, көркем шығармаға интерпретация арқылы эмоциялық зиятты дамыту моделі қазіргі білім беру жүйесінің тұлғалық, құндылықтық және гуманистік бағдарын күшейтетін, теория мен практиканы өзара ұштастыратын өзекті ғылыми-әдістемелік шешім бола алады.

2-кесте – Көркем шығармаға интерпретация арқылы оқушылардың эмоциялық зиятын (EQ) дамыту моделі

Мақсаты *– шығармаға жасалатын интерпретация арқылы оқушылардың эмоциялық зиятын дамыту*

Ұсынылып отырған модель төмендегі теориялар мен тұжырымдамаларға сүйенеді:
- **Герменевтикалық тәсіл** (көркем мәтінді мағыналық қайта құру, оқырман тәжірибесі арқылы түсіндіру);
- **Оқырман рецепциясы теориясы** (оқырман – мәтін мағынасын жасаушы субъект);
- **Эмоциялық зият теориялары** (Д. Гоулман, Г. Айзенк – эмоцияны тану, түсіну, басқару);

Көркем мәтінді интерпретациялау кезеңдері:
- **Эмоциялық қабылдау кезеңі** алғашқы әсер, оқырманның шығарманың реакциясы, «маған не әсер етті?» деген сұраққа жауап.
- **Эмпатиялық талдау кезеңі** кейіпкердің күйін сезіну, «егер мен оның орнында болсам…» тәсілі.
- **Рефлексивті интерпретация кезеңі** мәтін мен жеке өмірді байланыстыру; құндылықтық пайымдау.
- **Мағыналық қайта құру кезеңі** мәтіннен алынған эмоциялық тәжірибені әлеуметтік ортада қолдану.

Әдеби интерпретация арқылы EQ-ді дамытудың негізін қалаушы құрамдас бөліктері

Мақсаттық-бағдарлық:
– Оқушылардың эмоциялық зиятын көркем мәтін интерпретациясы арқылы дамыту.

Мазмұндық:
– Көркем мәтіндегі оқырман эмоциясын тудыратын сюжеттер мен жағдаяттар, кейіпкердің ішкі әлемі, тарихи-әлеуметтік контекстер, авторға бағдарлы өмірбаяндық талдаулар т.б.

Әдістемелік:
– Көркем мәтінге интерпретация;
– Әдеби рефлексия;
– Эмоциялық ассоциация.

Бағалаушылық-нәтижелік:
– Оқырманның эмоциялық зиятының дамуы, тұлғалық өсу, рухани құндылықтардың қалыптасуы.

Тұлғалық-бағдарлы, құндылыққа негізделген білім беру
Интерпретация үдерісінде оқырман пассивті қабылдаушы ғана емес, өзінің өмірлік тәжірибесі, эмоциялық күйі мен құндылықтық бағдарлары арқылы туындыға мән үстеуші, автормен бірлескен шығармашылық иесі ретінде көрініс табады.

Әдебиетті рухани-әлеуметтік тәжірибе ретінде қабылдау
Интерпретация үдерісінде оқырманның кейіпкерлер тағдырын өз өмірлік тәжірибесімен байланыстыра пайымдауына, эмоциялық күйді сезінуі мен түсінуіне, соның негізінде эмпатия, рефлексия жасауына ықпал етеді.

Оқырмандық интерпретациядан шығармашылық интерпретацияға өту.
Шығармашылық интерпретация көркем мәтін мазмұнын оқушының қиялы мен эмоциялық тәжірибесі арқылы қайта құруға мүмкіндік беріп, эмоцияларды тану, атау, түсіну және эмпатия білдіру дағдыларының қалыптасуына тікелей ықпал етеді.

Әдеби интерпретация арқылы EQ-ді дамытудың ұстанымдары

Нәтиже *– эмоциялық зияты жоғары оқырман*

Ұсынылған модельдің теориялық негіздерін нақтылау мақсатында анықтау эксперименті жүргізілді. Зерттеуге екі жалпы білім беретін мектептің 159 оқушысы қатысты. Диагностикалық кезеңде Google Forms платформасы арқылы эмоциялық зияттың негізгі компоненттерін (эмоцияларды тану және түсіну, эмпатия, эмоциялық рефлексия, эмоциялық экспрессия, көркем шығарманы эмоциялық қабылдау) анықтауға бағытталған сауалнама ұйымдастырылды. Алынған мәліметтер оқушылардың көркем мәтіндегі эмоцияларды қабылдау, кейіпкерге жанашырлық таныту және көркем интерпретация арқылы шығарманы эмоциялық қабылдау, оқырмандық эмпатия қабілеттерінің артқанын көрсетті.

Сонымен қатар, зерттеу нәтижелері оқушылардың эмоцияларды терең интерпретациялау, олардың себеп-салдарын түсіндіру, кейіпкердің ішкі психологиялық күйін талдау және өз эмоцияларын дәл вербализациялау дағдыларының біркелкі дамымағанын анықтады. Бұл әдеби шығарманы дәстүрлі талдау тәсілдері эмоциялық зияттың барлық компоненттерін дамытуға жеткіліксіз екенін көрсетті. Осы анықтау экспериментінің нәтижелері көркем шығарманы эмоциялық қабылдау, эмпатиялық талдау, рефлексивті интерпретация және мағыналық қайта құру кезеңдеріне негізделген авторлық модельді әзірлеуге теориялық әрі практикалық негіз болды.

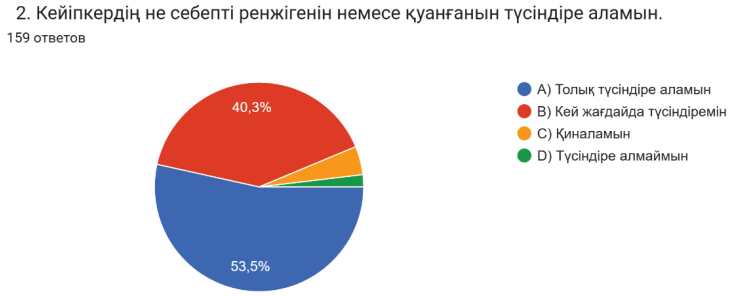
Төменде модельдің құрылымымен тікелей байланысты негізгі көрсеткіштердің нәтижелері берілді.

Мысалы, 1-сұрақ кейіпкердің эмоциясын тану деңгейін анықтауға құрылған. Эксперимент нәтижелері оқушылардың көпшілігі кейіпкердің эмоциялық күйін ажырата алатынын көрсетті. Алайда эмоцияны интуитивті тану оны саналы интерпретациялаумен әрдайым ұштаса бермейтінін ескерген жөн.

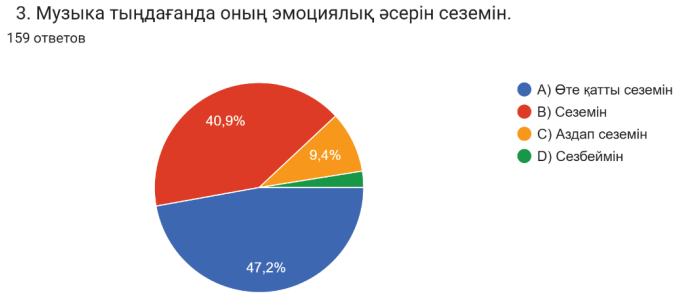
1-сурет – Сауалнама нәтижесі

2-сұрақ эмоцияның себептерін түсінуге бағытталған. Бұл көрсеткіш эмоцияны тануға қарағанда төменірек нәтиже көрсетті. Демек, оқушылар эмоцияны байқаса да, оның психологиялық себептерін түсіндіруде қиындықтарға кездеседі.

2-сурет – Сауалнама нәтижесі

3-сұрақ көркем мәтіннің тұлғалық әсерін анықтайды. Нәтижелер көркем шығарманың оқушылардың тұлғалық қабылдауына ықпал ететінін көрсетті. Алайда барлық білім алушыларда бұл ықпал тұрақты емес, сондықтан эмоциялық интерпретацияға негізделген арнайы әдістеменің қажеттілігі анықталды.

3-сурет – Сауалнама нәтижесі

Қорытынды

Қорытындыласақ, интерпретация үдерісінде мәтін мен оқырман өмірі арасындағы мағыналық байланыс орнайды. Эмоциялық зияты жоғары білімгерлер баяндау әлеміне терең еніп, иммерсивті оқудан көбірек ләззат алады, бұл олардың оқуға деген мотивациясын арттырып, мәтінді түсіну қабілетін жетілдіруі мүмкін [12].

Оқырман көркем шығармада бейнеленген эмоциялық тәжірибені өз әлеуметтік ортасымен, өмірлік жағдаяттарымен салыстыра отырып, эмоцияның әлеуметтік мәнін ұғынады. Бұл кезеңде эмоциялық тәжірибе тек жеке сезім деңгейінде қалмай, оның қоғамдық-әлеуметтік ортадағы маңызы зерделене түседі. Нәтижесінде эмоциялық зият тұлғалық-әлеуметтік құзырет ретінде қалыптасып, оқырманның моральдық таңдауы мен мінез-құлқына ықпал етеді.

Оқырмандық интерпретациядан шығармашылық интерпретацияға өту барысында эмоциялық зияттың дамуы жаңа сапалық деңгейге көтеріледі. Шығармашылық интерпретацияда оқырман көркем мәтінді қайта құрып, балама шешімдер ұсынады, кейіпкер тағдырын жаңаша пайымдайды. Бұл үдеріс эмоцияларды тек сезіну ғана емес, оларды саналы түрде атау, сипаттау, символдау қабілеттерін дамытады. Мұндай әрекеттер эмоциялық зияттың күрделі құрылымын – эмоцияны тану, түсіну, білдіру және басқару дағдыларын біртұтас жүйе ретінде қалыптастырады.

Осы тұрғыдан алғанда, көркем мәтінді интерпретациялау эмоциялық зиятты дамытуда әмбебап педагогикалық-психологиялық құрал ретінде танылады. Интерпретация арқылы жүзеге асатын қабылдау, эмпатия, рефлексия және мағыналық қайта құру әрекеттері оқырманның эмоциялық тәжірибесін тереңдетіп қана қоймай, оны саналы, құндылыққа негізделген деңгейге көтереді. Нәтижесінде көркем мәтінмен жұмыс істеу оқушы тұлғасының эмоциялық мәдениетін қалыптастыратын маңызды факторға айналады.

Қаржыландыру туралы ақпарат

AP26103915 Мектеп оқушыларының эмоционалдық интеллектін (EQ) дамыту мақсатында әдебиет пәнінің мазмұнын өнермен біріктірудің ғылыми және әдістемелік негіздері.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Қазақстан Республикасында мектепке дейінгі, орта, техникалық және кәсіптік білім беруді дамытудың 2023 – 2029 жылдарға арналған тұжырымдамасын бекіту туралы : Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2023 жылғы 28 наурыздағы № 249 қаулысы [Электрондық ресурс]. – https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2300000249#z44 (Қаралған күні: 8.11.2023).

2 **Сардарова, Ж. И.** Білім берудің жаңа парадигмасы жағдайында педагогтердің кәсіби құзыреттілігін арттырудың өзекті мәселелері [Электрондық ресурс]. – http://taisoigan.kz/rukhaniyat/article_post/bilim-berudi%D2%A3-zha%D2%A3a-paradigmasy-zhagdajynda-pedagogtardy%D2%A3-k%C9%99sibi-k%CB%8C%D2%B1zyrettiligin-arttyrudy%D2%A3-%D3%A9zekti-m%C9%9-9seleleri (Қаралған күні: 8.11.2023).

3 **Миронов, О. В.** Развитие герменевтических практик в толковании сакрального текста: дис. … канд. филос. наук [Текст]. – Воронеж, 2002. – 151 с.

4 **Кухаренко, В. А.** Интерпретация текста [Текст]. – Л. : Просвещение, 1978. – 192 с.

5 **Доманский, В. А.** Чтобы не работать вслепую (Знания об уровнях читательского восприятия старшеклассников как фактор их дальнейшего развития) [Текст]. // Русский язык и литература в средних учебных заведениях Украины. – 1992. – № 1 (141). – С. 20–23.

6 **Отарбаева, Г. Н.** Көркем мәтінге интерпретация арқылы студенттер шығармашылығын дамыту әдістемесі: философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін диссертация [Мәтін]. – Алматы, 2022. – 191 б.

7 Көркем шығарма оқудың пайдасы қандай? [Электрондық ресурс]. – https://egemen.kz/article/205360-korkem-shygharma-oqudynh-paydasy-qanday (Қаралған күні: 5.10.2025).

8 **Айзенк, Г. Ю.** Интеллект: новый взгляд [Текст]. – М. : Вопросы психологии, 1995. – 111 с.

9 Убогая учебная программа порождает убогое образование. Культовая лекция Кена Робинсона о том, как школы убивают креативность [Электрондық ресурс]. – URL : https://dyjalog.by/ubogaya-uchebnaya-programma-porozhdaet-ubogoe-obrazovanie-kultovaya-lekciya-kena-robinsona-o-tom-kak-shkoly-ubivayut-kreativnost/ (Қаралған күні: 4.02.2026).

10 **Есин, А. Б.** Интерпретация литературного произведения как теоретическая проблема. Проблемы интерпретации художественных произведений [Текст]. – М. : МГПИ, 1985. – 248 с.

11 **Богин, Г. И.** Субстанциональная сторона понимания текста [Текст]. – Тверь, 1993. – 185 с.

12 **Yu, Liyan, McBride, C., Tong, X.** Emotional intelligence predicts initial status and growth of reading comprehension in primary school students [Text]. // Learning and Individual Differences. – 2026. – Vol. 125. – Article 102814. – https://doi.org/10.1016/j.lindif.2025.102814

REFERENCES

1 Kazakhstan Respublikasynda mektepke deingi, orta, tehnikalyk zhane kasiptik bilim berudi damytudyn 2023–2029 zhyldarga arnalgan tuzhyrymdamasyn bekitu turaly : Kazaкstan Respublikasy Ukımetının 2023 zhylgy 28 nauryzdagy № 249 kaulysy [Resolution No. 249 of the Government of the Republic of Kazakhstan dated March 28, 2023, On the Approval of the Concept for the Development of Preschool, Secondary, Technical and Vocational Education in the Republic of Kazakhstan for 2023–2029] [Electronic resource]. – https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2300000249#z44 (Review date: 8.11.2023).

2 **Sardarova, Zh. I.** Bilim berudin zhanga paradigmasy zhagdayynda pedagogtardyn kasibi kuzyrettiligin arttyru dyn ozekti maseleleri [Topical issues of improving teachers' professional competence in the context of a new educational paradigm] [Electronic resource]. – http://taisoigan.kz/rukhaniyat/article_post/bilim-berudi%D2%A3-zha%D2%A3a-paradigmasy-zhagdajynda-pedagogtardy%D2%A3-k%C9%99sibi-k%CB%8C%D2%B1zyrettiligin-arttyrudy%D2%A3-%D3%A9zekti-m%C9%99seleleri (Review date: 8.11.2023).

3 **Mironov, O. V.** Razvitie germenevticheskikh praktik v tolkovanii sakralnogo teksta [Development of hermeneutic practices in the interpretation of sacred texts: dissertation for the degree of candidate of philosophical sciences]. [Text]. – Voronezh, 2002. – 151 p.

4 **Kukharenko, V. A.** Interpretatsiya teksta [Text interpretation] [Text]. – Leningrad: Prosveshchenie, 1978. – 192 p.

5 **Domanskii, V. A.** Chtoby ne rabotat vslepuyu (Znanie ob urovnyakh chitatelskogo vospriyatiya starsheklassnikov kak faktor ikh dalneishego razvitiya) [Not to work blindly (Knowledge of levels of senior pupils' reading perception as a factor of their further development)] [Text]. In Russkii yazyk i literatura v srednikh uchebnykh zavedeniyakh Ukrainy. – 1992. – № 1. (141). – p. 20–23.

6 **Otarbaeva, G. N.** Korkem matinge interpretatsiya arkhyly studentter shygharmashylygyn damytu adistemesi [Methodology for developing students' creativity through interpretation of a literary text]: dissertation for the degree of Doctor of Philosophy (PhD) [Text]. – Almaty, 2022. 191 p.

7 Korkem shygharma okudyn paidasy kandai? [What are the benefits of reading fiction?] [Electronic resource]. – https://egemen.kz/article/205360-korkem-shygharma-oqudynh-paydasy-qanday. (Review date: 5.10.2025).

8 **Eysenck, H. J.** Intellekt: novyi vzglyad [Intelligence: a new look] [Text]. – Moscow: Voprosy psikhologii, 1995. – 111 p.

9 Ubogaya uchebnaya programma porozhdaet ubogoe obrazovanie. Kul`tovaya lekciya Kena Robinsona o tom, kak shkoly` ubivayut kreativnost` [A Poor Curriculum Produces Poor Education: Ken Robinson's Iconic Lecture on How Schools Kill Creativity] [Electronic resource]. – URL : https://dyjalog.by/ubogaya-uchebnaya-programma-porozhdaet-ubogoe-obrazovanie-kultovaya-lekciya-kena-robinsona-o-tom-kak-shkoly-ubivayut-kreativnost/ (Review date: 4.02.2026).

10 **Esin, A. B.** Interpretatsiya literaturnogo proizvedeniya kak teoreticheskaya problema [Interpretation of a literary work as a theoretical problem] [Text]. In Problemy interpretatsii khudozhestvennykh proizvedenii. – Moscow: MGPI, 1985. 248 p.

11 **Bogin, G. I.** Substantsionalnaya storona ponimaniya teksta [The substantive aspect of text comprehension] [Text]. – Tver, 1993. – 185 p.

12 **Yu, Liyan & McBride, C. & Tong, X.** *E*motional intelligence predicts initial status and growth of reading comprehension in primary school students. [Text]. – Learning and Individual Differences, Volume 125, January 2026, 102814. – https://doi.org/10.1016/j.lindif.2025.102814

09.03.26 ж. баспаға түсті.
18.06.26 ж. түзетулерімен түсті.
10.08.26 ж. басып шығаруға қабылданды.

**Г. Н. Отарбаева[1], Б. Д. Жұмакаева[2], А. Р. Алпысбай[3]*
[1,2]SDU University, Республика Казахстан, г. Каскелен;
[3]Институт развития государственного языка,
Республика Казахстан, г. Алматы.
Поступило в редакцию 09.03.26.
Поступило с исправлениями 18.06.26.
Принято в печать 10.08.26.

МОДЕЛЬ РАЗВИТИЯ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА (EQ) УЧАЩИХСЯ ПОСРЕДСТВОМ ИНТЕРПРЕТАЦИИ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА

В данной статье исследуются вопросы интерпретации художественного произведения, развития «soft skills» обучающихся посредством художественного текста, в том числе возможностей развития их эмоционального интеллекта, а также проводится их анализ с позиций современных научных подходов.

Цели статьи – проведение диагностики реализации образовательной цели «анализ и интерпретация» в обновленной учебной программе, представление полученных результатов таких работ, как выявление этапов развития эмоционального интеллекта посредством интерпретации художественного произведения и

компетенций, которые должны формироваться в соответствии с ним, а также научное обоснование данной работы. Это обусловлено тем, что для развития у учащихся навыков понимания, анализа и изучения художественного произведения, формирования человеческого капитала, распознающего собственные и чужие эмоции, и усвоения универсальных ценностей, необходимы комплексные исследования и конкретные прикладные инструменты по предложенной теме.

В статье анализируется взаимосвязь между понятиями художественной литературы и эмоционального интеллекта с точки зрения современных литературоведческих исследований, рецептивной эстетики и теорий литературной рефлексии, а также определяется их научный потенциал в области гуманитарного образования. Это исследование повышает научный потенциал гуманитарного образовательного пространства. Кроме того, оно рассматривает интерпретацию как ядро учебной деятельности и служит основой для нового осмысления содержания образования.

Ключевые слова: эмоциональный интеллект, интерпретация текста, литературная рефлексия, художественная рецепция, рефлексивный анализ.

**G. N. Otarbayeva[1], B. D. Zhumakaeva[2], A. R. Alpysbai[3]*
[1,2]SDU University, Republic of Kazakhstan, Kaskelen;
[3]The State Language Development Institute,
Republic of Kazakhstan, Almaty.
Received 09.03.26.
Received in revised form 18.06.26.
Accepted for publication 10.08.26.

MODEL OF DEVELOPMENT OF STUDENTS' EMOTIONAL INTELLIGENCE (EQ) THROUGH ARTISTIC TEXT INTERPRETATION

The article explores the issues of interpreting literary works, developing students' "soft skills" through literary texts, including the opportunities for fostering their emotional intelligence, and analyzes these issues from the perspective of contemporary scholarly approaches.

The objectives of the article are to conduct diagnostics of the implementation of the educational goal "analysis and interpretation" in the updated educational program, to share the results obtained in such works as identifying the stages of developing emotional intelligence

through interpretation of an artistic work and the competencies that should be formed in accordance with it, and to scientifically substantiate it. This is because it is clear that in order to develop students' skills in understanding, analyzing, and studying an artistic work, to form human capital that recognizes their own and others' emotions, and to internalize universal values, comprehensive research and specific applied tools are needed on the proposed topic.

The article analyzes the relationship between the concepts of fiction and emotional intelligence from the perspective of modern literary studies, receptive aesthetics, and theories of literary reflection, and identifies their scientific potential in the field of humanitarian education.

Keywords: emotional intelligence, text interpretation, literary reflection, artistic reception, reflective analysis.

ҒТАМР 16.21.45

https://doi.org/10.48081/BTOUPh3.2026/665-679

М. Б. Тлеулинова[1], А. Е. Алпысбаева[2],
А. Қ. Саргелтаева[3], И. А. Олькова[4], Ж. Ж. Манапбаева[5]
[1,2,3]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.;
[4]М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті,
Қазақстан Республикасы, Петропавл қ.;
[5]Халықаралық ақпараттық технологиялар университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
[1]ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5505-7202
[2]ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5947-6084
[3]ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8118-3846
[4]ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1045-0887
[5]ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4650-1727
*e-mail: tleulinova_mb@mail.ru

КӨРКЕМ МӘТІНДЕГІ ПАРАЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЭЛЕМЕНТТЕР ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ АУДАРМАСЫ: ДУЛАТ ИСАБЕКОВТЫҢ «ГАУҺАРТАС» ШЫҒАРМАСЫ НЕГІЗІНДЕ

Мақалада белгілі жазушы Д. Исабековтің «Гауһартас» шығармасындағы паралингвистикалық элементтердің орыс және ағылшын тілдеріндегі көркем аудармаларында берілу ерекшеліктері қарастырылады. Паралингвистикалық элементтердің көркем шығармада көрініс табуы және олардың аудармада берілуі – отандық аударматану ғылымындағы тың әрі ерекше қызығушылық тудыратын мәселе. Бейвербалды мағыналарды жеткізу – аудармашы үшін әрдайым күрделі міндет. Ал Д. Исабеков туындыларындағы паралингвистикалық элементтер қазақ халқының болмысын, мінезін, қарым-қатынас мәдениетін бейнелейді. Оларды басқа тілде дұрыс жеткізу – түпнұсқаның стилі мен мазмұнын, ұлттық сарынын сақтау үшін аса маңызды. Сондықтан зерттеудің негізгі мақсаты – зерттеу нысанындағы паралингвистикалық элементтерді анықтап, түпнұсқамен орыс және ағылшын тілдеріндегі аудармаларын құрылымдық-семантикалық тұрғыдан

салыстырып, олардың аударма мәтіндерінде толыққанды жеткізілу деңгейі мен орын алған аударма трансформацияларын талдау. Жалпы зерттеу құрылымдық-мағыналық, контекстуалдық және аударматанымдық талдау әдістері, сондай-ақ сөздік анықтамаларды талдау әдісі арқылы жүргізілді. Зерттеу нәтижесінде жазушының «Гауһартас» шығармасындағы ремарка, ишара, үнсіздік, қозғалыс пен интонациялық бейнелердің орыс және ағылшын тілдерінде берілу ерекшеліктері анықталып, аудармашылық шешімдердің түпнұсқа мазмұнын жеткізудегі әлеуеті талқыланды. Сонымен қатар жүргізілген талдау негізінде паралингвистикалық элементтердің сәтті аударылу мүмкіндігін арттыратын критерийлер ұсынылды.

Кілтті сөздер: көркем аударма, паралингвистикалық элементтер, Дулат Исабеков, аударма трансформациялары.

Кіріспе

Паралингвистикалық элементтер – вербалды тілмен қатар жүретін бейвербалды коммуникация құрамдастары, оған интонация, екпін, ырғақ және әртүрлі дауыс сапалары, ым-ишара, көзқарас, дене қозғалысы жатады. Аталмыш құралдардың көркем контексте атқаратын нақты қызметі – кейіпкердің ішкі дүниесін, көңіл күйін, қарым-қатынастағы реңкті, қозғалыс пен сөйлеу ерекшелігін көрсету. Олар автор мен кейіпкер арасындағы психологиялық байланысты нақтылай түседі, сөзбен айтылмайтын мағынаны жеткізеді, кейіпкердің жан дүниесін көрнекі түрде ашады, автордың стилистикалық мақсатын жүзеге асырып, мәтіннің көркемдік құнын арттырады. Әрі реципиентке түпнұсқа мәтінді дұрыс түсінуге мүмкіндік беретін маңызды контекст ұсынады.

Алайда паралингвистикалық элементтерді аудару олардың мәдени және жағдаяттық факторлармен тығыз байланысты болғандықтан бірқатар қиындықтар туғызады. В. Машарипованың пікірінше, көркем мәтіндегі паралингвистикалық құралдарды жіктеу олардың контекске тәуелділігі мен интерпретацияның субъективті сипатына байланысты күрделі үдеріс болып табылады [1, 175-б.]. Бұл мәселе бірыңғай жіктеу жүйесінің болмауымен одан әрі күрделене түседі, нәтижесінде аудармашылар бұл элементтерді жүйелі түрде тану мен дәл жеткізуде қиындыққа тап болады. Қосымша қиындықтар паралингвистикалық белгілердің эмоциялық жүктемесін ескерумен байланысты. Д. Гиббон бойынша ым-ишаралар мен дауыс вариациялары сөйлеумен бірге интерпретациялануы тиіс, себебі олар мағынаны едәуір өзгертуі мүмкін [2]. Осындай күрделі өзара байланыс көркем мәтінді аудару барысында түпнұсқаның эмоциялық тереңдігін жоғалтпай жеткізуді қиындатады.

Қазіргі аударматану ғылымында тілдік және паралингвистикалық белгілерді біртұтас қарастыратын кешенді модельдерді қолдану қажеттігі айқындалуда. Мультимодальды талдау паралингвистикалық элементтердің көркем мәтіндегі қызметін түсінуде маңызды әдіс ретінде танылады. Нақты көркем шығармаларды талдау паралингвистикалық элементтерді аударудың практикалық қырларын терең түсінуге мүмкіндік береді. И. Уайлс Прамудья Ананта Турдың «Bumi Manusia» романын аудару процесін зерттей отырып, күнделікті қарым-қатынасты бейнелеуде паралингвистикалық элементтердің шешуші рөл атқаратынын көрсетеді, осылайша олардың аудармадағы маңызын дәлелдейді [3, 13-б.]. Сол сияқты К. Учегбу-Эквуэме паралингвистикалық қасиеттердің мәтіндегі мағына мен стильге әсерін талдап, тілдік және паралингвистикалық деңгейлердің өзара динамикалық байланысын айқындайды [4, 234-б.]. Сонымен қатар А. Мұхаммадтың зерттеулері, әсіресе Құран сияқты сакралды мәтіндерді аудару барысында паралингвистикалық айырмашылықтарға байланысты мәдени және стильдік жоғалтулардың жиі орын алатынын көрсетеді [5, 519-б]. Бұл аудармашының паралингвистикалық белгілерге сіңірілген мәдени реңктерді терең түсінуінің маңызын айқындайды.

Сонымен қатар, тілдер арасындағы флексиялық айырмашылықтар эмоциялардың қалай білдірілетініне және қалай қабылданатынына елеулі әсер етеді. Мысалы, И. Гарсия-Марко бастаған зерттеушілер лингвистикалық белгілердің мәтіндегі қабылдау ракурсын қалыптастыруға әсер ететінін атап өтеді, ал бұл кейіпкердің үні мен көзқарасын оның мәдени контексінде дұрыс жеткізу үшін аса маңызды [6, 2021-б.]. Мұндай тұжырымдар кейіпкер бейнесін бұрмалауға әкелуі мүмкін қате түсіндірулердің алдын алу үшін паралингвистикалық аударма стратегияларын мәдени пайымдаулармен үйлестірудің маңыздылығын көрсетеді. Сондай-ақ мәтіннің когнитивтік өңделуі де маңызды рөл атқарады. П. Цзиракис пікірінше, семантикалық және паралингвистикалық белгілерді айқындау және талдау әдістерін қолдану аударма барысында туындайтын кейбір алшақтықтарды азайтып, диалогтің көзделген эмоционалдық реңктерін сақтауға мүмкіндік береді [7, 6279-б.]. Дегенмен сөзбе-сөз аударма мен экспрессивтік дәлдік арасындағы дұрыс тепе-теңдікті табу күрделі мәселе болып қала береді. Дж. Хаус аударма үдерісінде «мәдени сүзгіні» қолдану қажеттігін атап өтіп, қандай паралингвистикалық элементтер өз маңызын сақтайтынын және қайсысын бейімдеу қажет екенін айқындауды ұсынады [8, 244-б.].

Осы қиындықтарды еңсеру үшін түрлі стратегиялар ұсынылған. Мәселен, паралингвистикалық ерекшеліктерді аудару сипаттамалық бейімдеу арқылы жүзеге асырылуы мүмкін, яғни аудармашы интонация немесе дауыс биіктігінің эмоционалдық мағынасын тікелей аударуға тырысқаннан гөрі,

оны түсіндіріп береді. И. Уайлстың зерттеуі түпнұсқаның әсерін жоғалтпай, оқырманның қабылдауын байытатын, аударылған мәтінді толықтыратын контекске негізделген аннотацияларды қолдануды қолдайды. Дж. Калич еңбегінде мұндай стратегиялардың практикалық қолданылуын көрсете отырып, эмоцияны тану мен білдіруді тілдер арасында бағалау арқылы баяндаудың тұтастығын сақтауға қатысты маңызды тұжырымдар ұсынады [9]. Бұл пайымдаулар көркем мәтіндердегі паралингвистикалық белгілерді аударудың трансформациялық сипатын және мұндай бейімдеулердің оқырманның эмоционалдық қабылдауына қалай әсер ететінін айқындайды.

Жоғарыдағы паралингвистика мен аудармаға қатысты еңбектерге шолу жасай келе, біз зерттеу мақаламызда белгілі аударматанушы ғалым П. Ньюмарк ұсынған аударманың екі негізгі стратегиясына (түпнұсқаға және оның авторына бағытталған семантикалық аударма (source-oriented translation) және аударма процесінің адресатына бағытталған коммуникативтік аударма (target-oriented translation)) және аударма техникаларына сүйенеміз [10]. Коммуникативтік аударма ең алдымен аударма тіліндегі оқырманға бағытталады, түпнұсқа тілдің ерекшеліктері аса маңызды болмауы мүмкін, керісінше ол бастапқы мәтіндегі негізгі ақпараттың өз мәдениеті мен тіліне табиғи түрде жеткізілуін күтеді. Ал семантикалық аударма негізінен түпнұсқаның мәдени-тілдік ортасына бағдарланады. Коммуникативтік аударма айтылымның экспрессивтік және прагматикалық әсерін күшейтсе, семантикалық аударма мазмұндық, мағыналық компонентке басымдық береді.

Материалдар мен әдістер

Зерттеу материалы – Д. Исабековтың «Гауһартас» шығармасындағы паралингвистикалық элементтер мен олардың орыс және ағылшын тілдеріндегі аудармалары болып табылады. Орыс тілінде «Гауһартас» (2003) – аудармашылар Л. Космухамедова, В. Берденников [11], ағылшын тілінде «The little pearl» (2014) деп К. Юдельсон тәржімелеген [12].

Ғалымдар паралингвистикалық құралдарды жіктеудің әртүрлі тәсілдерін ұсынған. Алайда паралингвистикалық құралдардың ең толық әрі жиі қолданылатын жіктемесінің авторы – Г. В. Колшанский. Ол паралингвистикалық құралдардың келесі түрлерін бөліп көрсетеді: 1. Фонациялық (дыбыс); 2. Кинесикалық (қимыл); 3. Графикалық (жазба көрініс, мысалы, тыныс белгілері – леп белгісі, көп нүкте т.б.) [13, 32-б.]. Зерттеу барысында аталмыш жіктемеге сүйене отырып, паралингвистикалық құралдар түпнұсқа/аударма жұбында жан-жақты семантика-құрылымдық талдауға түсіп, орын алған аударма трансформациялары анықталып, олардың түпнұсқаны жеткізудегі әлеуеті интерпретацияланады. Нәтижесінде паралингвистикалық элементтердің барынша толыққанды аударылуына себеп болатын критерийлер ұсынылады.

Семантика-құрылымдық талдау әдісі арқылы түпнұсқа мен аударма мәтіндеріндегі паралингвистикалық элементтердің мағыналық құрылымы мен тілдік берілу ерекшеліктері салыстырылды. Контекстуалдық талдау әдісі әрбір паралингвистикалық бірліктің көркем мәтіндегі қызметін, кейіпкердің эмоциялық күйі мен қарым-қатынас реңкін ашудағы рөлін анықтауға мүмкіндік берді. Аударматанымдық талдау әдісі негізінде аударма барысында қолданылған трансформация түрлері айқындалып, олардың түпнұсқа мазмұнын жеткізудегі тиімділігі бағаланды. Аталмыш талдау П. Ньюмарк ұсынған аударма стратегиялары мен техникаларын (эквиваленттік, сипаттамалық, функционалдық балама, омиссия және т.б.) негізге алады.

Нәтижелері мен талқылау

Көркем шығармадан алғашқы мысалға назар аударсақ, түпнұсқада: «Әкем бір саусағын ғана қимылдатып мені өзіне шақырып алады да: «Қойға бар, қиналсаң суды өзім-ақ әкелемін», – дейді ақырын ғана» [14, 168-б.]. «Бір саусағын ғана қимылдатып мені өзіне шақырып алады» тіркесі кинесикалық паралингвистикалық элемент болып табылады. Бұл қимыл вербалды емес коммуникация құралы ретінде кейіпкердің бұйыру немесе шақыру әрекетін білдіреді және қарым-қатынастағы иерархиялық қатынасты көрсетеді. Ал «ақырын ғана» бірлігі фонациялық паралингвистикаға жатады, яғни дауыс ырғағы мен тон арқылы кейіпкердің байсалды, сабырлы күйін білдіреді. Осылайша, берілген үзіндіде кинесикалық және просодикалық элементтер кейіпкердің мінезі мен коммуникативтік ниетін ашуда маңызды қызмет атқарады.

Орысша аудармада: В таких случаях отец подзывал меня пальцем и говорил: «Иди к овцам, а воды я сам наношу» [11, 75-с.].

Ағылшынша аударма: «At moments like that my father would beckon me over to him and say: You go off to the sheep now, I'll see to the water» [12, p. 9].

Демек, орыс тіліндегі аудармада «Отец подзывал меня пальцем…» тіркесі арқылы «бір саусағын ғана қимылдатып» деген нақты кинесикалық деталь жалпыланып берілген. Бұл жағдайда қимылдың нақтылығы сақталмай, тек оның жалпы коммуникативтік қызметі – шақыру әрекеті жеткізілген. Яғни түпнұсқадағы қимылдың нәзік сипаты ішінара редукцияға ұшыраған. Ағылшын тіліндегі «would beckon me over to him» нұсқасы функционалдық балама тәсілімен жүзеге асқан. «Beckon» етістігі ым арқылы шақыру мағынасын білдіреді, алайда қимылдың нақты формасын (бір саусақпен ишара жасау) көрсетпейді. Соған қарамастан, бұл аудармада бейвербалды әрекеттің негізгі коммуникативтік қызметі толық сақталған. Осылайша, екі аудармада да кинесикалық паралингвистикалық элементтің нақты формасы жалпыланып берілгенімен, оның прагматикалық және коммуникативтік функциясы сақталған. Ағылшын тіліндегі нұсқада бұл қызмет мәдени

тұрғыдан бейімделген функционалдық балама арқылы жүзеге асқан. П. Ньюмарк бойынша коммуникативті аударма стратегиясына сай келеді.

Келесі мысал түпнұсқада: «Дудар бас, – деді ол бір кезде салмақты қоңыр үнмен. Мен селт ете түстім» [14, 169-б.]. Бұл сөйлемдегі паралингвистикалық элементтер – фонациялық және кинестикалық сипатта. Салмақты қоңыр үнмен фонациялық паралингвистикаға жатады. Дауыстың тембрі мен реңі кейіпкердің сабырлы, байыпты, сенімді күйде екенін көрсетеді. Тыңдаушыға әсер ету мақсатында қолданылған эмоциялық рең. Мен селт ете түстім кинестикалық паралингвистикаға жатады. Кейіпкердің рефлексі, дене қозғалысы арқылы күтпеген реакциясы берілген. Бұл таңырқау, шошу немесе назар аудару эмоциясын білдіреді. Сөйлемдегі паралингвистикалық құралдар кейіпкерлер арасындағы қарым-қатынастың эмоциялық тонусын көрсетеді: бірінің сабырлы, салмақты дауысы, екіншісінің соған рефлексі – ішкі психологиялық күйді айқын жеткізеді.

Орысша аудармада: «Дудар бас! – позвал он меня через некоторое время. Я вздрогнул» [11, с. 77]. Орысша аудармасында салмақты қоңыр үнмен деген бөлікті аудармашы түсіріп тастаған, тек нақты шақыру мен реакцияны (вздрогнул) ғана қалдырған. Нәтижесінде дауыс реңкінен туындайтын эмоциялық рең әлсіреген. Омиссия орын алып, паралингвистикалық реңк (дауыс тембрі) берілмей, тек кинестикалық элемент сақталған.

Ағылшын тіліндегі аудармада «Curly-head», he said, when he called me over a little while later» [12, p. 78] түпнұсқадағы «салмақты қоңыр үнмен» және «мен селт ете түстім» бірліктері берілмеген. Бұл жағдайда фонациялық және кинесикалық паралингвистикалық элементтер омиссияға ұшыраған. Нәтижесінде кейіпкерлер арасындағы эмоциялық-психологиялық реңк ішінара редукцияланып, түпнұсқадағы әсер толық көлемде сақталмаған. Яғни, бастапқы мәтіндегі эмоциялық әсер мен кейіпкердің ішкі күйі толық жеткізілмеген. Демек, екі аудармада да омиссия мен жалпылау орын алып, мақсатты оқырманға ақпаратты қарапайым жеткізуге бағытталған коммуникативті аударма стратегиясы орын алған.

Түпнұсқада: «Әріде, қарауытқан төбенің бергі етегінен Сырттанның әуп-әуп үргені естіледі. Ойпаңдағы қамаулы қойлар мамыражай күйсеп жатыр» [14, 169-б.]. Бұл сөйлемдегі паралингвистикалық элементтер – дыбыстық бейнелеу көру арқылы берілетін сипаттамалар, сондай-ақ қимылсыз тыныштықты білдіретін бейвербалды суреттеу арқылы көрінеді: Сырттанның әуп-әуп үргені естіледі – бұл дыбыстық сигнал, иттің үруі арқылы тыңдаушыға белгілі бір эмоциялық күй, сақтық немесе қауіп жайлы хабар беріледі. Бұл паралингвистикалық белгі бейвербалды, бірақ қатынас құралдарының бір бөлігі ретінде қызмет етеді. Қарауытқан төбенің бергі етегі көру арқылы қабылданатын бейнелеу – кеңістік пен атмосфераны

суреттеу арқылы эмоциялық фон жасайды. Бұл паралингвистикалық контекст тыңдаушыны оқиға орнына еліктіріп, кейіпкердің сезімін жеткізеді. Қамаулы қойлар мамыражай күйсеп жатыр бұл тыныштық пен бейбіт жағдайды көрсетеді. Қимылсыз, жайбарақат күй паралингвистикалық құрал ретінде орта атмосферасын жеткізеді. Сөйлемде паралингвистикалық элементтер ретінде дыбыстық белгі иттің үргені, тыныштық күйді сипаттау қойлардың күйсеп жатуы арқылы эмоциялық, психологиялық фон беріледі.

Орысша аудармада: «Чуть дальше, со стороны темного кургана, доносился приглушенный лай Сырттана» [11, с. 77].

Ағылшынша аударма: «From a little further away by the dark shape of the burial-mound there came the muted sound of Syrttan's barking» [12, p. 10].

Бұл үзіндідегі паралингвистикалық элементтер дыбыс, көру және эмоциялық атмосфераны жеткізетін бейнелер орыс және ағылшын тілдеріне аудармасында сақталып, трансформациялау және эквивалентті аударма әдістерімен берілген. Қазақша түпнұсқада нақты дыбыстық бейнелеу әуп-әуп, орысша аудармада приглушенный лай Сырттана – стиль мен эмоция сақталған, бірақ дыбыстық элемент әуп-әуп жойылған, бұл трансформация. Ағылшынша аудармасында the muted sound of Syrttan's barking эквиваленттік әдіспен берілген, эмоционалды әсер сақталған, бірақ нақты дыбыс та жойылған. Ағылшыншада burial-mound мәдени тұрғыда нақтылау жасалған курган = қорған, бұл – адаптацияланған аударма. Аудармаларда паралингвистикалық элементтер сақталған, бірақ түпнұсқадағы дыбыстық бейнелеу әуп-әуп жойылған. Жалпы мағына мен құрылым сақталған, бірақ кейбір экспрессиялық реңктер жұмсартылған.

Келесі мысал – қазақтың ер адамдарының дәстүрлі отыру қалпына байланысты – малдас құрып отыру: «Табалдырықтан аттай бергенде әкемнің қарсы алдында малдас құрып отырған Ыбыштың еңгезердей денесін көрдім» [14, 10-б.]. Бұл паралингвистикалық құрал аудармада мүлдем түсірілген: «Тастан сидел напротив отца. Он, видно, не совсем еще отошел ото сна: веки заплыли, глаза казались щелочками [11, с. 78]. «Tastan was sitting opposite father. It seemed as if he had not yet woken up properly» [12, p. 10]. Бұл П. Ньюмарк бойынша бастапқы мәтіндегі негізгі ақпараттың мақсатты мәдениеті мен тілге табиғи түрде жеткізілуін меңзейтін коммуникативті аударма стратегиясын көрсетеді. Алайда, маңызды мәдени паралингвистикалық элементтің жоғалуына алып келген.

Түпнұсқада: «Тойға жиналған елу шақты адам үйден үдере шығып, өздерінше гу-гу сөйлесіп қыр басынан бақылап тұр» [14, 172-б.]. Бұл сөйлемдегі үдере шығып» кинесикалық қимыл арқылы белгі. Адамдардың бір мезетте жаппай, шұғыл қозғалғанын көрсетеді. Бұл тың жаңалық, күтпеген жағдайға реакция. Жиылғандардың көңіл күйі, қобалжу немесе

таңырқау сезімі осы әрекет арқылы көрінеді. Өздерінше гу-гу сөйлесіп – паралингвистикалық дауыс үні, сөйлеу мәнері. Гуілдеу нақты сөз естілмейді, бірақ сөйлесу, шуласу байқалады. Бұл эмоциялық қарбаластың белгісі, адамдар оқиғаны талқылап, түрліше реакция білдіріп жатыр. Қыр басынан бақылап тұр – позициялық паралингвистика. Адамдардың алыстан бақылауы қашықтықты сақтау, оқиғаның мазмұнына әлі толық араласпағандарын, бейтарап не күмәнді күйде тұрғандарын көрсетеді. Сөйлемде қимыл, дауыс және кеңістіктік қашықтық арқылы берілген паралингвистикалық белгілер арқылы қоғамдық қобалжу, назар аудару және күту ахуалы нақты суреттелген.

Орысша аударма: «Человек пятьдесят гостей, приехавшие на той, шумно высыпали из юрт. Оживленно переговаривались друг с другом, наблюдали за путниками со склона холма» [11, с. 80].

Ағылшынша аударма: «About fifty guests who had arrived for the celebrations poured out of the yurts, making a great deal of noise. They were talking excitedly to each other, watching the travelers arrive from their vantage point at the top of the hill» [12, p. 15].

Бұл сөйлемдегі паралингвистикалық элементтер орыс және ағылшын тілдеріне келесі аударма әдістері арқылы аударылған. Үдере шығып орыс тіліне шумно высыпали из юрт, ағылшын тіліне poured out of the yurts, making a great deal of noise деп дәл мағынасын берген, қимыл арқылы берілген көпшіліктің бір сәтте, дүркірей қозғалғаны poured out, высыпали деген тіркестермен жақсы сақталған. Өздерінше гу-гу сөйлесіп орысшада оживленно переговаривались друг с другом, ағылшын тіліне talking excitedly to each other, түпнұсқадағы гу-гу – дыбыстық бейнелеуіш (ономатопея), аудармада ол нақты сипаттамамен оживленно, excitedly арқылы мәндік жағынан жеткізілген. Дыбыстық стиль жойылғанымен, эмоциялық бояуы сақталған. Қыр басынан бақылап тұр орыс тілінде наблюдали за путниками со склона холма, ағылшын тілінде watching the travelers arrive from their vantage point at the top of the hill, яғни қыр басы нақты сипатталып, ағылшын тілінде vantage point деп эмоционалды, бейнелі формада күшейтілген. Мағынасы негізінен сақталған. Паралингвистикалық элементтер қимыл, дауыс, позиция жоғалмай, стильге сай бейімделіп берілген. Ағылшын тіліндегі аудармасы көркем және нақтырақ, эмоционалды әсер күшейген. Орыс тіліндегі аудармасы сәл қысқалау, бірақ мағыналық дәлдік бар. Демек, бұл мысал аудармасынан коммуникативті және семантикалық стратегиялардың үйлесімін көреміз.

Түпнұсқада: «Мен де, апам да солармен бірге кеттік. Апам қуаныштан күліп жүр, жылап жүр. Көзінен аққан жасты байқайтын емес. Қара баласынан да, келінінен де «айнала» береді» [14, 172-б.]. Бұл үзіндіде бірнеше паралингвистикалық элементтер кейіпкердің дене тілі, эмоция,

дауыс ырғағы, мимикасы арқылы берілген. Апам қуаныштан күліп жүр, жылап жүр бұл аралас эмоциялық күйді білдіреді (қуаныш пен мұң бірдей). Мимикасы мен көз жасы эмоцияны білдіреді, ал күлу мен жылау қатар жүруі – ол ішкі толқудың, тебіреністің көрінісі. Көзінен аққан жасты байқайтын емес бұл сөйлемде анасының эмоциясын бақылау мүмкін емес дәрежеде сыртқа шығарып жатқаны көрсетіледі. Бақылаудың жоғалуы – дене тілі мен эмоцияны тежей алмауы. Қара баласынан да, келінінен де айнала береді, мұндағы айналу – қазақ мәдениетіне тән вербалды және паралингвистикалық элемент. Бұл сөздің айтылу интонациясы, дауыс реңкі махаббатты, мейірімділікті, ризашылықты білдіреді. Сөзден тыс элементтер анасының жылы сезімі мен қимастықты жеткізіп тұр.

Орысша аударма: «Не утерпели и мы с матерью. Мать и смеялась и плакала. Она не замечала ни слез своих, ни улыбки, бормотала нескончаемое «айналайын» и своему «чернявому» и будущей невестке, мысленно обнимала и гладила обоих» [11, с. 80].

Ағылшынша аударма: «My mother and I could not hold back any longer either. Mother was laughing and crying at the same time. She was oblivious to her own tears and smiles and kept on showering her «dark-haired» boy and his bride with terms of endearment. In her thoughts she was already hugging and caressing them both» [12, p. 15].

Орысша аудармада: Мать и смеялась и плакала тура және нақты берілген, түпнұсқамен сәйкес. Она не замечала ни слез своих, ни улыбки мағына сақталған. Бормотала нескончаемое «айналайын»… мысленно обнимала и гладила – айналайын транскрипциямен берілген, нақты баламасы жоқ сөзді түсіндірме арқылы жеткізген. Обнимала и гладила бұл ішкі эмоциялық күйді паравербалды әрекет ретінде суреттеп тұр. Showering with terms of endearment – айналайын сөзі түсіндіріліп, дескриптивті эквивалент әдісімен аударылған. In her thoughts she was hugging and caressing them both ішкі эмоция қимыл арқылы жеткізілген. Мағынасы мен құрылымы екі аудармада да жалпы сақталған. Екі тілдегі аудармаларда да түпнұсқаның эмоционалды реңкі мен бейвербалды ишаралары дәл жеткізілген. Бұл П. Ньюмарк бойынша коммуникативті аударма стратегиясына сай келеді.

Талдау нәтижелерін қорытындылай келе, паралингвистикалық элементтерді тәржімелеуде көбінесе коммуникативті, яғни, мақсатты оқырманға түпнұсқаны барынша түсінікті етіп жеткізу стратегиясы қолданылған. Осыдан көркем мәтіндегі паралингвистикалық элементтердің дәл әрі толық аударылуына ықпал ететін бірқатар маңызды критерийлерді айқындауға болады. Біріншіден, аудармашының түпнұсқа тілді терең меңгеруі шешуші рөл атқарады. Қазақ тілі құрылымдық, семантикалық және прагматикалық тұрғыдан күрделі болғандықтан, паралингвистикалық

мағыналарды дұрыс тану үшін аудармашы сөз мағынасына ғана емес, интонация, ишара, үнсіздік пен қимыл арқылы берілетін астарлы мәндерге де назар аударуы қажет. Осы тұрғыда қазақ тілінің табиғи қолданысын, сөйлеу нормалары мен эмоциялық реңктерін терең түсіну, ал ең тиімді жағдайда түпнұсқа тілінің тасымалдаушысы болу аударманың сапасын арттырады. Екіншіден, аудармашының түпнұсқа мәдениетін, ұлттық дүниетанымды және қарым-қатынас моделін жақсы білуі маңызды. Қазақ мәдениетінде ым-ишара, үнсіздік, дауыс ырғағы мен қимыл-қозғалыс айрықша мағыналық жүктемеге ие, сондықтан оларды аудару барысында мәдени баламаларды дұрыс таңдау немесе сипаттамалық бейімдеу тәсілін қолдану түпнұсқаның ұлттық колоритін сақтауға мүмкіндік береді. Үшіншіден, паралингвистикалық элементтердің мәтіндегі функциясын дұрыс анықтау қажет. Әрбір ремарка, ишара немесе интонациялық белгі кейіпкер мінезін ашып, эмоциялық фонды қалыптастыратын маңызды көркем құрал екенін ескеру аудармадағы орынсыз қысқартулар мен омиссиялардың алдын алады. Төртіншіден, аудармада құрылымдық-семантикалық тепе-теңдікті сақтау маңызды. Паралингвистикалық элементтер сөзбе-сөз берілмеген жағдайда да, олардың коммуникативтік және прагматикалық қызметі сақталуы тиіс, бұл үшін функционалдық балама, экспликация және мәдени бейімдеу тәсілдерін жүйелі қолдану қажет. Бесіншіден, аудармашының интерпретациялық жауапкершілігі ерекше мәнге ие. Паралингвистикалық элементтердің көпмағыналылығы мен контекске тәуелділігін ескере отырып, аудармашы мәтіннің кең контексін, кейіпкерлер арасындағы қатынасты және эмоциялық динамиканы назарда ұстауы тиіс.

Қорытынды

Зерттеу нәтижелеріне сүйене отырып, авторлар келесі тұжырымға келеді: көркем мәтіндегі паралингвистикалық құралдар кейіпкердің эмоциялық күйін, ішкі жан дүниесін және авторлық ниетті терең әрі әсерлі жеткізуде шешуші рөл атқарады. Тілдер арасындағы құрылымдық, мәдени және когнитивтік айырмашылықтар бұл элементтердің аудармада дәл сақталуын күрделендіреді, сондықтан аудармашы тек лексикалық сәйкестікке емес, мәдени контекст пен прагматикалық мағынаға да ерекше назар аударуы қажет. Зерттеулер көрсеткендей, семантикалық және паралингвистикалық белгілерді үйлестіре отырып қолдану көркем мәтіннің эмоционалдық тұтастығын сақтауға мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, паралингвистикалық элементтерді аударуда сөзбе-сөздік пен экспрессивтік дәлдіктің арасындағы тепе-теңдікті сақтау маңызды. Сипаттамалық бейімдеу, контекске негізделген түсіндірмелер мен мәдени сүзгіні қолдану аударманың көркемдік құнын арттырып, оқырман қабылдауын байытады. Осы тұрғыдан алғанда, көркем аударма тек тілдік трансформация ғана емес, мәдени

және эмоционалдық қайта құру үдерісі болып табылады. Мұндай көзқарас ұлттық әдеби мұраны өзге мәдени кеңістіктерде дәл әрі әсерлі танытуға жол ашады.

Зерттеу болжамы ретінде паралингвистикалық элементтерді аудару тиімділігі аудармашының тек тілдік құзыретіне ғана емес, оның мәдени-когнитивтік дайындығына және мәтінді интерпретациялау қабілетіне тікелей тәуелді екендігі ұсынылады. Яғни паралингвистикалық мағыналарды адекватты жеткізу үшін аудармашы мәтінді тек тілдік деңгейде емес, мультимодальды құбылыс ретінде қабылдауы қажет. Осыған байланысты авторлар келесі ұсыныстарды ұсынады: көркем аударма тәжірибесінде паралингвистикалық элементтерді жүйелі түрде талдауға негізделген әдістемелік ұстанымдарды енгізу; аудармашыларды даярлау барысында мәдени және паралингвистикалық құзыреттілікті дамытуға басымдық беру; сондай-ақ аудармада омиссия тәсілін шектеп, оның орнына функционалдық балама мен сипаттамалық бейімдеуді кеңінен қолдану. Бұл тәсілдер түпнұсқаның эмоциялық, мәдени және стилистикалық тұтастығын барынша сақтауға мүмкіндік береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 **Masharipova, V.** Difficulties classifying paralinguistic means in a literary text [Text] // Actual Problems of Humanities and Social Sciences. – 2024. – № 4(10). – P. 175–182. – https://doi.org/10.47390/spr1342v4i10y2024n28.

2 **Gibbon, D.** Modelling gesture as speech: A linguistic approach [Text] // Poznan Studies in Contemporary Linguistics. – 2011. – Vol. 47. – https://doi.org/10.2478/psicl-2011-0026.

3 **Wiles, E.** Translating paralinguistic and onomatopoeia: An analysis on the novel «Bumi Manusia»by Pramoedya Ananta Toer and its translation «This Earth of Mankind»by Max Lane [Text] // International Journal of English Linguistics Literature and Education (IJELLE). – 2021. – Vol. 3. – № 1. – https://doi.org/10.32585/ijelle.v3i1.1333.

4 **Uchegbu-Ekwueme, C.** A study of style in Adimora-Ezeigbo's House of Symbols with comparisons to Achebe's Things Fall Apart [Text] // Clarep Journal of English and Linguistics. – 2019. – № 1. – P. 233–255. – https://doi.org/10.56907/ga3kr5vr.

5 **Mohammad, A.** Cultural and stylistic losses and gains faced in translating the Qur'anic Arabic words known as Kur'hun كُرْك into English: A comparative study [Text] // International Journal of Religion. – 2024. – Vol. 5, № 3. – P. 519–532. – https://doi.org/10.61707/sx9kzx85.

6 **García-Marco, E., Branca, I., Castillo, D., León, I., Beltrán, D., Vega, M.** Regional accents modulate perspective in geographical space [Text] //

Psychological Research. – 2021. – Vol. 86, № 6. – P. 2021–2029. – https://doi.org/10.1007/s00426-021-01607-1.

7 **Tzirakis, P., Nguyen, A., Zafeiriou, S., Schuller, B.** Speech emotion recognition using semantic information [Text] // Proceedings of ICASSP. – 2021. – P. 6279–6283. – https://doi.org/10.1109/ICASSP39728.2021.9414866.

8 **House, J.** Translation quality assessment: Linguistic description versus social evaluation [Text] // Meta: Journal des Traducteurs. – 2002. – Vol. 46, № 2. – P. 243–257. – https://doi.org/10.7202/003141ar.

9 **Calić, G., Glumbić, N., Petrović-Lazić, M., Đorđević, M., Mentus, T.** Searching for best predictors of paralinguistic comprehension and production of emotions in communication in adults with moderate intellectual disability [Text] // Frontiers in Psychology. – 2022. – Vol. 13. – https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.884242.

10 **Newmark P.** Translation and Culture // Meaning in Translation / ed. by P. Newmark. – Bern : Peter Lang GmbH, 2010. – P. 171–182.

11 **Исабеков, Д.** Транзитный пассажир. Повести [Текст]. – М. : Русская книга, 2003. – 304 с.

12 **Isabekov, D.** The Little Pearl and Other Stories [Text] / Transl. by K. Judelson. – London: The Aitmatov Academy, 2014.

13 **Колшанский, Г. В.** Паралингвистика [Текст]. – М. : Наука, 1974. – 94 с.

14 **Исабеков, Дулат.** Екі томдық таңдамалы шығармалар жинағы. Үшінші том. Повестер [Текст]. – Алматы : Жазушы баспасы, 1992. – 430-б.

REFERENCES

1 **Masharipova, V.** Difficulties classifying paralinguistic means in a literary text [Text] // Actual Problems of Humanities and Social Sciences. – 2024. – № 4(10). – P. 175–182. – https://doi.org/10.47390/spr1342v4i10y2024n28

2 **Gibbon, D.** Modelling gesture as speech: A linguistic approach [Text] // Poznan Studies in Contemporary Linguistics. – 2011. – Vol. 47. – https://doi.org/10.2478/psicl-2011-0026.

3 **Wiles, E.** Translating paralinguistic and onomatopoeia: An analysis on the novel «Bumi Manusia»by Pramoedya Ananta Toer and its translation «This Earth of Mankind»by Max Lane [Text] // International Journal of English Linguistics Literature and Education (IJELLE). – 2021. – Vol. 3. – № 1. – https://doi.org/10.32585/ijelle.v3i1.1333.

4 **Uchegbu-Ekwueme, C.** A study of style in Adimora-Ezeigbo's House of Symbols with comparisons to Achebe's Things Fall Apart [Text] // Clarep Journal of English and Linguistics. – 2019. – № 1. – P. 233–255. – https://doi.org/10.56907/ga3kr5vr.

5 **Mohammad, A.** Cultural and stylistic losses and gains faced in translating the Qur'anic Arabic words known as Kur'hun كُرْهًا into English: A comparative study [Text] // International Journal of Religion. – 2024. – Vol. 5, № 3. – P. 519–532. – https://doi.org/10.61707/sx9kzx85.

6 **García-Marco, E., Branca, I., Castillo, D., León, I., Beltrán, D., Vega, M.** Regional accents modulate perspective in geographical space [Text] // Psychological Research. – 2021. – Vol. 86. – № 6. – P. 2021–2029. – https://doi.org/10.1007/s00426-021-01607-1.

7 **Tzirakis, P., Nguyen, A., Zafeiriou, S., Schuller, B.** Speech emotion recognition using semantic information [Text] // Proceedings of ICASSP. – 2021. – P. 6279–6283. – https://doi.org/10.1109/ICASSP39728.2021.9414866.

8 **House, J.** Translation quality assessment: Linguistic description versus social evaluation [Text] // Meta: Journal des Traducteurs. – 2002. – Vol. 46, № 2. – P. 243–257. – https://doi.org/10.7202/003141ar.

9 **Calić, G., Glumbić, N., Petrović-Lazić, M., Đorđević, M., Mentus, T.** Searching for best predictors of paralinguistic comprehension and production of emotions in communication in adults with moderate intellectual disability [Text] // Frontiers in Psychology. – 2022. – Vol. 13. – https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.884242.

10 **Newmark, P.** Translation and Culture // Meaning in Translation / ed. by P. Newmark. – Bern : Peter Lang GmbH, 2010. – P. 171–182.

11 **Isabekov, D.** Tranzitnyi passazhir. Povesti [Transit Passenger. Novellas]. – Moscow : Russkaya kniga, 2003. – 304 p. (in Russian)

12 **Isabekov, D.** The Little Pearl and Other Stories [Text] / Transl. by K. Judelson. – London : The Aitmatov Academy, 2014.

13 **Kolshanskiy, G. V.** Paralingvistika [Paralinguistics]. – Moscow : Nauka, 1974. – 94 p. (in Russian)

14 **Isabekov, Dulat.** Eki tomdyq tandamaly shygarmalar zhinagy. Ushinshi tom. Povester [Selected Works in Two Volumes. Volume Three. Novellas]. – Almaty : Zhazushy baspasy, 1992. – 430 p. (in Kazakh)

19.01.26 ж. баспаға түсті.
19.01.26 ж. түзетулерімен түсті.
10.08.26 ж. басып шығаруға қабылданды.

**М. Б. Тлеулинова[1], А. Е. Алпысбаева[2], А. Қ. Сергелтаева[3], И. А. Олькова[4], Ж. Ж. Манапбаева[5]*
[1,2,3]Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Республика Казахстан, г. Алматы;
[4]Северо-Казахстанский университет имени Манаша Козыбаева, Республика Казахстан, г. Петропавл;
[5]Международный университет информационных технологий, Республика Казахстан, г. Алматы.

Поступило в редакцию 19.01.26.
Поступило с исправлениями 19.01.26.
Принято в печать 10.08.26.

ПАРАЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ЭЛЕМЕНТЫ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА И ИХ ПЕРЕВОД: НА ОСНОВЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ ДУЛАТА ИСАБЕКОВА «ГАУХАРТАС»

В статье рассматриваются особенности передачи паралингвистических элементов в художественных переводах произведения известного писателя Д. Исабекова «Гаухартас» на русский и английский языки. Репрезентация паралингвистических элементов в художественном тексте и способы их передачи в переводе являются актуальной и малоизученной проблемой отечественного переводоведения. Передача невербальных значений всегда представляет значительную трудность для переводчика. В произведениях Д. Исабекова паралингвистические элементы отражают национальный характер, менталитет и культуру общения казахского народа. Их адекватное воспроизведение на другом языке имеет важное значение для сохранения стилистики и содержания оригинала, а также национального колорита произведения. В связи с этим основной целью исследования является выявление паралингвистических элементов в анализируемом произведении и их структурно-семантическое сопоставление с русским и английским переводами, а также анализ степени их полноценной передачи и используемых переводческих трансформаций. В исследовании применялись структурно-семантический, контекстуальный и переводоведческий методы анализа, а также метод анализа словарных дефиниций. В результате исследования были выявлены особенности передачи ремарок, жестов, пауз, движений и интонационных образов в русских и английских переводах произведения «Гаухартас», а также обсужден потенциал переводческих решений в сохранении содержания оригинального текста. Кроме того, на основе проведённого анализа предложены критерии, способствующие более успешной передаче паралингвистических элементов в художественном переводе.

Кілтті сөздер: художественный перевод, паралингвистические элементы, Дулат Исабеков, переводческие трансформации.

*M. B. Tleulinova[1], A. Y. Alpysbayeva[2], A. K. Sargeltaeva[3],
I. A. Olkova[4], Zh. Zh. Manapbayeva[5]
[1,2,3]Al-Farabi Kazakh National University,
Republic of Kazakhstan, Almaty;
[4]Manash Kozybayev North Kazakhstan University,
Republic of Kazakhstan, Petropavl;
[5]International University of Information Technologies,
Republic of Kazakhstan, Almaty.
Received 19.01.26.
Received in revised form 19.01.26.
Accepted for publication 10.08.26.

PARALINGUISTIC ELEMENTS IN LITERARY TEXTS AND THEIR TRANSLATION: BASED ON DULAT ISSABEKOV'S "GAUKHARTAS"

The article examines the features of rendering paralinguistic elements in the Russian and English literary translations of the work Gaukhartas by the well-known writer D. Isabekov. The representation of paralinguistic elements in literary texts and the ways of conveying them in translation constitute a relevant and insufficiently studied issue in contemporary translation studies. The transmission of non-verbal meanings has always posed a significant challenge for translators. In Isabekov's works, paralinguistic elements reflect the national character, mentality, and communicative culture of the Kazakh people. Their adequate reproduction in another language is essential for preserving the stylistic and semantic integrity of the original text, as well as its national coloring. Therefore, the main objective of the study is to identify paralinguistic elements in the source text and to conduct a structural and semantic comparison with their Russian and English translations, analyzing the degree of their completeness in the target texts and the translation transformations employed. The research applies structural-semantic, contextual, and translation-oriented methods, as well as dictionary definition analysis. As a result, the study identifies specific features in the rendering of stage directions, gestures, pauses, movements, and intonational patterns in the Russian and English translations of Gaukhartas, and discusses the potential of translation strategies in conveying the original content. In addition, the analysis proposes criteria that enhance the effectiveness of translating paralinguistic elements in literary texts.

Keywords: literary translation, paralinguistic elements, Dulat Issabekov, translation transformations.

SRSTI 16.21.25

https://doi.org/10.48081/BTOUPh3.2026/665-681

B. Khalym[1], *I. B. Baissydyk[2],
Zh. B. Ibragimov[3], A. S. Tazhenova[4]
[1]Kazakh National Woman's Teacher Training University,
Republic of Kazakhstan, Almaty;
[2,4]Abai Kazakh National Pedagogical University,
Republic of Kazakhstan, Almaty;
[3]Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University,
Republic of Kazakhstan, Turkestan.
[1]ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9380-9041
[2]ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5013-4398
[3]ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9111-7586
[4]ORCID: https://orcid.org/0009-0007-4931-2733
*e-mail: i.baissydyk@gmail.com

NEUROLINGUISTIC CHARACTERISTICS OF A CHILD'S PERSONALITY

Currently, the formation, development, and transformation of a child's behavior are influenced by several major factors, including national values, family upbringing, individual personality traits, social environments, globalization processes, the constant flow of information through various technologies and social networks, computer games, and more. Neurolinguistics is the branch of science that enables the study and regulation of the external manifestations of a child's internal state. It also helps identify and address processes that negatively impact development. Since neurolinguistics views words and speech as systemic activities – and studies phenomena such as aphasia in parallel – this field holds significant importance for linguistic science and remains an area that requires further in-depth research.

In determining the neurolinguistic characteristics of a child's personality, it is essential to consider the role of brain mechanisms in the development of the speech system and how they influence speech and language characteristics.

The article explores the neurolinguistic characteristics of a child's personality in both English and Kazakh, using specific text examples. To

identify these characteristics, the study employed methods of observing the child's speech and personality traits in both spoken and literary texts in English and Kazakh.

The research involved analyzing the child's behavior as reflected in speech, selecting relevant textual examples, and examining specific linguistic units.

The article examines the specific factors that positively and negatively influence the formation of a child's personality. It considers the primary ethnic, psychological, genetic, and linguistic processes that stimulate brain function and drive changes. Additionally, it analyzes speech disorders, along with their causes and consequences.

Keywords: neurolinguistics, child personality, English, Kazakh, speech.

Introduction

Neurolinguistics is a branch of science that studies the areas of the brain responsible for human speech functions. It is closely related to psychology, neuroscience, and linguistics, and plays a vital role in addressing issues common to these fields. As a result of neurolinguistic research, the identification of changes in a child's personality, along with a broader understanding of human behavior, has become an important focus. In addition to gestures, body movements, eye and head movements, breathing, intonation, and the speed of actions, a child's speech carries a clear linguistic meaning. This includes the pronunciation of specific letters and words, speech rhythm, as well as indicators of the inner emotional state, such as mood, excitement, anxiety, and fear. The observation of these emotional states through external body cues or speech features is grounded in the functioning of the nervous system and the brain. Neurolinguistics is the science that studies the human brain, specifically focusing on the identification of brain regions responsible for language abilities, the role of the nervous system in speech function, and how different brain areas contribute to the expression of thoughts through words. It also examines the effects of brain damage or disorders of the nervous system on speech. Therefore, the issues addressed in the study of the neurolinguistic features of a child's personality revolve around these key questions.

Speech involves complex neurological processes in the brain. The development of speech activity requires a certain level of maturity in the auditory and visual systems, sensory organs, and the nervous system. A child's speech and language abilities are primarily shaped by their perception of information, which includes vision (seeing images and colors, distinguishing between them), hearing (perceiving sounds, intonation, and melodies), and kinesthetic awareness (sensing internal sensations, grasping, etc.). Each child may develop these perceptual abilities at different rates, with varying degrees of proficiency, which can direct their

development in specific ways. The types of information perception are crucial, as the brain processes and interprets various stimuli, reflecting them outward through actions, speech, and communication.

Although a person may try to keep their consciousness under control, they are unable to alter the brain's physiological and genetic characteristics. Therefore, if any psychological disorder or change occurs in the child's brain, its recovery or treatment is determined based on the child's personal characteristics and efforts. Additionally, disruptions in the physiological processes affecting the brain's nervous system, when viewed through the lens of neurolinguistics, can lead to various abnormalities, loss of consciousness, and speech disorders. This is due to the active influence of external factors on the brain's nervous system, which negatively affect several crucial functions, such as the operation of speech mechanisms, language connections, cognitive processes, and the formation of word chains necessary for speech. These changes are reflected in the child's character.

Modern neurolinguistics is considered one of the branches of the comprehensive study of human speech activity. It is a scientific field that examines the relationship between language and thought, as well as the cognitive mechanisms underlying language, using traditional psychological methods. Neurolinguistic approaches are employed to study various language and speech disorders (such as aphasia and dyslexia), to investigate the neurological causes of these disorders, and to explore methods for their correction.

The neurolinguistic features of a child's character are reflected not only in their speech but also in their gestures and movements. This is closely linked to the challenge of understanding the mutual communicative context during conversation. In interactions between speakers of different languages, when the lexical level is insufficient to convey thoughts, hand gestures often accompany speech. However, when there is strong mutual understanding of the language, such kinetic elements are minimal or may be absent altogether [1, p. 100]. When a child communicates – whether in their native language or a foreign one – certain speech and language impairments can significantly affect the process. These may include difficulties in understanding the context of a conversation, inability to hear words, limited capacity to fully express thoughts, or disruptions in the structure of words and sentences. As a result, noticeable changes often occur in the child's gestures, movements, and overall behavior.

In addition to speech, the external manifestation of neurolinguistic features in a child's character can also be observed in their actions, gestures, and even eye movements. These insights are made possible, in part, by the advancements in modern technology. For example, daily exposure to audio and video content, address inputs when setting up a mobile phone or computer, and the use of new software – all of these interactions are stored, processed, and transmitted through

digital screens. When we apply such actions to meet our own needs, we help preserve the ability to regulate certain «features»through our movements and gestures [2, p. 13]. As a result, these external forms of activity provide evidence-based data for observing neurolinguistic features associated with abnormalities in brain function. They also help track the sequence of changes in human behavior and contribute to drawing informed conclusions about the nature of those changes.

Speech is a primary means of communication and a crucial source of information exchange. Therefore, considerable attention is paid to the factors that influence brain function in regulating the speech process. By utilizing neurolinguistics, which explores the interconnections between the brain, speech, and thought, we can identify and better understand these influencing factors [3, p. 6]. Additionally, human speech encompasses not only the articulation of words but also the expression of thought through verbal output and related behavioral movements. In other words, speech first serves as a means of reflecting the unique aspects of an individual's spirit and national character, and second, as a true indicator of brain activity and its potential deviations. Speech dysfunction, in this context, becomes a pathological marker. Neurolinguistic research provides a comprehensive framework for analyzing language disorders by considering their root causes, and it plays a crucial role in both the prevention and treatment of these conditions [4, p. 334].

Materials and Methods

In our research, to determine the neurolinguistic nature of a child's character based on speech features and language units, we focused on speech manifestations in both English and Kazakh, examining both spoken language and literary texts. We systematized common features of gestures, actions, and speech frequently observed in children's characters in colloquial language, as well as speech characteristics presented by authors in dialogues, monologues, and descriptive passages within literary works. We provided a detailed interpretation of these features and employed methods such as text compilation, lexical and psychological analysis, interpretation of external manifestations of character traits in both languages, selection of specific language units, and comparative analysis. Building on theoretical data and specific conclusions from previous scientific studies on the neurolinguistic features of a child's character, we identified and analyzed various speech disorders and deviations in colloquial language. These were collected from literary texts in English and Kazakh, as well as through external observation. The article explores the ethnic, cultural, spiritual, worldview, religious, and psychological characteristics of the English and Kazakh peoples. It also considers social status and challenges, child-rearing practices, features of modern technological development, the perception of new information, and the linguistic nature and usage of words – all of which were taken into account in

studying the neurolinguistic features of a child's character. National and cultural characteristics – including national behavior, traditions, mentality, and cognitive traits – are key factors in the formation, development, and transformation of a child's psychology and character within a given cultural context. These elements are particularly intertwined with the concept of national education. The outcome of national education is the development of the child through the internalization of cultural foundations and traditions passed down within the family [5, p. 37]. It is essential to recognize these as unique and influential factors in shaping a child's character.

Results and Discussion

Before examining the neurolinguistic features of a child's character in English and Kazakh, it is essential to first consider the general linguistics of child speech. This includes the child's acquisition and assimilation of language rules, the development of spoken language, the use of gestures, the mother's communication with the child within the family, and the child's initial vocabulary. Key processes such as learning new words, forming sentences, and expressing thoughts also play a foundational role. These elements are crucial because the formation of a child's character, their entry into communication, recognition of their environment, and ability to establish meaningful interaction all stem from these early linguistic and cognitive developments. These processes, which serve as the first steps of the child's speech, ensure the subsequent activities of the brain, new information, the child's behavior in society and conscious expression. Language units, such as sounds and morphemes, a set of words and sentences, which are the basis for the child to start speaking, ensure the correct formation of the external form of thought in the brain. The formation of speech also relies heavily on a set of perceptual processes within brain activity. These processes are crucial for the accurate and complete perception and understanding of thought during the externalization of concrete content in spoken or written form, as well as in the comprehension of spoken language [6, p. 58].

To identify the factors influencing the development of various speech disorders, brain activity, and the internal psychological state of the child – as well as to examine how these disorders manifest in the Kazakh language – we analyze everyday colloquial texts and literary works that portray children's characters through specific speech features. The methods used in works of art to portray a child's character – through dialogues and monologues, as well as through their interactions with other characters – clearly reveal cause-and-effect relationships within the context of the text. These narrative techniques help illustrate both typical speech patterns and deviations in speech. In other words, various psychological states, interpersonal relationships, environmental influences, and social issues that disrupt the stable functioning of a child's brain are presented in parallel within

these texts. This is precisely why our research focuses not only on literary works but also on the specific character traits revealed in spoken language. Both sources provide valuable insight into the neurolinguistic features of a child's development and behavior.

General features of a child's character can be observed in everyday settings such as public transport, kindergartens and schools, family restaurants, parks, and entertainment centers. During the study, we monitored neurolinguistic features as reflected in the colloquial speech of children aged 4 to 15 in these commonly frequented environments. First of all, during the observation, we noticed that young children often exhibit speech disorders such as ineloquence, sigmatism and lambdacism, stuttering, disturbances in voice tone, and dysarthria. Although these deviations primarily affect the sounds of the child's speech, they are influenced by the internal and external factors discussed earlier. A child's speech difficulties, including problems with word pronunciation, are among the earliest obstacles that hinder their ability to express thoughts clearly and communicate effectively. It has been observed that these language barriers interfere with others' understanding, which in turn leads to changes in the child's psychology and behavior. In these cases, we often observed that children become excessively irritable and display aggressive behavior, sometimes accompanied by crying. In the Kazakh spoken language, certain letters and words are frequently mispronounced by children – particularly those aged 9 to 15, as well as younger children around 4 years old who are just beginning to speak. Table 1 presents examples of common speech disorders observed daily, highlighting their characteristic pronunciation features.

Table 1 – Changes in sounds caused by the most common speech disorders in children aged 4 and 15, identified through daily observation of Kazakh language use.

Incorrect pronunciation of the «Р» (R) sound, (р-л)	**Incorrect pronunciation of the «Р» (R) sound, (р-ғ)**	**Incorrect pronunciation of the «Л» (L) sound (л-ы, ү, а, й)**	**Pronunciation deviations involving the substitution of voiced consonants with voiceless consonants. (б-п, д-т, в-ф, з-с, ж-ш, г-ғ)**	**Disorders involving the substitution of a close vowel sound with a single (or similar) vowel sound. (н-ң)**
*а**р**а – а**л**а*	*а**р**а – а**ғ**а*	*а**л**ып бер – а**ы**ып бер*	***б**ас – **п**ас*	*а**ң** – а**н***
*қа**р**а – қа**л**а*	*қа**р**а – қа**ғ**а*	*ба**л** – ба**ы***	***д**оп – **т**оп*	*та**ң** – та**н***
*та**р**ақ – та**л**ақ*	*жа**р**а – жа**ғ**а*	*гү**л** – гү**ү***	*а**в**тобус – а**ф**то**п**ус*	*әң**г**іме – ән**г**іме*
*бе**р** – бе**л***	*бе**р** – бе**ғ***	*ба**л**ық – ба**ы**ық*	***ж**үгір – **ш**үгір*	*жа**ң**а – жа**н**а*

*кө**р**емін – кө**л**емі*	*кө**р**емін – кө**ғ**емін*	*бала – ба**а**а*	***ж**аз – **ш**аш*	*жа**ң**быр – жа**н**быр*
*жү**р** – жү**л***	*жү**р** – жү**ғ***	*кө**й**лек – кө**й**ек*	*сағат – сағат*	*үсті**ң**гі – үсті**н**гі*
*апа**р** – апа**л***	*апа**р** – апа**ғ***	*алма – а**а**ма*	*сағыз – сағыз*	*ең – ен*
*тұ**р** – тұ**л***	*тұ**р** – тұ**ғ***	*сал – са**ы***	*аға – аға*	*қо**ң**ырау – қо**н**ырау*
*оты**р** – оты**л***	*оты**р** – оты**ғ***	*қалада – қ**а**а**а**д*	***з**ат – **с**ат*	*о**ң** – о**н***

There are many types of sound disorders commonly found in children's speech, as shown in the table, and many of these have internationally recognized names. For example, **sigmatism** is a speech disorder characterized by difficulty or inability to correctly pronounce the «s»and «z»sounds, including sounds such as *с-с′, з-з′, ц, ш, ч, щ, ж*. **Rhotacism** affects the pronunciation of the *р-р′* (R) sound, while **lambdacism** involves the excessive or incorrect articulation of the *л-л′* (L) sound, or substitution of other sounds for /l/. **Kappacism** refers to the incorrect pronunciation or substitution of the *к-к′, г-г′, х-х′* (K, G, KH) sounds, and **yotacism** involves mispronunciation of the *[j]* sound, as in the letter й. Additionally, it is important to distinguish between voiced and voiceless consonant pairs – such as *б-п, д-т, в-ф, з-с, ж-ш, г-ғ, к-қ* – as well as deviations in the pronunciation of soft consonants. Deviations in speech often involve the replacement of soft consonants with their voiceless counterparts, such as *д′ → д, п′ → п, к′ → к, р′ → р*. Considering that such sound disorders are common not only in children but also in adolescents and adults, it becomes clear that they are the result of disruptions in specific areas of brain activity, as well as in the organs responsible for speech production. These issues are also influenced by a person's environment, social interactions, and the types of information they are exposed to – what they see, read, listen to, and how they communicate. It is a misconception to view these disorders as merely a normal developmental stage that a child must go through before correctly pronouncing words, forming sentences, or expressing thoughts. In reality, such sound disorders can lead to significant neurolinguistic impairments, including complete omission of sounds, substitution, mispronunciation, or confusion of sounds [7, p. 1]. Therefore, when recognizing a child's character through their speech, it is essential to first pay close attention to deviations in sound production.

Difficulties and abnormalities in children's speech can result from brain activity issues as well as various external factors, including lexical and linguistic challenges. Neurolinguistic factors may interfere with a child's ability to control their own thoughts and words. These pronunciation defects occur across all languages and affect a child's ability to speak accurately and correctly perceive information, which in turn influences the formation of their character and the development of specific character traits. Since this article examines the

neurolinguistic features of a child's character in both Kazakh and English, we will focus on colloquial examples of pronunciation disorders in children's English speech. From a psycholinguistic perspective, identifying speech abnormalities is a significant challenge in any language. Similarly, in English, children often experience speech disorders such as the substitution or omission of various sounds in everyday spoken language.

Table 2 – Common phonological features in a child's English speech

Omission of the final consonant sound (failure to pronounce the last consonant).	**Pronunciation disorder involving the substitution of certain sounds (r-l, r-w, l-y)**	**Deviation in pronunciation where the initial sound of a word is replaced with a different sound. (k-t, c-t, s-t, g-d, sh-s, ch-s)**	**A pronunciation abnormality where fricative consonants are replaced by stop consonants. (ch-t, th-t, sh-ch, ch-sh, j-d, j-zh)**
*ball – **ba***	***r**abbit – **w**abbit*	***k**ey – **t**ey*	***ch**ip – **t**ip*
*bed – **be***	*ye**ll**ow – ye**y**o*	***c**at – **t**at*	*tee**th** – tee**t***
*book – **bo***	*d**r**ive – d**w**ive*	***s**ee – **t**ee*	***ch**air – **t**ear*
*cat – **ca***	***r**ake – **w**ake*	***c**ar – **t**ar*	***sh**op – **ch**op*
*catch – **ca***	***l**ate – **y**ate*	***g**ame – **d**ame*	***sh**ip – **ch**ip*
*cup – **cu***	*ta**ll**er – tah**y**er*	***g**oose – **d**oose*	***ch**eese – **sh**eesh*
*dog – **do***	*s**l**ide – s**w**ide*	***sh**oe – **s**ue*	***ch**urch – **sh**urch*
*fish – **fi***	***l**ike – **y**ike*	***ch**eer – **s**eer*	***j**ump – **d**ump*
*school – **schoo***	***r**ug – **w**ug*	***g**et – **d**et*	***ch**erry – **sh**erry*
*toilet – **toile** etc.*	***l**ove – **y**ove etc.*	***g**irl – **d**irl etc.*	***j**oy – **zh**oy etc.*

The peculiarities of a child's speech in English, as illustrated in Table 2, include sound deviations and errors similar to those observed in Kazakh. These occur when the child connects and pronounces words, constructs sentences, or learns new vocabulary. Such deviations are common phonological processes, especially in young children. The language used by adults encompasses all of their linguistic competence. This process activates neurons in the brain, which is responsible for their ability to express messages or thoughts after linguistic processing. [8, p. 263].

In studying the neurolinguistic features of a child's character, we identify behavioral traits through the analysis of literary texts, examining speech skills, differences in actions, and noticeable deviations as described by the author. The portrayal of a child's character in works of art is conveyed not only through external behaviors but also through explicit dialogues within the text. These dialogues are presented alongside the context that explains the causes behind specific speech patterns or character traits, the influencing factors, and their consequences. First

of all, we focus on the neurolinguistic features of the child's character in works of art written in the Kazakh language. For example, the dialogue between a young boy and a passenger, featured in the story «Жол үстінде»(On the Road) by writer Madina Omarova, is presented as follows:

*– Неге жалғыз келе **жатылсың**? – деді ол, жердің астынан шыққандай күңгірт дауыспен.*

*– **Біл нәрсе** деп келесің бе?*

*– Неге? **Көккайналданмын**.*

*– Сен етікші шалдың қызы емессің бе? **Контолда** есепші болып істейсің* [9, p. 1].

In this example, the speech activity of a child with a speech disorder – specifically the inability to pronounce the sound «R»– is demonstrated by the substitution of the sound /r/ with /l/ (e.g., *жатылсың* instead of *жатырсың, біл нәлсе* instead of бір нәрсе, *Көккайналданмын* instead of *Көккайнарданмын, контолда* instead of *конторда*). However, this cannot be explained solely as a phonetic abnormality in the child's speech; it also reflects deeper neurolinguistic features of the child's character.

Abnormalities in a child's language and speech are often caused by disorders of the nervous system in the brain. In the work, the nature of the child's speech disorder and his character traits are clearly revealed through the author's description of him, the character's dialogue, and the internal monologue reflecting the thoughts of the second character. The fact that he speaks in a dull voice, sometimes speaks and then falls silent, chuckles to himself, shows surprise, walks quickly at times, then slows down, looks into the girl's face and then looks away – all of this reflects the nature of the speech disorder affecting him (the work describes a child who has grown up). These behaviors suggest that the nervous system in his brain is damaged and that his psychological state is unstable. The fact that he has been speech-impaired since childhood, and that his father was referred to as «a dog breeder»by the villagers, reveals the child's internal struggles, shaped by the external influences of the environment and society in which he was raised.

Many works of art depict such characteristics in a child's personality. However, Zeynolla Kabdolov's novel *Жалын (Zhalyn)* stands out as a work that clearly illustrates the development of the character's speech based on neurolinguistic features. The character Margau, whose real name is Markaska, has his behavior and speech vividly portrayed from childhood through adulthood.

Outwardly, he does not differ from other people. However, what draws attention to his anomaly is a distinctive feature in his speech. In other words, the differences that have developed in his brain and internal psychology since childhood can be observed through external factors, based on a specific aspect of his personality development:

Марғау мұның маңдайынан сипап, ***бір «р»-дың орнына екі-үш «р»-ды қатар айтып, күрмеле тіл қатады****:*

– Бұлк етпе, бала, қайтесің? Етіңнен ет кесіп әкетсе де, дыбысыңды ***шығар-рма****!*

or:

– ***Масқар-ра****, болдым,* ***қар-ра*** *басты балаңды...*

– Баласы ***құр-ғыр-рың*** *құдайды құлатып келіп* ***отыр-****р.*

– ***Р-рас****. Нанбасаң* ***бар-рып көр-р****, құдай құдық басында, жығылып* ***жатыр-р****.*

– Бала, ***төңір-рекке қар-рашы, кер-рім*** *емес пе?*

– Бала, – деді сағымның бір тұсын нұсқап, – анау ***шалқар-р дар-рия****. Сол судан* ***әр-рі*** *өтсең не болады, соны білдің бе?*

– ***Бапаңа*** *кездесесің.*

– Шын айтам, мен ***бір-рдеңе*** *білсем, сенің бапаң сол* ***ар-рада жүр-р****, – деді де, Марғау миығын қағып қап, теріс айналып кетті* [10, p. 1].

From childhood to adulthood, the hero consistently repeats and stretches the sound «р»(r) in his speech or substitutes the sound «п»(p) for «б»(b.) This speech characteristic persists into adulthood. This feature is an integral part of Margau's character, which we have previously discussed alongside his external traits. Therefore, we understand that the child's speech disorder is a neurolinguistic feature caused by damage to his internal condition and the nervous system of the brain.

We often encounter similar features in the characterization of children in English literary works. For example, Emma Donoghue's novel *Room* portrays certain speech and language traits of a five-year-old boy named Jack. It is noticeable that his vocabulary is limited, containing too few words to fully express his thoughts.

I'm not in Room. Am I still me?

We have thousands of things to do every morning, ***like eat and wash and brush and make our beds and go to the toilet and read our five books and play and watch TV and run track and do Scream*** [11, p. 2].

In this example, although the child has no problems with language or word pronunciation, there are clear limitations in his speech and in expressing his thoughts through sentences. Jack tends to say individual words one after another, reflecting a scattered thought process as he tries to convey several pieces of information at once.

Therefore, a defect in the child's brain activity prevents them from organizing and expressing thoughts systematically during communication. In the field of neurolinguistics, speech processes such as pronunciation, perception, and interpretation are governed by a consistent connection between the brain and the components of speech. As an example, we can consider the following points from Harper Lee's *«To Kill a Mockingbird»*, which illustrate this aspect of the child's character as well as the distinctive features of Jem's speech:

Reckon I have.

Ain't nobody gonna do nothin' about it?

It's hot as summer on the sidewalk, an' we got to get home [12, p. 1].

From the given sentences, we notice that the child uses incorrect grammatical structures when speaking. We also observe a violation of word order typical of colloquial speech. First, we identify the mistakes in the child's language. Second, we understand that these deviations in speech reflect the unique characteristics of the child's behavior.

Such neurolinguistic features observed in a child can be caused by brain damage or diseases resulting from genetically inherited abnormalities. Often, children like Lenny in this work experience slow development of language and speech skills due to congenital brain damage. From birth until death, this genetic information remains within the individual, as it is established at birth. Therefore, in some cases, the child cannot control their behavior and cannot manage it.

Although there are no specific sound or grammatical errors in the given sentences, if we examine the context of the text, we can clearly see that the child's brain activity is impaired, and that what he says and thinks are disconnected. He thinks in complex ways and exhibits characteristic mental disorders. Therefore, we conclude that in recognizing the neurolinguistic specificity of a child's character, it is important to consider not only external speech disorders but also the content of their thoughts and the information they express, as well as their actions, which are reflected in their external behavior.

Conclusion

Neurolinguistics, as a field that studies the structure and functioning of language in relation to the activities of the human brain, including speech and

thinking, and fully considers the transmission, perception, and understanding of information by a person, is currently undergoing active development. Theoretical and practical results of research in this area still require further investigation. It was analyzed, based on specific examples, that the neurolinguistic features of the child's character discussed in the article begin with sound abnormalities typical of the language of an ordinary child and progress to psychological and physical defects resulting from brain damage, which cause significant impairment to the speech system. We aimed to identify the manifestations of neurolinguistic features of a child's character in Kazakh and English, based on examples from colloquial speech and literary works characteristic of both languages. Our goal was to uncover the causes, types, opportunities for prevention and treatment, conduct a comparative analysis, and identify similarities in the features of various linguistic disorders or major disorders found in a child's language in both languages, illustrated through specific texts. Observations of such features in the Kazakh spoken language have been accumulated through practice, while examples in English were identified based on previous research and texts of literary works written in this language.

It is noted that in the development of a child's language, the role of parents is particularly important in creating a supportive community and social environment for the child. In the study of speech disorders and behavioral features in children caused by complex brain damage, it was considered essential to implement therapeutic measures that would help the child accurately express their psychological state and thoughts. This is because it has been found that the brain damage in question is not only physical, but also psychological. We found it important to consider issues such as the cultural and psychological impact of the environment in which a child grows up, the environment and information they are exposed to daily, and the natural slowdown in brain development due to the use of modern technologies, such as smartphones and computers.

The article defines the neurolinguistic features of a child's character as expressed in speech, their manifestations in spoken language and literary works, and the types of these traits in both Kazakh and English. It also identifies specific sound deviations and highlights the recognition of features observed in word and sentence structure as control methods that can guide preventive measures in the fields of psychology, linguistics, and neuroscience. We understand that a child's language, speech, and ability to express thoughts can be studied without specialized research tools – through observation alone – allowing for the identification of the causes and consequences of certain speech defects. Furthermore, the study demonstrated through specific textual examples that such neurolinguistic features of a child's character are similar across different languages.

In the Results and Analysis section of the article, various types of sound abnormalities and pronunciation disorders – considered the initial indicators of

the neurolinguistic features of a child's character – are collected and systematized. These examples were analyzed separately, based on the child's character and speech skills in both Kazakh and English. During the experiment, it was found that these abnormalities are increasingly common not only in children but also in adults.

In conclusion, by identifying the neurolinguistic features of a child's character, we recognized that our research topic contributes to several important issues – such as the future of the nation, interpersonal relationships, the upbringing and health of children, the education of a conscious generation, and the preservation of language purity – supporting their formation and development in a positive direction. As a result of our research in this area, it was revealed that topics such as the formation of a child's character, the influence of speech skills on character development, and their cognitive aspects still require further study and hold great potential for future research.

REFERENCES

1 **Trujillo, J. P., Dideriksen, C., Tylen, K., Christiansen, M. H., & Fusaroli, R.** The dynamic interplay of kinetic and linguistic coordination in Danish and Norwegian conversation // Cognitive Science. 2023. – 47 (6). – P. 100–113. – https://doi.org/10.1111/cogs.13298

2 **Boddington, G.** The internet of bodies – alive, connected and collective: The virtual physical future of our bodies and our senses // AI & Society. – 2023. – (38). –P. 1897–1913. – https://doi.org/10.1007/s00146-020-01137-1

3 **Pashkevich, S.** Neurolinguistics at the intersection of sciences // Science and Innovations. – 2023. – (7). – P. 6–12.

4 **Дедаханова, М. М.** Нейролингвистика в развитии речи учеников с 12-15 лет // Восточный Ренессанс: Инновационные, образовательные, естественные и социальные науки. 2021. – (5). – С. 334–340.

5 **Голуб, И. Б.** Начальное воспитание в формирование личности подрастающего человека // Вестник Приамурского государственного университета им. Шолом Алейхама. 2022. – 4(49). – С. 37–45. – https://doi.org/10.24412/2227-1384-2022-449-37-45

6 **Цайтлин, С. Н.** Язык и ребенок: Лингвистика детской речи // М. : Гуманитарный издательский центр ВЛАДОС. – 2000. – С. 58–65.

7 **Қуатбекова, А.** Сөйлеу тілінің кемістігі. Дислалия // [Электрондық ресурс]. – URL: https://bilim-all.kz/jospar/5177-Soileu- (Қаралған күні 12.02.2025)

8 **Машрапова, З. С., Адильбаева, Д. С.** Тіл және сөйлеу бұзылыстарында нейролингвистиканың рөлі. // Торайғыров Университеті Хабаршысы. – № 4. – 2023. – Б. 258–269. – https://doi.org/10.48081/WCBG6144

9 **Омарова, М.** Жол үстінде. Massaget.kz. [Электрондық ресурс]. – URL: https://massaget.kz/proza/madina-omarova-jol-ustnde-angme--23857/ (Қаралған күні 15.02.2025)

10 **Қабдолов, Ж.** Жалын. bilim-all.kz [Электрондық ресурс]. – URL: https://bilim-all.kz/article/15476-ZHalyn (Қаралған күні 15.02.2025)

11 **Donoghue, E.** (2018, May 02). Room. Archive.org. [Electronic resource]. – URL: https://archive.org/details/RoomDonoghueEmma (Accessed: 15.02.2024)

12 **Lee, H.** To Kill a Mockingbird. Giove.isti.cnr.it. – 1960. [Electronic resource]. – URL:https://giove.isti.cnr.it/demo/eread/libri/angry/mockingbird.pdf (Accessed: 16.02.2025)

REFERENCES

1 **Trujillo, J. P., Dideriksen, C., Tylen, K., Christiansen, M. H., & Fusaroli, R.** The dynamic interplay of kinetic and linguistic coordination in Danish and Norwegian conversation // Cognitive Science. 2023. – 47 (6). – P. 100–113. – https://doi.org/10.1111/cogs.13298.

2 **Boddington, G.** The internet of bodies – alive, connected and collective: The virtual physical future of our bodies and our senses // AI & Society. – 2023. – (38). – P. 1897–1913. – https://doi.org/10.1007/s00146-020-01137-1.

3 **Pashkevich, S.** Neurolinguistics at the intersection of sciences // Science and Innovations. – 2023. – (7). – P. 6–12.

4 **Dedakhanova, M. M.** Neirolingvistika v razvitii rechi uchenikov s 12-15 let [Neurolinguistics in the development of speech of students aged from 12-15 years] // Oriental Renaissance: Innovative, Educational, Natural and Social Sciences. – 2021. – (5). – P. 334–340.

5 **Golub, I. B.** Nachal`noe vospitanie v formirovanie lichnosti podrastayushhego cheloveka [National education in the formation of a growing person's personality] // Vestnik Priamurskogo gosudarstvennogo universiteta im. Sholom-Aleihema. 2022. – 4(49). – P. 37–45. – https://doi.org/10.24412/2227-1384-2022-449-37-45.

6 **Tsaytlin, S. N.** Yazy`k i rebenok: Lingvistika detskoj rechi [Language and the child: Linguistics of children's speech] // Moscow : Gumanitarnyi izdatel'skii centr VLADOS, 2000. – P. 58–65.

7 **Quatbekova, A.** Soileu tilinin kemistigi. Dislaliya [Speech disorder. Dyslalia]. Bilim-all.kz // [Electronic resource]. – URL: https://bilim-all.kz/jospar/5177-Soileu- (Accessed: 12.02.2025).

8 **Mashrapova Z. S., Adilbayeva D. S.** Tıl jäne söileu būzylystarynda neirolingvistikanyñ rölı [The role of neurolinguistics in language and speech disorders]. Toraighyrov University Habarshy. – № 4. – 2023. – P. 258-269. – https://doi.org/10.48081/WCBG6144.

9 **Omarova, M.** Zhol ustinde [On the road]. Massaget.kz. [Electronic resource]. – URL: https://massaget.kz/proza/madina-omarova-jol-ustnde-angme--23857/ (Accessed: 15.02.2025).

10 **Qabdolov, Z.** Zhalyn [Flame]. Bilim-all.kz [Electronic resource]. – URL: https://bilim-all.kz/article/15476-ZHalyn (Accessed: 15.02.2025).

11 **Donoghue, E.** (2018, May 02). Room. Archive.org. [Electronic resource]. – URL: https://archive.org/details/RoomDonoghueEmma (Accessed: 15.02.2024).

12 **Lee, H.** To Kill a Mockingbird. Giove.isti.cnr.it. – 1960. [Electronic resource]. – URL:https://giove.isti.cnr.it/demo/eread/libri/angry/mockingbird.pdf (Accessed: 16.02.2025).

Received 31.03.26.
Received in revised form 28.04.26.
Accepted for publication 10.08.26.

*Б. Халым[1], *И. Б. Байсыдық[2], Ж. Б. Ибрагимов[3], А. С. Таженова[4]*
[1]Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.;
[2,4]Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.;
[3]Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Қазақстан Республикасы, Түркістан қ.
31.03.26 ж. баспаға түсті.
28.04.26 ж. түзетулерімен түсті.
10.08.26 ж. басып шығаруға қабылданды.

БАЛА МІНЕЗІНІҢ НЕЙРОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Қазіргі таңда баланың мінез-құлқының қалыптасу, даму және өзгеру сипатына ұлттық ұстанымдар, отбасындағы тәрбие, тұлғалық ерекшеліктермен қатар қоғамдық және әлеуметтік жағдаяттар, жаһандану үдерістері, түрлі технологиялар мен әлеуметтік желілерде ұсынылатын ақпараттар легі, компьютерлік ойындар секілді т.б. ірі факторлар әсер етеді. Баланың ішкі сезім-күйі мен жағдайының сыртқы көрінісін бақылауға және оны зерттеуге, дамуға кері әсер ететін үдерістерді жоюға мүмкіндік беретін ғылым саласы – нейролингвистика. Нейролингвистикада сөз, сөйлеу жүйелік қызмет саналатындықтан және сөйлеудегі афазия құбылысын қатар

қарастыратындықтан, бұл мәселе лингвистика ғылымы үшін әлі де терең зерттеуді қажет ететін мәнді мәселе.

Бала мінезінің нейролингвистикалық ерекшеліктерін анықтауда ми механизмдерінің сөйлеу жүйесін қалыптастырудағы қызметін ескеріп, оны баланың сөйлеу және тілдік ерекшелігі негізінде бақылау қажет деп санаймыз.

Мақалада ағылшын және қазақ тілдеріндегі сөйлеу және тілдік айшықтарға сай бала мінезінің нейролингвистикалық ерекшеліктері нақты мәтін мысалдарымен қарастырылды.

Зерттеу жұмысында бала мінезінің нейролингвистикалық ерекшеліктерін, мәтін ішіндегі баланың сөйлеуі мен мінез ерекшелігін бақылау, бала мінез-құлқының сөйлеу сипатында анықталуын түсіндіру, нақты тілдік бірліктердің мәтіндік мысалын іріктеу әдістері қолданылды.

Бала мінезінің қалыптасуына оң және теріс әсер ететін нақты факторларға шолу жасалып, ми жұмысының және ондағы өзгерістердің жүзеге асуына түрткі болатын негізгі этникалық, психологиялық, генетикалық, лингвистикалық үдерістер назарға алынып, сөйлеудің бұзылуы, оның себебі мен салдары талданды.

Кілтті сөздер: нейролингвистика, бала мінезі, ағылшын тілі, қазақ тілі, сөйлеу.

*Б. Халым[1], *И. Б. Байсыдык[2], Ж. Б. Ибрагимов[3], А. С. Таженова[4]*
[1]Казахский национальный женский педагогический университет,
Республика Казахстан, г. Алматы;
[2,4]Казахский Национальный педагогический университет имени Абая,
Республика Казахстан, г. Алматы;
[3]Международный казахско-турецкий университет
имени Ходжи Ахмеда Ясави,
Республика Казахстан, г. Туркестан.
Поступило в редакцию 31.03.26.
Поступило с исправлениями 28.04.26.
Принято в печать 10.08.26.

НЕЙРОЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ХАРАКТЕРА ДЕТЕЙ

В настоящее время на формирование, развитие и изменение характера ребёнка наряду с национальными установками, семейным воспитанием и личностными особенностями оказывают влияние

такие значительные факторы, как общественные и социальные обстоятельства, процессы глобализации, поток информации, представляемый в различных технологиях и социальных сетях, а также компьютерные игры и т. д.

Наука, позволяющая наблюдать и исследовать внешние проявления внутреннего эмоционального состояния ребёнка и устранять процессы, негативно влияющие на развитие, – это нейролингвистика. Поскольку в нейролингвистике слово и речь рассматриваются как системные функции, а также учитываются такие явления, как афазия, данный вопрос остаётся значимой проблемой, требующей более глубокого изучения в лингвистике.

При определении нейролингвистических особенностей характера ребёнка необходимо учитывать работу мозговых механизмов в формировании речевой системы и наблюдать их через особенности детской речи и языкового поведения.

В статье нейролингвистические особенности характера ребёнка рассматриваются на основе конкретных текстовых примеров в соответствии с речевыми и языковыми проявлениями на английском и казахском языках.

В рамках исследования для определения нейролингвистических особенностей характера ребёнка использовались методы наблюдения за речью и поведенческими особенностями ребёнка в устной и художественной речи на английском и казахском языках, интерпретация речевых характеристик в контексте поведения, а также отбор конкретных языковых единиц в составе текста.

Дана обзорная характеристика факторов, оказывающих положительное и отрицательное влияние на формирование характера ребёнка, рассмотрены ключевые этнические, психологические, генетические и лингвистические процессы, определяющие работу мозга и вызывающие в нём изменения, а также проанализированы нарушения речи, их причины и последствия.

Ключевые слова: нейролингвистика, характер ребенка, английский язык, казахский язык, речь.

ҒТАМР 16.21.61

https://doi.org/10.48081/BTOUPh3.2026/682-696

***Г. Т. Шүкенай[1], Н. М. Уәли[2], Г. М. Мамырбек[3]**

[1]І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Қазақстан Республикасы, Талдықорған қ.;
[2,3]А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
[1]ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5214-8427
[2]ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9906-8317
[3]ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7399-2122
*e-mail: g.chukenaeva@zu.edu.kz

ҚАЗІРГІ МЕДИАКЕҢІСТІКТЕГІ ТІЛДІК АУЫТҚУЛАР: ТҮРЛЕРІ, СЕБЕПТЕРІ МЕН САЛДАРЫ

Қазіргі медиакеңістікте тілдік нормалардың сақталмауы жиілеп, бұл құбылыс қоғамдық сана мен тіл мәдениетіне айтарлықтай әсер етуде. Мақалада медиакеңістікте орын алатын тілдік ауытқулардың түрлері мен себептері ғана емес, олардың әлеуметтік, мәдени салдары да талданады. Авторлар тілдік нормалар мен ауытқулардың аражігін ашып, интернеттегі қарым-қатынастың табиғаты, әлеуметтік желілердегі тілдік ықшамдаулар, код араластыру құбылысы, орфографиялық және грамматикалық қателіктердің жиілеуі секілді факторларды нақты мысалдармен сипаттайды. Зерттеу аясында Талдықорған қаласында сауалнама жүргізіліп, медиакеңістікте қазақ тілінің қолданылуына қатысты халықтың көзқарасы зерттелді. Нәтижесінде респонденттердің басым бөлігі тіл тазалығын сақтаудың маңыздылығын мойындағанымен, код араластыру мен орфографиялық қателердің жиі кездесетіні анықталды. Сонымен қатар сауалнама нәтижелері арқылы қарапайым халықтың тіл тазалығына деген көзқарасы мен медиатілді қабылдау деңгейі анықталады. Бұл зерттеу қазақ тілінің сандық дәуірдегі дамуына, жаһандану жағдайындағы трансформациясына баға беруге мүмкіндік береді. Мақалада тілдік нормаларды сақтау – тек лингвистикалық емес, сонымен қатар ұлттық сана мен мәдениетке қатысты маңызды мәселе екендігі ерекше атап өтіледі. Осыған байланысты авторлар тілдік сауаттылықты арттыру, журналистер мен блогерлердің кәсіби тілдік даярлығын күшейту, білім беру жүйесінде стилистика мен тіл мәдениетіне басымдық беру секілді нақты ұсыныстар ұсынады.

Кілтті сөздер: медиакеңістік, тілдік ауытқу, тіл мәдениеті, интернет тілі, цифрлық орта.

Кіріспе

Қазіргі медиакеңістік күнделікті өмірдің ажырамас бөлігіне айналып, ақпарат пен қоғамның тілдік мәдениетін қалыптастырады. Цифрлық технологиялар мен әлеуметтік желілердің дамуы мәтіндердің санын арттырды, алайда стилистикалық, грамматикалық және орфографиялық қателер көбейді. Бұл лингвистер мен коммуникация мамандарының алаңдаушылығын тудырады.

Зерттеудің мақсаты – медиакеңістіктегі тілдік ауытқуларды талдап, себептерін анықтап, олардың қоғамға ықтимал әсерін бағалау. Жұмыс тілдің өзгеруін және оның мәдениет пен білім беру салаларына әсерін түсінуге бағытталған.

Р. Сыздықова «Тілдік норма және оның қалыптануы (кодификациясы)» еңбегіне сәйкес «Тілдік норма – белгілі бір кезеңдегі әдеби тілдің дұрыс, үлгілі, қоғамдық сананың сұранысына сай, қолдануға ұсынылатын тілдік бірліктер мен құрылымдардың жүйесі» [1].

А. Б. Салқынбай және Ж. А. Сәрсенбай авторладың ойынша «Тілдік норма – бұл қоғамдағы қарым-қатынастың біркелкілігі мен түсінікті болуын қамтамасыз ететін тілдік құралдарды қолданудың тұрақты, әлеуметтік мақұлданған ережелерінің жиынтығы. Ол тілдің барлық деңгейлерін қамтиды: фонетика, лексика, морфология, синтаксис және стилистика» [2].

Уәли Нұргелді «Графика. Орфография. Орфоэпия» (Алматы, 2018) атты монографиясында тілдік норма ұғымын тілдің ішкі құрылымына негізделген, қоғамдық қолданыста сұрыпталып, тұрақталған және белгілі бір стильдік мақсатта қолданылатын дұрыс үлгі ретінде қарастырады [3].

Тілдік ауытқу нормаға сәйкес еместіктен көрінетін тілдік құралдарды пайдаланудағы қате. Ауытқулар экспрессивтілікті арттыру, диалектілік әсер, шет тілдік элементтерді қолдану немесе жеке авторлық стиль нәтижесінде туындайды. Мысалға, көркем әдебиет пен аудармаларда кейіпкер образына әсер ету үшін саналы түрде нормадан ауытқу жолға қойылады [4].

Медиакоммуникация тіл нормасы мен ауытқуды үнемі тоғыстыра отырып, оның дамуын жеделдетеді. Медиакеңістікте тіл коммуникативтік, ақпараттық, экспрессивтік және манипулятивтік функцияларды атқарып, аудиторияның эмоционалдық көзқарасын қалыптастырады. Медиадискурс – тіл нормалары, жанрлық талаптар, аудитория күтімі мен технологиялық мүмкіндіктер тоғысқан жүйе [5]. Мысалы, Twitter-де хабарламалар қысқа,

ал TikTok-та мәтін ықшам әрі визуалды болуы тиіс, бұл жаңа тілдік формаларды туғызады.

Осы өзгерістерді зерттейтін медиалингвистика ғылымы медиа тілін қоғамдық сана мен құндылықтарға әсер ететін символдық код ретінде қарастырады. Мысалы, Г. Н. Смағұлова мен Г. Д. Айтжанова медиамәтіндерден енген шеттілдік жаңа сөздердің қазақ тіліндегі қолданысын зерттеп, олардың тілдік жүйеге әсерін талдаған [6].

Медиаорта тілдің эволюциясын жеделдетіп, оны бағыттайтын мінбеге айналды. Ол, бір жағынан, тіл нормаларын көрсетіп, тұрақты категориялар қалыптастырса, екінші жағынан, жанрлық, қысқартылған және интернетке бейімделген тіл формаларын дамыта отырып, норма мен ауытқу шекарасын үнемі қайта қарауға мәжбүр етеді. Бұл – қазіргі заманғы лингвистиканың негізгі зерттеу объектісі [7].

Қазіргі медиадағы тілдік ауытқуларды толық түсіну үшін олардың тарихи қалыптасуы мен даму контексін қарастыру қажет. Қазақстанда медиа тілі XX ғасырдың аяғынан бастап, әсіресе ел тәуелсіздігін жариялаған 1991 жылдан кейін қарқынды өзгерістерді бастан кешірді. Алғашқы қазақша басылым – «Түркістан уәлаятының газеті» 1870 жылы 28 сәуірде шыға бастады, бұл тарихи оқиға қазақ тілінің баспасөздегі алғашқы қадамдарына жатады [8].

Тәуелсіздік алғаннан кейінгі алғашқы он жылдықта («Егемен Қазақстан», «Қазақ телевизиясы», «Хабар» т.б.) қазақ тілді газеттер мен теле-радиохабарлар саны күрт өсті. Алайда әкімшілік-идеологиялық стильден қазіргі коммуникативтік модельдерге көшу жаңа жанрлар, стильдер мен лексикалық шешімдерді іздеуді қажет етті [9].

Қазіргі қазақстандық медиадискурс келесі ерекшеліктерімен сипатталады:

– Русизмдер мен калькаланған құрылымдар: мектептердегі және университеттердегі билингвизм, аударма мәдениетінің төмендігі салдарынан «пресс-конференция өткізілді», «онлайн режимінде» сияқты тіркестер белсенді қолданылады.

– Ағылшын тілінен енген терминдер: «контент», «брендинг», «стриминг», «таргет», оларды қазақшаландыруға арналған терминологиялық қордың толық болмауы;

– Тілдік стандарттау әлсіздігі: латынға көшу, орфография мен орфоэпияның жаңа талаптары медиада бірізді қолданылмауы маңызды сын-қатер тудырады [10].

Осылайша, шет тілдік ықпал мен жаһандану салдарынан қазақ тілі медиакеңістікте ұлттық стандарт ретінде күшейіп жатқанымен, диглоссия

мен цифрландыруға байланысты лексикалық және синтаксистік ауытқулар артып, бұл құбылыстарды жүйелі зерттеу мен ғылыми қолдау қажет.

Материалдар мен әдістері

Зерттеу барысында медиакеңістіктегі тілдік ауытқуларды анықтау және олардың себеп-салдарын талдау үшін бірнеше ғылыми әдіс қолданылды. Зерттеу екі негізгі материалға сүйенді:

қазақтілді медиамәтіндер (онлайн жаңалықтар, әлеуметтік желілердегі жазбалар, бейнематериалдардағы мәтіндік контент);

Талдықорған қаласында жүргізілген сауалнама нәтижелері.

1. Контент-талдау әдісі. 2023–2024 жылдардағы 150-ден астам медиамәтінге контент-талдау жүргізіліп, лексикалық, грамматикалық, орфографиялық, пунктуациялық және стильдік ауытқулар жүйеленді.

2. Лингвистикалық талдау. Медиамәтіндердегі ауытқуларды анықтау үшін салыстырмалы, құрылымдық және стилистикалық талдау әдістері қолданылды. Бұл тәсілдер нормадан ауытқудың түрлері мен себептерін айқындауға мүмкіндік берді.

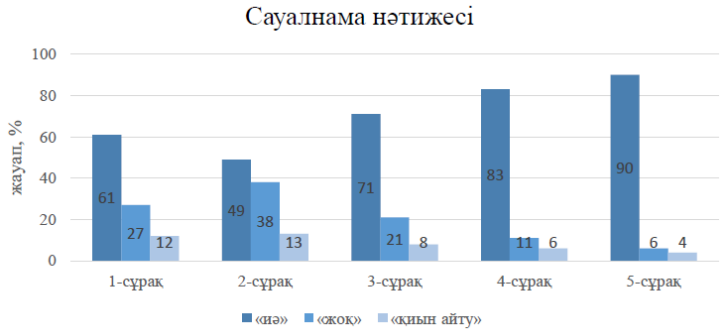
3. Эмпирикалық әдіс. Тілдік нормаларды қабылдау деңгейін анықтау үшін 15–60 жас аралығындағы 50 респондентке face-to-face сауалнама жүргізілді. Сауалнама тіл тазалығы, код араластыру, орфографиялық сауат және медиатілге көзқарасты анықтауға бағытталды.

4. Статистикалық өңдеу. Сауалнама нәтижелері пайыздық үлес арқылы есептеліп, диаграммада көрсетілді. Сандық мәліметтер салыстырмалы түрде талданып, жас ерекшелігі бойынша айырмашылықтар анықталды.

5. Жүйелеу және интерпретация әдісі. Алынған деректер теориялық тұжырымдармен салыстырылып, медиалингвистика, тіл мәдениеті және лингвоэкология бойынша ғылыми әдебиеттермен интерпретацияланды.

Нәтижелер және талқылау

Сауалнама нәтижелері қазіргі ақпараттық ортадағы тілдік тәжірибенің ерекшеліктерін айқындап, теориялық тұжырымдарды практикалық деректермен толықтырады. Енді осы нәтижелерге тоқталып, олардың маңызын талдап көрейік (диаграмма 1).

1-диаграмма – Сауалнама нәтижесі

Сауалнама барысында жас ерекшелігіне байланысты пікірлердің де айырмашылығы байқалды. 15–25 жас аралығындағы респонденттердің басым бөлігі (76 %) аралас тілді (қазақ-орыс) жиі қолданатынын мойындады. Ал 40 жастан асқан адамдардың арасында нормадан ауытқуды «мәдениетке қауіп» ретінде қабылдағандар көбірек (89 %). Зерттеу нәтижесі бойынша, жалпы, әлеуметтік желілерде қазақ тілі кең қолданылғанымен, норманы сақтау деңгейі төмен, ең жиі байқалған құбылыс – аралас тілде сөйлеу (71 %). Көпшілік тілдің бұзылуын мәдениетке зиян деп санап (83 %), медиажазбаларда таза қазақ тілін сақтаудың маңызын мойындады (90 %).

Медиакеңістіктегі тілдік ауытқулар – әртүрлі қателік пен нормадан тыс қолданыстың жиынтығы. Оларды түсіну үшін, алдымен негізгі түрлерін білу керек. Келесі бөлімде біз медиа мәтіндерде ең жиі кездесетін кемшіліктерді қарастырамыз: Лексикалық қателер (жаргон, шет сөздер, жаңа терминдер), Орфографиялық қателер (сөзді қате жазу, бас-кіші әріпті шатастыру), Пунктуациялық қателер (тыныс белгілерін дұрыс қоймау), Грамматикалық қателер (сөз формасын, жұрнақты қате қолдану), Синтаксистік қателер (сөйлем құрылымын бұзып жазу), Стильді қолданудағы ауытқулар (жанрға сай келмейтін стиль қолдану), Жанрлық қателер (мәтінді басқа жанр талабына сай жазбау) (Кесте 1).

1-кесте – Медиа мәтіндерде жиі кездесетін кемшіліктер

Кемшіліктер	Қолданылу себебі, аясы.	Мысал
Жаргонизмдер	белгілі бір әлеуметтік топқа тән ауызекі сөздер, олар медиакеңістікте репортаждар, сұхбаттар мен ойын-сауық бағдарламаларында жиі кездесіп, мәтінге бейресмилік беріп, аудиториямен жақындық орнатады.	жарнама сөздерінде жиі кездеседі. Мысалы: – LG компаниясының слоганы: «Барынша ләззат ал!» – «M&M's» конфеттерінің ұраны: «Супер қаптама – көңілді түс!» [11]
Шет сөздер	жаһандану, халықаралық коммуникация және технологиялық өзгерістерге байланысты, ал экономика, мәдениет пен ғылымда ағылшын терминдері баламасы жоқ жаңа ұғымдарды белгілеуде қолданылады.	мысалдар: «бренд», «стартап», «флешмоб», «кликбейт» секілді сөздер маңызды ұғымдарды дәл жеткізсе де, оларды шамадан тыс қолдану тілдік сәйкестікті әлсіретіп, мәтінді түсінуді қиындатады [12].
Неологизмдер	қоғам, мәдениет немесе технологиядағы өзгерістерден туындаған жаңа сөздер мен өрнектер; олар медиакеңістікте жаңа өнімдер мен құбылыстарға байланысты пайда болып, көпшілігі уақытша қолданыста ғана сақталады.	интернет пен жаһандану әкелген «аккаунт», «флешмоб», «коуч» сияқты неологизмдер қазақ медиасында жиі қолданылып, ақпаратты ықшам жеткізуге көмектеседі, бірақ түсінікті болу үшін оларға қазақша балама табу маңызды [13].
Орфографиялық ауытқулар	мәтіннің қабылдануына елеулі әсер етеді және қазіргі медиаортада жиі кездеседі, себебі ақпараттың жылдамдығы тілдік нормаларды сақтаудан басым түседі [14].	бірге, бөлек жазылатын сөздердің емлесі; *ә* әрпінің екінші буында жазылуы; бейүндес сөздердің жазылуы *ы, і* әріптерінің емлесі; *х, һ, ф* әріптерінің берілуі; *и, у* әріптерінің жазылуы; бас әріптің таңбалануы; шеттілдік сөздердің қосымша қабылдау тәртібі; халықаралық, терминдік сөздердің жазылуы [15].

Тыныс белгілері бойынша ауытқулар	тыныс белгілеріндегі қателер мәтін құрылымы мен мағынасына әсер етеді және көбіне жедел жариялау кезінде дұрыс қойылмауынан туындайды [14].	тым көп қолданбау, әдетте нүктелер мен үтірлерді қолдану да жеткілікті [16].
Грамматикалық ауытқулар	сөздердің дұрыс байланыспауын емес тілдің грамматикалық құрылымдарын бұзу.	грамматикалық ауытқуларға септеу мен жалғауларды қате қолдану, сын есім мен зат есімнің сәйкес келмеуі, сан есімдерді дұрыс қолданбау сияқты қателер жатады, олар мәтіннің мағынасын бұзып, оқырманды шатастырады [17].
Синтаксистік ауытқулар	синтаксистік қателіктер сөйлем құрылымының бұзылуынан емес, сөздердің дұрыс орналаспауынан байқалады.	сөйлем құрылымының дұрыс құрылмауы, шылау мен жалғаулардың орынды қойылмауы сөйлемді түсініксіз етеді [17].
Стильдік ауытқулар	белгілі бір стильге тән сөздер мен өрнектердің талапқа сай қолданылмауынан туындайды және ол контекске сай келмейтін тым күрделі не тым қарапайым тілдік бірліктерді пайдаланудан көрінеді.	жаңалық мәтіндерінде ауызекі сөйлеу не жаргон қолдану («қымбатты достар, сізді керемет жаңалық күтеді!») ресми стильді бұзып, жанр талаптарына сай келмейді [13; 14].
Жанрлық ауытқулар	мәтін өзіне жататын жанрдың ерекшеліктерін бұзған кезде орыналады. Жанр мәтіннің құрылымын, оның мақсатын, сондай-ақ құрылыс ережелерін анықтайды.	мысалы, «Х компаниясы нарық туралы көзқарасты өзгертуге арналған жаңа өнімді таныстырды» – бұл сөйлем жаңалық мәтініне тән ақпараттық сипатқа ие [16].

Орфографиялық, пунктуациялық және грамматикалық ережелердің сақталмауы кең таралған сайын, дұрыс жазуға деген қажеттілік азаяды. Қате жазылған сөздер мен тіркестер уақыт өте келе қалыптыға айналып, әсіресе жастар арасында тілдік нормаларды ұстануға жауапкершілік әлсірейді [15]. БАҚ тілінде де шұбалаңқы сөйлемдер, логикалық байланыссыз абзацтар және

стилдік бірізділіктің болмауы байқалады, бұл оқырманның тілдік талғамына кері әсер етеді және қоғамдық тіл мәдениетінің деңгейін төмендетеді [13].

Сонымен қатар білім беру жүйесіндегі тілдік талдау сабақтарының қысқаруы мен жазба дағдыларына аз көңіл бөліну медиакеңістіктегі ауытқуларға ықпал етеді. Бұл болашақ мамандардың сауаттылығын төмендетіп, ақпаратты қабылдау сапасына әсер етеді [13]. Коммерцияландыру мен аудиторияны тарту мақсатымен басылымдар мен онлайн платформалар тілдік нормаларды жиі бұзып, кликбейт тақырыптар мен сенсациялық мазмұнға сүйенеді [11].

Қысқа форматтағы контенттің кең таралуы адамдардың ақпаратты қабылдауын өзгертті: клиптік ойлау күрделі мәтіндердің орнына қысқа, әсерлі ақпараттарды таңдауға бейімделеді. Бұл тілдің логикалық, құрылымдық және стильдік сапасын төмендетеді [16]. Редакторлық бақылаудың әлсіреуі де қателіктердің жиілеуіне алып келеді, себебі көптеген платформалар шапшаңдықты бірінші орынға қояды [11; 13].

Жаһанданудың әсерінен қазақ тіліне шет тілдік элементтер еніп, көбінесе баламасыз немесе аударылмай қолданылады («контент», «таргет», «блогер», «реклама жасау» т.б.), бұл тілдің табиғи даму заңдылықтарына қайшы келеді. Сонымен қатар батыстық медиаформаттар қазақ тілінің риторикалық құрылымдарын ығыстырып, сөйлеудің стильдік және прагматикалық нормаларының өзгеруіне ықпал етеді: сөйлем құрылымы жеңілдетіліп, диалог форматы мен эмоцияға құрылған сөйлеу жиілейді [17].

Медиакеңістіктегі тілдік ауытқулардың бірнеше маңызды салдары бар. Біріншіден, қоғамның тілдік санасы әлсірейді: қате мәтіндерге үздіксіз ұшырау нормадан тыс формаларды қалыпты деп қабылдауға әкеледі, бұл әсіресе жастар үшін қауіпті [7; 16]. Екіншіден, жаргонизм мен тыныс белгілерінің қателері ақпаратты түсінуді қиындатып, мазмұн сапасын төмендетеді [16]. Үшіншіден, тіл нормасының әлсіреуі ауызекі және әдеби тіл арасындағы шекараны бұзып, тілдің дәлдік құрал ретіндегі рөлін азайтады [17]. Төртіншіден, бұл мәдениет пен білімге әсер етеді: интернет тіліне үйренген студенттер оқу барысында жиі қате жіберіп, бұл тіл мәдениеті мен үлгерімге кері әсер етеді [17]. Кейбір лингвистер мұны тілдің табиғи эволюциясы деп бағаласа да, нормадан алшақтау тілдің танымдық мүмкіндігін әлсіретуі мүмкін [13; 16].

Медиаконтенттің басты жасаушылары – журналистер мен блогерлер. Ақпаратты күн сайын тарататындықтан, олардың тіл мәдениеті мен кәсіби сауаттылығы жоғары болуы шарт. Бұл үшін үздіксіз оқыту, тілдік стандарттарды меңгерту және этикалық нормаларды сақтау қажет. Сонымен қатар редакцияларда лингвист-редакторлардың болуы және әлеуметтік желілерде тіл нормаларын бақылау жүйесін енгізу маңызды. Қорытындылай келе,

медиакеңістік тіл нормалары мен ауытқулардың қатынасын көрсетіп, қоғамдағы тілдік мәдениеттің деңгейін айқындайтын маңызды факторға айналды.

Қаржыландыру туралы ақпарат

Бұл жұмыс ЖТН BR24993133 – «Қазақ тілін лингвосинергетикалық, лингвоэкологиялық, лингводидактикалық аспектіде зерттеу және оның оқу мәтіні лингвистикалық негіздерін әзірлеудегі қызметі» атты мақсатты қаржыландыру жобасы аясында жазылды.

Қорытынды

Қазіргі медиакеңістікте байқалып отырған тілдік ауытқулар тек техникалық қателер немесе жазу мәдениетіндегі кемшіліктер емес, тілдің қоғамдық қызметіне, ұлттық сананың қалыптасуына тікелей әсер ететін лингвоәлеуметтік құбылыс екені анықталды. Зерттеу барысында медиамәтіндерге жүргізілген контент-талдау мен сауалнама нәтижелері қазақ тілді медианың жедел кеңейгенімен, тілдік нормаларды сақтау деңгейінің төмен екенін көрсетті. Ең жиі таралған ауытқуларға код араластыру, шеттілдік элементтердің шамадан тыс қолданылуы, орфографиялық және пунктуациялық қателер, синтаксистік құрылымдардың бұзылуы жатады. Бұл құбылыстардың жиі кездесуі жастардың тілдік санасына тікелей ықпал етіп, қалыпты норманы қабылдау шекарасын өзгертуде.

Зерттеу нәтижелері қазақ медиатіліндегі ауытқулардың бірнеше маңызды себебін анықтады:

– цифрлық ортаның жылдамдығы мен қысқа форматқа бейімделуі;

– журналистер мен блогерлердің тіл мәдениетіне қатысты кәсіби даярлығының жеткіліксіздігі;

– редакциялық бақылаудың әлсіреуі;

– жаһандану ықпалы және терминологиялық бірізділіктің толық қалыптаспауы.

Сонымен бірге бұл ауытқулардың салдары да айқындалды: ақпараттың түсініктілігі төмендейді, қоғамдық тіл мәдениеті әлсірейді, әдеби тіл нормаларының беделі кемиді, ал интернет ұрпағы үшін нормадан тыс қолданыс қалыпты дағдыға айнала бастайды. Бұл өз кезегінде тілдің ұлттық мәдени кодты сақтаудағы рөлін әлсірететін фактор ретінде бағаланады.

Мақала нәтижелеріне сүйене отырып, медиакеңістікте тілдік нормаларды сақтау үшін келесі ғылыми негізделген ұсыныстар ұсынылады:

- білім беру жүйесінде тіл мәдениеті мен стилистика сабақтарының үлесін арттыру;
- журналистер мен медиаконтент өндірушілеріне арналған тілдік стандарттар бойынша тұрақты курстар мен тренингтер ұйымдастыру;
- медиаредакциялар жұмысына лингвист-редактор институтын енгізу;
- шеттілдік терминдерге қазақша балама ұсыну жұмысын жүйелеу;

- медиамәтіндерге арналған орфографиялық және стильдік мониторинг жүргізу.

Жалпы алғанда, зерттеу нәтижелері қазақ тілінің медиакеңістіктегі болашағы тілдік нормаларды сақтау деңгейіне тікелей байланысты екенін көрсетеді. Цифрлық платформада сауатты, мәдениетті тілдік орта қалыптастыру – ұлттық болмысты сақтаудың, тілдің даму векторын дұрыс бағыттаудың маңызды шарты. Мақалада ұсынылған тұжырымдар медиалингвистика, тіл мәдениеті және лингвоэкология салалары үшін теориялық маңызы бар, ал берілген ұсыныстар практикалық қолданысқа ие бола алады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 **Сыздықова, Р.** Тілдік норма және оның қалыптануы (кодификациясы) [Мәтін]. – Ел-шежіре, 2014. – 312-б.

2 **Салқынбай, А. Б., Сәрсенбай, Ж. А.** Қазіргі қолданыстағы тілдік үрдістер: норма мен үзушылық ерекшеліктер [Мәтін] // Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ хабаршысы. – 2023. – № 1 (189). – 85-92-бб. – https://doi.org/10.26577/EJPh.2023.v189.i1.ph10.

3 **Уәли, Н.** Графика. Орфография. Орфоэпия: монография [Мәтін]. – Ғылым, 2018. – 235-б.

4 **Сохрякова, Е. С.** Язык рекламы как способ управления массовым сознанием в контексте массовой культуры [Текст] // Система ценностей современного общества. – 2016. – № 44. – С. 43–48.

5 **Смағұлова, Г. Н., Айтжанова, Г. Д.** Медиамәтіндерден енген шеттілдік жаңа сөздердің қазіргі қолданылу сипаты [Мәтін] // Абылай хан атындағы ҚХҚжӘТУ хабаршысы. – 2022. – Т. 64. – № 1. – 17-25-бб. – https://doi.org/10.48371/PHILS.2022.64.1.017.

6 **Зайцева, Н. Н.** Влияние средств массовой информации на развитие современной языковой ситуации [Текст] // Международный журнал гуманитарных және естественных наук. – 2024. – Т. 2-2 (89). – https://doi.org/10.24412/2500-1000-2024-2-2-222-225.

7 Қазақстан ұлттық телеарнасы. «Қазақ тіліндегі тұңғыш басылым 'Түркістан уәлаятының газеті' жарыққа шыққанына – 150 жыл» [Электрондық ресурс] // Qazaqstan TV. – 28.04.2020.

8 **Алтынбекова, О. Б., Бектурганова, Г. З.** Казахский и русский языки в законодательстве Казахстана [Текст] // Вестник КазНУ им. аль-Фараби. – 2023. – С. 131–136.

9 **Барлыбаева, С.** Вехи развития казахского телевидения: 60 лет [Текст] // Вестник КазНУ. – 2018. – Т. 48. – № 2. – С. 84-89.

10 **Лошакова, А. И.** Использование жаргонизмов в СМИ как одна из особенностей языка СМИ [Текст] // Молодой ученый. – 2020. – № 48 (338). – С. 595-597.

11 Қазақ тілі – ұлт тұтастығының негізі // Termincom.kz. [Электрондық ресурс] – URL: https://termincom.kz – (Қол жеткізген күні: 10.06.2025).

12 Медиа және журналистика: теория мен тәжірибеге жаңа көзқарас // OpenU.kz. [Электрондық ресурс] – URL: https://openu.kz – (Қол жеткізген күні: 10.05.2025).

13 **Горина, Е. В.** Почему так много ошибок? К вопросу о грамотности современных медиатекстов [Текст] // Международный научно-исследовательский журнал. – 2021. – № 12 (114). – https://doi.org/10.23670/IRJ.2021.114.12.156.

14 **Голованова, Д. С., Якименкова, И. Н.** Влияние интернет-сленга на речевую культуру современной молодежи [Текст] // Юный ученый. – 2019. – № 3 (23). – С. 1-3.

15 **Аукешева, А., Токпанова, А. А.** Медиамәтіндегі лингвистикалық ерекшеліктер [Мәтін] // Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ хабаршысы. Журналистика сериясы. – 2024. – № 1 (71). – Б. 103-116. – https://doi.org/10.26577/HJ.2024.v71.i1.10.

16 **Омарбекова, Г. Ә.** Тіл және жаһандану : оқу құралы [Мәтін]. – Fastprint, 2019. – 160 б.

17 Тіл және мәдениетаралық коммуникация // OpenU.kz. [Электрондық ресурс] – URL: https://openu.kz – (Қол жеткізген күні: 10.06.2025).

REFERENCES

1 **Syzdykova, R.** Tildik norma zhane onyn kaliptanuy (kodifikatsiyasy) [Linguistic norm and its codification] [Text]. – Almaty : El-shezhire, 2014. – 312 p. – (Koptomdyk shygharmalar).

2 **Salkynbai, A. B., Sarsenbai, Zh. A.** Kazirgi qoldanylǵan til'dik úrdister: norma men úzýshylyq erekshelikter [Current linguistic trends: norms and disruption features] [Text] // Filologiya seriyasy. – Almaty : Al-Farabi QazNU, 2023. – No. 1 (189). – P. 85-92. – https://doi.org/10.26577/EJPh.2023.v189.i1.ph10.

3 **Uali, N.** Grafika. Orfografiya. Orfoepiya: monografiya [Graphics. Orthography. Orthoepy: monograph] [Text]. – Almaty : Gylym, 2018. – 235 p.

4 **Sokhryakova, E. S.** Yazyk reklamy kak sposob upravleniya massovym soznaniem v kontekste massovoy kultury [Advertising language as a way of managing mass consciousness in the context of mass culture] [Text] // Sistema tsennostey sovremennogo obshchestva. – 2016. – No. 44. – P. 43-48.

5 **Smagulova, G. N., Aitzhanova, G. D.** Mediamätinderden engen shettildik zhana sózderdiń qazirgi qoldanylý sipaty [The current use of foreign words in media texts] [Text] // Khabarshy. – 2022. – Vol. 64. – No. 1. – P. 17-25. – https://doi.org/10.48371/PHILS.2022.64.1.017

6 **Zaitseva, N. N.** Vliyanie sredstv massovoy informatsii na razvitie sovremennoy yazykovoy situatsii [The influence of mass media on the development of the modern language situation] [Text] // International Journal of Humanities and Natural Sciences. – 2024. – Vol. 2-2 (89). – https://doi.org/10.24412/2500-1000-2024-2-2-222-225

7 Qazaqstan ulttyq telearnasy. «Qazaq tilindegi túngsh basylym 'Túrkistan uelaıatynyń gazeti' zharyqqa shyqqanyna – 150 jyl» [The first Kazakh-language publication 'Turkistan ualayatynyń gazeti' – 150 years since its release] [Electronic resource] // Qazaqstan TV. – 28.04.2020

8 **Altynbekova, O. B., Bekturganova, G. Z.** Kazakhsky i russky yazyk v zakonodatel'stve Kazakhstana [Kazakh and Russian languages in the legislation of Kazakhstan] [Text] // Kazakh National University named after Al-Farabi. – 2023. – P. 131-136

9 **Barlybaeva, S.** Vekhi razvitiya kazakhskogo televideniya: 60 let [Milestones in the development of Kazakh television: 60 years] [Text] // KazNUvestnik. – 2018. – Vol. 48. – No. 2. – P. 84-89

10 **Loshakova, A. I.** Ispol'zovanie zhargonizmov v SMI kak odna iz osobennostey yazyka SMI [Use of jargon in the media as a feature of media language] [Text] // Molodoy uchenyy. – 2020. – No. 48 (338). – P. 595-597

11 Qazaq tili – últ tútastyǵynyń negizi [The Kazakh language as the basis of national unity] [Electronic resource]. – Termincom.kz: official site

12 Media zhane zhurnalistika: teoriya men tájiribeye jaña kózqaras [Media and journalism: a new perspective on theory and practice] [Electronic resource]. – OpenU.kz

13 **Gorina, E. V.** Pochemu tak mnogo oshibok? K voprosu o gramotnosti sovremennykh mediatekstov [Why so many mistakes? On the literacy of modern media texts] [Text] // Mezhdunarodnyy nauchno-issledovatelskiy zhurnal. – 2021. – No. 12 (114). – https://doi.org/10.23670/IRJ.2021.114.12.156

14 **Golovanova, D. S., Yakimenkova, I. N.** Vliyanie internet-slenga na rechevuyu kulturu sovremennoy molodezhi [The influence of internet slang on the speech culture of modern youth] [Text] // Yuny uchenyy. – 2019. – No. 3 (23). – P. 1-3

15 **Aukesheva, A., Tokpanova, A. A.** Mediamätindegi lingvistikalıq erekshelikter [Linguistic features in media texts] [Text] // Khabarshy. Zhurnalistika seriyasy. – 2024. – No. 1 (71). – P. 103. – https://doi.org/10.26577/HJ.2024.v71.i1.10

16 **Omarbekova, G. Ä.** Til zhane zhaģandanu: oku quraly [Language and globalization: textbook] [Text] // Fastprint. – 2019. – 160 p.

17 Til zhane mädenietaralyq kommunikatsiya [Language and intercultural communication] [Electronic resource]. – OpenU.kz

01.10.25 ж. баспаға түсті.
24.10.25 ж. түзетулерімен түсті.
10.08.26 ж. басып шығаруға қабылданды.

*Г. Т. Шукенай[1], Н. М. Уали[2], Г. М. Мамырбек[3]
[1]Жетысуский университет имени И. Жансугурова,
Республика Казахстан, г. Талдыкорган;
[2,3]Институт языкознания имени А. Байтурсынулы,
Республика Казахстан, г. Алматы.
Поступило в редакцию 01.10.25.
Поступило с исправлениями 24.10.25.
Принято в печать 10.08.26.

ЯЗЫКОВЫЕ АНОМАЛИИ В СОВРЕМЕННОМ МЕДИАПРОСТРАНСТВЕ: ТИПЫ, ПРИЧИНЫ И ПОСЛЕДСТВИЯ

В современном медиапространстве несоблюдение языковых норм становится все более частым явлением, и это явление оказывает существенное влияние на общественное сознание и языковую культуру. В статье анализируются не только виды и причины языковых девиаций в медиапространстве, но и их социальные и культурные последствия. Авторы раскрывают взаимосвязь языковых норм и девиаций, описывая такие факторы, как характер общения в Интернете, языковые сокращения в социальных сетях, явление кодового смешения, частота орфографических и грамматических ошибок на конкретных примерах. В рамках исследования в Талдыкоргане был проведен опрос с целью изучения отношения общественности к использованию казахского языка в медиапространстве. В результате было выявлено, что хотя большинство респондентов признают важность соблюдения чистоты языка, кодовое смешение и орфографические ошибки встречаются часто. Кроме того, результаты опроса определяют отношение простых людей к чистоте языка и уровень восприятия языка СМИ. Данное исследование позволяет оценить развитие казахского языка в цифровую эпоху и его трансформацию в условиях глобализации.

В статье подчеркивается, что поддержание языковых норм является не только лингвистическим вопросом, но и важным вопросом, связанным с национальным сознанием и культурой. В связи с этим авторы предлагают конкретные рекомендации, такие как повышение языковой грамотности, усиление профессиональной языковой подготовки журналистов и блогеров, а также приоритетность стилистики и языковой культуры в системе образования.

Ключевые слова: медиапространство, языковое отклонение, языковая культура, интернет-язык, цифровая среда.

*G. Shukenay[1], N. Uali[2], G. Mamyrbek[3]
[1]Zhetysu University named after I. Zhansugurov,
Republic of Kazakhstan, Taldykorgan;
[2,3]A. Baitursynuly Institute of Linguistics,
Republic of Kazakhstan, Almaty.
Received 01.10.25.
Received in revised form 24.10.25.
Accepted for publication 10.08.26.

LINGUISTIC ANOMALIES IN THE MODERN MEDIA SPACE: TYPES, CAUSES, AND CONSEQUENCES

Non-observance of language norms has become more frequent in the modern media space, and this phenomenon has a significant impact on public consciousness and linguistic culture. The article analyzes not only the types and causes of linguistic deviations occurring in the media space, but also their social and cultural consequences. The authors reveal the relationship between linguistic norms and deviations, using specific examples to characterize such factors as the nature of communication on the Internet, linguistic compactness in social networks, the phenomenon of code mixing, the frequency of spelling and grammatical errors. As part of the study, a survey was conducted in Taldykorgan, the attitude of the population to the use of the Kazakh language in the media space was studied. As a result, it was found that although the vast majority of respondents recognized the importance of maintaining language purity, code mixing and spelling errors were commonplace. In addition, the survey results determine the attitude of ordinary people to the purity of the language and the level of perception of the media file. This study allows us to assess the development of the Kazakh language in the digital age,

transformation in the context of globalization. The article emphasizes that the observance of linguistic norms is a serious problem not only of linguistic, but also of national consciousness and culture. In this regard, the authors propose specific recommendations for improving language literacy, strengthening professional language training for journalists and bloggers, and prioritizing stylistics and language culture in the education system.

Keywords: media space, language deviation, language culture, Internet language, digital environment.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ АҚПАРАТ

Абдыханова Бактыгуль Айдапкелевна, PhD, кауымд. профессор м.а., шетел және орыс тілдері кафедрасы, Шәкәрім университеті, Семей қ., 071400, Қазақстан Республикасы, e-mail: baktygul.abdykhanova73@gmail.com, https://orcid.org/0000-0001-8076-2336

Абишева Шарапат Сабитовна, филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қ., 130000, Қазақстан Республикасы, e-mail: abisheva_sharapat@mail.ru, https://orcid.org/0000-0003-4856-9936

Аблаев Азимхан Серикович, педагогика ғылымдарының магистрі, докторант, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: azimkhan-ablaev@mail.ru, https://orcid.org/0009-0004-2801-5818

Абужалитова Ақбаршын Талғатқызы, докторант, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы, e-mail: akbarshyn@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-6251-7203

Адильбаева Даметкен Сартаевна, педагогика ғылымының магистрі, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140000, Қазақстан Республикасы, e-mail: adildana@mail.ru, https://orcid.org/0000-0001-9862-8012

Ажгалиев Марат Қайыржанұлы, педагогика ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ., 090000, Қазақстан Республикасы, e-mail: marat_ajigaliev@mail.ru, https://orcid.org/0000-0003-0267-5231

Аитова Жанар Жұмабекқызы, филология ғылымдарының кандидаты, Alikhan Bokeikhan University, Семей қ., 071400, Қазақстан Республикасы. e-mail: aitova_1@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-3771-2656

Аймұхамбет Жанат Әскербекқызы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақ әдебиеті кафедрасы, Филология факультеті, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., 010010, Қазақстан Республикасы, e-mail: a_zhanat@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-7061-3000

Айтуғанова Сәулеш Шамшақызы, филология ғылымдарының кандидаты, профессор, қазақ әдебиеті кафедрасы, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: s-aituganova@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-7619-4310

Акишева Жанаргуль Сапаровна, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, қауымд. профессор, Қазақ және орыс тілдері кафедрасы,

Satbayev University, Алматы қ., 050013, Қазақстан Республикасы, e-mail: z.akisheva@satbayev.university, https://orcid.org/0009-0008-2899-6707

Алимтаева Лаззат Тұрғынқызы, филология ғылымының кандидаты, аға оқытушы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050060, Қазақстан Республикасы, e-mail: ali-mtayeva.lazzat@gmail.com, https://orcid.org/0000-0002-6679-6174

Алкебаева Дина Ақбергенқызы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Филология факультеті, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050040, Қазақстан Республикасы, e-mail: alkebaeva@mail.ru, https://orcid.org/0000-0003-2348-4047

Алпысбаева Айгүл Ерболатқызы, PhD, Филология факультеті, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы, e-mail: aygul.alpysbaeva.91@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-5947-6084

Алпысбай Әлия Рүстемқызы, педагогика ғылымдарының магистрі, Мемлекеттік тілді дамыту институты, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы, e-mail: alpysbai.aliya@bk.ru, https://orcid.org/0009-0000-6937-4578

Амангельдин Еркин Абилгазиевич, докторант, Филология факультеті, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050040, Қазақстан Республикасы, e-mail: erkin.amangeldin@gmail.com, https://orcid.org/0009-0008-2785-4547

Аминова Ляззат Аманаевна, педагогика ғылымдарының магистрі, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140000, Қазақстан Республикасы, e-mail: Lazzat19942208@mail.ru, https://orcid.org/0009-0008-6285-6193

Андрющенко Ольга Константиновна, филология ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор, Гуманитарлық ғылымдар жоғары мектебі, Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: andryucshenko_olga@ppu.edu.kz, https://orcid.org/0000-0003-4269-9588

Анесова Альбина Женисовна, PhD, қауымд. профессор, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: anesova_albina@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-2338-0996

Арзиева Евгения Руслановна, PhD, ассистент-профессор, Гуманитарлық ғылымдар мектебі, Нархоз университеті, Алматы қ., 050035, Қазақстан Республикасы, e-mail: belong_to_dreams@mail.ru, https://orcid.org/0000-0003-3916-4451

Ашинова Күнипа Ахатовна, филология ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор, Педагогика институты, Астана Халықаралық университеті, Астана қ., 020000, Қазақстан Республикасы, e-mail: kunipa_almaty@mail.ru, https://orcid.org/0000-0001-6938-2092

Ахметова Бигайша Зейнулльевна, филология ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор, С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: bigaisha@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-8018-6532

Аяпбергенов Булат Кабиденович, филология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: abitovad@inbox.ru, https://orcid.org/0000-0001-5327-9058

Әбдісәмет Қаракөз Ерланқызы, докторант, Филология факультеті, Әл-Фараби атындағы қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050040, Қазақстан Республикасы, e-mail: karakoz_24-98@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-8871-0706

Әбдуәлиұлы Бекжан, филология ғылымдарының докторы, профессор, Филология факультеті, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республика-сы, e-mail: Bekzhan_A7@mail.ru, https://orcid.org/0000-0003-1481-8850

Әділбекова Жанар Болатқызы, докторант, Филология факультеті, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., 100000, Қазақстан Республикасы, e-mail: zhanara-snowy@mail.ru, https://orcid.org/0009-0001-0109-7743

Әуесбаева Пакизат Теңізбайқызы, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, М. О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы қ., 050028, Қазақстан Республикасы, e-mail: ksaryarka@inbox.ru, https://orcid.org/0000-0002-7716-9715

Байжігіт Ботагөз Сабитқызы, PhD, қауымд. профессор м.а., Филология және гуманитарлық ғылымдар факультеті, М. Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., 080000, Қазақстан Республикасы, e-mail: bota_bs90@mail.ru, https://orcid.org/0000-0001-5384-466X

Баймыш Лаура Құрманәліқызы, филология ғылымдарының кандидаты, оқытушы, Орталық Азия инновациялық университеті, Шымкент қ., 160013, Қазақстан Республикасы, e-mail: Laura.baymysh@mail.ru, https://orcid.org/0009-0000-4166-5429

Байсыдық Индира Болатбекқызы, PhD, қауымд. профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Қазақстан Республикасы, Алматы қ., e-mail: i.baissydyk@gmail.com, https://orcid.org/0000-0001-5013-4398

Баратова Мухаббат Нұржауқызы, филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Қазақстан Республикасы, Павлодар қ., 140008, e-mail: baratova.muhabbat1970@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-7509-5652

Бахралинова Әсел Жақсылыққызы, PhD, филология ғылымдарының кандидаты, «Мектепке дейінгі тәрбие мен оқыту педагогикасы» білім беру бағдарламасының жетекшісі, Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ., 140000, Қазақстан Республикасы, e-mail: 87013271319@mail.ru, https://orcid.org/0009-0001-1535-1706

Балхимбекова Перизат Жанатовна, PhD, доцент м.а., Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: Peri_75_@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-4510-8379

Бәкірова Шолпан Әбдікәрімова, филология ғылымдарының кандидаты, Орталық Азия инновациялық университеті, Шымкент қ., 160013, Қазақстан Республикасы, e-mail: sholpan.2030@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-8197-2711

Бегманова Бибіжан Сейтханқызы, филология ғылымдарының кандидаты, қауым.профессор, қазақ әдебиеті кафедрасы, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., 050028, Қазақстан Республикасы, e-mail: bibizhan.begmanova@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-9135-6752

Бекбосынова Асия Хасанқызы, филология ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай қ., 110000, Қазақстан Республикасы, e-mail: assia-bek@mail.ru, https://orcid.org/0000-0003-3061-0005

Бекен Асель Абдирашовна, PhD, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы, e-mail: Assel_bakber@mail.ru, https://orcid.org/0009-0007-5994-3651

Бердыбекова Жанар Маженовна, педагогика ғылымдарының магистрі, оқытушы, Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ., 140000, Қазақстан Республикасы, e-mail: zhanarberdib@ mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-2199-3203

Бертаева Анар Секеновна, докторант, Гуманитарлық ғылымдар жоғары мектебі, Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: anar-teacher@inbox.ru, https://orcid.org/0000-0002-8891-2746

Бейсембаев Амангельды Ракишұлы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Инновациялық Еуразия университеті, Павлодар қ., 140000, Қазақстан Республикасы, e-mail: aman2908@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-7627-2040

Бирай Нергис, доктор, профессор, Қазіргі түркі тілдері мен әдебиеттері кафедрасының меңгерушісі, Гуманитарлық ғылымдар факультеті, Памуккале университеті, Денизли қ., 20000, Түркия, e-mail: nergisb@gmail.com, https://orcid.org/0000-0002-4168-220X

Вахитова Танзиля Фанисовна, PhD, аға оқытушы, Филология факультеті, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., 030000, Қазақстан Республикасы, e-mail: tanzilusha_v@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-7473-4336

Демченко Алена Сергеевна, PhD, Филология факультеті, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050040, Қазақстан Республикасы, e-mail: alenchika@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-0635-9247

Джумашева Алина Булатовна, педагогика ғылымдарының магистрі, аға оқытушы, Қ. И. Сәтбаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық зерттеу университеті, Е. Түркебаев атындағы Жобаларды басқару институты, Алматы қ., 050013, Қазақстан Республикасы, e-mail: a.jumasheva@satbayev.university, https://orcid.org/0000-0001-5123-0066

Ерғалиев Қуаныш Советұлы, филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Ә. Марғұлан ат. Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: ergaliev1976@mail.ru, https://orcid.org/0000-0003-0479-6088

Ерғалиева Самал Жанатқызы, PhD, қауымд. профессор, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: samal17.12@mail.ru, https://orcid.org/0000-0003-2832-6996

Ереханова Фатима Туреханова, филология ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор, «Тілдер және әдебиет» кафедрасы, Орталық Азия Инновациялық университеті, Шымкент қ., 160000, Қазақстан Республикасы, e-mail: siliconoasis702@gmail.com, https://orcid.org/0000-0003-3344-3839

Емельбаева Эльвира Жұмағалиқызы, педагогика ғылымдарының магистрі, Гуманитарлық-заң факультеті, «Тұран-Астана» университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: e.emelbaeva@tau-edu.kz, https://orcid.org/0009-0007-7551-5892

Есенова Қалбике Өмірбайқызы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы, e-mail: kalbike_65@mail.ru, https://orcid.org/0000-0001-7402-3625

Жанабекова Динара Болатбекқызы, педагогика ғылымдарының магистрі, әдіскер, Павлодар облысы білім беру басқармасының «Білім беруді дамытудың инновациялық орталығы» КММ, Павлодар қ., 140000, Қазақстан Республикасы, e-mail: dinara.pvl1984@gmail.com, https://orcid.org/0009-0000-6280-8126

Жанғалиева Дина Ағыбайқызы, магистр, оқытушы, шетел және орыс тілдері кафедрасы, Шәкәрім университеті, Семей қ., 071400, Қазақстан

Республикасы, e-mail: dina_zhangalieva@mail.ru, https://orcid.org/0009-0005-8433-4263

Жорашова Айжан Маратовна, докторант, Филология факультеті, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: ayzhan.zhorashova@mail.ru, https://orcid.org/0009-0000-6984-4779

Жумагулова Айша Алгабековна, PhD, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: aisha_jumagulova@mail.ru, https://orcid.org/0000-0001-9473-0204

Жумабекова Бейбитнур Капаровна, педагогика ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: beibitnur@mail.ru, https://orcid.org/0000-0003-3327-0931

Жуманбаева Риза Оразгалиевна, PhD, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: riza.zhumanbayeva18@gmail.com, https://orcid.org/0000-0002-9469-8686

Журавлева Елена Александровна, филология магистрі, аға оқытушы, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: milsoph_1982@mail.ru, https://orcid.org/0000-0003-1090-1358

Жүсіпов Ертай Қуандықұлы, филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: Ereke1972@inbox.ru, https://orcid.org/0009-0007-5670-5711

Жүсіпов Нартай Қуандықұлы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: nartai1970@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-2111-6833

Жүсіпова Гүлназ Қуандыққызы, филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Гуманитарлық-заң факультеті, «Тұран-Астана» университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: zhusip69@mail.ru, https://orcid.org/0009-0005-5723-7556

Жүнісқали Әсия Қайырқызы, докторант, «8D02305-Филология» білім беру бағдарламасы, Филология факультеті, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: bagdat-assiya@mail.ru, https://orcid.org/0009-0001-8319-7739

Жұмақаева Береке Дәулетханқызы, профессор, «Гуманитарлық ғылымдар» кафедрасы, Білім беру және гуманитарлық ғылымдар факультеті, SDU University, Қаскелең қ., 040900, Қазақстан Республикасы, e-mail: bereke.zhumakayeva@sdu.edu.kz, https://orcid.org/0000-0002-2160-8117

Зейнулина Айман Файзулловна, филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: akbura66@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-7039-2375

Ибрагимов Жұмағали Баянбайұлы, PhD, аға оқытушысы, жетекші ғылыми қызметкер, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, «Әзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығы, Ясауитану ғылыми орталығы, Түркістан қ., 161200, Қазақстан Республикасы, e-mail: zhumagali.ibragimov@ayu.edu.kz, https://orcid.org/0000-0001-9111-7586

Ибраева Назгуль Бауржановна, докторант, Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ., 140000, Қазақстан Республикасы, e-mail: nazia-25@mail.ru, https://orcid.org/0009-0009-5992-2193

Ибраева Жанар, PhD, А. Байтұрсынұлы атындағы Қазақ тіл білімі кафедрасы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050040, Қазақстан Республикасы, e-mail: zhanar.ibraieva.77@mail.ru, https://orcid.org/0009-0003-2632-6332

Ихсан Данияр Маратұлы, докторант, Филология факультеті, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: ikhsandaniyar@gmail.com, https://orcid.org/0009-0006-3092-4791

Исабекова Жұлдыз Абайдуллаевна, докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050028, Қазақстан Республикасы, e-mail: djuzi-85@mail.ru, https://orcid.org/0009-0001-6502-3487

Исмагулова Гульнар Кульмухамбетовна, филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразиялық ұлттық университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: gulnar.ism@mail.ru, https://orcid.org/0000-0003-2342-575X

Калиев Болат Назымович, докторант, 8D02303 «Орыс филологиясы» білім беру бағдарламасы, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай қ., 110000, Қазақстан Республикасы, e-mail: bolatico@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-6165-6068

Кадырова Галина Рабиковна, филология ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор, Е. Түркебаев атындағы Жобаларды басқару институты, Қ. И. Сәтбаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық зерттеу университеті, Алматы қ., 500013, Қазақстан Республикасы, e-mail: g.kadyrova@satbayev.university, https://orcid.org/0000-0002-3825-4423

Қадыров Жанбай Тұраруұлы, филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Тіл және әдебиет институты, М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті, Петропавл қ., 150000, Қазақстан Республикасы, e-mail: zhkadyrov_777@mail.ru, https://orcid.org/0000-0001-5494-91058-775-137-26-10

Қадыров Асылхан Жанбайұлы, педагогика ғылымдарының магистрі, аға оқытушы, Тіл және әдебиет институты, М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті, Петропавл қ., 150000, Қазақстан Республикасы, e-mail: k-sean@mail.ru, https://orcid.org/0009-0003-5066-8324

Капенова Жанарсын Жуматовна, педагогика ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор, «Мемлекеттік және шет тілдері» кафедрасы, Қ. Құлажанов атындағы Қазақ бизнес және технология университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: zhanarsyn_k@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-8246-9149

Касенова Айгерим Калмахановна, докторант, Филология факультеті, Л. Н. Гумилев атындағы атындағы Еуразиялық ұлттық университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: a.kasen_2010@mail.ru, https://orcid.org/0009-0003-3264-4505

Касымова Асем Аленовна, PhD, қауымд. профессор, Шәкәрім университеті, Семей қ., 071410, Қазақстан Республикасы, e-mail: assemzere.ak@gmail.com, https://orcid.org/0000-0002-8783-888X

Кемеңгер Қайырбек Ризбекұлы, филология ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор, Филология факультеті, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: kkemenger@mail.ru, https://orcid.org/0000-0003-0691-4527

Кенбаева Айнур Зинеловна, PhD, аға оқытушы, Филология факультеті, Махамбет Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал қ., 090000, Қазақстан Республикасы, e-mail: kenbayeva84@gmail.com, https://orcid.org/0000-0003-3536-8713

Килевая Людмила Тимофеевна, филология ғылымдарының докторы, профессор, Е. Түркебаев атындағы Жобаларды басқару институты, Қ. И. Сәтбаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық зерттеу университеті, Алматы қ., 050013, Қазақстан Республикасы, e-mail: kilevaya@mail.ru, https://orcid.org/0000-0001-5477-8756

Клюшина Зоя Владимировна, филология магистрі, аға оқытушы, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: zoya.klyushina@gmail.com, https://orcid.org/0000-0003-1443-7193

Кос Валентина Владимировна, докторант, шетел тілі филологиясы факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: valikikos2@gmail.com, https://orcid.org/0000-0002-4901-9509

Кошимова Бибатпа Амирхановна, филология ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор, доцент, «Қазақ филологиясы» кафедрасы, Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қ., 130000, Қазақстан Республикасы, e-mail: bibatpa.koshimova@yu.edu.kz, https://orcid.org/0000-0001-5544-3712

Қожас Дина Алтынбекқызы, докторант, «Филология» мамандығы, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров унивеситеті, 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: kapar.dina@mail.ru, https://orcid.org/0009-0006-1306-7249

Қазақбаева Камила Рысбекқызы, аға оқытушы, «Орыс тілі және әдебиеті» кафедрасы, Филология және гуманитарлық ғылымдар факультеті, М. Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., 080000, Қазақстан Республикасы, e-mail: kamila_kazakh@mail.ru, https://orcid.org/0009-0006-1927-7984

Кривенко Галина Анатольевна, филология ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор, доцент, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140011, Қазақстан Республикасы, e-mail: krivenko.ga@teachers.tou.edu.kz, https://orcid.org/0000-0003-0370-6044

Құмар Лаура Қайратқызы, докторант, «Қазақ филологиясы» мамандығы, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: kumarlaura1996@gmail.com, https://orcid.org/0009-0005-2637-0936

Кулахметова Мергуль Сабитовна, филология ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор, Гуманитарлық ғылымдар жоғары мектебі, Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, 140000, Павлодар қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: kmergul@yandex.ru, https://orcid.org/0000-0001-5500-6416

Курманова Бактыгул Жакеновна, педагогика ғылымдарының докторы, профессор, орыс филологиясы және мәдениетаралық коммуникация кафедрасы, Филология факультеті, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., 030000, Қазақстан Республикасы, e-mail: baktigul_2001@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-5305-215X

Құрман Несібелі Жәкенқызы, педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Филология кафедрасы, М. В. Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университетінің Қазақстан филиалы, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: nessibeli_k@mail.ru, https://orcid.org/0000-0001-5757-9031

Мадеева Асия Айтуаровна, педагогика мен психология магистрі, докторант, аға оқытушы, шетел филологиясы кафедрасы, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: assiya_madeyeva@mail.ru, https://orcid.org/0009-0002-0261-5132

Мамыр Сабина Дүйсенбайқызы, докторант, Филология факультеті, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050040, Қазақстан Республикасы, e-mail: sabina.mamyr@mail.ru, https://orcid.org/0009-0003-7818-4946

Мамырбек Гүлфар Мәжитқызы, филология ғылымдарының кандидаты, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының Тіл мәдениеті бөлімінің меңгерушісі, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы қ., 050010, Қазақстан Республикасы, e-mail: gulfar76@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-7399-2122

Манапбаева Жаннура Жарқынбековна, PhD, қауымд, профессор, Тұрақты даму мақсаттарын интеграциялау орталығының директоры, Халықаралық ақпараттық технологиялар университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы, e-mail: zh.manapbayeva@iitu.edu.kz, https://orcid.org/0000-0003-4650-1727

Мәди Баян, докторант, Филология факультеті, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050040, Қазақстан Республикасы, e-mail: Bayan.Madi@outlook.com, https://orcid.org/0009-0008-1906-8167

Медетова Эльвира Батырбековна, докторант, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай қ., 110000, Қазақстан Республикасы, e-mail: medelvira.0306@gmail.com, https://orcid.org/0009-0009-5494-3147

Мекебаева Лейла Адамовна, филология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, Филология факультеті, Әл-Фараби атындағы қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050040, Қазақстан Республикасы, e-mail: mekebaeva.leyla@gmail.com, https://orcid.org/0000-0001-5543-9676

Монгилёва Наталья Викторовна, филология ғылымдарының кандидаты, доценті м.а., шетел филологиясы кафедрасы, Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар факультеті, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай қ., 110000, Қазақстан Республикасы, e-mail: 77772456222@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-2150-2312

Мукатаева Гульнур Елеусизовна, география магистрі, Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрлігінің Оқу орталығы республикалық мемлекеттік мекемесі, Павлодар қ., 140000, Қазақстан Республикасы, e-mail: mukataeva.gulnur071181@mail.ru, https://orcid.org/ 0009-0007-1516-5528

Мужигова Гульназира, докторант, «Әдебиеттану» мамандығы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050028, Қазақстан Республикасы, e-mail: nazira_m_86@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-6228-7495

Мурзагалиева Марал Казкеновна, филология ғылымдарының кандидаты, Дипломатиялық аударма кафедрасы, Халықаралық қатынастар факультеті, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 020000, Қазақстан Республикасы, e-mail: maral0903@mail.ru, https://orcid.org/0009-0004-3595-6229

Мусаев Әли Серікұлы, докторант, «Қазақ филологиясы» мамандығы, Филология факультеті, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050040, Қазақстан Республикасы, e-mail: mussayev98@mail.ru, https://orcid.org/0009-0004-0590-185X

Мұқият Ділнұр, докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050060, Қазақстан Республикасы, e-mail: Mukiatdilnur@gmail.com, https://orcid.org/0009-0005-8920-0248

Мұхиддинова Гүлжанат Әлімжанқызы, докторант, «Қазақ тілі мен әдебиеті педагогтерін даярлау» білім беру бағдарламасы, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда қ., 120014, Қазақстан Республикасы, e-mail: guljdil@mail.ru, https://orcid.org/0009-0002-9902-8590

Мухтарова Сандугаш Сабыржановна, PhD, аға оқытушы, Шетел тілдер факультеті, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., 030000, Қазақстан Республикасы, e-mail: Sandy.mukhtarova1987@gmail.com, https://orcid.org/0000-0001-9441-1035

Нургожина Бактыгуль Валерьевна, докторант, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: bahyt_81@inbox.ru, https://orcid.org/0000-0002-7450-3204

Нурмаганбетова Гулжайна Бердимуратовна, докторант, Филология факультеті, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., 030000, Қазақстан Республикасы, e-mail: nurmaganbetova0606@mail.ru, https://orcid.org/0009-0007-4832-2040

Олькова Ирина Александровна, филология ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор, М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті, Петропавл қ., 150000, Қазақстан Республикасы, e-mail: irinaolkova3004@gmail.com, https://orcid.org/0000-0002-1045-0887

Омаров Нурлан Рамазанович, филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Шетел тілі: екі шетел тілі білім беру бағдарламасы, Гуманитарлық ғылымдар жоғары мектебі, Әлкей Марғұлан атындағы университеті, Павлодар қ., 140000, Қазақстан Республикасы.e-mail: omardos@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-9114-3618

Оморгуль Эртисхан, аға оқытушы, Қоғамдық гуманитарлық бағыттағы кафедрасы, «Өрлеу» БАҰО АҚ-ының Павлодар облысы бойынша Кәсіби даму институты, Павлодар қ., 140000, Қазақстан Республикасы, e-mail: omorgul@bk.ru, https://orcid.org/0009-0004-8698-932X

Орынханова Ғибадат Аманжоловна, филология ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор, Филология институты, Қазақ ұлттық қыздар

педагогикалық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы, e-mail: o_gibadat@mail.ru, https://orcid.org/0000-0003-1864-1802

Отарбаева Ғазиза Нурахметқызы, ассистент-профессор, «Гуманитарлық ғылымдар» кафедрасы, Білім беру және гуманитарлық ғылымдар факультеті, SDU University, Қаскелең, 040900, Қазақстан Республикасы, e-mail: gaziza.otarbayeva@sdu.edu.kz, https://orcid.org/0000-0002-3557-9070

Погожева Елена Юрьевна, PhD, қауымд. профессор, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: pogosheva@mail.ru, https://orcid.org/0000-0001-8100-633X

Сабыржан Нұрсұлтан Серікұлы, докторант, Қазақ әдебиеті кафедрасы, Филология факультеті, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., 010010, Қазақстан Республикасы, e-mail: snrsltan@mail.ru, https://orcid.org/0009-0003-2785-6132

Саргелтаева Ардақ Құрманалықызы, магистр, аға оқытушы, Филология факультеті, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы, e-mail: ar-daksar2016@gmail.com, https://orcid.org/0000-0001-8118-3846

Саурбаев Ришат Журкенович, филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Шетел филологиясы кафедрасы, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140000, Қазақстан Республикасы, e-mail: rishat_1062@mail.ru, https://orcid.org/0000-0003-1419-7361

Садығұл Тоғжан Қайратқызы, докторант, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: togzhan.sadygul@mail.ru, https://orcid.org/0009-0006-8509-7535

Сарыбаева Баян Жұмашевна, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, қауымд. профессор, Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: bayanjan73@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-1096-8918

Сейсенбиева Элеонора Сәрсенәліқызы, PhD, аға оқытушы, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., 050028, Қазақстан Республикасы, e-mail: Elka1975@inbox.ru, https://orcid.org/0000-0002-5198-9280

Селезнева Ксения Сергеевна, әлеуметтік ғылымдар магистрі, аға оқытушы, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: happy_me@bk.ru, https://orcid.org/0009-0000-9058-887X

Сулейменова Асем Кималиденовна,PhD, Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан

Республикасы, e-mail: ka-zaksha_audarma@inbox.ru, https://orcid.org/0000-0003-1216-7863

Сыдыкова Бибигул Турсыновна, педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, Педагогика институты, Астана Халықаралық университеті, Астана қ., 020000, Қазақстан Республикасы, e-mail: kakosh.nurzhankizi@mail.ru, https://orcid.org/0009-0009-3215-9052

Сыпатай Салтанат Тойлыбекқызы, докторант, Қазақ тілі мен әдебиетінің педагогтерін даярлау білім беру бағдарламасы, Филология факультеті, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: qulabyzben@gmail.com, https://orcid.org/0009-0004-6345-1981

Таженова Айнагул Сайновна, педагогика ғылыдарының магистрі, аға оқытушы, Шетел тілдері кафедрасы, Әлем тілдері факультеті, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы, e-mail: saynovna.a@mail.ru, https://orcid.org/0009-0007-4931-2733

Тлеулесова Ардак Шайкеновна, педагогика ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор, С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: tleulesova.ardak@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-3471-6109

Тлеулинова Мейрамкүл Бейсенбайқызы, PhD, Филология факультеті, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы, e-mail: tleulinova_mb@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-5505-7202

Токсанбаева Тилектес Жанабергеновна, филология ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор, С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: tlesha66@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-3605-8699

Уәли Нұргелді Мақажанұлы, профессор, филология ғылымдарының докторы, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы қ., 050010, Қазақстан Республикасы, e-mail: nurgeldi.uali@tilbilimi.kz, https://orcid.org/0000-0002-9906-8317

Утегенова Асель, PhD, аға оқытушы, Ағылшын және неміс тілдері кафедрасы, Шетел тілдері факультеті, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., 030000, Қазақстан Республикасы, e-mail: assel_de_nur88@mail.ru, https://orcid.org/0000-0001-6152-5298

Утешова Зарина Галиевна, филология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, Шетел тілдер факультеті, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе

өңірлік университеті, Ақтөбе қ., 030000, Қазақстан Республикасы, e-mail: z.uteshova@zhubanov.edu.kz, https://orcid.org/0009-0008-5476-2269

Халым Бота, PhD, аға оқытушы, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы, e-mail: botakhalym@gmail.com, https://orcid.org/0000-0001-9380-9041

Гульда Четиндаг Суме, доктор, профессор, Қазіргі түрік диалектілері мен әдебиеті бөлімі, Элязыг гуманитарлық-әлеуметтік ғылымдар факультеті, Фырат университеті, Элязыг қ., 23000, Түркия, e-mail: gcetindag@firat.edu.tr, https://orcid.org/0000-0003-4699-3944

Шаймарданова Светлана Кабиденовна, филология ғылымдарының кандидаты, профессоры (доцент), Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140002, Қазақстан Республикасы, e-mail: Shaymardanova56@mail.ru, https://orcid.org/0009-0003-0417-9570

Шапауов Әліби Қабыкенұлы, филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Филология факультеті, қазақ әдебиеті кафедрасы, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., 100000, Қазақстан Республикасы, e-mail: shapau@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-3709-4309

Шоқым Гүлжан Тыныштықбайқызы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Филология факультеті, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., 030000, Қазақстан Республикасы, e-mail: sho-kum@mail.ru, https://orcid.org/0000-0001-5243-591X

Шүкенай Гүлім Төлеуқызы, философия докторы, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университетінің оқытушы-дәріскері, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., 040000, Қазақстан Республикасы, e-mail: g.chukenaeva@zu.edu.kz, https://orcid.org/0000-0001-5214-8427

Юсупова Альфия Шавкетовна, филология ғылымдарының докторы, профессор, Филология және мәдениетаралық коммуникация институты, Қазан федералдық университеті, Қазан қ., 420008, Татарстан Республикасы, Ресей Федерациясы, e-mail: zhuniskali_ak_1@enu.kz, https://orcid.org/0000-0003-4156-5705 8-771-907-56-72

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Абдисамет Каракоз Ерлановна, докторант, специальность «Литературоведение», Факультет филологии, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, 050040, Республика Казахстан, e-mail: karakoz_24-98@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-8871-0706

Абдуалиулы Бекжан, доктор филологических наук, профессор, Факультет филологии, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилёва, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: Bekzhan_A7@mail.ru, https://orcid.org/0000-0003-1481-8850

Абдыханова Бактыгуль Айдапкелевна, PhD, и.о. ассоц. профессора, кафедра иностранных русского языков, Шәкәрім университет, г. Семей, 071400, Республика Казахстан, e-mail: baktygul.abdykhanova73@gmail.com, https://orcid.org/0000-0001-8076-2336

Абишева Шарапат Сабитовна, кандидат филологических наук, профессор, Каспийский технологический и инженерный университет имени Ш. Есенова, г. Актау, 130000, Республика Казахстан, e-mail: abisheva_sharapat@mail.ru, https://orcid.org/0000-0003-4856-9936

Аблаев Азимхан Серикович, магистр педогогических наук, докторант, специальность «Филология», факультет Гуманитарных и социальных наук, Торайгыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: Azimkhan-ablaev@mail.ru, https://orcid.org/0009-0004-2801-5818

Абужалитова Акбаршын Талгатовна, докторант, Казахский национальный женский педагогический университет, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан, e-mail: akbarshyn@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-6251-7203

Адильбаева Даметкен Сартаевна, магистр педагогических наук, Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайгыров университет, г. Павлодар, 140000, Республика Казахстан, e-mail: adildana@mail.ru, https://orcid.org/0000-0001-9862-8012

Адильбекова Жанар Болатовна, докторант, специальность «Литературоведение», Филологический факультет, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 100000, Республика Казахстан, e-mail: zhanara-snowy@mail.ru, https://orcid.org/0009-0001-0109-7743

Ажгалиев Марат Кайржанович, кандидат педагогических наук, ассоц. профессор, Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, г. Уральск, 090000, Республика Казахстан, e-mail: marat_ajigaliev@mail.ru, https://orcid.org/0000-0003-0267-5231

Аитова Жанар Жумабековна, кандидат филологических наук, Alikhan Bokeikhan University, г. Семей, 071400, Республика Казахстан, e-mail: aitova_1@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-3771-2656

Аймухамбет Жанат Аскербековна, доктор филологических наук, профессор, кафедра казахской литературы, Факультет Филологии, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилёва, г. Астана, 010010, Республика Казахстан, e-mail: a_zhanat@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-7061-3000

Айтуганова Саулеш Шамшаевна, кандидат филологических наук, профессор, кафедра казахской литературы, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилёва, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: s-aituganova@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-7619-4310

Акишева Жанаргуль Сапаровна, кандидат филологических наук, доцент, ассоц. профессор, кафедра Казахского и русского языков, Satbayev University, г. Алматы, 050013, Республика Казахстан, e-mail: z.akisheva@satbayev.university, https://orcid.org/0009-0008-2899-6707

Алимтаева Лаззат Тұрғынқызы, кандидат филологических наук, ст. преподаватель, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, г. Алматы, 050060, Республика Казахстан, e-mail: alimtayeva.lazzat@gmail.com, https://orcid.org/0000-0002-6679-6174

Алкебаева Дина Акбергеновна, доктор филологических наук, профессор, Филологический факультет, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, 050040, Республика Казахстан, e-mail: alkebaeva@mail.ru, https://orcid.org/0000-0003-2348-4047

Алпысбаева Айгуль Ерболатовна, PhD, Филологический факультет, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан, e-mail: aygul.alpysbaeva.91@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-5947-6084

Алпысбай Алия Рустемкызы, магистр педагогических наук, Институт развития государственного языка, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан, e-mail: alpysbai.aliya@bk.ru, https://orcid.org/0009-0000-6937-4578

Амангельдин Еркин Абилгазиевич, докторант, специальность «Казахская филология», Филологический факультет, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, 050040, Республика Казахстан, e-mail: erkin.amangeldin@gmail.com, https://orcid.org/0009-0008-2785-4547

Аминова Ляззат Аманаевна, магистр педагогических наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140000, Қазақстан Республикасы, e-mail: Lazzat19942208@mail.ru, https://orcid.org/0009-0008-6285-6193

Андрющенко Ольга Константиновна, кандидат филологических наук, ассоц. профессор, Высшая школа гуманитарных наук, Павлодарский

педагогический университет имени Әлкей Марғұлан, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: andryucshenko_olga@ppu.edu.kz, https://orcid.org/0000-0003-4269-9588

Анесова Альбина Женисовна, PhD, ассоц.профессор, Торайгыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: anesova_albina@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-2338-0996

Арзиева Евгения Руслановна, PhD, ассистент-профессор, Гуманитарной школы Университет Нархоз, г. Алматы, 050035, Республика Казахстан, e-mail: belong_to_dreams@mail.ru, https://orcid.org/0000-0003-3916-4451

Ауесбаева Пакизат Тенизбаевна, кандидат филологических наук, доцент, Институт литературы и искусства имени М. О. Ауэзова, г. Алматы, 050028, Республика Казахстан, e-mail: ksaryarka@inbox.ru, https://orcid.org/0000-0002-7716-9715

Ашинова Кунипа Ахатовна, кандидат филологических наук, доцент Института педагогики, Международный университет Астана, г. Астана, 020000, Республика Казахстан, e-mail: kunipa_almaty@mail.ru, https://orcid.org/0000-0001-6938-2092

Ахметова Бигайша Зейнулльевна, кандидат филологических наук, ассоц.профессор, Казахский агротехнический исследовательский университет имени С. Сейфуллина, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: bigaisha@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-8018-6532

Аяпбергенов Булат Кабиденович, кандидат филологических наук, ст. преподаватель, Казахский агротехнический исследовательский университет имени С. Сейфуллина, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: abitovad@inbox.ru, https://orcid.org/0000-0001-5327-9058

Байжигит Ботагоз Сабиткызы, PhD, и.о. ассоц. профессор, Факультет филологии и гуманитарных наук, Таразский университет имени М. Х. Дулати, г. Тараз, 080000, Республика Ка-захстан, e-mail: bota_bs90@mail.ru, https://orcid.org/0000-0001-5384-466X

Баймыш Лаура Курманалиевна, преподаватель, кандидат филологических наук, Центрально-Азиатский Инновационный Университет, г. Шымкент, 160013, Республика Казахстан, e-mail: Laura.baymysh@mail.ru, https://orcid.org/0009-0000-4166-5429

Байсыдык Индира Болатбеккызы, PhD, ассоц. профессор, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан, e-mail: i.baissydyk@gmail.com, https://orcid.org/0000-0001-5013-4398

Баратова Мухаббат Нуржауовна, кандидат филологических наук, профессор, факультет Гуманитарных и социальных наук, Торайгыров

университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: baratova.muhabbat1970@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-7509-5652

Бахралинова Асель Жаксылыковна, PhD, кандидат филологических наук, руководитель образовательной программы «Педагогика дошкольного воспитания и обучения», Павлодарский педагогический университет имени Әлкей Марғулан, г. Павлодар, 140000, Республика Казахстан, e-mail: 87013271319@mail.ru, https://orcid.org/0009-0001-1535-1706

Балхимбекова Перизат Жанатовна, PhD, и.о. доцента, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: Peri_75_@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-4510-8379

Бакирова Шолпан Абдикаримова, кандидат филологических наук, Центрально-Азиатский инновационный университет, г. Шымкент, 160013, Республика Казахстан, e-mail: sholpan.2030@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-8197-2711

Бегманова Бибижан Сейтхановна, кандидат филологических наук, ассоц. профессор, кафедра казахской литературы, Казахский национальный женский педагогический университет, г. Алматы, 050028, Республика Казахстан, e-mail: bibizhan.begmanova@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-9135-6752

Бекбосынова Асия Хасановна, кандидат филологических наук, ассоц. профессор, Костанайский региональный университет имени Ахмета Байтұрсынова, г. Костанай, 110000, Республика Казахстан, e-mail: assia-bek@mail.ru, https://orcid.org/0000-0003-3061-0005

Бекен Асель Абдирашовна, PhD, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан, e-mail: Assel_bakber@mail.ru, http://orcid.org/0009-0007-5994-3651

Бердыбекова Жанар Маженовна, магистр педагогических наук, преподаватель, Павлодарский педагогический университет имени А. Маргулана, г. Павлодар, 140000, Республика Казахстан, e-mail: zhanarberdib@ mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-2199-3203

Бертаева Анар Секеновна, докторант, специальность «Русский язык и литература», Высшая школа гуманитарных наук, Павлодарский педагогический университет имени Әлкей Марғұлан, Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: anar-teacher@inbox.ru, https://orcid.org/0000-0002-8891-2746

Бейсембаев Амангельды Ракишевич, доктор филологических наук, профессор, Инновационный Евразийский Университет, г. Павлодар, 140000, Республика Казахстан, e-mail: aman2908@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-7627-2040

Бирай Нергис, доктор, профессор, Заведующая кафедрой современных тюркских языков и литератур гуманитарного факультета, Университет Памуккале, г. Денизли, 20000, Турецкая Республика, e-mail: nergisb@gmail.com, https://orcid.org/0000-0002-4168-220X

Вахитова Танзиля Фанисовна, PhD, ст. преподаватель, Филологический факультет, Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, г. Актобе, 030000, Республика Казахстан, e-mail: tanzilusha_v@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-7473-4336

Демченко Алёна Сергеевна, PhD, Факультет филологии, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, 050040, Республика Казахстан, e-mail: alenchika@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-0635-9247

Джумашева Алина Булатовна, магистр педагогических наук, ст. преподаватель, Институт управления проектами, Казахский национальный исследовательский технический университет имени К. И. Сатпаева, г. Алматы, 050013, Республика Казахстан, e-mail: a.jumasheva@satbayev.university, https://orcid.org/0000-0001-5123-0066

Ергалиев Куаныш Советулы, кандидат филологических наук, профессор, Павлодарский педагогический университет имени А. Маргулана, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: ergaliev1976@mail.ru, https://orcid.org/0000-0003-0479-6088

Ергалиева Самал Жанаткызы, PhD, ассоц.профессор, Торайгыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: samal17.12@mail.ru, https://orcid.org/0000-0003-2832-6996

Ереханова Фатима Турехановна, кандидат филологических наук, ассоц. профессор, кафедра Языки и литература, Центрально-Азиатский Инновационный университет, г. Шымкент, 160000, Республика Казахстан, e-mail: siliconoasis702@gmail.com, https://orcid.org/0000-0003-3344-3839

Емельбаева Эльвира Жумагалиевна, магистр педагогических наук, факультет гуманитарных наук и права, Университет «Туран-Астана», г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: e.emelbaeva@tau-edu.kz, https://orcid.org/0009-0007-7551-5892

Есенова Калбике Умирбаевна, доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан, e-mail: kalbike_65@mail.ru, https://orcid.org/0000-0001-7402-3625

Жанабекова Динара Болатбековна, магистр педагогических наук, методист, «Инновационный центр развития образования Павлодарской области» Управления образования Павлодарской области, г. Павлодар, 140000, Республика Казахстан, e-mail: dinara.pvl1984@gmail.com, https://orcid.org/0009-0000-6280-8126

Жангалиева Дина Агибаевна, магистр, преподаватель, кафедра иностранных и русского языков, Шәкәрім университет, г. Семей, 071400, Республика Казахстан, e-mail: dina_zhangalieva@mail.ru, https://orcid.org/0009-0005-8433-4263

Жорашова Айжан Маратовна, докторант, специальность «Литературоведение», Филологический факультет, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилёва, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: ayzhan.zhorashova@mail.ru, https://orcid.org/0009-0000-6984-4779

Жумагулова Айша Алгабековна, PhD, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилёва, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: aisha_jumagulova@mail.ru, https://orcid.org/0000-0001-9473-0204

Жумабекова Бейбитнур Капаровна, кандидат педагогических наук, ассоц. профессор, Торайгыров университет, г. Павлодар, 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: beibitnur@mail.ru, https://orcid.org/0000-0003-3327-0931

Жуманбаева Риза Оразгалиевна, PhD, Торайгыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: riza.zhumanbayeva18@gmail.com, https://orcid.org/0000-0002-9469-8686

Журавлева Елена Александровна, магистр филологии, ст. преподаватель, факультет Гуманитарных и социальных наук, Торайгыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: milsoph_1982@mail.ru, https://orcid.org/0000-0003-1090-1358

Жусупов Ертай Куандыкович, кандидат филологических наук, профессор, факультет Гуманитарных и социальных наук, Торайгыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: Ereke1972@inbox.ru, https://orcid.org/0009-0007-5670-5711

Жусупов Нартай Куандыкович, доктор филологических наук, профессор, факультет Гуманитарных и социальных наук, Торайгыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: nartai1970@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-2111-6833

Жусупова Гульназ Куандыковна, кандидат филологических наук, профессор, Гуманитарно-юридический факультет, Университет «Туран-Астана», г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: zhusip69@mail.ru, https://orcid.org/0009-0005-5723-7556

Жунискали Асия Кайыркызы, докторант, образовательная программа «8D02305-Филология», Филологический факультет, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: bagdat-assiya@mail.ru, https://orcid.org/0009-0001-8319-7739

Жумакаева Береке Даулетхановна, професор, Факультет «Образование и гуманитарные науки», SDU University, г. Каскелен, 040900, Республика Казахстан, e-mail: bereke.zhumakayeva@sdu.edu.kz, https://orcid.org/0000-0002-2160-8117

Зейнулина Айман Файзулловна, кандидат филологических наук, профессор, Торайгыров университет, г. Павлодар, Республика Казахстан, e-mail: akbura66@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-7039-2375

Ибрагимов Жумагали Баянбаевич, PhD, ст. преподователь, ведущий научный сотрудник, Международный казахско-турецкий университ имени Ходжи Ахмеда Ясави, Национальный историко-культурного музея-заповедника «Азрет Султан», Центр ясауиведения, г. Туркестан, 161200, Республика Казахстан, e-mail: zhumagali.ibragimov@ayu.edu.kz, https://orcid.org/0000-0001-9111-7586

Ибраева Назгуль Бауржановна, докторант, Павлодарский педагогический университет имени А. Маргулана, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: nazia-25@mail.ru, https://orcid.org/0009-0009-5992-2193

Ибраева Жанар, докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, кафедра казахского языкознания имени А. Байтурсынулы, г. Алматы, 050040, Республика Казахстан, e-mail: zhanar.ibraieva.77@mail.ru, https://orcid.org/0009-0003-2632-6332

Ихсан Данияр Маратулы, докторант, специальность «Литературоведение», факультет Филологии, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: ikhsandaniyar@gmail.com, https://orcid.org/0009-0006-3092-4791

Исабекова Жұлдыз Абайдуллаевна, докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби университета, г. Алматы, 050028, Республика Казахстан, e-mail: djuzi-85@mail.ru, https://orcid.org/0009-0001-6502-3487

Исмагулова Гульнар Кульмухамбетовна, кандидат филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, 010000, г. Астана, Республика Казах-стан, e-mail: gulnar.ism@mail.ru, https://orcid.org/0000-0003-2342-575X

Калиев Болат Назымович, докторант, ОП 8D02303 Русская филология, Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, Костанайский региональный университет имени Ахмет Байтұрсынұлы, г. Костанай, 110000, Республика Казахстан, e-mail: bolatico@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-6165-6068

Кадыров Асылхан Жанбаевич, магистр педагогических наук, ст. преподаватель, Институт языка и литературы, Северо-Казахстанский

университет имени М. Козыбаева, г. Петропавловск, 150000, Республика Казахстан, e-mail: k-sean@mail.ru, https://orcid.org/0009-0003-5066-8324

Кадыров Жанбай Туарович, кандидат филологических наук, профессор, Институт языка и литературы, Северо-Казахстанский университет имени М. Козыбаева, г. Петропавловск, 150000, Республика Казахстан, e-mail: zhkadyrov_777@mail.ru, https://orcid.org/0000-0001-5494-9105

Кадырова Галина Рабиковна, кандидат филологических наук, ассоц. профессор, Институт управления проектами Е. Туркебаева, Казахский национальный исследовательский технический университет имени К. И. Сатпаева, г. Алматы, 500013, Республика Казахстан, e-mail: g.kadyrova@satbayev.university, https://orcid.org/0000-0002-3825-4423

Капенова Жанарсын Жуматовна, кандидат педагогических наук, ассоц. профессор, кафедра «Государственный и иностранные языки», Казахский университет бизнеса и технологий имени К. Кулажанова, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: zhanarsyn_k@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-8246-9149

Касенова Айгерим Калмахановна, докторант, специальность «Иностранная филология», Филологический факультет, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, 010000, г. Астана, Республика Казахстан, e-mail: a.kasen_2010@mail.ru, https://orcid.org/0009-0003-3264-4505

Касымова Асем Аленовна, PhD, ассоц. профессор, Шәкәрім университет, г. Семей, 071410, Республика Казахстан, e-mail assemzere.ak@gmail.com, https://orcid.org/0000-0002-8783-888X

Кеменгер Кайырбек Ризабекулы, кандидат филологических наук, ассоц. профессор, факультет Филологии, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: kkemenger@mail.ru, https://orcid.org/0000-0003-0691-4527

Кенбаева Айнур Зиневловна, PhD, ст. преподаватель, Филологический факультет, Западно-Казахстанский университет имени Махамбета Утеимисова, г. Орал, 090000, Республика Казахстан, e-mail: kenbayeva84@gmail.com, https://orcid.org/0000-0003-3536-8713

Килевая Людмила Тимофеевна, доктор филологических наук, профессор, Институт управления проектами Е. Туркебаева, Казахский национальный исследовательский технический университет имени К. И. Сатпаева, г. Алматы, 500013, Республика Казахстан, e-mail: kilevaya@mail.ru, https://orcid.org/0000-0001-5477-8756

Клюшина Зоя Владимировна, магистр филологии, ст. преподаватель, факультет гуманитарных и социальных наук, Торайгыров университет,

г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: zoya.klyushina@gmail.com, https://orcid.org/0000-0003-1443-7193

Кос Валентина Владимировна, докторант, факультет Иностранной филологии, Торайгыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: valikikos2@gmail.com, https://orcid.org/0000-0002-4901-9509

Кошимова Бибатпа Амирхановна, кандидат филологических наук, доцент, профессор, кафедра казахской филологии, Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова, г. Актау, 130000, Республика Казахстан, e-mail: bibatpa.koshimova@yu.edu.kz, https://orcid.org/0000-0001-5544-3712

Кожас Дина Алтынбековна, докторант, специальность «Филология», Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайгыров университет, 140008, Республика Казахстан, e-mail: kapar.dina@mail.ru, https://orcid.org/0009-0006-1306-7249

Казакбаева Камила Рысбековна, ст. преподаватель, кафедра «Русский язык и литература», Факультет филологии и гуманитарных наук, Таразский университет имени М. Х. Дулати, г. Тараз, 080000, Республика Казахстан, e-mail: kamila_kazakh@mail.ru, https://orcid.org/0009-0006-1927-7984

Кривенко Галина Анатольевна, кандидат филологических наук, ассоц. профессор (доцент), Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайгыров университет, г. Павлодар, 140011, Рес-публика Казахстан, e-mail: krivenko.ga@teachers.tou.edu.kz, https://orcid.org/0000-0003-0370-6044

Кумар Лаура Кайраткызы, докторант, специальность «Казахская филология», Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайгыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: kumarlaura1996@gmail.com, https://orcid.org/0009-0005-2637-0936

Кулахметова Мергуль Сабитовна, кандидат филологических наук, ассоц. профессор, Высшая школа гуманитарных наук, Павлодарский педагогический университет имени Ә. Марғұлан, 140008, Павлодар, Республика Казахстан, e-mail: kmergul@yandex.ru, https://orcid.org/0000-0001-5500-6416

Курманова Бактыгул Жакеновна, доктор педагогических наук, профессор, кафедра русской филологии и межкультурной коммуникации, Филологический факультет, Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, г. Актобе, 030000, Республика Казахстан, e-mail: baktigul_2001@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-5305-215X

Курман Несибели Жакенкызы, доктор педагогических наук, профессор, кафедра филологии, Казахстанский филиал Московского Государственного Университета имени М. В. Ломоносова, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: nessibeli_k@mail.ru, https://orcid.org/0000-0001-5757-9031

Мадеева Асия Айтуаровна, магистр педагогики и психологии, докторант, специальность «Переводческое дело», ст. преподаватель, кафедра «Иностранная филология», Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайгыров университет, г. Павлодар 140008, Республика Казахстан, e-mail: assiya_madeyeva@mail.ru, https://orcid.org/0009-0002-0261-5132

Мамыр Сабина Дуйсенбайкызы, докторант, специальность «Русский язык и литература», Факультет филологии, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, 050040, Республика Казахстан, e-mail: sabina.mamyr@mail.ru, https://orcid.org/0009-0003-7818-4946

Мамырбек Гульфар Мажитовна, кандидат филологических наук, Заведующая отделом культуры речи Института языкознания имени А. Байтурсынова, Институт языкознания имени А. Байтурсынова, г. Алматы, 050010, Республика Казахстан, e-mail: gulfar76@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-7399-2122

Манапбаева Жаннура Жаркинбековна, PhD, ассоц. профессор, директор Центра интеграции целей устойчивого развития, Международный университет информационных технологий, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан, e-mail: zh.manapbayeva@iitu.edu.kz, https://orcid.org/0000-0003-4650-1727

Мәди Баян, докторант, специальность «Казахская филология», факультет филологии, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, 050040, Республика Казахстан, e-mail: Bayan.Madi@outlook.com, https://orcid.org/0009-0008-1906-8167

Медетова Эльвира Батырбековна, докторант, Костанайский региональный университета имени Ахмет Байтұрсынұлы, г. Костанай, 110000, Республика Казахстан, e-mail: medelvi-ra.0306@gmail.com, https://orcid.org/0009-0009-5494-3147

Мекебаева Лейла Адамовна, кандидат филологических наук, ст. преподаватель, Факультет филологии, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, 050040, Республика Казахстан, e-mail: mekebaeva.leyla@gmail.com, https://orcid.org/0000-0001-5543-9676

Монгилёва Наталья Викторовна, кандидат филологических наук, и.о. ассоц. профессора (доцента), кафедра Иностранной филологии, Факультет социально-гуманитарных наук, Костанайский региональный университет имени Ахмет Байтұрсынұлы, г. Костанай, 110000, Республика Казахстан, e-mail: 77772456222@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-2150-2312

Мукатаева Гульнур Елеусизовна, магистр географии, РГУ «Учебный центр Министерства внутренних дел Республики Казахстан», г. Павлодар, 140000, Қазақстан Республикасы, e-mail: muka-taeva.gulnur071181@mail.ru, https://orcid.org/0009-0007-1516-5528

Мужигова Гульназира, докторант, специальность «Литературоведение», Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, 050028, Республика Казахстан, e-mail: nazira_m_86@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-6228-7495

Мурзагалиева Марал Казкеновна, кандидат филологических наук, кафедра дипломатического перевода, факультет международных отношений, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, 02000, Республика Казахстан, e-mail: maral0903@mail.ru, https://orcid.org/0009-0004-3595-6229

Мусаев Али Серикулы, докторант, специальность «Казахская филология», Филологический факультет, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, 050040, Республика Казахстан, e-mail: mussayev98@mail.ru, https://orcid.org/0009-0004-0590-185X

Мұқият Ділнұр, докторант, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, г. Алматы, 050060, Республика Казахстан, e-mail: Mukiatdilnur@gmail.com, https://orcid.org/0009-0005-8920-0248

Мұхиддинова Гүлжанат Әлімжанқызы, докторант, образовательная программа «Подготовка педагогов казахского языка и литературы», Кызылординский университет имени Коркыт Ата, г. Кызылорда, 120014, Республика Казахстан, e-mail: guljdil@mail.ru, https://orcid.org/0009-0002-9902-8590

Мухтарова Сандугаш Сабыржановна, PhD, ст. преподаватель, Факультет иностранных языков, Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, г. Актобе, 030000, Республика Казахстан, e-mail: Sandy.mukhtarova1987@gmail.com, https://orcid.org/0000-0001-9441-1035

Нургожина Бактыгуль Валерьевна, докторант, специальность «Филология», Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайгыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: bahyt_81@inbox.ru, https://orcid.org/0000-0002-7450-3204

Нурмаганбетова Гулжайна Бердимуратовна, докторант, специальность «Филология», Факультет филологии, Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, г. Актобе, 030000, Республика Казахстан, email: nurmaganbetova0606@mail.ru, https://orcid.org/0009-0007-4832-2040

Олькова Ирина Александровна, кандидат филологических наук, ассоц. профессор, Северо-Казахстанский университет имени М. Козыбаева, г. Петропавл, 150000, Республика Казахстан, e-mail: irinaolkova3004@gmail.com, https://orcid.org/0000-0002-1045-0887

Омаров Нурлан Рамазанович, кандидат филологических наук, профессор ОП «Иностранный язык: два иностранных языка», Высшая школа гуманитарных наук, Павлодарский педагогический университет имени

А. Маргулана, г. Павлодар, 140000, Республика Казахстан, e-mail: omardos@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-9114-3618

Оморгуль Эртисхан, ст. преподаватель, кафедра общественно-гуманитарного направления, Института профессионального развития по Павлодарской области АО «Национальный центр повышения квалификации «Өрлеу», г. Павлодар, 140000, Республика Казахстан, e-mail: omorgul@bk.ru, https://orcid.org/0009-0004-8698-932X

Орынханова Гибадат Аманжоловна, кандидат филологических наук, ассоц. профессор, Институт филологии, Казахский национальный женскийпедагогический университет, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан, e-mail: o_gibadat@mail.ru, https://orcid.org/0000-0003-1864-1802

Отарбаева Газиза Нурахметовна, ассистент-профессор «Гуманитарных наук», Факультет «Образование и гуманитарные науки», SDU University, г. Каскелен, 040900, Республика Казахстан, e-mail: gaziza.otarbayeva@sdu.edu.kz, https://orcid.org/0000-0002-3557-9070

Погожева Елена Юрьевна, PhD, ассоц. профессор, факультет гуманитарных и социальных наук, Торайгыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: pogosheva@mail.ru, https://orcid.org/0000-0001-8100-633X

Сабыржан Нурсултан Серикулы, докторант, специальность «Литературоведение», кафедра казахской литературы, факультет филологии, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилёва, г. Астана, 010010, Республика Казахстан, e-mail: snrsltan@mail.ru, https://orcid.org/0009-0003-2785-6132

Саурбаев Ришат Журкенович, кандидат филологических наук, профессор, кафедра Иностранная филология, Торайгыров университет, г. Павлодар, 140000, Республика Казахстан, e-mail: rishat_1062@mail.ru, https://orcid.org/0000-0003-1419-7361

Садыгул Тогжан Кайраткызы, докторант, Торайгыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: togzhan.sadygul@mail.ru, https://orcid.org/0009-0006-8509-7535

Саргелтаева Ардак Курманалиевна, магистр, ст. преподаватель, филологический факультет, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан, e-mail: ardaksar2016@gmail.com, https://orcid.org/0000-0001-8118-3846

Сарыбаева Баян Жумашевна, кандидат филологических наук, ассоц. профессор (доцент), Павлодарский педагогический университет имени А. Маргулана, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: bayanjan73@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-1096-8918

Сейсенбиева Элеонора Сарсеналиевна, PhD, ст. преподаватель, Казахский национальный женский педагогический университет, г. Алматы, 050028, Республика Казахстан, e-mail: Elka1975@inbox.ru, https://orcid.org/0000-0002-5198-9280

Селезнева Ксения Сергеевна, магистр социальных наук, ст. преподаватель, факультет гуманитарных и социальных наук, Торайгыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: happy_me@bk.ru, https://orcid.org/0009-0000-9058-887X

Сулейменова Асем Кималиденовна, PhD, Павлодарский педагогический университет имени Ә. Марғұлан, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: kazaksha_audarma@inbox.ru, https://orcid.org/0000-0003-1216-7863

Сыдыкова Бибигуль Турсыновна, кандидат педагогических наук, доцент, Институт педагогики, Международный Университет Астана, г. Астана, 020000, Республика Казахстан, e-mail: kakosh.nurzhankizi@mail.ru, https://orcid.org/0009-0009-3215-9052

Сыпатай Салтанат Тойлыбекқызы, докторант, образовательная программа «Подготовка педагогов казахского языка и литературы», Факультет филологии, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилёва, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: qulabyzben@gmail.com, https://orcid.org/0009-0004-6345-1981

Таженова Айнагул Сайновна, магистр педагогическтих наук, ст. преподаватель, кафедра «Иностранные языки» Факультет мировых языков, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан, e-mail: saynovna.a@mail.ru, https://orcid.org/0009-0007-4931-2733

Тлеулесова Ардак Шайкеновна, кандидат педагогических наук, ассоц. профессор, Казахский агротехнический исследовательский университет имени С. Сейфуллина, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: tleulesova.ardak@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-3471-6109

Тлеулинова Мейрамкүл Бейсенбайқызы, PhD, филологический факультет, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан, e-mail: tleulinova_mb@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-5505-7202

Токсанбаева Тилектес Жанабергеновна, кандидат филологических наук, ассоц. профессор, Казахский агротехнический исследовательский университет имени С. Сейфуллина, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: tlesha66@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-3605-8699

Уәли Нұргелді Мақажанұлы, профессор, доктор филологических наук, Главный научный сотрудник Института языкознания им. А. Байтурсынова, Институт языкознания имени А. Байтурсынова, г. Алматы, 050010,

Республика Казахстан, e-mail: nurgeldi.uali@tilbilimi.kz, https://orcid.org/0000-0002-9906-8317

Утегенова Асель, PhD, ст. преподаватель, кафедра английского и немецкого языков, Факультет иностранных языков, Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, г. Актобе, 030000, Республика Казахстан, e-mail: assel_de_nur88@mail.ru, https://orcid.org/0000-0001-6152-5298

Утешова Зарина Галиевна, кандидат филологических наук, ст. преподаватель, Факультет иностранных языков, Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, г. Актобе, 030000, Республика Казахстан, e-mail: z.uteshova@zhubanov.edu.kz, https://orcid.org/0009-0008-5476-2269

Халым Бота, PhD, ст. преподаватель, Казахский национальный женский педагогический университет, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан, e-mail: botakhalym@gmail.com, https://orcid.org/0000-0001-9380-9041

Четиндаг Суме Гульда, доктор, профессор, кафедра современных тюркских диалектов и литератур, факультет Гуманитарных и социальных наук, Университет Фырат, г. Элязыг, 23000, Турция, e-mail: gcetindag@firat.edu.tr, https://orcid.org/0000-0003-4699-3944

Шаймарданова Светлана Кабиденовна, кандидат филологических наук, профессор (доцент), факультет Гуманитарных и социальных наук, Торайгыров университет, г. Павлодар, 140002, Республика Казахстан, e-mail: Shaymardanova56@mail.ru, https://orcid.org/0009-0003-0417-9570

Шапауов Алиби Кабыкенович, кандидат филологических наук, профессор, кафедра казахской литературы, Филологический факультет, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилёва, г. Астана, 100000, Республика Казахстан, e-mail: shapau@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-3709-4309

Шокым Гулжан Тыныштыкбайкызы, доктор филологических наук, профессор, факультет Филологии, Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, г. Актобе, 030000, Республика Казахстан, email: shokum@mail.ru, https://orcid.org/0000-0001-5243-591X

Шукенаева Гулим Толеукызы, доктор философии, Преподаватель-лектор Жетысуского университета им. И. Жансугурова, Жетысуский университет им. И. Жансугурова, г. Талдыкорган, 040000, Республика Казахстан, e-mail: g.chukenaeva@zu.edu.kz, https://orcid.org/0000-0001-5214-8427

Юсупова Альфия Шавкетовна, доктор филологических наук, профессор, Институт филологии и межкультурной коммуникации, Казанский федеральный университет, г. Казань, 420008, Республика Татарстан, Российская Федерация, e-mail: zhuniskali_ak_1@enu.kz, https://orcid.org/0000-0003-4156-5705

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

Abdissamet Karakoz Erlankyzy, doctoral student in «Literary study», Faculty of Philology, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan, e-mail: karakoz_24-98@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-8871-0706

Abdualiuly Bekzhan, Doctor of Philology, Professor, Faculty of Philology, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: Bekzhan_A7@mail.ru, https://orcid.org/0000-0003-1481-8850

Abdykhanova Baktygul, PhD in Philology, Department of foreign and Russian languages, Shakarim University, Semey, 071400, Republic of Kazakhstan, e-mail: baktygul.abdykhanova73@gmail.com, https://orcid.org/0000-0001-8076-2336

Abisheva Sharapat Sabitovna, Professor, Candidate of Philological Sciences, Sh. Yesenov Caspian University of Technology and Engineering, Aktau, 130000, Republic of Kazakhstan, e-mail: abisheva_sharapat@mail.ru, https://orcid.org/0000-0003-4856-9936

Ablayev Azimkhan Serikovich, Master of Pedagogical Sciences, Doctoral student in the specialty Philology, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraigyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: Azimkhan-ablaev@mail.ru, https://orcid.org/0009-0004-2801-5818

Akbarshyn Talgatovna Abuzhalitova, PhD, Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan, e-mail: akbarshyn@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-6251-7203

Adilbayeva Dametken, Master of Pedagogical Sciences, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140000, Republic of Kazakhstan, e-mail: adildana@mail.ru, https://orcid.org/0000-0001-9862-8012

Adilbekova Zhanar Bolatovna, doctoral student in «Literary studies», Faculty of Philology, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 10000, Republic of Kazakhstan, e-mail: zhanara-snowy@mail.ru, https://orcid.org/0009-0001-0109-7743

Aitova Zhanar Zhumabekovna, candidate of philological sciences, Alikhan Bokeikhan University, Semey, 071400, Republic of Kazakhstan, e-mail: aitova_1@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-3771-2656

Akisheva Zhanargul Saparovna, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Department of Kazakh and Russian Languages, Satbayev University, Almaty, 050013, Republic of Kazakhstan, e-mail: z.akisheva@satbayev.university, https://orcid.org/0009-0008-2899-6707

Aituaganova Saulesh Shamshakzy, Candidate of Philological Science, Professor of the Department of Kazakh Literature, L.N. Gumilyov Eurasian

National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: s-aituganova@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-7619-4310

Alkebayeva Dina Akbergenkyzy, Doctor of Philology, Professor, Faculty of Philology, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan, e-mail: alkebaeva@mail.ru, https://orcid.org/0000-0003-2348-4047

Alimtaeva Lazzat Turgynkyzy, Candidate of Philological Sciences, Senior Lecturer, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050060, Republic of Kazakhstan, e-mail: alimtayeva.lazzat@gmail.com, https://orcid.org/0000-0002-6679-6174

Alpysbai Aliya Rustemkyzy, Master of Pedagogical Sciences, State Language Development Institute, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan, e-mail: alpysbai.aliya@bk.ru, https://orcid.org/0009-0000-6937-4578

Alpysbayeva Aigul Yerbolatovna, PhD in Translation Studies, Faculty of Philology, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan, e-mail: aygul.alpysbaeva.91@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-5947-6084

Amangeldin Yerkin Abilgaziyevich, PhD student in «Kazakh Philology», Faculty of Philology, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan, e-mail: erkin.amangeldin@gmail.com, https://orcid.org/0009-0008-2785-4547

Aminova Lyazzat Amanayevna, Master of Pedagogical Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140000, Republic of Kazakhstan, e-mail: Lazzat19942208@mail.ru, https://orcid.org/0009-0008-6285-6193

Andryuchshenko Olga Konstantinovna, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Higher School of Humanities, Pavlodar Pedagogical University named after Alkey Margulan, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: andryucshenko_olga@ppu.edu.kz, https://orcid.org/0000-0003-4269-9588

Anesova Albina Zhenisovna, PhD, Professor, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: anesova_albina@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-2338-0996

Arziyeva Yevgeniya Ruslanovna, Doctor PhD, Assistant professor of Higher school of Arts and Social Sciences, Narxoz University, Almaty, 050035, Republic of Kazakhstan, e-mail: belong_to_dreams@mail.ru, https://orcid.org/0000-0003-3916-4451

Ashinova Kunipa Akhatovna, candidate of philological sciences, associate professor, Institute of Pedagogy, Astana International University, Astana, 020000, Republic of Kazakhstan, e-mail: kunipa_almaty@mail.ru, https://orcid.org/0000-0001-6938-2092

Auyesbayeva Pakizat Tenizbaikyzy, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, M. O. Auezov Institute of Literature and Art, Almaty, 050028, Kazakhstan, e-mail: ksaryarka@inbox.ru, https://orcid.org/0000-0002-7716-9715

Aimukhambet Zhanat Askerbekkyzy, Doctor of Philology, Professor, Faculty of Philology, Department of Kazakh Literature, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana 010010, Republic of Kazakhstan, e-mail: a_zhanat@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-7061-3000

Akhmetova Bigaisha Zeinullievna, Candidate of Philological Sciences, assoc.professor, S. Seifullin Kazakh AgroTechnical Research University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan e-mail: bigaisha@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-8018-6532

Azgaliyev Marat Kairzhanovich, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, West Kazakhstan Innovative-Technological University, Uralsk, 090000, Republic of Kazakhstan, e-mail: marat_ajigaliev@mail.ru, https://orcid.org/0000-0003-0267-5231

Ayapbergenov Bulat Kabidenovich, Candidate of Philological Sciences, Senior lecturer, S.Seifullin Kazakh AgroTechnical Research University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: abitovad@inbox.ru, https://orcid.org/0000-0001-5327-9058

Bakhralinova Assel Zhaksylykovna, PhD, head of the educational program, Pedagogy of preschool education and training, Candidate of Philological Sciences, Pavlodar Pedagogical University Alkey Margulan, Pavlodar, 140000, Republic of Kazakhstan, e-mail: 87013271319@mail.ru, https://orcid.org/0009-0001-1535-1706

Baissydyk Indira Bolatbekkyzy, PhD, Associate Professor of the Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan, e-mail: i.baissydyk@gmail.com, https://orcid.org/0000-0001-5013-4398

Baizhigit Botagoz Sabitkyzy, PhD, Associate Professor (Acting), M. Kh. Dulati Taraz University, Faculty of Philology and Humanities, Department of Russian Language and Literature, Taraz, 080000, Republic of Kazakhstan, e-mail: bota_bs90@mail.ru, https://orcid.org/0000-0001-5384-466X

Baimysh Laura Kurmanalieva, Teacher, Candidate of philological Sciences, Central Asian Innovative University, Shymkent, 160013, Republic of Kazakhstan, e-mail: Laura.baymysh@mail.ru, https://orcid.org/0009-0000-4166-5429

Baratova Mukhabbat Nurzhauovna, Candidate of Philological Sciences, professor, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: baratova.muhabbat1970@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-7509-5652

Bakirova Sholpan Abdikerimovna, Candidate of Philology, Central Asian Innovative University, Shymkent, 160013, Republic of Kazakhstan, e-mail: sholpan.2030@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-8197-2711

Balkhimbekova Perizat Zhanatovna, PhD, Assistant professor, L. N. Gumilyov National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: Peri_75_@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-4510-8379

Begmanova Bibizhan Seitkanovna, candidate of philological sciences, associate professor, Kazakh National Women's Pedagogical University, Almaty, 050028, Republic of Kazakhstan, e-mail: bibizhan.begmanova@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-9135-6752

Bekbosynova Asiya Khasanovna, candidate of philological sciences, associate Professor, Kostanay Regional University named after Akhmet Baitursynuly, Kostanay, 110000, Republic of Kazakhstan, e-mail: assia-bek@mail.ru, https://orcid.org/0000-0003-3061-0005

Beken Assel Abdirashovna, PhD, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan, e-mail: Assel_bakber@mail.ru, http://orcid.org/0009-0007-5994-3651

Beisembayev Amangeldy Rakishevich, Doctor of Philology, Professor, Innovative Eurasian University, Pavlodar, 140000, Republic of Kazakhstan, e-mail: aman2908@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-7627-2040

Berdybekova Zhanar Mazhenovna, Master of Pedagogical Sciences, teacher, Pavlodar Pedagogical University named after A.Margulan, Pavlodar, 140000, Republic of Kazakhstan, e-mail: zhanarberdib@ mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-2199-3203

Bertayeva Anar Sekenovna, Doctoral student in «Russian Language and Literature», Higher School of Humanities, "Pavlodar Pedagogical University named after Alkey Margulan, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: anar-teacher@inbox.ru, https://orcid.org/0000-0002-8891-2746

Biray Nergis, Professor, Doctor, Head of the Department of Modern Turkic Languages and Literatures, Faculty of Humanities and Social Sciences, Pamukkale University, Denizli, 20000, Republic of Türkiye, e-mail: nergisb@gmail.com, https://orcid.org/0000-0002-4168-220X

Emelbaeva Elvira Zhumagalievna, Master of Pedagogical Sciences, University «Turan-Astana», Humanities and Law Faculty, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: e.emelbaeva@tau-edu.kz, https://orcid.org/0009-0007-7551-5892

Demchenko Alena Sergeevna, PhD, Faculty of Philology, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan, e-mail: alenchika@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-0635-9247

Çetindağ Süme Gülda, doctor, professor, Elazığ Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of Contemporary Turkic Dialects and Literatures, Firat University, Elazığ, 023000, Turkey, e-mail: gcetindag@firat.edu.tr, https://orcid.org/0000-0003-4699-3944

Ibragimov Zhumagali Bayanbayuly, PhD, senior Teacher of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, The National Historical Cultural and Natural Museum-Reserve of «Aziret Sultan», Yasawi Research Center, Leading Researcher, Turkestan, 161200, Republic of Kazakhstan, e-mail: zhumagali.ibragimov@ayu.edu.kz, https://orcid.org/0000-0001-9111-7586

Ibrayeva Nazgul Bauyrzhanovna, doctoral student, Pavlodar Pedagogical University named after A.Margulan, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: nazia-25@mail.ru, https://orcid.org/0009-0009-5992-2193

Ibrayeva Zhanar, PhD doctoral student, Al-Farabi Kazakh National University, Department of Kazakh Linguistics named after A. Baitursynuly, Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan, e-mail: zhanar.ibraieva.77@mail.ru, https://orcid.org/0009-0003-2632-6332

Ikhsan Daniyar Maratuly, doctoral student in «Literary criticism», Faculty of philology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: ikhsandaniyar@gmail.com, https://orcid.org/0009-0006-3092-4791

Issabekova Zhuldyz Abaydullaevna, Doctoral student, Kazakh National University named after Al-Farabi University, Almaty, 050028, Republic of Kazakhstan, e-mail: djuzi-85@mail.ru, https://orcid.org/0009-0001-6502-3487

Ismagulova Gulnar Kulmukhambetovna, Candidate of Philological Sciences, professor, Eurasian National University after L. N. Gumilyov, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: gulnar.ism@mail.ru, https://orcid.org/0000-0003-2342-575X

Jumasheva Alina Bulatovna, master of pedagogical sciences, senior lecturer, E. Turkebayev Institute for Project Management, K.I. Satbayev Kazakh National Technical University, Almaty, 050013, Republic of Kazakhstan, e-mail: a.jumasheva@satbayev.university, https://orcid.org/0000-0001-5123-0066

Kadyrov Assylkhan Zhanbayevich, senior lecturer, master of philological sciences, Institute of language and literature, North Kazakhstan University named after M. Kozybayev, Petropavlovsk, 150000, Republic of Kazakhstan, e-mail: k-sean@mail.ru, https://orcid.org/0009-0003-5066-8324

Kadyrov Zhanbay Turarovich, Candidate of Philological Sciences (PhD), Full Professor, Institute of language and literature, North Kazakhstan University named after M. Kozybayev, Petropavlovsk, 150000, Republic of Kazakhstan, e-mail: zhkadyrov_777@mail.ru, https://orcid.org/0000-0001-5494-9105

Kadyrova Galina Rabikovna, Candidate of philological sciences, associate professor, E.Turkebayev Institute for Project Management, K.I. Satbayev Kazakh National Technical University, Almaty, 050013, Republic of Kazakhstan, e-mail: g.kadyrova@satbayev.university, https://orcid.org/0000-0002-3825-4423

Kaliyev Bolat Nazymovich, PhD, doctoral student of the 8D02303 Russian Philology educational program, A. Baitursynov Kostanay Regional University, Akhmet Baitursynuly Kostanay regional university, Kostanay, 110000, Republic of Kazakhstan, e-mail: bolatico@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-6165-6068

Kapenova Zhanarsyn Zhumatovna, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Foreign Philology, K. Kulazhanov Kazakh University of Business and Technology, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: zhanarsyn_k@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-8246-9149

Kassenova Aigerim Kalmakhanovna, doctoral student of «Foreign Philology», Faculty of Philology, Eurasian National University named after L. N. Gumilyov, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: a.kasen_2010@mail.ru, https://orcid.org/0009-0003-3264-4505

Kassymova Assem Alenovna, PhD, Associate Professor, Shakarim University, Semey, 071410, Republic of Kazakhstan, e-mail: assemzere.ak@gmail.com, https://orcid.org/0000-0002-8783-888X

Kazakbayeva Kamila Rysbekkyzy, Senior Lecturer of the Department of Russian Language and Literature, Faculty of Philology, M.Kh. Dulati Taraz University, Taraz, 080000, Republic of Kazakhstan, e-mail: kamila_kazakh@mail.ru, https://orcid.org/0009-0006-1927-7984

Kemengger Kaiyrbek Rizabekuly, Candidate of Philology, Associate Professor, Faculty of philology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: kkemenger@mail.ru, https://orcid.org/0000-0003-0691-4527

Kenbaeva Ainur Zinelovna, PhD in Philosophy, Senior Lecturer, Faculty of Philology, Mahambet Uteimisov West Kazakhstan University, Oral, 090000, Republic of Kazakhstan, e-mail: kenbayeva84@gmail.com, https://orcid.org/0000-0003-3536-8713

Khalym Bota, PhD, senior lecturer Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan, e-mail: botakhalym@gmail.com, https://orcid.org/0000-0001-9380-9041

Kilevaya Lyudmila Timofeevna, Doctor of philological sciences, professor, E.Turkebayev Institute for Project Management, K. I. Satbayev Kazakh National Technical University, Almaty, 500013, Republic of Kazakhstan, e-mail: kilevaya@mail.ru, https://orcid.org/0000-0001-5477-8756

Klyushina Zoya Vladimirovna, Master of Philology, senior lecturer, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar,

140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: zoya.klyushina@gmail.com, https://orcid.org/0000-0003-1443-7193

Koshimova Bibatpa Amirkhanovna, Professor of the Department of Kazakh Philology, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor (Docent), Sh. Yesenov Caspian University of Technology and Engineering, Aqtau, 130000, Republic of Kazakhstan, e-mail: bibatpa.koshimova@yu.edu.kz, https://orcid.org/0000-0001-5544-3712

Kos Valentina Vladimirovna, 3-rd year PhD student of the Faculty of Foreign Philology, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: valikikos2@gmail.com, https://orcid.org/0000-0002-4901-9509

Kozhas Dina Altynbekovna, Doctoral student, specialty "Philology", Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: kapar.dina@mail.ru, https://orcid.org/0009-0006-1306-7249

Krivenko Galina Anatolievna, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Faculty of Humanities and Social Sciences,Toraighyrov University, Pavlodar, 140011, Republic of Kazakhstan, e-mail: krivenko.ga@teachers.tou.edu.kz, https://orcid.org/0000-0003-0370-6044

Kulakhmetova Mergul Sabitovna, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Higher School of Humanities, Pavlodar Pedagogical Margulan University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: kmergul@yandex.ru, https://orcid.org/0000-0001-5500-6416

Kumar Laura Kairatqyzy, doctoral student in «Kazakh philology», Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: kumarlaura1996@gmail.com, https://orcid.org/0009-0005-2637-0936

Kurman Nesibeli Zhakenkyzy, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor of the Department of Philology, Kazakhstan branch of Lomonosov Moscow State University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: nessibeli_k@mail.ru, https://orcid.org/0000-0001-5757-9031

Kurmanova Baktygul Zhakenovna, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor of the Department of Russian Philology and Intercultural Communication, Philological Faculty, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, 030000, Republic of Kazakhstan, e-mail: baktigul_2001@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-5305-215X

Madeyeva Assiya, Master of Pedagogy and Phsycology, doctoral student in «Translation Studies», Senior Lecturer at the Department of Foreign Philology, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: assiya_madeyeva@mail.ru, https://orcid.org/0009-0002-0261-5132

Madi Bayan, PhD, doctoral student in Kazakh Philology, Faculty of Philology, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan, e-mail: Bayan.Madi@outlook.com, https://orcid.org/0009-0008-1906-8167

Mamyr Sabina Duysenbaikyzy, doctoral student in "Russian Language and Literature", Faculty of Philology, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan, e-mail: sabina.mamyr@mail.ru, https://orcid.org/0009-0003-7818-4946

Mamyrbek Gulfar Mazhitkyzy, Candidate of Philological Sciences, Head of the Department of Speech Culture, A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, 050010, Republic of Kazakhstan, e-mail: gulfar76@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-7399-2122

Manapbayeva Zhannura Zharkynbekovna, PhD, Associate Professor, Director of the Center for the Integration of Sustainable Development Goals, International University of Information Technologies, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan, e-mail: zh.manapbayeva@iitu.edu.kz, https://orcid.org/0000-0003-4650-1727

Medetova Elvira Batyrbekovna, Doctoral Student, Akhmet Baitursynuly Kostanay Regional University, Kostanay, 110000, Republic of Kazakhstan, e-mail: medelvira.0306@gmail.com, https://orcid.org/0009-0009-5494-3147

Mekebayeva Leila, Candidate of philological sciences, Senior Lecturer, Faculty of Philology, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan, e-mail: mekebaeva.leyla@gmail.com, https://orcid.org/0000-0001-5543-9676

Mongilyova Natalya Viktorovna, Candidate of Philological Sciences, Acting Associate Professor of Foreign Philology Department, Faculty of Social and Humanitarian Sciences, Akhmet Baitursynuly Kostanay Regional University, Kostanay, 110000, Republic of Kazakhstan, e-mail: 77772456222@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-2150-2312

Mukataeva Gulnur Eleusizovna, Master of Geography, Training Center of the Ministry of Inter-nal Affairs of the Re-public of Kazakhstan, Pavlodar, 140000, Republic of Kazakhstan, e-mail: mukataeva.gulnur071181@mail.ru, https://orcid.org/0009-0007-1516-5528

Mukhiddinova Gulzhanat Alimzhanovna, PhD, student, Educational Program Training of Kazakh Language and Literature Teachers, Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, 120014, Republic of Kazakhstan, e-mail: guljdil@mail.ru, https://orcid.org/0009-0002-9902-8590

Mukhtarova Sandugash Sabyrzhanovna, PhD, Senior Lecturer, Faculty of Foreign languages, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, 030000,

Republic of Kazakhstan, e-mail: SSandy.mukhtarova1987@gmail.com, https://orcid.org/0000-0001-9441-1035

Murzagaliyevà Maral Kazkenovna, Candidate of Philological Sciences, Department of Diplomatic Translation, Faculty of International Relations, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 020000, Republic of Kazakhstan, e-mail: maral0903@mail.ru, https://orcid.org/0009-0004-3595-6229

Mussayev Ali Serikuly, PhD student in «Kazakh Philology», Faculty of Philology, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan, e-mail: mussayev98@mail.ru, https://orcid.org/0009-0004-0590-185X

Muzhigova Gulnazira, PhD student at Al-Farabi Kazakh National University, specializing in Literary Studies, Almaty, 050028, Republic of Kazakhstan, e-mail: nazira_m_86@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-6228-7495

Mukiyat Dilnur, 1st year doctoral student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050060, Republic of Kazakhstan, e-mail: Mukiatdilnur@gmail.com, https://orcid.org/0009-0005-8920-0248

Nurgozhina Baktygul Valerievna, doctoral student in “Philology”, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: bahyt_81@inbox.ru, https://orcid.org/0000-0002-7450-3204

Nurmaganbetova Gulzhaina Berdimuratovna, doctoral student in «Philology», Faculty of Philology, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, 030000, Republic of Kazakhstan, e-mail: nurmaganbetova0606@mail.ru, https://orcid.org/0009-0007-4832-2040

Omarov Nurlan Ramazanovich, Candidate of Philological Sciences, Professor of “Foreign Language: Two Foreign Languages” Educational Program, Higher School of Humanities, Pavlodar Margulan Pedagogical University, Pavlodar, 140000, Republic of Kazakhstan. e-mail: omardos@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-9114-3618

Omorgul Ertiskhan, Senior Lecturer of the Department of Social and Humanitarian Studies, Institute of Professional Development in Pavlodar Region, Orleu National Center for Professional Development JSC, Pavlodar, 140000, Republic of Kazakhstan, e-mail: omorgul@bk.ru, https://orcid.org/0009-0004-8698-932X

Olkova Irina Aleksandrovna, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Manash Kozybayev North Kazakhstan University, Petropavl, 150000, Republic of Kazakhstan, e-mail: irinaolkova3004@gmail.com, https://orcid.org/0000-0002-1045-0887

Orynkhanova Gibadat Amanzholovna, candidate of philological sciences, associate professor, Institute of Philology, Kazakh National Tacher Training

University, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan, e-mail: o_gibadat@mail.ru, https://orcid.org/0000-0003-1864-1802

Otarbayeva Gaziza, Assistant Professor of the Department of «Humanities Sciences», Faculty of «Education and Humanities Sciences», SDU University, Kaskelen, 040900, Republic of Kazakhstan, e-mail: gaziza.otarbayeva@sdu.edu.kz, https://orcid.org/0000-0002-3557-9070

Pogozheva Elena Yurjevna, Doctor of Philosophy (PhD), associate professor, faculties of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: pogosheva@mail.ru, https://orcid.org/0000-0001-8100-633X

Sabyrzhan Nursultan Serikuly, doctoral students in «Literary Studies», Faculty of Philology, Department of Kazakh Literature, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010010, Republic of Kazakhstan, e-mail: snrsltan@mail.ru, https://orcid.org/0009-0003-2785-6132

Sadygul Togzhan Kairatkyzy, doctoral student, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: togzhan.sadygul@mail.ru, https://orcid.org/0009-0006-8509-7535

Sargeltayeva Ardak Kurmanalievna, Master's degree holder, Senior Lecturer, Faculty of Philology, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan, e-mail: ardaksar2016@gmail.com, https://orcid.org/0000-0001-8118-3846

Sarybayeva Bayan Zhumashevna, candidate of philology, Associate Professor, Pavlodar Pedagogical University named after A. Margulan, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: bayanjan73@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-1096-8918

Saurbayev Rishat Zhurknovich, Candidate of philological sciences, Professor of the Department of Foreign Philology, Toraighyrov University, Pavlodar, 140000, Republic of Kazakhstan, e-mail: rishat_1062@mail.ru, https://orcid.org/0000-0003-1419-7361

Selezneva Xeniya Sergeevna, Master of Social Sciences, senior lecturer, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: happy_me@bk.ru, https://orcid.org/0009-0000-9058-887X

Seisenbieva Eleonora Sarsenalievna, PhD, Senior Lecturer, Kazakh National Women's Pedagogical University, Almaty, 050028, Republic of Kazakhstan, e-mail: Elka1975@inbox.ru, https://orcid.org/0000-0002-5198-9280

Shaimardanova Svetlana Kabidenovna, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140002, Republic of Kazakhstan, e-mail: Shaymardanova56@mail.ru, https://orcid.org/0009-0003-0417-9570

Shapauov Alibi Kabykenovich, PhD, Candidate of Philological Sciences, Full Professor, Faculty of Philology, Department of Kazakh Literature, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: shapau@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-3709-4309

Shokym Gulzhan Tynyshtykbayevna, Doctor of Philology, Professor, Faculty of Philology, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, 030000, Republic of Kazakhstan, e-mail: shokum@mail.ru, https://orcid.org/0000-0001-5243-591X

Shukenayeva Gulim Toleukkyzy, Doctor of Philosophy, Lecturer at I. Zhansugurov Zhetysu University, I. Zhansugurov Zhetysu University, Taldykorgan, 040000, Republic of Kazakhstan, e-mail: g.chukenaeva@zu.edu.kz, https://orcid.org/0000-0001-5214-8427

Suleimenova Assem, PhD, doctor of Philosophy, Pavlodar Pedagogical University after Alkey Margulan, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: kazaksha_audarma@inbox.ru, https://orcid.org/0000-0003-1216-7863

Sydykova Bibigul Tursynovna, candidate of pedagogical sciences, associate professor, Institute of Pedagogy, Astana International University, Astana, 020000, Republic of Kazakhstan, e-mail: kakosh.nurzhankizi@mail.ru, https://orcid.org/0009-0009-3215-9052

Sypatay Saltanat Toilybekkyzy, PhD, student of the Educational Program "Teacher Training in Kazakh Language and Literature", L. N. Gumilyov Eurasian National University, Faculty of Philology, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: qulabyzben@gmail.com, https://orcid.org/0009-0004-6345-1981

Tazhenova Ainagul Saynovna, master of Pedagogical Sciences, senior lecturer of the Department of "Foreign Languages", Faculty of World Languages, Abai Kazakh national Pedagogical University, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan, e-mail: saynovna.a@mail.ru, https://orcid.org/0009-0007-4931-2733

Tleulesova Ardak Shaikenovna, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, S. Seifullin Kazakh AgroTechnical Research University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: tleulesova.ardak@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-3471-6109

Tleulinova Meiramkul Beisenbaykyzy, PhD in Translation Studies, Faculty of philology, Kazakh National University, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan, e-mail: tleulinova_mb@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-5505-7202

Toksanbayeva Tilektes Zhanabergenovna, Candidate of Philological Sciences, assoc.professor, S.Seifullin Kazakh AgroTechnical Research University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: tlesha66@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-3605-8699

Uali Nurgeldi Makazhanuly, Professor, Doctor of Philological Sciences, Chief Researcher, A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, 050010,

Republic of Kazakhstan, e-mail: nurgeldi.uali@tilbilimi.kz, https://orcid.org/0000-0002-9906-8317

Utegenova Assel, PhD, Senior Lecturer of the Department of English and German Languages, Faculty of Foreign Languages, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, 030000, Republic of Kazakhstan, e-mail: assel_de_nur88@mail.ru, https://orcid.org/0000-0001-6152-5298

Uteshova Zarina Galievna, Candidate of Philological Sciences, Senior Lecturer, Faculty of Foreign Languages, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, 030000, Republic of Kazakhstan, e-mail: z.uteshova@zhubanov.edu.kz, https://orcid.org/0009-0008-5476-2269

Vakhitova Tanzilya Fanisovna, PhD, Senior Lecturer, Faculty of Philology, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, 030000, Republic of Kazakhstan, e-mail: tanzilusha_v@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-7473-4336

Yerekhanova Fatima Turekhanovna, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of the Department of Languages and Literature, Central Asian Innovation University, Shymkent, 160000, Republic of Kazakhstan, e-mail: siliconoasis702@gmail.com, https://orcid.org/0000-0003-3344-3839

Yessenova Kalbike Umirbaevna, Doctor of Philology, Professor, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan, e-mail: kalbike_65@mail.ru, https://orcid.org/0000-0001-7402-3625

Yergaliyev Kuanysh Sovetuly, candidate of philology, Professor, Pavlodar Pedagogical University named after A. Margulan, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: ergaliev1976@mail.ru, https://orcid.org/0000-0003-0479-6088

Yergaliyeva Samal Zhanatkyzy, PhD, Professor, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: samal17.12@mail.ru, https://orcid.org/0000-0003-2832-6996

Yusupova Alfiya Shavketovna, Doctor of Philology, Professor, Institute of Philology and Intercultural Communication, Kazan Federal University, Kazan, 420008, Republic of Tatarstan, Russian Federation, e-mail: zhuniskali_ak_1@enu.kz, https://orcid.org/0000-0003-4156-5705

Zeinulina Aiman Faizullovna, Candidate of Philological Sciences, Professor, Toraighyrov University, Pavlodar, 014000, Republic of Kazakhstan, e-mail: akbura66@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-7039-2375

Zhanabekova Dinara Bolatbekovna, Master of Pedagogical Sciences, Methodologist, Innovative Center for Education Development of the Pavlodar Region, Department of Education of the Pavlodar Region, Pavlodar, 140000, Republic of Kazakhstan, e-mail: dinara.pvl1984@gmail.com, https://orcid.org/0009-0000-6280-8126

Zhangaliyeva Dina, Master, teacher, Department of foreign and Russian languages, Shakarim University, Semey, 071400, Republic of Kazakhstan, e-mail: dina_zhangalieva@mail.ru, https://orcid.org/0009-0005-8433-4263

Zhorashova Ayzhan Maratovna, PhD Candidate in Literary Studies, Faculty of Philology, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: ayzhan.zhorashova@mail.ru, https://orcid.org/0009-0000-6984-4779

Zhumanbayeva Riza Orazgalievna, PhD Doctor, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: riza.zhumanbayeva18@gmail.com, https://orcid.org/0000-0002-9469-8686

Zhumabekova Bebitnur Kaparovna, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: beibitnur@mail.ru, https://orcid.org/0000-0003-3327-0931

Zhumagulova Aisha Algabekovna, PhD, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: aisha_jumagulova@mail.ru, https://orcid.org/0000-0001-9473-0204

Zhumakayeva Bereke, Professor of the Department of «Humanities Science», Faculty of «Education and Humanities Sciences», SDU University, Kaskelen, 040900, Republic of Kazakhstan, e-mail: bereke.zhumakayeva@sdu.edu.kz, https://orcid.org/0000-0002-2160-8117

Zhuniskali Assiya Kaiyrkyzy, Doctoral student of the educational program «8D02305-Philology», Faculty of Philology, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: bagdat-assiya@mail.ru, https://orcid.org/0009-0001-8319-7739

Zhuravleva Elena Alexandrovna, Master of Philology, senior lecturer, Faculty of Humanities and Social Sciences, non-profit joint-stock company «Toraighyrov university» Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: milsoph_1982@mail.ru, https://orcid.org/0000-0003-1090-1358

Zhussupov Nartay Kuandykovich, Doctor of Philological Sciences, professor, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: nartai1970@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-2111-6833

Zhusupov Ertai Kuandykovich, Candidate of Philological Sciences, professor, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: Ereke1972@inbox.ru, https://orcid.org/0009-0007-5670-5711

Zhusupova Gulnaz Kuandykovna, Candidate of Philological Sciences, Professor, Humanities and Law Faculty, Turan-Astana University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: zhusip69@mail.ru, https://orcid.org/0009-0005-5723-7556

«Торайғыров университеті» КеАҚ «Торайғыров университеті Хабаршысы» ғылыми журналдарының АВТОРЛАРЫНА АРНАЛҒАН ЕРЕЖЕЛЕР

Редакциялық алқа авторлардан журналда жариялау үшін мақалалар дайындау кезінде төмендегі ережелерді басшылыққа алуды сұрайды.

Журнал редакциясына ұсынылатын ғылыми мақалалар «Журналдар, жинақтар, ақпараттық басылымдар МЕМСТ 7.5-98 сәйкес мақалаларды рәсімдеу үшін негізгі баспа стандарттарына сәйкес,. жарияланатын материалдарды баспаға рәсімдеу «МЕМСТ 7.1-2003» Библиографиялық жазба. Библиографиялық сипаттама. Құрастырудың жалпы талаптары мен ережелері» талаптарына сай дайындалуы керек.

*Нөмірге бір автордың бір ғана қолжазбасы немесе сол автордың тең авторлар ұжымы құрамында болғанда да бір қолжазбасын ғана жариялауға рұқсат етіледі.

* Бір мақаланың тең авторларының саны 5-тен аспауы тиіс.

* Мақаланың бірегейлік дәрежесі 60%-дан кем болмауы тиіс (редакциялық алқаның шешіміне сәйкес).

* Баспаға жіберілетін мақалалар бұрын жарияланбауы тиіс, кейіннен басқа журналдарда жариялауға, оның ішінде басқа тілдерге аударуға жол берілмейді.

* Қолжазбаны жариялауға қабылдау туралы шешім рецензиялау рәсімі өткізілгеннен кейін қабылданады.

* Қос рецензиялау (жасырын) құпия түрде жүргізіледі, авторға рецензенттің аты – жөні, ал рецензентке мақала авторының аты-жөні мәлім болмайды.

* Төлем туралы түбіртек мақалаларды жариялауға қабылдағаннан кейін ұсынылады. Журналда жариялау құны 60 000 (алпыс мың) теңге.

* «Торайғыров университеті» КеАҚ докторанттары мен шетелдік авторларға (қазақстандық бірлескен авторларсыз) журналда жариялау тегін.

* Егер мақаланы плагиатқа қарсы немесе рецензент қабылдамаса, мақала авторға қайта орындауға үшін қайтарылады. Автор мақаланы плагиатқа немесе шолуға 1 рет қайта жібере алады. Мақаланың мазмұнына автор жауапты болып табылады.

Редакция мақалаға әдеби және стилистикалық өңдеу жасаумен айналыспайды.

Талапқа сай ресімделмеген мақалалар жарияланымға қабылданбайды және авторларға қайтарылады.

Мақаланың соңғы нұсқасының алынған күні оның редакцияға түскен күні болып саналады.

Мақалалар түсу шамасына қарай жарияланады. Журнал бір нөмірде мақала саны 40-тан аспайтындай болып шығарылады.

Журналдарды шығару мерзімділігі - жылына 4 рет (тоқсан сайын).

Мақаланы беру мерзімі:

- бірінші тоқсан 01 ақпанға дейін;
- екінші тоқсан 01 мамырға дейін;
- үшінші тоқсан 01 тамызға дейін;
- төртінші тоқсан 01 қарашаға дейін.

«Торайғыров университеті» КеАҚ «Торайғыров университеті Хабаршысы», «Қазақстан ғылымы мен техникасы», «Өлкетану» ғылыми журналы жылына 4 рет рет желілік (электрондық) форматта журнал нөмірлерінің жариялануының төмендегідей белгіленген мерзімдерінде шығарылады:

- бірінші нөмір ағымдағы жылдың 30 наурызына дейін шығарылады;
- екінші нөмір-30 маусымға дейін;
- үшінші нөмір-30 қыркүйекке дейін;
- төртінші нөмір-30 желтоқсанға дейін.

Мақаланы (электрондық нұсқасын және төлем туралы түбіртекті) төмендегі сайттарға жіберу керек:

- https://vestnik-pedagogic.tou.edu.kz/
- https://vestnik-philological.tou.edu.kz/
- https://vestnik-energy.tou.edu.kz/
- https://vestnik-humanitar.tou.edu.kz/
- https://vestnik-cb.tou.edu.kz/
- https://vestnik-economic.tou.edu.kz/
- https://vestnik-pm.tou.edu.kz/
- https://vestnik-law.tou.edu.kz/
- https://stk.tou.edu.kz
- https://localhistory.tou.edu.kz

Мақаланы жариялауға ұсыну үшін сайтта тіркеуден өту қажет.

Қолжазбаны дайындауға ең көп зияткерлік үлес қосқан автор (екі және одан да көп бірлескен автордың арасында) корреспондент-автор болып табылады және «*» белгісімен айрықшаланады.

Әр түрлі оқу орындарының авторлары 1,2 сандарымен көрсетіледі.

Қос рецензиялау (жасырын) рәсімін жүзеге асыру үшін авторлардан мақаланың екі нұсқасын: біріншісі – жеке деректерді көрсете отырып, екіншісі – жеке деректерді көрсетпей жіберу қажеттілігі сұралады. Жасырын рецензиялау қағидаты бұзылған жағдайда мақала қаралмайды.

Мақалалар қатаң түрде төмендегі ережелерге сәйкес ресімделуі керек:

- Журналдарға барлық ғылыми бағыттар бойынша, электронды нұсқада, «Windows үшін (doc, .docx, .rtf форматтарында) Microsoft Office Word (97, 2000, 2007, 2010) мәтіндік редакторында барлық материалдары бар мақалалар қабылданады.

- Аннотацияларды, әдебиеттерді, кестелерді, суреттер мен математикалық формулаларды қоса алғанда, мақаланың жалпы көлемі 7 **беттен кем болмауы және 12 беттен аспауы** тиіс**.** Беттер жиектері-парақтың барлық жағынан 30 мм; мақала мәтіні: кегль – 14 пункт, гарнитура – Times New Roman (орыс, ағылшын және неміс тілдері үшін), KZ Times New Roman (қазақ тілі үшін).

Ғылыми мақаланың құрылымы атауынан, аңдатпадан, түйінді сөздерден, негізгі ережелерден, кіріспеден, материалдар мен әдістерден, нәтижелер мен талқылаудан, қорытындыдан, түйіндерден, қаржыландыру туралы ақпараттан (бар болса), дереккөздердің кириллицада (қазақ және орыс тілдерінде) жазылуының романизацияланған (латын әліпбиімен транслитерацияланған) нұсқасын қоса алғанда, әрбір мақалада пайдаланылған дереккөздердің (әдебиеттердің) тізімінен тұрады, МеСТ 7.79–2000 (ИСО 9-95) кирилл жазуын латын әліпбиімен транслитерациялау қағидаларын қараңыз.

- Мақалада қамтылуы тиіс:

1. ҒТАМР (ғылыми-техникалық ақпараттың мемлекетаралық рубрикаторы);

1. DOI – МРНТИ-ден кейін жоғарғы оң жақ бұрышта (журналдың редакциясы тағайындайды және толтырады);

2. Автордың (- лардың) **аты-жөні, тегі** қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде (қою қаріппен, ортасында) беріледі;

Қолжазбаны дайындауға ең көп зияткерлік үлес қосқан автор (екі және одан да көп бірлескен авторлар) корреспондент-автор болып табылады және «*» белгісімен көрсетіледі.

Әр түрлі оқу орындарының авторлары 1,2 сандармен көрсетіледі.

3. Аффилиация (ұйым (жұмыс (оқу) орны), ел, қала) қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде көрсетіледі. Авторлардың аффилиациясы туралы толық деректер журналдың соңында ұсынылады;

4. **Мақала атауы** мақаланың мазмұнын, тақырыбын және ғылыми зерттеу нәтижелерін көрсетуі керек. Мақала атауында ақпараттық мазмұн, қызығушылық туғызушылық және бірегейлік болуы қажет (12 сөзден аспайтын, бас әріптермен, қалың қаріппен, ортасында, үш тілде: орыс, қазақ, ағылшын немесе неміс тілдерінде беріледі);

5. **Аңдатпа** мақаланың мақсатын, мазмұнын, түрін, нысанын және басқа да ерекшеліктерін қысқаша сипаттауы керек. Автордың пікірінше, негізгі

және құнды кезеңдер, нысандар, олардың белгілері мен зерттеу нәтижелері көрсетілуі керек. Қазақ, орыс және ағылшын немесе неміс тілдерінде беріледі (аңдатпаның ұсынылатын көлемі жарияланым тілінде – 150 - ден кем емес, 300 сөзден артық емес, курсивпен, қою шрифтпен, 12 пункт кегльмен, сол және оң жақтағы азат жол 1 см. болуы қажет, үлгіні қараңыз);

6. Түйінді сөздер объект, ғылыми сала және зерттеу әдістері терминдерінде мәтіннің мазмұнын көрсететін сөздер жиынтығы (үш тілде: орыс, қазақ, ағылшын немесе неміс тілдерінде ресімделеді; 12 пункт кегль, курсив, сол-оң жақ шегініс – 1 см.). Ұсынылатын түйінді сөздер саны – 5–8 сөз, түйінді сөз тіркесіндегі сөздер саны 3-тен аспауы қажет. Олар маңыздылығы бойынша анықталады, яғни мақаланың ең маңызды түйінді сөзі тізімде бірінші болуы керек (үлгіні қараңыз);

7. Мақаланың негізгі мәтіні оның бөлімдерінің белгілі бір ретімен орналасытырылып жазылуы тиіс, оған төмендегілер жатады:

- **Кіріспе** (абзац сол жақ шетінен 1 см, қалың әріптермен, 14 пункт кегльмен беріледі). Тақырыптың таңдалуының негіздемесі; тақырыптың немесе мәселенің өзектілігі дәйектеледі. Тақырыптың өзектілігі осы нысананы зерттеуге деген жалпы қызығушылықтың барысы арқылы, бірақ аталмыш мәселенің шешімі толық болмауымен анықталады, ол тақырыптың теориялық немесе практикалық маңыздылығымен дәлелденеді.

- **Материалдар мен әдістер** (абзац сол жақ шетінен 1 см, қою әріптермен, 14 пункт кегльмен көрсетіледі). Олар материалдар мен жұмыс барысын сипаттаудан, сондай-ақ қолданылған әдістердің толық сипаттамасынан тұруы керек.

- **Нәтижелер және талқылау** (сол жақ шетінен 1 см абзац, қалың әріптермен, 14 пункт кегль). Сіз қол жеткізген зерттеу нәтижелері талданады және талқыланады. Зерттеу барысында алынған нәтижелер бойынша қорытындылар келтіріледі, негізгі мәні ашылады. Бұл мақаланың маңызды бөлімдерінің бірі. Онда сіздің жұмысыңыздың нәтижелерін талдау және алдыңғы жұмыстармен, талдаулармен және қорытындылармен салыстырғанда тиісті нәтижелерді талқылау қажет.

- **Қаржыландыру туралы ақпарат (бар болса)** (абзац сол жақ шетінен 1 см, қою әріптермен, 14 пункт кегльмен көрсетіледі).

- **Қорытындылар** (абзац сол жақ шетінен 1 см, қалың әріптермен, 14 пункт кегльмен).

Қорытындылар – аталмыш кезеңдегі жұмысты қорытындылау және түйінін жасау; автор ұсынған тұжырымның ақиқатын растау және алынған нәтижелерді ескере отырып, ғылыми тұжырымның өзгеруі туралы автордың қорытындысы. Қорытындылар дерексіз болмауы керек, олар белгілі бір

ғылыми саладағы зерттеу нәтижелерін жалпылау, әрі қарай жұмыс істеу ұсыныстарын немесе мүмкіндіктерін сипаттайтындай дәрежеде болуы керек.

- **Пайдаланылған әдебиеттер тізімі** (қою әріптермен кегль-14 пункт, ортасында) мыналарды қамтиды:

Мақала және пайдаланылған қайнаркөздер тізімі МЕСТ 7.5-98; МЕСТ 7.1-2003 сәйкес жасалуы керек (үлгіні қараңыз).

Дереккөздердің реттілігі келесі тәртіппен анықталады: алдымен дәйекті сілтемелер, яғни мақаланың өзінде кезектілік бойынша сілтеме жасайтын көздер. Содан кейін сілтемелері жоқ қосымша көздер, яғни мақалада болмаған, бірақ сіз оқырмандарға параллельді жұмыстар сияқты танысу үшін ұсынған қайнаркөздер көрсетіледі. Көлемі 10-нан кем емес, 20-дан аспайтын атаулар (мақалада сілтемелер мен ескертпелер толассыз нөмірлеумен белгіленеді және тік жақшаға салынады), негізінен соңғы 10-15 жылда жарық көрген әдебиеттер алынады.

Пайдаланылған қайнар көздер кириллицада (қазақ және орыс тілдерінде) болған жағдайда, әдебиеттер тізімін екі нұсқада ұсыну қажет: 1) түпнұсқада (дереккөздер орыс, қазақ және ағылшын не неміс тілдерінде көрсетіледі); 2) дереккөздерді кириллицамен жазудың романизацияланған нұсқасы (қазақ және орыс тілдерінде), яғни латын әліпбиімен транслитерацияланады. МЕСТ 7.79–2000 (ИСО 9-95) кирилл жазуын латын алфавитімен транслитерациялау ережелерін қараңыз.

***МЕСТ бойынша онлайн Транслитерация қызметі –https://transliteration-online.ru*/Кирилл жазуының латын әліпбиімен транслитерациялануы ережелері.**

Романизацияланған әдебиеттер тізімі келесідей болуы керек: автор(-лар) (транслитерация немесе бар болса ағылшын тіліндегі нұсқасы) → мақала атауы транслитерацияланған нұсқада → [мақала атауын ағылшын тіліне шаршы жақшада аудару] → қазақ немесе орыс тіліндегі дереккөздің атауы (транслитерация немесе бар болса ағылшынша атауы) → ағылшын тіліндегі белгілері бар шығыс деректері.

- Иллюстрациялар, суреттер тізімі және олардың сурет астындағы жазулары мақала мәтіні бойынша ұсынылады. Электрондық нұсқада суреттер мен иллюстрациялар кемінде 300 dpi рұқсаты бар TIFF немесе JPG форматында ұсынылады.

- **Математикалық формулалар** Microsoft Equation Editor-да терілуі керек (әр формула бір объект).

Жеке бетте (мақаладан кейін)

Электрондық нұсқада <u>толық почталық мекен-жайлар, қызметтік және үй телефондарының нөмірлері, e-mail</u> (редакцияның авторлармен байланысы үшін телефон нөмірлері, жарияланбайды) көрсетіледі;

Авторлар туралы мәліметтер

Қазақ тілінде	Орыс тілінде	Ағылшын тілінде
Тегі Аты Әкесінің аты (толық)		
Лауазымы, ғылыми дәрежесі, атағы		
Ұйым		
Қала		
Индекс		
Ел		
E-mail		
Телефон		

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ
научных журналов НАО «Торайгыров университет»
«Вестник Торайгыров университета»

Редакционная коллегия просит авторов руководствоваться следующими правилами при подготовке статьей для опубликования в журнале.

Научные статьи, представляемые в редакцию журнала должны быть оформлены согласно базовым издательским стандартам по оформлению статей в соответствии с ГОСТ 7.5-98 «Журналы, сборники, информационные издания. Издательское оформление публикуемых материалов», пристатейных библиографических списков в соответствии с ГОСТ 7.1-2003 «Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления».

* В номер допускается не более одной рукописи от одного автора либо того же автора в составе коллектива соавторов.

* Количество соавторов одной статьи не более 5.

* Степень оригинальности статьи должна составлять не менее 60 % (согласно решению редакционной коллегии).

* Направляемые статьи не должны быть ранее опубликованы, не допускается последующее опубликование в других журналах, в том числе переводы на другие языки.

* Решение о принятии рукописи к опубликованию принимается после проведения процедуры рецензирования.

* Двойное рецензирование (слепое) проводится конфиденциально, автору не сообщается имя рецензента, а рецензенту – имя автора статьи.

* Квитанция об оплате предоставляется после принятия статей к публикации. Стоимость публикации в журнале составляет 60 000 (шестьдесят тысяч) тенге.

* докторантам НАО «Торайгыров университет» и иностранным авторам (без казахстанских соавторов) публикация в журнале бесплатна.

*Если статья отклонена антиплагиатом или рецензентом статья возвращается автору на доработку. Автор может повторно отправить статью на антиплагиат или рецензензирование 1 раз. Ответственность за содержание статьи несет автор.

Редакция не занимается литературной и стилистической обработкой статьи.

Статьи, оформленные с нарушением требований, к публикации не принимаются и возвращаются авторам.

Датой поступления статьи считается дата получения редакцией ее окончательного варианта.

Статьи публикуются по мере поступления. Журнал формируется исходя из количества не более 40 статей в одном номере.

Периодичность издания журналов – 4 раза в год (ежеквартально).

Сроки подачи статьи:

- первый квартал до 01 февраля;
- второй квартал до 01 мая;
- третий квартал до 01 августа;
- четвертый квартал до 01 ноября.

Научный журнал «Вестник Торайгыров университета», «Наука и техника Казахстана» выпускается с периодичностью 4 раза в год в сетевом (электронном) формате в следующие установленные сроки выхода номеров журнала:

- первый номер выпускается до 30 марта текущего года;
- второй номер – до 30 июня;
- третий номер – до 30 сентября;
- четвертый номер – до 30 декабря.

Статью (электронную версию и квитанции об оплате) следует направлять на сайтах:

- https://vestnik-pedagogic.tou.edu.kz/
- https://vestnik-philological.tou.edu.kz/
- https://vestnik-energy.tou.edu.kz/
- https://vestnik-humanitar.tou.edu.kz/
- https://vestnik-cb.tou.edu.kz/
- https://vestnik-economic.tou.edu.kz/
- https://vestnik-pm.tou.edu.kz/
- https://vestnik-law.tou.edu.kz/
- https://stk.tou.edu.kz
- https://localhistory.tou.edu.kz

Для подачи статьи на публикацию необходимо пройти регистрацию на сайте.

Автор, который внес наибольший интеллектуальный вклад в подготовку рукописи (при двух и более соавторах), является автором-корреспондентом и обозначается «*».

Авторы из разных учебных заведений указываются цифрами 1,2.

Для осуществления процедуры двойного рецензирования (слепого), авторам необходимо отправлять два варианта статьи: первый – с указанием личных данных, второй – без указания личных данных. При нарушении принципа слепого рецензирования статья не рассматривается.

Статьи должны быть оформлены в строгом соответствии со следующими правилами:

– В журналы принимаются статьи по всем научным направлениям, в электронном варианте со всеми материалами в текстовом редакторе «Microsoft Office Word (97, 2000, 2007, 2010) для Windows» (в форматах .doc, .docx, .rtf).

– Общий объем статьи, включая аннотации, литературу, таблицы, рисунки и математические формулы должен составлять **не менее 7 и не более 12 страниц печатного текста.** *Поля страниц – 30 мм со всех сторон листа; Текст статьи: кегль – 14 пунктов, гарнитура – Times New Roman (для русского, английского и немецкого языков), KZ Times New Roman (для казахского языка).*

Структура научной статьи включает название, аннотация, ключевые слова, основные положения, введение, материалы и методы, результаты и обсуждение, заключение, выводы, информацию о финансировании (при наличии), список использованных источников (литературы) к каждой статье, включая романизированный (транслитерированный латинским алфавитом) вариант написания источников на кириллице (на казахском и русском языках) *см. ГОСТ 7.79–2000 (ИСО 9–95) Правила транслитерации кирилловского письма латинским алфавитом.*

Статья должна содержать:

1. МРНТИ (Межгосударственный рубрикатор научной технической информации);

2. **DOI** – после МРНТИ в верхнем правом углу (присваивается и заполняется редакцией журнала);

3. **Инициалы** (имя, отчество) **Фамилия** автора (-ов) – на казахском, русском и английском языках (жирным шрифтом, по центру);

Автор, который внес наибольший интеллектуальный вклад в подготовку рукописи (при двух и более соавторах), является автором-корреспондентом и обозначается «*».

Авторы из разных учебных заведений указываются цифрами 1,2.

4. **Аффилиация** (организация (место работы (учебы)), страна, город) – на казахском, русском и английском языках. Полные данные об аффилиации авторов представляются в конце журнала;

5. **Название статьи** должно отражать содержание статьи, тематику и результаты проведенного научного исследования. В название статьи необходимо вложить информативность, привлекательность и уникальность (не более 12 слов, прописными буквами, жирным шрифтом, по центру, на трех языках: русский, казахский, английский либо немецкий);

6. **Аннотация** – краткая характеристика назначения, содержания, вида, формы и других особенностей статьи. Должна отражать основные и ценные, по мнению автора, этапы, объекты, их признаки и выводы проведенного исследования. Дается на казахском, русском и английском либо немецком языках (рекомендуемый объем аннотации на языке публикации – не менее 150, не более 300 слов, курсив, нежирным шрифтом, кегль – 12 пунктов, абзацный отступ слева и справа 1 см, см. образец);

7. **Ключевые слова** – набор слов, отражающих содержание текста в терминах объекта, научной отрасли и методов исследования (оформляются на трех языках: русский, казахский, английский либо немецкий; кегль – 12 пунктов, курсив, отступ слева-справа – 1 см.). Рекомендуемое количество ключевых слов – 5-8, количество слов внутри ключевой фразы – не более 3. Задаются в порядке их значимости, т.е. самое важное ключевое слово статьи должно быть первым в списке (см. образец);

8. **Основной текст** статьи излагается в определенной последовательности его частей, включает в себя:

- **Введение** (абзац 1 см по левому краю, жирными буквами, кегль – 14 пунктов). Обоснование выбора темы; актуальность темы или проблемы. Актуальность темы определяется общим интересом к изученности данного объекта, но отсутствием исчерпывающих ответов на имеющиеся вопросы, она доказывается теоретической или практической значимостью темы.

- **Материалы и методы** *(абзац 1 см по левому краю, жирными буквами, кегль – 14 пунктов).* Должны состоять из описания материалов и хода работы, а также полного описания использованных методов.

- **Результаты и обсуждение** *(абзац 1 см по левому краю, жирными буквами, кегль – 14 пунктов).* Приводится анализ и обсуждение полученных вами результатов исследования. Приводятся выводы по полученным в ходе исследования результатам, раскрывается основная суть. И это один из самых важных разделов статьи. В нем необходимо провести анализ результатов своей работы и обсуждение соответствующих результатов в сравнении с предыдущими работами, анализами и выводами.

- **Информацию о финансировании (при наличии)** *(абзац 1 см по левому краю, жирными буквами, кегль – 14 пунктов).*

- **Выводы** *(абзац 1 см по левому краю, жирными буквами, кегль – 14 пунктов).*

Выводы – обобщение и подведение итогов работы на данном этапе; подтверждение истинности выдвигаемого утверждения, высказанного автором, и заключение автора об изменении научного знания с учетом полученных результатов. Выводы не должны быть абстрактными, они должны быть использованы для обобщения результатов исследования в той

или иной научной области, с описанием предложений или возможностей дальнейшей работы.

- **Список использованных источников** *(жирными буквами, кегль – 14 пунктов, в центре) включает в себя:*

Статья и список использованных источников должны быть оформлены в соответствии с ГОСТ 7.5-98; ГОСТ 7.1-2003 (см. образец).

Очередность источников определяется следующим образом: сначала последовательные ссылки, т.е. источники на которые вы ссылаетесь по очередности в самой статье. Затем дополнительные источники, на которых нет ссылок, т.е. источники, которые не имели место в статье, но рекомендованы вами читателям для ознакомления, как смежные работы, проводимые параллельно. Объем не менее 10, не более чем 20 наименований (ссылки и примечания в статье обозначаются сквозной нумерацией и заключаются в квадратные скобки), преимущественно за последние 10-15 лет.

В случае наличия в списке использованных источников работ на кириллице (на казахском и русском языках), необходимо представить список литературы в двух вариантах: 1) в оригинале (указываются источники на русском, казахском и английском либо немецком языках); 2) романизированный вариант написания источников на кириллице (на казахском и русском языках), то есть транслитерация латинским алфавитом. см. ГОСТ 7.79–2000 (ИСО 9–95) Правила транслитерации кирилловского письма латинским алфавитом.

Онлайн сервис Транслитерация по ГОСТу – https://transliteration-online.ru/

Правила транслитерации кирилловского письма латинским алфавитом.

Романизированный список литературы должен выглядеть следующим образом: автор(-ы) (транслитерация либо англоязычный вариант при его наличии) → название статьи в транслитерированном варианте → [перевод названия статьи на английский язык в квадратных скобках] → название казахоязычного либо русскоязычного источника (транслитерация, либо английское название при его наличии) → выходные данные с обозначениями на английском языке.

Иллюстрации, перечень рисунков и подрисуночные надписи к ним представляют по тексту статьи. В электронной версии рисунки и иллюстрации представляются в формате TIF или JPG с разрешением не менее 300 dpi.

Математические формулы должны быть набраны в Microsoft Equation Editor (каждая формула – один объект).

На отдельной странице (после статьи)

В электронном варианте приводятся полные почтовые адреса, номера служебного и домашнего телефонов, e-mail (номера телефонов для связи редакции с авторами, не публикуются);

Сведения об авторах

На казахском языке	На русском языке	На английском языке
Фамилия Имя Отчество (полностью)		
Должность, ученая степень, звание		
Организация		
Город		
Индекс		
Страна		
E-mail		
Телефон		

МАҚАЛАНЫ РӘСІМДЕУ ҮЛГІСІ

ҒТАМР 14.37.27

DOI xxxxxxxxxxxxx

****С. К. Антикеева***
Торайғыров университеті, Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

БІЛІКТІЛІКТІ АРТТЫРУ КУРСТАРЫ АРҚЫЛЫ ӘЛЕУМЕТТІК ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРДІҢ ҚҰЗЫРЕТТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ МОДЕЛІ

Бұл мақалада «Әлеуметтік қызметкерлердің біліктілігін арттыру курстары арқылы тұлғалық және кәсіби құзіреттіліктерін қалыптастыру» докторлық диссертация шеңберінде әзірленген біліктілікті арттыру курстары арқылы әлеуметтік қызметкерлердің тұлғалық және кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудың теориялық моделі ұсынылған. Мақалада модельдеу процесінің педагогикалық аспектілері, педагогикалық модельдеудің кезеңдері келтірілген. Модельдің әдіснамалық, процессуалдық (технологиялық) және аспаптық деңгейлері, оның мақсаты, қажетті құзыреттердің қалыптасу мониторингі,сондай-ақ нәтижесі ұсынылған. Модельде құзыреттілікке, тұлғаға бағытталған және практикаға бағытталған педагогикалық тәсілдер, таңдалған құзыреттерді қалыптастыру заңдылықтары, қағидаттары, шарттары көрсетілген; қалыптасу процесін іске асыру кезеңдері, жеке және кәсіби құзыреттердің қалыптасу деңгейлері сипатталған. Практикалық дайындық бөлімінде тыңдаушы-оқытушы-топ жүйесінде интерактивті жұмыс ұсынылады, ол әр маманның жеке қатысуын, сондай-ақ елімізде алғашқы «Кәсіби әлеуметтік қызметкерлердің ұлттық альянсы» Республикалық қоғамдық бірлестігінің ашылуын білдіреді. Бұл модель әлеуметтік қызметкерлердің жеке және кәсіби құзыреттерін одан әрі жетілдіруді және тәуелсіз дамытуды білдіреді. Бұл модельде біліктілікті арттыру курстарын іске асырудың тиімділігін, жұмыс нысандары, әдістері мен құралдарын көруге мүмкіндік береді.

Кілттік сөздер: теориялық модель, құзыреттер, біліктілікті арттыру, әлеуметтік қызметкерлер.

Кіріспе

Әлеуметтік жұмыс – бұл біздің еліміз үшін салыстырмалы түрде жаңа мамандық. Сондықтан қазіргі кезеңде әлеуметтік қызметкерлерді оқыту педагогикалық мақсаттарды тұжырымдауда, оқу процесінің мазмұны мен технологияларында көрініс табатын жеткілікті дамыған білім беру стандарттарының болуымен сипатталмайды.

Жарияланатын материал мәтінінің жалғасы...

Материалдар мен әдістері

Зерттеу мәселесі бойынша ғылыми психологиялық-педагогикалық және арнайы әдебиеттерді теориялық талдау; ҚоҒамдық бірлестіктерді ашу бойынша заңнамалық және нормативтік құжаттарды талдау; әлеуметтік қызметкерлердің біліктілігін арттыру курстары бағдарламаларының мазмұнын талдау; модельдеу; педагогикалық тәжірибені талдау және қорыту; сұрау әдістері (әңгімелесу, сауалнама, сұхбат); бақылау; мамандар қызметінің өнімдерін талдау; эксперимент, эксперименттік деректерді өңдеуге арналған математикалық статистика әдістері.

Жарияланатын материал мәтінінің жалғасы

Нәтижелер және талқылау

Біліктілікті арттыру курстары арқылы әлеуметтік қызметкерлердің жеке және кәсіби құзыреттерін қалыптастыру және дамыту процесінің негізін құрайтын объективті заңдылықтарды түсіну үшін олардың моделін нақты түсіну қажет.

Жарияланатын материал мәтінінің жалғасы...

Қортынды

Осылайша, жоғарыда айтылғандардың негізінде біліктілікті арттыру курстары арқылы әлеуметтік қызметкерлердің жеке және кәсіби құзыреттерін қалыптастырудың теориялық моделі оны жүзеге асырудың үш деңгейін қамтиды деп қорытынды жасауға болады.

Жарияланатын материал мәтінінің жалғасы...

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Дахин, А. Н.** Педагогическое моделирование : сущность, эффективность и неопределенность [Текст] // Педагогика. – 2003. – № 4. – С. 22.

2 **Кузнецова, А. Г.** Развитие методологии системного подхода в отечественной педагогике : монография [Текст]. – Хабаровск : Изд-во ХК ИППК ПК, 2001. – 152 с.

3 **Каропа, Г. Н.** Системный подход к экологическому образованию и воспитанию (На материале сельских школ) [Текст]. – Минск, 1994. – 212 с.

4 **Штофф, В. А.** Роль моделей в познании [Текст] – Л. : ЛГУ, 1963. – 128 с.

5 **Таубаева, Ш.** Методология и методика дидактического исследования : учебное пособие [Текст]. – Алматы : Казак университеті, 2015. – 246 с.

6 **Дахин, А. Н.** Моделирование компетентности участников открытого образования [Текст]. – М. : НИИ школьных технологий 2009. – 290 с.

7 **Дахин, А. Н.** Моделирование в педагогике [Текст] // Идеи и идеалы. – 2010. – № 1(3). – Т. 2 – С. 11–20.

8 **Дахин, А. Н.** Педагогическое моделирование : монография [Текст]. – Новосибирск : Изд-во НИПКиПРО, 2005. – 230 с.

9 **Аубакирова, С. Д.** Формирование деонтологической готовности будущих педагогов к работе в условиях инклюзивного образования : дисс. на соиск. степ. д-ра филос. (PhD) по 6D010300 – Педагогика и психология [Текст] – Павлодар, 2017. – 162 с.

10 **Арын, Е. М., Пфейфер, Н. Э., Бурдина, Е. И.** Теоретические аспекты профессиональной подготовки педагога XXI века : учеб. пособие [Текст]. – Павлодар : ПГУ им. С. Торайгырова; СПб. : ГАФКиС им. П. Ф. Лесгафта, 2005. – 270 с.

References

1 **Dahin, A. N.** Pedagogicheskoe modelirovanie : suschnost, effectivnost i neopredelennost [Pedagogical modeling : essence, effectiveness, and uncertainty] [Text]. In Pedagogy. – 2003. – № 4. – P. 22.

2 **Kuznetsova, A. G.** Razvitie metodologii sistemnogo podhoda v otechestvennoi pedagogike [Development of the system approach methodology in Russian pedagogy : monograph] [Text]. – Khabarovsk : Izd-vo KhK IPPK PK, 2001. – 152 p.

3 **Karopa, G. N.** Sistemnyi podhod к ecologicheskomu obrazovaniu i vospitaniu (Na materiale selskih shkol) [The systematic approach to environmental education and upbringing (Based on the material of rural schools)] [Text] – Minsk, 1994. – 212 p.

4 **Shtoff, V. A.** Rol modelei v poznanii [The role of models in cognition] [Text] – L. : LGU, 1963. – 128 p.

5 **Taubayeva, Sh.** Metodologiya i metodika didakticheskogo issledovaniya : uchebnoe posobie [Methodology and methods of educational research : a tutorial] [Text] – Almaty : Kazak University, 2015. – 246 p. c.

6 **Dahin, A. N.** Modelirovanie kompetentnosti uchastnikov otkrytogo obrazovaniya [Modeling the competence of open education participants] [Text] – Moscow : NII shkolnyh tehnologii, 2009. – 290 p.

7 **Dahin, A. N.** Modelirovanie v pedagogike [Modeling in pedagogy] [Text]. In Idei i idealy. – 2010. – № 1(3). – T. 2 – P. 11–20.

8 **Dahin, A. N.** Pedagogicheskoe modelirovanie : monographia [Pedagogical modeling : monograph] [Text]. – Novosibirsk : Izd-vo NIPKиPRO, 2005. – 230 p.

9 **Aubakirova, S. D.** Formirovaniye deontologicheskoi gotovnosti buduschih pedagogov к rabote v usloviyah inklusivnogo obrazovaniya : dissertaciya na soiskanie stepeni doctora filosofii (PhD) po specialnosti 6D010300 – Pedagogika i psihologiya. [Formation of deontological readiness of future teachers to work in inclusive education : dissertation for the degree of doctor of philosophy (PhD) in the specialty 6D010300- Pedagogy and psychology] [Text] – Pavlodar, 2017. – 162 p.

10 **Aryn, E. M., Pfeifer, N. E., Burdina, E. I.** Teoreticheskie aspekty professionalnoi podgotovki pedagoga XXI veka : ucheb. posobie [Theoretical aspects of professional training of a teacher of the XXI century : textbook] [Text] – Pavlodar : PGU im. S. Toraigyrov PSU; St.Petersburg. : GAFKiS im. P. F. Lesgafta, 2005. – 270 p.

**C. K. Антикеева*
Торайгыров университет,
Республика Казахстан, г. Павлодар.

**S. K. Antikeyeva*
Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar.

ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ ФОРМИРОВАНИЯ КОМПЕТЕНЦИЙ СОЦИАЛЬНЫХ РАБОТНИКОВ ЧЕРЕЗ КУРСЫ ПОВЫШЕНИЯ КВАЛИФИКАЦИИ

В данной статье представлена теоретическая модель формирования личностных и профессиональных компетенций социальных работников через курсы повышения квалификации, которая разработана в рамках докторской диссертации «Формирование личностных и профессиональных компетенций социальных работников через курсы повышения квалификации». В статье приводятся педагогические аспекты самого процесса моделирования, перечислены этапы педагогического моделирования. Представлены методологический, процессуальный (технологический) и инструментальный уровни модели, ее цель, мониторинг сформированности искомых компетенций, а также результат. В модели показаны компетентностный, личностно-ориентированный и практико-ориентированный педагогические подходы, закономерности, принципы, условия формирования выбранных компетенций; описаны этапы реализации процесса формирования,

уровни сформированности личностных и профессиональных компетенций. В разделе практической подготовки предлагается интерактивная работа в системе слушатель-преподаватель-группа, подразумевающая личное участие каждого специалиста, а также открытие первого в нашей стране Республиканского общественного объединения «Национальный альянс профессиональных социальных работников». Данная модель подразумевает под собой дальнейшее совершенствование и самостоятельное развитие личностных и профессиональных компетенций социальных работников. Это позволяет увидеть в модели эффективность реализации курсов повышения квалификации, формы, методы и средства работы.

Ключевые слова: теоретическая модель, компетенции, повышение квалификации, социальные работники.

THEORETICAL MODEL OF FORMATION COMPETENCIES OF SOCIAL WORKERS THROUGH PROFESSIONAL DEVELOPMENT COURSES

This article presents a theoretical model for the formation of personal and professional competencies of social workers through advanced training courses, which was developed in the framework of the doctoral dissertation «Formation of personal and professional competencies of social workers through advanced training courses». The article presents the pedagogical aspects of the modeling process itself, and lists the stages of pedagogical modeling. The methodological, procedural (technological) and instrumental levels of the model, its purpose, monitoring the formation of the required competencies, as well as the result are presented. The model shows competence-based, personality-oriented and practice-oriented pedagogical approaches, patterns, principles, conditions for the formation of selected competencies; describes the stages of the formation process, the levels of formation of personal and professional competencies. The practical training section offers interactive work in the listener-teacher-group system, which implies the personal participation of each specialist, as well as the opening of the first Republican public Association in our country, the national Alliance of professional social workers. This model implies further improvement and independent development of personal and professional competencies of social workers. This allows you to see in the model the effectiveness of the implementation of advanced training courses, forms, methods and means of work.

Keywords: theoretical model, competencies, professional development, social workers.

Авторлар туралы ақпарат

Қазақ тілінде	Орыс тілінде	Ағылшын тілінде
Антикеева Самал Канатовна «Педагогика және психология» мамандығы бойынша докторант Торайғыров университеті, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Павлодар, 140008, Қазақстан Республикасы, samal_antikeyeva@mail.ru, 8-000-000-00-00	Антикеева Самал Канатовна докторант по специальности «Педагогика и психология», Торайгыров университет, Факультет гуманитарных и социальных наук, Павлодар, 140008, Республика Казахстан, samal_antikeyeva@mail.ru, 8-000-000-00-00	Samal Kanatovna Antikeyeva doctoral student in «Pedagogy and psychology»,Toraighyrov University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, samal_antikeyeva@mail.ru, 8-000-000-00-00

ОБРАЗЕЦ К ОФОРМЛЕНИЮ СТАТЕЙ

МРНТИ 14.37.27

DOI xxxxxxxxxxxxxx

С. К. Антикеева
Торайгыров университет, Республика Казахстан, г. Павлодар

ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ ФОРМИРОВАНИЯ КОМПЕТЕНЦИЙ СОЦИАЛЬНЫХ РАБОТНИКОВ ЧЕРЕЗ КУРСЫ ПОВЫШЕНИЯ КВАЛИФИКАЦИИ

В данной статье представлена теоретическая модель формирования личностных и профессиональных компетенций социальных работников через курсы повышения квалификации, которая разработана в рамках докторской диссертации «Формирование личностных и профессиональных компетенций социальных работников через курсы повышения квалификации». В статье приводятся педагогические аспекты самого процесса моделирования, перечислены этапы педагогического моделирования. Представлены методологический, процессуальный (технологический) и инструментальный уровни модели, ее цель, мониторинг сформированности искомых компетенций, а также

результат. В модели показаны компетентностный, личностно-ориентированный и практико-ориентированный педагогические подходы, закономерности, принципы, условия формирования выбранных компетенций; описаны этапы реализации процесса формирования, уровни сформированности личностных и профессиональных компетенций. В разделе практической подготовки предлагается интерактивная работа в системе слушатель-преподаватель-группа, подразумевающая личное участие каждого специалиста, а также открытие первого в нашей стране Республиканского общественного объединения «Национальный альянс профессиональных социальных работников». Данная модель подразумевает под собой дальнейшее совершенствование и самостоятельное развитие личностных и профессиональных компетенций социальных работников. Это позволяет увидеть в модели эффективность реализации курсов повышения квалификации, формы, методы и средства работы.

Ключевые слова: теоретическая модель, компетенции, повышение квалификации, социальные работники.

Введение

Социальная работа – относительно новая для нашей страны профессия. Поэтому обучение социальных работников на современной стадии не характеризуется наличием достаточно разработанных образовательных стандартов, которые находили бы выражение в формулировке педагогических целей, в содержании, технологиях учебного процесса.

Продолжение текста публикуемого материала

Материалы и методы

Теоретический анализ научной психолого-педагогической и специальной литературы по проблеме исследования; анализ законодательных и нормативных документов по открытию общественных объединений; анализ содержания программ курсов повышения квалификации социальных работников; моделирование; анализ и обобщение педагогического опыта; опросные методы (беседа, анкетирование, интервьюирование); наблюдение; анализ продуктов деятельности специалистов; эксперимент, методы математической статистики по обработке экспериментальных данных.

Продолжение текста публикуемого материала

Результаты и обсуждение

Чтобы понять объективные закономерности, лежащие в основе процесса формирования и развития личностных и профессиональных компетенций

социальных работников через курсы повышения квалификации, необходимо четко представлять себе их модель.

Продолжение текста публикуемого материала

Выводы

Таким образом, на основании вышеизложенного можно сделать вывод о том, что теоретическая модель формирования личностных и профессиональных компетенций социальных работников через курсы повышения квалификации содержит три уровня ее реализации.

Продолжение текста публикуемого материала

Список использованных источников

1 **Дахин, А. Н.** Педагогическое моделирование : сущность, эффективность и неопределенность [Текст] // Педагогика. – 2003. – № 4. – С. 22.

2 **Кузнецова, А. Г.** Развитие методологии системного подхода в отечественной педагогике : монография [Текст]. – Хабаровск : Изд-во ХК ИППК ПК, 2001. – 152 с.

3 **Каропа, Г. Н.** Системный подход к экологическому образованию и воспитанию (На материале сельских школ) [Текст]. – Минск, 1994. – 212 с.

4 **Штофф, В. А.** Роль моделей в познании [Текст] – Л. : ЛГУ, 1963. – 128 с.

5 **Таубаева, Ш.** Методология и методика дидактического исследования : учебное пособие [Текст]. – Алматы : Казак университеті, 2015. – 246 с.

6 **Дахин, А. Н.** Моделирование компетентности участников открытого образования [Текст]. – М. : НИИ школьных технологий 2009. – 290 с.

7 **Дахин, А. Н.** Моделирование в педагогике [Текст] // Идеи и идеалы. – 2010. – № 1(3). – Т. 2 – С. 11–20.

8 **Дахин, А. Н.** Педагогическое моделирование : монография [Текст]. – Новосибирск : Изд-во НИПКиПРО, 2005. – 230 с.

9 **Аубакирова, С. Д.** Формирование деонтологической готовности будущих педагогов к работе в условиях инклюзивного образования : дисс. на соиск. степ. д-ра филос. (PhD) по 6D010300 – Педагогика и психология [Текст] – Павлодар, 2017. – 162 с.

10 **Арын, Е. М., Пфейфер, Н. Э., Бурдина, Е. И.** Теоретические аспекты профессиональной подготовки педагога XXI века : учеб. пособие [Текст]. – Павлодар : ПГУ им. С. Торайгырова; СПб. : ГАФКиС им. П. Ф. Лесгафта, 2005. – 270 с.

References

1 **Dahin, A. N.** Pedagogicheskoe modelirovanie : suschnost, effectivnost i neopredelennost [Pedagogical modeling : essence, effectiveness, and uncertainty] [Text]. In Pedagogy. – 2003. – № 4. – P. 22.

2 **Kuznetsova, A. G.** Razvitie metodologii sistemnogo podhoda v otechestvennoi pedagogike [Development of the system approach methodology in Russian pedagogy : monograph] [Text]. – Khabarovsk : Izd-vo KhK IPPK PK, 2001. – 152 p.

3 **Karopa, G. N.** Sistemnyi podhod к ecologicheskomu obrazovaniu i vospitaniu (Na materiale selskih shkol) [The systematic approach to environmental education and upbringing (Based on the material of rural schools)] [Text] – Minsk, 1994. – 212 p.

4 **Shtoff, V. A.** Rol modelei v poznanii [The role of models in cognition] [Text] – L. : LGU, 1963. – 128 p.

5 **Taubayeva, Sh.** Metodologiya i metodika didakticheskogo issledovaniya : uchebnoe posobie [Methodology and methods of educational research : a tutorial] [Text] – Almaty : Kazak University, 2015. – 246 p. с.

6 **Dahin, A. N.** Modelirovanie kompetentnosti uchastnikov otkrytogo obrazovaniya [Modeling the competence of open education participants] [Text] – Moscow : NII shkolnyh tehnologii, 2009. – 290 p.

7 **Dahin, A. N.** Modelirovanie v pedagogike [Modeling in pedagogy] [Text]. In Idei i idealy. – 2010. – № 1(3). – T. 2 – P. 11–20.

8 **Dahin, A. N.** Pedagogicheskoe modelirovanie : monographia [Pedagogical modeling : monograph] [Text]. – Novosibirsk : Izd-vo NIPKиPRO, 2005. – 230 p.

9 **Aubakirova, S. D.** Formirovaniye deontologicheskoi gotovnosti buduschih pedagogov к rabote v usloviyah inklusivnogo obrazovaniya : dissertaciya na soiskanie stepeni doctora filosofii (PhD) po specialnosti 6D010300 – Pedagogika i psihologiya. [Formation of deontological readiness of future teachers to work in inclusive education : dissertation for the degree of doctor of philosophy (PhD) in the specialty 6D010300- Pedagogy and psychology] [Text] – Pavlodar, 2017. – 162 p.

10 **Aryn, E. M., Pfeifer, N. E., Burdina, E. I.** Teoreticheskie aspekty professionalnoi podgotovki pedagoga XXI veka : ucheb. posobie [Theoretical aspects of professional training of a teacher of the XXI century : textbook] [Text] – Pavlodar : PGU im. S. Toraigyrov PSU; St.Petersburg. : GAFKiS im. P. F. Lesgafta, 2005. – 270 p.

С. К. Антикеева
Торайғыров университет,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

БІЛІКТІЛІКТІ АРТТЫРУ КУРСТАРЫ АРҚЫЛЫ ӘЛЕУМЕТТІК ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРДІҢ ҚҰЗІРЕТТІЛІКТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ МОДЕЛІ

Бұл мақалада «Әлеуметтік қызметкерлердің біліктілігін арттыру курстары арқылы тұлғалық және кәсіби құзіреттіліктерін қалыптастыру» докторлық диссертация шеңберінде әзірленген біліктілікті арттыру курстары арқылы әлеуметтік қызметкерлердің тұлғалық және кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудың теориялық моделі ұсынылған. Мақалада модельдеу процесінің педагогикалық аспектілері, педагогикалық модельдеудің кезеңдері келтірілген. Модельдің әдіснамалық, процессуалдық (технологиялық) және аспаптық деңгейлері, оның мақсаты, қажетті құзыреттердің қалыптасу мониторингі, сондай-ақ нәтижесі ұсынылған. Модельде құзыреттілікке, тұлғаға бағытталған және практикаға бағытталған педагогикалық тәсілдер, таңдалған құзыреттерді қалыптастыру заңдылықтары, қағидаттары, шарттары көрсетілген; қалыптасу процесін іске асыру кезеңдері, жеке және кәсіби құзыреттердің қалыптасу деңгейлері сипатталған. Практикалық дайындық бөлімінде тыңдаушы-оқытушы-топ жүйесінде интерактивті жұмыс ұсынылады, ол әр маманның жеке қатысуын, сондай-ақ елімізде алғашқы «Кәсіби әлеуметтік қызметкерлердің ұлттық альянсы» Республикалық қоғамдық бірлестігінің ашылуын білдіреді. Бұл модель әлеуметтік қызметкерлердің жеке және кәсіби құзыреттерін одан әрі жетілдіруді және тәуелсіз дамытуды білдіреді. Бұл модельде біліктілікті арттыру курстарын іске асырудың тиімділігін, жұмыс нысандары, әдістері мен құралдарын көруге мүмкіндік береді.

Кілтті сөздер: теориялық модель, құзыреттілік, біліктілікті арттыру, әлеуметтік қызметкерлер.

S. K. Antikeyeva
Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar.

THEORETICAL MODEL OF FORMATION COMPETENCIES OF SOCIAL WORKERS THROUGH PROFESSIONAL DEVELOPMENT COURSES

This article presents a theoretical model for the formation of personal and professional competencies of social workers through advanced training courses, which was developed in the framework of the doctoral dissertation «Formation of personal and professional competencies of social workers through advanced training courses». The article presents the pedagogical aspects of the modeling process itself, and lists the stages of pedagogical modeling. The methodological, procedural (technological) and instrumental levels of the model, its purpose, monitoring the formation of the required competencies, as well as the result are presented. The model shows competence-based, personality-oriented and practice-oriented pedagogical approaches, patterns, principles, conditions for the formation of selected competencies; describes the stages of the formation process, the levels of formation of personal and professional competencies. The practical training section offers interactive work in the listener-teacher-group system, which implies the personal participation of each specialist, as well as the opening of the first Republican public Association in our country, the national Alliance of professional social workers. This model implies further improvement and independent development of personal and professional competencies of social workers. This allows you to see in the model the effectiveness of the implementation of advanced training courses, forms, methods and means of work.

Keywords: theoretical model, competencies, professional development, social workers.

Сведения об авторах

На казахском языке	На русском языке	На английском языке
Антикеева Самал Канатовна «Педагогика және психология» мамандығы бойынша докторант Торайғыров университеті, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Павлодар, 140008, Қазақстан Республикасы, samal_antikeyeva@mail.ru, 8-000-000-00-00	Антикеева Самал Канатовна докторант по специальности «Педагогика и психология», Торайгыров университет, Факультет гуманитарных и социальных наук, Павлодар, 140008, Республика Казахстан, samal_antikeyeva@mail.ru, 8-000-000-00-00	Samal Kanatovna Antikeyeva doctoral student in «Pedagogy and psychology»,Toraighyrov University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, samal_antikeyeva@mail.ru, 8-000-000-00-00

«Торайғыров университеті» КеАҚ
«Торайғыров университеті Хабаршысы»
ғылыми журналдарының
ЖАРИЯЛАУ ЭТИКАСЫ

«Торайғыров университеті» КеАҚ «Торайғыров университеті Хабаршысы», «Қазақстан ғылымы мен техникасы», «Өлкетану» ғылыми-көпшілік журналдарының редакциялық алқасы өздерінің кәсіби қызметінде «Торайғыров университеті» КЕАҚ ғылыми журналдарының жариялау этикасының қағидаттары мен нормаларын ұстанады. Жарияланым этикасы жарияланым этикасы жөніндегі комитеттің (COPE) халықаралық жарияланымдық этикалық нормаларына, Scopus (Elsevier) журналдарын жариялаудың этикалық қағидаттарына, «Торайғыров университет» КЕАҚ Академиялық адалдық кодексіне сәйкес әзірленді.

Жарияланым этикасы редакторлардың, рецензенттер мен авторлардың этикалық мінез-құлқының нормаларын, қағидаттары мен стандарттарын, мүдделер қақтығысын, әдепке жат мінез-құлықты анықтау жөніндегі шараларды, мақаланы алып қою (ретракция), түзету және теріске шығару жөніндегі нұсқаулықтарды айқындайды.

Жариялау процесінің барлық қатысушылары жариялау этикасының қағидаттарын, нормалары мен стандарттарын сақтайды.

Ғылыми журналдың сапасы барлық авторлардың теңдігі, құпиялық қағидаты, бір реттік Жарияланымдар, қолжазба авторлығы, бірегейлік қағидаты, дереккөздерді растау қағидаты, рецензиялаудың объективтілігі және уақтылығы қағидаттарын жариялау процесіне қатысушылардың қағидаттарын орындаумен қамтамасыз етіледі.

«Торайғыров университеті» КеАҚ «Торайғыров университеті Хабаршысы», «Қазақстан ғылымы мен техникасы», «Өлкетану» ғылыми-көпшілік журналының редакциялық алқа мүшелерінің құқықтары мен міндеттері 8.12.3-23 СМЖ ҰС ғылыми-баспа қызметін басқарумен анықталды.

Рецензенттердің құқықтары мен міндеттері

«Торайғыров университетінің хабаршысы», «Қазақстан ғылымы мен техникасы» ғылыми журналдарының, «Өлкетану» ғылыми-көпшілік журналының рецензенттері объективтілік қағидатын басшылыққа алуға міндетті.

Қолжазба авторына қатысты жеке сынға жол берілмейді. Рецензент өз ескертулерін дәлелдеуі және қолжазбаны қабылдау немесе оны қабылдамау туралы өз шешімін негіздеуі тиіс.

Автордың (-лардың) ұлты, діни тиесілігі, саяси немесе өзге де көзқарастары рецензенттің (-тердің) қолжазбаны рецензиялау процесінде назарға алынбауы және ескерілмеуі тиіс.

Рецензент жасаған сараптамалық бағалау редакцияның жариялау туралы шешім қабылдауына ықпал етуі және авторға қолжазбаны жақсартуға көмектесуі керек.

Қолжазбаны жариялауға қабылдау, авторға жұмысты өзгертуге немесе пысықтауға қайтару немесе жарияланымнан бас тарту туралы шешімді рецензиялау нәтижелеріне сүйене отырып, редакция алқасы қабылдайды.

Уақытылы қарау принципі. Рецензент рецензияны редакция белгілеген мерзімде, бірақ қолжазбаны рецензиялауға алған сәттен бастап 2-4 аптадан кешіктірмей ұсынуға міндетті. Егер мақаланы қарау және рецензияны белгіленген мерзімде дайындау мүмкін болмаса, рецензент бұл туралы ғылыми редакторға дереу хабарлауы тиіс.

Ұсынылған қолжазбаны рецензиялау кезінде оның біліктілігі сәйкес келмейді немесе шешім қабылдау үшін жеткіліксіз деп санайтын рецензент бұл туралы ғылыми редакторға дереу хабарлап, қолжазбаны рецензиялаудан бас тартуы керек.

Рецензент тарапынан құпиялық қағидасы. Рецензентке рецензиялауға ұсынылған қолжазба құпия материал ретінде қарастырылуы керек. Рецензент журналдың ғылыми редакторының және/немесе автордың тарапынан жазбаша рұқсат алғаннан кейін ғана оны көрсетуге және/немесе басқа адамдармен талқылауға құқылы.

Рецензиялау және жариялау процесін қамтамасыз ету барысында алынған ғылыми жұмыстың ақпараты мен идеяларын рецензент (-тер) жеке пайда алу үшін пайдаланбауы тиіс.

Қайнаркөздерді растау принципі. Рецензент қарастырылып отырған қолжазбаның зерттеу нәтижелеріне әсер ететін, бірақ автор(-лар) келтірмеген ғылыми жұмыстарды көрсетуі тиіс. Сондай-ақ, рецензент ғылыми редактордың назарын қарастырылып отырған қолжазба мен бұрын жарияланған жұмыс арасындағы айтарлықтай ұқсастыққа немесе сәйкестікке аударуы керек.

Егер рецензенттің қолжазбада плагиат, көшіріп алу, жалған және ойдан шығарылған материалдар немесе зерттеу нәтижелері бар деп пайымдауға жеткілікті негіздері болса, онда ол қолжазбаны жариялауға жібермеуі және журналдың ғылыми редакторына жарияланым және ғылыми

этика қағидаттарының, стандарттары мен нормаларының анықталған бұзушылықтары туралы хабарлауға тиіс.

Авторлардың құқықтары мен міндеттері

Жариялау этикасы келесі принциптерді сақтауға негізделген:

Жарияланымның бір мәртелігі. Автор (лар) редакцияға ұсынылған мақала қолжазбасы басқа басылымдарға қарау үшін ұсынылмағанына кепілдік береді. Қолжазбаны бір уақытта бірнеше журналдарда/басылымдарда ұсынуға жол берілмейді және жарияланым этикасының қағидаттарын, стандарттары мен нормаларын өрескел бұзу болып табылады.

Қолжазбаның авторлығы. Қолжазбаны дайындауға ең көп зияткерлік үлес қосқан адам (екі немесе одан да көп бірлескен авторлармен) корреспондент-автор болып табылады және авторлар тізімінде бірінші болып көрсетіледі.

Әрбір мақала үшін мақаланың соңғы нұсқасын дайындауға, редакциялық алқамен байланысқа жауап беретін хат-хабарға автор тағайындалуы тиіс, оған жеткілікті үлес қосқан зерттеудің барлық қатысушыларын (авторлар саны біреуден көп болса) авторлар тізіміне қосуды қамтамасыз етуі, сондай-ақ жариялау үшін редакцияға ұсыну үшін барлық авторлардан қолжазбаның соңғы нұсқасын мақұлдауы тиіс. Қолжазбада / мақалада көрсетілген барлық авторлар жұмыстың мазмұнына жауап береді.

Бірегейлік принципі. Автор (-лар) қолжазбада баяндалған зерттеу нәтижелері бірегей өзіндік жұмыс болып табылатындығына және процесте анықталуы мүмкін көшіріп алулар мен плагиаттарды қамтымайтындығына кепілдік береді.

Авторлар этикаға жатпайтын мінез-құлық, плагиат, өзін-өзі плагиаттау, өзін-өзі сілтеме жасау, бұрмалау, жинақтау, деректерді бұрмалап көрсету, жалған авторлық, қайталану, мүдделер қақтығысы және алдау белгілері бар мақалаларды жариялауға бергені үшін жауапты болады.

Қайнаркөздерді растау принципі. Автор(-лар) зерттеу барысында өзі пайдаланған ғылыми және өзге де дереккөздерді дұрыс көрсетуге міндетті болады. Бөтен жұмыстардың қандай да бір бөліктері пайдаланылған және / немесе басқа автордың (-лардың) пікірлері алынған жағдайда қолжазбада түпнұсқаның авторы (лары) көрсетілген библиографиялық сілтемелер көрсетілуі тиіс. Күмәнді көздерден алынған ақпарат қолжазбаны ресімдеу кезінде пайдаланылмауға тиіс.

Егер рецензенттерде, ғылыми редакторларда, журналдың редколлегия мүшелерінде (мүшелерінде) зерттеу нәтижелерінің шынайылығы мен бірегейлігіне күмән туындаған жағдайда, автор (-лар) қолжазбада келтірілген

нәтижелерді немесе фактілерді растау үшін қосымша материалдарды ұсынуы тиіс.

Жариялау процесінде қателерді түзету. Жариялау процесінің кез келген сатысында жұмыста қателер мен дәлсіздіктер анықталған жағдайда, авторлар бұл туралы ғылыми редакторға жедел хабарлауға және тиісті түзету журналының (Erratum немесе Corrigendum) сайтында түсініктемелермен жариялау үшін қатені жоюға немесе түзетуге көмектеседі. Түзетуге болмайтын өрескел қателер анықталған жағдайда автор (лар) қолжазбаны/мақаланы кері қайтарып алуы тиіс.

Жариялау этикасын сақтау принципі. Авторлар сынмен немесе зерттеуге қатысты ескертулермен, сондай-ақ рецензиялау және жариялау бойынша редакциямен өзара әрекеттерге қатысты этикалық нормаларды сақтауға міндетті. Авторлардың этикалық қағидаларды сақтамауы жарияланымдар этикасын өрескел бұзуы деп бағаланады және қолжазбаны рецензиялаудан және/немесе жариялаудан алып тастауға негіз береді.

Мүдделер қақтығысы

Жарияланым этикасы жөніндегі комитеттің (COPE) анықтамасы бойынша мүдделер қақтығысы – бұл авторлар, рецензенттер немесе редакциялық алқа мүшелері жарияланатын материалға қатысты олардың пайымдарына әсер ете алатын жасырын мүдделері бар жанжалды жағдайлар. Мүдделер қақтығысы рецензенттің және редколлегия мүшелерінің ғылыми пікіріне, нәтижесінде қолжазбаны жариялауға қатысты редколлегияның шешіміне әсер етуі мүмкін қаржылық, жеке немесе кәсіби жағдайлар болған кезде пайда болады.

Бас редактор, редакция алқасының мүшесі және рецензенттер редакциялық алқаның шешіміне әсер етуі мүмкін ықтимал мүдделер қақтығысы туралы хабардар етуі тиіс. Редакциялық алқа мүшелері, егер олар қолжазба авторының (- ларының) зерттеу нәтижелерімен байланысты қандай да бір бәсекелестік қатынастарда болса не мүдделер қайшылығы өзге болса, қолжазбаны қараудан бас тартуға тиіс.

Қолжазбаны журналға қарауға берген кезде автор(-лар) қолжазбаның мазмұнында зерттеуді қаржыландырудың барлық көздері көрсетілгенін мәлімдейді; сондай-ақ қарауға берілген қолжазбаға қатысты мүдделер қақтығысын тудыруы мүмкін қандай коммерциялық, қаржылық, жеке немесе кәсіби факторлар бар екенін көрсетеді. Автор (лар), хатта мүдделер қақтығысы болған жағдайда, олардың пікірінше, олардың қолжазбасын объективті бағалай алмайтын ғалымдарды көрсете алады.

Рецензент қолжазбаға қатысы бар авторлардың біреуімен бәсекелестіктен, ынтымақтастықтан немесе басқа да қатынастардан туындайтын мүдделер қақтығысына себеп болуы мүмкін қолжазбаларды қарамауы тиіс.

Қолжазбаның мазмұнымен мүдделер қақтығысы болған жағдайда жауапты хатшы бұл туралы бас редакторға хабарлауы тиіс, одан кейін қолжазба басқа рецензентке беріледі.

Қарау және рецензиялау процесінде қатысушылар арасындағы мүдделер қақтығысының болуы қолжазба қабылданбайды дегенді білдірмейді.

Барлық мүдделі тұлғалар, мүмкіндігінше, жариялануының барлық кезеңдерінде кез-келген вариацияда мүдделер қақтығысының туындауын болдырмауы керек. Мүдделер қақтығысы туындаған жағдайда, осы қақтығысты анықтаған адам дереу редакцияға хабарлауы керек. Бұл жариялау және ғылыми этика қағидаларын, стандарттары мен нормаларын бұзудың кез-келген басқа жағдайларына қатысты.

Этикаға жат мінез-құлық

Егер өз мақалаларына өз бетінше рецензия берілсе, келісімшарттық және жалған рецензиялау жағдайында, ғылыми зерттеу нәтижелерін жариялау, жалған авторлық, жалған ғылыми мәтіндерді жариялау және зерттеу нәтижелерін жасау, жалған жалған ғылыми мәтіндерді жариялау, мақалалардың қолжазбаларын авторлардың рұқсатынсыз басқа басылымдарға беру, авторлардың материалдарын үшінші тұлғаларға беру үшін агенттік қызметтерге жүгіну жағдайында, шарттар авторлық құқықтар мен редакциялық процестердің құпиялылық қағидаттары бұзылған кезде, дәйексөз, плагиат қолданылған жағдайда авторлардың, редакторлардың немесе баспагердің әрекеттері этикаға жат мінез-құлық болып саналады.

ПУБЛИКАЦИОННАЯ ЭТИКА
научных журналов НАО «Торайгыров университет»
«Вестник Торайгыров университета»

Редакционная коллегия научных журналов НАО «Торайгыров университет» «Вестник Торайгыров университета», «Наука и техника Казахстана» и научно-популярного журнала «Краеведение» в своей профессиональной деятельности придерживаются принципов и норм Публикационной этики научных журналов НАО «Торайгыров университет». Публикационная этика разработана в соответствии с международной публикационной этической нормой Комитета по публикационной этике (COPE), этическими принципами публикации журналов Scopus (Elsevier), Кодекса академической честности НАО «Торайгыров университет».

Публикационная этика определяет нормы, принципы и стандарты этического поведения редакторов, рецензентов и авторов, меры по выявлению конфликтов интересов, неэтичного поведения, инструкции по изъятию (ретракции), исправлению и опровержению статьи.

Все участники процесса публикации, соблюдают принципы, нормы и стандарты публикационной этики.

Качество научного журнала обеспечивается исполнением принципов участников процесса публикации: равенства всех авторов, принцип конфиденциальности, однократные публикации, авторства рукописи, принцип оригинальности, принцип подтверждения источников, принцип объективности и своевременности рецензирования.

Права и обязанности членов редакционных коллегий научных журналов НАО «Торайгыров университет» «Вестник Торайгыров университета», «Наука и техника Казахстана» и научно-популярного журнала «Краеведение» определены СО СМК 8.12.3-20 Управление научно-издательской деятельностью.

Права и обязанности рецензентов

Рецензенты научных журналов «Вестник Торайгыров университета», «Наука и техника Казахстана», научно-популярного журнала «Краеведение», обязаны руководствоваться принципом объективности.

Персональная критика в адрес автора(-ов) рукописи недопустима. Рецензент должен аргументировать свои замечания и обосновывать свое решение о принятии рукописи или о ее отклонении.

Национальность, религиозная принадлежность, политические или иные взгляды автора(-ов) не должны приниматься во внимание и учитываться в процессе рецензирования рукописи рецензентом(-ами).

Экспертная оценка, составленная рецензентом должна способствовать принятию решения редакцией о публикации и помогать автору улучшить рукопись.

Решение о принятии рукописи к публикации, возвращение работы автору на изменение или доработку, либо решение об отклонении от публикации принимается редколлегией опираясь на результаты рецензирования.

Принцип своевременности рецензирования. Рецензент обязан предоставить рецензию в срок, определенный редакцией, но не позднее 2-4 недель с момента получения рукописи на рецензирование. Если рассмотрение статьи и подготовка рецензии в назначенные сроки невозможны, то рецензент должен незамедлительно уведомить об этом научного редактора.

Рецензент, который считает, что его квалификация не соответствует либо недостаточна для принятия решения при рецензировании предоставленной рукописи должен незамедлительно сообщить об этом научному редактору и отказаться от рецензирования рукописи.

Принцип конфиденциальности со стороны рецензента. Рукопись, предоставленная рецензенту на рецензирование должна рассматриваться как конфиденциальный материал. Рецензент имеет право демонстрировать ее и/или обсуждать с другими лицами только после получения письменного разрешения со стороны научного редактора журнала и/или автора(-ов).

Информация и идеи научной работы, полученные в ходе рецензирования и обеспечения публикационного процесса, не должны быть использованы рецензентом(-ами) для получения личной выгоды.

Принцип подтверждения источников. Рецензент должен указать научные работы, которые оказали бы влияние на исследовательские результаты рассматриваемой рукописи, но не были приведены автором(-ами). Также рецензент обязан обратить внимание научного редактора на значительное сходство или совпадение между рассматриваемой рукописью и ранее опубликованной работой, о котором ему известно.

Если у рецензента имеются достаточные основания полагать, что в рукописи содержится плагиат, некорректные заимствования, ложные и сфабрикованные материалы или результаты исследования, то он не должен допустить рукопись к публикации и проинформировать научного

редактора журнала о выявленных нарушениях принципов, стандартов и норм публикационной и научной этики.

Права и обязанности авторов

Публикационная этика базируется на соблюдении принципов:

Однократность публикации. Автор(-ы) гарантируют что представленная в редакцию рукопись статьи не была представлена для рассмотрения в другие издания. Представление рукописи единовременно в нескольких журналах/изданиях неприемлемо и является грубым нарушением принципов, стандартов и норм публикационной этики.

Авторство рукописи. Лицо, которое внесло наибольший интеллектуальный вклад в подготовку рукописи (при двух и более соавторах), является автором-корреспондентом и указывается первым в списке авторов.

Для каждой статьи должен быть назначен автор для корреспонденции, который отвечает за подготовку финальной версии статьи, коммуникацию с редколлегией, должен обеспечить включение всех участников исследования (при количестве авторов более одного), внесших в него достаточный вклад, в список авторов, а также получить одобрение окончательной версии рукописи от всех авторов для представления в редакцию для публикации. Все авторы, указанные в рукописи/статье, несут ответственность за содержание работы.

Принцип оригинальности. Автор(-ы) гарантирует, что результаты исследования, изложенные в рукописи, представляют собой оригинальную самостоятельную работу, и не содержат некорректных заимствований и плагиата, которые могут быть выявлены в процессе.

Авторы несут ответственность за публикацию статей с признаками неэтичного поведения, плагиата, самоплагиата, самоцитирования, фальсификации, фабрикации, искажения данных, ложного авторства, дублирования, конфликта интересов и обмана.

Принцип подтверждения источников. Автор(ы) обязуется правильно указывать научные и иные источники, которые он(и) использовал(и) в ходе исследования. В случае использования каких-либо частей чужих работ и/или заимствования утверждений другого автора(-ов) в рукописи должны быть указаны библиографические ссылки с указанием автора(-ов) первоисточника. Информация, полученная из сомнительных источников не должна использоваться при оформлении рукописи.

В случае, если у рецензентов, научного редактора, члена(-ов) редколлегии журнала возникают сомнения подлинности и достоверности результатов исследования, автор(-ы) должны предоставить дополнительные материалы для подтверждения результатов или фактов, приводимых в рукописи.

Исправление ошибок в процессе публикации. В случае выявления ошибок и неточностей в работе на любой стадии публикационного процесса авторы обязуются в срочном порядке сообщить об этом научному редактору и оказать помощь в устранении или исправлении ошибки для публикации на сайте журнала соответствующей коррекции (Erratum или Corrigendum) с комментариями. В случае обнаружения грубых ошибок, которые невозможно исправить, автор(-ы) должен(-ны) отозвать рукопись/статью.

Принцип соблюдения публикационной этики. Авторы обязаны соблюдать этические нормы, связанные с критикой или замечаниями в отношении исследований, а также в отношении взаимодействия с редакцией по поводу рецензирования и публикации. Несоблюдение этических принципов авторами расценивается как грубое нарушение этики публикаций и дает основание для снятия рукописи с рецензирования и/или публикации.

Конфликт интересов

Конфликт интересов, по определению Комитета по публикационной этике (COPE), это конфликтные ситуации, в которых авторы, рецензенты или члены редколлегии имеют неявные интересы, способные повлиять на их суждения касательно публикуемого материала. Конфликт интересов появляется, когда имеются финансовые, личные или профессиональные условия, которые могут повлиять на научное суждение рецензента и членов редколлегии, и, как результат, на решение редколлегии относительно публикации рукописи.

Главный редактор, член редколлегии и рецензенты должны оповестить о потенциальном конфликте интересов, который может как-то повлиять на решение редакционной коллегии. Члены редколлегии должны отказаться от рассмотрения рукописи, если они состоят в каких-либо конкурентных отношениях, связанных с результатами исследования автора(-ов) рукописи, либо если существует иной конфликт интересов.

При подаче рукописи на рассмотрение в журнал, автор(-ы) заявляет о том, что в содержании рукописи указаны все источники финансирования исследования; также указывают, какие имеются коммерческие, финансовые, личные или профессиональные факторы, которые могли бы создать конфликт интересов в отношении поданной на рассмотрение рукописи. Автор(ы), в письме при наличии конфликта интересов, могут указать ученых, которые, по их мнению, не смогут объективно оценить их рукопись.

Рецензент не должен рассматривать рукописи, которые могут послужить причинами конфликта интересов, проистекающего из конкуренции, сотрудничества или других отношений с кем-либо из авторов, имеющих отношение к рукописи.

В случае наличия конфликта интересов с содержанием рукописи, ответственный секретарь должен известить об этом главного редактора, после чего рукопись передается другому рецензенту.

Существование конфликта интересов между участниками в процессе рассмотрения и рецензирования не значит, что рукопись будет отклонена

Всем заинтересованным лицам необходимо, по мере возможности избегать возникновения конфликта интересов в любых вариациях на всех этапах публикации. В случае возникновения какого-либо конфликта интересов тот, кто обнаружил этот конфликт, должен незамедлительно оповестить об этом редакцию. То же самое касается любых других нарушений принципов, стандартов и норм публикационной и научной этики.

Неэтичное поведение

Неэтичным поведением считаются действия авторов, редакторов или издателя, в случае самостоятельного предоставления рецензии на собственные статьи, в случае договорного и ложного рецензирования, в условиях обращения к агентским услугам для публикации результатов научного исследования, лжеавторства, фальсификации и фабрикации результатов исследования, публикация недостоверных псевдо-научных текстов, передачи рукописи статей в другие издания без разрешения авторов, передачи материалов авторов третьим лицам, условия когда нарушены авторские права и принципы конфиденциальности редакционных процессов, в случае манипуляции с цитированием, плагиатом.

Теруге 10.08.2026 ж. жіберілді. Басуға 21.09.2026 ж. қол қойылды.
Электронды баспа
5,64 МБ RAM
Шартты баспа табағы 44,4.
Компьютерде беттеген: З. С. Искакова
Корректорлар: А. Р. Омарова, Д. А. Кожас
Тапсырыс № 4593

Сдано в набор 10.08.2026 г. Подписано в печать 21.09.2026 г.
Электронное издание
5,64 МБ RAM
Усл. печ. л. 44,4.
Компьютерная верстка: З. С. Искакова
Корректоры: А. Р. Омарова, Д. А. Кожас
Заказ № 4593

«Toraighyrov University» баспасынан басылып шығарылған
Торайғыров университеті
140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.

«Toraighyrov University» баспасы
Торайғыров университеті
140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.
67-36-69
e-mail: kereku@tou.edu.kz
www.vestnik.tou.edu.kz